

LVII. kötet

1955. évfolyam

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1956

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

GÁLOS FERENC

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest, V., Szalay utca 10–14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V., József nádor tér 1.
Táv. : 180–850. Előfizetési díj: 16,— Ft. Csekkszám: 61.257.

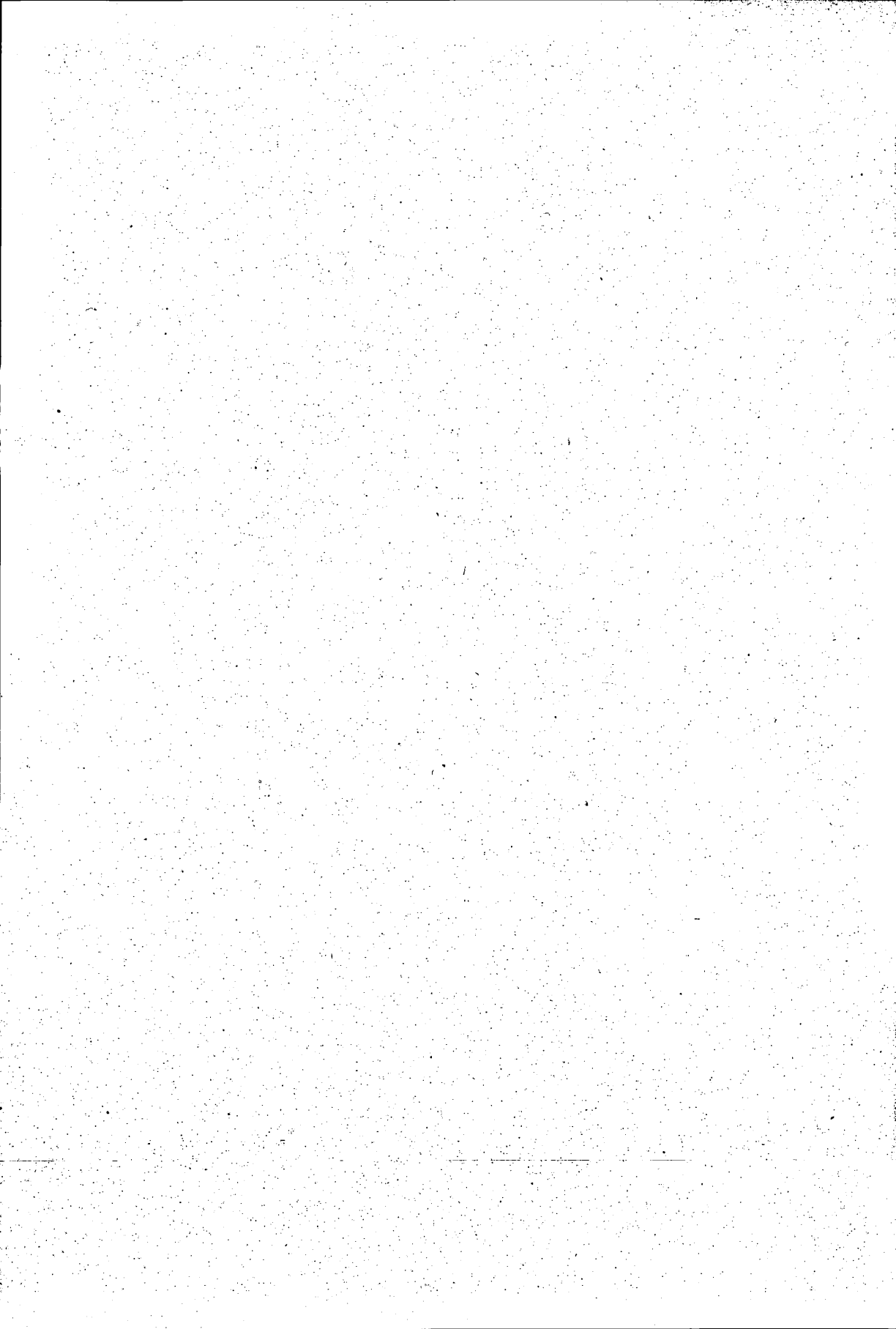
Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra 30 sort, soronként 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = főkövér (alcímek betűtípusaként), ~~~~~ kapitálieken (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az esetleges utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

W. W. W. W.

ZSIRAI MIKLÓS

Csak nemrég, előző kötetünkben adtunk hírt arról, hogy ZSIRAI MIKLÓS egészségi állapotára való tekintettel megvált folyóiratunk szerkesztésétől, s máris sokkal, de sokkal fájdalmasabb feladat hárul ránk: búcsúznunk kell ZSIRAI MIKLÓSTól mint embertől és tudóstól is . . . ZSIRAI MIKLÓS 1955. szeptember 9-én hosszú szenvedés után örökre eltávozott körünkéből.

ZSIRAI MIKLÓS 1892 október 10-én született a Sopron megyei Mihályi községben. Középiskolai tanulmányait a soproni evangélikus gimnáziumban, gyanabban az intézetben végezte, amelynek kb. 15 évvel korábban nagy kortársa, GOMBOCZ ZOLTÁN is növendéke volt. Érettségi után a budapesti egyetem bölcsészeti karára iratkozott be magyar-latin-görög szakos hallgatónak, s egyidejűleg tagja volt az Eötvös-Kollégiumnak. Érdeklődése — főleg GOMBOCZ ZOLTÁN hatása alatt — mindjárt az egyetemi évek kezdetén a magyar és a finnugor nyelvészeti tanulmányok felé terelődött, s ezért a finn nyelv gyakorlati elsajátítása végett már a tanári alapvizsga után, 1914 júniusában Finnországba utazott.

Az első világháború kitörése Finnországban érte. Hazatérve katonai szolgálatra jelentkezett, majd az uzsoki harcokban 1915 tavaszán orosz hadifogságba esett. A fogságban — amint önéletrajzában maga írja — bő alkalma nyílt olvasás, nyelvtanulás, társadalomtudományi, történeti, néprajzi, nyelvészeti megfilozófiai munkák tanulmányozása útján ismeretei körének bővítésére. Jól megtanult oroszul, a helyzetadta szűk lehetőségek között tanulmányozta a komi nyelvet, sőt akarateréje, tudásszomja oly erős volt, hogy a Vöröskereszt útján finn könyveket is szerzett és finn nyelvtudását is tökéletesítette.

A hadifogságból csak 1920 végén szabadult — töretlen munkakedvvel és továbbra is lelkes tudományoszeretettel, úgyhogy már 1922-ben be tudta fejezni tanulmányait. 1924-ben az Eötvös-Kollégium tanárává nevezték ki. A kollégiumi tanárság kedvező lehetőséget teremtett számára egyrészt arra, hogy minden idejét tudományos önképzésre, nyelvészeti tanulmányokra fordíthassa, másrészt pedig arra, hogy az újabb, fiatal nyelvésznezmedék nevelésében részt vegyen. SZINNYEI JÓZSEF nyugalombavonulása után előbb, 1929-től, mint helyettes, majd pedig 1932-től mint a finnugor összehasonlító nyelvtudomány rendes tanára a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán működött egészen haláláig. 1941-től 1949-ig vezette a középiskolai tanárképző intézetet és az állami középiskolai tanárvizsgáló bizottságot is, s ebben a minőségében is sok időt áldozott és sokat fáradozott annak érdeké-

ben, hogy az ifjúság leendő nevelői jövendő élethivatásukhoz korszerű ismereteket kapjanak. A Magyar Tudományos Akadémia 1932-ben levelező, 1945-ben pedig rendes és igazgató tagjává választotta. 1944-től 1952-ig elnöke volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. Levelező tagja volt a helsinki Finnugor Társaságnak és a finn Kalevala Társaságnak.

Tudományos munkájának gyümölcsei az 1930-as években érlelődtek meg. Kisebb folyóiratcikkek után 1930-ban jelenik meg a — sajnos — folytatás nélkül maradt Finnugor Népnevek I. kötete, a Jugria (NyK. XLVII. és kny.). Jugria volt-e a magyarok őshazája? Van-e e névnek köze az idegen nyelvekben élő, hasonló hangalakú *ungri*, *Hungaria* stb. nevekhez? Kik, hol, mikor és miért alkalmazták az *Ugra*, *Jugria* nevet a manysik meg a chantik őseire és földjére, illetőleg az *ungri*, *Hungaria* nevet a magyarokra és országokra? — Ezek azok a kérdések, amelyek foglalkoztatják. Nyelvészeti érdeklődése átvitte tehát — éppúgy, mint előtte a legtöbb magyar nyelvész, köztük kortársait is — az őstörténeti kutatások területére, vagyis — mai kifejezéssel élve úgy is mondhatjuk — a népek és nyelvük történetének együttes tanulmányozásába mélyedt bele. Kutatásait nagy történeti forrásanyagra alapozza. Ami nálunk az időben különösen szokatlan: jelentős mennyiségű orosz történeti forrásanyagot von be vizsgálódásai körébe, egyben alapos jártasságot árulva el az orosz és általában a szláv nyelvek történetében. A feltett kérdéseket szigorú módszerességgel és kritikával vizsgálja végig. Meggyőzően kimutatja, hogy a Jugria névnek és a magyarok idegen nyelvi nevének közük van egymáshoz: mindkettő az *onogur* népnévre megy vissza s névátvitel útján vált a vele másodlagosan jelzett népek nevévé. Amíg azonban a magyarokra az *onogur* nevet hihetőleg déli orosz törzsek alkalmazták, addig a manysik és chantik őseit bizonyára északi orosz törzsek illették ugyanezzel a névvel, s ebben a körülményben rejlik a magyarázata annak, hogy egyfelől a manysi—chantik egykori közös neve, másfelől pedig a magyarok idegen nyelvi neve különbözik egymástól. Az *on(o)gur* névből csak az orosz nyelvben fejlődhetett a későbbi *ugra* < *jugra* alak.

E szövejtését a szerző földrajzi, etnológiai és történeti megállapításokkal támasztja alá. Eredményei megnyugtatóak, de ezeket nem a korlátolt áltudósok öntelt hangján, megfellebbezhetetlen tényekként tárja elénk. Mint igazi tudós tudja, hogy a több évezredes múlt nem nyitott könyv előttünk; édeskevés a biztos, tényszerű anyag, amire a kutató a történelem előtti időkben támaszkodhatik. Korábban ismeretlen nyelvi adatok és egyéb tudományos kutatási anyag kerülhet felszínre, s ezek módosíthatják a ma mégoly valószínűeknek látszó feltevéseket is. Ezért megállapításaiban a szerző mindvégig óvatos, hangja szerény.

Megint manysi—chanti, de már szűkebb értelemben vett nyelvészeti kérdést dolgoz fel következő nagyobb tanulmányában, „Az obi-ugor igekötők”-ben (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből XXV/3. 1933). Bebizonyítja, hogy az obi-ugor igekötők nem idegen eredetűek, hanem rendszerük vitathatatlanul ősi előzményekből szervesen kikristályosodott történelmi képződmény. A manysi és a chanti igekötők genetikai kapcsolatban vannak egymással: kialakulásuk már az obi-ugor alapnyelvben megindult, továbbfejlődésük pedig az obi-ugorság különválása óta párhuzamosan folyik. E tanulmánynak is fontos magyar vonatkozása van: a magyar igekötők, amelyek közül mindössze háromnak-négynek van az obi-ugor igekötők közt etimológiai megfelelője, nyilvánvalóan nyelvünk különletében fejlődtek ki,

de már az ugor alapnyelv rendelkezhetett azokkal a kedvező előfeltételekkel, amelyek lehetővé tették, sőt igazában előkészítették az igekötők későbbi kialakulását.

1937-ben jelenik meg ZSIRAI MIKLÓS élete munkájának talán legnagyobb szabású alkotása, a Finnugor Rokonságunk. Ez ismét nem nyelvészeti tanulmány, hanem a rokonnépeinkre és nyelvükre vonatkozó ismereteknek valószínű enciklopédiája, egyben bevezetés a finnugor nyelvtudományba. A finnugor őskortól az 1930-as évekig végigvezet bennünket a történelem országútjain, azokon az utakon, amelyeket finnugor nyelvrokainak, illetve elődeik évezredek leforgása alatt bejártak. Nevük eredetétől elkezdve sokoldalú tájékoztatást nyújt rokonnépeink egykori és mai viszonyairól. Rendkívül széleskörű ismereteknek és nagy olvasottságnak a bizonyítéka ez a könyv. Vele szemben többször utaltak ugyan arra a körülményre, hogy a Finnugor Rokonságunk a maga nemében nem áll páratlanul: Finnországban már több hasonló, összefoglaló jellegű mű előzte meg megjelenését. Tartozunk azonban az igazságnak annak a megállapításával, hogy amíg pl. a hasonló jellegű finn Suomen Suku számos szerző műve, ugyanakkor a Finnugor Rokonságunk egyetlen ember szorgalmának és tudásának a gyümölcse, s amíg az előbbi természetszerűleg elsősorban a finn olvasóközönség számára készült, addig az utóbbi a magyar közönség igényeit tartja szem előtt s azoknak megfelelően egyrészt más oldalról és más terjedelemben világítja meg finnugor rokonságunk egyes tényeit, másrészt pedig olyan fejezeteket is tartalmaz, amelyeknek nincs meg a megfelelőjük a Suomen Sukuban. Az utóbbiak között elsősorban a finnugor nyelvhasznítás történetét ismertető terjedelmes részt kell kiemelnünk, amely beható nyelvészettörténeti tanulmányok eredménye.

A Finnugor Rokonságunk nálunk évtizedek óta erősen érzett hiányt pótol és pótol. Egyfelől megbízható kalauz a nagyközönség számára s alapja az egyetemi oktatásnak is, másfelől pompás összefoglalásaival a szakember számára is igen hasznos kézikönyvül szolgál, és részletes, pontos bibliográfiájával a kutatót is sok hiábavaló keresgéléstől menti meg. Szerzője már 1937-ben haladó tudósként mutatkozott be művével, mert tudományos munkájában nemcsak a szűk szakkörök szempontjai vezérelték, hanem vele egész népünk művelődéséhez akart hozzájárulni.

A Finnugor Rokonságunk megjelenése után ZSIRAI tudományos munkásságának a középpontjában újabb nagy cél állott: kiadni és végre a tudomány számára felhasználhatóvá tenni REGULY ANTALnak száz év óta kiaknázatlanul heverő, pótolhatatlan értékű chanti népköltészeti gyűjtését. Más országok szerencsésebb tudósai számára ez a feladat csupán tudományos feladat lett volna. ZSIRAI számára az 1930-as évek viszonyai között egyben harci kérdés is volt: szívós felvilágosító munkával, lankadatlan tudományos lelkesedéssel, olykor talán megalázkodás árán, de még többször bátor kiállással meg kellett nyernie céljának megvalósításához tudományos életünk akkori hangadóinak a jóváhagyását. Hogy ez milyen keserves feladat lehetett, valamelyest sejtethető magának ZSIRAINAK a soraiból: „Tárgyilagosan meg kell mondanunk, hogy az uráli összehasonlító nép- és nyelvtudomány sohasem élvezte a magyar közönség serkentő rokonszenvének melegét s az intézményes, a rendszeres gondviselés jótéteményeit sem” (Reguly-Könyvtár 1. III. 1.). ZSIRAI MIKLÓS vállalta és csüggedetlenül folytatta a harcot az értetlenség és a szűkkeblűség ellen. Fáradozását végül részben siker koronázta: 1944-ben megjelent az Osztyák Hősénekek I. kötete, tartalmazva REGULY eredeti feljegyzésén kívül

PÁPAY pontosabb fonetikai átírását s a magyaron kívül a német fordítást is. A második világháború befejeződése után megújult Akadémiánk megértő támogatásával ezen első kötetet már 1951-ben követte a második kötet. Ilyenformán igen jelentős az a munka is, amelyet ZSIRAIK már sikerült elvégeznie: tisztázva REGULY hangjelölésének fő sajátosságait, sajtó alá rendezett összesen hat terjedelmes chanti hőséneket, s ezáltal a kutatás számára hozzáférhetővé tette egy, más forrásból egyáltalán nem ismert s közben teljesen kihalt chanti nyelvjárás emlékeinek a többségét. Úgy hittük, a kiadás munkája be is fejeződik az első ötéves tervidőszak folyamán. Reményünk nem vált valóra. REGULY chanti nyelvi szövegyűjteményének szomorú tragédiája, hogy nemcsak gyűjtője maga, hanem előbb első, áldozatos gondozója, PÁPAY JÓZSEF, most pedig a második, ZSIRAI MIKLÓS is idő előtt kidőlt a sorból, s így a Reguly-hagyaték ismét árvaságra jutott.

ZSIRAI MIKLÓS irodalmi munkásságából a már említetteken kívül tudománytörténeti dolgozatainak és méltatásainak a csoportját kell még kiemelni. ZSIRAI tudománytörténeti érdeklődésének csirája bizonyára a REGULY személye és élettörténete meg a Reguly-hagyaték sorsa iránti érdeklődés volt, eredményei pedig egyrészt a Finnugor Rokonságunk már említett tudománytörténeti része, másrészt a Nyelvtudományi Közleményekben, a Magyar Nyelvben és másutt megjelent tudománytörténeti méltatásai. Újabban ZSIRAI tudománytörténeti érdeklődését mégcsak erősíthette ötéves tudományos tervünknek az a pontja, amely haladó hagyományaink feltárását és megismertetését minden téren feladatunkká tette. ZSIRAI e követelménynek a nyelvtudomány terén nagyszabásúan és rendszeres munkával kívánt eleget tenni: „A modern nyelvtudomány magyar úttörői” címen 1952-ben új tanulmány sorozatot indított meg, amelynek első számaként SAJNOVICS és GYARMATHI munkásságának az értékelését mutatta be. A folytatásra már nem kerülhetett sor; betegsége ebben is megakadályozta. Annyit azonban eddigi tudománytörténeti munkásságáról is bizvást elmondhatunk, hogy régi nagy nyelvészeinknek az eredményeit ZSIRAINÁL nagyobb hozzáértéssel senki sem értékelte, s korunk jeles nyelvtudósainak az érdemeit nála szebben senki sem méltatta.

ZSIRAI MIKLÓS több évtizeden keresztül a magyar nyelvtudomány irányítói közé tartozott. Nagymértékben részt vett e tudomány feladatainak kijelölésében, munkamódszere kérdéseinek tisztázásában. Filozófiai képzettsége, sokoldalú tájékozottsága, nagy olvasottsága tették erre képessé és hivatottá. Aránylag kevés dolgozatában mélyedt bele az apró részletekbe, de — amint *Orom* című, alaktani cikke (MNY. XXIII.) mutatja — e téren is tudott kiválót alkotni. A nyelvi jelenségeket általában nagy perspektívában látta. Mi sem állt tőle távolabb, mint a pozitívizmus, az adatok öncélú, magyarázat nélküli halmozása. Világos képet alkotott magának az uráli nyelveken kívül egyéb ismertebb nyelvcsaládok jellemző sajátosságairól is. Ilyen ismeretek birtokában például „Nyelvünk alkata” című dolgozatában (a „Mi a magyar?” című gyűjteményes kötetben: A Magyar Szemle Könyvei XV. 1939) és több, a nagyközönség számára írt cikkében fölüeny biztonsággal utasította vissza a faji góg megszállottjainak téves és megtévesztésre szánt tanait, amelyeket szerzőik a nyelvek különféle sajátosságainak helytelen értelmezése útján is megpróbáltak alátámasztani. Elvi jelentőségű cikkei közül az „Alapszó-besugárzás a szóképzésben” címűt (MNY. XLI.) kell még kiemelni, amelyben a magyar és a rokon nyelvek

köréből vett példák egész seregével igazolja azt a nézetét, hogy sokszor nem a képző szabja meg a származék jelentését és hangulatkörét, hanem ellenkezőleg: egy bizonyos alapszókategória vagy az alapszavaknak egy szűkebb fogalmi csoportja formálja ki a képzőelem egész jellemét.

Sztálin nagy jelentőségű nyelvtudományi megnyilatkozásait ZSIRAI kitörő örömmel fogadta (vö. „Történelmi fordulat a nyelvtudományban” című cikkét: NyK. LIII.). Mint igazi tudós, aki a nyelvek életét saját kutatásai alapján behatóan ismerte, a marxizmus tévtanaival mégcsak átmenetileg sem tudott összebékélni, s mint elméleti kérdésekben járatos kutató SZTÁLIN világos okfejtését nagy élvezettel tanulmányozta s őszinte meggyőződéssel tette magáévá. De ezzel persze nem elégedett meg. „Sztálin cikkei és a történelmi-összehasonlító nyelvtudomány” című cikkében (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei I.) számba vette SZTÁLIN útmutatásainak a történelmi-összehasonlító nyelvtudomány terén értékesítendő tanulságait s levonta ezeknek gyakorlati következményeit is. Elemezve a történelmi-összehasonlító módszer legáltalánosabb hiányosságait, összefoglalja: melyek azok a hibák, amelyeknek az elkövetésétől a jövőben tartózkodnunk kell, s melyek azok a szempontok, amelyeket a marxizmus szellemében végzendő munkánkban fokozottan érvényesítenünk kell. „A magyar nyelvtudomány helyzete és feladatai I. V. Sztálin útmutatásai alapján” című előadásában pedig (A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II.) egyrészt beszámol eddig végzett munkánkról, másrészt kijelöli jövő feladatainkat, rávilágítva azokra a körülményekre és tényezőkre, amelyek munkánk eredményességére a sztálini cikkek megjelenése után is hátrányosan hatottak. Hő vágya volt, hogy a helyszínen megismerkedhessék azzal a lendületes munkával, amely nyelvrokonaink földjén SZTÁLIN nyilatkozatai után a nyelvtudomány terén megindult, de ahogy egészségi állapota romlott, fájó szívvel be kellett látnia, hogy e vágya teljesüléséről le kell mondania.

ZSIRAI MIKLÓST mint tanárt párját ritkító pedagógiai érzék jellemezte. Logikusan tagolt, világosan megfogalmazott, lényeglátó előadásaiban ügyelt arra, hogy hallgatóit a részletek túlságos halmozásával ki ne fárasssa. Kiváló előadói képességei folytán meg rokonszenves egyéniségével elérte azt, hogy a korábban rendkívül száraz tantárgynak kikiáltott finnugor nyelvészet a kedvelt egyetemi studiumok sorába lépett elő. Negyedszázados egyetemi működése során sok hallgatóját nyerte meg a finnugor nyelvek kutatásának, akik közül többen ma is szenvedélyes szeretettel foglalkoznak tudományukkal, s ha tudományunk a felszabadulás előtt nem nélkülözötte volna a hatalom birtokosainak jóindulatát, a hazai finnugor nyelvészet ma újabb virágkorát élhetné.

Amint talán a fenti sorokból is kiténik, ZSIRAI MIKLÓST egész tudományos pályáján szaktudományának hazai, sajátosan magyar szempontjai vezérelték. A finnugor nyelvek közül elsősorban azokkal foglalkozott, amelyeknek vizsgálata a magyar nyelv és nép múltjának megismerése szempontjából a legtöbb eredménnyel kecsegtetett; a soron levő feladatok közül azoknak az elvégzését vállalta, amelyeknek korábbi elhanyagolása — mondhatni — szinte szégyene volt már a magyar tudománynak; a szakterületén jelentkező igények közül mindenekelőtt azoknak a kielégítésére törekedett, amelyek a magunk portáján, hazánk határain belül jelentkeztek. Távolról sem a sovinizmusnak valamilyen fajtája volt az, ami tudományos céljainak kitűzésében irányította,

hanem azoknak a bajoknak és betegségeknek a felismerése, amelyek a magyar nép helyes önismeretének a kifejlődését akadályozták. Szinte restelkedve vett tudomást egy-egy külföldi azon megállapításáról, hogy saját eredetéről csak kevés népnek vannak olyan zavaros fogalmai, mint a magyarnak. Úgy érezte, ezért saját maga is felelős. Felelősségérzete tollat adott kezébe, hogy kifejtse az igazságot, és gazdagítsa népünk széles rétegeinek az ismereteit a tudomány kétségbevonhatatlan megállapításaival. Meggyőződéssel vallotta, hogy „a nagy igazságokat nem elegendő fölismerni s aztán ünnepélyesen a szaki nyilvántartás vékája alá rejteni, hanem tanácsos őket minél tágasabb körben szertesugározni, népszerűsíteni, a közönség tudatába vésni” (NyK. LI, IX). Egyebek közt ez a meggyőződése tette ZSIRAIT leghaladóbb tudósaink egyikévé. Meggyőződését azóta a tapasztalat sokszorosan igazolta, annak megfelelően finnugor rokonságunk igazságának megismertetéséért és terjesztéséért ZSIRAINÁL többet senki nem is tett. Az eredmény nem maradt el: ifjúságunk nevelői a finnugor nyelvrokonság tényét ma már vérükbe átment tudományos igazságként vallják, s annak tudata ma már mély gyökereket vert népünk legszélesebb rétegeiben is.

De ZSIRAI MIKLÓS nemcsak adott népének, hanem vett is tőle. Neki adta, neki szánta számos írásának tartalmát, a bennük levő ismereteket, vizont tőle vette azt a nyelvet, amelyen a tartalmat, az ismereteket népének tolmácsolta. Nála magyarabban és szebben magyar nyelvész még nem írt, — anyanyelvünk rejtett kincseit úgy, mint ő, legfeljebb ha jeles íróink ismerték, ismerik. A régi nyelv és a népnyelv szépségei egyaránt ihlették tollát: írásaiban ezeket is, azokat is felhasználta. Már-már feledésbe merült magyaros mondatszerkezeteket és szerkezeti elemeket újított fel, népies ízű szavakat avatott irodalmivá. Szinte új nyelven szólaltatta meg a nyelvtudományt, bőségesen élve a régi és a népnyelv magyaros fordulataival, kifejezéseivel, hasonlataival, sőt helyenként közmondásaival is. Nem csoda, hogy stílusával valóságos iskolát teremtett. Ezzel kapcsolatban kisebb jelentőségű az, hogy tanítványai átvették és tovább használgák egyes szavait, kifejezéseit (néme-lyiket a kontár túlzásával le is járatták). Sokkal fontosabb ennél az a tény, hogy egy olyan időszakban, amelyben a magyar nyelv az avatatlan tollforgatók bűnös könnyelműsége és a hivatalos körök nemtörődömsége folytán szinte évről évre észrevehetően romlott, ZSIRAI a nyelvi kifejezéssel szemben szak-tudománya területén továbbra is határozott igényességet érvényesített, tanítványai cikkeiből lelkiismeretesen irtogatta a nyelvi gyomokat és saját írásaival példát mutatott nekik nyelvünk helyes használatára és szépségei-nek értékesítésére.

A nyelvünk rokonságát és népünk eredetét illető kérdésekben vég-érvényesen meggyőzte az igazságról s megnyerte az igazságnak népünk tömegeit, elismertette széles körökben a finnugor nyelvtudománynak mint a genetikus magyarságismerethez nélkülözhetetlen tudománynak a fontosságát, megindította a régóta kiadásra váró, nagyértékű rokonnnyelvi gyűjtések közzétételét s ezzel megvetette a hazai finnugrisztika újabb felvirágzásának az alapját: röviden összegezve ezekben látom ZSIRAI MIKLÓS legnagyobb tudományszerelmét. Tudományos munkásságának folytatását élete fő céljának tekintette. Szorgalmasan gyűjtötte az anyagot a Finnugor Rokonságunk újabb kiadásához. Talán hiszen is áll kiadásra REGULY chanti hagyatékának következő kötete. Maga írja, hogy ezen hagyaték kiadási munkálatai közben nagy-számú szövegkritikai megjegyzést, nyelvi és tárgyi magyarázatot írt össze.

Tőle vártuk az első nagyszabású és korszerű REGULY-életrajzot is. Tudományunknak nagy kára, hogy hosszú betegsége és idő előtti távozása megakadályozta e munkái befejezésében, illetve tervei megvalósításában. Rendkívül fájdalmas tudatára ébrednünk annak, hogy ZSIRAI MIKLÓS már nem dolgozik közöttünk és velünk. Aggódva fontolgatjuk, vajon a jelzett nagy feladatokat az ő tudása és közreműködése nélkül meg tudjuk-e oldani. Távozása után tétovázó rés támadt sorainkban, mégis: élete munkája legalábbis két feladatkörben nem maradhat csonkán, illetőleg folytatás nélkül. Az egyik feladat a Reguly-hagyaték kiadása, amivel halaszthatatlanul tartozunk a legmagyarabb tudománynak, a genetikus magyar történetkutatásnak. A másik feladat még sokkal általánosabb érdekű: őriznünk kell a magyar nyelv tisztaságát és szépségét olyan gonddal és szeretettel, amint ZSIRAI MIKLÓS tette. Bár az ő tollával írni nem tudhatunk, hiszen ehhez az ő művészi ihletettsége is kellene, e munkában fáradhatunk nem szabad, megalkudnunk nem lehet.

Ezek azok a feladatok, amelyeknek végzésére kötelez bennünket ZSIRAI MIKLÓSNAK, a tudósnak és a magyar nyelv nagy művészeinek az emléke.

LAKÓ GYÖRGY

YRJÖ HEIKKI TOIVONEN

1890—1956

Kevéssel folyóiratunk e kötetének megjelenése előtt érkezett el hozzánk a gyászír: YRJÖ HEIKKI TOIVONEN, a Finn Akadémia tagja, 1956. május 16-án meghalt. Az elhunytban a finnugor nyelvészet művelői szaktudományuk egyik legkiválóbb képviselőjét, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagját gyászolja.

Zsirai Miklós irodalmi munkássága*

- (*Cserény ~ sering*). MNy. IX, 48.
Csajkása. Uo. 239.
Szülemér. Uo. 239.
Adatok a rábaközi nyelvjárás szókincséhez. Uo. 425, 464.
Wichmann Gy.: Zürjének és karjalaiak. (Ism.) MNy. XVII, 186.
Finn testvéreink vallástörténete. Luther-naptár 1923, 127.
Feleség. (A magyar rokonsági nevek terminológiája címen készülő monográfia egy fejezetének eredményei.) MNy. XIX, 48.
Setälä Emil. MNy. XX, 45.
Dr. Josef Szinnyi: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage, 1922. Sammlung Göschen 463. (Ism.) Kőrösi Csoma-Archivum I, 325.
Horger Antal: Magyar szavak története. (Ism.) MNy. XXI, 135.
† *Antti Aarne*. Ethn. XXXVI, 58.
Hivatalos nyelvünk újjáteremtése. MNy. XXII, 56.
Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére. (Ism.) Uo. 61.
Feleség. MNy. Uo. 173.
Orom. (A finnugor deminutívumok ismeretéhez.) MNy. XXIII, 310.
† *Schuchardt Hugó*. Uo. 535.
A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet, 1., 3., 4. füzet. (Ism.) NyK. XLVI, 138.
Julius Mark: Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. I. (Ism.) Uo. 291.
Pekka Katara: Suomalais-saksalainen sanakirja. (Ism.) Uo. 296.
Higy 'inauris, aurifilia'. Uo. 307.
† *Ojansuu Henrik*. Uo. 315.
H. Paasonens Ostjakisches Wörterbuch. (Ism.) Uo. 459.
Suomen suku. I. (Ism.) Uo. 461.
A finnség őstörténete. — Finnek, észtek. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Bp. [1928.] 48.
Joseph Szinnyi à l'occasion de son 70e anniversaire. Revue des Études Hongroises VI, 5.
Wiklund Károly Bernát. MNy. XXIV, 145.
Nyelvrokonaink-e a dravidák? Uo. 275.
Finnugor szófejtések. Nyárs és hárs. Lilik, lilik. Uo. 297.

* Ez az összeállítás nem követi a szigorú megjelenési sorrendet. A hírlapi cikkeket nem vettük figyelembe.

Lp. vāra. Uo. 366.

† *U. T. Sirelius.* MNy. XXV, 385.

A régi magyar írás. Luther-naptár 1929, 51.

Gombocz Zoltán. Uo. 1929, 90.

Munkácsi Bernát. (Születésének hetvenedik évfordulójára.) MNy. XXVI, 81.

Etul id est Don. Uo. 299.

Nyárfa. Uo. 395.

Y. H. Toivonen: Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. (Ism.) NyK. XLVII, 148.

Oroszország szerepe a finnugor tudomány történetében. (Ism.) Uo. 151.

Finnugor népnevek. (Adalékok nyelvrokonaink történetéhez.) Uo. 252, 399, XLVIII, 31.

Jugria. Finnugor népnevek. I. Bp. 1930. 122 l. Kny. az előző tanulmányból.

A Finn Irodalmi Társaság centenáriuma. MNy. XXVII, 141.

Horger Antal: A magyar igeragozás története. (Ism.) Uo. 195.

† *Erdélyi Lajos.* MNy. XXVIII, 125.

† *Wichmann György.* Uo. 188.

Szarvas Gábor születésének századik évfordulója. Msn. I, 26.

Milyen a közös ló háta? Uo. 79.

P. L.-nak. Uo. 80.

K. G.-nek. [Az egyszerű szavak elválasztása.] Uo. 80.

K. Gy.-nek. [A nemesi előnevek írása.] Uo. 80.

Rokonaink. A Pesti Hírlap Nyelvőre, 1932, 16.

Az obi-ugor igékötők. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XXV/3. 44 l.

A leány szó eredete. MNy. XXIX, 257.

A Finnugor Társaság félszázados ünnepe. Uo. 321.

† *Négyesy László.* Msn. II, 1.

Ung. leány. SUSToim. LXVII, 432.

Merja. Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez. — Berzeviczy-Emlék-könyv. 1934, 250.

A finnugor kutatások újabb alakulása. (Ism.) NyK. XLVIII, 106.

Kannisto Artúr üdvözlése születése hatvanadik évfordulója alkalmából. MNy. XXX, 253.

Wiklund Károly Bernát. Uo. 254.

Wieni szelet, bratislavai patkó. Msn. III, 14.

Nappal gyógyszerár — éjjel patika. Uo. 18.

Szobát, ágyat őrizni. Uo. 19.

Kalapja v. kalapjuk? Könyvei v. könyveik? Uo. 23.

K. I.-nak [Magas kor]. Uo. 24.

Sz. J.-nak [Erdély]. Uo. 24.

Sch. M.-nak [„Oben hui, unten pfui”]. Uo. 24.

T. Gy.-nak [Visszaadja a látogatást]. Uo. 24.

L. F.-nek [Élszoktat]. Uo. 24.

A magyar nyelv a vádlottak padján. Uo. 25.

Fogalmazunk magyarosan . . . (Ism.) Uo. 62.

Zöldre van a rácsos kapu festve . . . Uo. 86.

Wien? — Bécs? Uo. 119.

Magánénekes. Uo. 122.

A tudákos helyesírásról és kiejtésről. (Ism.) Uo. 126.

- Nékám újabb nyelvészeti kiruccanása.* Uo. 163.
- Nielsen Konrád.* MNy. XXXI, 209.
- Simon János: Az ugor rokonságnevek alaktanához.* (Ism.) Uo. 349.
- Jelentés Pápay József osztják nyelvi irodalmi hagyatékáról.* NyK. XLIX, 381.
- Pápay József — Fazekas Jenő, Északi-osztják medveénekek.* (Ism.) Uo. 388.
- † *Setälä Emil.* Uo. 409.
- † *Gombocz Zoltán.* Uo. V.
- Nyelvvédő munkánk visszhangja.* Msn. IV, 13.
- A wienezés — angol szemmel nézve.* Uo. 29.
- Nevető cégtáblák.* Uo. 63.
- Zoltán von Gombocz.* UJb. XV, 367.
- Ritus explorandae veritatis.* MNy. XXXII, 117.
- Budenz József.* (Születésének századik évfordulójára.) Uo. 145. — Kny.: MNyTK. 37. 16 l.
- Finnugor rokonságunk.* Bp. 1937. 587 l. + 2 térkép.
- Tiszteleti tagok ajánlása.* MNy. XXXIII, 197.
- Esemény nyelvüvelő mozgalmunkban.* Msn. VI, 33.
- Tavaszi fuvallat.* Uo. 48.
- Halló, Rádió Budapest Egy?* Uo. 59.
- Wurzelirradiation in der Wortbildung.* Őpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, 880.
- Munkácsi Bernát.* MNy. XXXIV, 1.
- Az észt tudomány ünnepe.* Uo. 60.
- Idegen-imádat.* Tükör, VI, 630.
- Nyelvünk alkata.* — *Mi a magyar?* 1939. A Magyar Szemle Könyvei XV, 193.
- Reguly Antal emlékezete.* MNy. XXXV, 1.
- Nem mind bíró, kinek pálca van a kezében!* MNy. XXXVI, 95.
- Jelentés a Sámuel-Kölber-jutalom odaítéléséről.* Akadémiai Értesítő L, 103.
- Teleki Pál emlékezete.* Északi rokonaink. IV. 1941. 201.
- Jelentés a Sámuel-Kölber-jutalom odaítéléséről.* Akadémiai Értesítő LI, 45.
- Finnugor tanulmányaink.* MNy. XXXVII. 289.
- Névmástanulmányok.* Melich-Emlékkönyv. 1942. 487.
- Oroszok és finnugorok: A magyarság és a szlávok.* Szerkesztette Szekfű Gyula. Bp. 1942. 41.
- Jelentés a Sámuel-Kölber-jutalom odaítéléséről.* Akadémiai Értesítő LII, 32.
- A magyarság eredete. A magyarság őstörténete.* Szerkesztette Ligeti Lajos. Bp. 1943. 9.
- Őstörténeti csodabogarak.* Uo. 266.
- Jelentés a Sámuel-Kölber-jutalom odaítéléséről.* Akadémiai Értesítő. LIII, 78.
- Kannisto Artúr.* MNy. XXXIX, 169. [Főrése megjelent finn fordításban is: Vir. 1943: 319.]
- [*Gyászbeszéd Szinnyei József ravatalánál.*] Uo. 257.
- Emlékbeszéd Reguly Antal szobrának leleplezésén.* Uo. 400.
- † *Szinnyei József.* NyK. LI, V.
- Repül, röpül.* Uo. 63.
- Az osztják magánhangzóilleszkedés irodalmához.* Uo. 87.
- A moksa-mordvinok lóáldozata.* Uo. 151.
- Új hivatalos népnevek Oroszországban.* Uo. 173.
- Adalékok ró igénk eredetéhez.* Uo. 306.
- Fából vasgolyó.* Uo. 373.

- Beke Ödön, *Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen*. (Ism.) Uo. 444.
 Kai Donner, *Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter*. (Ism.) Uo. 444.
- Kiparsky, V., *Die Kurenfrage*. (Ism.) Uo. 446.
 Hakulinen, Lauri, *Suomen kielen rakenne ja kehitys. Ensimmäinen osa: Äänne- ja muotooppia*. (Ism.) Uo. 447.
- Paasonen—Ravila, *Mordwinische Volksdichtung*. (Ism.) Uo. 450.
 A h á m szó eredetéhez. Uo. 457.
- † Szinnyei József, *Északi rokonaink*. VIII. 1943. 7.
 † Kannisto Artúr. Uo. 7.
- Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. I. Közzéteszi —.
 Reguly-Könyvtár 1. Bp. 1944. 1—XVII + 488 l.
- Alapszó-besugárzás a szóképzésben*. MNy. XLI, 1.
Nyelvünk térhódítása. Uo. 95.
Üdvözlő beszéd Pais Dezső születésének hatvanadik évfordulója alkalmával. MNy. XLII, 94.
- Nyelvrokonaink a Szovjetunióban*. Nyr. LXXI, 129.
Szidarovszky János emlékezete. MNy. XLIV, 80.
Az összehasonlító nyelvtudomány emlékünnepe. NyK. LII, 107.
- Hakulinen, Lauri, *Suomen kielen rakenne ja kehitys. Toinen osa: Sanasto- ja lauseoppia*. (Ism.) Uo. 160.
- Történelmi fordulat a nyelvtudományban*. Uo. 275.
Finnugor tanulmányok a Szovjetunióban. (Ism.) Uo. 364.
- Osztják (chanti) hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. II. Közzéteszi —.
 Reguly-Könyvtár 2. Bp. 1951. 380 l.
- Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány*. MTA. I. Oszt. Közl. I, 41.
- A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi*. Bp. 1952. 55 l.
- A finnugorság ismertetése*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 1952. 67 l. (Utánnomás: Bp. 1953)
- A magyar népnév eredete*. NyK. LIII, 64.
- Samuel Gyarmathi, *Hungarian pioneer of comparative linguistics*. Acta Linguistica I. 5.
- A magyar nyelvtudomány helyzete és feladatai I. V. Sztálin útmutatásai alapján*. MTA I. Oszt. Közl. II, 7.
- Kannisto—Liimola: *Wogulische Volksdichtung*. (Ism.) NyK. LIV, 312.
- † Horváth Károly. Uo. 314.
- A Szovjetunióban élő finnugor és szamojéd nyelvrokonaink népvénekek használata*. MTA. I. Oszt. Közl. III, 249.
- A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai*. MTA I. Oszt. Közl. IV, 307.
- Simonyi Zsigmond emlékezete. MTA I. Oszt. Közl. V. 465.
- Megjegyzések Molnár Erik őstörténeti munkájáról: A magyar őstörténet kérdései*. (Nyelvtudományi Értekezések 5.) 1955. 4.

Összeállította a Nyelvtudományi Intézet
 Finnugor Osztálya

Északi-manysi nyelvtanulmányok

1952 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémia háromhónapos tanulmányútra küldött ki a Szovjetúnióba. Tanulmányutam célja az volt, hogy meglátogassam azokat a kutatóintézeteket, amelyekben finnugor nyelvészeti munka folyik s hogy tájékozódjam a különféle munkálatokról. Utazásaim során október 26-tól november 5-ig Leningrádban tartózkodtam s megtudtam, hogy a városban több fiatal manysi tartózkodik. Noha előre nem volt tudomásom arról, hogy szovjetuniói tartózkodásom idején módomban lesz a manysi nyelvvel is foglalkozni és így megelőzően kellő előtanulmányokat nem végeztem, mégsem tudtam ellenállni a csábításnak, hogy manysi tanulmányokat kezdjek és hogy megpróbáljak manysi származású nyelvmester segítségével ismereteket szerezni a mai manysi nyelvről. Tanítómul — a leningrádi Nyelvtudományi Intézetnek és A. I. POPOV professzornak, a finnugor filológia egyetemi tanárának szíves közbenjárásával — E. I. ROMBANGYEJEVA manysi anyanyelvű főiskolai hallgatónőt sikerült megnyernem. Tanítóm előbb kissé idegenkedve, később egyre növekvő kedvvel és érdeklődéssel végezte feladatát. Nemcsak fáradhatatlan, lelkes nyelvmesternek, hanem avatott tanítónak is bizonyult. Anyanyelvének, az északi-manysi nyelvjárásnak a használatában határozott biztosságot árult el, úgyannyira, hogy tankönyvünket bíráló szemmel olvasta s több hibára habozás nélkül rámutatott. Magyarázatok orosz nyelven kaptam tőle. Az orosz nyelvet folyékonyan, de még nem hibátlanul beszéli. Anyja még nem tud oroszul.

ROMBANGYEJEVA a tyumeni területhez tartozó chanti-manysi kerület berjozovi járásában lévő Haslog faluba való. Szülőfalujának manysi nyelvi neve: χ̄ōslōγ. Haslog a Szigva (manysiul *sakφ*) folyó mellett van, közel Saranpaulhoz. Bizonyára azonos azzal a faluval, amelyről MUNKÁCSI (VNGy. IV, 439) χ̄asilax-paul néven tesz említést. MUNKÁCSI e faluról a következőket írja: „*Muuñ-kēs* partfelén, most üres; nyáron egy halászó öreg lakik ott”. Tanárnóm szerint Haslog lakosai Muuñ-kēsből költöztek Haslogba. E falunak ma kb. 70 lakosa van; többségükben manysik, de vannak köztük komik is. Erdőműveléssel, halászáttal és rénszarvastenyésztéssel foglalkoznak.

A Szigva vidék nyelve, melyet az én feljegyzéseim képviselnek, 70, ill. 100 évvel ezelőtti fejlődési fokán már az eddigi népköltészeti gyűjtésekből is többé-kevésbé megismerhető. REGULY északi-manysi gyűjtésének java részét a Szigva vidékén gyűjtötte (vö. MUNKÁCSI: Budapesti Szemle 1889 : 403), s innen származik MUNKÁCSI északi-manysi szövegeinek több értékes darabja is (i. h.). A Szigva-vidéket mind MUNKÁCSI (VNyj. 1), mind pedig KANNISTO (Suomen Suku II, 372) az ún. északi nyelvjáróterülethez, közelebbről a Szoszva vidékéhez számítja. Mindamellett kisebb nyelvjárási eltérésekkel,

illetőleg annak a lehetőségével, hogy a mai szigvai nyelvjárás már valamelyest eltér a MUNKÁCSI és KANNISTO feljegyzéseiből megismerhető északi, ill. szoszvai nyelvjárástól, nyilvánvalóan már eleve számolnunk kell. Ezt valószínűvé teszi egyrészt az a körülmény, hogy az ún. szoszvai nyelvjárás-terület, melyről KANNISTO északi-manysi szövegei származnak, nagy kiterjedésű, másrészt pedig az a félszázad, amely MUNKÁCSI és KANNISTO tanulmányútja óta eltelt. A szoszvai és a szigvai nyelvjárás különbözősére MUNKÁCSINÁL (pl. VNyj. 19, 22, 32; VNGy. I, 275) találunk is néhány megjegyzést, ezek azonban nem hangtani természetűek. KANNISTO a Szigva mellett csak statisztikai adatokat gyűjtött, de egy olyan megállapítást ő is tett, amelyből bizonyos szigvai nyelvjárású sajtásokra következtethetünk. Azt írja ugyanis (Suomen Suku II, 372), hogy az Ob vidéki manysi település viszonylag új s átköltözés útján keletkezett, mely főleg a Ljapin (= Szigva) területéről tovább folytatódik. STEINITZ (ÖESA. 1937 : 245, 2. jegyzet) viszont arra mutat rá, hogy az Ob melléki manysi nyelvjárás konsonantizmusa több tekintetben eltér a szoszvai nyelvjárás konsonantizmusától.

Szigva vidéki nyelvmesteremtől, ROMBANGYEJEVÁTÓL leningrádi tartózkodásom idején 12 nyelvórát vettem. Tanulmányaink alapjául A. N. BALANGYIN ábécéskönyve (Букварь. Leningrad. 1947) szolgált. E könyvecske olvasmányai közül mindössze ötöt tudtunk átvenni. Tanítóm segítségével fonetikus lejegyeztem az olvasmányokban előforduló szavak kiejtését, megbeszéltük a problematikus szavak jelentését, majd fonetikusán átírtam az olvasmányok szövegét. Az átírást többszöri elolvasás útján ellenőriztem, végül pedig leírtam az olvasmányok orosz fordítását, s megbeszéltük az előforduló nyelvtani alakokat. Utolsó nyelvóráimat a manysi alaktan fő vonásainak tisztázására és kisszámú, általánosan ismert szó feljegyzésére fordítottam. Segítségül véve AHLQVIST nyelvtanát, manysi főnevek, igék stb. paradigmáját állítottuk össze.

A manysi nyelv fonetikájáról és hangtanáról szóló irodalom behatóbb tanulmányozásához csak leningrádi tanulmányaim befejezése után, idehaza fogtam hozzá. Összehasonlítottam feljegyzett szóanyagomat KANNISTO hozzáférhető feljegyzéseivel, és STEINITZ „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” (ÖESA. 1937 : 244—77) c. tanulmányából világos képet alkottam magamnak a szoszvai nyelvjárás hangrendszeréről. E kettős munka végzése közben, érthető módon, számos kétely ébredt bennem saját feljegyzéseim helyességét illetően. Minthogy azonban ezek tisztázására nem láttam lehetőséget, kételyeim ellenére végeztem s jórészt be is fejeztem anyagom sajtó alá rendezését. Ekkor váratlan lehetőség nyílt meg előttem: a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának meghívására 1954 márciusában ismét ellátogathattam a Szovjetunióba. Kérésemre a Szovjet Tudományos Akadémia két napra Moszkvába hívta ROMBANGYEJEVÁT, s ekkor sikerült néhány kételyemet tisztázni, feljegyzett anyagom egy részét ellenőrizni, ill. kijavítani. Minthogy új megfigyeléseket is tettem, hazatértem után e dolgozatomat részben újra kellett írnom. E munka végzése közben jelent meg E. I. ROMBANGYEJEVA orosz—manysi szótára (Русско-Мансийский Словарь. Leningrad. 1954), melyhez A. N. BALANGYIN összeállításában ragozási táblázatok és a manysi helyesírás fő szabályairól rövid áttekintés csatlakozik. Ez a szótár jó segítséget nyújtott feljegyzéseim egy részének ellenőrzéséhez.

Jelen tanulmányomban azokat a feljegyzéseimet teszem közzé, amelyeket E. I. ROMBANGYEJEVÁnak köszönhetek, s csatolom hozzájuk azokat a megállapításaimat, észrevételeimet, amelyeket feljegyzéseimnek a tanulmányozása

és rendszerezése, illetőleg mások feljegyzéseivel való összehasonlítása során tettem. Tisztában vagyok azzal, hogy feljegyzéseimnek és észrevételeimnek közlésével az északi-manyisi nyelvjárás hang- és alaktanának megismerésére vonatkozó igényeket távolról sem tudom kielégíteni. Anyagom ehhez csekély mennyiségű, és fonetikai pontosságához is bizonyára szó fér. Mindamellet úgy vélem, hogy közlésével tudom szolgálni a tudomány érdekét, tekintettel arra, hogy a manyisi nyelvre vonatkozó eddigi ismereteink egyrészt hézagosak, másrészt túlnyomórészt immár elég régi anyaggyűjtésen alapulnak. Fonetikai és hangtani észrevételeim közlését azért is megokoltnak látom, mert STEINITZ-nek a szoszvai nyelvjárás vokalizmusát tárgyaló dolgozata aránylag kevésbé ismert évkönyvben látott napvilágot. Alaktani feljegyzéseim az északi-manyisi nyelvjárásról illetőleg talán némileg pótolják azt a hiányt, amely évtizedek óta érezhető annak következtében, hogy MUNKÁCSI BERNÁTnak „A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette” című kitűnő tanulmánya (NyK. XXI—XXIV. és külön: Ugor Füzetek 11. szám. 1894) már évtizedek óta nem kapható. A manyisi nyelv megismeréséhez értékes segédeszközül szolgálhatnának ugyan CSERNYECOV nyelvtani vázlatai,¹ minthogy azonban nálunk ezek a legnagyobb ritkaság számba mennek, a manyisi nyelv iránt meglévő és növekvő érdeklődést ezek sem tudják kielégíteni. Végül ott lennének még BALANGYIN ragozási paradigmái (ROMBANGYEJEVA említett szótárában), irodalmi nyelvi hangjelölésük miatt azonban nálunk oktatási célokra ezek is nehezen használhatók, demeg tudtommal már ROMBANGYEJEVA szótára sem kapható.

Közleményem végén foglal helyet az általam feljegyzett szavak jegyzéke. Bár ez igen kis terjedelmű, létjogosultságot ad ennek is az a körülmény, hogy az eddig megjelent szójegyzékek, ill. szótárak egyrészt hibásak és elavultak, másrészt másutt, mint egy-egy könyvtárban, aligha hozzáférhetők.

„A manyisi irodalmi nyelv hangjelölése” című fejezet azt a célt szolgálja, hogy megkönnyítse számunkra az irodalmi nyelven már megjelent és egyre gyarapodó manyisi irodalom helyes olvasását és megértését. A fonetikus átírásban is közölt olvasmányok az olvasási szabályok elsajátításához adnak szemléltető anyagot, s egyben némi fogalmat nyújthatnak a kis manyisi népi mai művelődési színvonaláról.

*

A magam és mások adatainak közlésében az alábbiakban következőképp járok el. A manyisi irodalmi nyelvi alakokat csak az esetben közlöm, ha megállapításaim megvilágításához és megerősítéséhez hozzájárulnak. Az irodalmi nyelvi alakok közléséről általában nemcsak helykímélés céljából mondom le, hanem azért is, mert számos szót és szóalakot csupán fonetikusán jegyeztem fel. Ha az irodalmi nyelvi alakot közlöm, csatolom hozzá — egyenlőségjellel (=) — saját feljegyzésem szerinti olvasatát. Minthogy az irodalmi nyelvi alakot saját feljegyzésemtől a cirillbetűs alfabétum rendszerint megkülönbözteti, az ilyen alak irodalmi nyelvi voltát külön csak akkor jelölöm (ír. = irodalmi), ha máskülönben félreértés keletkezhetnék. MUNKÁCSI adatait általában SZILASI MÓRIC Vogul Szójegyzékéből (NyK. XXV. és különnyomat) veszem, s É. (= északi) megjelöléssel látom el. MUNKÁCSI adatait csak abban az esetben közlöm más forrásból, ha a SZILASI szójegyzékében levő alak

¹ В. Н. Чернецов и И. Я. Чернецова. Краткий мансийско-русский словарь (Leningrád, 1936) és Языки и письменность народов севера I. (Leningrád, 1937).

helytelen, ill. ha a szükséges alakot ez a szójegyzék nem tartalmazza. Az utóbbi esetekben a forrást a szokásos rövidítéssel jelölöm meg. KANNISTO szoszvai-manyisi adatait általában „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt” (SUSTOim. XLVI és külön) című tanulmányából idézem „Szo.” (= Szoszva) megjelöléssel. Ez esetben az adat után zárójelbe tett szám a nevezett tanulmány lapszámát jelenti. A szoszvain kívül más nyelvjárási alakokat csak az esetben idézek, ha ez valamilyen okból célszerűnek látszik. Nem szoszvai, hanem egyéb nyelvjárásbeli változatot idézek néha akkor, ha a szoszvai alakot KANNISTO feljegyzésében nem ismerem. Ha KANNISTO adatait nem fenti tanulmányából veszem, akkor a forrást a szokásos rövidítéssel jelölöm meg. Ha KANNISTO adatait nem saját műveiből, hanem mások cikkeiből merítem, ezt a körülményt külön nem jelölöm.

STEINITZ megállapításaira és feljegyzéseire általában pusztán számmal utalok. Ez a szám STEINITZ „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” c. tanulmányának (Ópetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. 1937. I. 244—77) megfelelő lapszámát jelenti. Minthogy STEINITZ saját feljegyzései mind a szoszvai nyelvjárásból valók, nyelvjárási hovatartozásukat általában nem jelölöm; ha félreértés elkerülése végett szükséges, akkor STEINITZ feljegyzése elé „St.” rövidítést írok.

AHLQVIST adatainak közlését általában nem tartottam szükségesnek. Ha feljegyzését idézem, ezt „A.” megjelöléssel teszem.

S a j á t feljegyzéseimet vagy a nyelvjárás megnevezése nélkül, vagy pedig — szükség esetén — „Szi.” megjelöléssel közlöm. Azt a nyelvjárást, amelyet nyelvmesterem nyelve képvisel, rövidség kevéért szigvai nyelvjárásnak nevezem. Minthogy a Szigva vidéki nyelvjárás beszélői közül csupán egynek a nyelvét ismertem meg, vitatható, hogy jogos-e nyelvmesterem nyelvéről mint „Szigva vidéki nyelvjárás”-ról beszélnem. Mégis alkalmazom a fenti elnevezést az okból, hogy ezen megjelölés alkalmazása útján a saját feljegyzéseim alapján tett megállapítások KANNISTO és STEINITZ megállapításaitól bővebb magyarázkodás nélkül különválaszthatók legyenek.

Fonetikai és hangtani észrevételek

H a n g s ú l y

A manyisi nyelv hangsúlyáról MUNKÁCSI (VNyj. 5—6) azt írja, hogy „a vogulban általában a szó első tagjára esik a főhangsúly s a harmadikra a mellékhangsúly . . . Ez általános hangsúly-törvénytől csak a tavadai nyelv tér el sok tekintetben . . .”. KANNISTO (vö. *Vok. XIV—XV*) a főhangsúlyt (az expiratorikus hangsúlyt) csak akkor jelöli, ha az nem az első szótagon van. Ebből az eljárásból arra következtethetünk, hogy a manyisi nyelvjárások többségében — valószínűleg csak a tavadait kivéve — a főhangsúly az ő megfigyelései szerint is á l t a l á b a n az első szótagon van. Az én feljegyzéseimben a főhangsúly majdnem minden esetben az első szótagon van, ezért általában nem is jelölöm. Nyelvmesterem megjegyezte, hogy az ő nyelvjárásában — eltérően az orosz átadó nyelvi alakoktól — még a *kārandas̄* 'ceruza', *tētrađ* 'füzet', *būkpar* 'ábécéskönyv' szavakban is az első szótagon van a hangsúly, (vö. or. *карандаш, тетрадь, букварь*). Később hanglemez lehallgatása alkalmá-

val észrevettem, hogy ez a megállapítása legalábbis saját hangsúlyozását illetően nem teljesen állja meg a helyét: épp a 'füzet' szónak *tétrə'd* ejtés-módja is előfordul nála.

A harmadik, ötödik szótagra mellékhangsúly esik. A háromnál többtagú szavak harmadik szótagjának mellékhangsúlya majdnem olyan erős, mint a főhangsúly. Az igekötő magára vonja az ige tőszótagának a hangsúlyát.

Hangok és hangjelölés

A manysi nyelv hangjainak pontos meghatározása és jelölése nyilvánvalóan nem könnyű feladat. Elég csak arra utalnunk, hogy nemcsak KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 194–205) talált sok kifogásolnivalót MUNKÁCSI hangjelölésében, hanem STEINITZ (i. m.) KANNISTO hangjelölését is sok esetben helyteleníti, noha KANNISTO az északi-manysi nyelvjárások tanulmányozására több, mint féleztendődt fordított. Egy és ugyanazon szónak vagy nyelvtani alaknak több változatban való előfordulása mögött persze joggal kereshetjük a hibát egyik vagy másik feljegyzőben. Sok esetben azonban a feljegyzők látszólagos következetlenségei a nyelvmesterek beszédének különbözőéseit, kiejtésük ingadozásait vagy egyéb nyelvi tényezők hatását tükrözik. Például az infinitivus végződése az én szógyűjteményemben mindig *-ηkβε* (MUNKÁCSINÁL, VNyj. 42–3, az északi-nyelvjárásban *-ñkwé*), KANNISTO szövegeiben viszont az infinitivus végződésének számos változata van a szoszvai nyelvjárásban:

- 1) *-ηυcβε, -ηcβε: tēηυcβε* 'zum Essen' [„zu essen”] (255), *βāγlɪttanūcβε* 'zu töten' (258), *lōββintanūcβε* 'zu zählen' (263), *tōβηcβε* 'zu rudern' (215);
- 2) *-ηυcβε: sayrəηυcβε* 'hacken' (210), *anīγlanūcβε* 'zu küssen' (211), *tēηυcβε* 'zu essen' (264);
- 3) *-ηcβε: βāηksanηcβε* 'zu kriechen' (271);
- 4) *-ηυcφ: βāγyηυcφ* 'machen' (14), *tēηυcφ* 'zum Essen' (135), *iqβəηυcφ* 'hinzuwandern' (357);
- 5) *-ηcφ: kēzəηcφ* 'anzuspannen' (227);
- 6) *-ηυku: xarɪtīylanūku* 'hearsuziehen' (142), *nōβxatəηυku* 'einzulassen' (143), *βāηcralanūku* 'herauszuangeln' (144);
- 7) *-ηυcu: tūβəηυcu* 'zu führen' (20), *tōtəηυcu* 'zu tragen' (21), *iυβsāltəηυcu* 'herein... zu treten' (63);
- 8) *-ηc: kō'iyηc* 'nachzujagen' (61), *kitīγlanə* 'zu fragen' (231), *kīβtχatəηc* 'zu schleifen' (254);
- 9) *-ηυβ: tēηυβ* 'zu essen' (65), *liηυβ* 'zu schießen' (151);
- 10) *-ηcu: tū'nšəηcu* 'zu weinen' (210).

Az infinitivus végződésének e sokfélesége egyazon nyelvjáráson belül egyrészt jele lehet annak, hogy a nyelv ugyanazon a nyelvjáróterületen belül sem egészen egységes: helyi és egyéni sajátságok tarkítják, másrészt valószínűvé teszik azt is, hogy ugyanazon beszélő nyelvében is vannak ingadozások, illetőleg hogy ugyanazokat a hangokat a feljegyző más-más időpontban másként fogja fel. Mindezeknél jelentősebb körülmény az, hogy az infinitivus végződésének fenti változataival mondatokban, szövegösszefüggésekben találkozunk. Ugyanazon formánsnak különféle mondatfonetikai hely-

zetekben különféle változatai fejlődnek, a beszédtempó és az összefüggő beszédet befolyásoló egyéb tényezők szerint más-más alakjai vannak. A szavak, szóalakok hangalakját a mondatbeli összefüggés igen lényegesen módosítja. Teljesen helytelen lenne azt várni, hogy a szavak és a szóalakok hangalakja (az egyes hangok hangszíne és időtartama stb.) a mondatban is minden esetben ugyanolyan legyen, mint izoláltan történő kiejtésük esetén. Épp az ellenkező jelenséggel kell számolnunk, s azt állíthatjuk, hogy az olyan feljegyzés, amelyben a szavak és szóalakok mondatbeli hangalakja minden esetben és teljesen megegyezik az izolált ejtés esetén hallható hangalakkal, semmi esetre sem tükrözi híven a nyelv használatát. Ezt a nézetemet támogatják ERNST LEWY megfigyelései (Tscheremissische Grammatik VI—VII) és HEGEDŰS LAJOS tapasztalatai is (vö. A magyar nyelv atlasz munkamódszere. 1955. HEGEDŰS LAJOS: „A hangfelvételek szubjektív elemzése”, 228—233. l.).

*

A manysi nyelv hangjairól részletes tájékoztatást nyújt KANNISTO „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt” (SUSToim. XLVI.) c. művében (IX—XV. l.). Ehhez igen értékes észrevételeket csatol STEINITZ „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” c. tanulmányában (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937: 244—277), amelyben elsõnek ad összefoglaló, jól áttekinthetõ képet egy manysi nyelvjárásnak, a szoszvainak a hangrendszerérõl.

Rõvid tanulmányaim során én természetesen nem merülhettem bele a manysi nyelvi hangok fonetikai sajátságainak beható vizsgálatába, s nem törekedhettem a fonetikai sajátságok olyan aprólékos jelölésére, mint amilyent KANNISTO mûveiben találunk. Viszont hogy KANNISTÓTÓL ne térjek el fõlõslegesen is, általában kerültem azokat a hangjelölésbeli újításokat, amelyeket az utóbbi évtizedek folyamán finn és észti nyelvészek javasoltak s amelyek közül egyet-kettõt STEINITZ is magáévá tett idézett tanulmányában.

Feljegyzéseimnek KANNISTO feljegyzéseitõl való különbözése nem egyöntetû. Ahogy munkámban haladtam, több és több hangsajátságot vettem észre, illetõleg több ilyen sajátátságot tudtam jelõlni. Eltérés van 1952-ben és 1954-ben készült feljegyzéseim között is, mert 1954-ben — bizonyos elõtanulmányok végzése után — több hangsajátságra figyeltem, mint korábban. Egyes szavak pontosabb ejtémódját pedig nem is a helyszínen, hanem a Nyelvtudományi Intézet fonetikai laboratóriumában tisztáztam. Itt ugyanis alkalmam volt arra, hogy HEGEDŰS LAJOS közremûködésével lejegyezsek hanglemezrõl egy rövid manysi szõveget (a felvétel a leningrádi fonetikai laboratóriumban készült, épp az én nyelvmesterem, ROMBANGYEJEVA egy rövid elbeszélése alapján). Mindent összevéve az általam feljegyzett szavaknak és szóalakoknak a megfelelõ szoszvai szavaktól és szóalakoktól való különbözése több tényezõnek tudható be. Ilyenek: a szigvai nyelvjárásnak valamelyes mértékû különbözése a szoszvaitól, az északi nyelvjárássterületen végbement újabb nyelvi változások, egyéni ejtémód, alkalmi nyelvi ingadozások és — talán elsõsorban — saját feljegyzéseim hibás, illetõleg kevésbé pontos volta. Egy-egy feljegyzésemnek más kutató egy-egy feljegyzésétõl való eltéréseben mégsem kell okvetlenül hibát sejtenuünk. Ezt példával is igazolhatom. Én az 'enni' igét *tēŋkβe* alakban jegyeztem fel, míg KANNISTONÁL egy helyen (Vd. 264) Szó. *tēŋu.αβe* alakot, másutt azonban *ē*-vel írt válto-

zatokat: *tēnuβ* (65) és *tēnuku* (250) találunk. A 'fejsze' szó az én feljegyzéseim közt *sāyrap* alakban szerepel. A szoszvai nyelvjárásból *ā*-val írt alakot ugyan nem ismerek, de az első szótagbeli magánhangzó időtartama KANNISTO feljegyzései szerint is ingadozik: *σαγρᾶβ* ~ *sāyrap* (Vd. 217, ill. 251, 256), stb., stb.

Az alábbiakban a szigvai nyelvjárás hangviszonyainak tisztázását saját feljegyzéseimnek STEINITZnek 1937-ben gyűjtött szoszvai anyagával való összehasonlítása útján kísérem meg. E feladatot azonban nem tudom részletekbe menően megoldani, tekintettel arra, hogy 1952-ben készített feljegyzéseim fonetikai pontosság dolgában nem érték el STEINITZ feljegyzéseinek színvonalát, 1954-ben pedig anyagomnak csak egy kis részét sikerült ellenőriznem és szükség esetén kijavítanom.¹

Magánhangzók

I. A magánhangzók kvalitása

A) Az első szótag magánhangzói

STEINITZ szerint a szoszvai nyelvjárásban 8 magánhangzó-fonéma van, mégpedig 4 hosszú: *ā*, *ō* (= *ō̄*), *ū*, *ē* és 4 rövid: *a*, *o*, *u*, *i*. E magánhangzók 4 magánhangzó-párt alkotnak, amelyek tagjai nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív szempontból is különböznek egymástól, mégpedig oly módon, hogy a hosszú kvantitás nyíltabb kvalitással, a rövid kvantitás pedig zártabb kvalitással van összekötve. A kvalitásnak és a kvantitásnak ez a szoros kapcsolata az *ō̄* ~ *o* és az *ū* ~ *u* magánhangzó-párnál különösen világos, míg az *ā* ~ *a* párnál kevésbé. Az *ē* ~ *i* csak feltételesen („nur bedingt”) tekinthetők egymásnak megfelelő magánhangzónak. Az egyes magánhangzó-fonémáknak több kombinatórikus változatuk van, amelyek csak bizonyos környezetben jelentkeznek. Megjegyzi STEINITZ (264), hogy KANNISTO tanulmányútja idején még egy *ē* fonéma is lehetett a szoszvai nyelvjárásban.

A szigvai nyelvjárásban a következő rövid magánhangzó-fonémák vannak: *a*, *o*, *u*, *i*.

a. — Hogy minőségi szempontból különböző lenne az *ā*-tól, azt 1952-ben nem észleltem, 1954-ben pedig nem volt időm vizsgálni. Példák: *am* 'én', *zal* 'köz'. *j* és palatalizált mássalhangzók szomszédságában néha az *a* palatalizált változatát hallottam, melyet *ā*-val jelölök, pl. *sār jānyās* 'különösen'.

o. — Általában megfelel STEINITZ *ō*-jának. Ezt annál bátrabban állíthatjuk, mert STEINITZ (259) maga is azt írja, hogy az általa *ō*-val jelölt hang nem *o* és *u* közti hang, s jelölésére csak azért használ *o* helyett *ō*-t, hogy jelölésmódban ne térjen el KANNISTÓTÓL. Példák: *po'ra* 'idő', *to'tun.kβe* 'vinni, hozni'. *j* után (hanglemezről) zárt, majdnem *u*-nak hangzó változatot (*ō*) is hallottam: *jōmsakp* 'jól', *jōnyun.kβe* 'játsszani'.

u. — Megfelel STEINITZ *ū*-jának. STEINITZ (262) ugyanis azt írja, hogy ő nem találta ezt a hangot a normálisnál előrébb képzettnek. Példák: *tur*

¹ Kb. 60 adatom utólagos ellenőrzésére BEREZKI GÁBOR aspiránst kértem meg. FOKOS DÁVID és KÁLMÁN BÉLA pedig egész dolgozatom kéziratát elolvasták és értékes megjegyzésekkel támogattak munkámban. Segítségükért fogadják őszinte köszönetemet.

'torok', *ur* 'hegy'. *i* és *i* között előforduló palatalizált változata (*u*) majdnem *ü*-nek hallik: *jüi-pält* 'után'.

i. — Példák: *jilpi* 'új', *pi'lun₁kβε* 'félni'. Az *i*-től fonetikai szempontból olyannyira különböző *i* hang — amint a szoszvai, úgy a szigvai nyelvjárásban is — fonológiai szempontból csak az *i* variánsának tekintendő, figyelembe véve, hogy csak *γ* előtt fordul elő. Példák: *pi₁riš* 'fiúcska', *βi₁ri* 'vörös'.

A szigvai nyelvjárásban a következő hosszú magánhangzókat jelöltem:¹ *ā*, *ō* (*ō*), *ū* (*ū*), *ē*, *ē*, *ī*.

ā. — Példák: *āpa* 'függő bölcső', *ās* 'apa', *βā₁η₁* 'váll'.

ō. — Az esetek többségében csak 1954-ben észleltem. Feljegyzéseimben különben nem nagyon gyakori, mert az elsőszótagbeli (MUNK.) *ō*, *ū*, (KANN.) *ō* helyett a szigvai nyelvjárásban sokszor diftongus van (ld. alább).

Példák: *βō₁βun₁kβε* 'kérni', *βō₁r* 'erdő', *χō₁lun₁kβε* '(meg)halni', *χō₁slō₁γ* helynév (or. Хашлог), *jō₁mun₁kβε* 'járni, menni', *jō₁rn* 'nyenyec', *nō₁r* 'hegy', *slun₁kβε* 'lenni', *tō₁βaltan₁kβε* 'teljesíteni'.

ō hangot a gyermeknyelvi *ōma* 'anya, mama' szóban jelöltem.²

Nyelvmesterelem nyelvére bizonyos mértékig jellemzőnek mondható, hogy benne a MUNKÁCSITÓL *ō*-, ill. *ū*-val jelölt első szótagbeli monoftongusnak (egyes szavakban *ō*-val váltakozó) *ō₁* diftongus felel meg. Példák: *βō₁t* 'szél' ~ É. *vōt*, Szo. *βō₁π₁* 'Wind' (90); *βō₁ti* 'fúj a szél' ~ É. *vōti*, Szo. *βō₁ti* (Vd. 329); *χō₁t* 'hat (6)' ~ Szo. *χō₁t* (FUF. VIII, Anz. 200; É. *χat* bizonyára helytelen); *χō₁tal* 'nap' ~ É. *χō₁tél*, Szo. *χō₁tal* (89); *mō₁t* (~ *mō₁t*) 'más' ~ É. *mōt*, Szo. *mō₁t*, *mō₁t* (191); *ō₁lun₁kβε* (~ *slun₁kβε*) 'lenni' ~ É. *ō₁li* 'van', Szo. *ō₁lēm* 'ich bin' (166); *ō₁s* (~ *ō₁s*) 'is' ~ É. *ō₁s*, Szo. *ō₁z* (Vd. 62); *tō₁tap* '(posta)láda' ~ É. *tō₁tēp*. — Ezek mellett feljegyeztem olyan *ō*-val hangzó szavakat is, amelyeknek az én feljegyzéseimben nincs diftongusos változatuk. Persze lehetséges, hogy ezen szavaknak is él diftongusos változatuk is, csak a rendelkezésemre álló rövid idő alatt ezek nem kerültek elő.

Az idézett szavak közül legalábbis háromnak ismeretesebb diftongussal hangzó változatai KANNISTO feljegyzésében is. KANNISTO (Vok. 90) megjegyzi, hogy az *ō* az *ō₁* diftongusban *m*, *p* és *β* után lép fel, de csak nehezen észrevehető. Az általam észlelt diftongus egészen világosan hallható, megjelenési feltételeit illetően pedig jóval szélesebb körűnek látszik, mint a KANNISTO jegyezte *ō₁*. Ezért nem bizonyos, hogy az előbbi az utóbbi folytatása. Mivel STEINITZ (vö. 259. l.) a szoszvai nyelvjárásban semmiféle diftongust sem észlelt, valószínű, hogy önálló szigvai nyelvjárási sajátossággal, vagy esetleg újabb fejleménnyel van dolgunk. A diftongizálódást legnagyobbbrészt olyan szavakban észleltem, amelyeknek első szótagbeli magánhangzója KANNISTO szerint ósmansyi **ā*-ra, ill. **ā* ~ **ā₁*-ra, STEINITZ szerint mind **ā₁-ra* megy vissza, s amelyekben STEINITZ (259) szerint fonematikai szempontból mai szoszvai (nyílt, hosszú) *ā*-val van dolgunk. Egy példában (*jō₁mas* 'jó') azonban a diftongus olyan esetben jelenik meg, amelyben KANNISTO (Vok. 111) Szo. *ō₁-t* jelöl (*jō₁mas*), s ennek előzményeül ósms. **ō₁-t* tesz fel. A fentiekben ismertetett diftongizálódás kereteinek a megállapítása tehát további vizsgálatokat kíván.

Az *ō₁* > *ō₁* diftongizálódással párhuzamos *ē* > *ē₁* diftongizálódásról ld. alább.

¹ Zárójelbe teszem a feltehető kombinatórikus változatokat, ill. azokat a hangokat, amelyeket nem ellenőrzött szavakban jelöltem.

² Variánsként *m* előtt és után más szavakban is előfordul.

\bar{u} (\bar{u}). — Az \bar{u} hangot csak 1954-ben észleltem.

KANNISTO (Vok. XII) ezt írja róla: „So \bar{u} wird sehr wenig von u nach \acute{o} hin artikuliert; die Artikulation offener als bei $fi. u$.” Példák: $\bar{u}n\acute{s}u\eta k\beta e$ 'sírni', $s\bar{u}i$ 'fenyőerdő', $s\bar{u} kr\text{-}ja$ folyó neve (or. Шекурья), $t\bar{u}r$ 'tő', $\bar{u}nlu\eta k\beta e$ 'ülni', $\bar{u}r\chi at\eta k\beta e$ 'várni', $\bar{u}s$ 'város', $\bar{u}sla\chi t\eta k\beta e$ 'pihenni'.

A χ utáni \bar{u} talán az \bar{u} kombinatórikus változata: $\chi\bar{u}l$ 'hal', $\chi\bar{u}ri\eta$ 'tarisznya', $\chi\bar{u}rum$ 'három'.

1952-ből származó feljegyzéseimben csak \bar{u} -t jelöltem: $m\bar{u}\beta nkes$ (hely-név), $t\bar{u}\beta\text{-}pi\text{-}nun k\beta e$ 'odatenni', $t\bar{u}p$ 'evező', $\bar{u}\beta\acute{s}i$ 'nővér', $j\bar{u}ntu\eta k\beta e$ 'varrni', $t\bar{u}ji$ 'havazik', $t\bar{u}it$ 'hó' (az utóbbi három szóban meg a χ -val kezdődő szavakban BEREZCKI közlése szerint is \bar{u} van, nem pedig \bar{u}).

$\bar{\epsilon}$ és \bar{e} . — STEINITZ (263—5) szerint a $s z o s z v a i$ nyelvjárásban ma már csak az $\bar{\epsilon}$ hang fonéma; az \bar{e} ennek kombinatórikus variánsa. Minthogy azonban KANNISTO feljegyzései szerint az $\bar{\epsilon}$ mellett van \bar{e} fonéma is, STEINITZ felteszi, hogy KANNISTO tanulmányútja idején még mind az $\bar{\epsilon}$, mind pedig az \bar{e} fonéma megvolt, s ezek csak később estek egybe egy fonémába. A mai $\bar{\epsilon}$ és \bar{e} ennek az egy fonémának a kombinatórikus változatai.

Saját anyagom ennek a kérdésnek a szempontjából nem elegendő s nem is elég pontos. Bár $\bar{\epsilon}$ hangot már 1952-ben is jelöltem, valószínű, hogy nem ellenőrzött feljegyzéseim között vannak hibásak. A kérdés eldöntését megnehezíti egyrészt az a körülmény, hogy a kérdéses hangok körében mások feljegyzései szerint is előfordul ingadozás, pl. (KANN.) $t\bar{\epsilon}n\eta k\beta e \sim t\bar{e}n\eta k\beta$ (Vd. 264, ill. 65), (KANN. 5) $\acute{n}\bar{e}\beta r \sim$ (St. 267) $\acute{n}\bar{e}wr$, másrészt pedig az a tény, hogy a szigvai nyelvjárásban az idetartozó szavak egy része diftongussal hangzik, ill. esetleg előforduló monoftongusos változatukat nem volt alkalmam hallani.

\bar{e} -t jelöltem γ előtt, jésített mássalhangzó előtt és után, de egyéb, nem ellenőrzött esetben is. Példák: $t\bar{e}ym$ 'eszem'; $\bar{e}ti\acute{p}ala\eta$ 'este' (Szo. $\bar{e}ti$, FUF. XIV, 36), $\acute{n}\bar{e}\beta r$ 'csikó'; $n\bar{e}n$ 'ti (ktsz.)' (Szo. $n\bar{e}en$, FUF. XXVIII, 22), $t\bar{e}n$ 'ők (ktsz.)' (Szo. $t\bar{e}n$ uo.).

$\bar{\epsilon}$ nem fordul elő γ előtt és jésített mássalhangzó szomszédságában, hanem csak egyéb helyzetekben, pl. $\bar{\epsilon}rupt\eta k\beta e$ 'szeretni', $k\bar{\epsilon}r$ 'vas', $n\bar{\epsilon}pak$ 'könyv', $t\bar{\epsilon}m$ 'megevett (part. perf.)'.

Néhány példából az látszik, hogy a fentebb tárgyalt $\bar{\epsilon} < \acute{o}n$ diftongizálódással párhuzamosan $\bar{\epsilon} > \acute{e}\acute{e}$ diftongizálódás is történt: $n\bar{\epsilon}epak$ ($\sim n\bar{\epsilon}pak$) 'könyv' \sim Szo. $n\bar{\epsilon}ep\acute{a}k$ (44), $n\bar{\epsilon}p\acute{a}k$, $n\bar{\epsilon}p\acute{a}k$ St. 270, É. $n\bar{\epsilon}p\acute{e}k$; $\acute{v}\bar{\epsilon}el\acute{u}m$ 'nyelv' \sim Szo. $\acute{n}\bar{\epsilon}l\acute{u}m$ (57); $t\bar{\epsilon}epkan$ 'konyhakert' \sim P. $t\bar{\epsilon}p\text{-}k\acute{a}n$, AL. (NyK. XXII, 60) $t\bar{\epsilon}p\text{-}k\acute{e}n$, (A.) $t\bar{\epsilon}p\text{-}k\acute{a}n$.

Néhány idevonható szóban KANNISTO (Vok. 45—6) is jelöl diftongust: $e\bar{\epsilon}$. Ebből az emelkedő diftongusból legfeljebb közbeeső fejlődési fokokon keresztül fejlődhetett az általam jelölt $\acute{e}\acute{e}$.

\bar{i} — Csak néhány szóban jelöltem: $k\bar{n}\bar{i}ga$ 'könyv'; $t\bar{i}ji$ 'ez'; $k\bar{i}\beta\acute{e}rt$ '(loc.)' '-ban, -ben' ($\acute{a}pan k.$ 'bölcsődben'); $k\bar{i}\beta\acute{e}rn$ (lat.) '-ba, -be' ($\acute{a}pan k.$ 'bölcsődbe'). STEINITZ (266—7) szerint a szoszvai nyelvjárásban nincs \bar{i} fonéma. Ennek a megállapításnak a $k\bar{n}\bar{i}ga$ mint orosz jövevényszó nem mond ellent. A $t\bar{i}ji$ \bar{i} -je bizonyára emfaticus nyúlás eredménye, vö. $t\bar{i}$ 'ez' és Szo. (Vd. 212) $t\bar{i}i$: $n\acute{a}\eta t.$ 'du hier'. A fennmaradó harmadik szó ($k\bar{i}\beta\acute{e}r$, vö. ir. $k\bar{i}\beta\acute{e}r$ 'внутренность') ragos alakjait ugyan KANNISTO is \bar{i} -vel írja: $k\bar{i}\beta\acute{e}rd$, $k\bar{i}\beta\acute{e}rn$ (Vd. 217, ill. 222, 264), mégis valószínű, hogy az \bar{i} ezekben kései keletkezésű, vö. (A.)

kēver, kēvir, kevir, keur 'das Innere; Höhlung (in einem Baume)', É. (V Nyj. 18) *kiwr* 'belső, *kiwert* 'belül, benn', *kiwérné* 'be' stb.

*Magánhangzók paradigmikus kvalitatív
váltakozásai*

Egy és ugyanazon szó ragos-képzős alakjaiban gyakran más-más tőmagánhangzó áll. E paradigmikus magánhangzéváltakozásoknak egy része legalábbis az ósmányisi korig vezethető vissza, vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 474—6, STEINITZ, FgrVok. 84—6 és az itt említett irodalom. E magánhangzéváltakozásnak a szigvai nyelvjárásból az alábbi eseteit jegyeztem fel: *tāl* 'tél' ~ *tēli* 'télen'; *miηkβε* 'adni' ~ *ma'jen* 'adj!'; *βiηkβε* 'venni' ~ *βοje ln* 'vedd!'

B) Magánhangzók az első szótagnál hátrább

STEINITZ (268) szerint a *s z o s z v a i* nyelvjárásban az első szótagnál hátrább — függetlenül a szótagszámtól — az *a, ε, i*, a redukált *ə*, továbbá — bizonyos kombinatórikus helyzetben (*w = β* előtt) — az *u* és — kivételesen — az *o* hang fordul elő.

Én a *s z i g v a i* nyelvjárásban a következő hangokat jelöltem: *a, (v), ε, e, i, ə (u, u, î, o)*. A zárójelben jelzett hangok kései eredetűek: kombinatórikus változatok, a környező hangok hatására hasonulás útján keletkeztek, stb. Ha az első szótagnál hátrább egy-egy nem várt hang előbukkan, magyarázata nemegyszer az lehet, hogy (elhomályosult) összetétellel van dolgunk. Így tudjuk megmagyarázni pl. a *māsνut* (ir. *μαχυμ*) 'ruha' szó *u*-ját: *māsνut* < *masn'-ut* < **masnē-ut* 'felvenni-, felölteni-való' (tkp. felöltő holmi, felvenni való valami), vö. É. (VNGy. IV, 325) *masn'-ut* 'öltözet, öltetni való', FK. (VNGy. II, 598) *māsne* 'ruha'. Ilyen alakulások még pl. (ROMB.) *тэнут* 'пища; ennivaló', *аһнут* 'напиток; innivaló' stb. A *χῶσλογ* (or. Χασιλογ) helynév utótagjában talán az É. *lḡχ* 'zug; öböl' szó rejlik.

a. Gyakran fordul elő, mégpedig mind nyílt, mind pedig zárt szótagban: *a'kβα* 'egy', *a'la* 'tető', *aḡmalən* 'íme', *εruptaηkβε* 'szeretni', *χῶσνταη-ḡ* 'Konda (folyó)' stb.

Zárt utolsó szótagban gyakran redukált *v* áll, pl. *χῶσλῶς* '(ő) meghalt', *ḡáβrom* 'gyerek', *to'rvs* 'zavar, rendetlenség'. Első feljegyzéseimben ilyen helyzetben néhány esetben *ə*-t jelöltem, pl. *ḡáβrəm* 'gyerek', *jo'məs* 'jó'. Ugyanígy MUNKÁCSI, pl. *ḡawrəm*, (V Nyj. 49) *ḡāmés* stb. STEINITZ (273) szerint az *é* ezekben az esetekben téves: *ḡ, v* helyett áll. STEINITZnek bizonyára igaza van. Az idetartozó esetekben ugyanis sohasem jelöltem *ḡ*-s változatot. Az igazi *ə*-re pedig épp az jellemző, hogy a kiejtésben *ḡ*-vel váltakozik. Az idetartozó esetekben az irodalmi nyelv sem használja az *ə*-jelét (természetesen más módon sem jelöli a kérdéses hang redukáltságát), vö. ir. *пумасъ* = *pūmās* 'érdekes', *εмас* = *jo'məs* 'jó', *ḡяврам* = *ḡáβrom* 'gyerek' stb. Ez a körülmény is amellettszól, hogy a kérdéses szavakban az *ə*-től különböző redukált magánhangzó áll.

e és *ε*. — STEINITZ (273) szerint a *s z o s z v a i* nyelvjárásban fonémaként csak az *ε* van meg. Az *e* csak *γ* előtt jelentkezik, tehát az előbbi kombina-

tórikus változatának tekintendő. KANNISTO az első szótagonál hátrább is jelöl mind ε , mind pedig e fonémát.¹

A szigvai nyelvjárásban én általában e -t jelöltem. Tekintettel azonban arra, hogy az ε és e megkülönböztetésére csak későn fordítottam kellő figyelmet, lehetséges, hogy az általam jelölt e -nek sok esetben ε értéket kell tulajdonítani. Példák: *ja'limen* 'járunk' (ktsz.); *lo'βintiten* 'olvassák' (ktsz.); *lo'βintanuß'te* 'olvassá', *lo'βintijaye* 'olvassa' (ktsz. tárgy), *lo'βintasane* 'olvasta', *lo'βintasanen* 'olvasták (ketten)' stb.

γ előtt én is mindig e -t jelöltem, pl. *ja'lēym* 'járok', *lo'βintēym* 'olvasok', *βāβēyn* 'kérsz', *βāreyn* 'csinálsz', *ja'leyen* 'jártok', *ja'ley't* 'járnak' stb.

ε hangot az alábbi esetekben jelöltem:

a) az infinitivus végződésében minden esetben, pl. *ja'lun̄kβε* 'járni', *βo'ratan̄kβε* 'kíváncozni' stb.;

b) j után (a j palatalizáló hatására a -ból keletkezett hang jeleként), pl. *lo'βintije nl* (\sim *lo'βintijan̄l*) 'olvassák'; *lo'βintijeya nl* (\sim *lo'βintijaya nl*) 'olvassák' (ktsz. tárgy); *βos lo'βintijene* 'olvassa' (tbsz. tárgy); *βos lo'βintijen̄en* '(ketten) olvassák' (tbsz. tárgy);

c) a felszólító módban, pl. *ālen!* 'légy!', *jalen!* 'járj! járjatok!' (ktsz., tbsz.);

d) egyéb helyzetben (ritkán), pl. *ko'layen* 'kettőjük két háza'; *āte* (\sim *āta*) 'apa' (ir. *атя*), stb.

i és i . — Az i gyakori az első szótagon túl is, pl. *ja'nit* 'nagyságú', *jilpi* 'új'. Nyilvánvalóan kései sarjadékhangként is előfordul, pl. *xanuc-maxmyn̄kke* = *χa'ništ̄a χtun̄kβε* (\sim *χa'ništ̄a χtun̄kβε*) 'tanulni' (vö. É. *χa'niši* '(fő)l ismer; tud', Szo. (70), *χa'niš-*, (FUF. XIV, 77) *χa'ništ̄a χts* 'er lernte sich').

Az i nem önálló fonéma; mint az 1. szótagban, úgy hátrább is csak γ előtt fordul elő. Az ilyen γ előtti i ugyanazon szó ragos-képzős alakjaiban egyéb mássalhangzók előtti i -nek a megfelelője pl. *ja'niγ* 'nagy', de: *ja'nit* 'nagyságú', s éppen ez a körülmény mutatja kombinatórikus voltát. Ilyenek még: *χuriγ* 'táska', *ki'tiγ* 'kettő', *ko'liγ* 'háznak, házzá'.

A γ előtti i j után, azaz a *jiγ* kapcsolatban — kivéve az utolsó szótagot — megmarad i -nek, pl. *mānsiji yn*, *mānsijiyn̄l*, *mānsijiγ̄* (ktsz. lat., elat.-abl., ill. transl. a *mānsi* 'manysi' szóból), de: *mānsijiγ̄*, *mānsijiγ̄'t* (ktsz. nom., ill. instr.-com.). Vö. Szo. (Vok. 32, 208) *iγ̄piγ̄* 'Bruder'.

Redukált magánhangzók (ε , i , u). — Az első szótagonál hátrább mind a szoszvai, mind a szigvai nyelvjárásban több redukált magánhangzó fordul elő. STEINITZ (268—9) helyeselhető álláspontja szerint azonban fonematikai szempontból csupán egy redukált magánhangzóval, az ε -vel kell számolnunk; a többi ennek bizonyos helyzetben előforduló, kombinatórikus változata. A különféle változatok mind kvalitatív, mind pedig kvantitatív szempontból erősen eltérnek egymástól. A redukált magánhangzó kvalitását általában a környező mássalhangzók szabják meg, mindamellettt még egy és ugyanazon személynél is vannak ingadozások.

ε hangot én szóbelseji χ , szóbelseji és szóvégi l , továbbá szóvégi η és s előtt jelöltem, pl. *si'rəχtan̄kβε* 'recsegní'; *tōβaltan̄kβε* 'teljesíteni', *lātən* 'nyelv',

¹Előfordulásukban több esetben ingadozás észlelhető.

abl. *lātηal*; *kāsəη* 'minden'; *jòβ'tas* 'vásárolt'. Az irodalmi nyelvben (vö. ROMB. 381) ilyen helyzetben *u* a redukált *ə* jele, pl. *лaтyнz, кaсyнz*. Szóvégen az *ə* nem fordul elő.

ə > *u*, ill. *u* változás ment végbe a környező mássalhangzók minősége szerint.

a) Redukált *u*-t csak *m* és *p* előtt jelöltem. Hogy az *u* a redukált magánhangzó (*ə*) kombinatórikus változata és belőle keletkezett, az kivüláglik abból, hogy az *ə* *m* és *p* előtt nem fordul elő. Példák: *ānumn* 'nekem' ~ Szo. (FUF. XXVIII, 20) *ānumn*, É. *ānēmne*; *ēruptaηkβε* 'szeretni' ~ É. *ērepti*; *χūrum* 'három' ~ Szo. (115) *χūrum*, É. *χūrēm*; *ñēlum* 'nyelv' ~ Szo. (57) *ñēlum*. MUNKÁCSI — amint a fenti példákból látjuk — az *u* helyén is *é*-t jelöl. A Szo., Szi. *u* azonban hangsínét tekintve lényegesen különbözik az *ə*- (*é*)-től. Erre mutat az irodalmi nyelvi hangjelölés is: amíg az *ə* (*é*) jeleként az *u* használatos, addig az *m* és *p* előtt jelentkező redukált hangot *γ*-val jelölik, pl. *χυρyμ* = *χūrum* 'három'. Vö. ROMB. 380—1.

b) Az infinitivus végződése (*-ηkβε*) előtti magánhangzót általában teljes hangnak (*u*) fogtam fel. Minthogy KANNISTO ez esetben is redukált hangot jelöl, tehát a Szi. *u* < **ə*. Példák: *βāruηkβε* 'tenni' ~ Szo. *βāρυηyυφ* (Vd. 14); *ja'lunηkβε* 'járni' ~ Szo. *ιάλ'ηyυφ* (Vd. 357); *lūnsunηkβε* 'sírni' ~ Szo. *lūnsəηyυ* (Vd. 210); *pi'lunηkβε* ~ Szo. *πιλəηyυ* (Vd. 212); *to'tunηkβε* 'hozni' ~ Szo. *tó'təηyυyυ* (Vd. 21). Az irodalmi nyelvi hangjelölés is arra mutat, hogy az *u* az infinitivus végződése előtt ma már nem redukált. Az ilyen *u*-t ugyanis *γ*-val írják, s ennek csupán *m* és *n* (*m* és *p*) előtt van redukált magánhangzó értéke, vö. ROMB. 380—1.

c) Redukált hangból (*ə*) labializáció útján keletkezettnek kell tekintünk a *β* előtt jelentkező *u* hangot is, figyelembe véve, hogy *ə* a *β* hang előtt sohasem fordul elő.

KANNISTO *β* előtt a normálisnál előrébb képzett hangot, *u*-t jelöl, pl. Szo. *ιάγyυβ* 'unser Vater', *šā'nuyβ* 'unsere Mutter' (Vd. 360, 225). STEINITZ (275) szerint viszont az első szótagnál hátrább *β* előtt ugyanolyan magánhangzó van, mint az első szótagban, azaz *u* (vö. 20. l.). Én a szigvai nyelvjárásban *u*-t hallottam; legalábbis az a hang, melyet én hallottam, semmi esetre sem azonosítható a Szo. (KANN., Vd. 218) *iūi'pālv* 'nach' szigvai megfelelőjében (*jūipalt*) hallható *u* hanggal (az utóbbi ugyanis majdnem *ü*-nek hallik).

Példák: Szi. *ko'luβ* 'házunk', *ūβ'si'jyυβ* 'nenénk', *ko'layyυβ* 'két házunk', *ko'lanuyβ* 'házaink', *jalsuyβ* 'jártunk', *jālnūβn* 'járnál'.

d) Bizonyos ragos alakokban hol *ə*-t, hol pedig ennek *i* variánsát hallottam és jelöltem, anélkül, hogy ingadozásukban bármiféle szabályszerűséget vettem volna észre, pl. tbsz. elat.-abl. *mānsitnəl*, *d e*: *škōlatnəl* (nom. *mānsi* 'manyasi', *škōla* 'iskola'); *ko'lən* ~ *ko'līn* 'házatok' (*kol* 'ház'); *jālnuβn* 'járnál', *d e*: *lo'βintanuyβin* 'olvassál'.

e) A zárt (utolsó) szótagban levő redukált magánhangzó (*ə*, ill. ennek *i* variánsa) gyakran kiesik, azaz a redukált magánhangzóval ejtett és az *e* nélkül hangzó alak váltakozva fordul elő nyelvmesterem beszédében. STEINITZ (269—70) is azt tapasztalta, hogy a fenti helyzetben a redukált magánhangzó — egyéni kiejtéstől, beszédtempótól stb. függően — kieshetik. Példák: *ko'lən* ~ *ko'ln* 'házatok'; *āleyət* ~ *āley't* 'vannak'; *bibliotēkanəl* ~ *bibliotēka.nl* 'könyvtárból', *lo'βintələn* ~ *lo'βintī,ln* 'olvassátok', *lo'βintūjanəl* ~ *lo'βintūja.nl* 'olvassák' stb. Az én nyelvmesterem nyelvében gyakoribb a redukált magánhangzó nélküli alak, mint MUNKÁCSMÁL, pl. *jārn* 'nyenyec',

Szo. $\dot{i}\ddot{o}rn$ (SUSAik. LIV₁, 21) ~ É. $\dot{j}\ddot{a}r\acute{e}n$; $\text{маныр} = \text{ma}'nr$ 'mi?' ~ É. $\text{man}\acute{e}r$, Szo. $\text{ma}\acute{n}n\acute{e}r$ (35); $\text{s}\ddot{y}kr\text{-ja}$ 'Щекурья' (folyó) ~ É. (Nyr. LXIV, 30) $\text{s}\ddot{u}k\acute{e}r\text{-j}\ddot{a}$ paul.

f) $\text{a} > \text{o}$ változásra csak egy példám van: $\text{ontolo}\beta$ 'kilenc' (É. ontollou). Itt a második szótag o -ja a megelőző és rákövetkező o hasonító hatására a -ból keletkezett, vö. É. (ÁKE. 562) antellqu , továbbá: É. $\text{ant}\acute{e}l$ 'oldal' (ÁKE. 562), Szo. (FUF. XXXI, 119) $\text{ant}\acute{e}l$ 'Rippe' (~ chti DN. $\text{ant}\acute{e}$, V. $\text{ant}\acute{e}$, Kaz. $\text{ant}\acute{e}$ ua.), ld. ÁKE. 562, 606 és ORBÁN, Fgr. számn. 50. — A $\text{no}'\text{lol}(\text{o})\beta$ 'nyolc' (ir. $\text{h}\acute{e}l\text{lo}l\text{o}\beta$) második o -ja a háromszótagos $\text{ontolo}\beta$ hatására keletkezett kései sarjadékhang, vö. É. (M.—Sz.) $\text{ant}\acute{e}l\text{qu}$, (ÁKE. 606) $\text{ant}\acute{e}l\text{qu}$.

II. A magánhangzók kvantitása

A) Az első szótag magánhangzói

KANNISTO a manysi magánhangzók időtartamának 4 fokozatát különbözteti meg: (közönséges) rövid, gyengénvágott rövid ('kurz-schwachgeschnitten'), félhosszú és hosszú; ezekhez csatlakozik még a sorfeletti kis betűvel jelzett redukált magánhangzók ún. „igen rövid” kvantitásfokozata.

Számomra a hangjelölésben épp a magánhangzók e kvantitásfokozatainak meghatározása okozta a legnagyobb nehézséget. Jóval hosszabb ideig tartó tanulmányokat kellett volna végezni ahhoz, hogy e téren valamelyes biztonságra tegyek szert. Annyi kétségtelen, hogy a magánhangzók időtartama — legalábbis bizonyos körülmények közt és bizonyos határokon belül — a manysik kiejtésében is ingadozik. Pl. a 'sok' jelentésű szóról KANNISTO Munkácsi-bírálatában (FUF. VIII, Anz. 200) azt állapítja meg, hogy e szó magánhangzója hosszú, szövegeiben (WogVd.) azonban ugyanez a szó ugyanazon északi nyelvjárásban előfordul mind hosszú, mind pedig félhosszú magánhangzóval jelölve: Szo. $\text{s}\ddot{u}:\beta$, $\text{s}\ddot{a}\beta$ (245, 251, 362), $\text{s}\ddot{a}y$ (360) ~ $\text{s}\ddot{a}\beta$ (255), s bár KANNISTÓNál a hosszú magánhangzós változat látszik gyakoribbnak, STEINITZ (249) mégis $\text{s}\ddot{a}w$ alakban közli szavunkat. A 'sogleich, sofort' jelentésű szó első szótagbeli magánhangzója gyengénvágott: Szo. $\text{m}\ddot{o}:\text{la}\chi$ (70), de rövidnek jelezve is előfordul: $\text{m}\ddot{o}:\text{la}\chi$ 'plötzlich' (Vd. 345). Vö. még Szo. $\text{z}\ddot{a}i\text{t}\ddot{n}\acute{e}$ ~ $\text{z}\ddot{a}i\text{t}\ddot{n}\acute{e}$ 'laufend' (Vd. 352, ill. 350, 354).

Hogy bizonyos típusú melléknevek magánhangzójának az időtartama ingadozik — aszerint, hogy a melléknév állítmányi avagy jelzői funkciót tölt-e be, azaz: önálló szót alkot-e, vagy nem, azt magam is észrevettem, s arra nyelvmesterem is felhívta figyelmemet, pl. $\text{kol m}\ddot{a}n$ 'a ház kicsi', de: $\text{m}\ddot{a}n \text{ap}\acute{s}\acute{i}k\beta\acute{e}$ 'kis öcsém'. Egyes névutók hosszú magánhangzója is általában megrövidült, pl. $\text{e}\ddot{a}l\text{i-p}\ddot{a}l\text{t}$ 'előtt', $\text{j}\ddot{u}i\text{-p}\ddot{a}l\text{t}$ 'után', vö. É. $\text{p}\ddot{a}l\text{t}$ '-hoz, -hez, -höz', Szo. (Vd. 212) $\text{p}\ddot{a}l\text{b}$, $\text{p}\ddot{a}l\text{t}$. E jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy a fenti típusú jelzős, ill. névutós kifejezések már többé-kevésbé összetétel számba mennek, s bennük a jelző, ill. a névutó elveszti önálló szó jellegét. Magától értetődik, hogy a szó magánhangzójának az időtartama eltérhet a megszokottól, ha a szóhoz erős érzelmi mozzanat kapcsolódik. A feljegyzésbeli ingadozások oka nemegyszer az is lehet, hogy a nyelvmester ugyanazt a szót másképp ejti a természetes beszélgetés során, mint akkor, amikor a feljegyző nehézségeire tekintettel kell lennie, például felszólításra meg kell ismételnie a szót.

A KANNISTÓTól jelölt magánhangzókvantitásokat előbb-utóbb, több-

kevesebb következetességgel én is észleltem. A nehézség nem is annak a pusztá észlelésében áll, hogy a rövid és a hosszú kvantitásfokokon kívül egyéb fokozatok is vannak, hanem mindezeknek egymástól, különösen pedig a rövid és a hosszú fokozatok közti fokozatoknak a két szélső fokozattól és egymástól való következetes megkülönböztetésében.

Ebben az összefüggésben külön is szót érdemelnek az ún. „rövid, gyengénvágott” („kurz-schwachgeschnitten”) magánhangzók. KANNISTO feljegyzéseiben ezek nagy számban fordulnak elő. STEINITZ (249) megállapítja, hogy a fonematikai szempontból rövid magánhangzók kétszótagos szavak első, nyílt szótagában általában „gyengénvágottak”. Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen magánhangzók igen gyakoriak.

STIEVERS (vö. Grundzüge der Phonetik⁵ 222—3) szerint gyengénvágott magánhangzó akkor keletkezik, ha a hangképző szerveknek a magánhangzót követő mássalhangzó képzésére való átállása nem hirtelen és erősen, hanem csak mérsékelt erővel és akkor következik be, amikor a szótag szonans eleme már veszített erejéből s képzése már túlhaladta a szótagcsúcsot (a szonans szonoritásának maximumát). ÄIMÄ (SUSAik. XLVI₃, 81) szerint a magánhangzó gyengén- vagy erősenvágott voltának külön jelölése nem is szükséges, mert az egyik vagy másik ejtémód rendszerint bizonyos, azaz más-más kvantitással jár együtt. KARJALAINEN (OL. 228) a chanti nyelv gyengénvágott magánhangzóiról a következőket írja: „Dass die ostjakischen kurzen schwachgeschnittenen Vokale überhaupt auf das Ohr des Beobachters den Eindruck eines (mehr oder weniger) gedehnten Vokals machen, beruht darauf, dass das allmähliche decrescendo am Schluss eine geringe (längere oder kürzere) Dehnung hervorruft”.

Szerintem a manysi gyengénvágott magánhangzókra nem valamilyen meghatározott kvantitásfok a jellemző, hanem — talán a beszédtempótól függően — épp a kvantitásfoknak bizonyos határok közötti ingadozása. A manysi nyelv gyengénvágott magánhangzói ejtethők rövideknek is, de hajlamosak arra, hogy megnyúljanak, azaz hogy a rövidnél többé-kevésbé hosszabb kvantitásfokon jelentkezzenek. A rövid ejtés lehetőségének bizonyítékait látom KANNISTO következő feljegyzéseiben: Szo. *mōlax* 'plötzlich' (Vd. 345) ~ *mō'laχ* (Vok. 70); *pōra'd* ~ *pō'ra* 'Zeit' (Vd. 13, 224, 256, ill. 136), *iō'mas* 'gut' (Vd. 214, 219) ~ *iō'mas* (Vok. 79). Általában azonban a gyengénvágott magánhangzókat magam is rövidnél hosszabbaknak fogtam fel. Eleinte félhosszúaknak jelöltem őket, s később sem tudtam megbizonyosodni afelől, hogy a gyengénvágott magánhangzók kvantitásfoka minden esetben rövidebb, mint a félhosszúaké (sőt — mint MUNKÁCSI — több esetben hosszúaknak jelöltem őket). Mégis feljegyzéseimben meghagytam a gyengénvágott magánhangzók általánosan használt jelölésmódját, tekintettel arra, hogy az időmérték azon ingadozása, melyet a gyengénvágottság jelével jelezni kívánok, csak a magánhangzókra erre a típusára jellemző. STEINITZ alapos vizsgálata alapján és meggyőző megállapításai szerint a gyengénvágott magánhangzók kvantitásfokozatának és a félhosszú kvantitásfoknak egyforma jelölése fonematikai szempontból fontos kvantitásfokozat felismerését akadályozná. Azon magánhangzók ugyanis, amelyek nyílt szótagban mint gyengénvágott magánhangzók általában rövidnél hosszabb kvantitásfokon jelentkeznek, e r e d e t i l e g rövidek (zárt szótagban így is jelentkeznek). A gyengénvágott magánhangzók tehát nem egyebek, mint eredetileg rövid magánhangzók kombinatórikus kvantitatív variánsai.

STEINITZ (249) szerint a szószvai nyelvjárásban a gyengénvágott magánhangzóknak egyéb kvantitásfokoktól különböző, állandó kvantitásfokuk van, amelyet ő negyedhosszúnak („viertellang”) nevez. Hanglemez lehallgatása útján nyert megfigyeléseink ennek a megállapításnak ellentmondanak.

STEINITZ (246—56) elismeri ugyan a KANNISTÓtól jelölt kvantitásfokokzatok meglétét a szószvai nyelvjárásban, de az a véleménye, hogy fonematikai szempontból csak két kvantitásfokozattal: a röviddel és a hosszúval kell számolnunk, s a többi kvantitásfokozat csak az előbbieknél bizonyos helyzetekhez kötött, kombinatórikus változata.

Összehasonlítva a magánhangzók időtartama szempontjából saját feljegyzéseimet KANNISTÓ feljegyzéseivel, az alábbi megállapításokat tehetjük.

Rövid kvantitásfokozatot általában (kb. 20 példában) ugyanazon esetekben jelöltem, mint KANNISTÓ.

Hosszú kvantitásfokozat nálam a következő esetekben fordul elő:

a) általában (kb. 43 példában) ugyanazon szavakban, mint KANNISTÓNál;

b) legalább két olyan szóban, amelyben KANNISTÓ rövid, de MUNKÁCSI hosszú fokozatot jelöl: *lūβ* 'ló' ~ É. *lūw*, Szo. (121) *lūβ*; *pīγ* 'fiú' ~ É. (ÁKE. 274) *pī*, Szo. (109) *pīγ* [= *pīγ*];

c) egy olyan (később nem ellenőrzött) esetben, amikor KANNISTÓ félhosszú magánhangzót jelöl: *tāyt* 'Északi-Szószva' ~ Szo. *tāyt* (Vd. 204).

Félhosszú fokozatot jelöltem:

a) két esetben KANNISTÓval egyezően: *māñsi* 'manysi' ~ Szo. *māñš* (SUSAik. XLIII, 7), *nāβram* 'gyerek' ~ Szo. *nāβram* (Vd. 212);

b) néhány olyan esetben, amikor KANNISTÓ rövid hangot jelöl: *at* 'öt' ~ Szo. *av*, FL. *a't* (31); *χum* 'ember' ~ Szo. *χum* (185);

c) zárt szótagban számos olyan szóban, amelyben KANNISTÓ hosszú magánhangzót jelöl, pl. *īβ* 'fa' ~ Szo. *īβ* (160); *sāβ* (~ *sāβ*) 'sok' ~ Szo. *sāβ* (Vd. 362; de: *sāβ*, Vd. 351); *mēn* 'mi (ketten)' ~ Szo. *mēn* (45); *mōt* (~ *mōt*) 'más' ~ Szo. *mōt* (~ *mōt*; 191); *nēn* 'ti (ketten)' ~ Szo. *neēn* (FUF. XXVIII, 22); *tēn* 'ők (ktsz.)' ~ Szo. *tēn* (uo.); *mānki* 'mi (magunk)' ~ Szo. *mānci* (FUF. XXVIII, 44); *mēnki* 'mi (magunk)' (ktsz.) ~ Szo. *mēnci* (FUF. XXVIII, 43); *nānki* 'ti (magatok)' ~ Szo. *nānci* (FUF. XXVIII, 45); *nēnki* 'ti (magatok)' (ktsz.) ~ Szo. *neēnci* (FUF. XXVIII, 43); *tānki* 'ők (maguk)' ~ Szo. *tānci* (FUF. XXVIII, 45); *tēnki* 'ők (maguk)' (ktsz.) ~ Szo. *teēnci* (FUF. XXVIII, 44).

Gyengénvágott magánhangzót jelöltem:

a) kétszótagos szavak nyílt első szótagjában (későbbi feljegyzéseimben), pl. *ra'kβi* 'esik az eső' ~ Szo. *ra'kβi* (Vd. 329); *ta'kβi* 'ő maga' ~ Szo. *tā'kβi* (FUF. XXVIII, 43);

b) kettőnél több szótagos szavak nyílt első szótagjában, pl. *χo'lun'kβe* 'elfogni', *mīnun'kβe* 'menni';

c) ritkán az első szótagnál hátrább, pl. *χa'nista'χtēyn* 'tanulsz', *χa'nis-ta'χten!* 'tanulj!'.

A fentiek alapján a következő, általánosabb jellegű megállapításokat, ill. következtetéseket tehetjük:

1) az a körülmény, hogy az én feljegyzéseim számos esetben nem

hosszú, hanem félhosszú magánhangzót mutatnak olyan esetekben, amikor KANNISTO hosszú fokozatot jelölt, talán STEINITZnek (249) azzal a megállapításával magyarázandó, hogy a fonematikai szempontból hosszú ná k minősülő magánhangzó zárt szótagban valamivel rövidebb (STEINITZ szerint „minderlang” v. „dreiviertellang”), mint nyílt szótagban;

2) a fonematikai szempontból hosszú magánhangzó zárt szótagban β előtt megrövidült, és ma rendszerint félhosszú kvantitásfokon jelentkezik (vö. STEINITZ, 249), pl. *jìβ* 'fa', *sàβ* 'sok';

3) a gyengénvágott kvantitásfokozat fonetikai szempontból nem hanyagolható el;

4) a kettőnél több szótagos szavak nyílt első szótagjának magánhangzója — éppúgy, mint a kétszótagosaké — sokszor gyengénvágott (STEINITZ kutatásai ezen a ponton még nem zárultak le, vö. 249);

5) a manysi nyelvben fonematikai szempontból valóban elegendő — amint már STEINITZ megállapítja — csupán két kvantitásfokozattal számolunk; a többi fokozat ezeknek csupán bizonyos helyzetben előforduló, kombinatórikus változata. (Azok a feljegyzéseim, amelyekben KANNISTÓtól eltérően rövid, ill. félhosszú magánhangzó helyett hosszút jelöltem, valószínűleg tévesek. Azokban az esetekben, amelyekben rövid fokozat helyett félhosszút jelöltem, BERECZKI közlése szerint is félhosszú magánhangzó van.)

Magánhangzók paradigmatisus kvantitatív váltakozásai

A szoszvai nyelvjárásban — éppúgy, mint a többi manysi nyelvjárásban — egy és ugyanazon szó tömagánhangzója a különféle nyelvtani alakokban néha más-más kvantitásfokon jelenik meg, vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 474. E jelenségre számos példát lehet találni KANNISTO WogVok. c. művében (pl. 131—141, 166—171, 180—3, 191—5). Részletesen tárgyalja e magánhangzováltakozás megjelenési formáit és az egyes kvantitatív fokok megjelenésének feltételeit STEINITZ „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” c. tanulmányában. E kvantitatív váltakozások egy részének a magyarázata — mint több más nyelvben, vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 246 — az lehet, hogy egyfelől a mássalhangzón végződő szavak rövid magánhangzója — bizonyos ragos-képzős alakokban nyílt szótagba kerülve — megnyúlt, másfelől viszont a mássalhangzón végződő szavak hosszú magánhangzója zárt szótagban megrövidült, nyílt szótagban pedig megtartotta eredeti kvantitását.

Több szó paradigmáján belül kvantitatív eltérés van az egyes alakok magánhangzói között a szigvai nyelvjárásban is.

Zárt szótagban levő, rövid magánhangzó váltakozik nyílt szótagban levő gyengénvágott magánhangzóval, pl. *jalne* (part. pr.) 'járom' ~ *ja'luŋkβe* 'járom'; *janmaltaŋkβe* 'nevelni' ~ *ja'niŋ* 'nagy', *ja'niŋ* 'nagy'; *mastuŋkβe* 'felöltöztetni' ~ *ma'suŋkβe* 'felöltetni'; *rakq* 'eső' ~ *ra'kβi* 'esik az eső'; *takqs* 'ősz' ~ *ta'kβsi* 'őszszel'; *kol* 'ház' ~ *ko'le* 'háza'.

Itt említem meg azt is, hogy kétszótagos igetövek hosszú magánhangzója képzők hozzájárulása esetén megrövidülhet, pl. É. *āñxwi*, Szó. (FUF. XXVI, 84) *āñuqβ-* 'levet' ~ Szi. *āxqsalaxtuŋkβe* 'levetközni'.

Feljegyzéseimben nagy számmal fordulnak elő más jellegű kvantitásváltakozások is. Ezek feltételeinek a tisztázására anyagom nem elegendő.

B) Magánhangzók az első szótagonál hátrább

Az első szótagonál hátrább a magánhangzók időtartama függ a szótag-számtól, a kérdéses szótag mellékhangsúlyos vagy hangsúlytalan voltától, továbbá valószínűleg attól is, hogy magánhangzón vagy mássalhangzón végződő szó ragos alakjának magánhangzójáról van-e szó. Az időtartamot különösen gyenge spirantikus zörejjel képződő mássalhangzók (β , γ) előtt nehéz megállapítani, mert a gyakorlatlan fül nehezen tudja észlelni, hogy hol végződik a megelőző magánhangzó artikulációja, és hol kezdődik a spiransé.

Saját anyagomon belül az első szótagonál hátrább levő magánhangzók időtartamára vonatkozólag elsősorban a ragozási paradigmák alakjaiból vonhatók le következtetések. Arra azonban nem volt időm, hogy az egyes alakok kiejtését mondatbeli összefüggésben is megfigyeljem. A paradigmákat úgy jegyeztem fel, hogy nyelvmesterem sorban egymás után ejtve diktálta az egyes alakokat. Így lehetséges, hogy egy-egy alak ejtésében érvényesült a megelőzően ejtett nyelvtani alak hatása. Ezért feljegyzéseim egyes esetekben talán nem helyesen tükrözik a valóságos kvantitásvizonyokat. Persze annak a lehetősége, hogy egy paradigma alakjai — például a magánhangzók időtartama tekintetében is — hatnak egymásra, s hogy így az eredeti kvantitásvizonyok kiegyenlítődnek, illetőleg bizonyos mértékig összezavarodnak, nem csupán alkalmilag, hanem egyébként is fennáll.

a. — Nyílt, hangsúlytalan szótagban rövid, pl. *a'la* 'tető', *ní'la* 'négy'; *βo'ra'ti* 'igyekszik', *úr'za'den!* 'várj!', *lāβaβe* 'mondatik', *jo'ma'sa kβe* 'jól', *škòlanal* 'iskolából', *ko'lanal* 'házuk'.

Mellékhangsúlyos szótagban is általában rövid, de néha gyengénvágott, sőt hosszú *a*-t is jelöltem, pl. *jo'ma'sa kβe* 'jól', *űβ'sija'nl* 'nénjük', *de: lo'βinta'sum* 'olvastam', *lo'βinta'sen* 'olvastál', *amkinā'mn* (Szo. *amcināmn*) 'nekem' stb.

Zárt szótagban az *a* rövid, pl. *sāγrap* 'fejsze', *tòtəp* '(posta)láda', *tēpkan* 'veteményeskert'; *sa'kβatan kβe* 'szántani', *sai'kalan kβe* 'ébredni'.

e és *e*. — Szóvégen mindig, egyébként pedig általában rövid. A *kivételek* az egyes ragos alakok szerint a következők:

a) a jelen idejű igealakok γ praesensképzője előtt az igető *-e* véghangzóját (a tbsz. 3. személy kivételével) hol félhosszúnak, hol pedig hosszúnak jelöltem (minden következetesség nélkül, úgyhogy az idetartozó alakok egy részében az időtartam jelölése valószínűleg téves), pl. *ja'lēym* 'járok', *òrlēym* 'vagyok'; *ja'lēyn* 'jársz', *òrlēyn* 'vagy'; *ja'lēy* '(ketten) járnak', *òlèy* '(ketten) vannak' stb.

KANNISTO feljegyzései szerint a Szo. *e* ilyen helyzetben mindig félhosszú, pl. *minēym* 'megyek', *ynlēyn* 'ülsz', *òlèy* '(ketten) élnek', *ionyèyt* 'játszanak' (Vd. 213, 265, 217, 226);

b) a tárgyas ragozásban a felszólító mód *-ln* végződése előtt az igető *-e* véghangzója néha félhosszú, pl. *lo'βintèln!* 'olvasd! olvassátok! (egysz. tárgy)'. Vö. Szo. *χòndēln!* 'finde!', *maīēln!* 'gib!' (Vd. 220, 225);

c) *ē* hangot jelöltem a tbsz. birtokot jelölő paradigma olyan instr.-comitativusi alakjaiban, mint *ko'lanētl* 'házaival', *āpanētl* 'bölesőivel';

d) a ktsz., ill. tbsz. 1. személyű birtokos személyragos, ill. igealakok személyragjában a magánhangzó-kvantitás ingadozik: *-mèn ~ -men*, pl. *kolmèn* 'kettőnk háza', *de: ko'lanamen* 'kettőnk házai'; *lo'βintanubaymèn* '(ketten) olvasnánk' (ktsz. tárgy), *de: ja'limen* '(ketten) járunk'. KANNISTO

szövegeiben még hosszú a magánhangzó, pl. *ā·šmēn* 'unser Vater' (ktsz. birto-
kos), *āγicēmēn* 'unser Töchterchen' (Vd. 221, 226); *lāβimēn* 'wir sagen',
šāpitiīgymēn 'wir bringen . . . unter' (Vd. 221, 227).

i. — Általában rövid. A mellékhangsúlyos *i*-t — főleg nyílt szótagban —
néha félhosszúnak jelöltem, pl. *lo'βintilum* 'olvasom (egysz. tárgy)', *lo'βintī-*
jayum 'olvasom (ktsz. tárgy)', *janmaltite* 'neveli'.¹

u. — Általában rövid. A feltételes mód jelét néha *-nuβ* helyett *-nūβ*
alakúnak írtam.

Az É. nyelvjárásban MUNKÁCSI a tbsz. I. személyű igealakok végződésében
gyakran *ū*-t jelöl, pl. *minēsūw* 'mentünk', *totsūw* 'hoztunk' stb. A Szi.
nyelvjárásban e végződés magánhangzója is mindig rövid, pl. *jalsuβ* 'jártunk'.

ə. — A redukált magánhangzó időtartama a különféle variánsok
minősége és a fonetikai helyzet szerint változik. Az *u* változatot eleinte néha
teljes hangnak fogtam fel, viszont az *ə* változat sokszor igen rövid és a szó
zárt utolsó szótagjában ki is eshetik, pl. *ko'lan ~ ko'ln* 'házad'. Az *ə ~ i ~ ø*
(hanghiány) váltakozásnak semmiféle fonematikai jelentősége nincs: a kér-
déses szóalakok tetszés szerint ejthetők *ə*-vel vagy *i*-vel, ill. redukált magán-
hangzó nélkül. A redukált magánhangzós alakok jelölése terén egységesítést
csak azért nem hajtottam végre, hogy a fenti váltakozás gyakoriságát szem-
léltessem.

*

Bizonyos mondatfonetikai helyzetben előfordul szóvégi teljes magán-
hangzók kiesése is. A rákövetkező szó kezdőmagánhangzója előtt *-a*, ill. *-i*
kiesésére példák: *nāβromt tsak ērptije nm* 'a gyerekeket nagyon szeretem'
(*sak < saka* 'nagyon'); *mūn tēγum* 'tojást eszem', vö. ir. *μυηzu*, L. (M.—TR.)
mūni 'tojás'.

Mássalhangzók

I. Fonetikai megjegyzések

A szoszvai nyelvjárásban STEINITZ (249, jegyz.) szerint a következő
mássalhangzófonémák fordulnak elő: *γ, χ, χ^w (= χ^β), i, k, kw (= k^β), l, l̄, m, n, n̄, η, p, r, s, š, t, t̄, w (= β)* és (a hosszú affrikáta:) *ttš*.

Ehhez, anélkül, hogy a fonéma-kérdéshez hozzá akarnék szólni, hozzá-
teszem, hogy — (egyebek közt) a szoszvai nyelvjáráson alapuló manysi
irodalmi nyelv ábécéjéből következtetve — előfordulnak még a következő
mássalhangzók is: *b, d, g, š, z, ž, φ*. A manysi irodalmi nyelv ábécéjében leg-
alábbis a *θ, δ, ρ, z, u, φ* és talán a *u*, és *uγ* is olyan mássalhangzókat jelölnek,
amelyek orosz jövevényszavak révén honosodtak meg a manysi nyelvben,
s ma is csak orosz jövevényszókból fordulnak elő.

A szigvai nyelvjárás mássalhangzórendszere lényegében a szoszvaié-
val azonosnak látszik. Saját feljegyzéseimben — bizonyára csak az anyag
csekélysége miatt — a *χ^β* és a *ttš* meg az orosz nyelvből átvett hangok többsége
nem fordul elő, illetőleg csak 1—2 példában szerepel.

Az egyes hangokra (hangvariánsokra) vonatkozólag az alábbi meg-
jegyzéseim vannak.

γ. — Időtartam és így hallhatóság szempontjából is különféle variánsai
vannak. Magánhangzók között tisztán észlelhető *γ* hallik, pl. *βiγiγ* 'vörös',

¹ A félhosszúnak jelölt mellékhangsúlyos magánhangzók sokszor rövidekkel
váltakoznak. Ilyen esetekben bizonyára helyesebb lett volna gyengénvágottaknak
jelölnöm őket.

jëmtëyan 'leszel', *χa'ništa'χtëyan* 'tanulsz'. Mássalhangzó előtt és szóvégen a γ néha egészen gyenge, alig hallható, sőt prekonzonantikus helyzetben ki is eshetik. Ilyen esetekben γ -vel jelölöm. Példák: *kiti*(γ)*las* 'kérdzte', *tälj* (*täl* 'év' transl.-a), *χürj* 'táska'.

χ . — Csak eredetileg veláris magánhangzó előtt, ill. után fordul elő, pl. *χürj*, *χāp*, *mo'laχ*.

i , ill. j . — KANNISTO sok olyan emelkedő diftongust jelöl a manysi nyelvjárásokban, köztük a szoszvaiban is, amelyeknek első, simuló eleme i , pl. Szó. *iās* 'zeichnen, ritzen' (21), *iā'niγ* 'gross' (35), *iāl.η* 'heilig' (35), *iā* 'blutiges Opfer' (FUF. XVII, 230), *iβ* 'Baum, Holz' (160), *iārn* 'samojedi' (SUSAik. LIV₁, 21), *iōft* 'kaufen' (112), *iō'mas* 'gut' (79), *iun* 'zu Hause' (199), *iūnd* 'nähen' (122) stb. KANNISTÓnak a feljegyzései abból az időből származnak, amikor még pl. a finn *jalka* 'láb' szókezdő hangját is i -vel jelölték, mintha ez a hang a következő magánhangzóval emelkedő diftongust alkotna. ÁIMÁ (SUSAik. XLVI₃, 78) azonban megállapítja, hogy az ilyen esetekben a finnben gyenge zörejú frikatíva hallik. Spirans j -van szó elején az ilyen magyar szavakban is: *játék*, *jó* (vö. GOMBOCZ, magyar Fonétika 22; BÁRCZI: Fonetika 20; DEME: Magyar Nyelvjárások II, 31 és A Magyar nyelvjárások néhány kérdése 58).

En a szigvai nyelvjárás megfelelő szókezdő hangja és a finn, ill. a magyar szókezdő j - között semmi különbséget sem észleltem, ezért (gyenge zörejú) spiranst jelölök (ÁIMÁTÓl eltérően nem pont nélküli, hanem pontos j -vel) az ilyen szavak elején, mint *jā* 'folyó', *ja'lun.kβe* 'járni', *jβ* 'fa', *joχtun.kβe* 'érkezni', *jārn* 'nyenyec', *jūγ* 'be; vissza' stb. j -t jelöltem szóbelsejében is ott, ahol KANNISTO i előtagú emelkedő diftongust jelöl. Ellenben i utótagú diftongus van mássalhangzó előtt az olyan szavakban, mint pl. *χaitun.kβe* 'futni', *saikalan.kβe* 'felébredni' stb.

l . — Ejtésmódjára és hangszínére eleinte nem fordítottam figyelmet, s minden l hangot l -lel jelöltem. Később észrevettem, hogy legalábbis az az l , amely az első szótagnál hátrább redukált magánhangzóból fejlődött u (u) előtt áll, valamelyest különbözik az egyéb helyzetekben hallható l hangtól: u (u) előtt bizonyára hátrább képzett likvidával, l -lel van dolgunk. Bár a következetesség megkívánáa az ilyen l jelölését, ezt mégis mellőzöm, mint-hogy feljegyzéseimet nem tudtam ebből a szempontból ellenőrizni. KANNISTO és STEINITZ szoszvai nyelvmesterek nyelvében általában l -t jelölnek.

$š$. — Nyelvmesterem szerint az igazi, tősgyökeres manysik (hihetőleg akik még nem, vagy nem jól tudnak oroszul) nem tudják az $š$ hangot kiejteni (STEINITZ felsorolásában, ÖESA. 1937 : 249, nem is szerepel az $š$ a szoszvai nyelvjárásban előforduló hangok között). Megjegyezte azonban, hogy már sokan megtanulták e hang ejtését, s ezt maga is tudta ejteni. Én csak orosz jövevényszókból talákoztam vele, pl. *kārandāš* 'ceruza', *plōšvd* 'tér', *škōla* 'iskola'.

$ś$. — $ś$ hang a szoszvai nyelvjárásban sem KANNISTO, sem STEINITZ szerint nincs. MUNKÁCSI jelöl ugyan $ś$ hangot, de (VNyj. 4) azt jegyzi meg róla, hogy „a vogul $ś$ nem a közönséges s (magy. *sz*) palatalizált alakja (minő pl. az orosz *сѣть* szó kezdőhangja); hanem egy $š$ felé hajló hang. A nyelvhegynek a kemény ínnyel való érintkezési pontja mindkettőnél ugyanaz; a különbség közöttük csak az, hogy az $ś$ -nél a nyelv érintkező lapja nagyobb, az $š$ -nél csak a nyelvhegy legvége érintkezik”. KANNISTO (FUF. VIII. Anz. 195) nem ért egyet MUNKÁCSIVAL; szerinte a kérdéses hang nem $ś$, hanem $š$. Képzés-

módjáról így nyilatkozik: „Nach meiner Auffassung ist der gemeinte Laut alveolar; vom *s* unterscheidet er sich durch die Rinnenbildung der Zunge, die bei ihm ähnlich, obwohl geringer ist als bei *š*, vom *š* andererseits in bezug auf die Artikulationsstelle, die bei ihm dieselbe ist wie bei *s* (*š* ist postalveolar), und von beiden unterscheidet er sich ausserdem durch die Palatalisierung”.

MUNKÁCSI és KANNISTO jelölismódjának fenti eltérése élenken emlékezetemben volt, s ezért különös érdeklődéssel figyeltem a kritikus szavakat, de a kérdéses hang ejtismódjának tudakolására vagy megvizsgálására nem volt időm. Én e hangot minden esetben *š*-nek fogtam fel, s ezért *š*-szel jelölöm. Persze ennek ellenére is lehetséges, hogy e hang képzésének helye és módja más, mint azé az *š* hangé, amelyet általában így szoktunk jelölni (erre — mint láttuk — MUNKÁCSI is utal). A kérdés magyarázata esetleg abban rejlik, amire KANNISTO (Vok. VII) mutat rá, hogy ti. ugyanaz a hangbenyomás fiziológiailag meglehetősen különböző artikulációs kombinációk útján is előidézhető. Feltűnő azonban, hogy a szóban forgó hang (KANNISTO szerint *š*) — úgy látszik — épp a magyar fülre teszi az *š* hang benyomását, noha a finn *s* képzésmódja közelebb áll az *š* hangéhoz, mint a magyar *sz*-é. A kérdés tisztázása érdekében megpróbáltam a tőlem *mánši*-nak hallott és jelölt szót *mánši*-nak mondani, s megkérdeztem nyelvmesteremtől, hogy e szót nem inkább az utóbbi módon kellene-e kiejteni. Válasza az volt, hogy „egyesek *mánši*-t mondanak”. Az *š*-szel (és nem *š*-sel) való olvasat mellett szól bizonyos mértékig az is, hogy a vitatott hang jelölésére a manysi irodalmi nyelv a *c* betűt (nem pedig az *u*-t) használja fel. A manysi *š* mindenesetre különbözik az *š*-nek jelölt komi spiranstól. S ez ismét feltűnő: én a komi spiranst fogtam fel *š*-szerű hangnak.

β. — KANNISTO feljegyzéseinek hatása alatt minden esetben *β*-t jelöltem anélkül, hogy a jelölendő hang képzésmódjára figyelmet fordítottam volna. BEREZKI GÁBOR arról értesít, hogy az infinitívus végződésében (nálam *-ηκβε*), a *-κβε* kicsinyítő képzőben, úgyszintén pl. a *βιηκβε* 'venni' ige elején ROMBANGYEJEVA labiodentális *v*-t ejt. Az általam használt *β* jelölésmód tehát ellenőrzésre szorul. STEINITZ — éppúgy, mint KANNISTO — csak *β*-t ismer (az előbbi ezt *w*-vel jelöli). MUNKÁCSI szó elején *v*-t jelöl, de egyéb helyzetben ismeri a *w*-t is, amely nála (vö. VNYj. 4) az „interlabiális spirans”, ill. (vö. VNGy. II, 268) az *υ* jele.

Zöngétlen médiák (pl. *d*) és gyengébb zörejű réshangok vagy léniszek (pl. *z*) mind KANNISTO, mind pedig az én feljegyzéseim szerint előfordulnak. KANNISTO mássalhangzó utáni helyzetben is jelöl zöngétlen médiákat. Én ilyeneket csak magánhangzók közti helyzetben és szóvégi *t* előtt tudtam észlelni. Feljegyzéseim szerint azonban az előbbi helyzetben nem mindig médiák fordulnak elő. Előfordulásuk feltételeit nem ismertem fel. Példák: *sopamu* = *βo ravi* 'kéretődzik', *υρχατη* = *υρχατη!* 'várj!', *υομοτη* = *ju(β)to'den* 'hozz haza!'. Léniszt csak egy esetben jelöltem: *κολοζυβ* = *kolχozuβ* 'kolhozunk'.

II. Ujabbán végbement és szórványos mássalhangzó-változások

1. MUNKÁCSI feljegyzéseiben a szóeleji *kw*-hangkapcsolat mind *o*, mind pedig egyéb magánhangzók előtt gyakori, pl. *kwol* 'ház', *kwon* 'ki; künn', *kwoss* 'habár'. Én azonban — mint KANNISTO és STEINITZ is — *o* előtt csak

k-t hallottam, pl. *kol* 'ház' ~ Szo. *kōl* (29), (St. 248) *kōl*; *kon* 'ki; kint', *kos* '(ha)bár'. Amint már STEINITZ (265. l., 49. jegyzet) utal rá, az északi-manysi-ban tehát a MUNKÁCSI és KANNISTO tanulmányútja közti időben *kβo* > *ko* hangváltozás ment végbe.

A *kβ*- ha nem *o* követte — megmaradt, pl. *kβālun* *kβe*: *kon-k*. 'kimenni' ~ É. *kwāli*.

2. Az olyan szavakban, amelyekben MUNKÁCSI *χ* és *k* után *w*-t jelöl, KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 198) szerint nincs a szóvégen *w*, csak a *χ* és *k* labializáltan hangzik. Én a kérdéses helyzetben bilabiális zöngétlen spiranst (*φ*) hallottam és jelöltem. Minthogy az ilyen helyzetben a manysi irodalmi nyelv is jelöl valamilyen labiális spiranst (*ε*-vel), ebből is az következik, hogy a *χ* és *k* nemcsak labializált ejtésű, hanem *e* hangokat ma már valóban labiális spirans követi: a *χ* és *k* labiális ejtése következtében utánuk *φ* sarjadékhang fejlődött. Példák: *akε* = *a'kφ* 'egy'; *nakε* = *pā'kφ* 'cirbolyatoboz'; *pakε* = *rakφ* (É. *rakw*; Vd. 330 Szo. *rāku*) 'eső'.

3. Zöngés mássalhangzók z ö n g é t l e n n é válása. — KANNISTO hangjelöléséből az látszik, hogy a szoszvai nyelvjárásban a zöngés mássalhangzók zöngétlenek előtt vagy után részben vagy egészben sokszor zöngétlenül hangzanak (vö. *Vok. XIII—XIV.*). De — hacsak nem következtelen jelölésről van szó — ez a zöngétlenné válás mégsem általános, vö. Szo. (200) *puβt*- 'stechen, stossen', (121) *puβtus* 'Fischgabel'.

Az én megfigyeléseim szerint a *β* szóvégen mindig elzöngétlenedik (eleinte *φ*-nek jelöltem). Szó belsejében zöngétlen mássalhangzó előtt a *β* mindig, a *γ* pedig általában elzöngétlenedik, pl. *joβ'tun* *kβe* 'venni, vásárolni', *juβ'to* *tun* *kβe* 'behoz., -visz', *uβ'si* 'nővér'; *āley't* (~ *āleyāt*) 'vannak'. Valószínű, hogy a zöngés mássalhangzóknak zöngétlenek előtt történő elzöngétlenedése jóval általánosabb, mint ahogy én jelöltem.

4. Szórványos jésülés: *n* > *n̄* figyelhető meg *i* után, pl. É. *lowinti*, Szo. (Vd. 263) *lōββintan* *kβe* 'zählen', Szi. *lo'βintan* *kβe* ~ *lō'βintan* *kβe* 'olvasni'; É. *mūyinti*, Szo. (32) *mōββind*- ~ Szi. *mo'βintan* *kβe* 'nevetni'.

5. Néhány esetben *t* előtt *γ* > *i* változást jelöltem, pl. *pākβiūt*, *pākβiūtīl* < **pākβiūt*, **pākβiūtīl* (ktsz. loc., ill. instr.-com.; *pākφ* 'cirbolyatoboz'); *ja'leit* < **ja'ley't* 'járnak'.

* * *

Mondatbeli kapcsolatokban a szavak hangalakja sok tekintetben módosul. Néhány, mássalhangzók körébe vágó gyakori jelenségre alább említek példákat.

a) A szó kezdő mássalhangzója előtt *s a r j a d é k h a n g* fejlődik, pl. *nābramt* *tsak* *ērptije nm* 'a gyerekeket nagyon szeretem', *ūrokt* *tjuipālt* 'tanórák után', *βōrt* *tšōnyast* (< *βōrt* *jōnyast*) 'az erdőben játszottak', *ūrokt* *tan* *suiŋtal* *ünlēt* *t* *ōš* *tšōmsa* *kφ* *χūntlēt* *t* (< ... *ōš* *jōmsa* *kφ* ...) 'az órán csendben ülnek és figyelmesen hallgatnak'.

b) Intervokalikus helyzetbe kerülő mássalhangzó *i k e r í t ő d i k*. Pl. *sāj* *jājēyum* (< *sāj* *ājēyum*) 'teát iszom'.

c) A szóhatár eltolódik, pl. *kā.ſŋ porat a.m āl.pl χ̄t t̄ſes porat no.χ-kβālēm* 'általában reggel hat órákor kelek fel'; *βilt-susne kē.r eālipālt ātanum kōnsēm* 'a tükör előtt megfésülködöm'; *nāβramt ān m o.ſ ērptije.nl* 'a gyerekek is szeretnek engem'; *kā.ſŋ χ̄o.ſtpa puſta.χ̄l ālvη.kβe taŋχ̄i* 'mind-egyik egészséges akar lenni'.

III. Másalhangzóváltakozások

1. Szóvégi *-kφ* ~ szóbelseji *-kβ-* paradigmaticus váltakozás, pl. *a.kφ* (jelzőként): *a.kβa* 'egy'; *rakφ* 'eső': *ra.kβi* 'esik (az eső)'.

2. *-kβ(e)* ~ *-k(e)* paradigmaticus váltakozás. A *-ke* változattal *-kβe* kicsinyítő képzős szók birtokos személyragos alakjaiban talákoztam. Példa: *āvi.kβe* 'leányka'; *āvikem* 'leánykám', vö. Szo. (Vd. 258) *āvi.kβe* 'Töchterchen'; (Vd. 226) *āvi.ēemēn* 'unser Töchterchen'.

3. *-β-* ~ *-γ-* váltakozás jelentkezik szórványosan. E jelenség más nyelv-járásokból is jól ismert, éppúgy, mint a nyelvjárásközi *-β-* ~ *-γ-* megfelelés. Példák: *iūγ* 'vissza; haza; be' ~ É. *jūw* 'be a házba'; *mō.βintan.kβe* 'nevetni', É. (NyK. 25:259) *mūwint-*, *mōwēlāli* 'mosolyog', Szo. (32) *mōββind-* ~ É. *mūγinti* 'nevet'.

ALAKTANI VÁZLAT

Névragozás

I. Főnevek

A főnevek egyes számban (egysz.), kettős számban (ktsz.) és többes számban (tbsz.) ragozódnak. Az egyes számnak külön jele nincs. A kettős szám jele: -*γ*- (-*γ̄*-). A többes szám jele: -*t*.

Az eseteket és az esetragokat az alábbi felsorolás mutatja.¹

Nominativus² (основной): —

Locativus (местный): -*t*

Lativus (направительный): -*n*

Elativus-ablativus (исходный): -*nəl*, -*nīl*

Translativus³ (превратительный): -*γ* (-*γ̄*)

Instrumentalis-comitativus (творительный): -*l*, a kettős számban és a birtokos személyragos paradigmában: -*təl*, -*tīl*.

Külön tárgyeset (accusativus) nincs. Accusativusi funkcióban a nominativus használatos.

A kettős számban és a többes számban az esetragok azonosak az egyes számú esetragokkal (kivételek csak a ktsz. instr.-com.). A kettős szám és a többes szám ragozása úgy történik, hogy az esetragok a kettős szám, illetőleg a többes szám jelével ellátott tőhöz járulnak.

A tő rendszerint azonos a nominativussal; a nyelvtani végződések (számjelek, esetragok, birt. személyragok, képzők) előtt általában nem szenved lényegesebb változást. Az egytagú, mássalhangzón végződő szavak tőmagánhangzója nyílt szótagba kerülve rendszerint egy kissé megnyúlik, pl. *kol* 'ház': *ko'lum* 'házam', *ko'lanum* 'házaim'.

Példák egyéb tőváltozásokra: *mànsi* 'manysi': translát. *mànsi-j-ij̄*; *pākq* 'cirkolyatoboz': loc. *pākut*, translát. *pākβij̄*; *lātəŋ* 'nyelv': instr.-com. *lātəŋəl*; *nēləlum* 'nyelv': instr.-com. *nēləlməl*; *ja'niγ* 'nagy': adv. *janγəs*; *āyi'kβe* 'leányka': *āyikem* 'leánykám' stb. L. még a paradigmákat.

A. Abszolút ragozás

škòla iskola; *mànsi* manysi; *pākq* cirkolyatoboz

Egyes szám

Nom.	<i>škòla</i>	<i>mànsi</i>	<i>pākq</i>
Loc.	<i>škòlat</i>	<i>mànsit</i>	<i>pākut</i>
Lat.	<i>škòlan</i>	<i>mànsin</i>	<i>pākun</i>
Elat.-abl.	<i>škòlanəl</i>	<i>mànsinəl</i>	<i>pākunəl</i>
Translát.	<i>škòlaγ</i>	<i>mànsiγij̄</i>	<i>pākβij̄</i>
Instr.-com.	<i>škòlal</i>	<i>mànsil</i>	<i>pākul</i>

¹ Gyakorlati okokból közlöm a ROMBANGYEJEVA szótárához csatlakozó nyelvtani vázlatban használt orosz nyelvi elnevezéseket is.

² Helyesebben alapalak.

³ Birtokos személyragos alakokból nem használatos.

K e t t ős s z á m

Nom.	<i>školaŷ</i>	<i>mànsijjŷ</i>	<i>pākβijŷ</i>
Loc.	<i>školaŷt</i>	—	<i>pākβijit</i>
Lat.	<i>škola yn</i>	<i>mànsiji yn</i>	<i>pākβijn</i>
Elat.-abl.	<i>školaynŷl</i>	<i>mànsijijnal</i>	<i>pākβijnŷl</i>
Translat.	<i>školaŷ</i>	{ <i>mànsijjŷ</i> <i>mànsijjijŷ</i>	<i>pākβijŷ</i>
Instr.-com.	{ <i>školaŷtal</i> <i>školaŷt</i>	— <i>mànsijjŷt</i>	<i>pākβijitil</i> —

T ö b b e s s z á m

Nom.	<i>škòlot</i>	<i>mànsit</i>	<i>pākβæt</i>
Loc.	<i>škòlatt</i>	—	<i>pākβætt</i>
Lat.	<i>škòlatn</i>	<i>mànsitn</i>	<i>pākβætn</i>
Elat.-abl.	<i>škòlatnŷl</i>	<i>mànsitnal</i>	<i>pākβætнал</i>
Translat.	m i n t a z e g y e s s z á m b a n		
Instr.-com.	<i>škòlatil</i>	<i>mànsitil</i>	<i>pākβætil</i>

M e g j e g y z é s e k

1. Nyelvemsterem szerint a kettős és a többes számú t r a n s l a t i v u s nem használatos, ill. azonos alakú az egyes számú translativussal (vö. ROMB. 357). Ennek ellenére a *mànsi* ktsz. translativusaként az egyes számúval azonos *mànsijjŷ* mellett a *mànsijjijŷ* alakot is közölte. Ez bizonyára új alakulat a többi ktsz. eset analógiájára. Keletkezését annak a körülménynek köszönheti, hogy ezen -i végű szónak a ktsz. jele előtt mutatkozó töve különbözik az egyes számitól, s így a kettős számú és az egyes számú esetek alaki megkülönböztetésére irányuló törekvés könnyen létrehozta a fenti alakot.

2. ROMBANGYEJEVA (357) szerint a ktsz. instr.-com. az irodalmi nyelvben csak egy alakú, s végződése *-mŷla*. MUNKÁCSI (VNyj. 9—10) csak arról tesz említést, hogy „a birtokos alakokon bővebb *-tél* rag fejezi ki az instrumentalis viszonyt s átviteleit”. Lehetséges, hogy az irodalmi nyelv a birtokos személyragos paradigmából vette a *-tél*, *-tíl* végződést a ktsz. instr.-com. ragjául. A ktsz. instr.-com. ragja ma tehát különbözik ezen eset egyes és többes számi ragjától (ROMBANGYEJEVA szerint nem is csak az irodalmi nyelvben, hanem a szigvai nyelvjárásban is).

AHLQVIST (Gramm. 140) szerint a ktsz. instrumentalisnak igen gyakran *-tel* végződése („Anhangsposition”) van a kondai nyelvjárásban is. MUNKÁCSI (VNyj. 193) megjegyzi, hogy a kondai nyelvjárásban *-tél* rag csatlakozik nemcsak birtokosragos alakokhoz, hanem „némely ragozatlan névszóhoz is”.

Két példából ítélve, a szigvai nyelvjárásban ktsz. i n s t r . - c o m i t a t i v u s ként a ktsz. locativus is előfordul. Locativusnak eszközhatározói funkcióban való használata önmagában véve könnyen érthető, vö. KLEMM, Magyar tört. mondattan 190.

3. Úgy látszik, a *pākφ* típusú szavak kettős számában a ktsz. *γ-je -t* előtt néha *i*-re változott: *pākβijit* (loc.), *pākβijitil* (instr.-com.). — *pākβijn* (lat.)

és *pākβijnil* (elat.-abl.) < **pākβijn*, ill. **pākβijnil*. A -*γ* kieséséről ld. 32. l. és VNyj. 5.

B. Birtokos személyragozás

kol ház; *ūβ°sí* nővér, néne

a) Egyes számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz.	<i>ko'lv̄m</i> házam	<i>ūβ°s̄im</i> néném
2. sz.	<i>ko'l̄n, ko'ln</i> házad	<i>ūβ°s̄in</i> nénéd
3. sz.	<i>ko'le</i> háza	<i>ūβ°s̄ite</i> nénje

Kettős számú birtokos

1. sz.	<i>kolm̄n</i> kettőnk háza	<i>ūβ°s̄im̄n</i> kettőnk nénje
2. sz.	<i>ko'l̄n, ko'l̄n, ko'ln</i> kettőtök háza	<i>ūβ°s̄in</i> kettőtök nénje
3. sz.	<i>ko'len</i> kettőjük háza	<i>ūβ°s̄iten</i> kettőjük nénje

Többes számú birtokos

1. sz.	<i>ko'luf̄</i> házunk	<i>ūβ°s̄ijuβ°</i> nénénk
2. sz.	<i>ko'l̄n, ko'l̄n, ko'ln</i> házatok	<i>ūβ°s̄in</i> nénétek
3. sz.	<i>ko'lan̄l, ko'la, nl</i> házuk	<i>ūβ°s̄ija, nl</i> nénjük

Megjegyzések

1) Az egysz., ktsz. és tbsz. 2. személyű alakok MUNKÁCSMÁL: *kwol̄n* 'házad', *kwol̄n* 'kettőtök háza' és *kwol̄n* 'házatok'. Ma a szigvai nyelvjárásban mindezek funkcióját az eredetileg egysz. 2. személyű birtokost jelölő *ko'l̄n* alak tölti be.

2) Az egysz. birtokost jelölő 3. személyű alakok végződése mássalhangzó után: -e, magánhangzó után: -te, pl. *ko'le* 'háza', de: *ūβ°s̄ite* 'nénje', *ūpate* 'bölcsoje'. Vö. É. (VNyj. 10—11) *kwol̄a* 'háza', *t̄t̄ap̄a* 'ládikája', *potr̄a* 'beszéde' (*kwol* 'ház', *t̄t̄ép* 'ládika', *pot̄er* 'beszéd'), de: *m̄at̄a* 'földje', *p̄ern̄at̄a* 'keresztje', *s̄alit̄a* 'rénszarvasa' (*m̄a* 'föld', *p̄ern̄a* 'kereszt', *s̄ali* 'rénszarvas').

3) A ktsz. birtokost jelölő 3. személyű alak végződése ugyancsak kétféle a fenti körülménytől függően: -en ~ -ten. Vö. É. (VNyj. 11) *luw̄n* (*l̄uw* 'ló'), de: *m̄at̄en*, *p̄ern̄et̄en*, *s̄alit̄en*.

4) Az -i végű szavak tbsz. birtokost jelölő 1. és 3. személyű alakjaiban (*ūβ°s̄ijuβ°*, *ūβ°s̄ija, nl*) az -i utáni -j- sarjadékhang, vö. É. (VNyj. 11) *s̄ali* 'rénszarvas': *s̄aliūw* és *s̄aliānl* (-j- nélkül).

b) *Kettős számú birtok*A kettős számú birtok jele: *-γ*

Egyes számú birtokos

- 1. sz. *ko'layum* két házam
- 2. sz. *ko'layən* két házad
- 3. sz. *ko'laye* két háza

Kettős számú birtokos

- 1. sz. *ko'laya(γ)men* kettőnk két háza
- 2. sz. *ko'layin* kettőtök két háza
- 3. sz. *ko'layən, -ayən* kettőjük két háza

Többes számú birtokos

- 1. sz. *ko'layuβ* két házunk
- 2. sz. *ko'layən* két házatok
- 3. sz. *ko'la_nl, ko'laya_nl* két házuk

M e g j e g y z é s e k

1) A 2. személyű alakok egybeesnek, míg az É.-ban különböznek egymástól: Szi. *ko'layən* (*ko'layin*) = a) É. *kwoläyən* 'két házad', b) *kwoläyən* 'kettőtök két háza', c) *kwoläyän* 'két házatok'. A ktsz. és a tbsz. 2. személyű alak funkcióját itt is az egysz. alak vette át.

2) A ktsz. 1. személyű alak: *ko'layaymen* 'kettőnk két háza' személyragja elsősorban nem az É. *kwoläyemən* alakkal, hanem az AHLQVIST (167) feljegyezte Szo. *xäpagamen* ragjával mutat rokonságot.

3) Nyelvmesterem megjegyzése szerint a tbsz. 3. személyű *ko'laya_nl* 'két házunk' alak ritkább, mint a *ko'la_nl* alak, de az irodalmi nyelvben az előbbivel egyező alakokat találunk: *апагааныл 'их (две) люльки'*, *хапагааныл 'их (две) лодки'* (ROMB. 358). (MUNKÁCSINÁL, VNYj. 11, a *kwoläyänl* fordítása helytelen; helyesen: 'az ő két házuk').

c) *Többes számú birtok*A birtok többségének a jele: *-n*

Egyes számú birtokos

- 1. sz. *ko'lanum* házaim
- 2. sz. *ko'lan* házaid
- 3. sz. *ko'lane* házai

Kettős számú birtokos

- 1. sz. *ko'lanamen* kettőnk házai
- 2. sz. *ko'lan(in)* kettőtök házai
- 3. sz. *ko'lanen* kettőjük házai

Többes számú birtokos

1. sz.	<i>ko'lanuβ</i>	házaink
2. sz.	<i>ko'lan</i>	házaitok
3. sz.	<i>ko'lanl</i>	házaik

Megjegyzések

1) MUNKÁCSINÁL (VNYj. 12) a 2. személyű alakok különböznek egymástól: *kwolanēn* 'házaid', *kwolanēn* 'kettőtök házaí', *kwolan* 'házaitok'. A szigvai nyelvjárásban a legrövidebb, azaz a többes szám 2. személyű alak vette át a másik két alak funkcióját is. Az irodalmi nyelvben az általánosabb rövid alak mellett hosszabb alak is előfordul: *хапан(ын)* 1.) 'твои лодки', 2.) *ваши (вас двоих) лодки*, 3.) 'ваши лодки'.

2) A ktsz. 2. személyű *ko'lanamen* 'kettőnk házaí' nem felel meg az É. *kwolanēmēn* alaknak (az utóbbi alapján Szi. **ko'lanumen* volna várható). De helyességét igazolják az irodalmi nyelvi alakok: *апанамен* 'наши (нас двоих) люльки', *хапанамен* 'наши (нас двоих) лодки' (ROMB. 358).

A birtokos személyragos alakok esetragozása

I. A birtokos egyes számú, első személyű. Példa: *kol* ház

Eset	a)	b)	c)
	A birtok egyes számú	A birtok kettős számú	A birtok többes számú
Nom.	<i>ko'lum</i> házam	<i>ko'layum</i> két házam	<i>ko'lanum</i> házaim
Loc.	<i>ko'lumt</i>	<i>ko'layumt</i>	<i>ko'lanumt</i>
Lat.	<i>ko'lumn</i>	<i>ko'layumn</i>	<i>ko'lanumn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lumnīl</i>	<i>ko'layumnīl</i>	<i>ko'lanumnīl</i>
Instr.-com.	<i>ko'lumtīl</i>	<i>ko'layumtīl</i>	<i>ko'lanumtīl</i>

II. A birtokos egyes számú, második személyű.

Példák: *kol* ház, *āpa* bölcső

Eset	a)		b)	
	A birtok egyes számú		A birtok kettős számú	
	házad	bölcsőd	két házad	két bölcsőd
Nom.	<i>ko'ln</i>	<i>āpan</i>	<i>ko'layən</i>	<i>āpayən</i>
Loc.	<i>ko'lənt</i>	<i>āpant</i>	<i>ko'layənt</i>	<i>āpayənt</i>
Lat.	<i>ko'lənn</i>	<i>āpann</i>	{ <i>ko'layənn</i>	{ <i>āpayənn</i>
			{ (-yənən)	{ (-yənən)
Elat.-abl.	<i>ko'lənnəl</i>	<i>āpannəl</i>	<i>ko'layənnəl</i>	<i>āpayənnəl</i>
Instr.-com.	<i>ko'ləntəl</i>	<i>āpantəl</i>	<i>ko'layəntəl</i>	<i>āpayəntəl</i>

	c) A birtok többes számú	
Nom.	<i>ko'lan¹</i> házaid	<i>āpan¹</i> bölcsőid
Loc.	<i>ko'lanənt</i>	<i>āpant</i>
Lat.	{ <i>ko'la₂nn</i> <i>ko'lan₂nn</i>	{ <i>āpa₂nn</i> <i>āpan₂nn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lanənnəl</i>	<i>āpann₂l, āpan₂nn₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'lanəntəl</i>	<i>āpant₂l</i>

III. A birtokos egyes számú, harmadik személyű

	a) A birtok egyes számú	
Nom.	<i>ko'le</i> háza	<i>āpate</i> bölcsője
Loc.	<i>ko'let</i>	<i>āpatet</i>
Lat.	<i>ko'len</i>	<i>āpaten</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lenn₂l²</i>	<i>āpate₂nl</i>
Instr.-com.	{ <i>ko'let₂l</i> <i>ko'le₂l</i>	<i>āpate₂tl</i>

	b) A birtok kettős számú	
Nom.	<i>ko'laye</i> két háza	<i>āpaye</i> két bölcsője
Loc.	<i>ko'layet</i>	<i>āpayet</i>
Lat.	<i>ko'layen</i>	<i>āpayen</i>
Elat.-abl.	<i>ko'laye₂nl</i>	<i>āpaye₂nl</i>
Instr.-com.	<i>ko'laye₂tl</i>	<i>āpaye₂tl</i>

	c) A birtok többes számú	
Nom.	<i>ko'lane</i> házai	<i>āpane</i> bölcsői
Loc.	<i>ko'lanet</i>	<i>āpanet</i>
Lat.	<i>ko'lanan</i>	<i>āpanen</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lanenn₂l³</i>	<i>āpanenn₂l³</i>
Instr.-com.	<i>ko'lanē₂tl</i>	<i>āpanē₂tl</i>

IV. A birtokos kettős számú, első személyű

	a) A birtok egyes számú	
Nom.	<i>kolmèn</i> kettőnk háza	<i>āpamèn</i> kettőnk bölcsője
Loc.	{ <i>kolmènt</i> <i>kolmèn₂t</i>	<i>āpamènt</i>
Lat.	{ <i>kolmè₂nn</i> <i>kolmèn₂n</i>	{ <i>āpamè₂nn</i> <i>āpamen₂n</i>
Elat.-abl.	<i>kolmènn₂l</i>	<i>āpamen₂nl</i>
Instr.-com.	{ <i>kolmènt₂l</i> <i>kolmèn₂tl</i>	{ <i>āpamènt₂l</i> <i>āpamen₂tl</i>

¹ Az irodalmi nyelvben **ko'lanin* típusú alak is van, vö. *хапан, хапанын* 'твои лодки' (ROMB. 359). A feljegyzett függő esetek egyik része a rövidebb *ko'lan*, másik része a feljegyzetlen hosszabb **ko'lanin* nominativusra épült, vö. *хапант* (loc.), *хапанныл* (elat.-abl.), *хапантыл* (instr.-com.) (*хан* 'csónak').

² Utólagos közlés szerint használatos a *ko'len₂l* alak is, vö. (AHLQV. 166) *xāpen₂l*, ir. (ROMB. 360) *хапен₂л*.

³ Utólagos közlés szerint a *ko'lanan₂l*, *āpanen₂l* alakok is használatosak, vö. (AHLQV. 167) *xāpanen₂l*, ir. (ROMB. 360) *хапанэн₂л*.

b) A birtok kettős számú

Nom.	<i>ko'laya(γ)men</i>	<i>āpaya(γ)men</i>
	kettőnk két háza	kettőnk két bölcsője
Loc.	<i>ko'laya(γ)ment</i>	<i>āpaya(γ)ment</i>
Lat.	{ <i>ko'laya(γ)me₂nn</i> <i>ko'laya(γ)men₂n</i>	<i>āpaya(γ)me₂nn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'laya(γ)mènnîl</i>	<i>āpaya(γ)mennîl</i>
Instr.-com.	<i>ko'laya(γ)mèntîl,</i> -mentel	<i>āpaya(γ)mentîl</i>

c) A birtok többes számú

Nom.	<i>ko'lanamen</i> kettőnk házai	<i>āpanamen</i> kettőnk bölcsői
Loc.	<i>ko'lanament</i>	<i>āpanament</i>
Lat.	{ <i>ko'laname₂nn</i> <i>ko'lanamen₂n</i>	{ <i>āpaname₂nn</i> <i>āpanamen₂n</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lanamennîl</i>	<i>āpanamennîl</i>
Instr.-com.	<i>ko'lanamentîl,</i> -mentel	<i>āpanamentîl</i>

V. A birtokos kettős számú, második személyű

a) A birtok egyes számú

Nom.	<i>ko'l₂n</i> kettőtök háza	<i>āpan</i> kettőtök bölcsője
Loc.	<i>ko'l₂nt</i>	<i>āpant</i>
Lat.	<i>ko'l₂nn</i>	<i>āpa₂nn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'l₂nnîl</i>	<i>āpannîl</i>
Instr.-com.	<i>ko'l₂ntîl</i>	<i>āpantîl</i>

b) A birtok kettős számú

Nom.	<i>ko'lay₂n</i> kettőtök két háza	<i>āpay₂n</i> kettőtök két bölcsője
Loc.	<i>ko'lay₂nt</i>	<i>āpay₂nt</i>
Lat.	<i>ko'lay₂nn</i>	<i>āpay₂nn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lay₂nnîl</i>	<i>āpay₂nnîl</i>
Instr.-com.	<i>ko'lay₂ntîl</i>	<i>āpay₂ntîl</i>

c) A birtok többes számú

Nom.	<i>ko'lan(in)</i> kettőtök házai	<i>āpan(in)</i> kettőtök bölcsői
Loc.	<i>ko'la(n₂)nt</i>	<i>āpa(n₂)nt</i>
Lat.	{ <i>ko'la₂nn</i> <i>ko'lan₂nn</i>	<i>āpan₂nn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lan(in)nîl</i>	<i>āpan₂nnîl</i>
Instr.-com.	<i>ko'lan(in)tîl</i>	<i>āpan₂ntîl</i>

VI. A birtokos kettős számú, harmadik személyű

a) A birtok egyes számú

Nom.	<i>ko'len</i> kettőjük háza	<i>āpaten</i> kettőjük bölcsője
Loc.	<i>ko'lent</i>	<i>āpatent</i>
Lat.	{ <i>ko'le₂nn</i> <i>ko'len₂n</i>	{ <i>āpate₂nn</i> <i>āpaten₂n</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lennîl</i>	<i>āpatennîl</i>
Instr.-com.	<i>ko'lentîl</i>	<i>āpatentîl</i>

b) A birtok kettős számú

Nom.	<i>ko'layen</i> kettőjük két háza	<i>āpayen</i> kettőjük két bölcsője
Loc.	<i>ko'layent</i>	<i>āpayent</i>
Lat.	{ <i>ko'laye₂nn</i> <i>ko'layen₂n</i>	{ <i>āpaye₂nn</i> <i>āpayen₂n</i>
Elat.-abl.	<i>ko'layenn₂l</i>	<i>āpayenn₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'layent₂l</i>	<i>āpayent₂l</i>

c) A birtok többes számú

Nom.	<i>ko'lanen</i> kettőjük házai	<i>āpanen</i> kettőjük bölcsői
Loc.	<i>ko'lanent</i>	<i>āpanent</i>
Lat.	{ <i>ko'lane₂nn</i> <i>ko'lanen₂n</i>	{ <i>āpane₂nn</i> <i>āpanen₂n</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lanenn₂l</i>	<i>āpanenn₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'lanent₂l</i>	<i>āpanent₂l</i>

VII. A birtokos többes számú, első személyű

a) A birtok egyes számú

Nom.	<i>ko'luβ^c</i> házunk	<i>āpaβ^c</i> bölcsőnk
Loc.	<i>ko'luβ^ct</i>	<i>āpaβ^ct</i>
Lat.	<i>ko'luβn</i>	<i>āpaβn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'luβn₂l</i>	<i>āpaβn₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'luβ^ct₂l</i>	<i>āpaβ^ct₂l</i>

b) A birtok kettős számú

Nom.	<i>ko'layuβ^c</i> két házunk	<i>āpayuβ^c</i> két bölcsőnk
Loc.	<i>ko'layuβ^ct</i>	<i>āpayuβ^ct</i>
Lat.	<i>ko'layuβn</i>	<i>āpayuβn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'layuβn₂l</i>	<i>āpayuβn₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'layuβ^ct₂l</i>	<i>āpayuβ^ct₂l</i>

c) A birtok többes számú

Nom.	<i>ko'lanuβ^c</i> házaink	<i>āpanuβ^c</i> bölcsőink
Loc.	<i>ko'lanuβ^ct</i>	<i>āpanuβ^ct</i>
Lat.	<i>ko'lanuβn</i>	<i>āpanuβn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'lanuβn₂l</i>	<i>āpanuβn₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'lanuβ^ct₂l</i>	<i>āpanuβ^ct₂l</i>

VIII. A birtokos többes számú, második személyű

a) A birtok egyes számú

Nom.	<i>ko'l₂n</i> házatok	<i>āpan</i> bölcsőtök
Loc.	<i>ko'l₂nt</i>	<i>āpant</i>
Lat.	<i>ko'l₂nn</i>	<i>āpa₂nn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'l₂nn₂l</i>	<i>āpann₂l</i>
Instr.-com.	<i>ko'l₂nt₂l</i>	<i>āpant₂l</i>

b) A birtok kettős számú

Nom.	<i>ko'la(γa)γən¹</i> két házatok	<i>āpaγən¹</i> két bölcsőtök
Loc.	<i>ko'la(γa)γənt</i>	<i>āpaγənt</i>
Lat.	<i>ko'la(γa)γənn</i>	<i>āpaγənn</i>
Elat.-abl.	<i>ko'la(γa)γənnil</i>	<i>āpaγənnil</i>
Instr.-com.	<i>ko'la(γa)γəntil</i>	<i>āpaγəntil</i>

c) A birtok többes számú

Nom.	<i>ko'lan²</i> házaitok	<i>āpan²</i> bölcsőitek
Loc.	<i>ko'la(ni)nt</i>	<i>āpanint</i>
Lat.	<i>ko'lanin</i>	<i>āpanin</i>
Elat.-abl.	<i>ko'la(ni)nnil</i>	<i>āpaninnil</i>
Instr.-com.	<i>ko'la(ni)ntil</i>	<i>āpanintil</i>

IX. A birtokos többes számú, harmadik személyű

a) A birtok egyes számú

Nom.	<i>ko'lanəl</i> házuk	<i>āpanl</i> bölcsőjük
Loc.	<i>ko'lanilt</i>	<i>āpanilt</i>
Lat.	<i>ko'lanin</i>	<i>āpanin</i>
Elat.-abl.	{ <i>ko'laniln¹</i> <i>ko'lanil</i>	{ <i>āpaniln¹</i> <i>āpanil</i>
Instr.-com.	<i>ko'laniltil</i>	<i>āpaniltil</i>

b) A birtok kettős számú

Nom.	<i>ko'layənl</i> két házuk	<i>āpaya¹nl</i> két bölcsőjük
Loc.	<i>ko'layanilt</i>	<i>āpayanilt</i>
Lat.	<i>ko'layanin</i>	<i>āpayanin</i>
Elat.-abl.	<i>ko'layaniln¹</i>	<i>āpayaniln¹</i>
Instr.-com.	<i>ko'layaniltil</i>	<i>āpayaniltil</i>

c) A birtok többes számú

Nom.	<i>ko'la¹nl</i> házaik	<i>āpanl</i> bölcsőik
Loc.	<i>ko'lanilt</i>	<i>āpanilt</i>
Lat.	<i>ko'lanin</i>	<i>āpanin</i>
Elat.-abl.	<i>ko'laniln¹</i> ³	<i>āpaniln¹</i>
Instr.-com.	<i>ko'laniltil</i>	<i>āpaniltil</i>

Összefoglaló észrevételek

1). A mai szigvai nyelvjárás birtokos személyragos alakjai némely tekintetben eltérnek a MUNKÁCSITÓL (VNYj. 10—1) közölt paradigma alakjaitól. A főbb különbségek — nem számítva a hangjelölés eltéréseiből adódó különbségeket — a következők:

¹ Nyelvmesterem szerint a szigvai nyelvjárásban a rövidebb és a hosszabb alakok egyaránt használatosak. AHLQVIST (168) csak a rövidebb alakot ismeri, vö. *xāpaqin*. Ugyanígy az irodalmi nyelv, vö. ROMB. 362.

² Az irodalmi nyelvben hosszabb, **ko'lanin* típusú alakok is használatosak, vö. *хапан, хапанын 'ваши лодки'* (ROMB. 362).

³ Vö. ir. *хапанылныл* és *хапананылныл* ROMB. 363.

a) a mássalhangzón végződő szavak paradigmájában az egysz. 1. személyű birtokos *-m* ragja előtt a redukált magánhangzónak (MUNK.: *é*)^u változata jelentkezik;

b) egyes személyragokban a MUNKÁCSITÓL hosszúnak jelölt magánhangzó helyén rövid vagy félhosszú magánhangzó van; úgy látszik, az utolsó szótagban levő magánhangzók megrövidültek;

c) a szigvai nyelvjárás alakrendszere szegényebbé vált, egyszerűsödött — annyiban, hogy az egysz., a ktsz. és a tbsz. 2. személyű birtokost jelölő alakok különbsége megszűnt; azonos számú birtok mellett az egysz., a ktsz. és a tbsz. birtokost azonos alak jelöli, ill. azonos alak is jelölheti. Ugyanez a helyzet az irodalmi nyelvben, vö. ROMB. 357—8.

2) Azon alakoknak, amelyek végződésükben redukált magánhangzót (ə) tartalmaznak, az én feljegyzéseimben több alakváltozatuk van — annak következtében, hogy a redukált magánhangzó többféle hangszínű (ə, i) lehet, ill. hangsúlytalan szótagban ki is eshetik, pl. *ko'lin* ~ *ko'len* ~ *ko'ln* 'kettőtök háza'. Természetesen nem minden, eredeti redukált magánhangzóval hangzó alakot hallottam, ill. jegyeztem fel ennyi változatban, de meggyőződésem szerint mindegyiknek a kiejtése variálható a redukált magánhangzó különféle realizációi szerint.

3) A birtokos személyragos alakok egyes esetei helyett szívesen használnak különféle postpositívus szerkezeteket, pl. *āpan kiβarn* 'bölcsődbe', *āpan nu'pal* 'bölcsődhez' (*āpann* lativus helyett), *āpan kiβart* 'bölcsődben' (*āpant* locativus helyett).

II. Személyes névmások

A személyes névmások — éppúgy, mint a főnevek — egyes számban, kettős számban és többes számban ragozódnak. Amíg azonban a főnevek kettős és többes számú töve számjel segítségével az egyes számú tőből alakul, addig a személyes névmások kettős és többes számú alapalakjául az egyes számútól eltérő, külön tő szolgál (számjel nélkül).

A személyes névmások ragozása több tekintetben lényegesen eltér a főnevek ragozásától. Egyik szembevetendő különbség, hogy a személyes névmásoknak locativusuk nincs, viszont van külön — a nominativustól eltérő — tárgy-esetük (accusativus).

A mai szigvai nyelvjárásban a személyes névmások ragozása némileg különbözik a MUNKÁCSITÓL (VNyj. 13) feljegyzett és a KANNISTO hagyatékából LIIMOLÁTÓL (FUF. XXVIII, 20—56) közölt paradigmáktól, sőt kisebb eltérések vannak az irodalmi nyelvi ragozással szemben is. Minthogy mindezek egybevetése több szempontból tanulságosnak látszik, alább közlöm saját feljegyzéseimen kívül az irodalmi nyelvi alakokat, továbbá a MUNKÁCSI meg a KANNISTO feljegyezte paradigmákat is. Az irodalmi nyelvi alakok több esetben bizonyos tekintetben igazolják azon adataim helyességét, amelyek mind a MUNKÁCSI, mind pedig a KANNISTO feljegyezte alakoktól különböznek.

Egyes szám

1. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>am</i>	<i>am én</i>	<i>am</i>	<i>am</i>
Acc.	<i>анум</i>	<i>ānum</i>	<i>ānēm</i>	<i>ānum</i>
Lat.	<i>анумн</i>	<i>ānumn</i>	<i>ānēm(nē)</i>	<i>ānumn</i>
Elat.-abl.	<i>анумныл</i>	<i>ānumnəl</i>	<i>ānēmnel</i>	<i>ānuməl</i>
Instr.-com.	<i>анумтыл</i>	<i>ānumtəl</i>

2. személy

Nom.	<i>нанг</i>	<i>nan te</i>	<i>nan</i>	<i>nān</i>
Acc.	<i>нангын</i>	<i>na'ņan</i>	<i>nanēn</i>	<i>nā'ņn</i>
Lat.	{ <i>нангын</i> <i>нангынн</i>	<i>na'ņan</i>	<i>nanēn(nē)</i>	<i>nā'ņn</i> , <i>nā'ņn (néha)</i>
Elat.-abl.	<i>нангынныл</i>	<i>na'ņannəl</i>	<i>nanēnnel</i>	<i>nā'ņnəl</i>
Instr.-com.	<i>нангынтыл</i>	<i>na'ņantəl</i>

3. személy

Nom.	<i>тав</i>	<i>taβ 6</i>	<i>taw</i>	<i>tāβ</i>
Acc.	<i>таве</i>	<i>ta'βε</i>	<i>tawä</i>	{ <i>tā'βēe</i> , <i>tā'βε (Vd. 223)</i>
Lat.	<i>тавен</i>	<i>ta'βen</i>	<i>tawän</i>	<i>tāβēn</i>
Elat.-abl.	<i>тавеныл</i>	<i>ta'βεnl</i>	<i>tawänel</i>	<i>tāβēnl</i>
Instr.-com.	<i>таветыл</i>	<i>ta'βεtl</i>

Kettős szám

1. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>мен</i>	<i>mēn mi ketten</i>	<i>mēn</i>	<i>mēn</i>
Acc.	<i>мен(а)мен</i>	<i>mēnmen</i>	<i>mēnēmēn</i>	<i>mēn(a)mēn</i>
Lat.	<i>менамен(н)</i>	<i>mēnme.nn</i>	<i>mēnēmēn(nē)</i>	<i>mēn(a)mēn</i>
Elat.-abl.	<i>мен(а)менныл</i>	<i>mēnmennəl</i>	<i>mēnēmēnnel</i>	<i>mēn(a)mēnəl</i>
Instr.-com.	<i>мен(а)ментыл</i>	<i>mēnmentəl</i>

2. személy

Nom.	<i>нэн</i>	<i>nēn ti ketten</i>	<i>nēn</i>	<i>nēn</i>
Acc.	<i>нэнан</i>	<i>nēnan</i>	<i>nēnēn</i>	<i>nēnān</i>
Lat.	<i>нэнан(н)</i>	<i>nēnan.nn</i>	<i>nēnēn(nē)</i>	<i>nēnān</i>
Elat.-abl.	<i>нэнанныл</i>	<i>nēnannəl</i>	<i>nēnēnnel</i>	<i>nēnānəl</i>
Instr.-com.	<i>нэнантыл</i>	<i>nēnantəl</i>

3. személy

Nom.	<i>тэн</i>	<i>tēn 6k ketten</i>	<i>tēn</i>	<i>tēn</i>
Acc.	<i>тэн(а)тэн</i>	<i>tēnten</i>	<i>tēntēn</i>	<i>tēnateēn</i>
Lat.	<i>тэнатэн(н)</i>	<i>tēnte.nn</i>	<i>tēntēn(nē)</i>	<i>tēnateēn</i>
Elat.-abl.	<i>тэн(а)тэнныл</i>	<i>tēntennəl</i>	<i>tēntēnnel</i>	<i>tēnateēnəl</i>
Instr.-com.	<i>тэн(а)тэнтыл</i>	<i>tēntentəl</i>

T ö b b e s s z á m

1. s z e m é l y

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>ман</i>	<i>mān mi</i>	<i>man</i>	<i>mān</i>
Acc.	<i>манав</i>	<i>mānaβ^c</i>	{ <i>manaww</i> <i>manūw</i>	<i>mānaβ</i>
Lat.	<i>манавн</i>	<i>mānaβn</i>	<i>manaun</i>	<i>mānaβn</i>
Elat.-abl.	<i>манавныл</i>	<i>mānaβnīl</i>	<i>manaūnēl</i>	<i>mānaβl</i>
Instr.-com.	<i>манавтыл</i>	<i>mānaβ^ctīl</i>

2. s z e m é l y

Nom.	<i>нан</i>	<i>nān 'ti' ●</i>	<i>nan</i>	<i>nān</i>
Acc.	<i>нанан</i>	<i>nānan</i>	<i>nanān</i>	<i>nānān</i>
Lat.	<i>нанан(н)</i>	<i>nāna nn</i>	<i>nanān(nē)</i>	<i>nānān</i>
Elat.-abl.	<i>нананныл</i>	<i>nānanñīl</i>	<i>nanānnēl</i>	<i>nānāñ nl</i>
Instr.-com.	<i>нанантыл</i>	<i>nānanñīl</i>

3. s z e m é l y

Nom.	<i>тан</i>	<i>tān* ōk</i>	<i>tan</i>	<i>tān</i>
Acc.	<i>тананыл</i>	<i>tāna nl</i>	<i>tanānl</i>	<i>tānāñ nl</i>
Lat.	<i>тананылн</i>	<i>tānanēln</i>	<i>tanānēlnē</i>	<i>tānāñ nl</i>
Elat.-abl.	<i>тананылыл</i>	{ <i>tānanñīnl</i> <i>tānnīl</i>	<i>tanānēlnēl</i>	<i>tānāñ nl</i>
Instr.-com.	<i>тананылтыл</i>	<i>tānnīlt</i>

M e g j e g y z é s e k

A közölt paradigmák egybevetése útján számos érdekes megfigyelést tehetünk.

1. Minthogy az általam feljegyzett alakok egyes esetekben MUNKÁCSI feljegyzéseivel, más esetekben viszont KANNISTO adataival mutatnak nagyobb hasonlóságot, a személyes névmások ragozásából is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az északi-manysi nyelvterület már MUNKÁCSI, ill. KANNISTO tanulmányútja idején sem volt teljesen egységes: kisebb helyi nyelvjárási eltérések, illetőleg egyéni sajátosságok tarkították. Például a Szo. elat.-ablativusi alakok: *ān^{am}ēl* és *mānaβl* csak a pusztá ablativus *-l* ragot tartalmazzák, tehát keletkezésük korát tekintve bizonyára régibb alakok, mint az É. *ānēmnēl* és *manaūnēl*, amelyekben már a testesebb *-nēl* rag jelentkezik. Ennek ellenére az előbbi, régiesebb alakokat KANNISTO feljegyzésében, az utóbbi, újabb keletkezésű alakokat pedig MUNKÁCSI feljegyzésében találjuk. Noha az is feltehető lenne, hogy ugyanazon egyén vagy közösség nyelvében két, keletkezése korát tekintve különböző alak egy ideig párhuzamosan él, mégis — abból ítélve, hogy az egyik alak tudtommal csak az egyik kutatónál, a másik alak viszont csak a másik kutatónál fordul elő — a két különböző alak előfordulása legvalószínűbben helyi nyelvjárási különbségek feltevésével magyarázható. Bizonyára ugyanígy magyarázandó az É. (lat., ill., elat.-abl.) *tawān*, *tawānēl* alakok második szótagbeli magánhangzójának a rövidegsége, szemben a Szo. *tāβēn*, *tāβēnl* alakok magánhangzójának a hosszúságával. Noha az is elképzelhető, hogy az É. alakok helytelenek, s a Szi. *ta'βen*, *ta'βēnl* magánhangzójának

* Mondatban *tan* is előfordul.

a rövidsége újabb fejlődés eredménye, mégis a szigvai adatok alapján az a valószínűbb, hogy az É. adatok helyesek, s bennük a Szo. alakokkal szemben olyan helyi nyelvjárási, ill. egyéni sajátságokat kell látnunk, amelyek már MUNKÁCSI tanulmányútja idején megvoltak.

2. A személyes névmások egyes olyan esetalakjai, amelyek eredetileg a főnevek megfelelő eseteitől eltérő módon alakultak, újabban a főnévragozás hatására a főnévi esetalakokkal azonos módon képződnek. Ez a folyamat is bizonyára már MUNKÁCSI tanulmányútja előtt megindult. Erre mutatnak a már említett É. elat.-ablativusok: *anémnél*, *manaünél*. A főnévragozás hatását mutatja a com.-instrumentalisi alakok megjelenése is. Ezek MUNKÁCSINÁL és KANNISTÓNÁL tudtommal még nem fordulnak elő, ma viszont beletartoznak a személyes névmások paradigmájába.

3. Nyilvánvaló az a törekvés is, hogy a nyelv a különböző funkciókat betöltő esetalakokat alakilag is világosan megkülönböztesse egymástól, vö. Szo. acc. *ná'çn*, lat. *ná'çn*, (néha) *ná'çn*, de Szi. acc. *na'çn*, lat. *na'çn*; Szo. acc. és lat. *meēn(a)meēn*, de Szi. acc. *mēnmen*, lat. *mēnme*; Szo. acc.-lat. *meēnān*, de Szi. acc. *nēnan*, lat. *nēna*; Szo. acc.-lat. *tēnateēn*, de Szi. acc. *tēnten*, lat. *tēnte*; Szo. acc.-lat. *nānān*, de Szi. acc. *nānan*, lat. *nāna*; Szo. acc.-lat., elat.-abl. *tānān*, de Szi. acc. *tāna*, lat. *tānan*, elat.-abl. *tānanān*, ill. *tānnān*.

4. Mint egyebütt, úgy a személyes névmások mai szigvai esetalakjaiban is általános az utolsó szótag magánhangzójának a rövidsége, szemben egyes Szo. (és É.) alakok hosszú magánhangzójával, pl. Szi. *ta'ben* (lat.), *ta'be* (elat.-abl.), *mēnmen* (acc.), *mēnme* (lat.), *nēnan* (acc.), *nēna* (lat.) stb.

PÉLDA M O N D A T O K. — *am nēpak lo'βintēym* 'én könyvet olvasok'. — *ānum jot boje ln!* 'vígyl magaddal engem!' — *ānumnīl ma'nr βōβēyn?* 'mit kérsz tőlem?' — *ānumtəl ul mo'βinten!* 'ne neved rajtam!' — *ānumtəl ma'nr βāreyn?* 'mit csinálsz velem? (mit akarsz tőlem?)'.

N y o m a t é k o s s z e m é l y e s n é v m á s o k

E g y e s s z á m

1. s z e m é l y

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>амки</i>	<i>amkem</i> én magam	<i>amki(m)</i>	<i>amci</i>
Acc.	<i>амкинам</i>	<i>amkinam</i>	<i>amkim</i>	<i>amci(na)m</i>
Lat.	<i>амкинамн</i>	<i>amkināmn</i>	<i>amkimnē</i>	<i>amcināmn</i>
Elat.-abl.	<i>амкинамныл</i>	<i>amkināmnəl</i>	<i>amkimnəl</i>	<i>amcināml</i>
Instr.-com.	<i>амкинамтыл</i>	<i>amkināmtəl</i>

2. s z e m é l y

Nom.	<i>нанки</i>	<i>nan̄ki</i> te magad	<i>nañki</i>	<i>nānci</i> ¹
------	--------------	------------------------	--------------	---------------------------

3. s z e m é l y

Nom.	<i>такви</i>	<i>ta'kβi</i> 'ő maga'	<i>takwi</i>	<i>tāçβi</i>
------	--------------	------------------------	--------------	--------------

¹ M. LIIMOLA szíves levélbeli közlése szerint sajtóhiba *nānci* helyett.

K e t t ő s s z á m

1. s z e m é l y

Nom.	менки	mènki mi magunk (ketten)	mēnki	mēn̄nci
------	-------	-----------------------------	-------	---------

2. s z e m é l y

Nom.	нэнки	nènki ti magatok (ketten)	nēnki	nēn̄nci
------	-------	------------------------------	-------	---------

3. s z e m é l y

Nom.	тэнки	tènki ők maguk (ketten)	tēnki	tēn̄nci
------	-------	----------------------------	-------	---------

T ö b b e s s z á m

1. s z e m é l y

Nom.	манки	mànki mi magunk	manki	mānci
------	-------	-----------------	-------	-------

2. s z e m é l y

Nom.	нанки	nànki ti magatok	nanki	nānci
------	-------	------------------	-------	-------

3. s z e m é l y

Nom.	танки	tànki ők maguk	tanki	tānci
------	-------	----------------	-------	-------

M e g j e g y z é s e k

1. A Szo. egysz. 1. sz. elat.-abl. *amcinā ml* ismét csak a puszta *-l* (rég) ablativusragot tartalmazza, eltérően az É., a Szi. és az irodalmi alaktól, amelyekben a főnévragozásból ismert esetrag jelentkezik.

2. Az egysz. 1. személyben a fenti *amkem* alak mellett egy további nyomatékosító *-k* elemmel bővült nom.-acc. *amkkem* 'én magam, én egyedül stb.' alak is előfordul; ehhez vö. Szo. (FUF. XXVIII, 47) *amkkēm*.

I g e r a g o z á s

Az igéknek cselekvő és szenvedő ragozásuk van. A s z e n v e d ő igető képzője: *-β*. A cselekvő ragozás ismét kétféle: a l a n y i és t á r g y a s. Az alanyi ragozás alakjai a cselekvő személyét és számát jelölik meg. A tárgy ragozás alakjai a cselekvő személyén és számán kívül a cselekvés tárgyának meghatározottságát és számát is kifejezik.

Az egyes számú tárgy jele (az első és a második személyben) *-l*, a kettős számúé *-γ*, a többes számúé *-n*. Mind a cselekvő (alanyi és tárgy ragozású), mind pedig a szenvedő igének egyes, kettős és többes számú alakjai vannak.

I g e m ó d o k. a) *Jelentő mód*. Külön módjele nincs. b) *Feltételes mód*. Jele: *-nuβ-*. c) *Felszólító mód*. Egyszerű és összetett alakjai vannak. Az egyszerű alak ma már csak a 2. személyben használatos; külön módjele nincs. Az összetett alakok a *βos* partikulából és a jelentő mód megfelelő alakjából állnak, pl. *βos ja'li!* 'járjon!', *βos ja'ley't!* v. *βos ja'leýt!* 'járjanak!', *βos oqli!* 'legyen!',

βos òley't! 'legyenek!'. Az összetett alakoknak a *βos* partikula a hangsúlyos tagja.¹

Időalakok. a) *Jelen idő.* Az alanyi ragozásban a jele *-γ*. Előtte az igető véghangzója *-e*, mely legtöbbször félhosszú (v. hosszú) kvantitásfokon jelentkezik. A jelen idő alakjainak jövő idejű jelentése is lehet. — b) *Múlt idő.* Jele: *-s*. Bizonyos múlt idejű cselekvés kifejezésére egyes igenévi alakok is használatosak (ld. az igenevek alatt). — c) *Jövő idő.* A jövő idejű cselekvés kifejezésére egyrészt a jelen idő alakjai, másrészt pedig összetett igealakok használatosak. Az utóbbiak egyik tagja a *pa'tuŋkβe* segédige jelen idejű ragozott alakja, másik tagja a főige infinitívusa. Az előbbi az önállóan is használatos *pa'tuŋkβe* 'kezdeni; vmivé válni, lenni' jelentésű igéből vált időbeli segédigévé. Példa: *taβ mo'βintuŋkβe at pa'ti* 'ő nem fog nevetni'.

A) Cselekvő ragozás

ja'luŋkβe járni; *lo'βintuŋkβe* olvasni,² *òɽluŋkβe* lenni; élni, lakni

I. Alanyi ragozás

Jelentő mód

Jelen idő

Egysz.	1. <i>jaləym</i> járok	<i>lo'βintəym</i> olvasok	<i>òɽləym</i> élek
	2. <i>jaləyn</i>	<i>lo'βintəyn</i>	<i>òɽləyn</i>
	3. <i>ja'ti</i>	<i>lo'βinti</i>	<i>òɽti</i>
Ktsz.	1. <i>jalimen</i>	<i>lo'βintimen</i>	<i>òɽlimen</i>
	2. <i>jaleyən</i>	<i>lo'βintəyn</i>	<i>òɽləyən</i>
	3. <i>ja'ləy</i>	<i>lo'βintəy</i>	<i>òɽləy</i>
Tbsz.	1. <i>ja'ləβ</i>	<i>lo'βintəβ</i>	<i>òɽləβ</i>
	2. <i>jaleyən</i>	<i>lo'βintəyn</i>	<i>òɽləyən</i>
	3. <i>{ja'ləy't v.</i>	<i>lo'βintəyət</i>	<i>òɽləy't</i>
	<i>{ja'leyit</i>		

Megjegyzések

1. **MUNKÁCSI feljegyzése** (VNYj. 37) szerint a 2. személyű alakok különböztek egymástól, vö. *mine'in* 'mégy', *minei'* '(ti ketten) mentek', *minijin* 'ti mentek'. Ma ezen alakok végződése nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem a szigvai nyelvjárásban is azonos (a *-yn* a *-yən* végződésnek szabályos változata).

2. Feltűnő a tővégi *-e* hangok időtartamában mutatkozó eltérés. Hogy ezek feljegyzésbeli hibák-e, avagy a kiejtés valóságos ingadozását tükrözik, azt csak alaposabb vizsgálatok útján lehetne eldönteni. Az én feljegyzéseimben a háromszótagos igetők rag előtti véghangzója gyakran hosszú vagy félhosszú olyan alakokban, amelyekben a kétszótagos igetők véghangzója rövid *-e*. Ez azzal magyarázható, hogy a szigvai nyelvjárásban a harmadik szótag magánhangzója mellékhangsúlyos. Úgy látszik, a mellékhangsúlyos

¹ Az ún. „kedveskedő, ill. precatív mód” (vö. VNYj. 40, CSERNYECOV 185) alakjaival nem találkoztam.

² A ragozásában mutatkozó *n ~ ñ* váltakozáshoz vö. 34. l.

magánhangzók jobban megőrizték eredeti hosszúságukat, mint a második szótagbeli hangsúlytalan magánhangzók.

Múlt idő

Egysz.	1.	<i>jalsum</i> jártam	<i>lo'βinta'sum</i> olvastam	<i>āls^um</i> éltem
	2.	<i>jalsən</i>	<i>lo'βinta'sən</i>	<i>āl^sn</i>
	3.	<i>jāls</i>	<i>lo'βintas</i>	<i>āls</i>
Ktsz.	1.	<i>jalsumen</i>	<i>lo'βintasmen</i>	<i>āls^umen</i>
	2.	<i>jalsən</i>	<i>lo'βintasən</i>	<i>ālsən</i>
	3.	<i>jalsiŷ</i>	<i>lo'βintasⁱŷ</i>	<i>ālsⁱŷ</i>
Tbsz.	1.	<i>jalsuβ^f</i>	<i>lo'βintasuβ^f</i>	<i>ālsuβ^f</i>
	2.	<i>jalsən</i>	<i>lo'βintasən</i>	<i>ālsən</i>
	3.	<i>jalsət</i>	<i>lo'βintast</i>	<i>ālsət</i>

Megjegyzés

Az egysz., ktsz. és tbsz. 2. személye az É. nyelvjárásban különböző, vö. (VNyj. 37) *minəsən* 'mentél', *minəsən* '(ti ketten) mentetek', *minəsən* 'ti mentetek'. A mai szigvai nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben az egysz. 2. személyű alak tölti be mind a három funkcióját.

Feltételes mód

Egysz.	1.	<i>jálnūβm</i> járnék	<i>lo'βiñtanuβum</i> olvasnék	<i>ōālnuβum</i> élnék stb.
	2.	<i>jálnuβən</i>	<i>lo'βiñtanuβin</i>	<i>ōālnuβən</i>
	3.	<i>jálnuβ^f</i>	<i>lo'βiñtanuβ^f</i>	<i>ōālnuβ^f</i>
Ktsz.	1.	<i>jálnuβamen</i>	<i>lo'βiñtanuβamen</i>	<i>ōālnuβamen</i>
	2.	<i>jálnuβən</i>	<i>lo'βiñtanuβən</i>	<i>ōālnuβən</i>
	3.	<i>jálnuβⁱŷ</i>	<i>lo'βiñtanuβⁱŷ</i>	<i>ōālnuβⁱŷ</i>
Tbsz.	1.	<i>jálnuβuβ^f</i>	<i>lo'βiñtanuβuβ^f</i>	<i>ōālnuβuβ^f</i>
	2.	<i>jálnuβən</i>	<i>lo'βiñtanuβən</i>	<i>ōālnuβin</i>
	3.	<i>jálnuβ^ft</i>	<i>lo'βiñtanuβət</i>	{ <i>ōālnuβət</i> v. <i>ōālnuβ^ft</i>

Megjegyzések

1. Itt is az egysz. 2. személyű alak vette át a ktsz. és a tbsz. 2. személyű alak funkcióját, vö. É. (VNyj. 37) *minnuwèn* 'mennél', *minnuwèn* '(ti ketten) mennétek', *minnuwän* 'mennétek'.

2. A ktsz. 1. személy *-amen* végződése eltér az É. *-ēmən* végződéstől, vö. *minnuwēmən* '(ketten) mennénk'. Az irodalmi nyelvi használat a szigvaival egyezik meg, vö. (Romv. 372) *тотнубамән* 'ты (двое) снесли бы'.

Felszólító mód

Egysz.	2.	<i>jalen</i> v. <i>jälən</i> járj!	<i>ālen</i> v. <i>ōālen</i> légy!
Ktsz.	2.	<i>jalen</i>	<i>ōālen</i>
Tbsz.	2.	<i>jalen</i>	<i>ōālen</i>

M e g j e g y z é s e k

1. Az egysz., a ktsz. és a tbsz. alakjai mind MUNKÁCSI, mind pedig KANNISTO feljegyzései szerint különböznek egymástól, vö. É. (VNYj. 38) *minèn!* 'menj!', *minèn!* 'menjetek (ketten)!', *minän!* 'menjetek!', Szo. *mi'neen!* 'geh!', (Vd. 223), *ia'ieen!* 'komm!' (Vok. 151), *tä'een!* 'iss!' (Vok. 145); *mä'ieen!* 'gib!' (Vok. 26), *ßö'ieen!* 'nimm!' (Vok. 27) ~ *min'eēn!* 'geht!' (Vd. 213), *ia'ieēn!* (Vd. 221), *ia'ieñ!* 'kommt!' (Vd. 226). Ma e három alak helyett e g y alak használható.

2. Az egyes számban két alakot jegyeztem fel: *jalen* és *jälän* 'járj!'. Az irodalmi nyelvben az előbbi típus használatos, vö. (ROMB. 374) *варен* 'ты делай!'. De hogy a Szi. nyelvjárásban az utóbbi is élhet, arra mutatnak az É. *minèn!* 'menj!' és a Szo. (Vd. 213) *äln!* 'sei du!' alakok.

II. T á r g y a s r a g o z á s

a) A cselekvés tárgya egyes számú.

Jele (az első és a második személyben): -l.

J e l e n t ő m ó d

	<i>Jelen idő</i>	<i>Múlt idő</i>
Egysz. 1.	<i>lo'βintilum</i> olvasom	<i>lo'βintaslum</i> olvastam
2.	<i>lo'βintilän</i>	<i>lo'βintaslän</i>
3.	<i>lo'βintite</i>	<i>lo'βintaste</i>
Ktsz. 1.	<i>lo'βintilmen</i>	<i>lo'βintaslmen</i>
2.	<i>lo'βintilän</i>	<i>lo'βintaslän</i>
3.	<i>lo'βintiten</i>	<i>lo'βintasten</i>
Tbsz. 1.	<i>lo'βintiluf</i>	<i>lo'βintasluß</i>
2.	<i>lo'βintilän</i>	<i>lo'βintaslän</i>
3.	<i>lo'βint'janäl</i> v. <i>-tije.nl</i>	<i>lo'βintasa.nl</i>

M e g j e g y z é s e k

1. A tárgyas személyragok azonosak a birtokos személyragokkal, vö. FOKOS: NYK. XL. és KLEMM: NYK. XLVII.

2. Az egysz. 2. személyű alak mind a jelen időben, mind a múlt időben átvette a ktsz. és a tbsz. 2. személyű alak funkcióit is, vö. É. (VNYj. 38—9) *rätilän* 'vered', *rätilän* '(ketten) veritek', *rätilän* 'veritek', ill. *rätäslän* 'verted', *rätäslän* '(ketten) vertétek', *rätäslän* 'vertétek' (vö. FOKOS: NYK. XL, 408).

3. A ktsz. 1. személyű alakok nem az irodalmi nyelvi, hanem az É. alakoknak felelnek meg, vö. *rätilemēn* '(ketten) verjük', *rätäslēmēn* '(ketten) vertük'. Az irodalmi nyelvi alakokban a személyrag előtt ugyanaz a kötőhangzó (a) mutatkozik, mint az alanyi ragozású feltételes mód megfelelő alakjában; vö. (ROMB. 369) *томиламен* 'мы (двое) несём это', *томысламен* 'мы (двое) несли это'.

4. A jelen idejű tbsz. 3. személyben a -j sarjadékhang, vö. É. *rätianl* 'verik' (-j nélkül).

	Feltételes mód	Felszólító mód
Egysz. 1.	<i>lo'βiñtanuβlum</i> olvasnám	
2.	<i>lo'βiñtanuβlən</i>	<i>lo'βiñtèln</i> olvasd!
3.	<i>lo'βiñtanuβ'te</i>	
Ktsz. 1.	<i>lo'βiñtanuβlamen</i>	
2.	<i>lo'βiñtanuβlən</i>	<i>lo'βiñtèln</i>
3.	<i>lo'βiñtanuβ'ten</i>	
Tbsz. 1.	<i>lo'βiñtanuβluβ'</i>	
2.	<i>lo'βiñtanuβlən</i>	<i>lo'βiñtèln</i>
3.	<i>lo'βiñtanuβa_nl</i>	

Megjegyzések

1. A feltételes mód jele teljesebb *-nuβ* alakban mutatkozik, szemben az É. alakokkal, ahol (VNYj. 38—9) általában *-nū* van, pl. *rätñulēm* 'verném'stb.

2. A feltételes mód ktsz. 1. személyében ismét *-a* kötőhangzó van mind a Szi.-ban, mind az irodalmi nyelvben, de vö. É. *rätñulēmēn* '(ketten) vernékné'.

3. A 2. személyű alakok mindkét módban azonos alakúak, de vö. É. *rätñulēn* 'vernéd', *rätñulēn* '(ketten) vernétek', *rätñulān* 'vernétek', ill. *rätūln* 'verd!', *rätēlən* 'verjétek (ketten)!', és *rätēlān* 'verjétek!'.

4. A felszólító mód 3. személyű alakjai a jelentő mód megfelelő jelen idejű alakjaival alakulnak: *βos lo'βiñtite* 'olvassa!', *βos lo'βiñtiten* 'olvassák (ketten)!', *βos lo'βiñtije_nl* 'olvassák!'.

b) A cselekvés tárgya *kettős számú*. Jele: *-γ-*.

Jelentő mód

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz. 1.	<i>lo'βintijayum</i> olvasom (pl. a két könyvet)	<i>lo'βintasayum</i> olvastam (pl. a két könyvet)
2.	<i>lo'βintijayən</i>	<i>lo'βintasayn</i>
3.	<i>lo'βintijaye</i>	<i>lo'βintasaye</i>
Ktsz. 1.	<i>lo'βintijayaymen (-tijaymen)</i>	<i>lo'βintasayaymen (-tasaymen)</i>
2.	<i>lo'βintijayən (-tijayn)</i>	<i>lo'βintasayən</i>
3.	<i>lo'βintijayen</i>	<i>lo'βintasayen</i>
Tbsz. 1.	<i>lo'βintijayuyβ'</i>	<i>lo'βintasayuyβ'</i>
2.	<i>lo'βintijayən</i>	<i>lo'βintasayən</i>
3.	<i>lo'βintijaya_nl (-jeyanl)</i>	<i>lo'βintasayay_nl</i>

Megjegyzések

1. A 2. személyű alakok (nem számítva a redukált magánhangzó esetleges kiesését) mindkét időben azonosak, de vö. É. (VNYj. 39) *rätīayēn* 'vered', *rätīayēn* 'veritek (ketten)', *rätīayān* 'veritek', ill. (a múlt időben) *rätsayēn* 'verted', *rätsayēn* 'vertétek (ketten)', *rätsayān* 'vertétek'.

2. A jelen idő tövében jelentkező *-j-* sarjadékhang.

3. A jelen idejű ktsz. 1. személyben az irodalmi nyelv a rövidebb *-aymen* végződésű alakot használja, vö. (ROMB. 370) *тотиягмен* 'мы (двое) несём эти (два предмета)'.

4. Az utolsó szótag magánhangzói — eltérően az É. alakoktól — rövidek. Vö. É. *rätäyemēn* 'verjük (ketten)', *rätäyēn* 'verik (ketten)', *rätäyūw* 'verjük', *rätsäyemēn* 'vertük (ketten)', *rätsäyēn* 'verték (ketten)', *rätsäyūw* 'vertük'.

5. A múlt idejű ktsz. 1. személyű alak végződése különbözik mind az É., mind az irodalmi alak végződésétől, vö. É. *rätsäyemēn*, ill. (ROMB. 370) *момсагамен* 'мы (двое) несли эти (два предмета)'.

	Feltételes mód	Felszólító mód
Egysz. 1.	<i>lo'βiñtanuβayum</i> olvasnám (pl. a két könyvet)	
2.	<i>lo'βiñtanuβayn</i>	<i>lo'βiñtēyn</i> olvasd (pl. a két
3.	<i>lo'βiñtanuβaye</i>	könyvet)
Ktsz. 1.	<i>lo'βiñtanuβaymēn</i>	
2.	<i>lo'βiñtanuβayēn</i>	<i>lo'βiñtēyn</i>
3.	<i>lo'βiñtanuβayen</i>	
Tbsz. 1.	<i>lo'βiñtanuβayuß</i>	
2.	<i>lo'βiñtanuβayēn</i>	<i>lo'βiñtēyn</i>
3.	<i>lo'βiñtanuβayanəl</i>	

M e g j e g y z é s

A 2. személyű alakok az É.-ban még eltérnek egymástól, vö. (VNYj. 39) *rätnuwäyēn* 'vernéd', *rätnuwäyēn* '(ketten) vernétek', *rätnuwäyän* 'vernétek', ill. (felsz. mód) *rätäyēn!* v. *rätē'in* 'verd!', *rätäyēn* 'verjétek (ketten)!', *rätäyän* 'verjétek!'.

c) A cselekvés tárgya többes számú. Jele: -n-

J e l e n t ő m ó d

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz. 1.	<i>lo'βintijanum</i> olvasom (pl. a könyveket)	<i>lo'βintasanum</i> olvastam (pl. a könyveket)
2.	<i>lo'βintijan</i>	<i>lo'βintasan</i>
3.	<i>lo'βintijane, -tijene</i>	<i>lo'βintasane</i>
Ktsz. 1.	<i>lo'βintijanamen</i>	<i>lo'βintasanamen</i>
2.	<i>lo'βintijan</i>	<i>lo'βintasan</i>
3.	<i>lo'βintijanēn, -tijenēn</i>	<i>lo'βintasanēn</i>
Tbsz. 1.	<i>lo'βintijanuß</i>	<i>lo'βintasanuß</i>
2.	<i>lo'βintijan</i>	<i>lo'βintasan</i>
3.	<i>lo'βintija.nl</i>	<i>lo'βintasa.nl</i>

M e g j e g y z é s e k

1. A jelen idő egysz., ktsz. és tbsz. 2. személyének egyik, vagylagosnak jelzett rövidebb alakja már az É.-ban (VNYj. 39—40) is azonos: *rätian*. Két, hosszabb alak az É.-ban még különbözik: *rätianēn* 'vered', *rätianēn* 'veritek (ketten)'. Az irodalmi nyelvben mind a három számban használatos a rövidebb alak mellett egy hosszabb alak is, vö. (ROMB. 371) *момиян(ын)* 1.) 'ты не-сёшь эти', 2.) вы (двое) не-сёте эти', 3.) вы не-сёте эти (многие предметы)'.

2. A jelen idő ktsz. 1. személyének *-namen* végződése nem felel meg pontosan az É. *rātiānemēn* 'vertük' végződésének. *-namen* végződésű alakot találunk azonban АНЦВИСТНАЛ (Gramm. 224): *miganamen* 'wir beide geben sie'. Az irodalmi alak az É. folytatójának, ill. változatának látszik, vö. (ROMB. 371) *мотиянмен* 'мы (двое) несём эти'.

3. Az egysz., ktsz. és a tbsz. 2. személye a múlt időben is azonos. Ez az alak (az egysz.-ban és a ktsz.-ban vagyilagosan) megvan az É.-ban is, vö. (VNYj. 39–40) *rātsān*. Emellett az egysz.-ban és a ktsz.-ban az É.-ban hosszabb alakok is vannak: *rātsānēn* 'verted', *rātsānēn* 'vertétek (ketten)'. Az ir. nyelvben mind a három számban használható a rövidebb és a hosszabb alak is: (ROMB. 371) *мотсан(ын)* 1.) 'ты нёс', 2.) *вы (двое) несли*, 3.) *вы несли (эти)*'.

	Feltételes mód	Felszólító mód
Egysz. 1.	<i>lo'βiñtanuβa_nm</i> olvasnám (pl. a könyveket)	
2.	<i>lo'βiñtanuβan</i>	<i>lo'βiñten</i> olvasd (pl. a könyveket)
3.	<i>lo'βiñtanuβane</i>	
Ktsz. 1.	<i>lo'βiñtanuβanmen</i>	
2.	<i>lo'βiñtanuβan</i>	<i>lo'βiñten</i>
3.	<i>lo'βiñtanuβanen</i>	
Tbsz. 1.	<i>lo'βiñtanuβanuβ'</i>	
2.	<i>lo'βiñtanuβan</i>	<i>lo'βiñten</i>
3.	<i>lo'βiñtanuβa_nl</i>	

Megjegyzés

A feltételes módban azonos egysz., ktsz. és tbsz. alakot már az É.-ban is látunk (az első két esetben vagyilagosa alakként): (VNYj. 40) *rātnuwān* 'vernéd; vernétek (ketten); vernétek'. De az egysz.-ban és a ktsz.-ban hosszabb alakok is vannak: *rātnuwānēn* 'vernéd', *rātnuwānēn* 'vernétek (ketten)'. Az ir. nyelvben a rövidebb és a hosszabb alak is használatos: (ROMB. 373) *мотнуван(ын)* 1.) 'ты нёс бы эти', 2.) 'вы (двое) снесли бы эти'. A tbsz. *мотнуванын* 'вы снесли бы эти' alakban bizonyára csak tévedés folytán nincs jelölve, hogy a rövidebb alak is használható.

B) Szenvédő ragozás

lāβuŋ_kβe mondani; hívni, nevezni *lo'βiñtaŋ_kβe* olvasni

Jelentő mód

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz. 3.	<i>lāβaβe</i> 'называется; незвететик stb.' olvastatik'	<i>lāββes</i> neveztetett
	<i>lo'βiñtaβe</i> 'читается;	<i>lo'βiñta'βes</i> olvasztatott

Megjegyzések

1. Az igék a szenvedő ragozásban is személyragozódnak: mind az egyes, mind a kettős és a többes számban megvannak az első, a második és a harmadik személyű alakok. A jelentő mód alakjain kívül a feltételes mód alakjai is használatosak.

A fenti táblázatból hiányzó alakokat időhiány miatt nem jegyeztem fel.

2. A Szi. jelen idejű alakok — legalábbis látszólag — eltérnek az É. alakoktól, pl. *totawé* 'engem hoznak, visznek'. MUNKÁCSI ui. a VNGy. II/2: 628. lapján az *é* betűt hangérték tekintetében a (redukált) *ə*-vel azonosítja (ugyanígy KÁLMÁN: VNGy. III/2: 11), viszont a Szi. alakok végén az *-e* nem redukált. Valószínűnek tartom azonban, hogy MUNKÁCSI az *é* jelet két hangértékben használta. A VNYj. 4. lapján ugyanis úgy nyilatkozik, hogy „az *é* igen zárt (*i* felé hajló) *e* hang”. Valószínűtlen, hogy MUNKÁCSI ezt a hangot egynek vette volna a redukált *ə*-vel. Véleményem szerint MUNKÁCSI a jelen idejű szenvedő alakok végén csak a zárt *e*-t jelölhette az *é* jellel. Erre utalnak mind a KANNISTO szövegeiben található, mind pedig az irodalmi nyelvi alakok, vö. (KANN., Vd.) *ἡἀρετῆς da'βε* (20), *ἡ ἰσχυροῦ da'βε* (204), *ἡ ἰσχυροῦ da'βε* (214), *ἡ ἰσχυροῦ da'βε* (215), *τῆς λῆτι da'βε* (219),¹ ill. (ROMB. 376). *momae*.

3. A Szi. múlt idejű alakoknak az É. *totwés* 'engem hoztak, vittek' alakhoz való viszonya kevésbé világos. Bár KANNISTO szövegeiben gyakoribbaknak látszanak az *-es* végű alakok, előfordulnak *-əs* végűek is, pl. *lāββes* (65), *ḡyaktā'bes* (68), *nātβes* (68), *sāyapa'bes* (70), *tāβaitabes* (70), *tēlβes* (72), *sa'cβatabes* (137), *χῆβes* (138), de: *pūβəs* (63), *tōtβəs* (64), *rātβəs* (65), *ḡnnttuβəs* (65). Az uóbbi alakok szerint lehetséges tehát, hogy az É. *totwés* nem zárt *e*-vel, hanem *ə*-vel olvasandó. Az irodalmi alakok *-es* végűek, pl. *momec*.

Igenevek

I. (Főnévi igenév). Végződésai:

a) kétszótagos alakokban: *-η.κβε*, pl. *βῆη.κβε* 'venni', *ἀνῆη.κβε* 'adni' *tēη.κβε* 'enni',

b) páratlan szótagszámú (három-, öt- stb. szótagos) alakokban: *-ων.κβε*, pl. *α'λῶη.κβε* 'fogni (pl. halat)', *βᾶρων.κβε* 'tenni, csinálni', *βᾶβων.κβε* 'kérni',

c) páros szótagszámú (négy-, hat- stb. szótagos) alakokban: *-αν.κβε*, pl. *βᾶ'ραταν.κβε* 'kéretözni', *ἐρωπταν.κβε* 'szeretni', *ἰανμάλταν.κβε* 'nevelni'.

II. Végződése: *-n*, pl. *λο'βῖνταν νεερακ* 'olvasnivaló könyv, olvasókönyv; книга для чтения, книга назначенное для чтения' (*λο'βῖνταν.κβε* 'olvasni'); *ατ σαῖκαλαν πο'ραμ ἰοχῆəs* 'ébredésem ideje („ébredésidőm”) eljött; время для моего просыпания пришло' (*σαῖκαλαν.κβε* 'ébredni'); *τα'βεν χα'νῖστα χῆτν πο'ρα ἰοχῆəs* 'az ő tanulási ideje érkezett' (*χα'νῖστα χῆτν.κβε* 'tanulni'); *ἡσλα χῆτν χᾶ'ταλ* 'pihenőnap, vasárnap' (*ἡσλα χῆτν.κβε* 'pihenni').

III. Végződése: *-ne*, pl. *ὄαλνε* 'levő, élő' (*ὄαλν.κβε* 'lenni, élni); *ῥῖςνε* 'síró' (*ῥῖςν.κβε* 'sírnai'); *ἰάλνε* 'járó' (*ἰάλν.κβε* 'járni'). Feljegyzéseimben legtöbbször jelen idejű melléknévi igenévi funkciója van; néhány példában passzív jelentésű. Példák: *ἔτ ὄαλνε χῆμ* 'az itt élő ember'; *ᾶλνε μᾶ* 'településre kijelölt hely' (tkp. „laknivaló hely”); *ἰάλνε χῆμ* 'járó ember'; *χᾶἰτνε ᾶμπ* 'szaladó kutya'; *ῥῖςνε πῖγρῖς* 'síró gyermek'; *τότνε τῦπ* 'evező, melyet visznek'. — Felvéve a megfelelő birtokos személyragot, jelen idejű állítmányként is előfordul, pl. *ἀνμάλαν παβλ νᾶηκνετε [-νετε]* 'íme, a falu látható; окажется деревня на виду'; *μᾶν πῖλνεβ ᾶἰμ* (= *μᾶν ᾶτ πῖ'λεβ*) 'nem félünk; мы не боймся'.

¹ -e végű alakok mellett -ε végűek is előfordulnak, vö. 34, 64, 67, 210, 212.

IV. Végződése: *-m*, pl. *òolum* (*òolum kβe* 'lenni, élni'); *pu'bum* (*pu'bum kβe* 'tartani'); *jèmtum* (*jèmtum kβe* 'lenni, válni vmivé'); *təm* (*təm kβe* 'enni'). Feljegyzéseimben általában múlt idejű melléknévi igenévi jelentése van. Példák: *sāyrap pu'bum xum* 'az ember, aki a fejszét tartotta (топор державший человек)', *tì òolum xum* 'az az ember, aki itt lakott (élt)'. Állítmányi szerepben is használatos, mégpedig nyelvmesterem fordítása szerint a mások közléséből ismert, állítólagos cselekvés kifejezésére, pl. *só'liŋy' jèmtum* '(állítólag) meggazdagodott („gazdag lett”); окажется стал богатым’.

V. Végződése: *-im*, pl. *ēruptim* 'szeretve' (*ēruptim kβe* 'szeretni'), *lŋsım* 'sírva' (*lŋsım kβe* 'sírni'). Módhatározó igenévi jelentése van a következőkben: *taβ nábramē ē r u p t i m janmalti'te* 'a gyereket szeretettel („szeretve”) neveli'; *lŋsım ūnli* 'sírva ül'. — Múlt idejű melléknévi igenévként is előfordul: *òolim kol* 'ház, amelyben [a múltban] laktak’.

VI. Végződése: *-ima*. Szenvedő értelmű, múlt idejű melléknévi jelentése van a következő mondatban: *tēspan lu'βil xi'lima* (vagy: *sa'kβatima*) 'a kert, amelyet lóval felszántottak' (*xi'luŋ kβe* 'ásni; szántani'; *sa'kβatan kβe* 'szántani'). Az előbbi igenévhez hasonlóan állítmányi funkcióban is használatos, nyelvmesterem fordításából ítélve (vö. CSERNYESOV, Мансийский (вогульский) язык 185) akkor, amikor olyan cselekvésről van szó, amely nem a beszélő szeme előtt játszódott le, pl. *ŋikan kol βarima* '(mondják, hogy) az ember házat épített; окажется мужчиной дом сделан’.

VII. Képzője: *-ke*, melyhez személyrag s a locativus *-t* ragja járul. Időhatározó igenévi jelentése van a következőkben: *am βōrt jōmŋytakem* *jì βat si'rəxtəyt* 'az erdőben jártomban a fák recsegnek; когда я по лесу хожу, деревья скрипят' (*jōmŋytan kβe* 'jár, sétál’).

A változó tövű igék ragozásából

A *βiŋ kβe* 'venni' ige cselekvő ragozásából.

I. Alanyi ragozás

Jelentő mód

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>βi'γum</i> veszek	<i>βi'sum</i> vettem
	2. <i>βi'γən</i>	<i>βi'sn</i>
	3. <i>βi'γ (βi'γ)</i>	<i>βis, βis</i>
Ktsz.	1. <i>βi'γmən</i>	<i>βismən</i>
	2. <i>βi'γin</i>	<i>βi'sən</i>
	3. <i>βi'γiγ</i>	<i>βi'siγ</i>
Tbsz.	1. <i>βi'γuβ^c</i>	<i>βi'suβ^c</i>
	2. <i>βi'γin</i>	<i>βi'sən</i>
	3. <i>βi'γ't</i>	<i>βi'st</i>

Megjegyzés

MUNKÁCSI (VNyj. 48) szerint a jelen idejű ktsz. és tbsz. 2. személy *vŋin*. A szigvai nyelvjárásban tehát az egysz. 2. személyű alak (vö. É. *vŋen*) javára történt kiegyenlítés. Ugyanígy a múlt időben, vö. É. egysz. *visən*, ktsz. *visən*.

II. Tárgyas ragozás

a) A cselekvés tárgya egyes számú

Jelentő mód

		<i>Jelen idő</i>	<i>Múlt idő</i>
Egysz.	1.	<i>βiʝlum</i> veszem	<i>βislum</i> vettem
	2.	<i>βiʝlɪn</i>	<i>βislɪn</i>
	3.	<i>βiʝte</i>	<i>βiste</i>
Ktsz.	1.	<i>βiʝlumèn</i>	<i>βislumen</i>
	2.	<i>βiʝlən</i>	<i>βislɪn</i>
	3.	<i>βiʝten</i>	<i>βisten</i>
Tbsz.	1.	<i>βiʝluβ</i>	<i>βislub</i>
	2.	<i>βiʝlən</i>	<i>βislən</i>
	3.	<i>βiʝya.nl</i>	<i>βi'sa.nl</i>

Megjegyzés

Az É. alakokban (*vīlēm, vīlən, vītā* stb.) MUNKÁCSI nem jelöli a tőhöz tartozó *ɣ* hangot ott, ahol ez a hang prekonsonantikus helyzetben lenne. Viszont a *ɣ* előtti magánhangzó az ő feljegyzése szerint hosszú. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a *ɣ* mássalhangzó előtt általában gyenge artikulációjú (összefüggő, gyors beszédben teljesen ki is eshetik), s ezért nehezen hallható. Különösen nehéz a *ɣ* artikulációjának a kezdetét észlelni: a feljegyző még a megelőző magánhangzót véli hallani, amikor valójában a *ɣ* artikulációja már megkezdődött. KANNISTO jelöli a *ɣ* hangot és rövid magánhangzót jegyzett, vö. Szo. *βiʝlum, βiʝlumɛɛn* (Vd. 332, 249).

Felszólító mód

Példák: *βoʝɛ.ln : ʝot βoʝɛ.ln!* 'vigy magaddal!' (egysz. tárgy; *βiŋ.kβɛ* 'venni'); *ma'je.ln!* 'add!' (egysz. tárgy; *miŋ.kβɛ* 'adni').

b) A cselekvés tárgya kettős számú

Jelentő mód

		<i>Jelen idő</i>	<i>Múlt idő</i>
Egysz.	1.	<i>βiʝʝayum</i> vettem (pl. a két könyvet)	<i>βiʝsajm</i> vettem (pl. a két könyvet)
	2.	<i>βiʝʝayɪn</i>	<i>βiʝsajɪn</i>
	3.	<i>βiʝʝayɛ</i>	<i>βiʝsajɛ</i>
Ktsz.	1.	<i>βiʝʝayaymen</i>	<i>βiʝsajamèn</i>
	2.	<i>βiʝʝayən</i>	<i>βiʝsajən</i>
	3.	<i>βiʝʝayɛn</i>	<i>βiʝsajɛn</i>
Tbsz.	1.	<i>βiʝʝayub</i>	<i>βiʝsajub</i>
	2.	<i>βiʝʝayən</i>	<i>βiʝsajən</i>
	3.	<i>βiʝʝayə.nl</i>	<i>βiʝsajə.nl</i>

I. A magánhangzójelek hangértéke

A magánhangzók kvantitásfokozatát — amint már említettem — a manysi irodalmi nyelv nem különbözteti meg. Az természetes is, hogy a manysi nyelvben meglévő valamennyi kvantitásfokozat megkülönböztetésére az irodalmi nyelv nem törekszik, de legalább a rövid és a hosszú kvantitásfokozat megkülönböztetése igen kívánatos lenne, mert szép számmal vannak olyan szók, amelyeket épp a kvantitásfok eltérésének jelölése esetén tudnánk legkönnyebben megkülönböztetni egymástól.¹ Példák:

a) $a \sim \bar{a}$: *caв* = 1) *saβ* 'lustaság', 2) *sāβ* 'sok'; *мань* = 1) (*мань-нэ*) *mañ* 'meny', 2) *māñ* 'kicsi'; *сам* = 1) *sam* 'szem', 2) *sām* 'szöglet, sarok, vidék';

b) $o \sim \bar{o}$: *посунгкве* = 1) *posun̄kβε* 'mosni (ruhát)', 2) *p̄sun̄kβε* 'úzni, hajtani'; *noc* = 1) *pos* 'fény', 2) *p̄os* 'jel'; *торас* = 1) *toras* 'akadály', 2) *t̄oras* 'arasz';

c) $u \sim \bar{u}$: *мур* = 1) *tur* 'torok', 2) *t̄ur* 'tó'; *мын* = 1) *tup* 'alig', 2) *Szo. t̄up* 'evező'; *сүү* = 1) *suḡ* 'hang', 2) *s̄uḡ* 'fenyőerdő'.

Minthogy a kvantitásbeli különbség legalábbis az esetek többségében világos kvalitásbeli különbséggel is együttjár, ez azt jelenti, hogy a manysi ábécé egyes magánhangzójelei egymástól nemcsak kvantitás, hanem kvalitás szempontjából is többé-kevésbé eltérő hangokat jelölnek. Amint nyelvmesterem megállapította, ennek maguk a manysik is tudatában vannak. Világos előttük, hogy pl. az irodalmi nyelvi *холас* 'meghalt', ill. 'elfogyott' jelentésű írott alak *o*-jának az első esetben más a hangértéke, mint a másodikban. Az ilyen esetekben az irodalmi nyelvi szóalak helyes olvasása csak a szó aktuális jelentésének a mondatbeli összefüggésből való felismerése esetén lehetséges.

a. — Általában az *a*, ill. az \bar{a} hangot jelöli, pl. *такес* = *takps* 'ősz', *вораму* = *βo'rad̄i* 'kíváncozik', *амп* = *āmp* 'kutya', *анцу* = *āpsi* 'őcs';

o. — 1) Rövid *o* értékű: *моць* = *moś* 'egy kicsit'; *кол* = *kol* 'ház'; 2) hosszú \bar{o} értékű: *олунца* = *ōlupsa* 'élet'; *воуңкве* = *βōβun̄kβε* 'kérni'; 3) a szigvai nyelvjárásban sokszor \bar{o} -nak hangzik: *хот* = $\chi\bar{o}t$ 'hat'; *хотал* = $\chi\bar{o}tal$ 'nap'; *моман* = $t\bar{o}tap$ '(posta)láda'.

y. — 1) (Rövid) *u*: *ур* = *ur* 'hegy', *минунгкве* = *m̄i'nun̄kβε* 'menni'; 2) (hosszú) \bar{u} , ill. \bar{u} : *сүү* = *s̄uḡ* 'fenyőerdő'; *мур* = *t̄ur* 'tó'; *хул* = $\chi\bar{u}l$ 'hal'; *хурьг* = $\chi\bar{u}riḡ$ 'tarisznya'; 3) hangsúlytalan szótagban *m* és *n* (*m* és *p*) előtt (a redukált *a*-ból fejlődött) *u* jele: *хурум* = $\chi\bar{u}rum$ 'három', *нелум* = *n̄elum* 'nyelv'.

ы. — Ugyancsak több értékű.

1) γ előtt az *i* hangot jelöli: *хурьг* = $\chi\bar{u}riḡ$ 'tarisznya'; *выгыр* = *βiḡyr* 'vörös';

2) a szó zárt utolsó szótagában *l*, *p*, *c*, *x*, *нэ* (*l*, *l*, *r*, *s*, *ś*, χ , η) előtt redukált *a*-nek, ill. \bar{i} -nek ejtik: *касынэ* = *kāsən̄* 'minden'; *лавьс* = *lāβos* 'mondta', *де*: *мачнутыл* = *māsnut̄il* (i n s t r.; *māsnut* 'ruha').

A második szótagbeli redukált magánhangzót a manysi irodalmi nyelv nem mindig jelöli, vö. ROMBANGYUJEVA, Русско-Мансийский Словарь 383.

э. — Szó elején legtöbbször \bar{e} , néha *e* értékű, pl. *эрунтангкве* = *ērup̄tan̄kβε*, *энпан* = Szo. (54) *ēnpav*, *де*: *этипалаг* = *ētip̄alaḡ*, 'este'. Szó b e l s e j é b e n csupán olyan mássalhangzók (*l*, *n*, *s*, *t*) után használatos, amelyeknek jésített változatuk is van az északi-manysiban, és — ellen-

¹ Ugyanígy a chanti nyelvben, vö. Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 304.

tétben az *e*-vel — annak a jelölésnek is szolgál, hogy az előtte álló mássalhangzó nem jésített. Hangértéke az *e* l s ó szótagban \bar{e} , \bar{e} , ill. a szigvai kiejtés szerint gyakran $\bar{e}\bar{e}$, pl. $\text{тэнгкве} = \text{t}\bar{e}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'enni', $\text{мели} = \text{t}\bar{e}\bar{l}\bar{i}$, Szo. (145) $\text{т}\bar{e}\bar{l}\bar{i}$ 'télén', $\text{нэпак} = \text{n}\bar{e}\bar{p}\bar{a}\text{,k}$, $\text{н}\bar{e}\bar{e}\bar{p}\bar{a}\text{,k}$ 'könyv', $\text{тэнкан} = \text{t}\bar{e}\bar{e}\bar{p}\bar{a}\text{,k}$ 'konyhakert'. Az első szótagnál h á t r á b b \bar{e} , illetőleg — különösen \bar{z} (= γ) előtt — *e* értékű, pl. $\text{минэн!} = \text{m}\bar{i}\text{'n}\bar{e}\bar{n}\text{'}$ 'menj!'; $\text{олэгыт} = \text{o}\bar{l}\bar{e}\bar{y}\bar{i}\text{'t}$ 'vannak'.

e, ě, ю, я, u. — Külön problémát jelent azon cirillbetűk hangértéke, amelyeknek az orosz hangjelölési rendszerben több hangértékük van. Az oroszban az *e, u, ě, ю, я* hangértéke szó elején nagyjából *je, ji, jo, ju, ja*. Szó belsejében viszont ugyanezek a betűk *e, i, o, u, a* értékűek, s egyben a megelőző mássalhangzó jésítettségét jelölik. Részben ugyanilyen funkciójuk van a manyisi irodalmi nyelvi hangjelölésben is.

a) Szó elején. A *e, ě, ю, я* és (a régibb hangjelölés szerint) *u* s z ó e l e j é n *je* ($j\bar{e}$), ill. *je* ($j\bar{e}$), *jo* ill. $j\bar{o}$, *ju*, ill. $j\bar{u}$ ($j\bar{u}$), *ja* ($j\bar{a}$), *ji* ($j\bar{i}$) értékű. Példák: $\text{емтэгын} = \text{j}\bar{e}\text{m}\bar{t}\bar{e}\bar{y}\bar{e}\bar{n}$ 'leszel', $\text{емтыс} = \text{j}\bar{e}\text{m}\bar{t}\bar{y}\bar{s}$ (Szo. $\text{j}\bar{e}\text{m}\bar{t}\bar{y}\bar{s}$, Vd. 212) 'lett'; $\text{эт} = \text{j}\bar{e}\text{t}$ '-val, -vel együtt', $\text{эхтыс} = \text{j}\bar{o}\bar{x}\bar{t}\bar{y}\bar{s}$ 'érkezett', $\text{эмаc} = \text{j}\bar{o}\bar{m}\bar{a}\bar{s}$ 'jó', $\text{эмунгкве} = \text{j}\bar{o}\bar{m}\bar{u}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'járni'; $\text{юн} = \text{j}\bar{u}\bar{n}$ 'otthon', $\text{юнту} = \text{j}\bar{u}\bar{n}\text{t}\bar{i}$ 'varr'; $\text{яли} = \text{j}\bar{a}\text{'l}\bar{i}$ 'jár', $\text{яныг} = \text{j}\bar{a}\text{'n}\bar{i}\bar{y}\bar{g}$ 'nagy', $\text{я} = \text{j}\bar{a}$ 'folyó', $\text{янгк} = \text{j}\bar{a}\eta\text{,k}$ 'jég'; $\text{ильпи} = \text{j}\bar{i}\bar{l}\bar{p}\bar{i}$ 'új', $\text{ив} = \text{Szo. (160) j}\bar{i}\bar{b}$ 'fa'.

b) Szó belsejében.

e. — Szókezdő mássalhangzó után \bar{e} , \bar{e} (\sim Szi. $\bar{e}\bar{e}$), ill. (pl. jésített mássalhangzó után és γ előtt) *e, ě* értékű. Ha olyan mássalhangzó (*l, n, s, t*) után áll, amelynek jésített változata is előfordul, akkor egyben ezen mássalhangzó jésítettségét is jelöli. Példák: $\text{кэр} = \text{k}\bar{e}\bar{r}$ 'vas'; $\text{невыр} = \text{n}\bar{e}\bar{v}\bar{y}\bar{r}$ 'csikó', $\text{нелум} = \text{Szo. (57) n}\bar{e}\bar{l}\bar{u}\bar{m}$, Szi. $\text{n}\bar{e}\bar{e}\bar{l}\bar{u}\bar{m}$ 'nyelv', $\text{тетрадь} = \text{t}\bar{e}\bar{t}\bar{r}\bar{a}\bar{d}\bar{y}$ 'füzet'. H á t r á b b a szóban rendszerint \bar{e} , \bar{e} értékű, pl. $\text{минунгкве} = \text{m}\bar{i}\text{'n}\bar{u}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'menni'; $\text{лававе} = \text{l}\bar{a}\bar{v}\bar{a}\bar{v}\bar{e}$ (p a s s.) 'nevezik', $\text{асен} = \text{a}\bar{s}\bar{e}\bar{n}$ 'apjának'.

ě. — A szó belsejében csak *л, н* és *с* (\bar{l}, \bar{n} és \bar{s}) után fordul elő. *o, ill. ě* értékű, s egyben a megelőző mássalhangzó jésítettségét is jelöli, pl. $\text{н}\bar{e}\bar{l}\bar{o}\bar{l}\bar{o}\bar{b}$ = $\text{n}\bar{o}\text{'l}\bar{o}\bar{l}\bar{o}\bar{b}$ 'nyolc', $\text{с}\bar{e}\bar{l}\bar{y}\bar{n}\bar{g}$ = $\text{s}\bar{o}\text{'l}\bar{i}\eta$ 'gazdag'; $\text{н}\bar{e}\bar{p}$ = $\text{n}\bar{o}\bar{r}$ 'hegy', $\text{н}\bar{e}\bar{m}\bar{u}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ = $\text{n}\bar{o}\bar{o}\bar{t}\bar{u}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'segíteni'.

u. — Hangértéke általában *i*, ritkán \bar{i} , pl. $\text{институмт} = \text{i}\bar{n}\text{st}\bar{i}\text{t}\bar{u}\text{m}\text{'t}$ 'intézet', $\text{вингкве} = \text{v}\bar{i}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'venni'; $\text{книга} = \text{k}\bar{n}\bar{i}\bar{g}\bar{a}$ 'könyv', $\text{кивырт} = \text{k}\bar{i}\bar{v}\bar{e}\bar{r}\text{t}$ '-ban, -ben'.¹

Az *u* jelölheti a megelőző mássalhangzó jésítettségét, de nincs szükségképpen ilyen funkciója. Minthogy *i* hangértékben mindig az *u* használatos (s az egyes szavakban előtte előforduló jésített mássalhangzó jésítettségét külön jel nem jelöli), gyakran beleütközünk a manyisi irodalmi hangjelölésnek abba a hiányosságába, hogy az *u* előtti *л, н, с, т* hangértékét pontosan nem állapíthatjuk meg: *u* előtt egyes szavakban jésített mássalhangzót ($\bar{l}, \bar{n}, \bar{s}, \bar{t}$), más szavakban jésítetlen mássalhangzót kell ejtenünk. Pl. $\text{нила} = \text{n}\bar{i}\text{'l}\bar{a}$ 'négy', $\text{увиc} \sim \text{u}\bar{v}\bar{i}\text{'s}\bar{i}$ 'nővér', $\text{атим} = \text{a}\bar{t}\bar{i}\text{m}$ 'nincs', de: $\text{яли} = \text{j}\bar{a}\text{'l}\bar{i}$ 'jár', $\text{cup} = \text{s}\bar{i}\bar{r}$ 'fajta', $\text{ту} = \text{t}\bar{i}$ 'ez'.

ю. — *л, н* és *с* (\bar{l}, \bar{n} és \bar{s}) után fordul elő. Hangértéke *u*, ill. \bar{u}, \bar{y} , s egyben a megelőző mássalhangzó jésítettségét jelöli. Pl. $\text{нюли} = \bar{E}. \text{n}\bar{u}\bar{l}\bar{i}$ 'jegenyefenyő', $\text{люньсюнгкве} = \text{l}\bar{u}\eta\text{'s}\bar{y}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'sírni', $\text{люлюнгкве} = \text{l}\bar{u}\bar{l}\bar{u}\eta\text{,k}\bar{b}\bar{e}$ 'állni'.

¹ ROMBANGYEJEVA szótárának megjelenése előtt szó elején $\bar{j}\bar{i}$ ($\bar{j}\bar{i}$) hangértékben is használták, pl. $\text{ив} = \text{Szo. (160) j}\bar{i}\bar{b}$ 'fa'.

я. — Mássalhangzó után az *a*, ill. *ā* hangot s egyben a megelőző mássalhangzó jésítettségét jelöli, pl. *сялунгкве* = *śaltun̄kβε* 'belépni', *εмасякве* = *ʃomaśakβε* 'jól'; *нянь* = *n̄n̄* 'kenyér', *сянь* = *śān̄* 'anya'.

II. A mássalhangzójelek hangértéke

A mássalhangzót jelölő cirillbetűk egy részének a manysi hangjelölési rendszerben ugyanaz a hangértéke van, mint az oroszban.

В. — Általában a *β* jele, pl. *варунгкве* = *βārun̄kβε* 'csinálni'. Zöngétlen mássalhangzó előtt és *k* után zöngétlen labiális spiransnak ejtendő, pl. *паквтэнинэ* = *pākβtεpine* 'megtörő holló'; *таквсу* = *ta'kβsi* 'összel'; *акв* = *a'kβ* 'egy'; *акв* = *ākβ* 'az anya v. apa idősebb nőtestvére'; *пакв* = *pākβ* 'cirbolyatoboz'. Így ejthető többtagú szavak végén is.

Г. — Általában a *γ* spiranst jelöli, pl. *выгыр* = *βiγ̄ir* 'vörös'. Mássalhangzó előtti helyzetben a *γ* nem mindig hallatszik, pl. *пыгрысь* = *p̄ir̄is* (~ *p̄iγ̄r̄is*) 'fiúcska' (vö. É. *p̄ir̄is*).

Új orosz jövevényszavakban a *g* jele, pl. *книга* = *k̄n̄ga* 'könyv'; *гындыбин* (név) = *ḡind̄ibin*.

Й. — Magánhangzó után a *i*, *u* előtt pedig a *j* jele, pl. *хайтунгкве* = *χ̄aitun̄kβε* 'futni', *суй* = *sūj* 'hang'. A *ji*- szókezdetet egészen a legújabb időkhig *u*-vel jelölték. ROMBANGYЕJEVA azonban szótárában azt az igen helyesíthető újítást honosította meg, hogy a *ji*- szókezdetet *iu*-vel írja. Tehát régi *ильни*, ma *йильни* = *j̄il̄pi* 'új'; *ис*, ma *йис* = *j̄iβ* 'fa'.

Л. — Általában az *l* jele, pl. *лов* = *loβ* 'tíz'. Jésülést jelző magánhangzók előtti értékéről ld. alább.

Н. — Általában az *n* jele, pl. *нан* = *nān* 'ti'. Az *нз* betűkapcsolat hangértékéről és az *н*-nek jésülést jelző magánhangzó előtti olvasatáról ld. alább.

НГ. — Az *η* (mediopalatális nazális) jele, pl. *нанг* = *nāŋ* 'te'; *минунгкве* = *m̄i'nun̄kβε* 'menni', *латынг* = *lātəŋ* 'nyelv'. Szó elején nem fordul elő.

С. — Az *s* hang jele, pl. *сака* = *saka* 'nagyon'. Jésülést jelző magánhangzók előtti hangértékéről ld. alább.

Т. — A *t* jele, pl. *томунгкве* = *to'tun̄kβε* 'vinni, hozni'. Jésülést jelző magánhangzó előtti hangértékéről ld. alább.

Л, Н, С, Т a jésülést jelző magánhangzójelek (*e*, *ē*, *ю*, *я* és néha az *u*) előtt a megfelelő jésített mássalhangzó: *l*, *n̄*, *s̄*, *t̄* jele. Példák: *лоньсюнгкве* = *l̄on̄śun̄kβε* 'sírni'; *няврам* = *n̄āβr̄ot* 'gyermek'; *сянь* = *śān̄* 'anya', *атя* = *āt̄a* 'papa', *атим* = *āt̄im* 'nincs'.

Ь. — Szóvégen és szó belsejében mássalhangzó előtt a megelőző mássalhangzó jésítettségét jelöli, pl. *букварь* = *b̄ukβar̄* 'abécéskönyv'; *ханись-тахтунгкве* = *χ̄a'n̄iśta χ̄tun̄kβε* 'tanulni', *йильни* = *j̄il̄pi* 'új', *ловиньтангкве* = *lo'βīntan̄kβε* 'olvasni'.

Összetett szó részei között: jésítve ejtendő mássalhangzó után és rákövetkező *j* kezdetű szó előtt választójelül is használatos, pl. *манья* (folyó neve) = *mān̄-ja* (vö. *mān̄* 'kicsi' + *jā* 'folyó').

Ъ. — Összetett szavak részei között kemény (jésítetlen) mássalhangzó után és rákövetkező *j*-kezdetű szó előtt választójelül szolgál: jelzi azt, hogy az összetétel utótagjának *j* kezdő mássalhangzója előtt az előtag szóvégi mássalhangzója jésítetlenül ejtendő, pl. *хоталъям* = É. *χ̄āt̄el-jāt* 'dél (Mittag)'; *вильтъям* 'homlok' = É. *v̄ēlt̄* 'arc' + *jāt* 'közép'.

A többi mássalhangzó értékű betű: *б, д, ж, з, к, м, н, п, ф, ц, ш, щ, ч* használata nem szorul megvilágításra. Hangértékük ugyanaz, mint az oroszban. Közülük a *б, д, ж, з, ф, ц, ш, щ* olyan mássalhangzókat jelölnek, amelyek orosz jövevényszavak révén honosodtak meg a manyisi nyelvben, s ma is csak orosz jövevényszókban fordulnak elő, vö: ROMBANGYEJEVA, Русско-мансийский словарь 381.

Szövegek

Az alábbiakban közlöm BALANGYIN említett manyisi olvasókönyvéből azon olvasmányok szövegét, amelyeket manyisi nyelvmesteremmel áttanulmányoztam. A szövegek után adom fonetikus átírásukat, majd magyar fordításukat. A BALANGYIN-féle olvasókönyv néhány szóalakját, ill. ezek írásmódját ROMBANGYEJEVA helytelenítette. Ezeket a szövegben a nyelvmesterem szerint helyesnek ítélt alakban közlöm, de jegyzetben feltüntettem az olvasókönyvben található alakot is.

I.

a) Школа

(А. Н. Баландин. Букварь 51. l.)

Миша школан яли. Тав увситэ Шура юн оли. Шура машинал маснут юнти. Мань апситэ Гриша касынг хотал ос школан минунгкве ворати.

Миша апситэ Гриша нупыл лавыс :

— Мось урхатэн, апсикве. Ам янитумыг¹ емтэгын, та порат школат ханисьтахтэгын.

b) škòla

m i š a škòlan ja'li. taβ ūβ'site š ū r a jun òli. š ū r a maš'inal masnut jūnti. mən āpsite kr i š a [k-!] kāsəŋ χòtal os škòlan mi'nun.kβe βo'raŋi.

m i š a āpsite gr i š a [g-!] ny'pīl lāβas: — moš ūrχaven, āpsī.kβe. am ja'nitumij jəmtəŋən, tā po'rat škòlat χa'nistəχtəŋən.

c) Iskola

Mísa iskolába jár. Lánytestvére, SÚRA, otthon van. SÚRA ruhát varr géppel. Kis öccse, GRÍSA, minden nap szintén az iskolába kéredzkedik (menni).

Mísa öccsének, GRÍSÁNAK, [azt] mondta: „Várj egy kicsit, öcsike! [Ha majd] akkora leszel, mint én, akkor [te is] az iskolában fogsz tanulni.”

II.

a) Библиотека

(53. l.)

Библиотекаг сав сир книгат олэгыт. Боря библиотеканыл акв помась книга ювтотыс.² Ти книга асен ловинтастэ.

¹ Az olvasókönyvben: янитум

² Az olvasókönyvben kötőjellel: юв-тотыс, ill. юв-тотэн.

Асе¹ лавыс: — Ёмас, пыкве. Нанг ос библиотекан минэн, мот ёмас книга ювотэн, аумн ловинтэлн.

b) *bibliotēka*

bibliotēkat sàβ'sir knīgat ōlēyat (ōlēyt). bòrja bibliotēkanīl a'kq pūmōs knīga jūγ'to't(ə)s. tī knīga āsēn lo'βintāste (~ lo'βintaste).

āse lāβas: jōmōs (jōmōs), pīγ.kβe. nan ōs (ōs) bibliotēkan mi'nen, mōt jōmōs knīga jū(β'to'den, ānumn lo'βinte.ln.

c) *Könyvtár*

A könyvtárban sokféle könyv van. BÓRJA egy érdekes könyvet hozott haza a könyvtárból. Ezt a könyvet elolvasta apjának.

Apja azt mondta: „Jó, fiúcska. Menj el megint a könyvtárba, hozz haza egy másik jó könyvet, (s) olvasd fel nekem”.

III.

a) Письмо

(57. l.)

Ваня кангке Ленинградт ханисътахти. Ваня кангкен письмо хансыс. Почтан тотыстэ. Почта тотан таратастэ.

Молях почтальон Ваня кангке палт письмо тотыс. Кангке ловинтас: „Ам, ёмас кангкум! Хумус нанг² ханисътахтэгын?

Ти тал ман колхозув сав хул алас, план товылтас.³ Ёмас ханисътахтэн.”
Нанг апсин Ваня.

b) *pí'sma*

β ā n a kanke leningradt xa'nis'taxti. β ā n a kanken pí'sma xānsəs. pōtštan to'taste. pōtša tōta.pn tār(a)taste.

mo.lax potštal'on β ā n a kanke palt pí'sma to'təs. kanke lo'βintas: „am jōmōs kan'kum! xūmos nan xa'nis'ta'xtēyn? tī tāl mən kolxozuβ'sāβ xūl a'los, plān tōβaltas. [nan'ki olupsan oβaltit xānsen]. jōmōs xa'nis'ta'xten.”
nan āpsin β ā n a.

c) *Levél*

VÁNYA bátyja Leningrádban tanul. VÁNYA levelet írt bátyjának. Elvitte a postára. Bedobta a postaládába. A levélhordó hamarosan kivitte a levelet VÁNYA bátyjának. Bátyja elolvasta: „Kedves bátyám! Hogy megy a tanulás („hogy tanulsz”)? Az idén a mi kolhozunk sok halat fogott, teljesítette a tervet. [Írj életedről!] Jól tanulj!”

Öcséd, VÁNYA

¹ A könyvben: Ася.

² A könyvben összeírva: Хумуснанг.

³ A könyvben a szöveg a következő mondattal folytatódik: Нангки олэн магыс хансэн. Minthogy nyelvmesterem ezt az egész mondatot rossznak minősítette, fent kihagytam. A helyette javasolt mondatot l. a fonetikus átírásban.

IV.

a) Площадь

(59. I.)

Такси порат Улякси Гындыбин Москван ёхтыс. Тав институтт ханисъ-тахтунгкве патыс.

Усьлахтын хотал Улякси такви юр்தхумитэ Федя ёт Москва ус сун-сунгкве минас.

— Ти маныр сир кан? — Улякси китыглас.

— Ти кан Выгыр площадиг лававе.

b) plòš a d

ta'kpsi po'rat ù l a k s i g i n d i b i n mòskβan joxt(ə)s. tàβ institut
χa'ništaχtun.kβe pa'təs.

űsłaχtn χòntal ù l a k s i ta'kβi jur்தxumite fē d a jot mòskβa ūs sun-
sun.kβe mi'nas.

— *tī ma'nr sir kan? — ù l a k s i kitiγlas.*

— *tī kan βiγγir plòšadiγ lāβaβe.*

c) A t é r

Ulaksi Gindibin ősz idején Moszkvába érkezett. Egy intézetben kezdett tanulni.

Egy „pihenőnapon” *Ulaksi* az ő (elv)társával, *Fedával*, elment Moszkva városát megnézni.

— „Miféle tér ez?” — kérdezte *Ulaksi*.

— „Ezt a teret Vörös-térnek nevezik”.

V.

a) Школан

(61. I.)

Таня сат талыг емтыс. Тавен ханисътахтын пора ёхтыс.

Сянен тав ильпи маснутыл, сахил мастувес.

Таня ильпи нэпак хурыг вис. Ильпи нэпак хурыгн карандаш, тетрадь, букварь тув-пиныс.

Сяне¹ лави:

— Нанг, агикем,² ёмасыкве ханисътахтэн. Школат торас ул варен.

b) škòlan.³

t ā n a sāt tāliγ jēmтəs. ta'βen χa'ništa'χtn po'ra joxtəs. šānen tàβ iilpi
màsnutil, sa'χil màstüβes.

1—2 Nyelvmesterem javításai сяня, ill. агикем helyett.

³ Ez az olvasmány — ugyancsak az én átírásomban, mégis bizonyos eltérésekkel — KÁLMÁN BÉLA Manyisi Nyelvkönyvében (Budapest. 1955. 44. l.) is megjelent. Az eltérések magyarázata az, hogy KÁLMÁN Nyelvkönyve első szovjetuniói utamon készült feljegyzésemet tartalmazza, itt viszont a második utamon ellenőrzött és kijavított változatot közlöm.

t ā n a jilpi nēspak xūriŷ bis. jilpi nēspak xūriŷn kārandaš, tētrad, bū kβar' tūβ-pi' nəs.

sāne lāβi: „nān, āyikem, jo' masa kβe xā' nistā' xten. školat to' ras ūl βāren.

c) A z i s k o l á b a n.

TÁNYA hét éves lett. Elérkezett számára a tanulás ideje. Anyja új ruhába, bundába öltöztette.

TÁNYA új könyvestáskát vitt. Az új könyvestáskába ceruzát, füzetet, könyvet tett.

Anyja azt mondja: „Te, kislányom, jól tanulj! Az iskolában ne rendetlenkedj!”

Szójegyzék

A szójegyzékbe csak olyan szavakat vettem fel, amelyeket magam jegyeztem fel. Minthogy rövid manysi nyelvi tanulmányaim során nem a szókészlet tanulmányozását tűztem ki céloomul, az alábbi szójegyzék nem tervszerű szógyűjtés eredménye. Elsősorban azokat a szavakat tartalmazza, amelyek a fonetikus átírásban közölt olvasmányokban fordulnak elő. Ehhez járulnak azok a szavak, amelyek nyelvtani kérdések kapcsán és beszélgetések alkalmával kerültek elő. Egy-egy szót több változatban jegyeztem fel. Ha ezek több-kevesebb valószínűséggel valóban élő változatoknak tarthatók, variánsokként itt is feltüntettem őket.

A címszó után mások feljegyzését, illetőleg az irodalmi nyelvi alakot csak akkor közlöm, ha a hangalak vagy a jelentés, illetőleg a szó képzésmódja szempontjából több változat közlése tanulságosnak vagy — a hitelesség szempontjából — kívánatosnak látszik. Minthogy KANNISTO közleményeinek szóanyaga eddig semmiféle szójegyzékben sincs összegyűjtve, KANNISTO adatai közül csak azokat közlöm, amelyekre hosszas keresgélés nélkül rábukkantam. A közvetlenül a „Szo.” rövidítés után álló szám KANNISTO „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen” című tanulmányának a lapszámát, a manysi nyelvi adat után álló szám pedig szövegei eddig megjelent első kötetének („Wogulische Volksdichtung” I) a lapszámát jelenti. Az idézés módjára vonatkozólag l. még a bevezetésben írottakat.

A szigvai igéket infinitivusban közlöm. A másoktól idézett igealakokat abban az alakban közlöm, amely alakban őket forrásaimban találtam. Az É. alakok tehát egyes számú 3. személyű alakok. A más forrásokból közölt szavak jelentését csak akkor adom meg, ha az különbözik a szigvai szó jelentésétől, illetőleg igazolja a szigvai szó jelentését.

A betűrend a következő: *a* (*ā, v*), *b*, *β* (*φ*), *ε* (*e, ē*), *γ*, *χ*, *i* (*ī*), *ī*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *ń*, *η*, *o*, *o* (*ō*), *p*, *r*, *s*, *ś*, *š*, *t*, *t*, *u* (*ū, ū, ú*). A sorfeletti betűket a betűrend szempontjából nem veszem tekintetbe. A diftongusok elő- és utótagja külön hangnak számít.

āyi leány

āyi kβe leányka

āyiris leányka. Szo. *ā-yirš* (221)

ā xpsala xtun kβe levetközni. Vö.

É. *ānχwi* levet

ājun kβe inni

a' kφ (jelzőként), *a' kβa* (önállóan) egy.

Szo. *āku*, *ākβ* (216) ~ (61) *ā' cβā*

ā' kφ nagynéni (az anyja vagy az apai nővére). É. *ākw* nagyanya; néne

a'kpa l. *àkɔ*
a'la felső rész, tető, fedél. É. *alā*
aləm, *vləm* hiszen. É. *aləm*
āl pl reggel; *ā. tēŋ kβe* reggelizni
a'luŋ kβe fogni (halat). É. *ali* öl;
ališlāli fogdos, öldös; *alēšli* 'vadász-
 gat, halász(ik)'. Szo. (26) *a'li* er-
 tötet

am én
amki én magam
amkkem én magam
āmp kutya
ānum engem. L. *am*
ānumn nekem. L. *am*
ānmaləŋ ime. É. *ān-maliñ*. Szo. *ān-
 ma'ləŋ* (214), *ānma'ləŋ* (216)

āpa függő bölcső. É. *āpā*
āpši öcs. Vö. É. *āpi'*
āpši kβe öcsike
ās Ob. *ās-mā xum* Ob-vidéki ember;
 chanti. Ir. *Ac maxum* 'ханты'

ās apa
at nem (t a g a d ó s z ó)
āt öt. É. *at*. Szo. (31) *ad*
āt haj
āta, *āte* papa, atya, atyuska (b e-
 c é z ő m e g s z ó l í t á s). Ir.
атя папа
ātim nincs

bibliotēka könyvtár
bū kβar ábécéskönyv

βāytal erőtlen, fáradt; *β. pa'tuŋ kβe*
 elfáradni. Szo. (16) *βaytāl* kraftlos;
mirmēn βāytal patmēd unsere Leute
 sind ermüdet (71)

βā.ŋŋ váll. É. *vāyən*. Szo. (193)
βā.ŋŋ. Ir. *вангын*

βārūŋ kβe tenni, csinálni
βilt-susne kēr tükör. Ir. *вилътсуснэ
 кер зеркало*. (Vö. É. *vēlt* arc,
sunsuŋ kβe nézni és *kēr* vas)

βiŋ kβe venni. *βoje ln!* vedd!
βiγir vörös. É. *viγir*. Szo. *βiγr*,
βγγa (338—9)

βāβuŋ kβe kérni. É. *vōwi*. Szo. *βāβa βe*
 wird verlangt (347)

βōr l. *βoɔr*
βoŋ vajás; *β. naŋ* vajaskenyér
βoje ln l. *βiŋ kβe*

βoɔr, *βōr* erdő. É. *vōr*. Szo. *βōrn*
 in den Wald (211)

βōt szél (ветер). É. *vōt*. Szo. (90)
βōd

βōti fúj a szél. É. *vōti*. Szo. *βōti* (329)
βō'ratəŋ kβe kéretődzni, kíváncozni
 (проситься, стремиться). É. *vo-
 rāti* vágyakozik, törekszik stb. Szo.
βōra'di [er] versucht (219)

βos segédszó a felszólító
 mód összetett alakjai-
 nak a képzéséhez; *taβ ul*
β. mo'βiñti! ne nevéssen! É. *voss*
 hadd

ēlipalt, *-pālt* előtt. É. *ēli-pālt*. Szo.
ēlipālō 'früher' (232)

ēruptəŋ kβe szeretni. É. *ērepti*
ētipālay este (h a t.)

xāitəŋ kβe futni

xal köz. *le'pas x.* 1) szabad (el nem
 foglalt) hely, 2) szabad idő. *xalt*
 között; -nál, -nél.

xānsuŋ kβe írni. É. *xansi* jegyez
xā'n(i)štā'xtuŋ kβe tanulni. Vö. É.
xānsi ismer, fölismer; tud. Szo.
 (FUF. XIV, 77) *xānžta xts* er lernte
 sich

xān'šublaŋ kβe megtanulni. Ir. *хан-
 суюлангкве*. Vö. *xān(i)štā'xtuŋ kβe*
xāp csónak. É. *xāp* hajó.

xariγtəŋ kβe eloltani. É. *xariti*
xasnējib ceruza (vö. *xānsuŋ kβe* írni
 és *jib* fa)

xāsuŋ kβe tudni; *mānsi neēlmal xāsi*
 tud manyisi nyelven

xī'luŋ kβe 1) ásni 2) szántani. É.
xili ás. Szo. (103) *xil-* graben

xōluŋ kβe meghalni; *taβ xōlōs* ó meg-
 halt. Szo. (St. 261) *xōli* er stirbt
xōslōγ helynév (or. Хашлог). É.

(VNGy. IV, 439) *Xasiləγ-paul*
xo'luŋ kβe elfogyni; *nānuβ xo'lōs* ke-
 nyerünk elfogyott. Szo. (St. 261)
xo'li es endet

xō'ntəŋ-jā Konda (folyó)

xō'ot hat (6). É. *xat*. Szo. *xōt* (267)

xō'otal nap [1) день 2) солнце].
 É. *xātēl*. Szo. (89) *xōtal*

χορτα : *kā.sη χ*, mindegyik, bármelyik. É. *χάτπά* valaki
χου'jun.kβε feküdni, aludni. *jol-χ*. lefeküdni.
χul hal. É. *χul*. Szo. (115) *χῦλ*
χῦlsām halpikkely. Szo. *χῦlsām* (215)
χultum múlt; *χ. ῦslax.tn χο'otol* a múlt vasárnap. Vö. É. *χῦlti* hátramarad, Szo. (120) *χult-* bleiben, zurückbleiben.
χum, *χum* ember, férfi. É. *χum*. Szo. (185) *χum*
χῦmos hogy(an)? Vö. É. *χum-mūs*. Szo. *χum mu'z* (231). Ir. *χυμυ*
χῦntluη.kβε hallgatni (vmit). É. *χῦn-teli* hallgatózik
χῦriγ táska, tarisznya. É. *χuri'* zacskó. Szo. (169) *χῦriγ'* Sack, Beutel
χῦrum három. É. *χῦrem*. Szo. (115) *χῦραυμ*

institut intézet

jā folyó

ja'luη.kβε jární, menni. É. *jāli*. Szo. *iā'ti* (149), *iā'leηucφ'* (357)

janγās : *sār j*. különösen, főleg. Ir. *янγας* особено. Vö. köv.

ja'niγ nagy. É. *jāni'*. Szo. (35) *iā'niγ*

ja'nit 1) nagyság, 2) nagyságú. É. *jānit*. Szo. (152) *iā'nit*

janmaltan.kβε nevelni. É. *jānmelti*. Szo. *iānmaltasum* ich habe dich grossgezogen (262)

jāηk jég

jēmtuη.kβε lenni, válni vmivé. É. *jēmti*. Szo. *iēmvi* (212)

jūβ fa

jūlpi új

jōmiγtan.kβε sétálni

jōmuη.kβε jární, menni

jō'rn nyenyec. É. *jārēn* szamojéd

jōβ'tuη.kβε venni, vásárolni. É. *jouti*

joxtuη.kβε elérkezik, megjön; jut, megy, kerül (vhová)

jol- (igekötő) le; *j-χu'jun.kβε* lefeküdni

jō'mvs, *jōmvs*, *jōmvs* jó. É. (VNyj. 49) *jāmēs*. Szo. (79) *io'mas*

jō'masa.kβε, *jōmsakφ*, *jōmsakφ* jól. É. *jāmēsāk*. Szo. *io'masacu* (262)

jōnyuη.kβε játszani

jōmvs I. *jō'mvs*

jōslan.kβε I. *jōsluη.kβε*

jōsluη.kβε áztatni, megáztatni, beáztatni

jōsuη.kβε (meg)ázni

jot -val, -vel, együtt; magammal, magaddal stb. É. *jot* együtt, -vel. Szo. *io'd* (232)

jūβ-, *jūβ-* (i g e k ö t ő) ide-, haza-; *jūβ-joxtuη.kβε* hazatérni; *jūβ'-to'-tuη.kβε* idehozni. É. *jūw* 1) be a házba, 2) hátra, vissza. Szo. *jūβ*

hinein (263). L. *jūγ*

jūγ vissza; haza; be. L. *jūβ-*

jūi-palt, *j-palt* után. *ti j*. ezután.

É. *jūi-palt*. Szo. *jūipālo* (218)

jun otthon

jūntuη.kβε varrni. Szo. (122) *jūnd-jurtχum* elvtárs. É. *jurt* társ + *χum* ember, férfi

kan hely, tér

kanκ bátya. É. *kank* nagybátya. Szo. *kāncēe* sein [älterer] Bruder (231)

kapaḡ óriási, szörnyű; szörnyeteg. *traktor kapaḡt* hatalmas traktorok.

É. *kapaḡ* rettenetes, irtózatós. Szo. *kā'pāi* (222)

kārandas ceruza

kās-η 1) minden, valamennyi, bármely („tetszőleges”); 2) vidám.

É. *kāsiñ* vígságos. Vö. É. *kās* kedv. Szo. (FUF. XVIII, 82) *kās* 'Freude, Verlangen, Wille'

kβāluη.kβε : *kon-k*. kimenni. É. *kwāli* fölkel

-*kie* ha; *le'pas χal-kie* *ōsnuβum* ha lenne szabad időm. É. -*ke* (e n c l i t.) ha, midőn

kēr vas. É. *kēr*. Szo. (Str. 263) *kēēr*.

kīβar-: 1) *kīβart* (l o c.) -ban, -ben; *āpan k*. bölcsődben 2) *kīβarn* (l a t.)

-ba, -be; *āpan k*. bölcsődbe. Vö. É. *kiwēr*, *kiwēr* 1) belső 2) üreg. Szo. *kīβarv* in [l o c.] (271); *kīβarn* in [l a t.] (222)

ki'tij (j e l z ő k é n t) kettő

- kì tỳlan kβe* kérdezni. É. *kitili*. Szo. *kitỳlan* (231)
kūga könyv
kol ház. É. *kwol*. Szo. (29) *kōl*.
kolχoz kolhoz
kon 1) (i g e k ö t ő) *ki-*; *k. kβālun kβe* kimenni 2) (h a t.) *kint*. É. *kwon* Szo. *kōn* (253)
koni-palñ ki, kívül. Vö. É. (VNyj. 16) *kwoni-pāl* külrész
kōnsun kβe megfésülködni. É. *kwonsi* karmol
kos bár, noha. É. *kwoss* a mint, habár. Szo. *kō'z* obgleich (215)
- lāβun kβe* 1) mondani, 2) hívni, nevezni
lātən 1) szó, 2) nyelv; *mānsi lātən* *χāsi* tud manyisi nyelven
le'pas, lipas szabad; *l. χal* 1) szabad (nem elfoglalt) hely, 2) szabad idő. É. *lipés*. Ir. *лунась олн'свободный'*
lōβ, lou tíz. Szo. (112) *lōβ*
lō'βintan kβe, lō'βintan kβe olvasni. É. *lowinti*. Szo. *lōββintan kβe* zählen (263)
loutχatan kβe mosakodni. É. *loutχati*. Szo. (112) *lōβt-* waschen, spülen
lūβ ló. É. *lūw*. Szo. (121) *lūβ*
- lūlun kβe* : *noχ-l*. felállni. É. *lūli* áll. Szo. (FUF. XX, 68) *lūl-*
lūñsun kβe sírni. É. *lūñsi*. Szo. (61) *lūñs-*
- mā* 1) föld, 2) hely
māyəs számára, részére; *am māyəsəlun χasnējib' jōβ'təs* vett az én számomra ceruzát. É. *ma'əs* -ért, miatt. Szo. (7) *māys* über, nach; für, wegen
ma'jen l. *miñ kβe*
mān mi; *мы*
mānki mi magunk. É. (VNyj. 13) *mānki* csak mi. Szo. (FUF. XXVIII, 44) *mānci* wir selbst
ma'nr mi? mit?; *m. sir?* milyen? miféle? É. *manér*. Szo. (35) *mañnr*. Ir. *маныр*
- māñ* kicsi; *m.-ja* a Szigva egyik mel-lékfolyója. Vö. É. (VNGy. IV, 439) *Māñ-jā*
māñsi manyisi. É. *māñsi*. Szo. (SUSAik. XLIII, 7) *māñsi*
masχatan kβe felöltözködni
māsnut ruha. É. (VNGy. IV, 325) *masn'-ut* öltözet, öltetni való. Ir. *machym*
mastun kβe felöltöztetni, ráadni (vkire ruhát)
ma'sun kβe felöltetni, felvenni, magára venni (ruhát)
mašina gép
mēn mi (ketten). É. *mēn*. Szo. (45) *mēn*
mēnki mi magunk (ketten). É. *mēnki*. Szo. (FUF. XXVIII, 43) *mēnci*
mā'nun kβe menni
miñ kβe adni; *ma'jen!* adj!
mōt l. *mōct*
mōct, mōt, mōt más, másík. É. *mōt*. Szo. (90) *mōct, mōt*
mō'βintan kβe nevetni. É. *mūyinti*. Szo. (32) *mōββin-*
mō'laχ gyorsan, hamar
mōs egy kicsit, (egy) kevésbé, kevés ideig
mōt l. *mōct*
mūβηkes helynév. É. (VNGy. IV, 439) *Mūñ-kēs*
mūstun kβe tetszeni
- nān* ti
nānki ti (magatok). É. *nānki*. Szo. (FUF. XXVIII, 45) *nānci*
nañ te
nañki te (magad). É. (VNyj. 13) *nañki*. Szo. (FUF. XXVIII, 42) *nānci*. Ir. *нанку*
nāñkun kβe látszani
nēpak l. *nēpak*
nēn ti (ketten). É. (VNyj. 13) *nēn*. Szo. (FUF. XXVIII, 22) *nēn*.
nēnki ti (magatok) [k t s z.]. É. *nēnki*. Szo. (FUF. XXVIII, 43) *nēnci*
nēpak, nēpak könyv. É. *nēpēk* írás. Szo. (44) *nēpēg* Papier, Schrift
nōχ- (i g e k ö t ő) fel-; *n.-kβālun* -

kβe felkelni. É. (VNyj. 16) *nāñχ*. Szo. *nāχ*- (215—6). Ir. *nox-no'pil*, *ny'pəl* -nak, -nek; -hoz, -hez, -höz; *āpan n.* bölesódhöz. (A). *nōpəl*, *nōpel*. É. *nūpel*. Szo. *ny'pəl* (347)

nāβrom gyerek
nāñ kenyér. É. *nāñ*. Szo. (12) *nāñ*
nēβr csikó. É. *nawēr* csikó, *nēwēr*
borjú. Szo. (5) *nēβr* Füllen, (St. 267) *nēwr*. Ir. *небры*
nēslum nyelv (Zunge; Sprache); *māñsí*
nēslməl χāsi tud manysi nyelven.
É. *nēlm*. Szo. *nēlum*
nī'la négy. É. *nīlā*. Szo. (48) *nī'lā*
nīr hegy, hegység; Urál hegység
nōstun kβe segíteni
nō'lol(o)β° nyole. É. (ÁKE. 606)
nollqu, (M.—Sz.) *nállqu*, (NyK. XXV, 277) *nqlq-lu*. Ir. *нелолов*

āβ(ə)lrit -ról, -ról. Ir. *овылатим о, об, обо* Vö. *āβil* vég (конец)
āika férfi. É. *ājkā*. Szo. (94) *āicā*
āluñ kβe l. *ōzluñ kβe*
āl'psa élet
āñtīl (r i t k.) oldalborda
ās l. *ōos*

ōma anya, mama (g y e r m e k - n y e l v i). Ir. *oma* мама
ōntoloβ° kilenc. É. *ontollou*, (ÁKE. 562) *gnitellqu*. Ir. *онтолов*
ōñsun kβe van (vkinek) (иметь.). É. *āñsí*. Szo. (82) *āñs'*- haben
ōolun kβe, *ōluñ kβe* lenni; élni, lakni
ōos (oos, os), *ās* is, szintén. É. *ās*. Szo. *ās* wieder (62)

pāβl falu. É. *paul*. Szo. (72) *pāβl*
pākq cirbolyatoboz. É. *pākw*. Ir. *пакв*
pākqterpine magtörő holló (понжа). É. (VNGy. III, 205) *pākw-tēpi-nē* „tobozevő nő” (magtörő holló). Ir. *паквтэпинэ*
palt -nak, nek; -hoz, -hez, -höz. É. *pālt*. Szo. *pālp*, *pālt* (212)
paša : p. *ālen!* légy üdvözölve! É. *pašā* üdvözlét; búcsúszó. Ir. *паша олен* здравствуй,-те

pa'salaχtun kβe köszönni (vkinek), üdvözölni. É. *pa'salaχti*
pa'tun kβe 1) válni, lenni vmivé
2) kezdeni; *βāy'tal pa'tīl* elfáradva („erőtlené válva”)

pī'luñ kβe félni, megijedni
pī'nun kβe tenni, helyezni; feltenni
pī'sma levél
pī'y fiú. É. *pī'*, (ÁKE. 274) *pī'*. Szo. *pī'y* (343)
pī'y kβe fiúcska. É. *pī'kwē*. Szo. *pī'y kβe* (62, 252)
pī'yriś, *pī'yriś* fiúcska. É. *pī'riś*. Szo. *pī'yriś* stb. (253, 216, 221)
pī'lan terv
pī'ōst', *pī'ōsād* tér
po'ra idő; *tā po'rat* akkor. É. *porā*, *por* idő. Szo. *pó'riy* (136). Ir. *pora*
potšta, *pōtšta* posta
potštālōn postás, levélhordó
pūβluñ kβe fürödni. É. *pūli*. Ir. *пувлункве*

pūβun kβe, *pū'βun kβe* fogni, tartani. É. *pūχi*, *pūyi*, *pūwi*. Szo. (170)
pūββ-
pūmās érdekes; vidám. É. *pōmēs* kedves; *pūmās* multság. Ir. *пумась* интересный

(I) *pūñk* fej

(II) *pūñk* fog; зуб

pustay : *pusta'yl* *ōluñ kβe* egészséges lenni. Vö. É. *pus* ép
pus'sn mind(nyájan). É. *pusēn* egészen; mind. Szo. *pūs'sn* (210) alle

rakq eső; *ra'kun josβesub°* megáztunk az esőben; *ra'kut kon ul kβālen!* esőben ne menj ki! É. *rakw*. Szo. *rāku* (330), *rāqu* (358)

ra'kβi esik az eső. É. *rakwi*. Szo. *rā'cβi* (329)

rotli'y csendesen, nyugodtan, békében. Vö. ir. *rom* смирный
rūpitan kβe dolgozni. Szo. (118)
yūpid-

saβ lustaság, tunyaság, restség (лень). Ir. *сав* лень.

sāβ, *sāβ* sok. É. *sav*. Szo. *sāβ* (362), *sāu* (357), *sāβ* (255); St. (249) *sāw*

- sāβit* tömeg, sokaság
sāyrap fejsze. É. *sāirēp*. Szo. *саураб* (217), *sāyrap* (251)
sa'xi suba, bunda. É. *sāxi*. Szo. (86)
sa'ri Frauenpelzrock aus Renn-
 tierfell; *sa'xi* Pelz (251)
sāikalan kβe (fel)ébred. É. *sajkeli*
saka nagyon. É. *saka*. Szo. *sā'gā* (210)
sakp Szigva (folyó). É. (VNYj. 1)
Saku-jā.
sa'kβatan kβe szántani. Vö. Szo. *sa'-*
kβata'βas wurde zerbrochen (263).
 Ir. *сакватанкве : ма с. пахать*
sam szem
 (I) *sām* sarok, szöglet
 (II) *sām* pikkely. *χūl-sām* halpikkely
sāṅkq ék. É. (VNGy. II, 693) *sāṅkw*
sāṅkq derék (testrés z) (пояс-
 нища). É. *sāṅk*, *sāṅkw* ágyék. Szo.
 (5) *sāṅu, qβ* die Weichen
sa'ran komi (zürjén). É. *sarān*
sāt hét (7)
sir faj, fajta. É. *sir*, *sir*. Szo. *sir* (216)
suī hang. É. *suī*. Szo. (St. 249) *suī*
 Lärm
suītal 1) csendes, hangtalan 2) esen-
 desen, hangtalanul; szótlantul
suī fenyőerdő. É. *suī*. Szo. (FUF.
 XVIII, 86) *suī*
suīkr-ja a Szigva egyik mel-
 lékfolyójának a neve (or.
 Щекурья). É. (VNGy. IV, 439)
Sukér-jā (de: *Sukér-jā-paul*)
sumka táska
sunsuṅ kβe nézni
sūi tea. Szo. (29) *sūi*
saltuṅ kβe : *juβ'-s*. bemenni, belépni.
 É. (*ju-*)*sālti*. Szo. *šālvās : juβ' š*.
 sie trat ein (210)
sān anya. Szo. *šān* (212)
sār : s. *jānyās* különösen, főleg
sū'raḡtan kβe ropogni, recsegní. É.
siréḡti. Ir. *сирыхтанкве* скрипеть
so'lin gazdag. Ir. *сэлынг*
sortan-ja folyó neve. É. (VNGy.
 IV, 439) *Sortān-jā* (a *Sukér-jā*
 mellékfolyója). Szo. *sōr tṅ'jā* (203)
- škōla* iskola
- ta* (*tā*) az
taβ ő
tāyt Szoszva (folyó). É. (VNYj. 1)
Ta'it : *Jāni' T*. északi Szoszva.
 Szo. *tāyt* (361)
ta'kβi ő maga
ta'kps ősz; *ta'kps* ősszel. É. *takwēs*
 ősz. Szo. (61) *tā'qps* Herbst; *tākuš*
 im Herbst (67). Ir. *макβс, макβс*.
tal öl (hosszmérték; *сажень*)
tāl 1) tél, 2) év; *tēli* télen
tān (tan) ók. É. *tan*. Szo. (23) *tān*
tānki ók (maguk). É. (VNYj. 13)
tanki csak ók. Szo. (FUF. XXVIII,
 45) *tāngi*
tanχuṅ kβe akarni. É. *tāny*. Ir.
танхунгкве
tār(a)tan kβe 1) be(le)dobni, ereszteni,
 2) megengedni. É. *tārāti* ereszt;
 bocsát. Szo. (6) *tāyad-* entlassen.
 Ir. *мартангкве* разрешить
tēpkan veteményeskert, konyhakert.
 (A.) *tēp-kān* Getreidefeld, Acker.
 P. (M.—Sz.) *tēp-kān* szántóföld.
 Ir. *тэпкан* огород
tēn ók (ketten). É. *tēn*. Szo. (FUF.
 XXVIII, 22) *tēn*
tēnki ók (maguk) ketten. É. (VNYj.
 13) *tēnki*. Szo. (FUF. XXVIII, 44)
tēngi, *tēngi* (222)
tēṅ kβe enni; *tēm* (partic.) meg-
 evett. É. (VNYj. 48) *tēṅkwē*. Szo.
tēṅwaβ (65), *tēṅuku* (250), *tēṅu, qβe*
 (264)
ti ez; *tīt* itt. Szo. (48, 56) *ti* dieser;
tī'p hier.
tīji ez; *вот это*; *t. ko'liy lāβaβe* ezt (itt)
 háznak nevezik; *вот это называ-*
ется дом. Szo. *tī'j*, *tīj* (212, 223)
tōβellan kβe teljesíteni. Vö. Szo. (73)
tōβl- genug sein. Ir. *товылаттангкве*
 выполнить
tō'tap láda; postaláda. É. *tātēp* lādika
tō'ras 1) zavar, rendetlenség; *t. βāruṅ-*
kβe rendetlenkedik; 2) akadály. Vö.
 Szo. (St. 261) *tōras* Hindernis
tō'tuṅ kβe hozni, vinni. É. *tātī*, *toti*.
 Szo. *tō'tṅuṅ* tragen (21)

tūβ^c-piⁿnun₁kβe bele-, odatenni
tūit hó (cher)
tūji esik a hó, havazik
tūp evező (вечло)
tur torok
tūr tó

tétrad^d, *tétrà^d* füzet

ūβ^si nővér, vkinek a nénje. É. (NyK.
 L, 300) *ūsi*. Ir. *yacu*

ul ne (tiltós szó); *ul mo^binten!*
 ne ne vess!

ūnlun₁kβe ülni
ūnttun₁kβe ültetni; *nān⁻sqm ū*. vetni
 (gabonamagvat)

ur hegy, magaslat; *ur-āla* Urál hegység

ūr₁zatun₁kβe várni

ūrok (tan)óra

ūs város

ūsla₁xtun₁kβe pihenni; *ūsla₁tn xò₁tal*
 pihenőnap, vasárnap

1955. augusztus 31.*

LAKÓ GYÖRGY

* Korrektúrajegyzet. 1956 februárjában kaptam meg WOLFGANG STEINITZ „Geschichte des wogulischen Vokalismus” (Berlin, 1955) című művét. Mint-hogy dolgozatom szedése ekkor már folyamatban volt, STEINITZ könyvét nem tudtam figyelembe venni.

A tagadás az obi-ugor nyelvekben

(II., befejező közlemény)

Sajátos csoportot alkot az indicativusi tagadósónak alábbi képzős származéka és összetétele:

A *m a n y s i* indicativusi tagadósóhoz a comparativusi *-nūw* képző járulhat a 'még nem' kifejezésére. Kétségtelen, hogy igei természetének teljes elhomályosulása után keletkezhetett csak ez a továbbképzés. Összesen két példám van rá:

É.: *kwotlèn atnūw joxtsūw* 'még nem jutottunk a közepéig' (VNYj. 31—32).

Irod. ny.: *atnuv artmēs* 'не совсем удалось' (Черн., Краткий мансийско-русский словарь).

A *m a n y s i* indicativusi tagadósó összetételben is előfordul: É. *iñēt* (VNYj. 22). Az összetétel első tagja *iñ* 'még' (vö. GOMBOCZ, „A vogul nyelv idegen elemei”: NYK. XXVIII, 160). Az *at*-ból hangsúlytalan helyzetben *at* lett. Valószínűnek látszik, hogy az összetétel akkor keletkezett, amikor a tagadó ige nem volt többé ragozható. K. *inat* (AHLQV. 236), más alakban *nēñ-at*, *nēi'-at* (VNYj. 213). Úgy látszik, ebben az esetben nem olyan szoros az összetétel, hogy az *at* elvesztette volna hangsúlyát. Érdekes, hogy a gyakorlatban használt *oāt* nem fordul elő *nēñ*, *nēi'* szócskával összetételben.

É.: *χum jānitāi' iñēt jēmtēs* 'Férfi nagyságúvá még nem vált' (MUNK. II, 102), *añ Jeli-ūs ŋjkā akiūw iñēt joxti*, *tawā ŋs kitilañkwē ēri!* 'Jeli-városbeli-őreg nagybácsink még nem jött el, őt is meg kell kérdeni' (i. m. I, 74), *akit-ŋjkā añ-maliñ nñŋx iñēt roxti* 'Öreg bácsija azalatt még nem ébredt (riadt) föl' (i. m. II, 20).

Kel. K *nēñ-at joxti* 'még nem jön' (VNYj. 213), *nēi'-at jiw 'ua.*' (uo.).

β) tagadása participiumi tagadósóval

M a n y s i. Egyetlen adatom van rá: É.: *at χum ēryänä sujtsén' atā nē' ils* (REGULYNál: *aten ils*) ['öt férfi énekét hallani nem látszott'] (MUNK. IV, 122).

Chanti. É.: *pudən anda kāwəəs* 'a fazekad [még] nem főtt meg' (PÁP., ONYt. 94), *mā lön't χorəssì χolna anda ŋləm* 'En még nem válok (tk. jövők) lúdformává' (i. m. 43); Ser. *mā manmem χūtəm χatta qnta jit* 'noch nicht drei Tage sind seit meinem Weggang verstrichen' (Stein., OVd. I, 261).

Kel.: A keleti nyelvjárásokban a legnagyobb a terheltsége. Trj. *meñtā'ə əñtə p'ək' xəm'* 'en uskalla, en rohkene mennä (KARJ.—TOIV. 682a), *uyū' rfof ə' nfo' tū' i' xəm'* 'minulla ei ole työtä' (i. m. 236a); J. *türəm' əntə kəlyə'x* 'geht nicht durch meine kehle hinab' (PAAS.—DONN. 823), *mā nōñ pətā'z wāy' əntə malləm* 'sinusta rahaa en anna' (i. m. 1773); V. *mā lə' kəf' əñtə tōiā' ləm*

'у меня памяти нѣтъ' (KARJ.—TOIV. 1059a), *mā uēl' nūyāf'si'm', antə iōχās'i'm'* 'ajoin poroa, en voinut saavuttaa' (i. m. 612a); Vj. *rut kō'l antə kō'llām'* 'en ymmärrä venäjää' (i. m. 462a), *tšū troyāia antə iōχtās'* 'ei päässyt siihen paikkaan' (i. m. 152b).

γ) Orosz eredetű tagadószo a *ne*. A példákban az állítmány is orosz jövevény.

M a n y s i. Déli: T. *šalkānān i-l tolmantāneβ, ne sna'i kanā* 'Ihre Rügen werden gestohlen, es ist unbekannt, von wem' (KANN. I, 160).

C h a n t i. Déli: DN. *pəy χāje' t sè-māt ne nādo pādār'tta'* 'syrjäisille, syrjäisten kuullen ei pidä puhua' (KARJ.—TOIV. 665a), *mān uōjə nōχtīpəm, ne mok iōχāt'ta'* 'ajoin hirveä, en voinut tavoittaa' (i. m. 612b).

b) *Az állítmány (személyragozott) igenév,*

a) *tagadása indicativusi tagadószoval*

M a n y s i. É.: *vōr-jiw at χultēm* 'erdei fa nem maradt meg' (MUNK. I, 46), *ēlēm-χglēs at aritēm* 'nem maradt meg egy ember' (i. m. I, 47).

Ny.: P. *tāu pogksi : nuñk-tēlēm at vāsintālēm tēmlīñ-khqr* 'ó csodálkozik: felnövekedvén nem látott olyat' (VNYj. 253).

Kel.: K. „*óat loaum*”, *lōāβi*, „*sā's t p ōā, sā's t p pōβ kuā tjl lōāpi?!*” '(Wenn) sie nicht verordnet ist', sagt er, „wo hat (dann) das heranwachsende Mädchen (und) der heranwachsende Knabe Platz?!" (KANN. I, 5).

Déli: T. *qlmqχ-pāl lqχ-sei minēñ : tīni-khqr ā khantōñ* 'a baloldali úton menni: enni valót nem találni (t. i. következményében)' (VNYj. 294).

C h a n t i. Sokkal gyakoribb a chantiban az indicativusi tagadószoval tagadósított rendszert személyragos igenévi állítmány, mint a manysiban, aminthogy állító mondatokban is közönséges.

É.: *lōpəη χo lōpəl ant kērlatal* 'az evezős ember evezője nem fordul' (PÁP., ONGy. 188), *kalt-venzəη kat vqjem ma χaimem tayāna χār lēti kul nūta līn ant kašman* 'az én kalt-képű két rénem a hagytam helyen (= ott, a hol hagytam őket) rénbikának való vastag mohát ók nem kerestek' (i. m. 122).

Déli: I. *totta namas vērmen tott, tābetmet jita tankta-li, en tankta* 'da steht er überlegend, ob er ins 7. Zimmer hineingehen solle oder nicht' (PATK.—FUCHS 206), *sēm noχ ent edemet* 'der Blick kann nicht emporgehoben werden' (i. m. 221); C. *nērəη ne'η nērēmā ant pəkmēm* '... sie ertrug es nicht' (KARJ.—TOIV. 633b).

β) *participiumi tagadószoval*

C h a n t i. Déli: I. *medoje most, īnda porjmet* 'was nötig ist, ist bei uns nicht bereit' (PATK., IO. II, 54), *Nānk-χus-χoi vrin ūrt ānai, āi-anem pajemda kēdet jīt, īnda paimet* 'Meiner, des Nānk-χus-χoi, des blutigen Heldengreises jüngsten Tochter, der Jungfrau, sind die wachsenden Armgelenke noch nicht ausgewachsen' (i. m. 54).

b₁) *Az állítmány maga a participiumi tagadószo*

A participiumi tagadószo állítmányi szerepe körül ellentétes vélemények alakultak ki. KLEMM szerint (NyK. XLVI, 393—94) a participiumi tagadószo eredetileg csak a tagadás képzetét fejezték ki és később értették beléjük a lét tagadását. KLEMM nézetének éppen az ellenkezőjét vallja FAZEKAS (i. m. 37).

Az ő véleménye az, hogy ezeket az alakokat csupán a lét tagadására használták az ilyen mondatokban, mint: *nəŋxo andəm* 'ember nincs'. Lehetségesnek tartja ugyanis, hogy a fgr. tagadó igető a létezést kifejező *yal-*, *zol-*, *ol-* stb. igető korrelatívumaként keletkezett az ellentétes fogalomnak, a nem létezés fogalmának kifejezésére, mint ilyen vette föl az általános tagadás funkcióját a tagadó és tiltó *ne-* határozószó mellett. A *ne-* nem tartozott a fgr. szókincshez (KERTÉSZ: SUSToim. LXVII, 191 kk.) és nincs okunk arra, hogy a tagadó igét eredetileg a lét tagadására specializálnak tartsuk, különben nem volnának lehetségesek az *at āli*, *and ol* alakok, vagyis az olyan esetek, amikor a létezést tagadó szerkezet az ind.-i tagadószóból és a létigéből áll. FAZEKAS szerint amikor a nominális mondatokban nem a létezést, hanem csak a tagadás képzetét, azaz valamely tárgy tartalmának igaztalan voltát akarják kifejezni, akkor nem az *andəm* tagadószót használják (i. m. 38). KLEMM az ilyen esetet nyomatékos tagadásnak tartja (i. h. 393). Mind a két vélemény igazolására lehet példákat fölhozni, de a kérdést eldönteni nem tudjuk, mert akár a tagadás képzetét, akár csupán a lét tagadását fejezték ki a participiumi tagadósók, ma már elhomályosult eredeti funkciójuk.

Az állítmány egyes számú

a) Az alany igenév

Ha az alany igenév, akkor a participiumi tagadószó az igenévben kifejezett cselekvés végbemenését tagadja. Ilyenkor a személyeket és az időt ragozott igenév jelölheti. Az igenévi alany sokkal gyakoribb a chantiban, mint a manysiban.

Ma n y s i. É.: *pil vātmū ātim* 'bogyót nem szedhattunk (szedtünk nincs)' (MUNK. III, 468), *qs najnē pāltētā, nāj latxā xarilēnē-mos ta-kwoss sunsi, minēm ātim* 'Ismét tűzbe vetette, hiába nézi egész az (utolsó) szikra elalvásáig, (most már) nem ment ki semmi (a tűzből)' (i. m. I, 13); Szo: *am tē mm ūtim* 'Ich habe (es) nicht gegessen' (KANN. I, 144).

Kel. K.: *āku māšt toŋ āssān, āssān, nuftā maššxtāp gāti, āšštāpān l gāti* 'Nach einiger Zeit, (als) er sie so behandelte (und) behandelte, haben sie niemand, der einen anderen um Hilfe bittet, haben sie niemand der (für) einen anderen arbeitet' (i. m. I, 36).

Ch a n t i. É.: *tām xptl mā ldat možātmēm andəm* 'ma ennivalót nem szereztem' (PÁP., ONyt. 5), *mā lālmēm āndōm* 'Én nem loptam el' (PÁP., OM. 120); Szin. *min lālmēm qntim!* 'Wir haben ihn nicht gestohlen' (STEIN., Ovd. I, 104); Kaz. *mā pārmē m qntōm* 'en luvannut, en kāskenyt' (KARJ. — TOIV. 738a).

Déli: I. T'. *voča toŋūt jənχīdem ār, pira jānχem endam* 'es gibt viele, die in die Stadt des T'. gegangen sind, aber keine, die zurückgekehrt wären' (PÁTK. — FUCHS 214).

Kel.: Trj. *āā ātāki m qntē m* 'en, et, ei voi seisoa' (KARJ. — TOIV. 401b), *kāt ātamki m qntēm* 'en voi saada kiinni' (i. m. 459b); V. *mā ātānā tvaļtām kīm qntim* 'я морсьз терпѣть не могу' (i. m. 970a), *lāl tālkim qntim* 'онъ стоять не можетъ' (i. m. 401a).

β) Az alany főnév vagy névmás

Ha az alany főnév vagy névmás, akkor a participiumi tagadószó az alany létezését tagadja. Ilyenkor a személyt és az időt — ellenkezőleg mint

az igenévi alany esetében — a participiumi tagadószó (körülírt) ragozásával fejezhetik ki. Ez a mondat végén, az állítmány helyén áll.

Manysi. É.: *mā ātim* 'föld nincsen' (MUNK. I, 1), *ānem nawlēm χῆρέχσι ātim* 'az engem üldözött rabló nincsen' (i. m. IV, 5); Szo. *sū p ātim, nē lum ātim* 'er hat keinen Mund, er hat keine Zunge' (KANN. I, 246) *ā ku sū pe ā tim, lā γ lη sū pe ā tim* 'sie hat nicht ihre andere Hälfte, sie hat nicht den Unter- teil ihres Körpers' (i. m. I, 145); FL. *ān òikā iun ātim* 'Der Alte ist nicht zu Hause' (i. m. I, 200).

Ny.: KL. *oqtēm*, mint egyéb hasonló végződésű nomen verbale fölveszi a személyragokat is: *ām jun oqtāmēm* 'én nem vagyok otthon', *nāu oqtāmēm, tāu oqtēm* (VNYj. 121). A du.-t, pl.-t l. lejjebb.) Ezek az adatok egyetlen bizonyítékai annak, hogy MUNKÁCSI gyűjtése idejében manysi nyelvterületen a határozószóvá merevedett tagadó ige egyik alakjának igenév voltát még érezték, ezt is egy már akkor kihalófélben lévő nyelvjárásban. Szövegben ilyenmire nem akadtam. — *uj khantal ākw līχ oqtēm* 'egy szeg sincsen, melyen állatbőr ne függne' (MUNK. IV, 100); P. *ow oqtim, sōrēm oqtim* 'nincs ajtaja, nincs tetőnyílása' (MUNK. IV, 376), *kōm ātim* 'tehetség nincs' (VNYj. 248), *ā ssōtēr ātim* 'da ist der Obfürst nicht da' (KANN. I, 91), *amnā nm nā elpkar ātim* 'Einen, der mich tötet, gibt es nicht' (i. m. I, 157).

Kel.: K. *lōnkhāt vōyānl, tākw-tē ogti* 'útját látják; de maga nincsen' (VNYj. 213), *tōrēm jal-poglt nē tēnē ogti, sakh ūli* 'a mi étel csak van (tpk. nincs) az ég alatt, minden megvan' (uo.), *βārsik nōk kua'z kōali io nēē γ oqtēm, sōlztōāylāt kua'z kas ms, sōlztōāylāt oqtēm* 'Als Vārsik aufsteht, so ist keine Frau da, als er sein Hermelinkleid suchte, (so) ist sein Hermelinkleid nicht da' (KANN. I, 171.).

Déli: T. *uxsāt-khum ikēm* 'A rézember nincs meg' (MUNK. IV, 346), *nīm ikēm i nī vuni akhčām ikēm* 'Nóm nincsen és nőszerzésre pénzem sincsen' (i. m. IV, 370), *etā m ikēm* 'es sind keine Menschen da' (KANN. I, 128).

Irod. ny. *Vot ařim* ['Szel nincs'] (ZULOV, Lovintan mahs lovintanut 20), *jola-totne piš ařim* ['elvinni fortélyom nincs'] (ŠERN—ŠERN.-A, Hurum mojt 8).

āti és *ātim* a két leggyakrabban használt participiumi tagadószó között nehéz jelentésbeli különbséget, eltérést megállapítani. Az esetek egy részében mintha *āti* tagadószóval a 'sincsen' fogalmát fejeznék ki különösen összetett mondatokban. Ezekre hozok most adatokat. (Az ellenkezőjére is vannak szép számmal példák, vagyis amikor *āti*-nak 'nincs' a jelentése. Ilyenekre fõnt már láttunk esetet.)

É.: Szo. *iub ioχtumatēt āku kbālīysup āti* 'Als sie nach Hause kamen, war nicht (einmal) ein Seilende (mehr übrig)' (KANN. I, 219).

Kel.: K. *noβta tēχtka tna qāmālē nl oāti, māztaχ tn qāmālē nl oāti* 'Ein- ander zu ernähren, ist ihnen unmöglich, einander zu kleiden, ist ihnen un- möglich' (i. m. I, 39), *poi rRχš kōāselē žmat βiškar oāti, oā γ oāti, pōβ oāti* 'als der Herr (es) bemerkte, ist da kein Kind (mehr), ist da keine Tochter, ist da kein Sohn' (i. m. I, 60).

Chanti. É.: O. *šāmam vndām* ['erõm nincs'] (KARJ.—TOIV. 943a); Szin. *joχl[i] ankortiltñ — šijal qntum* 'Sie blicken zurück — nichts zu sehen' (STEIN., OVD. I, 81) (*šij* Pyrysev [STEINITZ egyik közlõje] szerint csak ebben a kifejezésben fordul elő. Jelentése: 'Wahrnehmung, Wahrnehmbarkeit, Sicht- barkeit' [i. m. II, 136]); Kaz. *pān nñ āntom* 'ei ole muassani' (KARJ.—TOIV. 712b), *kāzē m ānto'm* 'he xocy' [tkp. 'kedvem nincs'] (i. m. 443a); Ser. *amet*

im(ə) qnt_m ij imet antom 'Seine Tante ist nicht da und seine Frau ist nicht da' (STEIN., OVD. I, 289).

Déli: I. *wax endam* 'es ist kein Geld' (CASTR. 65); D. *vegen, šomen endam* 'Eröd, tehetséges nincs' (MUNK.: NYK. XXVIII, 10); Cing. *ò màt əndám* 'ich habe keine kraft, kann nicht, bin nicht imstande (etw. zu tun)' (KARJ.—TOIV. 47b); Kos. *ĩorāx əndám* 'ich weiss nicht' (i. m. 183a); DN. *pəktāmā vəm əndám, pǎvərĩttam* 'en voi enää kestää, pysyä puhumatta (i. m. 681b); DT. *šómám əndám* 'he mory' [tkp. 'eröm nincs'] (i. m. 942b); Kr. *kà tšem əntám* 'en tahdo' [tkp. 'kedvem nincs'] (i. m. 443a).

Kel.: Trj. *nù Af əntəm* 'ei ole valaa' (i. m. 652b), *t'émā Af sǎfš əntəm* (i. m. 884a); J. *təm tǝrrám lǝwnə kumĩnt-kò antəm* 'in der ganzen welt gibt es keinen solchen mann' (PAAS.—DONN. 1122); Mj. *kĩ tšəm əntəm* 'ich habe keine lust' (KARJ.—TOIV. 443a); V. *nomsám əntəm* 'ума нѣтъ у меня' (i. m. 582a), *kiri! əntim* (i. m. 416b); Vj. *tĩ pǝvǝ! uāĩəγ əntim* 'sellaisia eläimiä ei ole' (i. m. 674b), *sĩsĩn əntim* 'sinä et kestä' (i. m. 880a).

Irod. ny.: *Intam kulakət vlaš antom* ['Most a kulákoknak hatalma nincs'] (KARJER, Hantь bukvar 37), *Si mavn jĩnk antom* ['Ezen a földön víz nincsen'] (ZULEV, Luntь kniha 32).

γ) A létezést tagadhatja a participiumi tagadószó az alany kitétele nélkül is

M a n y s i. É.: *āmpē nǝpəl sunsi: ātim, χóttāl mĩnām* 'er schaut nach seinem Hund hin: (der Hund) ist nicht da, er ist irgendwohin gegangen' (KANN. I, 61).

Ny.: P. *tu'má, çàtšim* 'nein, es gibt nicht' (KANN.: FUF. XVII, 211).

C h a n t i. Déli: Kr. *rǎn χǝva tǝ ĩəvot, əntám* 'die zeit ist weit fortgeschritten, und es ist nichts von ihm zu sehen' (KARJ.—TOIV. 804b).

A szokásostól eltérő szórend előfordul szórványosan itt is, mint az indicativusi és imperativusi tagadószóknál.

M a n y s i. É.: *tələtā ātim vāssi* 'Többé semmi köze hozzá' (MUNK. II, 98); Szo. *ā kβē kβāt ātim ĩun* 'Seine Tante ist nicht zu Hause' (KANN. I, 145) *sāl āti ĩlm χǝlās sn?* 'Hast du kein Mitleid mit deinen Menschen?' (i. m. I, 14).

Ny.: KL. *ōpā kvāt-pəl ogtēm nāvrā vuor-uj* 'a medvén kívül nincs erős erdei állat' (VNyj. 113).

Déli: T. *ĩkēmiñēt khul-kert* 'nincsenek a házban' (i. m. 286), *βeũm ĩkəm ĩāmǝŋ* 'Ich habe keine Kraft zu gehen' (KANN. I, 128).

C h a n t i. Déli: DN. *tāĩəm əndám ke t sǎγe t* 'kirves ei ole káden mukaan' (KARJ.—TOIV. 452a); Kr. *təyts ĩəvǎ! əstrók əndám mán, sər uertám* [!] (i. m. 235a).

A participiumi tagadószó kettős számú, az alany megegyezik vele

M a n y s i. É.: *jà'ĩ-pĩγǎvā ātimeĩ* 'fitestvérei nincsenek' (MUNK. IV, 80), *naurėmakǎyem ātimeĩ* 'kis gyermekeim nincsenek' (i. m. I, 57); Szo. *kit rǎvǎ'vée ĩun ātimĩγ* 'Ihre beiden (Kameraden) sind nicht drin' (KANN. I, 234), *nǝçsǎĩcalamēv kit rǎvǎ'vée ātimĩγ* 'Als sie aufwacht, (da) sind ihre beiden (Kameraden) nicht da' (i. m. I, 237).

Ny.: KL. *min [jun] ogtēmám, nin ogtēmán, tin ogtēmán* ['mi ketten nem

vagyunk (otthon) stb.']. (VNyj. 121). Ezekben a példákban az állítmány és az alany nemcsak számban, hanem személyben is egyezik.

Kel.: K. *votkēs=käxr-kīt oqtīmei* 'nincs a vízi szörnnyeteg hasában' (MUNK. II, 226), *jälwēl=käxr-kīt oqtīmei* 'a manók belsejében nincs' (i. m. II, 226).

Chanti. Gyér számú példa van csak.

É.: *kōžāiŋalu andāmŋən* 'A gazdáink nincsenek' (PÁP., ONyt. 39).

Déli: I. *kuš tāgiset, tāgiset, īmeŋen, igeŋen per indameŋen* 'Obgleich er wartete, wartete, waren die Alten nicht da' (PATK., IO. II, 130); DN. *nīn tott əpḍā'meŋən* ['ti ketten nem vagytok ott'] (KARJ.—TOIV. 58a); Kr. *mīn əntā'mŋən* ['mi ketten nem vagyunk (ott)'] (uo.).

Irod. ny.: *Вохсар пошхиенгын антомнгын* 'Нет лисят' (Чарушин, Потрыт 68/146), *Па вохсарнгын хуват антомнгын* 'И лисят давно нет' (i. m. 66—7/145).

A participiumi tagadószó többes számú, az alany is többesben áll

Manysi. É.: *an χgsā leiḗpā pāχāturt akwāi* 'jortal ātimēt 'azok a hosszú farkú hősök mind az utolsóig elpusztultak (nyomtalanul) nincsenek' (MUNK. I, 64), *māχmanā ātimēt* 'nincsenek emberei' (i. m. IV, 82); Szo. *tēne χu'jā pḗḍ ā'timt* 'sie sehen nicht essbar aus' (KANN. I, 243).

Ny.: KL. *man [jun] oqtēmau, nan oqtēmān, tan oqtāmēt* ['mi nem vagyunk (otthon) stb.']. (VNyj. 121).

Déli: T. *ikēmēñēt ... khul-kērt* 'Nincsenek a házban' (MUNK. IV, 368), *tīnī-khgarŋ ikēmēñēt* 'ennivalójuk nincs' (i. m. IV, 360).

Chanti. É.: *kōžāiŋlu χolna andāmēt* 'A gazdáink még nincsenek' (PÁP., ONyt. 49); Szin. *nēlal qntymēt* 'ihre Frauen sind nicht da' (STEIN., OVD. I, 93), *sūlluw muj sīrŋ lēlluw, kašet qntymēt?* 'Wie sollen wir unsere Därme auffressen, ist es nicht schmerzhaft?' (i. m. I, 135).

Déli: I. *meŋ endemet* 'wir sind nicht' (CASTR. 66), *Jinka végettai jink χut tāχpeŋ ūrt χūdem pagat jatan indamet* 'Die drei Jüinglinge Jinka ... ūrt waren nicht zu Hause' (PATK., IO. II, 30); DN. *təy tott əpḍā'mēt* ['ők ott nincsenek'] (KARJ.—TOIV. 58a), *məŋ tōttəy əpḍāmēt* (t. *əpḍāmēt*) 'me emme ole siellä' (uo.); Kr. *nəŋ əntāmēt* ['ti nem vagytok (ott)'] (uo.).

Kel.: Trj. *əy əntēmēt* 'he eivāt ole' (uo.).

Irod. ny.: *Јоһэ јоһтес, мirt антomet* ['Bement a házba, az emberek nincsenek (ott)'] (ZALCBERG—PRATKOVA, Monset navremeta 18), *си киньси нявремыт сэмат антомыт* 'ребятишки и те не показываются' (Люварская, Ханг тухыстан 35/113).

Az állítmány egyes számban áll, az alany kettős vagy többes számú

Manysi. É.: FL. . . ; *nan ātim, lūt ātim* . . . ; ti sem lesztek, a lovak sem lesznek' (MUNK. I, 9).

Chanti. Kel.: V. *mīn tāt əntīm uolγā:sməŋ* 'me emme olleet siellä' (KARJ.—TOIV. 58a).

Irod. ny.: *Тепны немецыт антом* 'Нет немцев подлизости' (Кассиль, Ханг защитниктан 50/103), *лётчыкыт антом* 'нет ... лётчиков' (i. m. 12/91).

A lét jelen idejű tagadása *at āli, and ol* szavakkal ritkán fordul elő. inkább *ātim, antom*, tehát participiumi tagadószók használatosak e célra,

A létezés múlt idejű tagadása is gyakoribb participiumi tagadószóval, amely után ilyen esetben a lét ige megfelelő alakja áll.

M a n y s i. MUNKÁCSI szerint (VNyj. 32) a szigvai nyelvjárásban az *ātim* alak előfordul az *āl-* 'lenni' ige előtt *at* helyett is, pl.: *Tomil āsem sāt ujī' jēmtuākwē akw' ujā ātim āls* 'T. atyám, hogy hét medve leterítője legyen, még csak egy hiányzott (nem volt)'. Valószínűbbnek látszik, hogy *ātim* nem *at* 'helyett' áll a létige előtt, hanem a létige segítségével képezi a múlt idejét. Ezt a MUNKÁCSI által idézett példa is mutatja.

É.: *ēlēm-χqlēs pīkānēm susmanl ātim ālilālēm* 'Emberfiacskaím tekintete többé reám nem irányult (volt vala)' (MUNK. III, 149).

Kel.: K. *ūβ āotim ōls, tōsəmmā āāotəm ōls* 'Bäume waren keine, trocken Land war keines' (KANN. I, 2).

Irod. ny.: *но маг атим олыс, магварным атимым* 'не было ни мёда, ни пчёл' (Арсеньев, Тагарт 35/198).

C h a n t i. É.: *sejem sēm qləŋ rīmal antom oltal* 'még csak egy homokszem se esett le' (PÁP., ONGy. 185), *mānēm isī sāl āndōm uōs* 'én persze nem sajnáltam' (tkp. 'sajnálatom nem volt') (ZSIRAI, OH. I, 61); Szin. *nēməl χuw qntym ūs* 'Nicht lange dauerte es' (STEIN., OVd. I, 87); Kaz. *āntōm uōs* 'ei ollut' (KARJ.—TOIV. 58a).

Kel.: Trj. *ηοmτākī'm ηnt'ē'm uyo' dām* 'en kyennyt muistamaan, panemaan muistiin (= olin liian nuori muistoon panemaan)' (i. m. 581b), *mā λου,ατβια'f tšā'ā' ēnke'm uyo'ā* 'en säälinyt häntä' (i. m. 58a); Vj. *ηōŋ uō'rŋā'np ηnti'm uol'kāl'* 'von dir war (damals) keine spur, kein dunst, du warst damals noch gar nicht da (als z. b. etw. geschah)' (i. m. 238a), *mā tōt' ηnti'm uol'kālēm* 'en ole ollut siellä' (i. m. 58a).

Irod. ny.: *грузовикым, танкым, мост тома антомым усыт* 'не было уже там ни моста, ни танков, ни грузовиков' (Кассиль, Ханг защитниктан 32/97).

c) *A c h a n t i b a n* van egy minden tagadószó nélkül is tagadó jelentésű ige:

É.: O. (KARJ.—TOIV.) *kōr'tā* 'etw. (nach einem versuch) aus mangel an kraft unterlassen, unfähig sein, etw. zu tun' (435b); Kaz. *kōr'tī* 'ua.' (uo.).

Déli: Ni. *kōr'tā* 'ua.' (uo.); C. *kōrtta* (uo.); Kr. *kōrt-* (uo.); Kam. *kōrttā* 'nicht können' (uo.).

Kel.: Trj. *k'ōr't-* (uo.); Vj. *kōr'tā* 'nicht können, nicht die kraft haben, unfähig wurden, etw. zu tun' (uo.).

É.: *nēməza nvməs ošta kurdəs* 'Semmi okosat (tk. gondolatot) se tudott kitalálni' (PÁP., ONyt. 18), Kaz. *ālamti kōr'sē'm* 'en voinut noštaa' (KARJ.—TOIV. 435b).

Déli: C. *mā χonēm kōr'pèn* '(?du hast keine lust)' (uo.); Kr. *χōt' uèr kōr'ta* 'bei der hausarbeit ermüdet' (uo.).

Kel.: Trj. *aitā'ā k'ōr'tēm* t. *kōr'tēm* 'ich kann nicht essen' (uo.); Vj. *iel'i ttā kōr'səm* 'en voi kävellä (uo.).

Mint látjuk, a nyelvterület nagy részén, mind az északi, mind a déli és keleti nyelvjárásokban megvan ez a szó. FAZEKAS, „Az egyszerű mondat fajai az északi osztják nyelvben” c. munkájában (37) arra az észrevételére, hogy a tagadó ige a létezést jelentő *yal-*, *uol-*, *ol-* ige korrelatív párjaként keletkezett, a fenti 'nem képes' és a *uèr-* 'tud, képes' jelentésű korrelatív igéket hozza föl bizonyítékul.

d) *Az állítmány névszó,*

a) *tagadása indicativusi tagadószóval*

M a n y s i. *mat-namiñ atiñ, ěriñ-ke at atiñ* 'édes talán? hátha nem édes' (VNyj. 31).

β) *tagadása fosztóképzővel*

Tagadásra szolgálhat fosztóképző is, amint később látni fogjuk, nemcsak állítmány, hanem más mondatrész — főként határozó és jelző — tagadására is. — A finnugor fosztóképzők irodalmából az obi-ugorra vonatkozó érdekel bennünket közelebbről. BUDENZ (UA. 277—79) és MUNKÁCSI szerint (KSz. X, 181) a manysi *-tal* fosztóképző a chanti *tal* 'leer' jelentésű szó mása. A magyar fosztóképzőtől teljesen elválasztották a manysit. BEKE „A magyar tagadóképző” c. cikkében (NyK. XXXIX, 419) a magyar és manysi képzőket összekapcsolja, de nem tartja hozzájuk tartozónak a chantit. „Az osztják tagadóképzőről” c. közleményében (i. h. XLI, 477) azonban föladja előző álláspontját és a chanti tagadóképzőt is bevonja a magyar-manysi rokonságba. Szerinte a chtÉ. képző *-l*-je nem akadály, bár azt szokták eredetinek tartani a déli *t*-ellenében. Ebben az esetben a déli nyelvjárások őrizték volna meg az eredeti hangot, az északi és keleti nyelvjárások *-l*-je analógiás úton jött létre. A mai álláspont szerint a finnugor fosztóképzők közül a manysi tartozik össze legszorosabban a magyarral (SZINNYEI, FgrSprw.² 91).

A manysi, chanti fosztóképző egyformán járulhat igéhez és névszóhoz. Alakjai:

M a n y s i. É.: *-tal*; Szo. *-tál*.

Ny.: P. *-tal*.

Kel.: K. *-tal, -tál, -tòà'l*.

Déli: TCs. *-tél*.

Irod. ny.: *-tal*.

C h a n t i. É.: O. (*se'm*)*li*; Kaz. (*se'm*)*Ai* 'blind'.

Déli: Ni. *semtš*; DN. (*se'm*)*pá*; DT. (*sám*)*pá*; Kam. *-tá*; Kr. *-tá*.

Kel. Trj. (*sám*)*лэх*; V., Vj. (*se'm*)*лэх* (OL. 156).

M a n y s i. Déli: TCs. *khät khätél sujtél* 'Hat napon át hangtalan' (MUNK. IV, 403).

2. Kérdő mondat

KNÖFFLER: „A magyar és vogul kérdő mondat szórendje” c. cikkében (Nyr. LXV, 98) a következő példát hozza föl a kijelentő mondat és a tagadó kérdés közti szórendi összefüggésre: *kit ělmip kasäjil majwäsén? söl!*... *kit ělmip kasäjil majwäsém* 'két élű kést nem adott neked? — Igaz... két élű kést adott nekem' (MUNK. I, 17). Megállapítja: „A vogul nem használ külön szórendi sajátságokat... azért, hogy a kérdő és a kijelentő mondatot egymástól megkülönböztesse” (Nyr. LXV, 150). Ugyanezt mondhatjuk a chantiról is. Éppen ezért a kérdő mondatokat ismert típusai és nem a kijelentő mondatnál alkalmazott felosztás szerint osztályozom.

Kiegészítendő kérdés

M a n y s i. É.: Szo. *šán, nän ma'n u'rl at rāββi?* 'Mutter, wieso geziemt es sich nicht für dich (zu Hause zu sein)?' (KANN. I, 223); Szo. *sásár, táu ma'ňajy*

ānūm at tāraḥite? 'Sieh, sieh, warum lässt sie mich nicht?' (i. m. I, 224); FL. *nāñ, āpīyku, mañriy pā a't kbālēyn?* 'Warum steigst du, Jüngelchen, nicht ans Ufer?' (i. m. I, 196), *āñ ōs mañriy a't iō:māsi?* 'Warum zertritt er denn nun nicht?' (i. m. I, 77).

Ny.: P. *mēr at minein?* 'miért nem mész?' (VNYj. 248).

Kel.: K. *om ēkum khotē ogt kāsēloqilēn?* 'az én feleségemet nem vetted-e valahol észre?' (MUNK. II, 226), *om tē lō'sb' tēm kō't ōā't βoqlēn, kō't ōā't kōāšē-ljālilēn?* 'Wie (?) siehst du nicht diese meine Tränen, wie (?) bemerkst du sie nicht?' (KANN. I, 297).

A kiegészítendő kérdések csoportjába tartoznak a felkiáltó kérdések is.

Manysi. É.: *nañki ānsēm pīyēn xumlē-mūs at xañsilēn?! 'a magad nemzette fiad hogyan nem ismered?!'* (MUNK. IV, 340); FL. *ta:β ōs mat iā'niy mat βā'yenake pa'ts, mañ'nr a't tā'īi?! 'Nun, wenn ihn eine grosse Lust angewandelt hat, warum passt es nicht?!'* (KANN. I, 75).

Chanti. É.: *schī kem ver āngelpa koti ānd witen 'ilyen fontos dolog végét hogy is nem tudod?'* (ZSIRAI, OH. II, 359 [REG.]), *nyñ xodi and ošlēn?* ['te hogyan nem tudod?'] (PÁP. ONyt. 42); Szin *xojat širñ muj(a) at ūllēn?* 'Warum lebst du nicht nach Menschenart?' (STEIN., Ovd. I, 152).

Kel.: V. *mētā toy eniz vovlā: x'tēuēn-lī 'ethän vaan mitään unohtanut'* (KARJ.—TOIV. 583a).

Eldöntendő kérdés

Kérdőszó nélkül

Manysi. É.: *nañ ānēm jot at vīlēn?* 'Te nem vennél-e engemet magaddal?' (i. m. II, 127), *puñk-ñulmil at-ta vārilēm?! 'fogsebet vajjon ne ejtsek-e rajta?!'* (i. m. III, 505); Szo. *sāl āti ēlm xālaš sn?* 'Hast du kein Mitlied mit deinen Menschen?' (KANN. I, 14); FL. *nāñ ta x ti lāpa iñyuku pa'tmēn, am ūrmōij kβe ieyppamñal a't pileyn?* '(Da) du nun nahe herbeizukommen begannst, fürchtest du dich nicht vor meinem Bruder, dem Magermännchen?' (KANN. I, 199).

Kel.: K. *am jatlēm nūpi-jorri jat ogt jālyēn?* 'násztársul nem jönnél-e velem?' (MUNK. II, 223). *iāl ōā't tē pū'tlēsēn?* 'würdest du nun nicht (zu uns) herabneigen?' (KANN. I, 291). *iālpā's st pūrlām, ōā't pūrlīi'nl mōāñkōβ?* '...sie aufgehört haben zu opfern (und) uns keine Opfer darbringen?' (i. m. 114—15).

Déli: T. *nēn iñp'el ā te imeisēnā?* 'Ihr habt noch nicht gegessen?' (i. m. I, 128).

Irod. ny. *Дмитриевич, ам хуегын?* ['Dmitrievics, nem fekszel?'] (Паннин, Полюст 61).

Chanti. É.: *mānēm uōntlti kurēm-iyr and-si uōntllēn, uōntlti iāšēm-iyr and-si uōntllēn?* 'engemet megismerhető lábam izéről nem ismeresz meg, megismerhető kezem izéről nem ismeresz meg?' (ZSIRAI, OH. I, 281), *iāx'ti pāntēn ānt nōmlēn, mānti kāltmēn ānt uōiātllēn?* 'Járó utadra nem emlékezel, menő nyomodat [már] nem tudod?' (i. m. II, 69).

Irod. ny.: *Ант тул'ын?* 'не проводишь?' (Терешкин, Ленин, Сталин 11/84).

Kérdőszóval

A kérdőszócska a kérdezett mondatrészhöz csatlakozik (KNÖPFLEER: NYR. LXV, 123). Mindkét nyelv nyelvjárásaiban — az északiak kivételével — elterjedt az orosz -ли kérdőszócska használata.

A tagadósóhoz járul:

M a n y s i. É.: FL. *nañ xotté at-li vāslen?* 'nem láttad-e te valahol?' (MUNK. IV, 154).

Ny.: P. *met mutra a't lä kaš,šN?* 'weisst du nicht irgendein Zauberkunststück?' (KANN. I, 89), *tešbā ialpuβnā mutrā a't lä kaššeyn?* 'weisst du nicht ein Zauberkunststück um ihn zu fangen?' (i. m. I, 86).

Kel.: K. *kitlän, om kβānāipānā pōsəm a't le iamti!* 'frage ob (noch) nicht die Zeit meiner Befreiung kommt' (KANN. I, 122).

Déli: T. *Tǵrēmēn mēttrél ā-li mowún?* 'Nem ad-e Isten valamit számodra?' (MUNK. IV, 360).

C h a n t i. Déli: I. *Nuŋeta mēnk-iget ota tavidan ent-li tūtitten(it)?* 'Führst du nicht etwa deine Pferde zum Hofe des alten Waldeufels?' (PATK., IO. II, 126), *in haurimet nox ent-li ēnmettetājet?* 'werden nicht diese Kinder (da) auferzogen?' (PATK., IO. II, 158); K. *māttā iū-rāx ntlī ū-tŋ?* 'etkö tiedä mitä keinoa?' (PAAS.—DONN. 372).

A kérdőszó nem a tagadósóhoz kapcsolódik:

M a n y s i. Kel.: FK. *kuānē jalkän mäter-li ogt khōntinē* 'menjete csak ki..., nem találtok-e valamit' (MUNK. I, 166); K. *kitlän, man kβānāipān pōsβ le a't iamti* 'frage, ob (noch) nicht die Zeit unserer Befreiung kommt' (KANN. I, 122). A kérdőszó nem a tagadósóhoz ugyan, de a tagadószerkezethez kapcsolódik: *om, loāβi, kβān a't āipām li?* 'Werde ich, sagt er, nicht frei?' (i. m. I, 125).

C h a n t i. Déli: I. *muŋat ent partten-li nēŋ étitita?* 'gestattest du uns nicht, Frauen und Männer, uns anzusehen?' (PATK., IO. II, 152); K. *pīy-tŋ iū-x pīyāt ent xē-kō-tlī, tārŋ iū-x tīr: ent xē-kō-tlī* 'ist kein stumpf stumpfbaum, keine wurzel vom wurzelbaum geblieben?' (PAAS.—DONN. 1785).

Az eldöntendő kérdés egy csoportja a választó kérdés. A választó kérdések mellérendelések. Szórendi tekintetben nem különböznek az eldöntendő kérdésektől (KNÖPFLEER: NYR. LXV, 99), vagyis a tagadó szerkezet jtt is a mondat végén áll (kevés kivétellel) (i. h. 98).

M a n y s i. Ny.: P. *nāi minein-lē, at minein-lē* 'mész-e te, vagy pedig nem mész?' (VNYj. 249).

Kel.: K. *ātēñ am at ātēñ* 'izletes-e, vagy nem izletes' (VNYj. 216).

Irod. ny.: *Полюст... олунгке рови ман ам рови?* ['Az északi sarkon élni szabad vagy nem szabad?'] (Папанин, Полюст 10), *тзнут товли аман ам товли?* ['Az ennivaló elég vagy nem elég?'] (i. m. 17).

C h a n t i. É.: *mola lādət lawəndi:l, mola ant lawəndi:l?* 'Valami ennivalót eddegél, vagy nem eddegél' (PÁP., ONYt. 95).

Déli: I. *nīŋ-pa jigivet tīvda, ankīvet tīvda jūrŋat udeden-na, ent udeden?* 'dass ihr von einem Vater und von einer Mutter geboren seid, wisset ihr den Umstand oder nicht?' (PATK., IO. II, 174), *xonetena tut vāgat tēmet-li, ent tēmet-li* 'das alles zu kaufen, reicht eurem Könige das Geld hin oder nicht?' (PATK.—FUCHS 204).

Az állító feleletet magukban rejtő tagadó kérdések

M a n y s i. É.: *mētəlaχtəsəm, χumlə at joχtə'im?! 'Elszegődtem, hát hogyne jönnék meg?! (MUNK. IV, 332–33); nañ kēmən χum at χuñ χūntə'im?! 'magadféle férfit hogy ne találnék?' (i. m. IV, 60); FL. tā:β ős mat iəniγ mat bā'ənake pa'ts, ma'ñ nr a't tā:i'xi?! 'Nun, wenn ihn eine grosse Lust angewandelt hat, warum passt es nicht?!' (KANN. I, 75).*

Ny.: P. *kum a't kañšəym?! 'Wie sollte ich nicht wissen?! (i. m. I, 86).*

Kel.: K. *māχət om tāβ tāryə ǝāt lǝ'ətəm, tāβ əsməjəsən ǝətəmāt toχəl tā'ri 'Habe ich (es) ihm nicht kürzlich gesagt, (und) er hat sein Volk auf diese Weise behandelt?!' (i. m. I, 38), ǝāšətəm χomlə pəl ǝāt βǝārəpītə 'Was macht er nicht alles mit seinem Grossvater' (i. m. I, 48).*

C h a n t i. É.: *ma änd kun uitlem 'én hogy ne ismerném' (ZSIRAI. OH. II, 336 [REG.]); Szin. jəmən ıol pā wōš lūχ χojn sǝña jǝχn at űjətłajtn? 'Wer von den Synja-Bewohnern kennt nicht das Heilige Kap und wošlux (die Stadtbucht)?' (STEIN., OVD. I, 53).*

Irod. ny.: *Stalin hojn an vətłb? ['ki nem ismeri Sztálint?'] (ŽULEV, Łuγtłb kniha 54).*

A tagadó feleletet magukban rejtő affirmatív kérdő fölkiáltások (I. LŐCSEI: NyK. XLVII, 328).

M a n y s i. É.: *ti χurip jiw χum-mūs totiləm?! 'efféle fajta fát hogyan hozok?!' (MUNK. II, 119), am nañən vārñe man ǝntəs ǝñsə'im?! 'micsoda segítséget tehetek én neked?!' (i. m. I, 142).*

C h a n t i. É.: *ma mošemna palčəmpi nǝrəm-χǝr ma χun' pallem 'Magam miatt megijedt réti-rénbika módjára én tán félek' (PÁP., ONGy. 169), tam-kēmən χǝn šǝməltsem? 'ez idő szerint hogyan róttam volna?' (i. m. 269), ma koti sǝgat tınl kınzsä un tinnä tinilem 'arán fölül nagy áron én hogyan adnám el?' (ZSIRAI, OH. II, 232 [REG.]).*

3. Felszólító mondat.

A manysi felkiáltó, felszólító és óhajtó mondatokról LŐCSEI (Északi-vogul mondattani kérdések, NyK. XLVII, 305 kk.) és KÖVESI (Igemódok a vogulban, FgrÉrt. I, 14 kk.), a chantiról FAZEKAS (Az egyszerű mondat fajtái az északi osztják nyelvben, Debrecen 1932) írt részletesen.

a) Az állítmány *verbum finitum*,

a) tagadása *indicativusi tagadószóval*

Indicativusi tagadószót felszólító mondatban csak a chantiban találunk, a manysiban nem. Ott is csupán az északi nyelvjárásokban fordul elő, de mindig *āt* nyomósítószóval kapcsolatban. A 3. személyen kívül nem használatos.

C h a n t i. É.: O. *palčədi-mosa lǝlđi pıtsəli, ıas and āt nıla 'besötétedésig kezdett várni, hogy a város ne lássék' (PÁP., ONyt. 19.).*

β) *imperativusi tagadószóval*

Az állítmány imperativusban áll.

2. személy:

M a n y s i. É.: *toχ ul vārən, ti-mūs vārən! 'ne úgy tégy, [hanem] így (tégy)!' (VNyj. 35), tū ul minən! 'oda ne menj!' (i. m. 33); Szo. pıγkβe, űl*

pi'leen! 'Söhnchen, fürchte dich nicht!' (KANN. I, 63); *ti ná βaam ta pā ln ul tāyatēlān!* 'Lasset dieses Kind nicht auf jene (Schlaf-)Pritsche!' (i. m. I, 223); FL. *piyket, ul lūs šn!* 'Mein Söhnchen, weine nicht!' (i. m. I, 193), *árimōnntāyl am lāβēym, ul minēn* 'Ich sagte (euch schon) vorher, geht nicht' (i. m. I, 197).

Ny.: AL. *ul kās šl lāχ tn!* 'verfolge (mich) nicht!' (i. m. I, 319); ÉV. *neī tǝβēen ul pi' ln* 'fürchte dich nicht vor ihm' (LIIM.: SUSAIK. LVII/1, 40, KANN. msr.); P. *ul min!* 'ne menj!' (VNyj. 248).

Kel.: K. *arin vėl vājēn* 'többit ne végy' (i. m. 214), *iəniɾol ʊmšɾol βal tǝāiam!* 'Iss keine Hagebutten (und) Himbeeren!' (KANN. I, 187), *tǝnkər-nəβl tǝep lǝl gāmpɪ βəl olǝ'n!* 'Seid keine Mäusefleisch fressenden unreinen Hunde!' (i. m. I, 97). — A következő példában a második imperativusi tagadószo után állítmány nem áll: *βār sχoβ βārsχ, βəl ʌlβ, βəl!* 'Värsik, o Värsik, schlag (mich) nicht, nicht!' (Kann. I, 172).

Déli.: T. *āl tōnsēn!* 'ne sirj' (VNyj. 287), *el iǝrkǝ' m!* 'vergiss nicht!' (KANN. I, 323).

Irod. ny.: *Apβkve, naη ul sunsen* ['Apuska, te ne nézz'] (SERN.—SERN.-A Hurum mojt 14).

Chant i. Az imperativusi tagadószo az egyetlen a tagadó ige megmaradt alakjai közül, amelyen bizonyos személyragozásféle észlelhető, de az is csak a chantiban. STEINITZ saját följegyzései szerint az obdorszki nyelvjárásban *āl* a 2. szem., *ālt* (konzonánsok előtt *āl'*) a 3. személyű imp.-i tagadószo. *āl qm'sq* 'setz dich nicht', *ālt qmāsl* 'er soll sich nicht setzen' (OVD. II, 135). KARJALAINEN gyérszámú obdorszki adatai közt ilyesmire nem bukkanunk. STEINITZ a színjai nyelvjárásban is megfigyelt hasonló jelenséget, itt *āl* a 2. személyű, *āl* a 3. személyű imperativusi tagadószo (uo.). *muηew āl joremaln!* 'vergiss uns nicht' (i. m. I, 100), *āmpət iti āl χorta!* 'Bell nicht wie ein Hund' (i. m. I, 72). *sχamen āl maηl!* 'Dein Herz soll nicht leiden!' (i. m. I, 74). *joχi āl loηəl!* 'er soll nicht hineingehen' (i. m. II, 135) (*loη-* szókezdő *l-*je *āl* szóvégző *l-*jével *ll-*lé olvad össze (i. m. II, 135). Szerinte a két személyileg differenciált imperativusi tagadószo megvan PÁPAY és REGULY északi osztják szövegeiben is. Amint megjegyzi: „was bisher nicht bemerkt worden ist”. A 2. személyű PÁPAYnál *al*, REGULY gyűjtésében *al* (i. m. II, 135). Az 1. és 3. személyű imperativusi tagadószo *alt*, *ālt*, a *at*, ill. *alt* (i. m. II, 135). Bármennyire örvendetes lenne, ha a tagadó ige ragozásának további, még oly szegényes nyomaira is bukkanánk, STEINITZ megfigyelése teljes mértékben nem igazolható, bár a példák többsége az ő nézete mellett tanúskodik. Lehetséges, hogy ezek az esetleges kivételek más északi nyelvjárásból valók, vagy pontatlan lejegyzés, esetleg analógia eredményei, vagy éppen mondatfonetikai okokból jöttek létre, de ezt nehéz eldönteni.

STEINITZ nézete mellett szólunk a következő példák: 2. személy, PÁPAY: *Ās kudāβ pōyār pan ʌl manādǝ!* 'az obközépi sziget halászó helyére ne menjetek!' (ONyt. 141), *ma tōχrəm tumanəη χāt tumanem neη al puñǝ!* 'A magam zárta lakatos házam lakatját te ki ne nyisd!' (ONGy. 224). REGULY: *vuāres lill ālŋgem nāŋ al korti* 'vércse-lelkem végét te ne oltsd ki!' (ZSIRAI, OH. I, 420), *kannmiā adom tāmpɪ un adom al verü* 'Nászocska, rossz után következő nagy rosszat ne csinálj!' (i. m. 62). 1. és 3. személy: PÁPAY: *si ʌlβāstəη igina ālt siǝlālǝju* 'A nagy-folyóági öreg meg ne lásson bennünket' (ONyt. 154), *manēm ʌzəm eʌlalt alt kašlǝl!* 'Engem a városomban ne keressen' (i. m. 153). REGULY: *nāngen koti alt esstem!* 'Tégedet én hogyne bocsátanálak el!'] (ZSIRAI, OH. I, 432).

STEINITZ megfigyelése ellen vallanak a következők: *al* után I. szem. áll: PÁPAY: *kat-pēlvk-χo nurəl (?) juχ al lgnšlēmēn, kat-pēlvk-χo nurəl (?) juχ al vuerlēmēn!* 'a két felől való ember bosszúfáját (?) ne szúrjuk le, a két felől való ember bosszúfáját (?) ne csináljuk!' (ONGy. 44), REGULY: *kätt beleh ho null joch äll läschleu, kätt beleh ho null joch äll verleu* 'A két felől való ember bosszúfáját (?) ne szúrjuk le, a két felől való ember bosszúfáját ne csináljuk!' (ZSIRAI, OH. II, 275). *al* után 3. személy áll: PÁPAY: *χpläiel nvrēm elti isñè pulän noχ-ämatsäl, paldänšik ät ol, äm'βotna ät lla* 'A halottjukat egy állványra az ablakkal szemközt fölültették, kissé magasan hadd legyen, az ebek meg ne egyék' (ONyt. 27), *iem ör't-pvχ iem lilän ät ät χpläl!* 'jeles fejedelemsfi jeles lelked meg ne haljon!' (i. m. 136). *alt* után 2. személy áll: PÁPAY: *mgrē-ma.i tü jem χul alt mgrēmaläjen* 'Tespédő tavi hal módjára ne tespedj' (ONGy. 157), *uēljä yäi sämēnnä ält älämläjen!... porvjä yäi sämatnä ält älämläjen!* 'ölni [való] vadra [irányuló] bátorságotól ne ragadtassál el!... harapó vadra [irányuló] bátorságotól ne ragadtassál el!' (REG. alt) (ZSIRAI, OH. I, 103).

É.: *pältēnpi pälti noməs nän ät pälä* 'Félős félő elmével te ne félj' (ZSIRAI, OH. II, 155); O. *pl polidä* ['ne fecsegj'] (KARJ.—TOIV. 695a); Kaz. *iōš nēyət, kōr nēyətə mā nē ät päyete* 'lass mich nicht krank werden' (i. m. 574a); Šer. *χō't šaš pē'ta ät ja-ηχa* 'geh nicht hinter das Haus' (STEIN., Ovd. I., 270).

Déli: C. *kāš ät χänē!* 'älä koske' (KARJ.—TOIV. 443b), *nämäs ät tjiä* ['Gondolatod ne legyen'] (i. m. 660a); DN. *nän ät tšō'cäpe* ['A kenyeret ne morzsáld'] (i. m. 931a), *ät ti'stā, ät tšo'ktä* 'не горюй, не печались' (i. m. 1028b); K. *nür ö'tän ö't tā'tä, pott ö'tän ö't tā'tä* 'räche dicht nicht' (PAAS.—DONN. 1884); Kr. *u χ lenkz ot pā'na* 'älä tee kannetta' (KARJ.—TOIV. 21b), *kantä' iönä' ö't täte* 'werde dann nicht böse' (i. m. 172b).

Kel.: Trj. *a' A mənä* 'älä mene' (i. m. 444a), *nai ät iöp'la ät'ē* 'älä varjosta tulta, älä estä tulta paistamasta' (i. m. 178b); V. *ei ät mənä!* ['ej, ne menj!'] (i. m. 7b), *äl nu'ltä* 'не божись' (i. m. 652b); Vj. *kō'lnät ät iöli'lä* 'älä kanna kielä, älä mene kertomaan kuulemaasi' (i. m. 462a), *nirk' ö'χä kōmält ät iöli'lä* 'paljain päin älä kuljeksi ulkona' (i. m. 630b).

Irod. ny.: *Нанг, вохсар, ям вохсар, мунгыт ам тэва?* ['Te róka, jó róka, minket ne egyél meg'] (Хватай—Муха, Букварь 135).

3. személy.

M a n y s i. É.: *aumnē molēχ ul voss pati* 'betegségbe ne essék' (MUNK. I, 165); a ritkábban használt imp. sg. 3. szem. alakkal: *nāmtēnnē tül ul ālä* 'ne legyen rossz emlékezetednek' (VNyj. 38), e mellett *voss* nyomósító szó nincs, ellentétben a gyakrabban használt alakkkal, amelyet csak a *voss* szócska különböztet meg az ind. praesenstől; Szo. *ti kō'lvmd ul ös āli* 'In dieser meiner Hütte sei sie nicht!' (KANN. I, 245—46), *tō'rum ta šī rl ul bös läβi!* 'Gott möge (es) nicht so gestatten!' (i. m. I, 254); FL. *šāne iun ul bös öli* 'Seine Mutter sei nicht drinnen' (i. m. I, 104).

C h a n t i. É.: A 3. személyű imperativus funkciójában *al ät, ant ät* stb. + ind. praes. stb. használatos.

Déli: I. *ot purmīdan* 'er möge nicht ausgehen' (PATK.—FUCHS 187), *kāt pagēnen jūgottedēn-na, ... ot rānānen* 'wenn die zwei Söhne kommen werden, mögen sie nicht zögern' (i. m. 188).

Az állítmány ind. praesensben áll.

M a n y s i. É.: FL. *nóliñ χāp nólän nal-tälimē vāyēn-lu kityāyēn ul ūšle'in!* 'Az orros ladik orrára fölszállva te két vállcsontod ne fáraszd' (MUNK. IV, 93).

Chanti. É.: *iam ór't-pox iam lilən əl āt xpləl!* 'jeles fejedelemfi jeles lelked meg ne haljon' (PÁP., ONyt. 136); *O. ālt qmasl'* 'er soll sich nicht setzen' (STEIN., Ovd. II, 135); *Szin. sqamen āL maql!* 'Dein Herz soll nicht leiden!' (i. m. I, 74), *joxi āL loqəl!* 'er soll nicht hineingehen' (i. m. II, 135).

Az állítmány ind. praeteritumban áll.

Chanti. I. *rōten vērde nui, pēgde nui jemat take: jermem tūrum suqet ot ujeu, mōndem tūrum suqet ot ujeu* 'in dein Boot wirf reichlich rotes Tuch und schwarzes Tuch, auf dass wir nicht ein bedrängtes Weltende sehen, auf das wir nicht ein dürftiges Weltende sehen' (PATK.—FUCHS 190).

Az imperativusi tagadósó után conjunctivus áll.

Many si. Kel.: *K. am pōum pōmentēsēm, āri tox vėl voqrē* 'én intettem fiam, hogy többé úgy ne tegyen' (VNyj. 220), *am khwatē vėl įgrulēm* 'hogy el ne felejtsem' (uo.).

Az 1. és 3. személyű tiltás ill. óhajtás passivummal is kifejezhető.

Indicativus:

1. szem.

Many si. É.: *ngmse'im : ul kāsēlawēm* 'azt gondoltam vala, vajha észre ne vegyenek' (VNyj. 24); *FL. am takχ ul ālaum!* 'Wenn ich nur nicht getötet würde!' (KANN. I, 193), *pa't kχōn_N ul bōs alβēs_{um}!* 'wenn mich nur das Heer nicht tötete!' (i. m. I, 102).

3. szem.

Many si. É.: *jāi' minēm jāyīn nur ul voss kinsilawē* 'atyától eredt atyai bosszúokot ne keressen senki' (MUNK. II, 45); *Szo. tiyl ēlal' mōnt nē nāβram mōnt nēn ul os tūlman_{da}βe!* 'Hinfort möge die eine Frau nicht das Kind einer anderen Frau stehlen!' (KANN. I, 212); *FL. si.pη ui sip_n törtāl ālm_n, . . . si.pη ui sip_n ul bōs nākitāβe, pōrχ_χη ui pōrχ_χn ul bōs iāktāβe* 'erhebe ganz deinen Hals des einen Hals tragenden Tieres, . . . (damit) deinen Hals des einen Hals tragenden Tieres nicht zerbreche, (damit) deine Schultern des Schultern tragenden Tieres nicht zerschneide' (i. m. I, 373), *kēralpin törtāl ma's_{sn}, . . . kχur_{in} ui kχur_{in} ul bōs βāβe!* 'Ziehe ganz deine eiserne Haut an, . . . (damit) deine Gestalt des mit einer Gestalt versehenen Tieres nicht gesehen werde!' (i. m. I, 373).

Conjunctivus:

Many si. Kel.: *K. loqtsēm, nēn vėl rēttānkwān* 'megmondtam, [vigyázatok] nehogy megcsaljon benneteket' (VNyj. 220), *īalβal āoñsχφ sišβa nāraβāōjā nokmāsaps iōmūtānāt βal χōluηk_v* 'Der Schrat zog seine Stiefel (und) Strümpfe aus Hasen(-Fell) an, (damit) man sein Gehen nicht höre' (KANN. I, 178).

Előfordul itt is, mint az indicativusi tagadósónál, hogy a tiltó szerkezet nem a mondat végén áll:

Many si. É.: *Szo. piy_kβe ul pō'terteen āššān!* 'Bübchen, sprich nicht zu deinem Vater!' (KANN. I, 252), *βāηksaηcβe pa'di, pā_γ ul s_{ss}amleēn tāy pāl_ltele!* '(Wenn) es [das Kind] zu kriechen anfängt, wirf nicht (Funken) hinaus auf es' (i. m. I, 271).

Kel.: *K. mānt lōi'tsəm nēy tāryen, loāβi, nēy βē'l iō'ian u's!* 'Ich habe eben zu dir gesagt, sagt er, komm du nicht mehr!' (i. m. I, 173).

Igekötős igéknél az igekötő épp úgy megelőzi a tagadószerkezetet, mint az indicativusi tagadósók esetében.

M a n y s i. É.: Szo. *tuβl sirǻsǻsǻl ūslǻta'sa'γǻe, iol os minǻy, n^ooχ ul os pǻǻǻlǻy* 'dann drohte er ihnen mit dem Schwertrücken, (damit) sie niedersänken, (damit) sie nicht aufwogten' (i. m. I, 13—4), *βǻssǻy iol ul ūunttǻln* 'Stelle sie gar nicht auf den Boden' (i. m. I, 248).

Kel.: K. *nǻy tǻ γit à sǻn ūlǻm iǻn βǻl ǻǻltaχtǻn!* 'Diese Nacht versinke nicht in tiefen Schlaf' (i. m. I, 179).

Déli: T. *tǻr ǻl pǻtǻtǻn* 'ne lójj keresztúl!' (VNYj. 278), *sǻ χmi pǻlǻsǻrǻ. kβǻ: sn, ūšǻr il ε' l peti* 'Stosse (mit dem Fuss) an die Bülte, (ob) nicht etwas hervorkommt' (KANN. I, 129).

C h a n t i. É.: *luη ǻr χptl iηtǻnna top loγǻrǻn noχ ǻl ǻη'ǻ!* 'meleg napon odajártadban csak a pánczélodat ne vesd le!' (PÁP., ONyt. 144).

b) *Az állítmány (személyragozott) igenév, tagadása imperativusi tagadószóval*

M a n y s i. A KL. nyelvjárásban a conjunctivus passivi kifejezésére olyan személyragozott képzőt használnak, amely „nyilván” azonos az infinitívus képzőjével (l. VNYj. 42—3), az északi és a déli tavdai nyelvjárásban is találkozunk ezzel a jelenséggel (uo.), de ott csak állító példám van rá.

Ny.: KL. *saj-mǻn untǻven, vuotnǻ ul khǻjǻǻkhǻvǻu!* 'üljünk egy félreeső helyre, hogy a széltől ne éressünk!' (i. m. 43), *pǻlǻm, wǻtnǻ ul joχtǻǻkwǻu* 'félek, hogy a víz eláraszt bennünket [tkp. 'félek, a víztől ne árasztassunk el'] (i. m. 126).

C h a n t i. É.: *kǻp nyauring jǻm pǻnteu lu alt tǻǻǻntal* 'ladik verte habos utunk az ne szakadjon meg!' (ZSIRAI, OH. II, 370 [REG.]).

4. *Az állítmány tagadása feltételes mellékmondatban*

A feltétel kifejezésére szolgálhat enklitikus partikula és feltételes gerundium.

a) *Az állítmány verbum finitum, tagadása indicativusi tagadószóval*

M a n y s i. É.: *-ke* 'ha, midón' (VNYj. 36). *-ke* a tagadószóhoz járul. Az állítmány ragozott része jelentő módban áll.

ǻšǻyǻm-sǻǻǻyǻm-palt at-ke totǻin : gǻlǻm pasǻn ti 'ha... az én atyámhoz és anyámhoz el nem visztek...: vége az életeteknek' (MUNK. I, 20); Szo. *ǻltǻ η sutiǻη kǻl atkǻe ǻrs, iǻlǻn!* 'Wenn (euch) kéine wohlhabende, vermögende Hütte vonnöten war, (dann) fahrt!' (KANN. I, 203), *atkǻe βǻy ln, am pǻ' tǻrtǻym* 'Wenn du es nicht weisst, (dann) spreche ich' (i. m. I, 225); FL. *ǻyi a'tke sǻlǻtas sn, ... ǻ' lal kǻǻ: iǻtne ǻyi ǻtim ǻ' lnyβ* 'wenn du das Mädchen nicht bedauertest, ... (dann) gäbe es kein weiter laufendes Mädchen' (i. m. I, 280), *nǻη ti sǻ ml ui βǻyǻr ui mǻsikǻ ll ǻnlǻηkβ a'tke kǻǻssen, ǻǻ kǻχulǻrǻš' sn!* 'Wenn du nicht in dieser an (Fellen von) schwarzem Wild, rotem Wild reichen Hütte zu wohnen verstanden hast, (so) bleibe jetzt, Arme!' (i. m. I, 201).

A tagadott állítmány feltételes módban áll.

nǻǻknǻw-ke, nǻǻknǻw; ǻs at-ke nǻǻknǻw, at nǻǻknǻw 'látszanék, ha ugyan látszanék; de ha nem látszanék, nem látszanék' (MUNK. IV, 170).

C h a n t i. A feltételt kifejező szócska az északibb nyelvjárásokban (Szin., O.) *ki*, a délebbre fekvő északiakban *kǻ*, (Ser., Ni., KARJ. Gr. Mser.)

ke, HUNFALVYNál (leginkább Berj.) *ke* (36). A két csoport között lévő Kaz. nyelvjárásban mind a két alak előfordul: (STEIN.) *ki*, *kē*, (KARJ. Gr. Mscr.) *-ke*, *kē*. (Ezeket az adatokat STEINITZ közli [OVd. II, 57]). A déli és keleti nyelvjárásokban feltételt kifejező szócskát hiába keresünk.

-ke a tagadószóhoz járul, az esetek legnagyobb részében a tagadott állítmány előtt áll.

É. *mana ma poikem ant ke zulsen 'gehe, wenn du meiner bitte nicht gehorchst'* (AHLQV. 14), *ánt-ki láləmsən, nólta!* 'ha nem loptad el, esküdjél' (PÁP., OM. 120), *ἡν̄ k-χάν-ποχ σέυαη νάη ἐνέμ άντ-κι μāsέμ* 'Vizi-királyfi hajfonatos fejedelemnő leányomat ha nem adtam [volna]' (ZSIRAI, OH. II, 161); Ob *ánt-ki iástəl, kát séməən kutəlnā sòχ-umpəl tūrəm mázək iāuəlmi* 'Ha nem beszél, a két szeme közén tokhal álla [formájú] erős ököllel vágd meg hirtelen' (i. m. II, 43); Szin. *ət ki oχ mālη, síta pā ātəm* 'Wenn du kein Geld gibst da ist es auch schlimmer' (STEIN., OVd. I, 68).

Választó tagadómondatokban mindig az indicativusi tagadószóhoz járul:

É. *kát souβῆ kát ört-χò lánšlən-kῆ nāη χò òlpèn, änd-kῆ lánšlən, nāη ört uòlpèn* 'Ha két botos két kérő-embert állítasz, te férfi vagy, ha nem állítasz, te fejedelemhős vagy' (ZSIRAI, OH. I, 323); Ser. *ēwen maten kē, mije; ant kē maten—naη kāšən!* ['Lányod, ha adod, add; ha nem adod — a te dolgozol'] (STEIN., OChr.¹ 56).

A feltételt kifejező partikula egyéb kiemelt mondatrészhez járul.

A tagadott állítmányhoz kapcsolódik:

Ma n y s i. É.: *ti mā am βóβriβ at óššáskée, βóβriβῆγ ós iēm pèyt!* 'Wenn dieses mein Land keine Waldbäume hatte, mögen sie [die Feinde] zu Waldbäumen werden!' (KANN. I, 71).

Ny. KL. *áserəm at òlkēt : nār pom nukh-jānimēni* 'ha nem volna hideg, a fű (zöld fű) megnőne' (VNYj. 130), *nāinən oət tēxtwəsəm-ke, ājt wəsəm-ke, jgl khōlam* 'ha te nem táplálnál, ha te nem itatnál, meghalnék' (MUNK. II, 376).

Ch a n t i. É.: *neη ant tōlen-ki, χoj pilna manlem?* 'ha te nem viszel el, hát kivel mennék?' (PÁP., ONGy. 184).

Egyéb mondatrészhez járul.

Ma n y s i. É.: *ngmtél-ke at χanštāl wəsən, an ngmtél χanštawən!* ... 'ha észszel [gondolkozni] meg nem tanítottak; ... most megtanítanak észszel [gondolkozni]' (MUNK. IV, 55); Szo. *nāηcée at βā-γlən, am βā-γlum sār* 'Wenn du es nicht weisst, weiss ich es wohl' (KANN. I, 250), *ti mā am pumcée at óššas, pummiγ ós iēm pèyt!* 'Wenn dieses mein Land kein Heu hatte, mögen sie zu Heu werden!' (i. m. 71).

Ch a n t i. É.: *əsməη mēuləp āηcəm-kῆ änd uōsən, lārəη mēuləp sánəm-kῆ änd uōsən, pās-tāxtəη iām χār tādā uərsəm* 'cseses mellű anyám ha nem lennél, tavas (?) mellű anyám ha nem lennél, keztyűbőr-darabos jeles teret csinálnék itt' (PÁP., OM. 113), *nāng ke änd tollen schirtn koti koi pilnā mānnlem* 'ha nem vizstek, akkor hát hogyan [és] kivel menjek' (ZSIRAI, OH. II, 243 [REG.]), *lu ke änd mānnl ma koti sāgat tinl kinzsā un tinnā tinilem* 'ha ő nem megy, áránál nagyobb áron mi módon adnám el?' (i. m. II, 232 [REG.]); Szin. *mana, ūlti ki at χóšlən!* 'Geh, wenn du nicht zu leben verstehst' (STEIN., OVd. I, 123).

b) Az állítmány igenév,

tagadása indicativusi tagadószóval — A feltételt feltételes gerundium fejezi ki.

Manysi. Kel.: *K. näy tito mänt tito šǫärnt olxu pä't nǫrsenk, om näy äbröβüβänt βǫ snäm mänt, kit lēmì, kit säpxti tit solätän!* 'Wenn du nicht in diesem deinem Lande, in dieser deiner Welt zu leben wünschst, zerfällst du hier in zwei Sandkörnchen, in zwei Erdschollen, während ich über deine Schwelle trete' (KANN. I, 52), *om pǫali a't läßsämk, om olnäšäm so'kə βä'jänän!* 'wenn ich es nicht errate, nehmt all meine Habe weg!' (i. m. I, 119).

Déli: *T. tox ä läüskēn* 'ha nem úgy mondom' (VNyj. 295), *ävēn ä mosken* 'ha leányodat nem adod' (uo.).

b₁) *Az állítmány maga a participiumi tagadószó*

A feltételt kifejezheti 1) *-ke, -ki* szócska, 2) feltételes igenév. Az első esetben a participiumi tagadószó mellett, rendszerint a jelenidő kivételével, a létige megfelelő alakja áll.

1) A feltételes partikula a tagadószóhoz kapcsolódik.

Manysi. É.: *taw läwēm lul lätiñ ätim-ke āliläli* 'ha a tőle kimondott csunya beszéd nem lett volna' (MUNK. III, 447); *Szo. nēma'tər ätimcēe, taχ iū:βl räviū'a'ne* 'wenn (dort) niemand ist, so haut er sie mit einem Holz' (KANN. I, 226).

Chanti. É.: *Ser. kiršanin oĵka pǫχ antom kē ütəs, ĵojna noχ kittasijən?* ['A paraszt ember fia, ha nem lett volna, ki költött volna föl téged?'] (STEIN., OChr.¹ 57), *mā antom kē, wuškäwen manem an müstəs* ['ha én nem vagyok (ott), (akkor) a templomod nekem nem tetszett'] (uo.).

A partikula más kiemelt mondatrészhez csatlakozik.

Manysi. Irod. ny.: *Hul ke atim, manbr ale,βn!* ['Ha hal nincs, mit fogsz?'] (CSERNY., Lovintane maĵs kniga 34).

Chanti. É.: *sǫrməm-gi andām, lida an' űērəmlēn* 'ha nincs itt a halálom ideje, nem tudsz megenni' (PÁP., ONyt. 6).

2) **Manysi.** Kel.: *K. pu'p'γγoβ ĵätəm olk olk, tǫnkərñoβl tēp lū'l öätəmǫy ĵəmtñüβə* 'Wenn unsere Schutzgöttin nicht wäre, (so) wären aus uns Mäusefleisch essende unreine Menschen geworden' (KANN. I, 98).

II. Az alany tagadása

a) *participiumi tagadószóval*

Manysi. Erre a célra a ritkán előforduló *ätä* participiumi tagadószót használják. Ez egyéb mondatrészt is tagadósíthat, de állítmányi szerepe nincs. Csak névszókra vonatkozik és mindig az előtt a nomen előtt áll, amelyekkel kapcsolatos. Csupán az északi nyelvjárásból ismeretes. (Mellérendelő tagadó mondatok kötőszavaként is szerepel, l. lejjebb.)

É.: *māñ äyitü, ätä jäný' äyitü* 'a kis leánya, nem a nagy leánya' (VNyj. 33), *jär-mantik ätä taw nē'ilepälēs* 'mintha nem ő jelent volna meg' (i. m. 31).

β) *tagadó névmással*

A személyre és tárgyra vonatkozó tagadó névmásokról részletesen a NyK. LIII, 210–19 lapjain írtam. Az ott közöltek lényege a következő: a manysi és chanti északi nyelvjárásában vannak névmások előtagjául szolgáló *nē-, nēm-* tagadó partikulák. Ezekben a kutatók egy része a finnugor-indogermán ősrököság egyik bizonyítékát látta. Volt, aki uráli eredetűnek

tartotta, más az ősi finnugor szókészlethez tartozónak vélte, ismét más közös iráni átvételnek, illetőleg szláv kölcsönszónak tekintette. Új szempontból foglalkozik a kérdéssel KERTÉSZ (Zur Frage der Finnisch-Ugrischen Verneinung: SUSToim. LXVII, 191 kk.). Szerinte az *n-*, *ń-* hanggal kezdődő tagadó partikulák nemcsak hogy nem tartoznak az ősi finnugor nyelvelemekhez, de még a legrégebbi átvételek közé sem számíthatók. Az oroszból eredezteteti őket a komi és az obi-ugor kivételével. Az utóbbiakat komi jövevényszóknak tartja. Az északi chantiba az északi manysin át került. (Másképp COLL., Iur. Nachlese 3, uő. Iur. Sprachgut 66). A komi szó finnugor eredetét KERTÉSZ azon az alapon vonja kétségbe, hogy a többi rokon nyelv tagadó partikulája sem eredeti. A magyar *nem*, *ne*-ről nem szól. Az obi-ugor tagadó partikulák komi jövevény volta elképzelhető, ha nem is bebizonyított, tekintve, hogy a *nē-*, *nēm-* csak az északi nyelvjárásokban fordul elő, a nyelv terület többi része nem ismeri. (Erről részletesebben alább fogok szólni.) A komi tagadó partikula eredete ismeretlen, mint ahogy bizonytalan a magyar tagadószóé is. Lehetséges, hogy összetartoznak, bár ezt erősen kétségessé teszi az a tény, hogy a többi finnugor nyelvben nem találunk hasonlót; ugyanis az utóbbiakban ezek a partikulák orosz eredetűek, amint azt KERTÉSZ bebizonyította.

Főnt említett cikkem megjelenése óta látott napvilágot HEXENDORF EDIT, „A nyomatékosítás és tagadás mondatbeli összeszövődésének kérdéséhez” c. dolgozata (I. Öszt. Közl. VI, 379—408). Érdekes ötlete szerint a m. *nem* eredetileg 1. személyű igealak lenne, a föltehető uráli nazális kezdetű tagadóige folytatója. A magyar és komi tagadósók, illetve tagadó partikulák uráli eredetének lehetősége kicsiny, mert a szamojéd tagadó ige kezdő nazálisa valószínűleg másodlagos (HAJDÚ PÉTER szóbeli közlése; vö. még ugyanő, „A másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban”, NyK. LV, 60—97). Tehát a kérdéses szavakat ez idő szerint bizonytalan eredetűeknek kell tekintenünk.

Vegyük közelebből szemügyre a tagadó névmásokat. Az obi-ugor nyelvekben a tagadó névmások alapja kérdő (határozatlan) névmás. Ehhez járul tagadósító elemként a *nē-*, *nēm-* partikula, mint előtag. De ezekkel csak a manysi északi, a chanti északi és a déli nyelvjárások legészakibbjában, a nizjamiban találkozunk. Tehát a nyelvjárások többsége nem ismeri; egyöntetűséget azonban hiába keresünk ezekben is. Míg a manysi az északi kivételével az indicativusi vagy participiumi tagadószóval tagadósítja a kérdő (határozatlan) névmást, addig a chantiban az északi kivételével a névmáson semmiféle tagadósító elemet nem találunk. A déli és keleti nyelvjárásokban kérdő, határozatlan névmás 'egy'-gyel nyomósítva jelent 'senki'-t, 'semmi'-t a tagadó mondatban. A tagadó névmások (és tagadó határozósók) — tartozzanak bármelyik csoportba a fönt vázoltak közül — mindig tagadó mondatban szerepelnek. Két példám van összesen, amely kivételt jelent: manysi É.: *at xūń vāsšintälsēm?! 'sohasem láttam még?!'* (MUNK. III, 302); chanti É.: *nēməza vndi űantl 'semmit se lát még'* (PÁP., ONyt. 10). Bár a manysi példáról úgy is gondolkodhatunk, hogy az indicativusi tagadószó az állítmányhoz tartozik, a határozószó pedig a tagadó névmások és határozósók elsődleges csoportjába (abba a csoportba, amelyeknek csak a tagadott állítmány ad tagadó értelmet). — A chanti példa *vndi* szava lehet, hogy sajtóhiba *andi* helyett. De elképzelhető az is, hogy *andinak* (PÁPAY fordításában: 'talán, mintha, pedig, is', vö.: ONyt. 31, 42, 101, 129, 130) az *andi* parti-

cipiumi tagadószóhoz való hasonlósága miatt lehet a fenti példában tagadó jelentése. (Az alig használt *andi* a tagadó ige indicativusi alakjából *-i* képzővel képzett igenév [az *-i* képzőről l. SCHÜTZ: NyK. XL, 70]).

Ez a változatosság amellet bizonyít, hogy csak kései szükséglet kívánta a tagadó névmások kialakulását. Ezt mutatja az a kettősség is, melyet a manysi névmások tagadósítására használt indicativusi és participiumi tagadószók használata jelent. Ebből következik, hogy a tagadásnak ez a módja nem lehet eredeti és csak akkor történhetett, amikor a tagadó ige már nem volt ragozható, csupán megmerevedett alakjai éltek. Hogy a tagadó ige alakjaival való tagadósítás nem lehet ősi, bizonyítják a chanti nyelvjárások, ahol ilyen szerkezetű tagadónévmással egyáltalán nem találkozunk. De találunk kérdő, határozatlan vagy vonatkozó névmást minden tagadó és nyomósító elem nélkül tagadó mondatban tagadó jelentésben olyan nyelvjárásokban is, amelyekben különben tagadósított vagy nyomósított névmások is vannak. Ilyenek a manysi északi és nyugati, a chanti északi és keleti nyelvjárásai. Ebből a jelenségből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az obi-ugor nyelvekben eredetileg nem volt kettős tagadás.

A tagadó névmások fejlődésének menetét a következőképpen lehet elképzelni: 1) valamely kérdő (határozatlan) névmás tagadó mondatban tagadó jelentést kapott. Az obi-ugor nyelvekben tehát eredetileg nem volt kettős tagadás. 2) Később a névmás tagadó jellegének hangsúlyozására a chantiban 'egy' számnév, a menysiben pedig a tagadó ige valamely (indicativusi vagy participiumi) alakja járult a névmáshoz. Az utóbbi esetben már megjelent a kettős tagadás. 3) A fejlődés következő fokán a kérdő (határozatlan) névmásokat a *nē-, nēm-* tagadó partikulával tagadósították. — A tagadó határozószók fejlődésének ugyanez a menete. — A népnyelvi gyűjtésekben a tagadó névmások minhárom változata él egymás mellett. Az irodalmi nyelv a *nē-, nēm-*mel ellátott alakokat rögzítette. Így tehát idővel, az irodalmi nyelv mind szélesebb elterjedésével a tagadó névmásoknak ez a formája lesz általánossá.

Ha szétnézünk a rokon nyelvek körében, mindhárom névmásformához találunk hasonló szerkezetet (l. SAL: NyK. LIII, 215—7). A legősibbnek látszó formára példát — amikor nincs tagadó elem a névmáson és csak tagadó mondatban van tagadó jelentése — a mordvinban, a lappban és a szamojédban találunk. *kijak* csak tagadó mondatban jelent 'senki'-t (vö. BUDENZ, Mdynt. 58, PAAS., MdChr. 77 mdE.), *mezejak* tagadó mondatban 'semmi' (WIED., Gr. mdE. 57). A lappban ugyanezt tapasztaljuk. A (wefseni) déli lapp határozatlan névmások *k'ekq'naš, mi'k'naš* tagadó mondatban 'senki' jelentést kapnak (LAGERCR., Sprachl. des Südl. 95). Az északiban is hasonló jelentéssel fordul elő (LAGERCR., Sprachl. des Nordl. 189). A szamojéd ugyanilyen szerkezetet mutat (l. CASTR., Gr. der Sam. Spr. 364—5).

A tagadó névmás mint jelző tagadósítja az alanyt.

M a n y s i. É.: Szo. *nemat tu lη ātim!* 'es ist keinerlei Bewölkung!' (i. h. I, 67), *nemat iqniyū āti* 'kein Eleh ist da' (i. h. I, 202); FL. *nemat pāβl ātim, nemat ūs ātim* '(da) ist kein Dorf, ist keine Stadt' (i. h. I, 73), *nematərsir βitiāl, pη, nematərsir māiāl, pη mən iotyβ a't βēriti* 'Keinerlei Wasserheiligtum, keinerlei Landheiligtum hält es mit uns aus' (i. m. I, 78).

Kel.: K. *ōātina βoqikul tāβnōā nl əl ōāt mə nūi, ōāt kōāli* 'Kein Tier entkommt ihm, (keines) entrinnt (ihm)' (KANN. I, 22).

C h a n t i. É.: *lox uandūil, nēməza nēηxo andəm* 'Ő nézegeti, senki sincs

ott' (PAP., ONyt. 10); Kaz. $\underline{n\bar{e}m\bar{a}}\underline{A}$ $\underline{\chi\bar{u}}\underline{A}$ $\underline{\acute{a}nt\bar{o}}\underline{m}$ 'никаково рыбы нѣтъ' (KARJ.—TOIV. 579a).

Déli: I. *petnai kem sei ot vérada, ei metsir véra ot vérada* 'Machet nicht so viel Geräusch, wie eine Mücke (macht), thuet nichts (eig.: kein einziges Geschäft)' (PATK., IO. II, 62).

Az alany tagadó névmás

M a n y s i. É.: FL. $\underline{l\bar{o}n\bar{k}\bar{\chi}}$ $\underline{\acute{e}l\bar{a}l}$ $\underline{\beta\bar{a}š}$ \underline{sy} $\underline{\acute{a}t\bar{i}m}$, $\underline{n\bar{e}m\bar{a}tr}$ $\underline{\acute{a}t\bar{i}m}$ 'weiter vorwärts sind gar keine Spuren, ist nichts' (KANN. I, 133).

Ny.: KL. *at-khañkha at ngmsi am-mqsam* 'senki sem gondol én értem (felölem)' (VNYj. 108).

Kel.: K. $\underline{\acute{o}at\bar{i}k\bar{o}n}$ $\underline{\acute{o}at}$ $\underline{n\bar{o}'ri}$ 'keiner will (es)' (KANN. I, 60), $\underline{\beta\bar{i}š}$ $\underline{\chi\bar{o}m}$ $\underline{p\bar{a}uolt}$ $\underline{k\bar{a}lta}$ $\underline{\chi\bar{t}p}$ $\underline{\acute{a}ot\bar{i}n\bar{a}r\bar{p}el}$ $\underline{\acute{a}ot\bar{i}}$ 'der kleine Mann hat gar nichts Juckendes' (i. m. I, 8).

Déli: T. *kháltérem-ást äx-khan ikém* 'a hídon nincs senki' (MUNK. IV, 352), $\underline{\acute{a}-n\bar{e}r}$ $\underline{\acute{a}k}$ 'semmi sincs' (VNYj. 270).

Irod. ny.: *nematbr at nanñi* ['semmi nem látszik'] (ZULOV, Lovintan maħs lovintanut 20).

C h a n t i. É.: *nemaza andam* 'semmi sincs' (PAP., ONyt. 130); Kaz. $\underline{n\bar{e}m\bar{a}A}$ $\underline{\acute{a}nt\bar{o}}\underline{m}$ 'инчего нѣтъ' (KARJ.—TOIV. 579a).

Déli: DN. $\underline{t\bar{o}tt}$ ($\underline{\acute{a}}$) \underline{i} $\underline{\chi\bar{o}i\bar{p}e:n}$ $\underline{\acute{a}p\bar{a}m}$ 'siellä ei ole kukaan' (i. m. 9a); K. $\underline{t\bar{o}tt}$ $\underline{\acute{a}}$ $\underline{\chi\bar{o}i\bar{a}}$ $\underline{\acute{a}nt}$ $\underline{\acute{u}t\bar{o}t}$ 'siellä ei ollut ketään' (PAAS.—DONN. 477); Kr. $\underline{t\bar{o}tt}$ $\underline{\acute{a}}$ $\underline{\chi\bar{o}i\bar{a}}$ $\underline{\acute{a}nt}$ $\underline{\acute{u}t\bar{o}t}$ 'ua.' (KARJ.—TOIV. 282b).

Kel.: Trj. $\underline{\acute{a}}$ $\underline{m\bar{a}f\bar{a}}$ $\underline{\chi\bar{i}p}$ $\underline{\acute{a}nt\bar{e}}\underline{m}$ ['semmi sincs'] (i. m. 498a).

III. A tárgy tagadása

a) *A tárgy igenév,*

tagadása indicativusi tagadószóval

M a n y s i. É.: *at joxtunkwé ngmsitá* 'azt hiszi, hogy nem jön' (VNYj. 31); FL. $\underline{m\bar{a}n}$ $\underline{m\bar{o}l\bar{a}\bar{\chi}}$ $\underline{n\bar{u}m\bar{i}p\bar{o}s}$ $\underline{i\bar{a}g\bar{y}\bar{y}\bar{\beta}n\bar{a}}$ $\underline{\acute{a}k\bar{u}}$ $\underline{\acute{s}\bar{o}s}$ $\underline{i\bar{o}l\bar{t}\bar{\beta}e\bar{s}\bar{a}\bar{\beta}}$ \underline{at} $\underline{k\bar{\chi}\bar{o}nt\bar{a}}$ $\underline{\chi\bar{t}\bar{u}n\bar{k}^{\bar{P}A}}$ 'Das Obere Licht, unser Vater, hat ehedem einmal bestimmt, dass wir keinen Krieg führen dürfen' (KANN. I, 77).

C h a n t i. É.: Ser. $\underline{k\bar{u}š}$ $\underline{\chi\bar{o}t\bar{t}\bar{a}}$ $\underline{j\bar{o}\bar{\chi}\bar{a}t\bar{l}}$, $\underline{\acute{a}nt}$ $\underline{u\bar{j}\bar{o}t\bar{t}\bar{a}}$ $\underline{w\bar{i}r\bar{a}t\bar{s}\bar{a}t\bar{e}}$ ['Bárhová érkezik, (hiába) fáradozott, nem talál (semmit)'] (STEIN., OChr.² 94).

b) *A tárgy névszó,*

tagadása tagadónévmással

M a n y s i. É.: Szo. $\underline{n\bar{e}m\bar{a}t}$ $\underline{m\bar{a}}$ \underline{at} $\underline{\chi\bar{o}n\bar{v}\bar{i}}$ 'sie ... findet kein Land' (i. m. I, 220); FL. $\underline{n\bar{a}ñ}$ $\underline{n\bar{e}m\bar{a}t\bar{e}r\bar{s}\bar{i}r}$ $\underline{\acute{a}n\bar{t}\bar{e}ñ}$ $\underline{\acute{u}i}$, $\underline{n\bar{e}m\bar{a}t\bar{e}r\bar{s}\bar{i}r}$ $\underline{t\bar{o}\bar{\chi}\bar{\chi}\bar{ñ}$ $\underline{\acute{u}i}$ \underline{ul} $\underline{\beta\bar{o}s}$ $\underline{a\bar{e}l\bar{y}n}$ '(dass) du keinerlei Wild mit Hörnern, keinerlei Wild mit Hufen sollst fangen können' (i. m. I, 370).

Ny.: P. $\underline{s\bar{o}at}$ $\underline{t\bar{u}m\bar{p}\bar{e}y\bar{l}\bar{i}\bar{y}\bar{e}n}$ $\underline{\acute{a}t\bar{s}\bar{i}}$ $\underline{m\bar{e}n}$ $\underline{o\bar{n}t\bar{s}}$ $\underline{\acute{a}t}$ $\underline{\beta\bar{o}a\bar{r}\bar{e}r\bar{\chi}t}$ 'Deine sieben Kälber bringen (dir) keinen Nutzen' (i. h. I, 25).

C h a n t i. É.: Ser. $\underline{a\bar{n}k\bar{e}m}$ $\underline{n\bar{e}m\bar{a}t\bar{t}\bar{a}}$ \underline{nur} $\underline{a\bar{n}}$ $\underline{w\bar{e}r\bar{o}s!}$ 'Meine Mutter hat nichts Böses getan!' (STEIN., Ovd. I, 250).

Kel.: Trj. $\underline{\acute{a}}$ $\underline{m\bar{a}f\bar{a}}$ $\underline{w\bar{y}\bar{a}r\bar{p}}$ $\underline{\acute{a}nt\bar{e}}$ $\underline{\acute{u}}$ $\underline{\acute{a}m}$ 'en tiedä mitään' (KARJ.—TOIV. 7b).

c) *A tárgy tagadónévmás*

M a n y s i. É.: *nēm-χatpā tī̄ tārātāñkwē at lāuwäsem* 'megtiltotta, hogy bárkit is ide bocsássak' [tk. 'senkit ide bocsátani nem rendeltettem'] (MUNK. I, 164), *kwol ün̄ttuñkwē nē-matēr at χāntē'it* 'semmit sem találnak, mivel házat lehetne építeni' (i. m. I, 72); Szo. *iq̄ls, nēmatēr a'las* 'Er wanderte (und) bekam nichts' (KANN, I, 61); FL. *βässij̄ nēmātēr a't βāγ* 'er weiss von gar nichts mehr' (i. h. I, 80), *mēn iōt nēmatarš at dōšimēn* 'Wir haben, Ärmster, nichts bei (uns)' (i. h. I, 194).

Ny.: KL. *ul-χāñχä tī̄ ul tārātēn* 'senkit ide ne bocsáss' (MUNK. I, 163).

Kel.: K. *iäyōyā tāri gātinār gāt lāt̄ts* 'Sie sagte ihren Schwestern nichts' (i. h. I, 115), *sē ml mēna p̄ rīmāñā'n, u's gātinār βal k̄āññ!* 'Geht (denn) auf die schwarze Erde zurück, (aber) rührt nichts mehr an!' (i. m. I, 61).

Déli: T. *āχ-khāñ ālēñ ā šildnt* '(az erdőben) nem tud semmit sem fogni' (MUNK. IV, 369), *māñ ā-nēr ā kilālsu* 'Mi semmit sem neszeltünk' (i. m. IV, 355).

C h a n t i. É.: Szin. *mā nēmāt at nūmāslēm* 'Ich denke nichts' (STEIN., Ovd. I, 145), *sēnañ ēl sājem tumpijñ nēmāti at tajlēm* 'Ausser meinen nissigen Hosen habe ich nichts' (i. m. I, 73).

Déli: I. *ma tau erekte i met en taidam* 'ausser dem Pferde besitze ich nichts' (CASTR. 67); DN. *imāpōijs en uōpēm* 'en tiedä mitään' (KARJ.—TOIV. 9b); Kr. *ə'imatt ant uert* 'ei tee mitään (työtä)' (i. m. 10a).

Kel.: V. *mā mōtāl̄i əñt̄ uērsəm* 'я ничего не дѣлалъ' (i. m. 498a); Vj. *mōt̄ā'li'p əñt̄ uē'r'səñ* 'et mitään (ole) tehnyt' (i. m. 60b).

IV. A határozó tagadása

1) *Helyhatározók*a) *A határozó névszó,*

tagadása participiumi tagadószóval

M a n y s i. É.: *am Jāñi'-paultē, ātā χal-paultē ālē'im* 'én Nagyfaluban, nem Közfaluban lakom' (VNYj. 33), *taw kwolā pujiñ āli, ātā jā-vātat* 'az ő háza beljebb van a folyótól, nem a folyóparton' (i. m. 17).

β) *A határozó névmással tagadósított névszó, vagy tagadó határozószó*

Helyhatározószók

Hol? kérdésre:

M a n y s i. É.: (MUNK.) *nēm-χot* (VNYj. 15); FL. *nē-mat-χot* (MUNK. II, 125), *at-χottē(mat)* (uo.).

Ny.: KL. (MUNK.) *at-khot* (VNYj. 112).

Kel.: K. (HUNF.) *atichot* (NyK. IX, szój.), (AHLQV.) *ati-got* (235), (MUNK.) *ogti-khot* (VNYj. 200), (KANN.) *gātikōt* (I, 112).

Irod. ny.: (CSERNY.—CSERNY.-A) *nemhot*, (POMB.) *нэмхот* (153).

C h a n t i. É.: O. (KARJ.—TOIV.) *χōtsā' γv̄r'ti* 'ei missään' (367a), Kaz. *nēm γōtt̄i, nēmā χōtt̄i* (in vern. sätzen) 'nirgends' (579a).

Déli: Ni. *nēmāitt̄* 'nirgendshin; nirgends' (uo.); I. (PATK.) *ei met tagana* (tagadó mondatban); DN. (KARJ.—TOIV.) *iχāp̄an* 'nirgends, -her' (i. m. 9b); *iχāp̄an* 'nirgendswo, -woher' (i. m. 367b); DT. *ə'iyāp̄an* 'nirgends, -her' (i. m. 9b); Kr. *ə'ixōtan* (uo.), *ə'ixōtan* (i. m. 367b), *ə'ixōtān* 'nirgendswo, -woher' (in neg. sätzen) (uo.).

Kel.: Trj. *kò'ta'p' ənt'ə* 'nirgendswó' (uo.); V. *màtə tɔɣɪn* (tagadó mondatban) (i. m. 497a).

A manysi-chanti tagadó határozószók előtagjáról ugyanazt mondhatjuk, amit a tagadó névmásokról (l. NyK. LIII, 210–5). A manysi utótag *χo-névmástó + t* loc. rag. A chanti Kaz. és a déli Ni. alakok nagy mértékben emlékeztetnek a manysi északi alakokra és *-t* locativus ragjukkal eltérnek a többi chanti *-na, -n* locativus ragos alakoktól. Az O. *χot'sá' γɔɣ'ti* előtagját vö. Kaz. *nēm γō'ísa'* utótagjával. Érdekes, hogy a Kaz.-ban a tagadó névmásoknak nincs előtagja, csak a határozószóknak. A Kel.: Trj. *kò'ta'p'* *p*-vel nyomósított névmási alak. A déli irtisi és a keleti vachi alakok utótagja tkp. loc. ragos névszó, amelyet tagadó névmási jelző előz meg. (Szószerinti jelentése 'valami helyen'.) A tagadó határozószók tagadó mondatban fordulnak elő, éppúgy, mint a tagadó névmások.

Manysi. É.: FL. Ugyanabban a mesében fordul elő a két különböző alak: *at-χottə mat nē minēm nēɣēn sām at ti va'ilēm* 'én sehol semmiféle nő-járó nős vidéket nem ismerek' (MUNK. II, 125), *am nē-mat-χot at vāɣēm nē mini nēɣēn sām* 'én sehol sem ismerek valami nőjáró nős vidéket' (uo.).

Kel.: K. *tɔ'n tə ɣəpə'lt ɣətikət ət'pəl tə kə'ələməl'st* 'Hiernach stiegen sie auch nirgends ans Ufer' (KANN. I, 112).

Chanti. Déli: I. *ei met taganə endam* 'ist nirgends' (ПАТК.), *ei met taganə endamet* 'sie sind nirgends' (ПАТК.); Kr. *əiχōtən əntəm* 'missään ei ole' (uo.).

Kel.: V. *mà mətə tɔɣɪn əntə uɔl'səm* 'я нигдѣ не былъ' (i. m. 497a).

Honnan? kérdésre:

Manysi. É.: (MUNK.) *nēm-χotəl* (VNYj. 15).

Ny.: KL. (MUNK.) *at-khotəl* (i. m. 112).

Kel.: K. (MUNK.) *oɣti-khwətəl* (i. m. 200).

Chanti. É.: Kaz. (KARJ.—TOIV.) *nēm γō'ísa'*, *nēməɣ χō'ísa'* (in vern. sätzen) 'nirgendsher' (i. m. 579a).

Déli: DN. *əχāpən* 'nirgends, -her' (i. m. 9b), *əχāpən* 'nirgendswó, -woher' (i. m. 367b), DT. *əiχāpən* 'nirgends-, -her' (i. m. 9b), Kr. *əiχōtən* 'nirgendswó, -woher' (in neg. sätzen) (i. m. 367b).

A határozószók előtagjáról ugyanazt mondhatjuk, amit a tagadó névmásokról (l. NyK. LIII, 210–5). A névmások alapja a manysiban a *χo-névmástó + l* abl. rag. A chantiban a Kaz. kivételével megegyezik a hol? kérdésre felelő tagadó határozószóval.

Manysi. Déli: K. *oɣti-khwətəl at vēsəm* 'ни откуда не получилъ' (VNYj. 200).

Chanti. Déli: DN. *əχāpən əp əiōttən* 'et mistään löydä' (KARJ.—TOIV. 9b).

Hová? kérdésre:

Manysi. É.: (MUNK.) *nēm-χotəl* (VNYj. 15); Szo. (KANN.) *nēmχottəl* (I, 13); FL. *kχottəl* (tagadó mondatban) (I, 80); L. (MUNK.) *nē-mat-χotəl* (IV, 392).

Ny.: KL. (MUNK.) *at-khotəl* (VNYj. 112).

Kel.: K. (HUNF.) *ati chotəl* (NyK. IX, szój.), (AHLQV.) *atiqōdäl* (12), (MUNK.) *oɣti-khwət* (VNYj. 200).

Déli: T. (MUNK.) *əχ-khot* (IV, 357).

Irod. ny.: (CSERNY. — CSERNY. -A) *nemhottal* (Losum hum), (ZULOV) *nemhot-tal* (Lovintan маһһ lovinтанut 52). (РОМБ.) *нэмхотталъ* (153).

Chant. É.: O. (KARJ. — TOIV.) *nēmazá'χōs* 'никуда' (579a); Szin. (STEIN.) *χolti* (OVD. I, 91); Kaz. (KARJ. — TOIV.) *nēmχō'Ati, nēmχA'χō'Ati* (in vern. sätzen) 'nirgendshin' (579a).

Déli: DN. (KARJ. — TOIV.) *ι'χ'āpa* 'nirgendswohin' (366b), *ι'χ'āpa* 'nir-gendshin' (9b), *ι'āχ'pā* (9b); DT. *ε'ι'γ'āpa* 'ua.' (9b); Kr. *ε'ι'χ'ōtā, ε'ι'χ'ōtāt* 'ua.' (uo.).

Kel.: (Csak tagadó mondatban van tagadó jelentésük.) Trj. (KARJ. — TOIV.) *κ'ō'ā'f'ā'na'm* (368a); V. *mātāl'ā* (497a), Vj. *κ'ōl'āpāp' antz, — ant'i'm,* — *āl'* 'ei mihinkään' (*κ'ōl'āpā* 'wohin') (367b).

Irod. ny.: (Кассиль) *нэмхотты* (Нанг защитниктан 70).

A hova? kérdésre felelő tagadó határozószók elő- és utótagjáról ugyan- azt mondhatjuk, mint az előző határozószókéről. *χottał* stb. végződésére vö. *alyäl* 'a folyón fölfelé', *joläl* 'alá' stb. (VNyj. 16). A chantiban csupán a déli alakok -a lativusi ragja ismeretes számomra.

Manysi. É.: Szo. *nēmχōttal at āli'mēs* 'Nirgendswohin (zu gehen) fand er Zeit' (KANN. I, 13); FL. *sār nā.η pō'ikēsēn, χχōttāl a't mineyn!* 'Bete du nur, du gehst nirgendshin' (i. m. I, 80); L. *nē-mat-χōtāl at χani* 'semmin (sehová) sem áll meg' (MUNK. IV, 392).

Kel.: K. *oati-khvat vėl mēn!* 'никуда не ходи!' (VNyj. 200).

Déli: T. *mānūn tūnlēl āχ-khot ā mūnōñ* 'Nekünk innen nincs hova men-nünk' (MUNK. IV, 357).

Chant. É.: Szin. *nin in χolti at manlēti* 'Ihr geht jetzt nirgendswohin' (STEIN., OVD. I, 91).

Déli: DN. *ι'χ'āpā' āt mēnā!* 'alā mene mihinkään'. (KARJ. — TOIV. 9b); Kr. *ε'ι'χ'ōtāt nnt mēntām* ['sehová nem megyek'] (i. m. 367b), *ε'ι'χ'ōtā o't mēnā!* ['sehová ne menj'] (i. m. 9b).

Kel.: Trj. *κ'ō'ā'f'ā'na'm ā'ā' mē'pā'* 'никуда не иди (i. m. 368a); V. *mātāl'ā āl' mē'pā'* 'ua.' (i. m. 497a).

Irod. ny.: *Врага нэмхотты тангты тахы антом* 'И некуда деться враг от них' (Кассиль, Нанг защитниктан 70).

2. Időhatározók

A határozó névmással tagadósított névszó, vagy tagadó határozószó.

Manysi. É.: (MUNK.) *nē-mat-χūn* (IV, 415), *at-χūn* (VNyj. 20); Szo. *nēm-χūnt* (I, 33).

Ny.: KL. (MUNK.) *at-khūn* (VNyj. 116); ÉV. (KANN.) *atš kuñ* (FUF. XVII, 68); P. (MUNK.) *ati-khun* (IV, 413), *ati-khūn* (VNyj. 244).

Kel.: K. (HUNF.) *atichun* (NyK. IX, szój.), (AHLQV.) *ati-qun* (19), (MUNK.) *oati-khun* (VNyj. 207), *errā, FK. ira* (tagadó mondatban) (i. m. 208).

Déli: T. (MUNK.) *āχ-khōn* (IV, 345), *āχ-khōn* (VNyj. 280).

Irod. ny.: (CSERNY. — CSERNY. -A) *nemhunt; at hun* (Hurum mojt 28), (ZULOV) *nemhun* (Lovintan маһһ lovinтанut 60), (РОМБ.) *нэмхуньт* (153).

Chant. É.: (AHLQV.) *nem-χuntta* (27), *nem-χunti* (52), *nem-χundi* (57); Szin. (STEIN.) *wēk* (tagadó mondatban) (OVD. I, 164), *šēma šoχa* (i. m. II, 116).

Déli: I. (PATK.) *ei met-tātna*; DN. (KARJ. — TOIV.) *ι'χun* 'nie' (9a), 'nim-mer' (309b); DT. *ε'ι'χun* 'nimmer' (uo.); Kr. *ε'ι'χw'npa* (9b); K. (PÁP. — MUNK.) *khuntēp*, (PAAS. — DONN.) *ei χw'npā*.

Kel.: J. (PAAS.—DONN.) *kūntàpə*; V. (KARJ.—TOIV.) *mə-tà-lānə*, -*ə* *nə* 'immer; nie (2)' (1097b). (A kérdőjel törölhető, tagadó mondatban 'nie' a jelentése.)

Irod. ny. (ŽULEV), *nemltb hntb* (Лушты кніга 4), *nemlt purajn* (i. m. 31), (KARJER) *neml puran* (Нант bukvar), (*Кассиль*) *nemxunty* (Нанг защитникан 5), *vekkəša* (i. m. 72).

Időhatározóként a chantiban nemcsak névmási eredetű határozószókat, hanem időt jelentő loc. ragos nomeneket is használnak. Ezeket a szavakat mint jelző, névmás előzi meg. pl. *tātna* idején *ei met tātna* 'soha' (PATK.). Az irodalmi nyelvben *nemltb purajn*, *neml puran* utótagja időt jelentő orosz eredetű szó loc. raggal ellátva. A chanti déli és keleti névmásokban a *-pa*, *-p* nyomósító.

M a n y s i. É.: Szo. *nēm-xūnt ti xurip porī' at tēlsāli* 'soha ilyes alakú kóro nem terem vala' (MUNK. I, 33), *la'iliñ uj mañs nēn nēmat-xūn at tēwē* 'lábás állatot vogul nő sohasem eszik' (i. m. IV, 415) *at xūn vāsšintālsēm?!* 'sohasem láttam még?!' (i. m. III, 302).

Ny.: ÉV. *ieštēn atš kuñ a't pāti* 'niemals nimmt er rücksicht (auf etwas)' (KANN.: FUF. XVII, 68); P. *toni-poglt gti-khun ogt meni po vuornē* 'Attól fogva sohasem megy többé föl az erdőbe' (MUNK. IV, 413).

Kel.: K. *vuj-añšuxnē ira nōltoχ ogt kogrēχ* 'a medvére sohasem kell esküdni' (VNyj. 208).

Déli: T. *ām āχ-khōn ā jōum ti!* 'én ide sohasem jövök!' (i. m. IV, 345).

Irod. ny.: *man nemhun at jorulev* ['mi soha el nem felejtjük'] (ZUL'OV, Lovintan maħšs lovintanut 60).

Chanti. É.: Szin. *šēma šoχa*, erről STEINITZ azt írja: „Die genaue Bedeuó tung . . . ist schwer zu fassen”. Érdekessége, hogy alakilag nem tagadó mondatban is tagadó jelentése van: „es handelt sich . . . offenbar um eine ganz abgegriffene Redensart” (STEIN., OVD. II, 116). *šēma šoχa lymətliten* 'warum ziehst du nicht mehr an?' (uo.), *nəχ wulilanən šēma šoχa nāwrəltiten* 'warum fährst du nicht mehr mit deinen Renntieren?' (uo.).

wēk 'ewig' < orosz *vek* 'Ewigkeit' (i. m. II, 164). Tagadó mondatban 'soha'. *noχ wēk at ki ll!* 'er steht gar nicht auf' (i. m. I, 164), *moχat. wēk tām iti at olli!* 'An den vorigen Tagen hat er niemals so wie jetzt geschlafen' (i. m. I, 164).

Irod. ny.: *Vāna šarat nāvrem nemltb hntb an vantes* ['Ványa ily sok gyermekét sohasem látott'] (ŽULEV, Лушты кніга 4), *Ruvəχ muvn tal nemltb purajn antom* ['A forró égöv alatt soha sincs tél' (i. m. 31).

Веккеша: В. фашист тыв ант керыпым 'Не вернутся сюда богыше фашисти' (*Кассиль*, Нанг защитникан 72).

3. Számhatározósó

M a n y s i. Ny.: AL. *at-mān-ši* 'semennyi, sehány' (VNyj. 162).

4. Állapothatározó

A határozó fosztóképzős névszó.

M a n y s i. É.: *šāritaxttal mini-ke* 'ha füstölés nélkül megy el' (MUNK. IV, 416), *man lāwtalūw, gulā vātal ūs ūntēχats* 'A mi rendeletünk nélkül vége láthatatlan város támadt' (i. m. II, 291).

Ny.: P. *añšertal, kvāštāl . . . mān vujət khəntesən* 'Fogatlanul, körömtelenül . . . micsoda állatokat találtál' (i. m. III, 521).

Kel.: K. *vortal pätēp khommē . . . vorēl mīlēn* 'szerencsétlenül járt embernek . . . szerencsét adsz' (i. m. II, 377).

Chanti. É.: *χol-moza amēsl lillī, iēšlī* 'meddig ül étlen, szomjan' (PÁP., ONyt. 175).

5. Eredményhatározó

A határozó a participiumi tagadószo ragos alakja.

Manysi. Irod. ny.: *akv lul uj atimēh jēmti* ['egy rossz állat elpusztul (semmivé válik)'] (ZULOV, Lovintan maḥs lovintanut 20). A participiumi tagadószo translativusban áll.

Chanti. A fenti kifejezés nagyon gyakran előfordul. A lativust használják translativusi jelentésben a *ji-* 'werden, anfangen, zu etwas werden, kommen' igével kapcsolatban.

É.: *i χoil antoma jis* 'der Mann wird zu Nichts' (AHLQV. 11), *i-mosajna uās-pōzāxlāl andāmī iēsēt* 'Egyszer csak a réczetajásaik is elfogytak' (PÁP., ONyt. 33); O. *pnā mi* [*ijs*] 'kuoli (ihminen)' (KARJ.—TOIV. 58b); Szin. *mēt jūχēt sōrēm low lāt antuma jis* 'Schliesslich ging auch die Fischreste-Suppe zu Ende' (STEIN., OVD. I, 76); Kaz. *χntō-mā ijs* 'kuoli (ihminen)' (KARJ.—TOIV. 58b); Ser. *šukēn taxaja joχtēm, antoma juwēm otem χotteta* ['A temetőbe megyek halottamat siratni'] (STEIN., OChr.¹ 59).

Déli: K. *tām atā-mz iēm atā-mz ntā-mā iē-wōt* 'tämä ihminen, hyvä ihminen, kuoli' (PAAS.—DONN. 2944).

Irod. ny.: "Мунг партияев репынг курык" антома йис, — хоты вохса Ленин Сталинны 'не стало „горново орла нашей партии" — как называл Ленина товарищ Сталин' (Терешкин, Ленин, Сталин 6/80).

6. Módhatározók

a) A határozó igenév,

tagadása indicativusi tagadószoval

Manysi. É.: *an-maniñ at-ke χōntnē-mūs χōltawē* 'Ha pedig úgy mutatja [az istenke], hogy nem találja meg' (MUNK. IV, 411).

Chanti. É.: *seuēn oχ ant madalna, lōχrēn χuī tēlāl ant madalna landēn* 'As mal iorna il-sayēs 'hajfonatos fejedarábját nem adván; pánczélós férfi öltözetét nem adván, a táplálékos Ob mély örvényébe ugrott' (PÁP., ONyt. 136), *iirēn igi and oštī euēlt χondā!* 'öreg apád tudtán kívül fuss el!' (i. m. 161); Szin. *at lāwēsman rōman wōš lūχa jōχ pōriliti taxaja joχtēsēmēn* 'Unerwartet kamen wir plötzlich nach wošlūχ an die Opferstätte der Leute' (STEIN., OVD. I, 54).

Déli: I. *χun mettāt najivet toguī ent uimen vankmōt* 'wenn irgend eine von ihnen unbemerkt aus dem Feuer fortkriecht' (PATK.—FUCHS 224).

b) A határozó névmással tagadósított névszó, vagy tagadó határozószo

Manysi. É.: (MUNK.) *nēm-χotēm* (VNyj. 24), *nē-mat-sirēl* (I, 70).

Ny.: KL. (MUNK.) *nē-mat ūrēl* (I, 163), *at-khum, at-khumlē* (VNyj. 118); P. *ātē-khum, at-khumlē* (i. m. 246).

Irod. ny.: (Ромб.) *нэмхотми сирыл, нэмхотмус* (153).

Chanti. É.: (PÁP.) *nēmēza-sirna* (ONyt. 25); Szin. (STEIN.) *nēmliči sirn* (OVD. I, 74).

M a n y s i. É.: *nēm-χotēm at tai* 'никакъ нельзя' (VNYj. 24), *tīlnēl nē-mat-sirēl liliānūw at nē'ūle'it* 'egyébként semmilyen módon életünk meg nem menekül' (MUNK. I, 70.)

Ny.: KL. *ēlēm-χglēs nē-mat ūrēl tan at vēritēnūw* 'ember semmi szerrel nem bírná ki velük' (i. m. I, 163); P. *ātē-khum at šēlēm vāruχ* 'sehogy sem tudom megcsinálni' (VNYj. 246), *at-khumlē varne oqmēlēm ātim* 'sehogy sincs módomban megcsinálni' (uo.).

C h a n t i. É.: *nēmōza-sirna ant rayəl tādā tōjda!* 'Sehoggyse lehet itt tartani' (PÁP., ONyt. 25); Szin. *pilip iki si kēm si tārēm ās kēw χorpi nēmłti sirn wura at ēsələl* 'Der Philipp-Alte [hartnäckig] wie ein Ob-Stein, gibt nicht irgendwie nach' (STEIN., ÖVd. I, 74).

7. Tagadó ok- és célhatározószó

M a n y s i. Ny.: AL. *at-māruχ* 'semmiért' (VNYj. 162).

8. Egyéb határozók

Az alábbi határozókat (képes helyhatározó, részes határozó, eredethatározó, állandó határozó) nem tárgyalom külön. Mindegyiket tagadó névmások ragos vagy névutós alakjával fejezik ki.

M a n y s i. Ny.: AL. *āt kanna at pū'i* 'er fürchtet sich vor niemand' (LIIM.: SUSAik. LVII₁, 40, KANN. mscr.).

Kel.: K. *oqti-khwgnē oqt khwašwē* 'senki sem tudja' (MUNK. IV, 378), *ōātinğrnō ōāt kânβ* 'nichts bleibt an ihm haften' (KANN. I, 108).

Déli: T. *ām āχ-khgnēl ā pilāntēm* 'Én senkitől sem félek' (MUNK. IV, 349).

C h a n t i. É.: Ser. *tānkə wētta nēmχoχatna ant ūnłltesijəm* ['mókust ölni senkitől nem tanultam'] (STEIN., OChr.¹ 48).

Déli: DN. *χōjōpē-nēu(ə) epł pōttā'm* 'en pelkää ketään' (KARJ.—TOIV. 9a); Kr. *χχjātinz mān ant pōttām* 'en ketään pelkää' (i. m. 282b).

Irod. ny.: *Muη muvev nemhojata an matev* ['Hazánkat senkinek nem adjuk'] (KARJER, Хант bukvar 47), *нэмотты эвйтт ант патл* 'У ничего не боится' (Кассиль,, Ханг защитниктан 42).

V. A jelző tagadása

a) *A jelző-verbum finitum,*

tagadása indicativusi tagadószóval

C h a n t i. É.: *tām ānd ūāntlēm lāβat moy-suη lāβat tārēn χāimāl* 'Ezt a nem láttam (tkp. látom) hét földszöveget hét vész érte' (ZSIRAI, OH. I, 309), *tām ānd ūāntlēli lāβat moy-suη lāβat tārēn χāimāl* 'Ezen a nem látta (tkp. nem látja) hét földszöveget hét vésze érte helyen' (i. m. I, 347).

b) *A jelző igenév,*

tagadása indicativusi tagadószóval

M a n y s i. É.: *am at vānē uη mā'ēs at χasné uη mā'ēs* 'Én tudatlan állat lételem, tapasztalatlan állat lételemre' (MUNK. III, 264), *at vēritēm χum kwālyā tālmatēs* 'annak, a ki nem bírta ki, a kötele elszakadt' (i. m. I, 72).

C h a n t i. É.: *sēmna an' nīda eχəl ol* 'szemmel nem látható leánya van' (PÁP., ONyt. 115), *kēzi ant twiēm χuη kēzi ūis* 'kinek szablyája nem volt, szab-

lyát vett' (i. m. 143); Szin. *si jāsəŋ ow ɔləŋ pilip iki ət űjətti x̄y iti nox lɔjəs* 'Auf diese Worte hin stand der owoləŋ'er Philipp-Alte wie ein nichts wissen-der Mann auf' (STEIN., Ovd. I, 60), *nox l̄ymətti ət t̄epəm soxlal lipasa ponəmət* 'Die Sachen die [dem Flussalten] anzuziehen nicht mehr Platz war¹, sind frei [auf die Erde] hingelegt' (¹'Die anzuziehen nicht daraufgegangenen Sachen') (i. m. I, 56); Ser. *ātəŋa ǵn't kälttə jiren j̄ətn kätte, j̄ətn ǵn't kälttə jiren ātəŋa kätte!* 'Dein am Morgen nicht empfangenes Opfer empfangе am Abend, dein am Abend nicht empfangenes Opfer empfangе am Morgen!' (i. m. I, 263).

Déli: I. *x̄ūdəndem kem ər igeja j̄ink-x̄ut t̄ed̄əŋ aitta, ǵar-taš t̄ed̄əŋ aitta, ent x̄ūdəndem kem ər igeja p̄ətteda j̄ānk* 'jeder von den zahlreichen Männern, die zugehört haben, möge in Überfluss Fisch erbeuten, möge reichlich Pelzwerk erbeuten; allen den zahlreichen Männern, die nicht zugehört haben, (möge) ein Nagel in die Ohren (geschlagen werden)' (PATK.—FUCHS 207).

Irod. ny.: *ant taptəm tovt j̄əhtəm h̄ə tuj̄əta kirta parts̄əte.* ['Megparancsolta, hogy a meg nem etetett lovakat a vendég szánjába fogják be'] (STEIN., OChr². 115).

b₁) *A jelző kurt-, önmagában is tagadó jelentésű ige igenévi alakja*

Chanti. É.: *tinəl kurp̄əm űyey-əyi sivi ʋəlt̄əl* 'menyasszonyi díját nem győzte leánytestvérünk van ím' (ZSIRAI, OH. II, 123).

c) *A jelző fosztóképzős névszó*

Manysi. É.: *josə-nol laptal paʔ ur kinse'im* 'hótalp orra, melyre föl nem emelkedett, oly sűrű hegyvidéket keresek' (MUNK. III, 94), *ta'ıntəttal pajpk̄ən t̄ul ta'ıntapt̄əl̄n!* 'telhetetlen „puttonyodat” abból töltsd tele!' (i. m. III, 18); Szo. *surmə x̄ənt̄əl k̄ēerk̄öl kib̄ert űnl̄əyn* 'in einer eisernen Hütte, in der man kein Rauchloch findet, sitzest du' (KANN. I, 265).

Ny.: KL. *poǵn̄ktal n̄urmn̄ə joxt̄ən* 'egy szeméttelen réthez fogsz érkezni' (MUNK. IV, 161).

Kel.: K. *kh̄əm mäs̄ilättäl r̄əšwiñ t̄əul̄əl mäs̄t̄əus* 'férfitől soha föl nem öltött selyemruhával öltöztették föl' (i. m. IV, 253), *gələ joxt̄əl ʋs t̄ələs* 'vége érhetetlen város támadt' (i. m. I, 172), *kuānt̄ə'ä' l̄ t̄ē'pk̄əlt̄əp k̄əm* 'Mann mit unerschöpflichen Speisekasten (?)' (KANN. I, 303).

Irod. ny.: *Ман павлуѳт нѳпактал хотпа аѳим* 'в нашем селѳ нег негр̄амотных' (Ромб., Русско-мансийский словарь 152), *əlmxolac ət olun̄gkəe xastal хотпа* 'невѳжа' (i. m. 149).

Chanti. É.: *p̄ätla j̄əŋ'kpi šārəs sop̄p̄-ussəl* 'A be nem fagyó vizű tengert átúszták' (PÁP., ONyt. 62), *səml̄-boll̄i əs̄n̄i kur̄əŋ-sir ʋaj̄na ǵənn̄i l̄ž̄ətsa* 'A süket-vak medvét a lábas állatok királylá tették' (PÁP., ONyt. 78).

A mondatértékű tagadószó

Mondatértékű tagadószóként participiumi tagadószót alkalmaznak manysiban, chantiban egyaránt. Az előbbiben idegen eredetű tagadószót is találunk. A mondatértékű tagadószó állhat a hozzátartozó mondat előtt vagy után feleletképpen, tagadó vagy állító mondattal kapcsolatban.

Manysi. A következőkben először a manysinak tatár eredetű, csak a pelimiben és a kondaiban előforduló mondatértékű tagadószaváról szölok. Alakjainak felsorolása és a róla szóló irodalom bemutatása nem tagadó igei eredete miatt történik most.

Ny.: P. (MUNK.) *tuma* (VNyj. 248), (KANN. *tu'ma* (FUF. XVII, 211).
Kel.: K. (HUNF.) *toma* (NyK. IX, szój.), (AHLQV.) *toma* (14), (MUNK.)
tamē (II, 223), (KANN.) *tam* (I, 124), AK. *tāmə* (FUF. XVII, 211); FK. *tāmə*;
KK. *tām, tāmə* (uo.).

HUNFALVY a *toma* tagadó jelentését a *-ma* szótagban keresi, tekintve, hogy *-ma, -mā* tagadó igeképző a törökben (NyK. IX, 42). KALLÓS a magyar *tagad* és a mdM *ta-* tagadó ige tövével egyeztetni (Nyr. XXIX, 338—9). Érdekes megemlíteni, hogy AHLQVIST vogul szójegyzékében a következőket találjuk: „*toma, tomo* 'verkürzt von *antoma*, nein'” (SUSToim. II.). MUNKÁCSI és KANNISTO tatárnak tartja és a tobolszki tatár *tuma* szóval veti egybe (FUF. XVII. 221). Ez a vélemény valószínűnek látszik.

Használatára nézve megállapíthatjuk, hogy csak tagadó felelet esetén alkalmazzák. Ellentétben a többi nyelvjárással, ahol a tagadó feleletkor szereplő mondatértékű tagadószó megegyezik a közös alanyú összevont mondatokban tagadólag ismétlődő állítmány helyett használt mondatértékű tagadószóval. A pelimi és a kondai nyelvjárásokban tehát nem azonos a kettő, mert az előbbi esetben a fent említett tatár eredetű jövevényszót, az utóbbi esetben a tagadó ige igenévi alakját találjuk.

É.: *ātīm, sōl pūwvəsi* 'Óh nem, igazán meg vannak fogva' (MUNK. II, 12), *masxatim? āti?* 'Fel van öltözködve? Nem?' (i. m. IV, 172), *at!* — *lāwi āmp* 'Nem!' szól az eb' (i. m. I, 164); Szig. *Atim, ātim!* 'Óh nem, óh nem!' (i. m. II, 426); Szo. *ātīm, āyi cbe, am iju-n ḡlḡḡu cβ at ḡōββi* 'Nein Töchterchen, es geziemt sich nicht für mich, zu Hause zu sein' (KANN. I, 223), *ātīm mōšne!* *iō-maša'cu ūlilē ln!* 'Nein, Mōš-Frau! Liebkose mich schön!' (KANN. I, 242); FL. *ātīm, apiy kβ ātim, am nā's mōβbalālym* 'Nein, Töchterchen, nein, ich scherze nur' (i. m. I, 199), *āt, mān numipōs iāγγyβnā tōkχ at laββesaβ* 'Nein, das Obere Licht, unser Vater, hat uns das nicht erlaubt' (i. m. I, 74).

Ny.: KL. *šuorpmē māt khwgsāt at ālāslēn? ogtā!* 'a jávort nem valami messze ölted? nem?' (VNyj. 121).

Kel.: K. *tī, tī, toma* (AHLQV. 14), *ta'mə, lḡāβi, om mənə'm* 'Nein, sagt er, ich gehe' (KANN. I, 101).

Déli: T. *āk!* — *lānt āsrđil* 'Nem! — mond a sárkány' (MUNK. IV, 353), *titi khunāl kitāntiu?* ('ezt hogy hívják?') *khanšantnē nēl* ('irótok'); ... *āki!* 'ej nem (t. i. nem úgy hívják)! (VNyj. 286), *āk, in teime'ūβ* 'Nein, jetzt essen wir' (KANN. I, 128).

Irod. ny.: *Ati*, — *akvate lavs* 'Nem, — mondta az anyja' (CSERNY., Lovintane маѣс kniga 33).

Ch a n t i. É.: O. *nōmən laidi pām ār, mola iln ḡoidi pām ār?* — *andām!* *iln ḡoidi pām ār* 'a fönnálló fű a több, vagy a lennfekvő fű a több? — Nem a'! a lennfekvő fű a több' (PÁP., ONyt. 12); Szin. *anta, imel i jel obəl at ūjetti ḡojat jukana* 'Nein, die Frau schläft immer weiter wie ein nichts wissender Mensch' (STEIN., OVd. I, 105), *anta, si xūn xūlati, in xōpemn i jel ḡmāsi!* 'Nein, wann hat man das gehört, das Boot da steht immerfort still!' (i. m. I, 78).

Déli: I. *Inda, ei jinet oŋ! miget oŋ punzedem* 'Nein, ich ergründe den Abgrund (eig.: die Mündung) des Wassers und der Erde' (PATK., IO. II, 110).

Irod. ny.: *Анто́м — вохса́р лопы́т* ['Nem, — mondja a róka'] (Хватай — Муха, Букварь 135).

A mondatértékű tagadószó után tagadó mondat áll, mintegy a tagadó felelet megerősítéséül.

Manysi. É.: *atim... am at mine'im* 'nem... én nem megyek' (MUNK. II, 302), *Ātim, tox ul lāwān!* 'Nem, úgy ne mondjátok!' (i. m. I, 9).

Ny.: KL *at jium, ogt* 'nem jövök, nem' (VNYj. 121); P. *tuma, at mineim* 'nem, nem megyek' (i. m. 248), *tu'mā, a't mineym* 'nein, ich gehe nicht' (KANN. FUF. XVII, 211), *tu'mā, oātšim* 'nein, es gibt nicht' (uo.).

Kel.: FK. *tamē, at tēm* 'Nem, nem eszem' (MUNK. I, 168); AK. *tamē kāsēm!* — *lāwi — om ogt mēnam* 'Óh nem öcsém! — mond — én nem megyek' (i. m. II, 223); *nān tāt ò'lsən? tā'mə, āo't olsəm* 'warst du dort? nein, ich war nicht' (KANN.: FUF. XVII, 211); K. *to-khotel ogt āšletān? tamē, ogt āšletam* 'ma nem dolgozol? nem, nem dolgozom' (VNYj. 220), *tamē! loāβi. nāγ iā tlən olnāšōβ oātī!* 'Nei-ein! sagt er. Mit dir kann man nicht sein' (KANN 187, B.; *tāmā* i. m. 186, A.).

Déli. T. *āk! ām nōūnmi il ā tārtilem* 'Nem! Én tégedet nem bocsátlak el' (MUNK. IV, 345), *tou jānt, intēm āk?* 'jön-e ő, vagy pedig nem?', *āk, ā jānt* 'nem, nem jön' (VNYj. 286).

Irod. ny.: *Ati, at huli* ['Nem, nem marad'] (CSERNY., Lovintane maḥḥs kniga 89), *naḥ johteḥn? aḥi — at johteḥum* ('Te jössz-e? Nem, nem megyek') (CSERNY. 187).

Akkor is a mondatértékű tagadósztót használják, „ha közös alanyú összevont mondatokban az egyiknek állító igéje a másikban tagadólag ismétlődne, de el van hallgatva” (VNYj. 32). A mondatértékű tagadószó a pelimi és a kondai nyelvjárásban — mint már említettem — ilyen esetekben nem azonos a tagadó feleletkor használt szóval. Ugyanis ez utóbbi esetben tatár jövevényszó, előbbiben pedig a finnugor eredetű tagadó ige igenévi alakja. Az összes többi nyelvjárásban a kettő megegyezik.

Manysi. É.: *tā xum joxti, tā xum at* 'némely ember jön, más nem' (VNYj. 15), *āpēr xāse'in, man aḥi?* 'értesz-e a fortélyhoz, vagy nem?' (MUNK. II, 123); FL. *ta k xānsaḥ nēnšatsatīñ ēri man ātim?* 'Ist (euch) jene eure bunte gelte Renntierkuh nötig oder nicht?' (KANN. I, 105).

Ny.: KL. [*tē*] *ngwi, tē ogt* 'mozog is, nem is' (MUNK. IV, 312), *tē nuñen unēpā tul-šup ngwi, mən ogt?* 'ez a főnnt ülő felhódarab mozog-e vagy nem?' (VNYj. 121); ÉV. *tāβ joxōts al ūōt?* 'ist er gekommen oder nicht?' (KANN.; FUF. XVII, 51); P. *Kḥāis kiššēp kḥar āñši, mən ogt?* 'van-e Khaisznak keresője, avagy nincs?' (VNYj. 249).

Kel.: K. *joxtilēn-kēt: joxtilēn, ogti-kēt: ogti* 'ha utóléred: utóléred, ha nem: nem' (VNYj. 213), *tey kβānā'ipi li oātī?* 'Wird er frei, oder nicht?' (KANN. I, 124), *tō rəm po'iertskāt, kō'ālt kōtl āku tē māγāmennē joxtimēn āmn oātī?* 'Wenn Gott (es) gestattet, kommen wir am morgigen Tag auf diesen unseren nämlichen Platz, oder nicht?' (i. m. I, 30).

Déli. T. *sgnātaxtglēm... noñghāil toulāluñ šilāntēm-entām āk* 'Megpróbálok... fölfelé röpülni tudok-e, vagy nem?' (MUNK. IV, 361), *tā kḥātēl šāwran-tēn-li, āli āk?* 'kaszálsz-e ma, avagy nem?' (VNYj. 288); TJ. *kōñ elā āk?* 'schläft er oder nicht?' (KANN.: FUF. XVII, 51).

Irod. ny.: *jemti man aḥi* ['lesz vagy nem'] (CSERNY., Lovintane maḥḥs kniga 22) *Tom ucynkve povu maḥ amu?* ['Ott leszállni szabad vagy nem?'] (Папанин, Полюст 10).

Chant i. É.: O. *lou mola laḥēndiñl, mola andām* 'ő eszik is, meg nem is' (PAP., ONYt. 33); Szin. *tūp nāj pāla jis muj antum* 'Die Sonne war kaum hoch gekommen oder nicht' (STEIN., OVD. I, 61) *saḥen jētšēs muj antum — ti*

tuuvi! 'Ob dein Rock fertig geworden ist oder nicht — bring ihn hierher!' (i. m. I, 127).

Déli: Kr. *neŋxǎi:t tǒttz ütót(a) entá* 'oliko siellä nainen vai ei' (KARJ. — TOIV. 577a).

A mondatértékű tagadószó kicsinyítő képzőt is fölvehet a kedveskedés kifejezésére.

M a n y s i. É.: *nañ q̄nse'in?* — *atimakwé* 'van-e kenyered? — nincs édesem' (VNyj. 32).

C h a n t i. É.: *andòmǎjè!* 'Nem a, kedves!' (PÁP., OM. 36).

Mellérendelő összetett mondatok tagadása

a) M a n y s i. A mellérendelő mondatok tagadó kötőszavai a különböző nyelvjárásokban nem egységesek. A manysi északi és nyugati nyelvjárásaiban a tagadó ige egyik igenévi alakja É.: *ātā*, Ny.: P. *atē* használatos a 'sem . . . sem' kifejezésére. A keleti és déli nyelvjárásokban orosz eredetű kötőszót találunk: Kel.: K. (MUNK.) *ne — ne* 'sem — sem' (VNyj. 213). Déli: T. (MUNK.) *ni — ni* 'ua.' (i. m. 286).

É.: *ātā sūp, ātā nelm* 'sem szája, sem nyelve' (MUNK. III, 415), *nañ atā itī qntēs vārilāsēn, atā xǎtēl qntēs vārilāsēn, atā kātā qntēstālsēn, atā la'īlā qntēstālsēn* 'te neki sem éjjeli segítséget nem nyujtottál (tettél), sem nappali segítséget nem nyujtottál; sem a kezét nem támogattad, sem a lábát nem támogattad' (i. m. IV, 32).

Kettős tagadás is előfordul: *ātā q̄ln, atā tēn'-ut at q̄nši* 'sem pénze, sem' ennivalója nincs' (VNyj. 33).

Ny.: P. *am paltēm atē sǎ'ir, atē lū, atē-khqn q̄tim* 'én nálam sem téhen, sem ló, semmi sincs' (VNyj. 248).

Kel.: K. *nē os, nē squr, oq̄ti-nār at añši* 'sem juha, sem tehene, semmije sincsen' (i. m. 213).

Déli: T. *tāu-poltit ni niti, ni ovi puwi ikem* 'ő neki sem felesége, sem gyermeke sincsen' (i. m. 286—87).

Irod. ny.: Миннэ лёнхувт атэ лаглынг уй васув, атэ товлынг уй васув 'По пути мы не встретили ни зверя, ни птицы' (Ромб., Русско-мансийский словарь 66).

C h a n t i. Tagadó igei eredetű kötőszót nem találtam. Az említett mondatok kötőszó nélkül kapcsolódnak. Csak egy déli nyelvjárásból idézhetek a manysihoz hasonlóan orosz eredetű kötőszót. Déli: DN. *ne — ne* 'ни — ни | weder — noch' (KARJ. — TOIV. 599a).

É.: *ǎiǎl-igi q̄tl ānt űizǎsl xǎtl ānt űizǎsl* 'A bátyja-öreg éjjel sem pihen, nappal sem pihen' (PÁP., OM. 119).

Déli: I. *xǎdindemen cúté, tap̄r ent 'noxtetái, p̄m ent 'noxtetái* 'Er horcht, wie sie schreiten: weder der Waldschutt bewegt sich, noch ein Hälmschen bewegt sich' (PATK., IO. II, 62).

b) M a n y s i. Enklitikus partikula összetett mondatban *-pél . . . -pél* 'is . . . is', illetőleg tagadó mondatban 'sem . . . sem' (VNyj. 216).

Kel.: K. *khq̄nsilēm-pél oq̄t loqtam, oq̄t khq̄nsilēm-pél oq̄t loattam!* 'Úgy sem mondom még neked, ha tudom, úgy sem mondom, ha nem tudom' (MUNK. II, 226) *šəm mēm, šəm βǎnyəm q̄n rǒ'šnə pəl óat kǎ'šβə, mǒānšnə pəl óat kǎ'šβə* 'Mein liebliches Land, meinen lieblichen Wald kennt jetzt weder ein Russe, noch kennt es ein Wogule' (KANN. I, 309).

A tagadás nyomósítása és enyhítése

A tagadás nyomósítására szolgálhatnak mutatónévmások, határozószók, enklitikus partikulák.

a) *Mutatónévmások**indicativusi tagadószo mellett*

M a n y s i. A mutatónévmások helye az indicativusi tagadószo és a tagadott állítmány között van, affirmatív mondatokban is megelőzik az állítmányt. Használatuk gyakori.

É.: *tōnān tēl at ti jis* 'úgy látszik azért nem jött' (VNyj. 34, [REG.]), *tōnt at-tē pilsēn* 'akkor im nem féltél' (MUNK. IV, 254); Szo. *ānma lη tō-nā at ti tāyata'βe, iō-li mā nu'pəl tā-ja nānēi* 'Sieh, darum wird sie dann nicht (dahin) gelassen, (weil) man hindurch in das untere Land sieht' (KANN. I, 224), *šā-ān tu'β a't ti tāyata'βen* 'Die Mutter lässt dich ja nicht dorthin (i. m. 224); FL. *a m kχōt pišym nān a't tā: toryamtas LN* 'Du hast ... meine sechs Künste nun nicht verstanden' (i. m. I, 85).

Ny.: P. *at tē tēštēs* 'Im nem volt bátorsága' (MUNK. III, 523).

Kel.: K. *sāot ēl sāot iōnēpn(ə) āo't t(ə) tōβl's* 'An sieben Jahren fehlten noch sieben Monate' (KANN. I, 4), *oχ l[raβ]i pōβšiškum ā't tā pōmantaslom* 'O, sagt er, meinem lieben Sohne habe ich nicht (genügend) befohlen' (i. m. I, 54).

Irod. ny.: *Am sis tanum nujuŋkwe at ta vermum* ['Én hátinam lenyúzni bizony nem vagyok képes'] (ŠERN.—ŠERN.-A, Hurum mojt 11).

Feltételes tagadó mellékmondatok főmondatait gyakran nyomósítják mutatónévmással. Az indicativusi tagadószo helye a névmás előtt van, ugyanis a névmás affirmatív mondatban megelőzi az állítmányt, pl. ms. É.: Szo. *šānēn pu'ββeskēe ta' pu'ββes* 'Wenn seine Mutter ihn gefangen hat, so hat sie ihn gefangen' (KANN. I, 232).

M a n y s i. É.: *at-ke χāntiāyēn: at ta χāntiāyēn* 'ha pedig nem találod: hát nem találod' (MUNK. I, 27); Szo. *li'lingēe ne'γli, ta' ne'γli, atkēe ne'γli, a't ta' ne'γli* 'Wenn dein Leben verschont bleibt, dann bleibt es verschont, wenn es nicht verschont bleibt, dann bleibt es nicht verschont' (KANN. I, 140), *γārlōncēe, ta' γārlōn, atkēe γārlōn, a't ta' γārlōn* 'Wenn du schonst, so schonst du, wenn du nicht schonst, dann schonst du nicht' (i. m. I, 272).

b) *Határozószók*a) *indicativusi tagadószo mellett*

A határozószók általában közvetlenül a tagadó szerkezet előtt állnak.

M a n y s i. É.: *a k w ā i' at soxtēmlē* 'egyre nem csillapodik' (MUNK. II, 15); Szo. *ā k β ā γ at βāyte* 'sie weiss es gar nicht' (KANN. I, 215); FL. *tāβ ā k β ā γ a't nōumāti* 'sie macht gar keine Bewegung' (i. m. I, 206).

a k w -m ū s at va'itēn 'ők teljességgel nem tudják' (MUNK. I, 33), *a k w -m ū s at alχātīli* 'semmikép se hagyja magát megöletni' (i. m. II, 202); Szo. *ān nō'χχardim ā'γi nu'pəl ā'ku m ū z at pō'tertēy* 'Zu dem hinaufgezogenen Mädchen sprechen sie überhaupt nicht' (KANN. I, 222).

taw n e s s at nūwēmtāli 'ő még csak meg sem mozdúl' (MUNK. II, 85).

MUNKÁCSI (VNyj. 35) szerint *ās* 'szintén, megint, még, is', tagadószóval 'sem' jelentésű: *taw ā s at jiw* 'ő sem jön' (uo.); FL. *tāβ ō s a't nōumāti* 'sie macht wieder keine Bewegung' (KANN. I, 206).

Szo. *am sār at pattaβai šum* 'Mir Kerlchen geschieht ja nichts' (i. m. I, 144), *sār ānum at pētē ln* 'Du wirst mich aber nicht zum Kochen legen' (i. m. I, 145).

vāssi χānti at lapē im 'Többé haddá föl nem kerekedem' (MUNK. II, 6); Szo. *βāssi γ at pōtērvī pōrnē nu pēl* 'Er spricht garnicht zu der Por-Frau' (KANN. I, 212), *alnenōmt at pa vi βāssi γ* 'der Tötungsplan taugt [gefällt ihr] gar nicht (i. m. I, 210).

Szo. *am βōs at ti minēym* 'Ich fahre doch nicht' (i. m. I, 235).

Ny.: A KL. nyelvjárásban az É. *ḡs* megfelelője -és, l. az enklitikus partikulák között. P. *vuj-anšux til ōs at tēštēs* 'Az „állat-öreg”-nek ismét nem volt bátorsága őt megtámadni' (MUNK. III, 523).

Kel.: Az É. *ḡs* megfelelője a K. nyelvjárásban MUNK. *ūs* 'FK. *ōs* 'még, ismét', KANN. K. *ūs*, *u's*. MUNKÁCSI szerint tagadómondában 'mégsem' jelentésű (VNYj. 216). Az általa fölhozott példában *tāu lōn khom*, *ōmnān us at kogrēx* 'ő ugyan jó ember, nekem még sem kell' (uo.) valóban az, de a következőkben csak egyszerű nyomósító: *tāu ūs tēt at ōls* 'ő még nem volt itt' (i. m. 208), *tōtā mēt u's ōāt ōlīmān* 'An diesem Platz bleiben wir nicht weiter' (KANN. I, 111), *u's lūl leŋkēnl ōāt kēl βōs* 'Kein Böses Wort hörte man nunmehr von ihnen' (i. m. 61).

Déli: T. *uχ-vail ā khašant mānšiniš* 'éppenséggel nem tud vogulúl' (VNYj. 284).

Az északi *ḡs* megfelelőjére csak összetételben bukkantam: *in-ḡs* 'még most' (VNYj. 282). *tāu in-ḡs ā jis* 'ő még most sem jött' (uo.).

Irod. ny.: *Ta poram anuμn ju-minuμngkve vascsyz am rovi* ['Akkor nekünk visszamenni többé nem szabad'] (Παπαнин, Полюст 64).

Ch a n t i. É.: Szin. *isa jama at jil* 'immer noch wird sie nicht gesund' (STEIN., OVD. I, 156).

nēš 'also, (mit Negation) auch, sogar' (i. m. II, 175, Szin., Ser.).

A többi nyomósító határozószót l. FAZEKAS i. m. 39–40.

β) imperativusi tagadószó mellett

M a n y s i. É.: *ti māt vāssi ul osš aji* 'e helyen vizet többé sohase igyék' (MUNK. II, 180); Szo. *ēlm χōlas iisη tōyμm nō tēηtōyμm χōlne μy'z βāssi γ iāl pη šācu ul βāreen!* 'bis zum Ablauf der Lebenszeit, der Daseinszeit des Menschen mach mehr keine heilige Feuerflut!' (KANN. I, 14), *βāssi γ iōl ul ūyntē ln* 'Stelle sie gar nicht auf den Boden' (i. m. I, 248); FL. *βāssi γ ēlal ul minēn!* 'Fahrt gar nicht weiter' (i. m. I, 196), *nāη ānum βāssi γ ul saβatē ln!* 'quäle du mich nicht mehr!' (i. m. 277).

Szo. *sā k ul rōxtēn!* 'erschreckt nicht sehr' (i. m. I, 332), *χυιimālne χυιi sāηci sā k ul χυιi meen!* 'Wie eine erschreckende scheue Trauerente erschrick nicht sehr!' (i. m. I, 348).

γ) participiumi tagadószók mellett

M a n y s i. É.: *ti-kwoss ūrē im*, *akwāi' ātim* 'akárhogy várom, egyre nem jön meg (nincsen)' (MUNK. IV, 200); Szo. *ta kō'z kinsi, āšē ā kβā γ āti* 'wie er auch sucht, ist sein Vater gar nicht (dort)' (KANN. I, 14) *ān' ik ā kβā γ ātim* 'Der Mann ist überhaupt nicht da' (i. m. 216).

ākūā-ēkwā akw'-mūs ātim 'nénje-asszony nincs sehöl' (MUNK. I, 16).

Szo. *χū'mi de ās ātim* 'Ihr Mann ist immer noch nicht da' (KANN. I, 243).

tēlātū ātim vāssi 'Többé semmi köze hozzá' (MUNK. II, 98); FL. *lōηkχ ēlal βāš. sγ ātim* 'weiter vorwärts sind gar keine Spuren' (KANN. I, 133).

Chanti. A tagadás erősítésére szolgáló nyomósítószókat (határozószókat stb.) FAZEKAS részletesen bemutatja (i. m. 39). A teljesség kedvéért néhányat mégis felsorolok.

É.: *sai azàt andàm* 'semmi nesz sincs' (PÁP., ONyt. 93).

min oldëman toγàina než nëηχοί andàm 'mióta [csak] vagyunk, még [csak] ember sincs' (i. m. 109).

Kaz. *uǒ 1 1ǎ : uǒ 1 1ǎ ãnto'm* 'совсѣмь ничего нѣтъ | ganz und gar nichts' (KARJ. — TOIV. 274b).

Déli. Ni. *uǎ γǎstǎ : uǎ γǎst ãnto'm* 'совсѣмь нѣтъ | gar nicht' (i. m. 213b).

Cing. *pǎ r ãvǎm* 'ist gar nicht' (i. m. 721a).

Kel.: Trj. *tǒu γαγ ãntë'm* 'ist gar nicht' (i. m. 976b); V. *tǒγàγ ãntim* ['ua.'] (uo.).

ð) mondatértékű tagadószók mellett

A manyisi nyomósított participiumi tagadószóról *ness āti, ness ātim*-ről azt írja MUNKÁCSI: „valami mondatviszonyt jelölő szólás, melynek pontos értelmét — a mint a fogalom természetéből könnyen meg is érthető — nem sikerült megállapítanom, primitív műveltségű közlőim magyarázatai alapján” (I, 204). Közli Tatjana Szotyinoва ún. sorsénekének szövegét: „Az ének a közlőnek egy régi kéréjéről szól, ki így szól önönmagáról: „Azután én azt gondolom, hogy megkérem őt (Tatjánát) nagybátyjától. Drága selymet, drága posztót helyeztem ím oda az asztalra. Azt mikép is képzelhettem volna, hogy nevelő leányát férjhez adni nincs hatalmában!”

ness āti. — Tat-tit pavlinǎyi

Pedig nincs. — A tattit-falusi leány

takwi kǔsei nē ālēm,
takwi ñamtin nē ālēm.

olyan nő volt, ki maga ura magának,
olyan nő volt, ki a maga esze után
indul.

ñamtā at ārtëlamēm,
takwitāt at kitlǎsēm.
ñamsǎsēm: taχ japǎn mǎwë;

Hajlandóságát ki nem fürkésztem,
őt magát meg nem kérdeztem.
Úgy véltem: majd csak ide adja a
bácsija;

*ness āti — japǎn mǎkwë at vër-
mawë.*

pedig nem — a bácsijának nincs
hatalmában (hozzám) adni őt.

(i. m. I, 205). Ez az idézet a jegyzetekből való, a szövegek közt a fordítás másképp van megfogalmazva, a ritkítva szedett szavak így: 'pedig hát nem' (i. m. IV, 32). Szotyinoва „и то”-val („s íme az”, „holott”) fordítja (i. m. I, 204). MUNKÁCSI a 'pedig nincs, pedig nem'-féle értelem mellett kardoskodik (uo.). Viszont a fent idézett szöveg első sorához ez a jegyzet tartozik: „какъ я могъ думать, что онъ не можетъ ея отдать : и то она сама хозяйка себѣ” („hogyan gondolhattam, hogy ő nem adhatja oda a leányt: s íme, az a leány maga magának ura”). Szerinte a fenti szövegösszefüggésből a 'pedig nincs, pedig nem'-féle jelentés derül ki (i. m. I, 205). A közlő orosz nyelvű magyarázatában az и то 'íme az', 'holott' jelentése éppen olyan jól beleillik a szövegbe, mint a MUNKÁCSITól ajánlott. Ő maga is elismeri, hogy a 'pedig nincs, pedig nem' fordítás a gyérszámú példák nagy részében nem alkalmazható. Pl. *ǎjkǎ, ness ātim Tapël-ǎjkǎ ālēm*: „тотъ старикъ никто другой, Т. ǎ. былъ; az az öreg senki más, mint Т. ǎ. volt” (uo.). *latχën ness*

āti vojéxtimé 'szavad semmibe van véve (hívságosnak bizonyúl) (i. m. IV, 34). Az alábbi példák 'nem egyéb volt' fordítása „sejtelemszerű, a *ness* és *ātīm* szók közönséges értelméből van következtetve” (uo.) [*ness* 'csak' (i. m. II, 74), 'csak úgy, ok nélkül' (V Nyj. 30), 'csak', 'csak úgy', 'ingyen', 'szinte' (MUNK.—SZIL.)]. *mat jist, űnttēlimātā porāt pēs xansāñ, nārem xansāñ nāwēr-pīkwē qlēm, — ness āti qlēm: añ voss gsā mān ta xanimē* 'Valami régi korban, midőn ellődött, csipője tarka, válla (lapoczkája) tarka csikócska volt — nem egyéb volt: most pedig egész testét hozzá ragadt föld lepi' (i. m. I, 43); *ness ātim, — ta xurip uj ti qlēm: akw pāl nol=sam-asānēl ulā-sultmēl pājtaxti* 'Nem egyéb, — olyan állat volt: egyik fél orralikából tüzes szikra tódúl (forr)' (i. m. I, 44), *akw-mat-ērt jolā xqntmēnt ness ātim, — vōr-jiw at xultēm, mātā-pēl jortal akwāi' at nāñki* 'Egyszer csak a mint lefelé tekintenek: nem egyéb, [ami megesett, mint hogy] erdei fa nem maradt meg, sőt éppenséggel (nyomtalanúl) a földje sem látszik' (i. m. I, 46); Szo. *mōšne sū'ma'gēe āñu, gβata'sa'gēe: nās āti qñ i'pīy ta xui' b xum űlnēte, sū'ma'gēe sū'nseñu, kβ at βēamēy; nās āti ta xui' b xum ta űlum! qñ i'pīy sūft pālt āñu, gβa' ds: nās āti ta xui' b āyit űlnēnl, qñ ma' lη tāβ i'pīyāñi'ne.* 'Die Augen der Mōš-Frau blickten ihn an: sieh, jetzt ist der Uhu ein so (schön) gestalteter Mann, (dass) ihre Augen es nicht ertragen, (ihn) anzusehen; sieh, ein so gestalteter Mann ist er nun gewesen! Jetzt blickte sie nach den Holzklötzen hin: sieh, so gestaltete Mädchen sind sie, (sie sind) ja seine Schwestern' (KANN. I, 245).

Indulatszó: kai: kai āti! 'Óh nem!' (MUNK. I, 130); Szo. *kāi ā-tim, s űl xāntsum* 'Nun, nein, ich habe wirklich (so etwas) gefunden' (KANN. I, 221).

c) *Enklitikus partikulák,*

a) *indicativusi tagadószó mellett*

A kiemelt mondatrészhez járulnak.

Az indicativusi tagadószóhoz:

M a n y s i. É.: *pēl 'is', at-pēl* 'nem is, sem' (V Nyj. 36, É., KL., P., K., T.): *ūlmēm at-pēl jiwē* 'álmom még sem jön meg' (MUNK. II, 162), *lakwā mināst, at-pēl xāñlāst* 'szétmentek s nem is hadakoztak' (V Nyj. 36).

Kel.: K. *glē-khwgtēl tāulat, ogt-pēl vōyānl* 'valahonnan [csak] előjelentkeznek, nem is látják [honnan]' (MUNK. IV, 377), *tan a't pēl ká šāñl* 'sie wissen es (aber) nicht einmal' (KANN. I, 126).

Az *at-ke*-hez is járulhat nyomósító enklitikus partikula: *at-kē-pēl: kēlp sāl at-kē-pēl sēli, jārmak-tār at-kē-pēl sēli . . . jārmak-tārēl jāmīte'im* 'ha nem is szerez vörös sálkendőt, ha nem is szerez selyemkendőt, . . . mégis . . . selyemkendővel járdalok' (MUNK. IV, 70), *qln qūse'in? — kwoss at-kē-pēl qūse'im, nāñen manēr!* 'van pénzed? — ha nincs is, neked mi közöd hozzá?!' (V Nyj. 32).

Egyéb kiemelt mondatrészhez:

É.: *akw pūl-pēl at tajēpāsēm* 'egy falatot sem ettem' (V Nyj. 36); FL. *tāβ kxuii, nās pēl a't nōβ, βm tāli* 'Er liegt (und) macht gar keine Bewegung' (KANN. I, 79).

Ny.: Az É. *ās* stb. KL. megfelelője nem önálló határozószó, hanem szóhoz simuló kötőszócska *-és*, tagadó állítmányú mondatban 'sem' (V Nyj. 123); (önálló alkalmazását l. a nyomósító határozószók között). Pl.: *nāu šogu khum-khalné pērjēn, āk khum-és kwān at pērjēn* 'te sok férfi közül válogatsz,

[de] egy férfit sem választasz ki' (uo.), *poñkeñ uj äm öšäm pušen tēsän, äkw öš-és at äriptäpts* 'a farkas az én juhaimat mind megette, egy juhót sem hagyott meg' (uo.).

Kel.: K. *nājer-pël témel kwälät oqt äñši* 'a fejedelemnek sincsenek ilyen házai' (MUNK. IV, 383), *annän päl äepmōānā äepmōā's öä't βottä't* 'auch mir stellen sie keinen dampfenden Napf, keine dampfende Schale (als Opfer) hin' (KANN. I, 38), *ālmāqt päl öä't kññšütä* 'Er weiss nicht einmal, wann sein Tod naht' (i. m. I, 113).

Határozószóhoz kapcsolódnak:

toxa-pël 'mindamellet, mégis' (VNYj. 36). Tagadó mondatban 'mégsem' a jelentése:

É.: *värmel tox kwoss āli, am toxa-pël at mine'im* 'habár a dolog úgy áll, én mégsem megyek' (uo.).

Ny.: KL. *äm te-khätel šoqu jälsēm, tok-pël jel at oqrsēm* 'én ma sokat jártam, mégsem fáradtam el' (i. m. 123).

Déli: T. *in-pël* 'még most'. *ā khqls in-pël* 'még most nem halt meg' (i. m. 282).

Chant i. É.: „*pā* 'und, auch' der auch zur Hervorhebung dient" (STEIN., OVD. II, 61).

Az ind.-i tagadósóhoz járul:

É.: *lou ant pōdardäs, ant pä läldäs* 'Ő nem beszélt, nem is sírt' (PÁP., ONyt. 178).

Irod. ny.: *I jam jasən an pa lopl* ['Egy jó szót sem szól'] (PUSKIN, MONst 20).

Kapcsolódhatik más kiemelt mondatrészhez is:

É.: *sidi noyāžen pidamna pä, sidi iēsti iñ'k an' iēslən pä* '[Mikor] így le vagy soványodva, [mikor] még innivaló vizet sem iszol' (PÁP., ONyt. 148); Szin. *luw xōsajəl är xū manlišət pä at wēritsət* 'Viele Männer sind zu ihm gegangen und wurden [mit ihm] nicht fertig' (STEIN., OVD. I, 95).

Déli: I. *jōgot en täidam, not-pa en täidam* 'weder einen Bogen, noch einen Pfeil habe ich' (PATK.—FUCHS 169).

Irod. ny.: *Letut pa an kitset* ['Ennivalót bizony nem küldtek'] (ŽULEV, Luntš kniŋa 37).

β) Imperativusi tagadósó mellett

Manysi. *päl* 'sem'. K. *pēerntālmāyləpsogu pōβū'n tētäl pā'tnā k'atələnānt sāk toāylən kəxrəl βəl əñšū'n, sāk tōä'tl kəxrəl päl βəl əñšū'n!* 'Halte . . . deine vielen Söhne, die kein Kreuz auf der Brust tragen, an dem Tage, wo sie ohne Nahrung sein werden, nicht mit sehr vollem Bauche, (aber) halte sie auch nicht mit sehr leerem Bauche!' (i. m. I, 37).

γ) Participiumi tagadósó mellett

Manysi. *päl*, jelentése a participiumi tagadósóval együtt: 'sincs', 'semmi sem'. A kiemelt mondatrészhez csatlakozik, tehát a tagadósóhoz is járulhat.

Kel.: FK. *oqpləl ponnē ponēmēmt oqti-pël nār khōntimēn?* 'ha előbb nem tettünk oda semmit, mit találhatunk [ott]?!' (MUNK. I, 166); K. *jüntēp pēlnē mō-pël oqti* 'tútól áthatható hely sincsen [rajta]' (i. m. IV, 252), *iūβ-tēnēnl päl qāti* '... haben sie ja nichts zu essen' (KANN. I, 97), *ä'kušōβn əšmāiəsän, iōrlī xar päl qāti, sāk kōñk pōixar päl qāti* 'Als Gleichwertige behan-

delte er sie, einen Armen gibt es nicht, (aber) auch einen Steinreichen gibt es nicht' (i. m. I, 36).

ð) *Tagadó kötőszó mellett*

M a n y s i. É.: *ātā-pəl nēss pattēstā, nēss jol pinēmētēstā* 'sem le nem ejtette, sem le nem tette' (MUNK. IV, 143).

A tagadás enyhítése. Csak néhány, gyakrabban előforduló, állító és tagadó mondatban is e célra használatos szót sorolok itt föl.

M a n y s i. É.: *ērīñ joxti, ēriñ-pəl at joxti* 'lehet, hogy jön, lehet is, hogy nem jön' (VNYj. 36, REG.); FL. *aleyn, nāñ ē. rñ āñ at ayteyn* 'du wirst Beute machen, vielleicht glaubst du (das) jetzt nicht (KANN., I, 370).

C h a n t i. É.: *nāñ ārdān iāχna wērāmdj-kēmāt ant oldel-lamba* 'Magatok-forma néptől lebírhatók mintha nem lennének' (PÁP., ONyt. 143).

(PATK.) *čék* kicsinyítő szócska, *ent-čék* 'csaknem'.

Déli: I. *etta ent-čék jūxtai* 'mit genauer not ist er angekommen' (PATK. 146).

Néhány mondatfonetikai megjegyzés

Az alábbi példamondatokban a tagadószó nem változik ugyan minden esetben, de szókezdő és szóvégző hangjai a környező szavak hangtestében változást okoznak, pl. *a, ə, a* eltűnhet stb. Ez a jelenség általános, nem tagadó mondatokban is találkozunk vele.

M a n y s i. É.: FL. *mān kχōntlaχtynkβ a't laββesaβ* 'Uns ist es nicht erlaubt Krieg zu führen' (KANN. I, 74), *āšā, ākumē.kβ a't pēnyi* 'Vater, meine Tante, weissagt nicht' (i. m. I, 148).

C h a n t i. É.: *lou nēmāz(a) ant pōdər'l* 'Ő semmit sem beszél' (PÁP., ONyt. 162); Szin. *χojat širñ muj(a) at ūllən?* 'Warum lebst du nicht nach Menschenart?' (STEIN., OVd. I, 152); Ser. *āmet im(ə) qntəm* 'Seine Tante ist nicht da' (i. m. I, 289).

Déli: Kr. *nēñχāiā:t tōttə ūtot(a) antā* 'oliko siellä nainen vai ei' (KARJ.—TOIV. 577a).

Kel.: Trj. *āi anf(ə) fāia* 'Nincs szerencséje' (i. m. 6a).

L + l < LL. C h a n t i. É.: Szi. *ñol āL lēpəl (< āL + lēpəl)* 'die Nase soll nicht hindurchgehen' (STEIN., OVd. I, 27, 37).

γ töltőhang keletkezik. M a n y s i. Kel.: K. *ñpsäβ tēnə-γ-ğāti, pumsäβ tēnə-γ-ğāti* 'Baumknospen zum Essen gibt es keine (mehr), Grasknospen zum Essen gibt es keine (mehr)' (KANN. I, 44).

Tagadószók állító értelmű használata

a) Érdekes, hogy mindkét obi-ugor nyelvben az imperativusi tagadószó a tiltás mellett a bizonyosság erősítésére is szolgál. De a jelentésváltozás a két nyelvben ellentétes irányú, mert míg a manysiban állító értelmű nyomósítószóból lett tagadószó, addig a chantiban az imperativusi tagadószónak van bizonyos esetekben állító jelentése.

M a n y s i. Csak az északi nyelvjárásból van rá példám, ahol az imperativusi tagadószónak *ul* az alakja.

É.: *ul vit=χul-susäs ēri* 'Természetes, hogy halhozomány kell' (MUNK. I, 23), *taw jāni χum* 'ő nagy tisztviselő!' — *ul, ul* 'hogyne, hogyne' (VNYj. 33),

ʒot ul-pël āmp ʒarti 'ott alighanem v. bizonyára kutya ugat' (uo.); *ās ul am?!* 'hát hogyan én?! bizony én!' (MUNK. II₃, 476), *taw ʒum ul vorāte'im?!* 'Hát ugyan hogyan követelőzném?!' (MUNK. III, 117).

Elképzelhető, hogy az imperativusi tagadószó ellentétes jelentést vett föl (vö. FOKOS: A jelentésváltozásnak néhány különleges esete, NyK. LIV, 63 kk). De éppen az északi és nyugati nyelvjárások — a tagadó ige többi alakjaihoz nem illő — hangtete miatt azt a föltevést kockáztatom meg, hogy *ul* nem tagadó igei eredetű. Állító, nem tagadó jelentése volt, és nyomósításra szolgált (vö. NyK. LVI, 62–3). A mandsiban az imperativusi 1. és 3. sz. mellett ma is áll *voss* nyomósító. A chantiban pedig az imperativusi tagadószó kíséretében minden személy mellett állhat állító szócska. A jelentésváltozás úgy mehetett végbe, hogy az imperativusi tagadószó *ul* nyomósító szócskával együtt állt az igei állítmány előtt. Az *ul*, hangalakja az imperativusi tagadószóhoz hasonló lévén, idővel átvette ennek funkcióját. Az első két vagy három példában eszerint az *ul* eredeti jelentése maradt volna meg. A jemtlandi lapp nyelvjárás szolgáltat az ilyen változásra analógiát. *kennā*, *konn* nyomósító áll a tagadó ige mellett, de sokszor elmarad a tagadó ige és a nyomósítószó fejezi ki a tagadás képzetét (HÁLÁSZ: NyK. XXII, 248, KERTÉSZ: SUSTOim. LXVII, 192).

C h a n t i. PÁPAY szövegeiben az 1. és 2. szem. imperativusi tagadószó lehet *al* és *alt* is, a 3. szintén. REGULYNál inkább a 3. szem. *-t* végződésű. Ugyanezek az imperativusi tagadószók lehetnek nyomósítók 'möge' jelentésben: 1., 3. szem. *alt*, 2. szem. *al*. Az O.-ban KARJALAINEN személyileg differenciálatlan adatai szolgálnak egyszersmind nyomósításra is. STEINITZ személyragozott adatai közül az 1. és 3. szem. tiltó és nyomósítószó együttesen, tehát 'ich, er möge nicht' értelmén kívül 'möge, soll' jelentése is van (OVd. II, 135). A Kaz. nyelvjárásban sem KARJALAINEN, sem STEINITZ imperativusi tagadószavait nem találtam nyomósító szerepben. A Szin.-ről STEINITZ ugyanazt mondja, mint az O.-ról (uo.). Érdekessége, hogy bár *āl* 2., *āl* 3. személyű, közülük nyomósító szerepben csak *āl*-t találtam, még pedig 2. és 3. személyben. A Ser. *āt* ($A > t$, uo.) nem fordul elő nyomósítóként, illetve vele azonos hangalakú a parancsolószó.

Ami az imperativusi tagadószók jelentésfejlődését illeti, az ellentétes jelentésváltozás az ilyen mondatok alapján indulhatott meg: *izūē, mā-pā mānti ʒodi ālt mānlēm* 'Öcsike, én hát menni hogyan mennék!' [$<$ hogy ne mennék! Olyan nincs!] (ZSIRAI, OH. II, 67), *neŋ-ki manlēm, ma ʒoŋi ālt mānlēm!* 'ha te menni akarsz, hogyan mennék én is!' (PÁP., ONGy. 184). Ezekben a mondatokban ki van téve a *ʒodi*, *ʒoŋi* 'hogyan', tehát jelentése az imperativusi tagadószóval együtt: 'hogyan ne, hogy ne'. Idővel erre nem volt szükség, mert az imperativusi tagadószónak egymagában is volt már állító, nyomósító jelentése: *ālt līlēmān!* 'Hogyan ennénk meg (v. persze hogy megeszszük)!?' (PÁP., ONyt., 138), *māsejāmke ālt mānnlēm* 'Ha oda adtak, hogyan mennék?' (ZSIRAI, OH. II, 196, [REG.]). Az ugyanazon személyek közti ellentétes jelentésváltozás úgy képzelhető el, ahogy fent vázoltam. De annak a jelenségnek, amikor pl. a 3. személyű imperativusi tagadószó 2. személyű ige előtt állva nyomósító jelentésű, okát adni nem tudom.

b) M a n y s i. *atiŋ-ke* a tagadó igeének egyik igenévi alakja, ma már csak a *-ke* fölitéles partikulával kapcsolatban fordul elő. Jelentése felől maguk a gyűjtők is bizonytalanságban vannak. *atiŋ-ke* változatos funkcióban jelentkezik, ezért nehéz ennek pontos elhatárolása. Egyes esetekben mondat-

értékű tagadósónak mutatkozik, legtöbbször azonban a kötőszó kategóriájához közeledik, sőt valódi kötőszóként is előfordul. Hasonlóképpen kell elképzelnünk a fejlődését, mint a magyar *hanem* szónak (vö. KLEMM, TM. 445). *atiŋ* participiumi tagadószó *-ke* feltételes partikulával tagadó feltételes mellékmondatot alkothatott vagy abban fordulhatott elő. A két szó idővel összetétellé vált (*atiŋ* szót az eddig megjelent szövegekben önállóan nem találtam). Jelentése elhomályosult, sem a tagadást, sem a feltételességet nem érezték benne és így ellentétes kötőszóként is kezdték használni. MUNKÁCSI a szó jelentésének megvilágítására párbeszédet hoz föl, ahol csak lehet, megkísérli a tagadó jelentésű fordítást. Ahol ez nem lehetséges, ott a 'nohát' szót alkalmazza.

MUNKÁCSI jelentésmagyarázó példája és egyéb példamondatok: *ti lātiŋ ānēm lāwāln, manēr-sir lātiŋ?* — *am at lāwe'im, ēsērmā nañēn lāwuŋkwē,* — *ul ēssēmētēn! manēr ēssēmāŋkwē?!* — *atiŋ-ke lāwe'im* 'mondd meg (magyarázd m.) nekem ezt a szót, micsoda szó? — Én nem mondom, szégyen neked mondanom — Ne szégyenkezzél! minek szégyenkezni?! — Nohát, (ha nem kell, hát) megmondom' (VNYj. 32). Egyéb példa: *atiŋ-ke* [!] — *namsi* — *jāluŋkwē ēri* 'Nem lehet másképp — gondolja — útra kell indulni' (MUNK. II, 55); L. *atiŋ-ke tārātīlēm* 'ha másképp nem lehet, alábocsátalak' (i. m. III, 115); FL. *atiŋ-ke naŋki xum šāpītālēm kit jiw ūltēm porā āxtīm sās jolī pālne, nāj ūnli jāmēs jolnē nañ voss ūnttāslēn!* 'Hát nem egyéb [minek lennie kellene, mint az hogy] a magad férfiú fölszerelte két fából összerótt tutajnak hántott nyírhéj — [ernyője] alá, az úri nő ülésére szolgáló jó helyre — űltetnél [oda] engem' (i. m. IV, 51), *lavān: Tari-pēs-nimālā sqw luwēt ūreu, atiŋ-ke* — *jūil nāj-xŋŋ jiw* — *pēlēm lavān* 'mondjátok, hogy Tari-pēs-nimālā-saw lovait őrizzük, másképp — hátul a tüzes fejedelem jön — meg fogtok gyúladni' (i. m. I, 9), *atiŋ-ke Numi-Tqrem āsūw kwoss-kē-pēl vit-xul voss tārātūsēn* 'Nohát Numi-Tārem atyánk bocsáss le legalább vízi halat' (i. m. I, 73), *tquli!* — *lāwi* — *atiŋ-ke jūw jŋŋxeu!* 'Elég, — szól — hát forduljunk vissza! (i. m. II, 57), *atiŋ-ke am jeltēptiānēm* 'nohát én adok nekik életet' (i. m. I, 131). A jegyzetek közt ezt a magyarázatot találjuk: „Я ихъ не то оживлю (ha nem lehet másképp v. ha meg kell lenni, hát életre hozom őket)” (i. m. I, 262); FL. *am ātink šāltsēm sār* 'Vielleicht trete ich doch hinein' (KANN. I, 193). A magyarázatok között KANNISTO a következő orosz jelentést adja: 'ну да, ужъ, не то, зайду' (i. m. I, 423).

Összefoglalás

Az obi-ugor nyelvekben tagadásra a finnugor eredetű tagadó ige egyes tagadószóvá merevedett alakjait használják. Ezek (eredeti alakjuk szerinti elnevezéssel): indicativusi, imperativusi, participiumi (mondatértékű) tagadószók. A személyragozás nyomai megvannak a chanti obdorszki és színjai nyelvjárásában, ahol is az imperativusi tagadósónak más a hangalakja sg. 2. és 3. személyben. A manysi középlozvai nyelvjárásában a múlt században még használtak birtokos személyragozott participiumi tagadószót. — Az említett igei eredetű tagadószók mellett tagadást fejeznek ki: fosztóképzővel, — a chantiban egy tagadó jelentésű igével — tagadónévmásokkal és határozószókkal, idegen (orosz, tatár) eredetű tagadószókkal.

Hangtani eredmények. A manysiban a tagadó ige tőhangzójaul *ā, *ε ~ *i magánhangzóváltakozást következtethetünk ki. Az imperativusi alakok közül csak a déli tavidai tartozik hozzá. Az északi és nyugati imperativusi *ul* magya-

rázatára az a föltevés van, hogy nem tagadó igei eredetű, hanem parancsoló, nyomósító szócska. Ilyen szerepköre ma is van.

A chantiban az indicativusi és participiumi alakoknak **a*, az imperativusiaknak **ä* a kikövetkeztethető főhangzójuk. Tekintve, hogy az előbbi palatális illabiális redukált hang, míg az utóbbi palatális illabiális teljes hang, a kettő különbségének flexiós oka lehet. A manysival együtt palatális hangrendűek a kikövetkeztetett hangok. Az eddigi véleményekkel ellentétben lehetségesnek tartom, hogy nem kell külön tagadó és tiltó igét feltennünk.

Alaktani tanulságok. A manysi tagadó ige tövéhez az indicativusi alakokban causativ képző, a tavdaiban semmi, a chantiban gyakorító képző járul. Az említett képzők valószínűleg mindkét nyelvben praesensjelül szolgáltak (egy részük szolgál ma is). A ránk maradt indicativusi tagadószó a praes. sg. 3. személy lehetett, míg az imperativusi tagadószó valószínűleg imp. sg. 2. sz. volt. A tövéhez járuló *-l* momentán intenzív képző azonos alakot mutat a mordvin, finn, lapp imperativusi tagadószó képzőjével. — A participiumi tagadószók az obi-ugorban többféle igenévképzővel ellátott alakjai az indicativusi formának. A leggyakoribb mindkét nyelvben az *-m* képzővel továbbképzett alak.

A *mondattani tárgyalás*nál az a probléma merült föl, hogy eredetileg milyen jelentéstartalmú igék tagadására szolgált a tagadó ige. KLEMM és FAZEKAS, a participiumi tagadószó mondattani alkalmazására alapozva véleményüket, ellentétes eredményre jutottak. A tagadó igét eredetileg csak a cselekvés, illetőleg csak a létezés tagadására vélték specializálni. Velük szemben valószínűnek látszik, hogy a tagadó ige a cselekvést és létezést egyaránt tagadta, bár ezt ma már nehéz eldönteni a nem élő tagadó igen.

Ami a tagadószók használatát illeti, az állítmány tagadására használják az indicativusi, imperativusi, participiumi tagadószót, a cht. *kurt-* tagadó jelentésű igét, a fosztóképzőt és az orosz eredetű *ne* tagadószót.

Az alany tagadására participiumi tagadószót, *ne* szócskát használnak, azonkívül tagadó névmásokat;

a tárgy tagadására indicativusi tagadószó és tagadó névmás;

a határozóóra indicativusi, participiumi tagadószó, fosztóképző; tagadó névmás és határozósó;

a jelző tagadására indicativusi tagadószó, *kurt-* tagadó jelentésű igeigenévi alakja és fosztóképző használatos.

Mondatértékű tagadószó szerepében általában participiumi tagadószókat találunk (de: ms. P., K. *tuma* < tat.).

A mellérendelő összetett mondatok tagadása participiumi tagadószóval történik. A nem északi nyelvjárásokban *ne* is előfordul.

A felsoroltakból láthatjuk, hogy egy-egy tagadószó fajta három—négy féle mondatrész tagadására is használható. Az imperativusi tagadószó azonban csak az állítmányt tagadósíthatja. Legkiterjedtebb szerepköre a participiumi tagadószónak van.

A tagadó névmások és tagadó határozószók tárgyalásakor kimutattam mondattani kutatások alapján, hogy az obi-ugor nyelvekben az eddigi véleményekkel ellentétben kettős tagadás nem volt (l. NyK. LIII, 210—19). Ezt a megállapításumat egyéb finnugor nyelvekbeli vizsgálódások is támogatják.⁴

K. SAL ÉVA

⁴ E helyen is köszönetet mondok Vértes Editnek dolgozatom második felére vonatkozó hasznos tanácsaiért.

Hangmegfelelések a manysi nyelv orosz jövevényszavaiban*

I. Mássalhangzók

a) Zárhangok

Mivel a manysiban zöngés zárhangok általában nem fordulnak elő, az orosz zöngés és zöngétlen azonos képzésű zárhangok megfelelői teljesen egyformák.

1. Or. *n, ɓ* (*p, b*)

Az or. *n, ɓ* helyén a manysiban minden helyzetben *p-t* (a Szo. nyelvjárásban KANNISTO szerint gyakran *в-t*) találunk: É. *pulät* 'acél' (< *булат*), TJ. *piłä* 'Säge' (< *пила*, Vok. 52); FK. *käpkən* (< *капкан*, Vok. 40), P. *kīrəs* 'a gyalom nehezítő kövei' (< *кибас*); P. *šöl'p* '... Balken ...' (< *жолоб*, Tat. 180—1), FL. *šyrkr* 'Schwanzschraube des Gewehrs' (< *шурп*, Tat. 181). Rendellenes megfelelés alig akad. Pyen a FL., Szo. *pyknä*, AHLQV. *püxnä* 'carreau' (< *бубны, бубной*, Vok. 118). Bizonyára disszimilációs jelenséggel van dolgunk. Az AHLQV. *kürmes*, KANN. AK. *ke'rməs*, KK. *kör mms* (? < *кирпич*) alakokat KANNISTO (Tat. 130) a tatárból magyarázza, mert ott a *b ~ p ~ m* váltakozás eléggé közönséges, de ennek a szónak nem tudja *-m*-es változatát kimutatni.

2. Or. *m, ɔ* (*t, d*)

Az or. *m, ɔ* megfelelője a manysi nyelv minden nyelvjárásában és minden hangtani helyzetben általában *t* (a szoszvaiban gyakran *ɖ*).

Szó kezdetén: T. *taxšä* 'szintén' (< *также*), ÉV. *tulw'p* 'Schafpelz' (< *тулун*, Tat. 198), Szo. *tu'mäi* 'Plan' (< *думаи*, WV. 140), DV. *tarakā'n* 'Schabe' (< *тапакан*, kézír.), AL. *tas* 'Schüssel' (< *маз*, kézír.) stb.

Szó belsejében: P. *valtar* 'oltár' (< nyj. *волтарь*), P. *əpēt* 'ebéd' (< *обед*, kézír.), KL. *ūpiti* 'megsért' (< *обидум*), FL. *ā'rint* 'Schuld' (< *аренда*, kézír.)

* Az alábbi cikk egy hosszabb tanulmányom egyik fejezete. Manysi nyelvi adatokat általában csak egy szerzőtől és egy nyelvjárásból idézek. Ha az adat mellett csak nyelvjárási jelzés áll, akkor az adat MUNKÁCSITÓL való. KANNISTO adatai mellett jelzem a lelőhelyet is (Vok. = MSFOu. XLVI; Tat. = FUF. XVII; WV. = MSFOu. CI; kézír. = kézirat). Ahol van KANNISTOTÓL adatom, ott csak azt idézem. Az utalások a lelőhelyre, nem a származtatásra vonatkoznak. Ezúttal is köszönetet mondok KANNISTO ARTURNÉNÁK, aki férje kéziratot hagyatékát rendelkezésemre bocsátotta, és LIIMOLA MATTMÁK, aki az adatok kikeresésében segített.

É. *ātlas* 'atlaszselyem' (< атлас), АНЛQV. K. *otnāko* 'doch' (< однако, Gram. 243), AL. *katait* 'rollen' (< катать, kézír.), P. *pētəx* 'kakas' (< петух), T. *pātka-u* 'patkó' (< подкова), stb. A K. *kəntkə* 'pej' (< гнедко) szóban a *t* palatalizálódása az *-n-* asszimiláló hatására történhetett (de vö. AK. *kəntkə*, kézír.). A TJ. *sara-βā* köszöntésben (< здорowo, kézír.) a *ð* kiesése a szókezdő mássalhangzótorlódás föloldásának ritkább módja.

Néhány szóban a *d* azt mutatja, hogy a szó még nem asszimilálódott eléggé a manyisi ejtéshez: É. *poduskā* 'párna' (< подушка, de ROMB. *путыска*), DV. *sadok* 'Umzäumung im Fluss . . .' (< садок, Vok. 134), KL. *sušēda* (dual.) 'szomszédok' (< cyced), AL. *lādn* 'Weihrauch' (< ладан, Vok. 14). A K. *pəskəlāt* 'pisztoly' szóban (< пистолет) a *t* > *k* változás bizonyára a *pəskən* 'puska' hatására történt. A mássalhangzó előtti vagy szóvégi *cm* hangkapcsolat kiejtése már az oroszban egyszerűsödött a vidék nyelvjárásában (KALIMA, RLWS. 13). Így tehát orosz nyelvjárási sajátosságot tükröz a T. *lisvəx* 'vörösfenyő' (? < листвень), KL. *rošesva* 'karácsony' (< рождество) és ROMB. *ucveska* 'mész' (< известка).

Szó végén: T. *uklat* 'alapperenda' (< уклад), TJ. *kōt* 'Jahr' (< год, WV. 130), Szo. *nāklāp* 'Verlust' (< наклад, Vok. 86), É. *pulāt* 'acél' (< булат), FL. *pynt* 'Pfund' (< фунт, kézír.), K. *parxāt* 'gőzhajó' (< паруход) stb. Az AL. *puntā* stb. 'font' szóban nem nominatívusi, hanem genitívusi alak átvételéről van szó, a FL. *müstā* 'Brücke' (< мост, Vok. 114) szó végén pedig talán birtokos személyrag lappang.

3. Or. *тb, дb* (*t, d*)

Megfelelése minden nyelvjárásban és minden helyzetben rendszerint *t*. Úgy látszik azonban, hogy ennek a palatalizált hangnak elég gyakran egyszerű *t* is megfelelő minden hangtani helyzetben.

Szó elején: AL. *tiki* 'vad' (< дикий), KK. *tōkt* 'Birkenteer' (< деготь, kézír.), É. *tāsā* 'drusza' (< меза), T. *tētā* 'nagybácsi' (< дядя), TCS. *tētā* 'apuka' (< тятя, kézír.). A P. *t* KANNISTO szerint affrikáta-színezetű: *tšūktš* 'szurok', *tšētš* 'apuka' (kézír.). A szókezdő *дb*-nek igen gyakran *j*-felel meg, tehát olyan, mintha egy *dj*-mássalhangzótorlódással, nem pedig *d*-hanggal állnánk szemben. Ez orosz kiejtést tükröz: KK. *ipāx* 'Gemeindeschreiber' (< дыак, kézír.), AK. *ipān* 'Diakon' (< дыакон, Vok. 14), AK. *ipēšx* 'Kirchendiener' (< дыячок, Tat. 96, de TJ. *tejē.tšāx*¹), KK. *ipāβol* 'Teufel' (< дыявол, Vok. 14). Palatalizálatlan *t* felel meg: FL. *tēlā* 'dolog, ügy' (< дело, kézír.), KK. *tərmə* 'Gefängnis' (< тюрьма, Tat. 205). A manyisi hangrendszerben idegen hangot tartott meg a KL. *đəniški* 'pénzértékben' (< деньги).

A szó belsejében is kettős megfelelést találunk. Palatalizált alak, *-t-* jelentkezik a következő példákban: É. *Ikñati* 'Ignác' (< Игнатиу de *Ixnatis* < Игнатич), T. *iskātər* 'abrosz' (< скатерть), É. *istokla*, KL. *toklā* 'üveg' (< стёкла), K. *ātəjul* 'takaró' (< одеяло), É. *Awtūta* 'Eudokia' (< Авдотья), P. *krenčal* 'peres' (< крендель, kézír.), KK. *kāt* 'Kata' (< Катя, kézír.), AL. *kūt* 'kóc' (< кудель, kézír.), P. *nēt* 'Färs' (< нетель, Vok. 44), P. *pālat* 'palota' (< палати), T. *pončē.knič* 'hétfő' (< понедельник), AK. *pətəl* 'eine Art Netz' (< фитиль, kézír.), T. *pātī.nəx* 'cipő' (< ботинок), É. *rētkā* 'retek' (< редька), T. *tētā* 'nagybácsi' (< дядя). Palatalizálatlan alakok:

¹ Ez is amellezt szól, hogy a szókezdet itt mássalhangzótorlódásnak számít.

Szo. *ārta, ŋ* (instr.) 'együtt' (< *артель*, kézír.), KL. *šitā* 'élet' (< *жизнь*), ÉV. *šitlk* 'hámnnyereg' (< *седелка*, de Szo. *šitelka*, kézír.), É. *Ištrən* 'István' (< *Степан*), *prošti* 'bocsáss meg' (< *проси*).

Szó végén csak ritkán van tiszta -t megfelelés: KL. *χut* 'bár' (< *хоть*), ÉV. *tūkt* 'Birkenteer' (< *деготь*, de TJ. *tōkōt*, Szo. *tūg*, kézír.). Magánhangzót is kapott az АНЛQV. P. *opetti* 'wiederum' (< *опять*, Gram. 243). Palatalizálatlan az AK. *pēšt* stb. 'Siegel' (< *печатъ*, Vok. 141) szó vége. Egészen elmaradt a *t*, a T. *iskā'tar* 'abrosz' (< *скатерть*), KL. *šés* 'rész' (< *часть*), ÉV. *βōloš* 'Bezirk' (< *волость*, Vok. 114) stb. szavakban. Az utóbbi kettőben valószínűleg már az átadó nyelvjárásban sem volt meg (vö. KALIMA, RLWS. 13).

4. Or. *κ, ɛ* (*k, g*)

Szókezdő helyzetben minden nyelvjárásban *k-* a megfelelőjük: FL. *kālaš* 'Semmel' (< *калач*, Vok. 134), ÉV. *kalabā* 'Gemeindeältester' (< *голова* Vok. 115), AL. *kūl* 'Mattensack' (< *куль*, kézír.), DV. *kalesō* 'Rad' (< *колесо*, Vok. 115), K. *kanpar* 'kámfor' (< *камфора*), TJ. *kñiχ* 'Buch' (< *книга*, Tat. 124). KL. *kōpaka* 'kopek' (< *копейка*), P. *kapkzān* 'Fuchseisen' (< *капкан*, Vok. 40). Csak egészen elvéve találunk ΜΥΝΚΑCΣI adatai közt *k̄-* megfelelést, mint *Ḵoršən* 'ölyv' (< *коршун*, de *kuršən*, *küršən* is), P. *Ḵājijχ*, K. *Ḵājəχ* (de KANN. P. *kaā'ijχ*, FK. *kōā'ijχ* stb. 'grosses (oft gedecktes) Boot' (< *каюк*, *каюк*, Vok. 134). Az átadó nyelvi labialis magánhangzó a manysiban néha *kβ-t* eredményez: KK. *kβər'ijχ* 'eine Art Fleischpastete' (< *курник*, Vok. 64), Szo. *kβāik* 'Boot' (< *каюк*, Vok. 134), szó belsejében: É. *šikwən* 'vaslábas' (< *чугун*): KK. *lōākβn* 'Branntweinanker' (< *лагун*, Vok. 134).

Szó belsejében magánhangzóközi helyzetben és magánhangzó előtt, tehát szótagkezdő helyzetben ugyancsak -*k-* (Szo. *σ*) megfelelést találunk: T. *āñkət* 'angyal' (< *nyj. ангиль*), TJ. *ūkü'rtsem* (acc.) 'Gurke' (< *огурец*, WV. 129); АНЛQV. P. *otnāko* 'doch' (< *однако*, Gram. 243), É. *jurkā* 'szoknya' (*юбка*), P. *kūl'pka* 'Taube' (< *голубка*, kézír.), ÉV. *kñikā* 'Buch' (< *книга*, Tat. 124), KL. *kōpaka*, AL. *tiki*, KK. *mō'kə* 'Mehl' (< *мука* Vok. 63) stb. Magánhangzóközi helyzetben *χ-t* találunk a TJ. *ijāχər* 'Anker' (< *якорь*, Vok. 14) szóban. Szóvégi -*k* megfelelést találunk a manysiban akkor is, ha az oroszban a *κ, ɛ* hangot magánhangzó követi: P. *jātalk* 'egy hurkaféle étel' (< *ямалька*, *емалька*), KL. *potporuk* 'heveder' (< *подпруга*), P. *sustək* 'Hausgeist, Kobold' (< *суседко*), AL. *telək* 'szekér' (< *телега*, kézír.). A tavdaiban és elvéve más nyelvjárásokban ilyenkor is, mint általában szó végén, rendszerint *χ-t* találunk: T. *potiləχ* 'palack' (< *бутылка*), *pāti'nəχ* 'cipő' (< *ботинок*), *sikərəχ* 'papírtölcsér dohánnyal' (< *цигарка*).

Mássalhangzó előtt az É. nyelvjárásokban rendszerint -*k-t* (ritkábban -*χ-t*) találunk, a többi nyelvjárásban általában -*χ-t* (ritkábban -*k-t*): T. *uklət*, K. *Okropja* (női név < *Аграфия*), É. *Iknati*, *Iχnatis*, É. *istokla* ~ KL. *istokla*, *toklə*; Szo. *nākləd* ~ P. *naχət* ~ FK. *nōāχət* ~ KK. *nōāχət* ~ AK. *na'χət*, *nəχət* (Vok. 86), Szo. *pākriv* ~ FL. *pūkrip* ~ AL. *pōχər* ~ KL. *pūχər* 'Keller' (< *погреб*, Vok. 62), Szo. *pūkrōβχətal* ~ AK. *pūχrōβ* 'das Fest Покров' (Vok. 129), KL. FK. *pēksū* 'mókus' (< *бекша*, de PALLAS. Zoogr. I, 184 *peechs*, KARPINSKI: JSFOU. XXX/8, 29 *Пехша*); É. *sākrā* 'puskatarpló' (< *жабра*), Szo. *sākləd* ~ FL. *sāklət* ~ AL. *saχət* ~ DV. *sāχət* ~ ÉV. *sāχət* ~ P. *saχət* ~ FK. *sāχət* ~ KK. *sōāχət* ~ AK. *sāoχət* ~ T. *seχlät* 'Pfund' (< *заклад*, kézír.), T. *taχšā* (< *также*).

Hasonló a megfelelés szóvégi helyzetben. Pnyenkor szinte szabályként hat, hogy minél délibb nyelvjárással van dolgunk, annál gyakoribb az or.- $\kappa >$ - χ megfelelés.

Eddig nem volt szükséges az adatoknak nyelvjárások szerint való összeállítás, de itt ez célszerűnek mutatkozik.²

Szo. *kāpaç* 'Schenke' (< *кабак*, kézír.), *βēnik* 'Badequast' (< *веник*, Vok. 44), *pi'jaç* 'Piroge' (< *пирог*, kézír.), *prāñiga* 'Pfefferkuchen' (< *пряник*, Vok. 29), *pāsmac* 'eine Art Schuh' (< *башимак*, Tat. 161), *juťšik* 'Hebebaum, Stange' (< *рычаг*, Tat. 67), *sāpaç* 'saapas' (< *сапог*, kézír.), *šimšāç* 'Ohrring' (< *жемчуг*, kézír.), *pujātnig* 'Wadenstiefel' (< *бродник*, kézír.),

FL. *kāpak*, *piñak*, *pirak*, *sāmak* 'Flintenschloss' (< *замок*, Vok. 138), *sōpak*, *šimšāk*,

É. *sāk* 'kis hálófajta' (< *сак*), *varok* 'túró' (< *твороз*).

KL. *kūrç* 'eine Art Fischhaken' (< *крюк*, Tat. 127), *piñiç* (l. Szo. *βēnik*), *pirāk* ~ *pirç*, *purāk* 'nyírhéjdoboz' (< *бурак*), *sāk*, *scāmç*, *sōpōç*, *sātiç* (< *садок*), *šimšāç*, *tūrēç* 'rögtön' (< *вдруг*), *voilēç* 'nemezpárna' (< *воилок*), *varok*,

AL. *iaššç* 'Kiste' (? < *ящик*, Vok. 87), *koçpç*, *kūrç*, *kūrñiç* 'eine Art Fleischpastete' (< *курник* Vok. 64), *lutoķ* 'mergus albellus' (< *луток*), *piñiç*, *pirç*, *purak*, *prēñiç*, *pošmç*, *pāstpç* '... Stange ...' (< *бастрык*, Tat. 158—9), *patalōk* (< *потолок*, Tat. 164), *sēmç*, *sootç*, *šimšç* ~ *šimšç*, *tūrç* (Tat. 204—5), *βailç* (kézír.), *optorničta* (loc.), *plotšič* (-*ñēkt*) 'Zimmermann' (< *плотник*, kézír.),

ÉV. *iaššç* ~ *iaššç*, *iēšç* 'Kirchendiener' (< *дьячок*, Vok. 141), *kūšpç*, *kūrç*, *kūrñiç* ~ *kūrñiç*, *maiāk* 'ein am Winterwege als Wegweiser aufgepflanzter junger Nadelbaum' (< *маяк* Vok. 86), *βēñiç*, *pirç*, *prāñiç*, *pāstpç*, *sēmç*, *šūštiç*, *šimšç*, *βailç*, *optornič* 'kedd' (< *вторник*, kézír.), *kalanok* 'mustela sibirica' (< *колонок*, kézír.),

DV. *iaššç*, *iēšç*, *kōpç*, *kūrç*, *kūrñiç*, *maiāk*, *βēñiç*, *prēñiç*, *patalōk*, *scāmç*, *sadok*, *šimšç*, *βailç*, *optorničt* (loc.), *kalanok*, *pirç*, *βeršōk* 'Zoll' (< *вершок*, kézír.),

P. *iēšç*, *koāpç*, *kūrñiç*, *βēñiç*, *prāēñiç*, *pastrēç*, *potlēç*, *sēmç*, *sōpek*, *šimšç*, *βailç*, *optornič*, *kolnok*, *pirpç*,

FK. *iōāç* (dual. *iōāki*), *iēšç*, *koāpç*, *pāllaç*, *sāmç*, *šāmç*, *tōpōç*,

KK. *iōāç* (dual. *iōāki*), *iēšç*, *kβērñiç*, *podātñiç*, *βēñiç*, *prēñiç*, *porātñiç*, *šāmç*, *βarōk* (kézír.), *βastrōk* 'Gefängnis' (< *nyj. вострог*, WV. 404),

AK. *iāoç* (pl. *iāokāt*), *iēšç*, *kūrñiç*, *podātñiç*, *βēñiç* ~ *βēñiç*, *pōpç*, *prāñiç*, *protšič*, *pātānok*, *šāmšāk*,

TJ. *tejē tšāç*, *karliç* 'Stiefelabsatz' (< *каблук*, Tat. 110), *plōtñiç* (-*ñiçkāt*), *piñiç*, *pēreç*, *samōç*, *trūç*,

TCs.¹ *kolonoç*, *lešāç* 'erdei manó' (< *лешак*), *poñteñiç* 'hétfő' (< *понедельник*), *piereç*, *poroç* 'küszöb' (< *порог*), *rōšāç* 'rizikegomba' (< *рыжик*), *šārēç* 'golyócska' (< *шарик*), *čiroç* 'récefaj' (< *чирок*), *čärtēç* 'pitvar' (< *чердак*), *čitvepōç* 'csütörtök' (< *четверг*),

AHLQV. *jāç* ~ *joāç* ~ *joak*, *jasseç*, *jišeç*, *kōpç*, *kopliç*, *kūreç*, *plotniç*, *vineç* ~ *viñiç*, *pireç* ~ *pereç*, *poatelaç*, *sāmēç*, *však* (Gram. 173).

² Az átadó nyelvi alakot csak az első manysi nyelvjárási előfordulásnál adom meg.

³ Ide soroltam MUNKÁCSI T. jelzésű adatait is.

A fenti összeállításból kihagytam mindazokat az alakokat, amelyeket KANNISTO χ -juk miatt tatár közvetítésűeknek tart. Kivétel csupán a KL. *sám* χ , amelyet KANNISTO χ -ja ellenére is az oroszból magyaráz. Sajnos, arra nem vállalkozhatom, hogy a $\chi \sim \chi$, $k \sim k$ vitás kérdéseit eldönthessem, mert hiányoznak hozzá személyes fonetikai megfigyeléseim. Az tény, hogy ebben a tekintetben a különböző kutatók más és más módon vélekednek. AHLQVIST megkülönböztet k , q és x hangot, MUNKÁCSI az északiban k és χ , a többi nyelvjárásban k és k (kh) fonémákat (szó belsejében mindkettőnek lehet χ variansa). KANNISTO szerint az északi (Szo. és FL.) és AK. nyelvjárásban k (Szo. gyakran a szó belsejében) és χ , a KL., AL., KK. és T. nyelvjárásokban k és k (mint varians χ és χ), a V. és P.-ben pedig csak k (χ) fonéma szerepel (vö. FÜF. Anz. VIII, 198). STEINITZ (Kons. 20–1) szerint csak az É. és AK. nyelvjárásokban van két fonéma, a többiben csak egyetlen k fonémának előrébb vagy hátrább képzett alakjáról van szó aszerint, hogy palatalis vagy velaris hangrendűek-e a szavak. KANNISTONÁL viszont, ha oroszból került át a szó — a hangrendre való tekintet nélkül χ -t vagy k -t találunk, ha tatár jövevénytiszóval van dolgunk, akkor a tatár alaknak megfelelően (V. és P. kivételével) velaris hangrendű szavakban $\chi \sim k$, palatalis hangrendűekben pedig $\chi \sim k$ jelentkezik.

Mivel tehát a fonetikai megfigyelések nem egyöntetűek, nehéz eldönteni, vajon válhatik-e mélyhangú szóban or. $-k$ -ból $-\chi$.

b) Réshangok és affrikáták

5. Or. ϕ (f)

Az or. ϕ legáltalánosabb megfelelője a manysiban minden helyzetben a p : Szo. *pó'nar* 'Laterne' (< фонарь, Tat. 151), FL. *puñt* 'Pfund' (< фунт, kézír.), AK. *patál* 'eine Art Netz' (< фумиль, kézír.), P. *kaptān* 'Kaftan' (< кафтан, kézír.), P. *ištop* 'Stof, Flüssigkeitsmass' (< штоф, Tat. 75), ÉV. *koptā* 'Frauenjacke' (< кофта, Vok. 114), AL. *šārp* 'Halstuch' (< шаф, Vok. 15). Néhány szó belsejében a p -s változatok mellett nyelvjárásonként ϕ -s megfelelés is akad: DV. *šārp*, TJ. *kòptā* ~ AK. *koptā*, AL. *kartoqk* 'Kartoffel' (< nyj. картопка, Vok. 86), AK. *la'φkə* ~ ÉV. *laφkə* 'Kaufladen' (< лавка, Vok. 87). Az or. *кофта* szó megfelelőiben még χ -s változat is előfordul: KK. *koxtə*, AL. *koxtā*. A legújabb jövevénytiszó-rétegben is: BALANGYIN *палак* 'zászló' < флаг.

A szóvégi és zöngétlen mássalhangzó előtt álló ϕ -nek már az oroszban is ϕ a hangértéke, és így természetesen azonos elbírálás alá kerül az ϕ -fel, mint pl. az előbb említett ÉV. *laφkə* ~ FL. *lārkə*, P. *optornik* ~ ÉVZ. *boxtor'niχ* ~ DV. *optor'niχt* (loc.) stb. 'kedd' (< вторник, kézír.).

Disszimilációs jelenség a Szo. *kil'v* 'Filip' (< Филипп, kézír.).

6. Or. v (v)

Az or. szókezdő v -megfelelése elég változatos a manysiban. A manysiban nincs labiodentális v , hanem csak bilabialis réshang (β , w). MUNKÁCSI ugyan a szó elején (ritkán a szó belsejében is) rendszerint v -t ír, de KANNISTO csak β -t jelöl, CSERNYECOV (*Краткий манс.-русск. слов.* 14) is megjegyzi, hogy

amit a latinbetűs irodalmi nyelv *v*-vel jelöl, az *w*, azaz bilabialis réshang. Az orosz *в*-nek megfelelő hang tehát nincs a manysiban, és így az idetartozó szavakban hanghelyettesítés történik.

A hanghelyettesítés eredménye rendszerint β (*w, v*), de többször — éppúgy mint zöngétlen változatánál az ϕ -nél — *p*. Szó kezdetén β -t (*v-t*) találunk a következő szavakban: DV. *βailx* 'nemezpárna' (< *войлок*, kézír.), ÉV. *βōloš* 'Bezirk' (< *волость*, Vok. 114), Szo. *βi'nā* 'Branntwein' (< *вино*, WV. 272), Szo. *βi'nātuz* 'pikk ász' (< *вины + муз*, kézír.), É. *βintān* 'kampós' (< *винт*), ÉV. *βinobāt* 'bűnös, bűn' (< *виноват*, kézír.), T. *βānkā* 'Iván' (< *Ванька*, kézír.), AK. *βār* 'Pech' (< *вар*, Vok. 15), KK. *βōr* 'Dieb' (< *вор*, WV. 388), ÉV. *am βiēram* 'mein Glaube' (< *вера*, kézír.), TJ. *βoro'nx* 'fekete ló' (< *воронка*, kézír.), DV. *βeršō'k* 'Zoll' (< *вершок*, kézír.), АНЛQV. *verva* 'Pechdraht' (< *верва*), ÉV. *βešō'ληš* 'vidáman' (< *весел* kézír.), AK. *βōsprā* 'Blattern' (< *nyj. воспа*, Vok. 115), KK. *βastrō'k* 'Gefängnis' (< *вострог*, WV. 404), AL. *βaškā* 'Vasilij' (< *Васька*, kézír.), TJ. *βot* 'csak, lám' (< *вот*, WV. 160–1), É. *βotkū* 'pálinka' (< *водка*).

Nyelvjárásonkénti kettőséget találunk a következő szavakban: T. *βiñix*, AL., KL. *βiñix*, FL. *βiñák* (de AK. *βi'nik* ~ *βōñax*, KK. *βōñΓx*, P. *βē'x*, ÉV. *βe'nax*, DV. *βē'ix*, Szo. *βē'nik* 'Badequast' < *веник*, Vok. 44); KK. *βē'ter*, P., V. *βē'ter*, ÉVK. *βē'ter*, AL. *βē'ter* (de FL. *βē'trā* 'Eimer' < *ведер*, *ведро*, Tat. 165); TJ. *βiñ pšāt* stb. (de AK. *βōñšitl*-stb. 'trauen' < *венчать*, Tat. 151); É. *βūsmak*, *βūsmak* 'súlymérték' (de AK. *βū smax* 'пудовка' < *восьмуха*, kézír.). KANNISTO (Tat. 151, 165) a *венчить* és *ведро* *p*-s megfelelőit a tatárból magyarázza, de mint a következőkből látjuk, van olyan eset is, mikor csak *p*-t találhatunk az or. *в*- helyén: KL. *βēkšū* 'mókus' (< *векша*).⁴ A *v* > *p*-megfelelés komi jövevényszóban is előfordul: Szo. *viš*, FL., AL. *βiš*, K. *pāš* < komi *vidž*. Eltűnik a szókezdő *в*- egyes esetekben labialis magánhangzók előtt, mint a TJ. *βlēš* (< *волость*), BAL. *ульна* (< *вольно*), *унт* (< *винт*) szóban.

Szó belsejében is igen tarka az or. *в*- megfelelése a manysiban. Amikor az oroszban zöngétlen hang (rendszerint *k*) előtt áll, akkor ϕ a hangértéke, és így a manysiban természetesen *p*- a megfelelője. FL. *lāpka* (< *лавка*), TJ. *markō'pk* 'répa' (< *морковка*, kézír.), FK. *pulapka* 'Stecknadel' (< *булавка*, kézír.), AK. *šī'pkā* 'szürke ló' (< *сивко*, kézír.). Természetesen, mint az ϕ megfelelőiben, itt is előfordul a ϕ - hang: AK. *morko'φk* ~ ÉV. *marko'φkā*; AK. *pulapka* stb. Ha az oroszban zöngés zárhang előtt áll a *в*, akkor megtartja zöngésségét: É. *Awtūta* (női név < *Авдомья*), AK. *lāβtā* 'Schwimmhölzchen des Sacknetzes' (< *лавда*, Vok. 86). Mássalhangzó után, magánhangzó előtt rendszerint β - (*-v-*, *-w-*): FL. *išβēšša* 'gyertya' (< *свеча*, kézír.), T. *lišvāx* 'vörösfenyő' (? < *лиственень*), TJ. *poβō'ta* 'fogat' (< *подвода*, kézír.), АНЛQV. P. *rasve* 'etwa, vielleicht' (< *разве*, Gram. 243), AK. *rōšasβō* 'joulu' (< *nyj. рождество*, kézír.), T. *čitve'rax* 'csütörtök' (< *четверг*), KK. *βarō'k* (< *морог*), de KL. *išpiñ* (MUNK.) ~ AL. *išpiñ* 'Schwein' (< *свиня*, Tat. 80).

Magánhangzóközi helyzetben és zöngés mássalhangzó előtt is rendszerint β - (*-v-*, *-w-*): TJ. *īāβā'l* 'Teufel' (< *дьявол*, Vok. 14), ÉV. *ieβa'ñβel* 'Evangelium' (< *евангелие*, kézír.), AK. *kolāβā* 'Gemeindeältester' (< *голова*, Vok. 115), AK. *konobal* 'Rossarzt' (< *коновал*, kézír.), АНЛQV. *kovaitam*

⁴ Ezt a szót, valamint a *веник* megfelelőjét KANNISTO is az oroszról magyarázza (Tat. 234, Vok. 44).

'schmieden' (< *ковает*), P. *lāvā* 'palló' (< *лава*), FL. *lōbaš* 'fal melletti pad' (< *лавица*, kézír.), KL. *plogovešná* 'Gyümölcsoltó Boldogasszony napja' (< *благовещение*), AL. *šatovār* 'Samovar' (< *самовар*, kézír.), P. *šabraskā* 'sárga ló' (< *савраско*, kézír.), de: TJ. *ōrge'ñ* 'Darrhaus, Korndörre' (< *овин*, Tat. 59), T. *kur'ññā* 'bójt' (< *говенье*), TJ. *šapra'sk* (< *савраско*). Kieshetik vagy vokalizálódhatnak is a -w-, mint a K. *jāul* (< *дьявол*), É. *Paəl* (< *Павел*), TJ. *kanawil* (< *коновал*) szavakban.

Külön elbírálást igényel az or. *kβ*- szókezdet, mert ennek megfelelője a legtöbb manysi nyelvjárásban *kβ*:- TJ. *kβā's*, ÉV. *kβū'ās*, AL. *kβoos* stb. (de KK. *kōáz*, FK. *kōáz* 'Dünnbier' < *квас*, Vok. 14); TCs. *kβeš'ñā*, P. *kβaš'šn*, ÉV. *kβaš'ñā*, AL. *kβāš'ñā*, (de van P. *kaš'šn*, AK. *kurā'snā* 'Teigbütte, (P.) Teig, (AK.) Bactrog' változat is < *квашня*, Vok. 25, Tat. 126).

Csak *β* nélküli adatunk van az AHLQV. *kušša* 'Sauerteig' (< *кваша*) alakra.

Szó végén az orosz hang zöngétlen, a manysiban itt rendszerint -*β*-t vagy *u*-t találunk: TJ. *kristoβ* 'Ostern' (< *Христос*, WV. 128), KK. *mōā'skoβ* 'Moskau' (< *Москва*, WV. 95), AK. *pūχrōβ* 'das Fest Pokrov' (Vok. 129), T. *Petrou* 'Péter-Pál napja' (< *Петров*), TJ. *patkēū* ~ TCs. *patkē'β* 'Hufeisen' (< *подкова*, kézír.), de más megfelelés is előfordul: P. *morkop* 'répa' (< *морковь*), T. *šornof* 'malomkö' (< *жернов*) és a nevek -*ev*-, -*ov*- végződésében, mint *Romprant'op* (< *Ромбандеев*), *Mērop* (< *Меров*). A K. *mār'fē*, *mār'əχ* 'répa' elvonás eredménye lehet egy **mār'kəp*-féle alakból, amelyben a -*p*-t képzőnek érezték.

7. Or. *c*, *z* (*s*, *z*)

A manysi nyelv jóval szegényebb spiránsokban és affrikátákban mint az orosz. Az északi nyelvjárásban az orosz *c*, *z*, *čb*, *žb*, *u*, *ju*, *jušb*, *u*, hangok helyén mindössze két hang áll: *s* és *š* (KANN. *š*). A többi nyelvjárásban ezenkívül szerepel még egy harmadik hasonló hang, az *š̄*. A tavdaiban a többi nyelvjárás *š* (*š̄*) hangja helyén *č* (*tš̄*) hangot találunk.

Az orosz *c*, *z* hangoknak a manysiban minden nyelvjárásban és minden hangtani helyzetben általában *s* felel meg.

Szó elején: FL. *sāklāt* 'Pfand' (< *заклад*, kézír.), AL. *sūχər* 'Zwieback' (< *сухарь*, Vok. 63), KL. *sāk* 'hálófajta' (< *сак*), P. *saχər* 'cukor' (< *сахар*), DV. *sōlot* 'Gold' (< *золото*, Vok. 114), KK. *sāl'tt* 'Soldat' (< *солдат*, Vok. 87) stb. Szókezdő mássalhangzótorlódáskor gyakran megesisik, hogy az orosz szókezdő *c*- elmarad: P. *kārlet* 'vörös bársony' (< *скарлат*), Szo. *lu'sid'dienen* (< *служит*, Vok. 126) vagy ejtéskönnyítő magánhangzó kerül az *c*- elé: É. *istrapiti* 'főz' (< *стряпать*), Szo. *istārssin* 'Starschina' (< *старшина*, WV. 66) stb.

Szó belsejében: Szo. *kāmīsār* 'становой' (< *комисар*, kézír.), P. *kapu'sta* 'Kohl' (< *капуста*, Tat. 110–1), KL. *kūsər* 'sapkaellenző' (< *кузырь*), TJ. *ñe sna'i* 'es ist unbekannt' (< *не знаю*, WV. 160–1), P. *pestra'nka* 'tarka ló' (< *пестранка*, kézír.), AK. *βōspə* 'Blattern' (< *nyj. восна*, Vok. 115) stb. Nem ritkán -*š*- (-*š̄*-) hangot találunk, ez azonban rendszerint orosz palatalizált mássalhangzó előtti spiráns megfelelője, és ilyenkor számolhatunk azzal, hogy az -*c*- vagy -*z*- már az oroszban is palatalizált ejtésű volt. Pnyenek: AL. *iš'pīñ* 'Schwein' (< *šviña*, Tat. 80), É. *iš'pən* 'István' (< *štepan*), FL. *iš'pēšša* 'kyntilä' (< *šveča*, kézír.), ÉV. *kuš'ñēs* 'Schmied' (< *kuž'ñec*, Vok. 68), P. *maš'tər*

'Meister, gewandt' (< *mašter*, kézír.), É. *prošti* 'bocsáss meg' (< *prošti*). Nagyon ritkán *s* ~ *š* megfelelést is találunk: MUNK. AL. *kiskä* ~ *kiskä* 'macska' (de KANN. AL. *kiskä* ~ *kjska*, Vok. 110). Itt azonban egy or. *куска* ~ *кыска* és egy *kouka* kontaminációjára is lehet gondolni. Az AL. *màšter* ~ FL. *üßmäš'ŕ* talán orosz nyelvjárási sajátóságot tükröz. Orosz nyelvjárási sajátóságot mutat a mássalhangzó előtti vagy szóvégi *cm*, *cm̄* hangkapcsolat *s* és *š* megfelelése a *livväx*, *rošesva*, *šes*, *šöloš* l. a *m*, *ð* megfelelőinél.

Szó végén: K. *ánis* 'ánizs' (< *анис*), FL. *ópräs* (Schimpfwort < *образ*, kézír.), KL. *atläs* 'atlaszselyem' (< *атлас*), Szo. *pārs* 'Segel' (< *парус*, kézír.) stb.

8. Or. *с̄*, *з̄* (*š*, *ž*)

Az orosz *š*, *ž* hangnak a manysiban minden nyelvjárásban és minden helyzetben rendszerint *š* (KANN. *š*), a tavdaiban is *š* (nem *č*!) felel meg.

Szó elején: AK. *ši'pkä* 'szürke ló' (< *сивко*, kézír.), T. *šine'i* 'blau' (< *синий*, Vok. 52), Szo. *šejäka* 'szürke ló' (< *серко*, kézír.), FL. *šerka* 'Sergei' (< *Сергеи*, kézír.), KL. *šitü* 'szita' (< *сито*), P. *ši'tl'kä* 'hámnyereg' (< *седелка*, kézír.) stb.

Szó belsejében: FL. *uläksi* 'Aleksi' (< *Алексеи*, kézír.), TJ. *karäš'in* ~ AL. *karäš'in* 'petróleum' < nyj. *карасин*, kézír.), T. *kuseika* 'háziasszony' (< *хозяйка*), KL. *košol* 'kecske' (< *козёл*) stb.

Szó végén: KL. *läš* 'göncölszekér' (< *лось*), ÉV. *riš* 'Luchs' (< *рысь*, kézír.), AL. *kēš* 'Bärentöter' (< *князь*, Tat. 124–5).

Az is előfordul, hogy palatalizálatlan megfelelést találunk. Szó elején: É. *seiti* 'szital' (< *сеет*), FL. *sēlä* 'popox' (< *зелье*, kézír.), szó belsejében: AK. *ə'pənä's* 'Afanasij' (< *Афанасий*, kézír.), K. *Päšitel* 'Mégváltó' (< *Спаситель*), AK. *βä sməx* 'nyudovka' (< *восьмуха*, kézír.). Az e följegyzésekben mutatkozó rendhagyóságnak hacsak nem pontatlan jelölésről van szó (többre csak egyetlen adatunk van), nem tudjuk pontos okát adni. Az AL. *kēsl* ~ FK. *kīsl* stb. 'säuerlicher Mehlbrei' (? < *кисель*, Tat. 132–3) alakok palatalizálatlan *s*-ét KANNISTO tatár közvetítéssel magyarázza.

9. Or. *ш*, *ж* (*š*, *ž*)

Az orosz *ш*, *ж* hangoknak az északi és K. nyelvjárásban *s*, a többiben *š* a megfelelése.

Szó elején: P. *išlä* '(Pferde-, Renntier-) geschirr' (< *шля*, Tat. 74), AL. *šläpā* 'Hut' (< *шляпа*, Tat. 79), Szo. *säkmät* 'Schachspiel' (< *шахматы*, WV. 265), É. *säkra* 'puskátapló' (< *жагра*), P. *šöl'p* '... Balken ...' (< *жолоб*, Tat. 180–1), TJ. *šäl* 'Mitleid' (< *жаль*, Vok. 14) stb.

Szó közepén: Szo. *istāršsin* ~ ÉVZ. *stāršinä* (< *старшина*, kézír.), AL. *kümškä* 'Gevatter' (< *кумушка*, Vok. 63), AK. *kōäosä* ~ DV. *kāša* 'kása' (< *каша*, kézír.), K. *läps* 'levestészta' (< *лапша*), K. *lepēške* 'lepény' (< *лепешка*), T. *mešä* 'mezsgye' (< *межа*), FK. *ny'sä* ~ P., ÉV. *ny'ša* ~ DV., AL. *nyšä* ~ FL. *nyša*, Szo. *ny'sä* 'arm, dürftig' (< *нужа*, Vok. 124, Tat. 143), É. *puskū* ~ KL. *puškū* ~ P. *puške* 'mozsárágyú' (< *пушка*) stb.

Szó végén: TJ. *pārš* ~ P. *pariš* ~ Szo. *pārs* 'Gewinn' (< *барыш*, Vok. 134).

Minden helyzetben előfordul szórványosan, hogy a manysiban *š* (*š*) megfeleléssel találkozunk. Ez helyenként talán magyarázható pontatlan jelö-

léssel, máskor esetleg palatalis spiranssal hangzó orosz nyelvjárási változattal. Arra bajosan gondolhatunk, hogy oly régi időből (a XIV. sz. előttről) valók volnának e jövevényszavak, mikor még az or. *ш, ж* palatalizált hang volt (vö. FOKOS: NyK. LV, 5).

Plyen változatok pl. É. *šaiŋkä* 'töltött lepény' (< *шаньга*, KANN. [kézir.] nem közöl É. alakot), de BAL. *саньке*, AL. *kūmiškä* 'komámasszony' (< *кумушка*, de KANN., Vok. 63.: AL. *kūmškä* 'Gevatter'), KL. *küršən* 'ölyv' (< *коршун*, de van *küršən* változata is), AK. *päörš* ~ KK. *pörš* 'Gewinn' (< *барыш*), de figyelembe vehetjük, a komi nyj. *parašša* 'Procent, Zins' szót is (vö. RLwS. 39); K. *pärš* 'teherhájó' (< *баржа*), K. *röškš* 'Bastmatte' (< *рогожа*, kézír.). Az utóbbi valószínűleg a tsz. *рогомж*, *рогози* átvétele; É. *riškä* 'pej' (< *рыско*).

10. Or. *ш, жь* (š, ž)

Az orosz *ш* különféle megfeleléseinek a magyarázata az északi nagy-orosz nyelvjárásokban rejlik (vö. RLwS. 21, PAASONEN: MSFOu. XXII, 57). Rendszerint *š* (š) a manysi megfelelője: KL. *šil* 'repedés, lék' (< *цель*), P. *pišašitaxtuš* 'áldozni' (< *причащаться*). KL., AL. *pišäl* 'puska' (< *пицаль*), Szo. *pīmaš* 'vescelői' (< *помощь*, kézír.). Nem ritka azonban az *s, š* megfelelés sem: É. *jāmsəkrəš* 'fuváros' (< *ямщик + rəš* kicsinyítő képző), AL. *jaš šx* 'Kiste' (? < *ящик*, Vok. 87, de komi *jaššik* 'ua.'). KL. *plogovešnā* 'Gyümölcsoltó Boldogasszony napja' (< *Благовецение*). Az É. *pišal* 'puska' ~ KANN. KL., AL. *pišl* 'Flinte' (JSFOu. XXX/8, 26) végső soron kétségtelenül az or. *пицаль* átvétele, de kerülhetett a komi *piššal* ~ *piša-l* közvetítésével is a manysiba.

A *жь* megfelelése hasonló: AK. *šəmtšək* 'Ohrring' (< *жемчуг*, kézír.), É. *šəñər* 'Ingenieur' (< **женер* < *инженер*), T. *šornoj* 'malomkő' (< *жёрнов*), KL. *šitā* 'élet' (< *жизнь*), AL. *ušinaiti* 'vacsorázik' (< *ужинает*); *s* ~ *š* megfelelést találunk a következőkben: AK. *šerəp* ~ KK. *sèerəp* 'Los' (< *жеребий*, Tat. 181), É. *pausnajt-* ~ T. *pāušlat-* 'ebédel' (< nyj. *пauжинает*), ÉVK. *slušit-* ~ FL. *ly' sit-* 'dienen' (< *служит*, Vok. 126).

11. Or. *ц* (*c, ts*)

Szókezdő helyzetben *s*-felel meg neki a manysiban: P. *šika-rkā* 'sigaretti' (< *цигарка*, kézír.), Szo. *solkōšī* 'rupla' (< *целковой*, kézír.), AHLQV. *sep* 'Dreschflegel' (< *цен*).

Szó belsejében a megfelelés *š* (š), *s* vagy *ts*: É. *ulīš* 'utca' ~ KANN. (kézir.), TJ. *ulīt-sa* ~ AK. *u'lis* 'ua.' < *улица*; P. *kūrniš* 'Zimmer, Stube, Gastzimmer' (< *горница*, Tat. 129–30), FL. *lōbaš* 'seinäpenkki' (< *лавица*, kézír.), P. *mèlnitsā* ~ ÉVZ. *mèlnisa* 'Mühle' (< *мельница*, kézír.), Szo. *māšlit-sa* 'масленка' (< *масленица*, kézír.), P. *piēt'nitsā* ~ ÉVZ. *piāt'nisā* 'péntek' (< *пятница*, kézír.).

Szó végén ugyanígy: TJ. *kōlrəš* 'Raum unter dem Fussboden' (< *голубец*, Vok. 67), FK. *kōš-šš* ~ AL. *kūšš'is* 'Schmied' (< *кузнец*, Vok. 68), É. *lārəš* 'szekrény' (< *ларец*), DV. *pērs* ~ AL. *pērš* 'Pfeffer' (< *перец*, kézír.), TJ. *ükū-rtsem* (acc.) 'Gurke' (< *огурец*, WV. 129).

12. Or. *ч* (č, tš)

Megfelelője minden helyzetben az északi és középső nyelvjárásokban *š* (KANN. š), a tavdaiban *č* (KANN. tš).

Szó elején: TJ. *tšai* ~ FL. *šai* 'Tee' (< чай, Vok. 29, Tat. 182), P. *šukən* ~ T. *čukun* 'vasfazék' (< чужун), P. *šalke* 'daruszórú ló' (< чалка), KL. *šum* 'nyírhéjkunyhó' (< чум), TJ. *tšəm* 'anstatt' (< чем, WV. 160–1), T. *čirox* 'récefaj' (< чирок), TJ. *tšerkä* ~ ÉV. *šarkä* 'Spitzglas, Branntweinglas' (< чарка, Vok. 26, Tat. 190), AK. *šürkäi* 'kleiner Hecht' (< чургаи Tat. 189), T. *čitve'rax* 'csütörtök' (< четверг), KL. *šas* ~ T. *čas* 'óra (idő)' (< час), KL. *šes* 'rész' (< часть) stb.

Szó belsejében: FL. *jöpänsi* 'Filz, Filzdecke' (? < епанчи Tat. 91–2), V. *je šx* ~ TJ. *teje tšax* 'Kirchendiener' (< дячок, Vok. 141), T. *kürtöcka* 'kabát' (< курточка), Szo. *kāž* 'Unterhosen; eine Art Weibergürtel' (< гачи, kézír.), AL. *kūša* 'Haufen' (< куча, kézír.), TJ. *mōšt* ~ P. *mušt* 'plagen' (< мучит, Vok. 126), P. *prišašitaxtux* 'áldozni' (< причащаются), TJ., TCs. *poštka* ~ FL. *pūška* 'боченек' (< бочка, kézír.), TJ. *pi tšät* ~ FL. *pešät* 'Siegel' (< печать, Vok. 141), Szo. *šimsāg* 'Ohrring' (< жемчуг, kézír.), TJ. *piñ bžā tletex* ~ Szo. *beñžā tuxt* 'sich trauen' (< венчать, Vok. 47, Tat. 151), ÉV. *mēšik* 'Spielball' (< мячик, kézír.).

Szó végén: TJ. *kele š* ~ FL. 'Semmel' (< калач, Vok. 134, Tat. 104–5), AL. *külš* 'Schlüssel' (< ключ, kézír.), TCs. *kerpiš* ~ P. *kir pš* 'Backstein' (< кирпич, Tat. 130), K. *sürkəs* 'pecsétviasz' (< сургуч).

Néhol (valószínűleg mint egészen friss jövevényszó) az illető nyelvjárásban szokatlan *č* a megfelelője: KL. *korjäckä* 'sietség' (< горячка), SZOROKIN (NyK. XVI, 475) *kočerka* 'Ofenkrücke' (< кочерга), Szo. *mēt šik* 'Spielball' (< мячик, kézír.).

Máskor (talán orosz kiejtési sajátyságot tükröző) *š*-t találunk a helyén P. *što* ~ K. *išto* 'hogy' (< что), KL. *šaj* ~ P. *šāj* ~ *šoāj* 'tea' (KANNISTONÁL mindenütt *š*-sel); T. *šarkä* ~ *šarkä* (KANN. *tšerkä*); SZOROKIN (NyK. XVI, 480) *paškat* 'bemocskol' (< пачкаты), É. *sañisnej* 'búza-' (< пшеничной).

13. Or. x (χ)

Általában azonos a megfelelése a *κ*, *z*-vel.

Szókezdő helyzetben általában *k*- (ritkábban *χ*-) megfelelést találunk: TJ. *kristop* 'Ostern' (< Христов, WV. 128), T. *kuseika* 'háziasszony' (< хозяйка), T. *kusein* 'gazda' (< хозяин vö. Ромв. кусяи), KK. *koť* 'хоть' (< хоть, de AK., ÉVZ. *χot*): — Két névben *χ*- a megfelelője: K. *K'ariton* (< Харитон), É. *Χαρονια* (< Χαρόνια).

Szó belsejében az északi nyelvjárásokban (FL., Szo.) *-k*-, másokban *-χ*- (*-k̄*-) a megfelelője: P. *uxβā'tā* 'kétágú villa, amellyel a vasfazekat a kemenéből kivesszik' (< ухваты, kézír.), AK. *āor k̄i* (< Архур, kézír.), FL. *pōkmēl* ~ AK. *poχmēl* 'Katzenjammer' (< похмелье, Vok. 67), K. *parχāt* 'gőzhajó' (< парадод), FL. *šūkkari* ~ Szo. *šū'ka'ri* ~ AL. *šūχər* 'Zwieback' (< сухарь, Vok. 63), FL. *sākkārpuṅk* ~ TJ. *sāχ'rpex* 'Zuckerhut' (< сахар + пуṅk ~ рex 'fej', kézír.), Szo. *sākmāt* ~ AK. *šāχmāt* 'Damenspiel spielen' (< шахматы, Tat. 180), É. *pūsmak* ~ K. *vāsməχ* 'egy súlymérték' (< восьмуха). Néha a középső nyelvjárásokban is találunk *-k*- megfelelést: AK. *šūkkər*, KK. *pōr kt* 'Sammet' (< бархат, kézír.) és ugyanezen szó TJ. megfelelője: *pā' rχāt*! A szóvégi megfelelésre csak négy példánk van: FK. *kəpəχ* 'Sünde' (< грех, Tat. 127), AL. *pōrχ* 'Schiesspulver' (< порох, Vok. 67), KL. *petuχ* 'kukko' (< нemyx, kézír.), P. *šéniχ* 'Bräutigam' (< жених, kézír.).

14. Or. ű (j, i)

Szó elején általában -j- (KANN. i-) a megfelelése minden nyelvjárásban: AL. *ĩakar* 'Anker' (< якорь, Vok. 14), P. *játalk* 'egy hurkaféle étel' (< емалька, ямалька), É. *ĩupká* 'szoknya' (< юбка). Kétszer *l*-t találunk a helyén: TJ. *ĩupká* (kézir.) és KK. *lákər* (Vok. 14). A tavdai nyelvjárásban más helyzetben és más szavakban is találunk *j* > *l* változást: É. *jānk* ~ T. *lān* 'jég', T. *iskām lā* 'pad' (< скамья) de KANN. (kézir.) TJ. *əš kā mje* 'ua.'

Magánhangzóközi helyzetben rendszerint -j- felel meg neki: P. *Apanasejevna* (< Афанасеевна), K. *ātəjul* 'takaró' (< одеяло), ÉV. *maĩāk* 'Wegstange' (< маяк, Vok. 86, Tat. 136). Mássalhangzó után vagy palatalizálja az előtte levő mássalhangzót: FL. *ókũlā* (< Агулья kézir.), É. *Ułana* (< Уляна), AHLQV. *sařet* 'Ladung (eines Gewehrs)' (< заряд), vagy külön hangként jelentkezik: TJ. *iljā* (< Иля WV. 323), Szo. *māřa* (< Марья, Vok. 26), AL. *kũrjā* 'folyóöböl' (< ? курья), ÉVZ. *řĩānisiā* 'Freitag' (< пятницу, kézir.). Mássalhangzó előtt rendszerint *i*, *j*, (*i*) alakban jelentkezik: P. *šaiķā* 'Wasserkübel' (< шайка, Tat. 179–80), AL. *sāimē* 'kölcson' (< займы, kézir.), P. *βoĩłχ* ~ DV. *βaiłχ* 'nemezpárna' (< войлок, kézir.).

Szó végén néha megmarad: TJ. *rāi* 'Himmel' (< рай, WV. 129), AK. *səłkoβoĩ* 'rupla' (< целковой, kézir.), KK. *šĩnoi* 'blau' (< синий Vok. 52), AK. *šũrkāi* 'kleiner Hecht' (< чургай, Tat. 189), AK. *serkāi* (< Сергей, kézir.). Gyakran el is tűnik, illetve beleolvad az előző magánhangzóba, mint Szo. *solkōβi*, FL. *šĩni*, É. *ārkeri* 'püspök' (< архерперей), P. *šēri* 'szürke ló' (< серой), AL. *tiki* 'vad' (< дикуй).

Néha nemcsak a szóvégi -j tűnik el, hanem az egész -ja szótag: P. *išlā* 'Pferdegeschirr' (< шлея, Tat. 74), FL. *sułi* 'бутылка' (< сулея). Ennek alaktani oka is lehet, hogy ti. a manysiba nem a *шлея*, *сулея* alakok kerültek át, hanem gen. vagy instr. *шлей*, *шлеи*, *сулей*.

c) Folyékony hangok

15. Or. л (л)

Az orosz л-nek a manysiban rendszerint *l* (л, л, Л) felel meg.

Szó kezdetén: K. *lāps* 'levestészta' (< лапша), FL. *lōs* 'Flintenkolben' (< ложка, Vok. 114), T. *lešāχ* 'erdei manó' (< лешак); az AL. *lũkəškā* 'fedeles nyírhéjkosár' (< лукошка) szóban azért palatalizálódott a szókezdő mássalhangzó, mert a szó ebben a manysi nyelvjárásban palatalis hangrendűvé vált.

Szó belsejében: É. *istokla* 'üveg' (< стекло), *ātlās* 'atlaszselyem' (< атлас), ÉV. *klā* 'Bruch' (< кила, Vok. 52). Az ÉV. *kol pš* ~ KL. *kũl pš* 'Raum unter dem Fussboden' (Vok. 67) az orosz *gol'ec* ejtést tükrözi.

Szó végén: KK. *ĩāβol* 'Teufel' (< дьявол, Vok. 14), P. *miel* 'Kreide' (< мел, kézir.). A T. *āńkəl* 'angyal' szóban egy orosz nyelvjárási **āńgel* alakból kell kiindulnunk (Vö. RLwS. 36). A TJ. *šũmpā* ~ TCs. *šõmpā* ~ AK. *səmp* 'Ladestock' (< шомпол, kézir.) szóban talán instrumentalis ragnak fogták föl a szóvégi -l-et, és így vonták el a mai alakot (vö. m. *csārda* < szh. *čardak*, m. nyelvj. *sumār* 'kis erdő' < szerb *šumarak*, palóc *szānda* 'szandál' < *szāndāt* 'szandált', *kānā* 'kanál' < *kānāt* 'kanált').

16. Or. *ль (l')*

A manysiban általában minden helyzetben *l'* felel meg neki: AK. *-li* (kérdőszó < *ли*, kézír.), Szo. *lěkkaja* 'Arzt' (< *лекарь*, Vok. 44), AL. *lon* 'Flachs' (< *лѣн*, Vok. 114); É. *Okula* (< *Агульа*), AK. *u'lis* 'Gasse' (< *улица*, kézír.), TJ. *koló's* 'Rad' (< *колѣса*, Vok. 115); AL. *kul'* 'Mattensack' (< *куль*, kézír.), P. *ku'it'* 'Hede' (< *кудель*, kézír.), Szo. *sāl* 'Shawl' (< *шалъ*, Vok. 15) stb. Elvértve, különösen a tavadai nyelvjárásban találunk palatalizálatlan *l-t* is: TJ. *-lū* (< *ли*, WV. 160–1), T. *lešū'χ* 'erdei manó' (< *лешиак*), *lisvāχ* 'vörösfenyő' (? < *лиственъ*), TCs. *elī* 'oder' (< *али*, kézír.).

17. Or. *р, рь (r, r')*

Az orosz *р, рь*-nek szó elején, szó belsejében és szó végén egyaránt *r* (ritkábban *р, я*) felel meg: TJ. *rāi* 'Himmel' (WV. 129), AK. *rymkā* ~ AL. *rymka* 'Gläschen' (< *рюмка*, Vok. 64), DV. *rānā* 'früh' (< *рано*, Vok. 14); FL. *arkēri* 'Oberpriester' (< *архиперей*, kézír.), KL. *karāj* 'barna ló' (< *карая*, kézír.), T. *sāχer* 'cukor', FL. *āmparā* 'Speicher ohne Füsse'. Az or. *рь*-nek néha *r'* a megfelelője, mint TCs. *rymkā* (< *рюмка*), KK. *prēnik* ~ DV. *prēān'χ* ~ AL. *prēān'χ* 'Pfefferkuchen' (< *пряник*, Vok. 29), АНЛQV. *sařet* 'Ladung (eines Gewehres)' (< *заряд*), T. *šāpřej* 'egy virágfajta' (< *жабрей*). Szó végén az *-рь* helyén pedig többször *-ri-t* találunk: Szo. *pōnatāri* (de AK. *ponāma'r* ~ KK. *pāntā'r*) 'kántor' (< *пономарь*, kézír.), FL. *sykkari* ~ Szo. *sy'ka'ri* 'Zwieback' (de pl. DV. *sykār* 'ua.' < *сухарь*, Vok. 63). Az *-rs-* hangkapcsolat egy szóban asszimilálódik: FL. *āssinl* (comit.) 'Elle'.

d) *Orrhangok*18. Or. *м, мь (m, m')*

Az orosz *м, мь*-nek a manysiban minden helyzetben általában *m* felel meg; ÉV. *maiāk* 'Wegstange' (< *маяк*, Vok. 86, Tat. 136), FL. *mir* 'Gemeinde' (< *мир*, kézír.); TJ. *š'kā'mjē* (< *скамья*), Szo. *peřamāñ* (< *перемѣна*, WV. 253); TJ. *tšēm* 'anstatt' (< *чем*, WV. 160–1), KL. *šum* 'nyírhéjkunyhó' (< *чум*). Egyes szavakban valószínűleg disszimiláció következtében *m > n* változás történt, mint K. *kanpar* 'kámfor' (< *камфора*), AL. *pin* 'nemezcsizma' (< *пумы*). Az előbbi szóban a disszimilációs folyamat már az oroszban végbemehetett (Vö. RLwS. 23).

19. Or. *н (n)*

Az orosz szókezdő *n*-re csak néhány példánk van. Ebből *n*-felel meg a következőkben: T. *nō* 'nun' (< *но* WV. 162–3), Szo. *nāklāv* 'Verlust' (< *наклад*, Vok. 86), AL. *nušā* 'arm, dürrtig' (< *нужа*, Vok. 124, Tat. 143), K. *Natosa* (< *Надежда*), KL. *nuřja* 'Lagerfeuer' (< *нудья, нодья*, kézír.). Ha a származtatás helyes, akkor *n'*-felel meg a KK. *nārk* 'apró hal' (? < *нырка*, kézír.). Itt valószínűleg másodlagos palatalizációval számolhatunk, vö. É. *nīlā* ~ m. *négy*, É. *nāņk* ~ KL. *nīχ*. Szó belsejében is rendszerint *-n-* a megfelelője: TJ. *anna* 'Anna' (< *Анна*, kézír.), FL. *ā'rint* 'Schuld' (< *аренда*,

kézir.). A T. *ánkal* 'angyal' szóban már az oroszban lehetett egy **ángil* átdadó alak (vö. RLwS. 36). A KK. *mëkëñ* ~ FK. *mëkëñ* ~ P. *mëkëñ* 'Spreu' (< мякина, Vok. 141) valamint a TJ. *õpë'ñ* 'Darrhaus, Korndörre' (< овин, Tat. 59) és Szó. *përamañ* 'raz' (< перемена, WV. 253) szóban a palatalizált szótveg onnan magyarázható, hogy a manysi nem a nominativusi, hanem esetleg a praepositionalis мякине, овине, перемене alakokat vette át. Szó végén is rendszerint -n az orosz н megfelelője: AL. *karäši'n* 'paloöljy' (< nyj. карасин, kézir.), AK. *pësmən* 'Schnellwage' (< безмен, Vok. 47), Az É. *Ištəpəñ* (< Степан) szó végén az -ñ valószínűleg asszimilációs eredetű.

20. Or. нь (ñ)

Szókezdő нь-re nagyon kevés példánk van. Pnyenkor a manysiban ñ-a megfelelője: TJ. *ñi* (< ни, kézir.), KK. *ño'z* 'Schlamm' (? < няша, Vok. 125), TJ. *ñe sna'i* 'es ist unbekannt' (< не знаю, WV. 160–1), P. *ñë'tl'* 'Färse' (< нетель, Vok. 44), AL. *ñiβëstá* 'Braut' (< невеста, kézir.). Szó belsejében is általában -ñ- áll az or. -нь- helyén: K. *ánis* 'ánizs' (< анис), AL. *išpiñ* 'Schwein' (< свинья, Tat. 80), DV. *matñā* (< матня, мотня kézir.). Néhányszor találunk -n- megfelelést, mint pl. É. *jənär* 'generális', itt azonban a pontos orosz átdadó alakot nem ismerem. A FL. *känäs* 'Bärentöter' (< князь, Tat. 124–5) szóban vagy tatár közvetítésre, vagy disszimilációra gyanakodhatunk. Az ÉVZ. *mëlnisa* 'Mühle' ugyancsak disszimiláció lehet. A T. *lisvəx* 'vörösfenyő' (? < лиственъ) szó végének alakulását nem tudom megmagyarázni.

Az orosz mássalhangzók megfelelése a manysiban

Orosz hang	Általános	Különleges	Orosz hang	Általános	Különleges
	manysi megfelelés			manysi megfelelés	
п, б	p	Szo. B is	ц	š, ts, s	
т, д	t	Szo. D is	ч	ś (š), T. č (tš)	š. s
тв, дв	t	t, j-	х	k	χ
к, г	k-, É. -k- -k, D. -χ-, -χ	kβ, Szo. G is	ц	j (i)	l, φ
ф	p	φ, χ	л	l (l)	l
в	w (β), p	u	ль	l	l
с, з	s	Szo. Z is	р, рв	r (R, Я)	r, -ri
сь, зь	ś (š)	s, Szo. ž is	м	m	n
ш, ж	É., K. s, többi š	ś (š)	н	n	ñ
щ, жь	ś (š)	s, š	нь	ñ	n

II. Magánhangzók*

Az orosz magánhangzók megfelelései meglehetősen bonyolult viszonyokat tükröznek a manyisi jövevényszavakban. Ennek az az egyik oka, hogy MUNKÁCSI és KANNISTO átírásai nehezen hozhatók közös nevezőre, azonkívül mindkettőnél, de főképp MUNKÁCSMÁL számos ingadozás, párhuzamos alak mutatkozik. Ezek a párhuzamos adatok nagyrészt azzal magyarázhatók, hogy az É. jelzés a végeredményben egységes, de a magánhangzók hangszínében helyenkint eltérő szoszvai, szigvai és felszólvai nyelvjárásokat foglalja magában. Hasonlóképpen ritkán jelzi a kondai (KK.) alak mellett a felsőkondai alakokat, pedig a magánhangzók hangszíne szempontjából KANNISTO szerint itt is mutatkozik számos eltérés. MUNKÁCSI tavdai adatai is két helyről származnak, bár magánhangzók szempontjából legtöbbször KANNISTO TCs. jelzésű adataival egyeznek. A megfelelések azért sem mutatnak mindig egyenletes képet, mert az egyes gyűjtők anyaga természetszerűleg változó. Így pl. KANNISTO TJ. anyaga lényegesen nagyobb, mint a TCs., az AK. és KK. terjedelmesebb, mint a FK.; KL. anyaga a többihez viszonyítva elég csekély.

A magánhangzók hosszúsága tekintetében is vannak természetszerűen erős ingadozások. Mivel a manyisi magánhangzók kvantitatív viszonyai eléggé tisztázatlanok, a továbbiakban elsősorban a minőség szempontjából kívánok képet adni az orosz magánhangzók manyisi megfeleléseiről. Külön választottam az orosz hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzókat, mivel az oroszban ezek hangszínében is van eltérés, és ez — bár a vártnál lényegesen kisebb mértékben — mutatkozik a manyisi megfelelésekben is.

A manyisi nyelvjárásokban — a tavdai kivételével — erős, első szótagon nyugvó hangsúly van. Ezért a második és következő szótagok igen gyakran redukálódnak, elvesztik eredeti hangszínüket. Mindenképpen indokolt tehát, hogy az első szótag mássalhangzóit külön tárgyaljam.

a) Az első szótag magánhangzói

1. Hangsúlyos *a, я*

A leggyakoribb megfelelés a következő Szo., FL. \bar{a} (\grave{a} , a), KL. a (\bar{a}), AL. \bar{a} (a), de elég gyakran o kettőshangzó, ÉV. a (\bar{a} , \grave{a}), de gyakran \bar{u} , DV. \bar{a} (a), de \acute{o} is, P. \acute{o} , gyakran a , FK. \acute{o} , KK. \acute{o} , gyakran a , \acute{a} , ÁK. \acute{o} vagy \bar{a} (a , \acute{a}), T. \bar{a} (\acute{a} , ϵ), de a (\bar{a}) is. A V., P., K. és T. kettős szabályos megfelelések valószínűleg egy régebbi és egy újabb réteget jelentenek.

A megfelelések a maguk ingadozásaival együtt teljesen megfelelnek az ősvogul \bar{a} hangnak (KANN. Vok. 1—16, STEINITZ, Fgr. Vok. 78). A „szabályos” megfelelés STEINITZ (i. h.) szerint tehát a következő (az ott közölt leegyszerűsített formában):

Ősvog.	T.	AK.	KK.	FK.	P.	DV.	KL.	ÉV.	AL.	É.	
\bar{a}	\bar{a}	\acute{o}	oa	oa	oa	oa		\bar{u}	o	\bar{a}	
Szabályos	{ megfe- lelések száma	36	24 ⁵	25	8	20	5	3	9	11	33
\bar{a} -s		14	10	4	—	22	18	14	25	16	—
egyéb		2	4	8	—	8	3	2	3	3	1

* Dolgozatom nyomdába adása után jelent meg W. STEINITZ nagyszabású műve a manyisi vokalizmusról. Eredményeit, sajnos, már nem használhattam föl.

⁵ Az AK. \acute{o} megfelelést is a szabályos megfelelések közé számítottam.

Az ősvogul * \bar{a} -nek megfelelő hangok képviselhetik általában a régi átvételeket. Az \bar{a} , a -s megfelelések lehetnek újabb keletűek (2. sor). A 3. sor mutatja a szabálytalan megfeleléseket, amelyek nagyrészt a hangtani környezet hatására fejlődtek másképp.

A kivételes megfelelések egy része bizonytalan származtatás, mint pl. É. *ја̄хи*, az É. *ла̄вэс* szóban a *w* labializálhatta a megelőző hangot, az or. чай, али, князь, пряник, пятница, якорь, няша, дядя szavak egyes nyelvjárási megfelelőiben előforduló \bar{a} , \bar{a} , \bar{e} , \bar{o} megfelelést pedig a palatalizált mássalhangzók környezete okozta. Valószínű, hogy pl. a *пряник* szónak már az oroszban is számolhatunk **prā̄nik* ejtésével.

2. Hangsúlytalan *a*, *я*

Az előbbi táblázatnak megfelelően a következő megoszlást találjuk a mennyiségi különbségeket (\bar{a} , \bar{a}) az eddigiekhez hasonlóan figyelmen kívül hagyva:

T.	AK.	KK.	FK.	P.	DV.	KL.	ÉV.	AL.	É.	
\bar{a}	$\bar{o}\bar{a}$	$\bar{o}\bar{a}$		$\bar{o}\bar{a}$			$\bar{u}\bar{o}$	\bar{o}	\bar{a}	
Szabályos	13	8	9	7	5	3	6	5	3	32
\bar{a} -s megf.	21 ⁶	12	6	2	22	13	8	20	18	—
egyéb	2	11	17	4	10	6	4	8	7	5

Amint a táblázatból látható, a hangsúlytalan *a*, *я* megfelelései sokkal változatosabbak, mint a hangsúlyosaké. Ennek oka nagyrésztben a hangsúlytalan *a*, *я* bizonytalanabb hangszíne lehet. Emiatt esetleg már egyes orosz nyelvjárásokban is végbemehetett a magánhangzó labializálódása. A 3. (szabálytalan) sor megfeleléseiből ugyanis a következő mennyiség esik az \bar{o} (\bar{a} , \bar{e})-ra: —, 10, 14, 2, 5, 3, 3, 5, 4, 3. A legfeltűnőbb ez a jelenség a KK. nyelvjárásban, ahol az \bar{o} -féle hang a leggyakoribb megfelelés. Meglepően hasonlít a táblázat a STEINITZ-féle ősvogul * \bar{a} megfeleléseihez (FgrVok. 79), azaz T. *a*, K. \bar{a} , P., L., V. *a*, É. *a* ~ \bar{o} .

A *дьячок*, *мякина* megfelelőiben jelentkező *i*-, *e*-féle hangok az orosz ejtést tükrözik. A *капкан* és *скарлам* manysi megfelelőiben helyenként jelentkező \bar{a} a megelőző *k* palatalizáló hatásának az eredménye. Nem tudom megmagyarázni a *замок* szó megfelelőiben jelentkező palatalis hangokat.

3. Hangsúlyos *e*

Erre a hangra elég kevés példánk van, mert a \bar{e} -t nem itt tárgyalom. A megfelelések táblázatba foglalva a következő képet mutatják:

⁶ Ide számítom a MUNKÁCSI följegyezte T. és KANNISTONÁL előforduló TCs. \bar{a} megfelelést is.

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
\bar{e} (\bar{e} , \bar{a} , e)	7	6	10	1	14	14	5	8	4	3	11
<i>i. K.</i> \bar{a}	2	4	3	2	3	2	2	4	2	2	1
egyéb	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—

A csekélyszámú rendhagyó megfelelések a bizonytalan etimológiákból valók. Az $\bar{e} \sim i$ kettős megfelelésre nem tudok magyarázatot adni. Vagy az átvétel idejében lehetnek különbségek, vagy pedig a hangtani helyzetben, de az is meglehet, hogy a kettősség esetleg orosz nyelvjárási jelenségre vezethető vissza. Kétszer az orosz e kiesett, és a szókezdő mássalhangzótörlődést fölöldő bontóhang lett a szótag hordozójává.

4. Hangsúlytalan e

Nem sokkal nagyobb az ide tartozó szavak száma sem. Itt a megoszlás a következő:

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
\bar{e} (\bar{e} , e , \bar{a})	10	7	6	1	11	14	10	12	3	7	12
\bar{a}	—	4	5	2	—	—	—	—	1	—	—
i	5	1	1	2	5	3	3	3	1	1	3
egyéb	2	—	2	—	1	1	—	1	—	2	3

A néhány kivételszerű veláris képviselőt, — mint az or. *епанчи, целковой, пшеничной* megfelelőiben — talán orosz nyelvjárási sajátásból ered, ugyanúgy, mint az $\bar{e} \sim \bar{a} \sim i$ megfelelés hármassága vagy kettőssége a legtöbb nyelvjáráásban.

5. Or. u

Mivel nem tapasztaltam különbséget a hangsúlyos és hangsúlytalan megfelelések között, ezeknek előfordulási arányát közös táblázatban adom:

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
i	21	11	11	—	19	15	7	17	15	11	23
\bar{e} (\bar{e} , \bar{a})	3	3	5	1	2	3	1	1	—	1	—
\bar{a}	2	2	8	1	—	—	—	—	—	—	—
egyéb	3	—	1	3	1	1	1	1	1	—	—

A 2. és 4. sor adatai általában az egyéb hangtani rendellenességeket is mutató bizonytalan származtatású *кисель, шукать* és *купич* szó megfelelőiből kerülnek ki. A *шуркун* és *пумы* tavadai megfelelőiben jelentkező u talán orosz nyelvjárási jelenségre vagy közvetítő nyelvre utal.

6. Or. $ы$

Mivel a rendkívül kis számú és ezek közül is több bizonytalan származtatású jövevényszó megfelelői a legnagyobb tarkaságot mutatják, csak felsorolom azokat az orosz szavakat, amelyek a szójegyzékben szerepelnek:

рыбник, кыска?, нырка?, фыркаць, рыжик, рысь, рыжко, рычаг, ссылка, сыт, тычка.

7. Hangsúlyos *o, ö*

A megfelelések táblázatba foglalva a következő képet mutatják (hosszúságra való tekintet nélkül):

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
<i>u</i>	—	2	2	1	3	1	1	—	—	9	7
<i>ü</i> (<i>ö</i>)	6	2	4	4	6	7	6	9	8	—	3
<i>o</i>	24	20	17	1	20	14	8	11	10	5	10
<i>a</i>	—	—	—	—	1	1	1	3	—	1	3
egyéb	1	2	1	—	1	—	—	—	1	—	—

Szabályos megfelelésnek tekinthető tehát az *o* és ennek variánsai (*ö, o, ä, ø*). Ennek a hangnak zártabb, *u* (*ү, ұ*) megfelelése főleg az északi nyelvjárásokban gyakori, a többiben csak szórványosan fordul elő. A palatalizálódott *u, ü, ö, ø* megfelelés leginkább *к* és *г* környezetében fordul elő, a *голубка, корь, горница, короб, коршун, козырь, год, хоть, погреб* valamint a *порох* és *бочка* szó manysi megfelelőiben. A szórványos *a* megfelelés talán abból magyarázható, hogy az átadó orosz nyelvjárásban hangsúlytalan volt az *o* és így *a*-féle hangszíne volt, vö. P. *салат* 'Gold', AL. *βaspa* 'Blattern' (mindkettő csak változat), AK. *kīsər*, FL. *kàsər* ~ Szo. *kā'sər* 'Spielkarte', Szo. *pākriβ* 'Keller'. Az „egyéb” megfelelések, mint TJ. *üstäl* 'Tisch', K. *səmpər* 'puskátöltő fa', P. *kəpü* 'Kiste, Kästchen' nehezen magyarázhatók.

8. Hangsúlytalan *o*

A megfelelések részben azonosak a hangsúlyos *o*-éval (*оканье*), másrészt *a*-zásra (*аканье*) mutatnak:

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
<i>u</i>	1	—	—	1	3	—	—	—	—	4	6
<i>ü</i>	4	3	5	2	3	7	4	7	4	—	2
<i>o</i>	14	24	21	7	17	9	5	5	14	9	18
<i>a</i>	15	2	1	—	3	9	5	9	2	3	6
egyéb	1	3	4	2	6	2	1	1	—	—	—

Amint a táblázatból látható, a hangsúlytalan *o* valamivel nyíltabb, mint a hangsúlyos, mert a zárt (*u*) megfelelés még az északi nyelvjárásokban sem gyakori. Az *аканье* elég szórványos, legerősebb hatása a T. nyelvjárásban mutatható ki. A palatalis labialis magánhangzók hangsúlytalan helyzetben is főleg a *к, г* és *х* környezetében jelentkeznek, mint az or. *огурец, голбей, копна, корыто, коромысло, похмелье, покров, рогожа* manysi megfelelőiben.

A tavdai nyelvjárásban az *аканье* eseteinek megfelelői: TJ. *a, ä*, TCs. *ä*.

A rendellenes megfelelések főleg az orosz *корабль* és *толмач* megfelelőiben arra mutatnak, hogy tatár közvetítéssel, ill. közvetlen tatár átvétellel van dolgunk.

Az orosz első szótagbeli magánhangzók megfelelései a manyisi nyelvjárásokban hangszín szerint*

Orosz hang	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
á, я	ä (ε)	öä (ä ₀) ~ a	óä	óä̇	oä ~ a	a ~ üö	a ~ oä	a ~ o ^o	a ~ oä	ā	ā
а, я	a ~ ä (ε)	a ~ o ~ öä	o ~ óä ~ a	óä̇	a ~ oä ~ o	a ~ üö ~ o	a ~ o ~ oä	a ~ o ^o	a ~ oä	ā	ā
é	e (i)	e ~ i	e ɛ̇ (ə)	e ~ i	e ~ ē (i)	e (i)	e (i)	e (i)	e (i)	e (i)	ē ~ e
е	e (i)	e (ə)	e ~ ə	ə i	e (i)	e (i)	e (i)	e (i)	e (i ə)	e	e (ə)
и	i (e, ə)	i (e, ə)	i (ə, e)	—	i	i	i	i	i	i	i
ы	nem állapítható meg										
ó, э	o (õ)	o (u, ü)	o (õ, u)	ü (o, u)	o (ü)	o (ü)	o ~ ü	o ~ õ	o ~ ü	u ~ o	o ~ u
о	o ~ a	o	o (õ)	o	o (ü, u, a)	o (üö, a)	o ~ üö a	a (õ, o)	o (ü, a)	o (u, a)	o (u, a)
ý, ю	o ~ u, ü	ü ~ o	o (õ)	u, o (õ)	u ~ ü	u, ü	u ~ ü	u ~ ü	u (ü)	ü	ü
у, ю	u o (ü)	u o (ü)	u ~ õ ~ o	u (õ, ü)	u (ü)	u (ü)	u ~ ü	u ~ ü(o)	u (ü)	ü	ü

* A megfelelések gyakorisági sorrendben következnek egymás után. Zárójelben a ritkább, rendszerint csak fonémavariáns jellegű hangok szerepelnek. A teljesen bizonytalan, szórványosan fölbukkanó variánsokat és hangokat a táblázat nem tünteti föl.

9. Hangsúlyos $y, \text{ю}$

A megfelelések táblázatba foglalva a következő képet mutatják:

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
<i>u</i>	6	1	1	3	8	6	2	7	8	11	18
<i>ü</i>	6	6	2	2	6	6	6	10	3	—	—
<i>o</i>	7	7	5	—	—	—	—	—	—	1	1
egyéb	—	1	3	1	—	—	—	—	—	—	—

A déli nyelvjárásokban gyakori a nyíltabb (*o, ø, ø*) megfelelés is, de ez nemcsak a jövevényszavakban van így (vö. KANN., Vok. 115—26, STEINITZ, Fgr. Vok. 79).

A palatalis labialisok főképp az or. *ю* megfelelőiben és *κ, z, x* környezetében találhatók, mint a *юбка, куль, кум, кумушка, крюк, курник, куча, рюмка* megfelelőiben.

A KK. *κβάρνιχ* 'Fleischpaste' vokalizmusa úgy magyarázható, hogy a labializáció áttolódott a szókezdő mássalhangzóra.

10. Hangsúlytalan $y, \text{ю}$

A megfelelések nagyon hasonlítanak a hangsúlyos y -éihez, tehát itt a hangsúly kevés változást okoz a hangszínbén:

	T.	AK.	KK.	FK.	P.	ÉV.	DV.	AL.	KL.	FL.	Szo.
<i>u</i>	8	6	6	5	16	10	6	7	8	8	1
<i>ü</i>	4	2	4	3	4	2	3	6	3	1	—
<i>o</i>	7	4	3	1	1	2	1	3	2	1	—
egyéb	1	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—

Itt is érvényesek az előbbieken elmondott szempontok. A rendellenes „egyéb” megfelelés a *судук* és a *дуга* átvett alakjában mutatkozik. Lehetséges azonban, hogy ezek tatár közvetítéssel kerültek a manysiba.

Az *ü, ö* itt is főleg *κ, z, x* szomszédságában jelentkezik, mint a *курья, курить, кузырь, кузнец, мука, сухарь* megfelelőiben.

Ha a *k* labializálódik, akkor az eredetileg labialis magánhangzó elveszti labialitását, mint a *чугун* és **күрек* megfelelőiben.

b) A második és további szótagok magánhangzói

Mivel a manysi nyelvjárások egy részében (T., AL.) magánhangzó-harmónia uralkodik, a nem első szótagok magánhangzójának hangszíne nagy mértékben függ az első szótagétól.

Továbbá, mivel a manysi nyelvben a T. nyelvjárást kivéve az első szótagon van a hangsúly, a mellékhangsúly pedig a harmadik (és ötödik) szótagra esik, gyakran előfordul, hogy az orosz hangsúlyra való tekintet nélkül a páros szótagok magánhangzója vagy redukálódik, vagy teljesen el is tűnik.

A manyisi tőszavakban általában csak az első szótagban van hosszú magánhangzó (vagy diftongus), a további szótagokban rendszerint csak rövid, félhosszú és redukált hang fordul elő. Új jövevényszavakban (különösen a V. nyelvjárásban) a hátrább eső hangsúlyos orosz szótag megfelelője is lehet hosszú: АНЛQV. K. *otnāko* 'doch' (Gram. 243), és *Awtūta* (< *Авдотья*), ÉV. *kalaβā* 'Gemeindeältester' (*голова*, Vok. 115), DV. *kalesō* 'Rad' (< *колесо*, Vok. 115).

A nem első szótagi magánhangzók a legtöbbször megmaradnak, pl. T. *ukla't* 'alapperenda' (< *уклад*), FL. *ōkylā* (< *Агулья*, kézír.), K. *Okropja* (< *Аграфья*), P. *vaitar* 'oltár' (< nyj. *воитарь*), AK. *u'tis* 'Gasse' (< *улица*, kézír.), K. *ānis* 'ánizs' (< *анис*). TJ. *ōpe'ń* 'Darrhaus, Korndörre' (< *овин*, Tat. 59), P. *opīlit-* 'beleidigen' (< *обидит*, kézír.), FL. *arkēri* (< *архирей*, kézír.), KK. *armā'k* '... Bauernkittel' (< *армяк*, Tat. 63), AL. *ušinaiti* 'vacsoráz' (< *ужинаем*) stb. Általában megmarad (legalább redukált alakban) az É. és T. nyelvjárásokban.

Nagyon gyakori jelenség minden nyelvjárásban, hogy megmarad ugyan a második szótag magánhangzója, de redukált alakban, pl. Szó. *краска* (? < *олифа*, kézír.), T. *ānkāl* 'angyal' (< **āngil*), AK. *šāorant* 'Schuld' (< *аренда*, kézír.), É. *artāl* 'csoport' (< *артель*), É. *Jiwan* 'Iván' (< *Иван*), FK. *stōkēn* 'Trinkglas' (< *стакан*, Tat. 72), KL. *atlās* 'atlaszszelyem' (< *атлас*), K. *ātējul* 'takaró' (< *одеяло*), FK. *kārkēn* 'Fuchseisen' (< *капкан*, Vok. 40), Tat. 109), É. *kūrsēn* 'ölyv' (< *коршун*), T. *kūrtōčka* 'kabát' (< *курточка*) stb.

A redukció olyan erős lehet (különösen az AL., V. és P. nyelvjárásban), hogy a második szótag magánhangzója teljesen eltűnik, pl. FL. *ōl'p* (? < *олифа*), AK. *ir'p't* 'die Stadt Irbit' (< *Ирбит*, Tat. 65), P. *or'sn* 'Elle' (? < *аршин*, Tat. 65–6), É. *Istpēn* 'István' (< *Степан*), ÉV. *kōmt* 'Kummet' (? < *хомут*, Tat. 106), P. *iō'ākn* 'Diakon' (< *дьякон*, Vok. 14), KK. *iō'ār's* 'Sommerkorn' (? < *ярица*, Vok. 11, Tat. 94), FK. *iō'sx* 'die Abgaben an den Staat (oft in Fellen bezahlt)' (? < *ясак*, Tat. 96), AL. *iāš'sx* 'Kiste' (? < *ящик*, Vok. 87), V. *iē'sx* 'Kirchendiener' (< *дьячок*, Vok. 141), AL. *iō'āβl* 'Teufel' (< *дьявол*, Vok. 14), AK. *kāl'p* 'Kugelform' (< *калып*, Tat. 104), ÉV. *kāl'p's* 'Raum unter dem Fussboden' (< *голубей*, Vok. 67), AL. *kō'āš* 'Sommel' (< *калач*, Vok. 134, Tat. 104–5), P. *kō'ā'ā* 'Gemeindeältester' (< *голова*, Vok. 115), P. *kūm'sk* 'Gevatter' (< *кумушка*, Vok. 63), FK. *kō'ā'p'x* 'Schenke' (< *кабак*, Vok. 134), AL. *kips* 'sárgolyó' (< *кибас*), P. *kūr'ñx* 'eine Art Fleischpastete' (< *курник*, Vok. 64), AL. *kō'r'ñš* 'Zimmer, Stube, Gastzimmer' (< *горница*, Tat. 129–30), FK. *kō's'ñš* 'Schmied' (< *кузнец*, Vok. 68), KK. *iō'ā'kβn* 'Branntweinanker' (< *лагун*, Vok. 134), AL. *lā'dn* 'Weihrauch' (< *ладан*, Vok. 14), P. *iē'kr* 'Arzt' (< *лекарь*, Vok. 44), AK. *mō'st-* 'plagen' (< *мучит*, Vok. 126), P. *naχ'at* 'Verlust' (< *наклад*, Vok. 86), P. *nē'tl* 'Färse' (< *нетель*, Vok. 44) stb. Pjencor KANNISTO szerint legtöbbször kéttagú marad a szó, de a második szótagban nincs magánhangzó. MUNKÁCSI ilyen esetekben rendszerint redukált magánhangzót jelöl.

A jelenségek nagy mértékben megegyeznek a tatár jövevényszavakban tapasztaltakkal (vö. KANNISTO, Tat. 36–9). Itt csak az ún. 'synkope'-ra hoztam föl példákat. Az „apokope” jelenségeit, mivel azok már inkább a *tōtan*-hoz tartoznak, más fejezetben tárgyalom.

A finnugor és a manyisi vokalizmus földolgozásának kísérletei általában csak az első szótag kérdéseit érintik, és ott is még csak a kezdeti tapogatózásnál tartanak. Mivel tehát a manyisi nyelv nem első szótagi magánhangzói-

nak földolgozására még csak kísérlet sem történt, ezért ezekre vonatkozólag csak még az első szótág magánhangzójánál is sokkal vázlatosabb képet adhattam.

c) A hangsúly

A manysi nyelvjárásokban a tavadai kivételével az első szótagon van a hangsúly. Ez a hangsúly az északi nyelvjárásban még a legújabb jövevény-szavakban is megvan, pl. *tētrad*, *kārandas*.⁷

A K. és P. nyelvjárásban MUNKÁCSI jelez olyan igealakokat, amelyekben a hangsúly áttolódik az utolsó előtti szótagra, pl. Ind. praes. dual. 1. sz. K. *māni'mān*, P. *mini'mā*, 2. sz. *māni'nā*, *mini'nā* (VNyj. 217, 249) vagy a pass. praes. dual. 1. sz. *ēsāmwā'sēm* (218) stb.

Az orosz nyelv változó hangsúlya a hangszínen is okoz változást, ezért a megfelelő helyen különválasztottam az orosz hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók manysi megfelelőit. Úgy látszik, az erős orosz hatás miatt a vagilszki manysi nyelvjárásokban többször megmarad az eredeti orosz hangsúly: ÉV. *kalabā* (< *золвд*), *kol'o's* ~ *kol'os* (< *колѣса*), DV. *kapkā'n* (< *канкнн*), ÉV. *karto'pka* (< *картонка*), *pilā* (< *пилд*), *zara't* (< *зардд*) stb., de ugyanez a helyzet egyes elszórt példákban más nyelvjárásokban is, pl. AK. *karto'pk* ~ KK. *karto'pk* ~ Szo. *kartō'pā*, P. *mo'čākā* (< *мачк*), AL. *pilā*, AK. *pātāl'o'k* (< *номолók*), KK. *supō'tā* (< *субддма*), KK. *bastrō'k* (< *nyj. vocmpoz*), AL. *sara't* stb.

A tavadai nyelvjárásban főszabályként kimondhatjuk, hogy megmarad az orosz szó hangsúlya akkor, ha az a második szótagon volt; a második szótagra tolódik akkor, ha az első vagy a harmadik volt hangsúlyos. Végeredményben tehát a második szótag hangsúlyos, függetlenül attól, hogy a második szótag magánhangzója hosszú, félhosszú, rövid, vagy redukált. Megtörténhet, hogy akkor is a második szótag hangsúlyos, ha nincs benne magánhangzó, mint TJ. *ā'rn't* 'adósság' (< *арнда*, kézír.). Az orosz jövevényyszavak tanúsága így megerősíti KANNISTONAK azt a megjegyzését a tavadai hangsúlyról, hogy az általában a második szótagra esik (idézi E. ITKONEN: NyK. LVI, 11).

Megmarad az eredetileg második szótagon levő hangsúly, pl. a T. *uklāt* (< *уклдд*), *ultār* 'oltár' (< *nyj. олтарь*), TJ. *kīlā* 'Bruch' (< *килд*, Vok. 52), TJ. *kele's* ~ TCs. *kelē's* 'Sommel' (< *калдч*, Vok. 134, Tat. 104–5), TJ., TCs. *sexlāt* 'Pfand' (< *заклдд*, kézír.) stb. szavakban.

Néha megmarad az eredeti orosz hangsúly az első vagy a harmadik szótagon is: TJ. *ūlit sa* 'Gasse' (< *улица*, kézír.), TJ. *karasi'n* 'paloöljy' (< *nyj. карасин*, kézír.), TJ. *mō'lota* (instr.) 'mit dem Schmiedehammer' (< *молот*, WV. 160–1), T. *kolono'χ* 'mustela sibirica' (< *колонók*), TJ. *plō'tniχ* 'Zimmermann' (< *плотник*, kézír.), TJ., TCs. *pīniχ* 'Badequast' (< *вѣник*, Vok. 34), TJ. *pō'pnāi* 'carreau' (< *бубной*, Vok. 118), TCs. *pre'ittatā* 'rasieren' (< *брѣет* kézír.), TJ. *pār'χat* 'Sammet' (< *бархам*, kézír.), TJ. *patala'χ* de TCs. *pātā'laχ* 'Zimmerdecke' (< *номолók*, Vok. 87, Tat. 164), T. *pē'tar* 'vödör' (< *вѣдер*), TJ. *rāna* 'früh' (< *рано*, Vok. 14), TJ. *sō'lota* 'Gold' (< *золото*, WV. 129), TJ. *samoβār* (< *самовар*, kézír.), TJ. *ōlēs* 'Bezirk' (< *волость*, Vok. 114).

Az első és a harmadik szótagon hangsúlyos orosz szavak hangsúlya átvétel után rendszerint áttolódik a második szótagra, pl. TJ. *ūkū'rtsem* (acc.)

⁷ LAKÓ GYÖRGY szíves szóbeli közlése.

'Gurke' (< *огурец*, WV. 129), T. *iskä·mlä* 'szék' (< *скамья*), TJ. *asmä·l* ~ TCs. *äsmä·l* 'Teer' (< *смола*, Tat. 70), TJ. *jäβä·l* 'Teufel' (< *дьявол*, Vok. 14), TJ. *kõftä* 'Frauenjacke' (< *кóфта* Vok. 114), T. *pärä·pän* 'dob' (< *барабан*) stb. Az is előfordul szórványosan, hogy az eredetileg a második szótagon hangsúlyos orosz szó hangsúlya az első szótagra kerül, mint TJ. *jekòri* 'Jegor' (< *Егòр*, WV. 323), TJ. *kõlrəs* 'Raum unter dem Fussboden' (< *голубéу*, Vok. 67), T. *Mä·skäu* 'Moszkva' (< *Москва*), TJ. *šepär* 'eine Art langer Bauernrock od. Kittel' (< *шабýр*, Vok. 134). A tavdai nyelvjárás hangsúlyviszonyait nem ismerjük annyira, hogy ezeket az eseteket meg tudnók magyarázni.

KÁLMÁN BÉLA

A chanti infinitívusz hangtanához

A chanti konszonantizmus — mint ismeretes — eléggé elhanyagolt területe a finnugor nyelvtudománynak. Pontos feljegyzésű és az egész nyelvterületre kiterjedő hatalmas szóanyag (KARJALAINENÉ) csak 1948-ban került nyilvánosságra, ennek hiányában pedig a konszonantizmus feldolgozására természetesen gondolni sem lehetett.

Etimológiai és alaktani kutatásoknál egyaránt gyakran okoz nehézséget, bizonytalanságot, sőt hibát is a szóbelseji hangviszonyok tisztázatlan volta. A chanti igetövek hangtanának vizsgálata nélkül nem mennénk sokra az igerendszer, az igeképzés kutatásában.

Teljes rendszerbe állított paradigmákat találunk már a régebbi nyelvtaníróknál (HUNFALVY, CASTRÉN) is, de tudományos igényvel elsősorban FOKOS-FUCHS DÁVID művére támaszkodhatunk (Laut und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. PATKANOW bearbeitet von D. R. FUCHS. Bp., 1911). A PATKANOV és PÁPAY JÓZSEF feljegyezte szövegekben előforduló jelen idejű egyes szám első személyű igealakok és az OL.-ban megadott igetövek alapján nyolc pontba foglalja a tudnivalókat (173—176. lap). A keleti nyelvjárásokból természetesen nem lehettek paradigmaticus adatai. Az anyag természeténél fogva nincs itt szó az infinitívuszi igetövekről sem.

A legmodernebb chanti nyelvtan STEINITZÉ (Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis, Leipzig, 1950). Ez az igen jól használható, sok mindenre kiterjedő kis kézikönyv röviden foglalkozik az akkori chanti irodalmi nyelvnek is alapját képező serkalyi nyelvjárás igetöveivel (67—8. l.). A STEINITZ által felsorolt tövek egyrésze azonos az OL.-ben megadottakkal.¹ Így pl. (STEIN.) Serk. *mă-* 'geben' ~ (KARJ.) Ni. *mă-* (OL. 184); Serk. *tù-* 'bringen' ~ Ni. *tù-* (OL. 139); Serk. *te-* 'essen' ~ Ni. *tè-* (OL. 4); Serk. *χōnta-* 'fliehen' ~ Ni. *χōntá-* (OL. 110); Serk. *oməs-* 'sitzen' ~ Ni. *ōməs-* (OL. 87); Serk. *inšəs-* 'fragen' ~ Ni. *inšəs-* (OL. 196); Serk. *jōnt-* 'spielen' ~ Ni. *jōnt-* (OL. 48) stb. Más esetekben viszont eltérő tőalakot közöl a két forrás: Serk. *χāš-* 'schreiben' ~ Ni. *χāš-* (OL. 44); Serk. *janš-* 'trinken' ~ Ni. *jäš-* (OL. 11). Végül több esetben kétféle tövet említ STEINITZ, míg KARJALAINENNÉL csak egy szerepel: Serk. *ut-*, *u-* 'sein, leben' ~ Ni. *ut-* (OL. 151); Serk. *untt-*, *untl-* 'sich gewöhnen, lernen' ~ Ni. *untlltə-* (OL. 144). KARJALAINEN hangtörténetében ugyanis általában (ha nem is egészen következetesen

¹ Az OL.-ben nem szerepel a serkalyi nyelvjárás, ezért az ahhoz legközelebb álló nyelvjárásból, a nizjamiból, idézem a megfelelő adatokat. A serkalyi és a nizjami nyelvjárások viszonyára különben a dolgozat végén még röviden visszatérek.

amint alább még látni fogjuk (az infinitívuszi alakból kikövetkeztethető tövet adja meg, míg STEINITZnél több szempont kereszteződik. Az első (STEINITZnél és KARJALAINENNél azonos) csoportban ugyanaz a *tő* szerepel az egész paradigmában, ott tehát nem okoz zavart a szempontok különböző volta. A második csoportnál KARJALAINEN — mint rendszeren — azt az infinitívuszi tövet közli, amelyben az *-nš-* hangkapcsolat denazalizálódott. STEINITZ ugyan megemlíti, hogy az infinitívuszok alakja *čášra*, *jašta*, tehát azokból hiányzik a nazális, tőnek mégis azt a teljesebb, nazálisos formát nevezi, amelyik csak magánhangzón kezdődő képzők és ragok előtt jelenik meg. A harmadik csoportban STEINITZ azért ad meg két tövet, mert más a *tő* magánhangzós és más a mássalhangzós kezdetű szuffixumok előtt. (Hasonló eljárást követhetett volna a második csoportnál is.) KARJALAINEN itt is csak az infinitívuszi tövet említi, ez pedig természetesen a mássalhangzós szuffixumok előtt mutakozó tövel azonos.

Hasznos lenne feldolgozni a teljes chanti igerendszert (a KARJALAINEN szótár megjelenéséig jóformán ismeretlen keleti nyelvjárásokét is) az igetövek viselkedése szempontjából. Dolgozatom éppen ebben az irányban kísérel meg egy lépést.

A KARJALAINEN—TOIVONEN szótár az igéket infinitívuszban közli. Nem egyszer tanácstalanul áll a kutató egy adat előtt: meddig tart a *tő*, és hol kezdődik az infinitívusz képzője? Igaz, szorgos kutatás rávezethet az OL.-ben esetleg meglevő tőalakra, de ez — a két mű arányaiból következően — korántsem történhetik meg mindig. Nem elegendő a szótárban közölt egyes igealakok száma sem ahhoz, hogy minden esetben meg lehessen állapítani: más igealakokban milyen *tő* szerepel. Segítségül hívhatjuk még esetleg PAASONEN szótárát, amely a jelen idő egyes szám első személyében, vagy STEINITZ serkalyi szöszedetét, amely a feljebb vázolt elvek alapján tőalakban közli az igéket. Ez a két mű azonban, azonkívül, hogy terjedelmében is kisebb KARJALAINENÉNál, nem egyezik a nyelvjárásokban sem teljesen. Bizonyos kényes esetekben a három fonetikus írásmód különböző volta is zavarokat okozhat.

Ezek a megfontolások késztettek arra, hogy KARJALAINEN szótára alapján vizsgáljam az infinitívuszok hangalakját az egész nyelvterületen.

Elsősorban az érdekelt, hogy ugyanaz az ige hogyan viselkedik a nyelvjárások egész sorában, továbbá, hogy egy-egy nyelvjárásban találhatók-e állandó, szabályszerű eltérések más nyelvjárásokhoz képest. Ugyanakkor azt is igyekeztem figyelemmel kísérni, hogy egy-egy ige hogyan viselkedik paradigmájában a nem-infinitívuszi alakokban. Dolgozatom lényegében hangtani természetű, amennyiben végeredményképp a tővég és az infinitívusz képzőjében szereplő *-t-* egymásrahatásával foglalkozik.

Általában leíró szempontú vizsgálatra szorítkoztam, de nem kerülhettem el néhány történeti és etimológiai megjegyzést. Legtöbbször nem térhettem ki arra, hogy több tőváltozat közül melyiket tartom eredetinek, melyiket másodlagosnak. Ahhoz, hogy ezt a munkát ilyen irányban folytathassuk, okvetlenül szükséges lenne egy a jelenlegieknél sokkal terjedelmesebb és pontosabb manysi szótár, hiszen a chanti nyelv hangtana és alaktana aligha deríthető fel teljes egészében a közeli manysi nyelv tanúvallomásai nélkül. Több esetben azonban a chanti nyelvjárások egybevetése is elégnék bizonyult egy-egy ilyen kérdés eldöntéséhez.

Az eddigi irodalomban nem találtam összeállítást a chanti infinitívuszi

végződés nyelvjárási változatairól. Hogy ne kelljen erre a kérdésre többször visszatérnünk az egyes típusok tárgyalása során, helyesnek láttam egy táblázatba összefoglalni az infinitívuszi végzések nyelvjárási változatait és további, hangtani helyzettől függő változatait:

Bolcs. -tá						
DN.	-pá ~ -ta'	-dá' ²	-tá' ^{4, 5, 7}	-tšá' ^{6, 8, 10}		
DT.	-pá' ~ -ta'	-dá' ²	-tá' ⁴			
Fil.	-Dá ~ -ta	-tšá ⁵	-tšá ⁶	-tšá ¹⁰		
Kam.	-tá	-tšá ^{3, 8}	-tá ⁴	-tšá ⁶		
Kos.	-Da ~ -Dá	-tšá ⁶				
Kr.	-tá ~ -ta	-tá ^{2, 4, 5}	-tšá ^{6, 8, 10}			
Cing.	-Dá ~ -Dá	-tšá ^{3, 10}	-tá ^{2, 4, 5}	-tšá ^{6, 8}		
Cseszn.	-tá ~ -ta	-tá ⁴	-tšá ⁶			
Szav. -Dā ~ -Da						
Szog. -tā ~ -Dā						
Ni.	-tā'	-tā' ^{2, 5}				
Kaz.	-tš	-tš ^{2, 4, 5, 7}	-tš ²	-tš ^{7, 8, 11}	-tš ^{6, 8, 9}	-tš ⁹
O.	-dā	-tā ⁶				
Likr.	-tāγ ³ ~ -tāγ ³ ~ -tāγ ³	-tšāγ ^{3, 1, 2, 6, 8, 9}	-tšāγ ³	-tšāγ ^{3, 2, 4, 5}	-tš ¹¹	-tš ¹¹
Mj.	-tāγ ³ ~ -tāγ ³	-tšāγ ^{3, 6}	-tšāγ ³	-tāγ ^{3, 2, 4, 5}		
Trj.	-tāγ ³ ~ -tāγ ³	-tšāγ ^{3, 6}	-tšāγ ³	-tāγ ^{3, 2, 4, 5}		
V.	-tā' ~ -ta	-tšā' ⁸	-tšā' ^{3, 6}	-tā' ^{2, 4, 5}		
Vart.	-Li' ~ Li	-ta	-tšā ⁶	-tā ^{2, 4, 5}		
Vj.	-tā ~ -ta'	-tšā' ^{7, 9}	-tšā' ^{1, 2}	-tšā' ³	-tšā' ^{3, 6, 9}	-tšā' ³ -tā ^{2, 4, 5}
VK.	-tāf ~ -tāf	-tā' ~ -ta	-tšā' ^{1, 2}	-tšā' ^{3, 9}	-tā ^{2, 4}	

Jegyzetek a táblázathoz:

- ¹ -l- tövüeknél
- ² -n- tövüeknél
- ³ -š- tövüeknél, metatézis révén
- ⁴ -t- tövüeknél
- ⁵ -i- tövüeknél
- ⁶ -ntš- tövüeknél; — a -tš- ben már benne van az infinitívuszi -t- is
- ⁷ -nt- tövüeknél
- ⁸ -l- tövüeknél
- ⁹ -n- tövüeknél
- ¹⁰ -tš- tövüeknél; az infinitívuszképző már benne van az affrikátában.
- ¹¹ Egy esetben.

Az infinitívusz képzője legtöbbször közvetlenül követi minden nyelvjárásban a tövet, és sem a képzőn, sem a tőben nem történik változás. Az esetek nagy többségében minden nyelvjárásban azonos tövet találunk (persze. bizonyos általános hangtani különbségektől eltekintve, amilyen pl. a déli

-t- ~ északi és keleti -l-, -l-). Az alábbiakban azokat az eseteket szeretném összefoglalni, amelyekben akár a tőben, akár az infinitívusz képzőjén valamilyen változás vagy váltakozás észlelhető.

A) A legkeletibb nyelvjárásokban (V., Vj., Vart. és VK.) a másutt egytagú ige-tövek egy része teljesebb tőalakban fordul elő, amennyiben a tővégi mássalhangzó után még egy -a-, -ä- illetve -ä-, -ə- hangot is találunk (aszerint, hogy a tő mély vagy magas hangrendű-e). Néhány esetben — a hangrendtől függetlenül — -i- tővéget találunk. KARJALAINEN is tőalaknak tartja ezeket a hosszabb keleti alakokat, pl. V., Vj. *twia'* ~ DN. *tāi-*, Trj. *tāi-*, Ni. *tāi-* Kaz. *tāi-*, O. *tpi-* 'haben, besitzen, tregen (Kleider)' (OL. 47. l. 969a² is); V., Vj. *mvrā'* ~ DN. *mār-*, Trj. *mār-*, Ni. *mār-*, Kaz. *mār-*, O. *mār-* pass. 'nass werden' (OL. 49. l. még 543a); V., Vj. *mōla'* ~ DN. *māt-*, Trj. *māla'*, Ni. *mōt-*, Kaz. *mōla'* 'kochen' (OL. 50. l. még 559ab); V., Vj. *ñola'* ~ DN. *ñāt-*, Trj. *ñāla'*, Ni. *ñōt-*, Kaz. *ñōla'*, O. *ñol-* 'lecken' (OL. 50. l. még 650b). Néhány esetben egyes nyugati nyelvjárásokból is hosszabb tőváltozatot ismerünk, pl. V. *lōla'*, Vj. *lōla'*, Ni. *tōtā'*, Kaz. *lōla'* ~ DN. *lāt-*, Trj. *lōla'*, O. *lpl-* 'schmelzen' (OL. 57. l. még 1107ab); V. *kōlā'ta'*, Vj. *kōlātā'*, Ni. *χōtā'tā'*, Kaz. *χōlā'tā'*, Kr. *χōtātā'*, DN. *χō'ttā'*, *χōpa'pa'*, ~ Cing. *χōtā'*, O. *χōldā'* 'zu Ende gehen, abgenutzt werden stb.' (375—6).

Míg az egytagú igéknél — legalábbis a V.-i nyelvjárás-csoportban — ez a tőváltozat igen gyakori, a többtagúak között csak elvétve találunk hasonló példát. Különleges helyzete van néhány -l- tövű igének, pl. Ni. *īōtal'tā'*, Kaz. *īō'tallz'ti'*, *īla'* 'in Falten herabfallen (Stiefelschaft, Hosen)' (197b); Ni. *kāpəl'tā'*, Kaz. *kāballz:tī'*, *-llz:tī'* 'sich verbauchen (Wand)' (414b); Ni. *χōmpəl'tā'*, Kaz. *χōmbəllz'tī'*, *χōmbəllz'* 'er schlug mit dem Boot um'; O. *χōmbəllz'dā'* (305b).

Az -nt- és -mt- tövű többtagú igéknél olykor hármas mássalhangzó-torlódást old fel egy redukált magánhangzó megjelenése a két (tővégi és infinitívuszi) -t- között, pl. DN. *sā'nām'tta'*, Kr. *sātām'tta'*, V. *solām'tā'*, Trj. *sā'xəm'tā'vz*, *-m'tā'vz* v. mon., Ni. *sōtām'tā'* 'zucken (der Blitz) stb.' (887b); V. *tōñām'tā'*, *tōñām'tā'tā'*, VK. *tōñām'tā'*, Vart. *tōñām'ti'm'* (!), Likr. *tōñām'tā'vz*, Mj. *tōñām'tā'vz*, Trj. *tōñām'tā'vz* 'wissen, kennen stb.' (992a) (a vaszjugáni alakváltozatról még alább külön lesz szó, itt azért hagytuk ki a nyelvjárások felsorolásából). DN. *senčān'ttā'* v. intr., Kr. *senkā'nttā'*, Trj. *sā'ñkənt'tā'vz* 'sich zusammenschlagen stb.' (852b); DN. *epsē'ntā'*, DT. *āpsi'ni'tā'*, Cing. *ēpsəntā'*, Cseszn. *āpsi'nttā'*, Kr. *epsi'nttā'*, V. *ē'w'si'ntātā'*, (kop.) *ē'usi'ntə-*, Trj. *ā'p'si'ntə'fā'vz* 'schnuppern, wittern stb.' (69a). Ezekben az esetekben az -ə- hangot inetimológikusnak tekinti KARJALAINEN is, aki, az OL.-be felvett idetartozó esetekben a vachi nyelvjárás-csoportból is mindig a rövid tövet közli. Így pl. V., Vj. *ñōlām't-* (v. mom.) (OL. 50) ~ V. *ñōlām'tā'tā'* (v. mom.), Vj. *ñōlām'tā'* v. mom. 'schnell ablecken' (651a); DN. *uōiām't-*, Trj. *uōiām't-*, Ni. *uōiām't-*, Kaz. *uōiām't-*, O. *uōiām't-* (v. mom.) 'einschlafen', V., Vj. *uōiām't-* id. (OL. 59) ~ DN. *uōiām'tā'*, V. *uōiām'tātā'*, (kop.) *uōiām'tātā'*, Vj. *uōiām'tā'* v. mom., Trj. *uōiām'tā'vz*, *-m'tā'vz*, Ni. *uōiām'tā'*, Kaz. *uōiām'tī'*, *uōiām'tī'*, O. *uōiām'tā'* id. (208a).

² A lelőhely megjelölése nélkül, csak számmal és esetleg *a* vagy *b* betűjellel jelzett adatok kivétel nélkül mind KARJALAINEN szótárából valók. További forrásaimat a szakirodalomban a szokásos rövidítésekkel jelöltem. A jelentések közül — a rövidség kedvéért — csak a legfontosabbakat közöltem.

B) A vaszjugáni nyelvjárásban mind a hat egytagú, más nyelvjárásokban magánhangzós tövű ige *-n-* tövű: DN. *tépa'*, Fil. *tèpá*, Kr. *tè-tá*, V. *títá'*, Trj. *títārvz*, Ni. *tè-tá'*, Kaz. *тѣтѣ*, O. *li'dá'* ~ Vj. *i'ntā'* 'essen' (1098—9, OL. 4); DN. *tū'pá'*, Kr. *tū-ta*, *-tá*, V. *tūtá'*, Trj. *tūtārvz*, Ni. *tūtá'*, *tū-*, Kaz. *тūtѣ*, O. *tu'dá'* ~ Vj. *tuntā'* 'holen, bringen' (1031ab, OL. 139); DN. *uó'pá'*, Trj. *uūtārvz*, Kaz. *уотѣ* stb. ~ Vj. *u'ntā'* 'sehen, wissen, kennen' (268ab, OL. 101); DN. *uavá'*, V. *uotá'*, Trj. *uūtārvz*, Kaz. *уитѣ* stb. ~ Vj. *uontā'* 'nehmen' (268—9, OL. 185); DN. *iəpá'*, Cing. *iəpá*, Kr. *iətá*, V. *iətá'*, Trj. *iətārvz*, Ni. *iūtá'*, Kaz. *итѣ*, O. *iədá'* 'werden (etw.), anfangen' ~ Vj. *iəntā'* id. (K.—T. 196—7). DN. *mə'pá*, V. *mətá'*, Trj. *mətārvz*, Kaz. *мѣтѣ* stb. ~ Vj. *məntā'* 'geben' (553ab). KARJALAINEN a tőhöz tartozónak fogja fel ezt az *-n-* hangot az OL.-ben (l. az idézett helyeken négy szónál). Az *-n-* nem lehet eredeti az *i'ntā'* 'essen' szóban, amelyik a magyar *eszik* (tehát egy *sz-el* bővülő *-v-* tövű ige) családjába tartozik, de a többi idetartozó szó etimológiája sem látszik igazolni azt a feltevést, hogy ez a hang őrizné az eredeti állapotot. Inetimológikus, csak a vaszjugáni nyelvjárásra jellemző hangnak tarthatjuk. Ezt a véleményt támogatja az a körülmény is, hogy igen hasonló, szintén inetimológikusnak tartható betoldásokat más igitípusoknál is találunk a vaszjugáni nyelvjárásban, ezekről l. még alább. A szótárban közölt paradigmák és példák szerint ez az *-n-* a ragozás folyamán másutt nem is jelenik meg: *i'ntā'* 'essen' ~ *iləm'*; *isəm'*; *iyəm'*, *iyən'*; *i's*; *iyāyən'*, *iyāyən'* (*i'γāyən'*); *i'γāsəm'*; *iyā'li'm*; *iyi* stb. (1098b); *tuntā'* 'bringen' stb.: *tūsīm*; *tūsəm*; *tūyi*; *mānā iən' tūγā* 'tuo minulle viinaa' stb. (1031a). Hasonló adatokat találhatunk a többi idetartozó egytagú magánhangzós tövű igénél is az idézett helyeken.

Két mássalhangzó szoros kapcsolatára végződő többtagú igeöveknél (*-mt-*, *-nt-*, *-nt-*, *-pt-*, *-rt-*, *xt-*, *xs-*) gyakori a vaszjugáni nyelvjárásban az *-nn-* hangkapcsolat megjelenése a tő és az infinitívuszképző között. Az OL. a tiszta tövet közli ezekben az esetekben is, az *-nn-*et tehát nem tartja a tő szerves részének, pl. V., Vj. *kōrkāmt-* v. mom.) 'umdrehen' (OL. 163) ~ V. *kōrkāmtā'*, Vj. *kōrkāmtāntā'*, Trj. *kōrkāmtārvz* 'herumdrehen stb.' (425b); V., Vj. *mō'lkim-* (v. mom.) 'vergessen' (OL. 49) ~ V. *mō'lkim'tā'*, Vj. *mō'lkim'tā'*, *-mtāntā'* id. (522b); V., Vj. *lōtkāmt-* 'ausrenken' (OL. 56) ~ DN. *tāt xāmtā'*, *-a'*, Kr. *tātāmtā*, *-ā*, V. *lōtkāmtā'*, *-m'tā'*, Vj. *lōtkāmtā'*, *-mtāntā'*, Trj. *lōtkāmtārvz* Ni. *lōtkāmtā'*, Kaz. *lōtkāmtā'* id. (494b) stb. A szótárban közölt egyéb vaszjugáni adatok szerint e szavakban is csak az infinitívusz járuléka lehet ez az *-nn-*: *kōlān'tā'*, *kōlāntāntā'* 'horechen': *kōlāntā'*, *-ntā'*, *kōsānā'*, *kōlāntā'* (tottele) (377b); *kōtll'tā'*, *-ll'tāntā'* 'verschieben (einen schweren Gegenstand), ein wenig weiterrücken': *kōtll'tā'li'm*; *kōtll'tā'* (364a); *kātāxtāntā'* 'fett werden, Fleisch ansetzen' *kātāxtāntā'* 'lihoó'; *kātāxtāntā'* (364b); *noγār'tā'*, *noγār'tāntā'* 'giessen stb.': *noγār'tā'*, *noγār'tā'*; *mā'šāikō'γā'm noγār'tā'* 'kaada minulle kuppe teetä!' stb. (606a) stb. Az *-nn-* járulékos voltára vall az is, hogy a legtöbb esetben (amint a példáinkon is látható volt) csak mint fakultatív variáns jelenik meg egy rendes, szabályszerűbbnek tartható *-mtā*, *-rtā* stb. féle végződés mellett.

Magyarázatra szorul, honnan és miért került a vaszjugáni nyelvjárásban a többtagú, kettős mássalhangzóra végződő tövű igék infinitívuszába ez az *-nn-*.

-xs- (vagy talán *-xsə-*) tövű igénk összesen hat van — mind a legkeletbbsi nyelvjárasterületről. Figyeljük meg, hogy viselkednek ezek a vaszjugáni nyelvjárásban: V. *uā'rtāxsāntā'*, Vj. *uā'rtāxsāntā'* v. intr., Trj. *uā'rtāxsāntārvz*

'schieben stb.' (245b); V. *mō-ləχsətā'*, Vj. *mōləχsəntā*, Trj. *mōləχsətā'āvz* '(ostjakische) Gebete hersagen stb.' (555ab); V. *pēn-ləχsətā'*, Vj. *pēn-ləχsəntā*, Trj. *p'ān-ləχsətā'āvz* v. intr. 'an etw. hindern stb.' (716ab); V. *pūr-ləχsətā'* v. mom., Vj. *p'ūr-ləχsəntā* v. intr. 'fragen' (724—5); V. *lā-ləχsətā'*, Vj. *lā-ləχsəntā*, *-səntā* v. intr., VK. *lā-ləχsətā't*, Litr. *θā-γθəχsətā'āvz*, Mj. *ā-γləχsətā'āvz*, Trj. *ā-γləχsətā'āvz* 'warten' (1048b); V. *lā-l'ixsətā'*, Vj. *lā-l'ixsəntā*, Trj. *ā-l'ixsətā'āvz* 'Krieg führen' (1119b).

Az itt közölt hat. igében (egy esetben *-nn-*nel váltakozva) nem *-nn-*, hanem *-ən-* kerül a tővég kettős mássalhangzókapcsolata és az infinitívusz-képző *-t-*je közé. Ezeknél világos, hogy az inetimológikus *-ən-* szótag a különben jelentkező hármasmássalhangzótorlódás elkerülését célozhatja, mert ilyen módon két, külön szótagban levő kettős mássalhangzóra bontja a chanti nyelv számára szokatlan torlódást. Gyors beszédben azonban az *-ən-* szótag — különösen talán éppen mássalhangzók közötti helyzeténél fogva — könnyen válik egy sonáns és egy nem sonans *-n-* kapcsolattá. Ilyen változás más helyen is megtörténik, l. pl. Vj. *tənl'itā*, (nop. puh.) *tənn'itā* 'bereiten, weichen (Fell) stb.' (1004b).

C) A három mássalhangzóból álló kapcsolatok elkerülését célozza az a gyakori eset is, hogy a *-t-* tövek és az infinitívuszi *-t-*találkozásából keletkező gemináták megrövidülnek.

Rendszeresen nem teljesen rövidül meg a *-tt-* geminátá, csak részben, vagyis egy félhosszú *-t-* keletkezik. A nyugati nyelvjárásokban az esetek nagy többségében meg is marad a hosszú geminátá, míg keleten ingadozást látunk a *-tt-* és a *-t-* között. Ilyen pl. DN. *ki'ttā*, Kr. *kittā*, Kaz. *kittī* stb. ~, Litr. *ki'tāvz* (*-tt-*), Mj. *ki'tāvz*, Trj. *ki'tāvz*, V. *ki'tā*, *ki'tā* Vart. *ki'tā*, Vj. *ki'ttā*, *ki'tā*, VK. *ki'tā* 'schicken, senden' (OL. 208, 458ab). A többtagúaknál is hasonló a helyzet, bár ott a keleti nyelvjárásokban néha teljesen elenyészik az egyik *-t-*, tehát a geminátá teljesen megrövidül. Ilyen eset pl. DN. *ēu'ttā*, Kr. *ēu'ttā*, Kaz. *ēu'ttī* stb. ~ Litr. *āyətāvz*, Mj. *āyətāvz*, Trj. *āyətāvz*, V. *ōyətā*, Vart. *ōyətā*, Vj. *ōyətā*, VK. *ōyətā* 'schneiden stb.' (18—9). Egy-két esetben nyugaton is megrövidül a geminátá, így pl. a fenti ige a niziami nyelvjárásban *ēu'tā*, az obdorszkiban *ēu'tā* alakú. Hasonlóképpen: DT. *ānētā*, Kr. *anētā*, *ā-* 'wiehern (Pferd)' (34b); DN. *ānētā* stb., Ni. *ūn'tā*, *un'tā* 'finden' (OL. 63, 13ab).

A mássalhangzókapcsolatokra végződő igetövek, — amelyeknek végén *-t-* van — másként viselkednek északon. Ott az egyik *-t-* emlékét csak egy jel őrzi KARJALAINEN szótárában.³ Az OL. szerint ezeknek az igéknek a tövében is megvan a *-t-*. Ilyen pl. DN. *io'nttā*, Fil. *ion'tta*, Kr. *io'nttā*, Cing. *io'nttā*, Ni. *ion'tā*, Kaz. *io'ntī*, O. *ia'n'tā*, Litr. *ian'ttāvz*, Mj. *ia'n'tāvz*, V. *ia'ntā*, Vart. *ia'ntā*, Vj. *ia'ntā*, VK. *ia'n'tā* 'nähen' (OL. 88, 175a); DN. *pā'rttā* stb., Ni. *pār'tā*, Kaz. *pār'tī*, O. *pār'tā*, Trj. *pār'tāvz*, V. *pār'tā*, Vj. *pār'tā* stb. 'befehlen' (OL. 2; 737—8); DN. *nāsəm'tā*, Kr. *nāsəm'ttā*, Ni. *nāsəm'tā*, Kaz. *nōzəm'tī*, O. *nōzəm'tā*, Trj. *nāsəm'tāvz*, *-m'tāvz*, V. *nōzəm'tā* 'ausrutschen, ausgleiten' (640a); DN. *χūvənttā*, Kr. *χūtənttā*, *-tən-*, Ni *χut-*

³ Ezt a jelet TOIVONEN a következőképpen magyarázza: „Nach Klusielen die aspirierte Aussprache dieser Laute; nach anderen Konsonanten selten nach Vokalen, die Stimmlosigkeit des letzten Teils des betr. Lautes;” (KARJ.—TOIV. XXIX. lap).

n̄n'tā, Kaz. *χ̄ōλ̄n'tī*, *χ̄ōλ̄n̄n'tī*, O. *χ̄ōl̄n'tā*, Trj. *κ̄ōλ̄n̄t̄āγ̄z*, V. *κ̄ōl̄n'tā*, *κ̄ōl̄n̄t̄ā*, *κ̄ōl̄n̄t̄āta*, Vj. *κ̄ō'ān'tā*, *κ̄ōl̄n̄t̄n̄t̄ā* 'horchen' (377b); DN. *ām̄r̄t̄ā*, DT. *ām̄r̄t̄ā*, Kam. *ām̄r̄t̄ā*, Kr. *ām̄r̄t̄ā*, Ni. *ām̄r̄t̄ā*, Kaz. *ām̄r̄t̄ī*, O. *ām̄r̄t̄ā*, 'schöpfen' (ÖL. 190; 44b) stb.

A fenti példák egy részénél láthatjuk, hogy néha a keleti nyelvjárások is hasonlóképpen viselkednek, az egyik *-t-* helyén ott is állhat egy *̄* jel.

D) A keleti nyelvjárásokban néha geminálódik az intervokalikus helyzetbe kerülő infinitívuszi *-t-*. Rendszeren rövid geminátát találunk ezekben az esetekben, pl. Trj. *λ̄t̄āγ̄z* 'essen' (1099a, töve: Trj. *λ̄-*, ÖL. 4); Trj. *λ̄t̄āγ̄z* 'herbringen' (1031a, töve Trj. *λ̄-* ÖL. 139); V. *uā'ā* 'nehmen' (268b, töve V. *uā-* ÖL. 185); Trj. *m̄ēu'γ̄n̄l̄ā'āγ̄z* 'schlummern' (509a, töve Trj. *m̄ēu'γ̄n̄l̄ā-* ÖL. 16) stb.

A nem-infinitívuszi példákban nem fordul elő ez a *-t-*, tehát valóban csak a képző első elemének intervokalikus geminálódásáról lehet szó. Így pl. Trj. *m̄ēu'γ̄n̄l̄ā'āγ̄z*: *-l̄ā'ām'*; *-l̄ām*; *-l̄āsām'*; *-l̄ā'*; *-l̄ā'*; *-l̄āγ'*; *-l̄ās*; Trj. *λ̄t̄āγ̄z*: *λ̄'ām'*, *λ̄'āe'm'*; *λ̄'sām'*, *λ̄'se'm'*; *λ̄'u'γ̄ām'*, *λ̄'u'γ̄e'm'*; *λ̄'u'γ̄ā*, *λ̄'u'γ̄ē*; *λ̄'χ̄ō'ām'*; *λ̄'u'χ̄ō'ām'*; *κ̄ū'ā' λ̄'se'm'* 'soin kalan' stb.

KARJALAINEN az ÖL.-ben nem egészen következetes az ilyen típusú tövek jelölésében. Így pl. *-t-* tövűnek közli a következő igét: V. Vj. *s̄ō'net-*, míg a többi nyelvjárásból egytagú *-η-* ill. *-ηk-* tövű igének ismeri: DN. *se'ηk-*, Trj. *s̄ō'η-*, Ni. *se'η-*, Kaz. *s̄ē'η-*, O. *se'η-* 'schlagen' (ÖL. 160). A szótári adatok is azt igazolják, hogy ez az ige minden nyelvjárásban *-ηk-* ill. *-η-* tövű, — de igazolják ezt a tövet a vachi és a vaszjugáni nyelvjárásra is. Igaz, az infinitívuszi *-t-* ebben a két nyelvjárásban a hosszabb *-ə-* tő után intervokalikus helyzetbe kerül és geminálódik: V. *s̄ō'ηə'tā'*, Vj. *s̄ō'ηə'tā*. A nem igenévi példák is azt igazolják, hogy a *-t-* nem a tőhöz tartozik: V. *ə'əγ s̄ə'kivl̄ā* 'lyö heitā (2) yhteen', *ə'əām s̄ə'kivl̄ā* (useita); *s̄ō'ηə'səylām* 'löin heitā (2) yhteen', *κ̄ō'īn̄z tā s̄ō'ηə'l̄i* 'кто там колотит'; Vj. *s̄ō'ηə'l̄m* (sanoi myös *s̄ō'ηə'l̄'m*); *s̄ə'k̄i* (harv. *s̄ō'ηk̄i*), *s̄ə'k̄ā* (imperat.); *m̄ān̄ s̄ə'k̄ā* 'lyö minua' (852a).

Egy esetben még tovább megy KARJALAINEN az ÖL.-ben: a Trj., Mj., Likr. *κ̄ū'ηt̄-* tövet elválasztja — éppen a tövég miatt — a DN. *χ̄o'ηχ̄-*, Ni. *χ̄u'η-*, Kaz. *χ̄o'η-*, O. *χ̄ō'η-* 'klettern' tőtől (a magyar *hág-* ige közismert megfelelőjétől) (ÖL. 96). A chanti szótár anyagának rendezésekor TEIVONEN nem vette figyelembe KARJALAINENNEK ezt a nézetét és a tromjugáni csoportból idézett alakokat együvé sorolta a nyugati és legkeletebbi, *-t-* nélküli alakokkal. A tremjugáni nyelvjárásból idézett nem-infinitívuszi alakok nem támasztják alá TOIVONEN eljárását, hiszen a *-t-* megvan bennük: *κ̄ū'ηt̄ām'*; *κ̄ū'ηt̄sām'*; *κ̄ū'ηt̄* („еще там сидит"); *κ̄ū'ηt̄ā*; *řāp'ī κ̄ū'ηt̄ām'* 'noustā γp: ille' (296—7). Ebben az esetben tehát nem valószínű, hogy az intervokalikus *-t-* geminálódott volna az infinitívuszból (bár persze az sem lehetetlen, hogy az így keletkezett ál-tő általánosult analógiás úton), hanem valóban két különböző szó lehet.

E) Az *-l-* és *-n-* tövű igék egy részénél más igecsoportoktól teljesen eltérő infinitívusz végződést találunk: a *-t-* helyén affrikáta, illetve a kazimi nyelvjárásban *-š-*, *-ž-* áll.

Egytagú *-l-* tövű igét négyet ismerünk (nem beszélve azokról a csak

keletről vagy Obdorszkból ismert igékről, amelyeknek tövében *-l-* szerepel ugyan, ez azonban ugyanúgy lehetne olyan *-l-* is, amelynek délen *-t-*, a kazimi és tremjugáni nyelvjárásban azonban *-l-* felel meg). Az egyik *-l-* tövű igét csak két nyelvjárásból ismerjük: Trj. *nāl' tšāγz*, O. *nēli'dā* 'reiben stb.' (618a). Nem infinitívuszi adatokat csak a tremjugáni nyelvjárásból közöl a szótár: *nāl' l'ēm'*; *nāl' tšē'm'*; *nāl' tšē*, *-ā*. A második ige a déli és északi nyelvjárásokban mindig a szabályszerű infinitívusz képzővel jelenik meg, — a keletiekben változatos képet mutat az infinitívusz képzője: DN. *tālpā*, DT. *tālpā*, Kos. *tšālpā*, Kr. *tāltā*, Ni. *šāltā* stb., V. *tāltā'*, Vj. *tšāltā*, *tāltšā*, VK. *tāltšā'*, Likr. *tāl' tšāγz* 'weinen, heulen stb.' (909b). Sajnos, nem infinitívuszi alakokat csak a vaszjugáni és likriszovszkojei nyelvjárásból közöl a szótár, ahol, — mint láttuk — egymás mellett él a szokásos *-t-s* és az affrikátás alak: *tāluāl'*, *tšāluāl'*; *tālā*; *tšāltā'l* (*tšāl' tšā'l*) *sātuāl'* 'linnun ääni kuuluu'; *ismī n' tāluāl'* 'itkeä ulisee, kovin itkee'; Likr. *tāl'* praes. sg. 3. sz.; *tālā'*. A harmadik egytagú *-l-* tövű ige nyelvjárási változatai között nincs affrikátás infinitívusz: DN. *pūlpā* 'verschlingen' stb. (694ab). Egy negyedik, csak keletről ismert ige változatai: VK. *kōlta* (*kōl'luāl'*), Vart. *kōl'luāl*, Likr. *kōl' tšāγz* 'ableiten, ohne einen Span abzuschneiden (Schnitzmesser, Beil)' (301b). A szótár sajnos, több adatot nem közöl erre az igére.

A többtagú *-l-* tövűek annyiban térnek el az egytagúaktól, hogy ezek már rendszerint a déli nyelvjárásokban is affrikátás infinitívusszal jelentkeznek. Piyen pl. DN. *χōmbāl' tšā*, DT. *χōmbāt' tšā*, Ni. *χōmpāl' tšā*, Kaz. *χōmbāl' šī*, O. *χōmbāl' tā* 'umstülpen (Gefäss stb.)' (305b). Nem-infinitívuszi alakok: DN. *mān rit' χōmbāt' pžem* 'kumosin veneen'; Kaz. *χōmbāl' l'ē'm*; *-lžī* (imperat.). Piyen továbbá a DN. *kābāl' tšā*, DT. *kābāltā*, (*-lt-* on post.-dent.), Cing. *kābāl' tšā*, Kr. *kāpāl' tšā*, Kam. *kāpāl' tšā* (sic!); Ni. *kābāl' šatā*, Kaz. *kābāl' šī* 'einfassen stb.' (414a) ige. Nem-infinitívuszi alakjai: DN. *kābāl' tšēm* (pret. sg. I p.); *kābāl' pžō't* (*p:n* kvantiteetti on mimimaalinen, *pž* melkein = *ž*); Kr. *kāpāl' tšāt* (praes.); *kāpāl' tšāi* (pass. pret.); Ni. *kābāl' žē'* (imperat.), Kaz. *kā' bāl' žem iōA* 'palte, päärme'. A kazimiban megvan ez a *-ž-* hang denominális képződményekben is, pl. *kā' bāl' žēp'* 'Besatz' (uo.) Sajnos, csak infinitívuszban közli a szótár a következő igét: Kaz. *iōtāl' žī* 'schaben', O. *intil' tā* 'reiben' (197b). Érdekes a következő példa: DN. *mūn'χāt' tšā*, Kr. *mūn'χāt' tšā* (*-t-*), Kaz. *mūn'χāl' tā*, Kaz. *mō' ηē' āl' šī*, (*-lžē'* imperat.); O. *mō' ηgāl' tā* 'knoten' (518a). A két kaziminak jelzett adat közül csak a második lehet valóban arról a területről való. Erre vall a következő frequentatív alak, amely vokalizmusán kívül a tő *-ž-* hangjában is megegyezik a fentivel: Kaz. *mō' ηē' āl' žūn' ātī*. Az első „kazimi” adat valójában nizjami lehet, l. a szócsalád többi nizjami tagját: *mūn'χāl'* 'Knoten', *mū' ηrāl' tā: n' tšā* 'sich verknoten' (517–8). A kazimiban tehát — amint láttuk — más helyzetekben is megmarad a *-ž-*. A többi nyelvjárásból — sajnos — nincs paradigmatikuss példánk. Továbbképzéseket is főként keletről ismerünk, ahonnan viszont éppen az *-l-* tövű igére nincs adatunk. Érdekes, hogy a krasznojarszki nyelvjárásban egymás mellett él az affrikátás és a *-t-s* infinitívusz. Az ige tőszava főnév, amelyben nyoma sincs az igében megjelenő affrikátának: DN. *mū' ηrāl'*, DT. *mū' ηē' āl'*; Kr. *mū' ηrāt'*, V. *mū' ηkāl'*, Vj. *mū' ηkāl'*, Trj. *mū' ηkāl'*, Ni. *mū' ηrāl'*, Kaz. *mō' ηē' āl'*, O. *mō' ηgāl'* 'Knoten' (517–8). *-l-* re végződő névszó az alapja a feljebb már említett *kābāl' tšā* 'einfassen' igének is, valamint a következő érdekes, csak keletről ismert igének: V. *tōkāl' tšā'* 'jucken, kribbeln', *tōkāl' tšāγ iēs* 'syhytyi', *tōkāl' tšāγ iēvōkātēs* 'коросты стали появляться'. Tőszava: *tōkāl'* 'Grind, Ausschlag (Beule), juckende Hautkrankheit'

(977b). A szótár egy albekezdésben közli a következő, jelentésében is némileg eltérő vaszjugáni igét: *tōkālīntā* 'Krätze bekommen'; *tōkālītsūim* 'sairastuin syhyyn'; *-ltāγa:sū:im*; *-ltāγasū*; *-ltāsū* (imperf.). Ez az ige nem lehet *-l*-tövű, — az *-nn*-elemet két *-t*-között szinte kizárólag olyan esetekben láthatjuk, ahol három mássalhangzó találkozna: a tövég kettős mássalhangzókapcsolata és az infinitívuszképző *-t*-je. Ebben az esetben tehát egy denominális *-t*-képzővel kell számolnunk, amelyik a tőül szolgáló nomen (*tōkāl* 'Krätze') szóvégi *-l*-hangjával alkot kapcsolatot. Ez az ige tehát nem tartozna egy albekezdésbe az előbbi, *-l*-tövű vachi igével. A fentebb már idézett DN. *χōmbāt tša* 'umstülpen' ige is denominális származék, de töve egy magánhangzóra végződő főnév: DN. *χōm le* (=, „nasal. Hauch”), *χōmple*, DT. *χām le*, *χāmple*, Kr. *χōmplā*, *-ta*, Vj. *χōmlē*: *χ. rī t*, Ni. *χōmlā*, Kaz. *χōmlē* 'schwankend, schaukelnd (z. B. Boot)' (304–5).

A sok denominális példa megengedné azt a következtetést, hogy az *-l*-utáni affrikátában egy — különben ritka, vagy talán csak ebben a hangtani helyzetben megőrződött — denominális verbunképző rejtőzhet. Erre a feltevésre azonban nincsen bizonyítékunk, sőt ellene szól az, hogy az egyik *-l*-tövű ige nek nincsen névszói előzménye: Kaz. *īōtālžī* 'schaben' (197b, l. feljebb is). A már említett négy egytagú *-l*-tövű ige közül pedig csak az az egy a denominális képzésű, amelyiknek az infinitívusza nem tartalmaz affrikátát: DT. *pulpa* 'verschlingen' <: DN. *puł* 'gekauter Bissen im Mund' (693–4, a szócsalád a magyar *fal*-, *falat*, finn *pala* stb. közismert megfelelője). Vannak továbbá olyan többtagú *-l*-tövű denominális igék is, amelyeknek az infinitívusza nem mutat különlegességeket, pl. Ni. *īōtāl tā*, Kaz. *īō tāllstī* 'in Falten herabfallen' <: Ni. *īōtāl* 'Falte' (197b).

A tizenkét egytagú *-n*-tövű ige közül tíznél nincs semmi változás sem a töben, sem az infinitívuszképzőn. Egy ige viszont az *-l*-tövűekre emlékeztet: DN. *χe npā*, Kr. *χentā*, Kam. *χentā*, V. *χīntā*, Vj. *χīn tša*, VK. *χīn tša*, Likr. *χīn tšγz*, Mj. *χīntāz*, Trj. *χīnt āz* 'graben' (318b). Semmi máshoz nem hasonlít az ige filimonovoi megfelelője: *χēnbā* „(-nd- ei hyvin mulj)”. Az affrikátás nyelvjárások közül csak a vaszjugániból közöl a szótár nem infinitívuszi adatokat: *χīna*, *χīnē* (imperat., nopeassa puh. *χīnā*, *χīnē*); *ō γnz χīnlē* 'vesi kaivaa, syövyttää (maata)', — ezekből az adatokból tehát hiányzik az affrikáta.

Ötvenkét többtagú *-n*-tövű igét tart számon KARJALAINEN szótára, ezek közül ötvennél szabályos, változás nélküli az infinitívusz, csak kettőnél van — a fentieknek megfelelő — eltérés: Vj. *mōγōntšā*, Ni. *mānētā*, *-t*, Kaz. *mānēnžī* 'schlummern' (508b). A nem infinitívuszi adatokban nyoma sincs az affrikátának: Vj. *mōγōnlēm*; Kaz. *mānēnlēm*; *-n sēm*; *mγ nna* (imperat.). A továbbképzések is mind *-n*-tőre vallanak. KARJALAINEN az OL. 16. lapján a vaszjugáni nyelvjárásból csak továbbképzett tövet közöl, a kazimiból azonban tiszta *-n*-eset: *mānēn*-. Az affrikátát tehát nem tartja a tőhöz tartozónak KARJALAINEN sem. Hasonló a helyzet a másik affrikátás infinitívusú, *-n*-tövű többtagú igenél is, amelyet csak a nyugati nyelvjárásokból ismerünk. Az affrikáta (illetve ~ Kaz *-ž-*) csak a kazimi nyelvjárásban jelenik meg, az infinitívusz különben „szabályszerű”: Fil. *pāgēndā* stb., Kaz. *pākēnžī*, *-g* 'erschrecken' (670a). Az OL.-ben itt is *-n*-tövűként szerepel a kazimi alakváltozat: *pāgēn*- (OL. 17).

Bizonyára közös fonetikai okra vezethetők vissza azok a változások, amelyek az *-l*- és az *-n*-tövű igék infinitívuszában észlelhetők. Pontos kísér-

leti fonetikai vizsgálatokra lenne szükség ahhoz, hogy a jelenség mibenlétét és lefolyását tisztán láthassuk.

F) Pusztán fonetikai oka van annak a jelenségnek, hogy a palatalizált tövégek (-*t*-, -*ń*-, -*n*-, -*ńt*-, -*t*-) az utánuk következő infinitívuszi -*t*-t asszimilálják, palatalizálják. A nyelvjárások többségében ilyen esetekben -*t*-t, a Kaz Ni és O. nyelvjárásokban pedig majdnem mindig -*s*-et találunk. Például: DN. *e'ttá*, *xe'ttá*, Kr. *xe'ttá*, V. *k̄i'tā*, Vj. *k̄i'tā*, Trj. *k̄i'tārz*, Ni. *xi'stā*, Kaz. *xi'stā*, O. *xi'stā* 'bleiben, zurückbleiben' (346–7). A tőalakok KARJALAINEN szerint DN. *xe't-*, Trj. *k̄i't-*, V. Vj. *k̄i't-*, Ni. *xi's-*, Kaz. *xi's* (OL. 175). DN. *u'ttā*, DT. *u'ttā*, Kr. *uttā*, V. *o'ttā*, Ni. *ustā*, Kaz. *u'o'tsi*, O. *o'stā* 'schwimmen' (96a). Ha a -*t*- tövéknél a kazimi nyelvjárásban a *t* valóban -*s*-, amint az OL. az idézett egyetlen példa alapján felteszi, akkor a kazimi nyelvjárásra egyébként is jellemző metatézissel állunk szemben (l. a G pontot).

DN. *tottā*, Kr. *tottā*, V. *la'l'tā*, Vj. *ia'ltā*, Trj. *ia'ltārz*, Ni. *to'ltā*, Kaz. *to'lsi* 'stehen' (1120a). Töve: DN. *tōt-*, Trj. *ia'lt-*, V. *la'l'-*, Vj. *ia'l'-*, Ni. *tōt-*, Kaz. *to'lt-* (OL. 74). Az -*ń*- tövéek közül három esetben a szokott, palatalizálatlan -*t*-t látjuk a kazimi infinitívuszbán: *i'lti*, *i'lti* (*i'lti*) mit Seitenfell versehen (den Schuh aus Renntierbeinlingen)', vö. *i'lt* 'Seitenleder der Schuhe aus Renntierbeinlingen' (131ab); *q'lti* 'versprechen', vö. O.: *á'ldā* id. (132ab); Kaz. *šū'lti*: *lāp š.* 'verstopfen', O. *syldā* 'zunähen'. Jelentéskülönüléssel: Kaz. *lāp šū'lti* pass. 'sich verstopfen (die Nase)' (966a). Az idézett három eset közül az elsőnél talán egy denominális -*t*- képző közbejötté akadályozta meg az infinitívuszi -*t*- palatalizálódását.

DN. *u'nttā*, Kr. *u'nttā*, V. *u'nt'tā* Vj. *u'nt'tā* (-*ńt'sā*), Trj. *u'nt'tārz*, Ni. *u'nt'tā*, Kaz. *u'nt'si*, *u'nt'si* (?), O. *u'nt'tā* 'pflücken (Beeren)' (232a). Töve: DN. *u'nt-*, Trj. *u'nt-*, Vj. *u'nt-*, Ni. *u'nt-*, Kaz. *u'nt-* 'pflücken' (OL. 74). A -*ńt*- tövéek egy része — akár a fenti Vj.-i adat — palatalizált affrikátát mutat, — pl. DN. *pāńdā* stb. mellett Vj. *pōńt'sā*, *pōń't'sā* 'umbinden, schlingen' (717ab, l. OL. 56 is).

Ni. *pe'uštā*, *pe'ušl'*, Kaz. *pe'uš'ń'si* 'Funken sprühen'; -*ń'lt* (681ab). Összesen 15 többtagú -*ń*- tövű igénk van, valamennyi a kazimi és nizjami nyelvjárásból. Egy különben nem ismert intranszitivképző szerepel ebben a tőben, amely a nizjami denazalizálódás során eltűnt ugyan, de az infinitívuszi -*t*-nek -*s*-el való helyettesítése őrzi emlékét.

Egy esetben nem a tövégi hang, hanem egy szóeleji mássalhangzó palatalizáló hatása indukálta az infinitívuszi végződés palatalizációját: Kaz. (harv.) *šāń'si*, -*ńt'i*, míg a többi nyelvjárásban -*nt*- van: DN. *tēpā*, Kr. *tēntā*, Ni. *šāń'tā*, O. *sēndā* 'einschrumpfen, eintrocknen' (912b). Sajnos, a szótár nem közöl paradigmaticus alakokat a Kaz. nyelvjárásból. Ezért nem állapítható meg, hogy egybűtt is hatott-e a szókezdőt palatalizált volta az ige egyes alakjaira. KARJALAINEN mindenesetre *šāń*- tőalakban közli a szót az OL.-ben is (OL. 202). Kétségtelen, hogy a többség által képviselt -*n*-es alak az eredetibb, hiszen ez az ige a magyar *csűnik* szabályos megfelelője, l. EtSz., stb.

G) Az -*s*- tövű igék egy része — különösen a keleti és az északi nyelvjárásokban — *t'si*, *-tsārz* stb. végződést vesz fel infinitívuszbán. Ez az alak

a tövégi *-š-* és az infinitívuszi *-t-* metatézisének eredménye (a kazimiban előfordul metatézis az *-š-* tövéknél is, l. feljebb).

Az OL. az igetövet ezekben az esetekben hol *-š-*, hol *-tš-* alakban közli, amint alább majd a példák során láthatjuk. Ilyenek pl. Kam. *uo'tšá*, Trj. *uo'á'tšāz*, Ni. *uo'stá*, Kaz. *uo'tšī*, O. *uo'stá* 'fischen' (262a), vö. DN. *uo'tš-*, Trj. *uo'á'tš-*, Ni. *uo's-*, Kaz. *uo's-*, O. *uo's-* (OL. 90); DN. *ču'stá*, Trj. *kō'tšāz*, V. *kō'tšá*, Vj. *kō'tšā*, *kō'tšā*, *kō'tšā*, Ni. *ču'stá*, Kaz. *ču'tšī*, O. *ču'stá* (353ab), vö. DN. *ču's-* (*ču'tš-*) 'spannen, anspannen, aufziehen', Trj. *kō'tš-*, V., Vj. *kō'tš-*, Ni. *ču's-*, Kaz. *ču's-*, O. *ču's-* 'straffen, spannen, anbinden ua.' (OL. 141); DN. *ká'stá*, Trj. *kā'tšāz*, Vj. *kā'tšā*, O. *kā'stá* (449a), vö. DN. *kā's-*, Trj. *kā'tš-*, Vj. *kā'tš-* 'aufstossen, rülpsen' (OL. 4) stb. A vachi nyelvjárásban gyakran *-t*-t találunk az *-š-* vagy az affrikáta helyén, pl. *uá'ttá* 'fischen' (262a, más nyelvjárásokbeli megfelelőit l. feljebb). A tő eredetibb alakja ekkor is affrikátás lehetett, vö. a nem-infinitívuszi alakokban: *uá'tšwāl'*; *uá'tšām*; *uá'tšā* (uo.). Ugyanezen a példán viszont azt is megfigyelhetjük, hogy a nem-infinitívuszi alakok a tremjugáni nyelvjárásban is lehetnek *-t-* tövék: *uá'tšām*, *uá'tšām*, — de: *uá'tšām*; *uá'tšā*; *kū'at' uá'tšāz*.

Az affrikáta azoknak az igéknek nem-infinitívuszi alakjaiban is általános lehet, amelyekben au infinitívusz képzője *-š-* tőhöz járul, pl. a DN. *ču'stá* 'spannen' mellett: *ču'pžem*, (pret.); *ču'pže* (353a).

Érdekes, hogy a többtagú *-š-* tövű igék infinitívuszában nem találjuk meg ezt az egytagúaknál szinte szabályszerű metatézises affrikátás változatot. Az *-š-* tövet minden változás nélkül követi az infinitívuszi *-t-*.

A fenti példákból is láthattuk, hogy míg néhol *-tš-*, tehát hosszú affrikáta szerepel, előfordul a rövid *-tš-*, *-dž-* is. Hasonló a helyzet az *-ntš-* tövű egytagú igék esetében is. Általában az a gyakoribb eset, hogy csak egyszerű, rövid affrikáta szerepel az infinitívusz végződésében, — ilyenkor tehát az infinitívuszi *-t-* nyomtalanul olvadt bele a tövégi affrikatájába. A DN. *kōn'tšā*, Kr. *kōn'tšā*, V. *kōn'tšā*, Vj. *kōn'tšā*, Trj. *kōn'tšāz*, Ni. *kō'stá*, Kaz. *kōn'tšī*, O. *kō'stá* 'kämnen stb.' (408ab) igének a töve főnév (helyesebben nomen-verbum): DN. *kōn'tš*, Kr. *kōn'tš*, V. *kōn'tš*, Vj. *kōn'tš*, Trj. *kōn'tš*, Ni. *kō's*, Kaz. *kō's*, O. *kō's* 'Nagel, Kralle'. Kétségtelen tehát, hogy tövében eredetileg is szerepel az *-ntš-* affrikáta. (Etimológiájára l. FUF. XIX, 107—8. stb.) A nem infinitívuszi alakok általában (néhány legkeletebbi adaton kívül) szintén őrzik az affrikátát: DN. *ūbat' kōn'pžem* (praet.); *kōn'pžem tātš* 'kynnen jalki, naarmu'; Kr. *kōn'tšem*, *kōn'tšām*; V. *kōn'li'm* 'kynsin (praes.)'; *kōn'si'm*; *kōn'tšī* (imperat.); *kōn'tšz pām* vagy *kōn'tšem pām* 'heinä, jota sukien sijasta käytetään'; Vj. *kōn'uoł'*; *kōn'tšas*; *kōn'satš*; *kōn'tšā*, *-i*; *kōn'tšā pam* 'harjattu jalkaheinä'; Trj. *kōn'lem*, *-lām*; *kōn'tšēm*, *-ām*; *kōn'sēm*, *-sām*; *kōn'tšē*, *-ā*; *kōn'tšēm p'ō'm* 'harjattu heinä (jalkineihin)'; *kōn'tšēm tārī* 'raavittu paikka'; *nūmōl' kōn'tšā ruχ* 'eräänlainen hammastettu palikka, jolla sukien kostunutta pohjanahkaa silitetään'.

Az *-ntš-* tő mellett csak egy esetben találunk *-š-* tövet is a demjankai nyelvjárásban: *kēn'tšā*, *kā'stā*, DT. *kā'stā* 'suchen'. A többi nyelvjárásban csak *-ntš-* tő fordul elő, kivéve természetesen az északi nyelvjárásokat, ahol a *-tš-* affrikátának szabályosan mindig *-š-* (Ni., Kaz.), illetve *-s-* (O.) felel meg. A nem infinitívuszi alakokban itt is szerepel a nazális és az affrikáta kapcsolata: DN. *mān kēn'tšēm* (praes.); *kēn'pžem*; *kēn'tšā*; *kēn'tš āmp*, *kēn'tšar āmp* 'vainumoiira, etsijäkoira' (411a). Az OL. 179. lapján is szerepel ez az ige, de csak az *-ntš-* tő van feltüntetve. *

Az infinitívuszi tövek szempontjából a legtöbb érdekességet, eltérést — amint láttuk — a jóformán csak KARJALAINEN anyagán tanulmányozható legkeletibb (V., Vj., Vart., VK.) nyelvjárások mutatják. A tő legteljesebb, legeredetibb formája rendszeren a déli nyelvjárásokban van meg. Az északi nyelvjárások kevésbé konzervatívok, mint a déliek, de ott azért nem találunk annyi változatot, mint keleten. A nizjami nyelvjárás határozottan az északiakkal áll egy sorban.⁴ A tremjugáni, malij-jugáni és likriszovszkojei nyelvjárások mintegy középuton állnak az északi és a legkeletibbi nyelvjárás csoport között.

Nem hiszem, hogy a fenti összeállítás teljesen kimerítette volna azt, amit a chanti infinitívusz hangtanáról mondani lehetne. Mint már dolgozatom elején is említettem, szükséges volna rendszeres összehasonlító vizsgálatokkal elmélyíteni a kérdést, — ezt a munkát azonban nagyon súlyosan gátolja a terjedelmes és hangtanilag is megbízható manysi szótár hiánya.

CS. FALUDI ÁGOTA

⁴ Ezt a nyelvjárást FUCHS idézett művében az északi nyelvjárások között említi, mint legdélibbet (ott a szintén szokásos „kondinisch” megjelölés szerepel (2. és 6. lap). STEINITZ viszont a legészakibb fekvésű déli nyelvjárásként tartja számon (i. m. 9). A serkalyihoz nagyon hasonló (ahhoz földrajzilag is közeli) átmeneti nyelvjárás ez: hangtana a déli csoporthoz fűzi (*t*-zés), egyes tulajdonságai, így pl. szóföldrajzi körülmények, valamint éppen az infinitívuszi tövek viselkedése viszont az északi nyelvjárásokkal állítják egy sorba.

A birtoklás fogalmának kifejezése a finnugor nyelvekben

Az EtSz. a következő értelmezéseket adja az *én* címszónál:

„1. (személynévmás) 'ego, ich'; 2. (birtokosjelző szerepben) 'meus, mein' (vö. *enmagam*); 3. (főnév) 'das Ich' CzF., KELB.² (e jelentésben KAZINCZYTÓL, I. SIMONYI, A jelzők 170, 171 és vö. *énzés* NyŰSz. 251)''.

A megadott jelentések közül a második ('meus, mein') első olvasásra kissé meglepő, mert a magyarban sohasem pusztán személyes névmás a 'meus, mein' megfelelője, hanem vagy csak személyrag, vagy személyes névmás és személyrag kapcsolata. A személyes névmás a személyragos birtok előtt jelzőként csak vagy nyomatékosító, vagy esetleg a hangsúlytól, szövegkörnyezettől függően pleonasztikus elemként szerepel. Bár nem tudjuk, hogy a többi személyes névmás esetében milyen értelmezéseket adott volna az EtSz., kíséreljük meg felkutatni a fenti értelmezés történeti előzményeit. Természetesen nemcsak azokban a forrásokban kereshető a kétes értelmezés előzménye, amelyekre az EtSz. az *én* címszó alatt hivatkozik, hanem számításba jöhet valamennyi magyar—idegen nyelvű, ill. idegen nyelvű—magyar szótár, szótörténeti munka, nyelvjárástanulmány és nyelvtan, melyet az EtSz. a rövidítések jegyzékében felsorol. A források alapos tanulmányozásakor nemcsak az *én*, ill. az *ego, ich* stb. címszó érdemel figyelmet, hanem a személyes névmás mind a három személyben, egyes és többes számban egyaránt, sőt ugyanez mondható a *mein, meus* stb., ill. az *enyém* birtokos névmásról is, mert csak mindezek tanulmányozása után látható rendszerük teljes egészében egy-egy szótár, ill. nyelvtan keretében.

A személyes és birtokos névmások kérdésének beható tanulmányozása lényegesen fontosabb, mint első pillanatban látszik. Ha ui. nem azt keressük, hogy az EtSz.-ba egy többé-kevésbé vitatható értelmezés hogyan, honnan került bele, hanem azt kívánjuk megállapítani, miképpen fejezi ki a magyar és a többi finnugor nyelv a birtoklást 1., 2. vagy 3. személyű birtokos esetében, s a kapott eredményeket összehasonlítjuk az indoeurópai nyelvek hasonló jelentésű szerkezeteivel, akkor egyrészt a finnugor nyelvek kifejezőmódjait hasonlíthatjuk össze egymással, másrészt meg egy talán nem egészen közömbös és lényegtelen kérdésben kapunk betekintést a finnugor és az indoeurópai nyelvek eltérő megoldásaiba.

I.

1. Szótáraink a vizsgált kérdés szempontjából több csoportra oszlanak:
a) Főként régi szójegyzékeink, töredékes, ill. szókincsünknek csak bizonyos

elemeit feldolgozó szótáraink stb. általában nem közölnek személyes és birtokos névmásokat. b) Legtöbb magyar—idegen nyelvű szótárunk határozottan megkülönbözteti a személyes névmást és az önállóan álló birtokosnévmást; hasonló különbséget találunk idegen nyelvű—magyar szótárainkban, sőt ezek többnyire az indoeurópai nyelvek birtokos névmásainak megfelelőiként utalnak a magyar birtokos személyragokra is. c) Némely szótár egy-egy adata a magában álló és rendszerint határozott névelős magyar személyes névmást a birtokos szerkezethez tartozó személyrag említése nélkül birtokos névmással fordítja indoeurópai nyelvre.

a) Az EtSz. forrásai között több olyan szójegyzék, szótár és szótörténeti munka van, amely általában nem tartalmaz névmásokat; ezeket csak a biztonság és a lehető teljesség kedvéért érdemes megnézni.¹ Ilyenek: KönSzój. (XIV. sz.), BesztSzój. (1380—90), SchlägliSzój. (1415), SoprSzój. (1430—40); Brassói tör. (1470 tájáról), Szalkai-gl. (1490), MURM. (1533), Gyöngy. tör. XVI. sz. CSÚRY, Helt. szót. (1589), SZIKSZAI (1590), SZD.¹ (1784), MVir. Told. (1803), LESCHKA, El. (1825), MFL. (1868—71), DOBOS (1898), MLSz. (1901), GOMBOCZ. Pótl. (1910), HORGER, MSzav. (1924).

A Gyöngyösi gl.-ben (1512—20) nincs ugyan külön címszóként névmás, de a 416. szám alatt mégis előfordul egy: „nostre provincie: az mi tatomanyokol” [sic!] („olv. tartományonkból” írja MELICH a jegyzetben, ahol még néhány íráshibára utal).

Elvétve akad egy-két személyes vagy birtokos névmás olyan munkában, amelyben nem várnók. Ilyenek: SZD.² (1792), SI. (1808), GYARM. Voc. (1816), Tsz. (1838), NAGY, Hierol. (1845), továbbá OklSz., NyÚSz. Átmenetnek tekinthető a névmásokat nem közlő és közlő szótárak között: PESTHY, Nomencl. (1538) és a LEX. MARS. (XVII. sz. vége v. XVIII. sz. eleje³).

b) Legtöbb idegen nyelvű—magyar és magyar—idegen nyelvű szótárunk CALEPINUS (1585) hagyományát követte, azaz „ego — *En*, tu — *Te*, is — *Az*, ő, ipse — *ő*, nos — *Mi*, vos *Tű* [!]; ill. meus — *Enym*, tuus — *Tied*, suus — *őue*, noster — *Mienk*, vester *Tierek* [!] (Hiba *Tietek* h.)” (MELICH kiadása alapján) két, egymással sehol sem keveredő névmási rendszert ad meg. A CALEPINUS-féle hagyomány képviselőinek tekinthetők: VERANCS. (1595),³ MA. (1604, 1621, 1645, 1708), PP.⁴ (1708, 1762, 1767, 1782, 1801), JAMBR. (1742), WAGNER, Phras. (1750, 1775, 1822⁵), MÁRTON (1799—1800, 1803, 1807,

¹ A továbbiakban a magyar szótárirodalommal és a nyelvtanokkal kapcsolatban mindenütt az EtSz. rövidítés-jegyzékében felsorolt rövidítéseket alkalmazzuk.

² GÖBL L.: MNY. XXVII, 43—6.

³ Nem tekinthető a fenti megállapítással ellentmondónak az a 127. lapon a Miatyánk ötnyelvű szövegközlésében található néhány sor, ahol

Pater	Padre	Vatter	Otcse	2 Attyank
noster	nostro	vnser	nas	1 mi

sorhoz hasonlóan több helyt a folyamatos szövegközlés miatt látszólag a magyar *mi* szó fordítja a latin *noster* szót és indoeurópai megfelelőit, de egyrészt a magyar szövegben látható sorszámozás is utal arra, hogy itt csak lehetőség szerint van pontos, szó szerinti fordítás, másrészt meg a közlés természetéből adódik, hogy nincs a szerzőnek lehetősége a magyar *-nk* személyragot mint a *noster* stb. megfelelőjét bemutatnia.

⁴ *Tuus* címszó alatt a következő példa olvasható: Tuum est: *Te dolgoz, Lássad*; tehát nem *te*, hanem *te . . . d* a tuum fordítása a példában.

⁵ Az 1822-es kiadásban, talán az időközben megjelent MÁRTON szótárak hatására VERSEGHY élesen megkülönbözteti a latin pronomen possessivum kétféle magyar fordítási lehetőségét. Pl.: „Meus, a, um. Coniunctiva in Hungarico formativis exprimuntur,

1810; részben rövidebben 1816, 1818; 1823). A MÁRTON-szótárak az indoeurópai birtokos névmásoknak megfelelő magyar nyelvi kifejező eszközök szótári nyilvántartása szempontjából fontos határpontot jelentenek. Az 1803-ban kiadott szótárban ugyanis a következő megoldással találkozunk:

„*Mein, meine, mein; od. meiner, meine, meines. 1. nm. enyim, v. az én -m, v. -om, -em, -ám, -öm; p. o. mein Haus, az én házam; . . .*”. Vö. még *Dein* a.

Hasonlóképpen új utat tör az 1807-es szótár a *Te* címszóval:

„*Te, nm. 1. du, ti, ihr. 2. vor den Hauptwörtern mit Suffixen ist a' te ein Zeichen des Nachdruckes. A' te Atyád st. az atyád dein Vater, u. s. w.*” Vö. *Ti* a.

Tulajdonképpen 1803-ban, ill. 1807-ben jutott el szótárirodalmunk a ma is leghelyesebbnek tartható fordítási eljárás megtalálásához.⁶ Bár az indoeurópai birtokos névmás kétféle fordítási lehetősége legtöbb szótárunk példaanyagából kiderül, több szótár még a későbbi években sem hívja fel a figyelmet e kétféle megfelelési lehetőségre és az ebben rejlő stiláris, sőt jelentésbeli különbségre. Így a régebbi hagyományt követi a *Lex. Bud.* (1825), *BERNOLÁK* (1825), *KR.* (1831–32), *DANK. LEX.* (1833), *KASSAI*⁷ (1833–36), *CSOPEY* (1883), *MARG.*⁸ (1887–88), *KELB.*¹ (1901–4).

Több magyar–idegen nyelvű szótárunk viszont egyre határozottabban kiemeli, hogy a személyes névmás birtokos személyragozott szó előtt csak nagyobb nyomaték miatt szerepel; ugyanezek a szótárak az idegen nyelvű–magyar részben az indoeurópai birtokos névmás kétféle magyar megfelelőjét is közlik (mármost a birtokos személyragot és az önállóan álló birtokos névmást): *HARTLEBEN*⁹ (1827), *CzF.* (1862–74) („... *én könyvem* azt teszi: *enyém* nem másé . . .” *Enyém* a.), *BALL. Telj. szót.* (1873), *FINÁLY* (1884) (tkp. csak a *suus* címszóban); s végül a legkövetkezetesebben *YOLLAND* (1924).

Külön említendő a *NySz.*, amely a személyes névmások alanyi, birtokos személyragos szavak előtti, birtokos személyragos névutók előtti stb. használatát szemléletes, következetes csoportosításban mutatja be nyelvtörténeti anyagon, s külön közli az önállóan használt magyar birtokos névmások példaanyagát.

A *MTsz.* külön címszóban közli a személyes és a birtokos névmásokat. Sajnos, csak eléggé szerény, sőt mondhatnók szűkös példaanyagon mutatja be használatukat. Mindössze egy különösebb figyelmet érdemlő adata van, az *Enyém* címszó, mert ez a közölt példák tanúsága szerint a palócságban, Heves, Győr, Nógrád és Hunyad megyében első személyű birtokos személyragú szó előtt is áll (vö. *BALL. Telj. szót. Enyém* címszavával).

c) A többi felsorolásra kerülő szótár is lényegileg az előző, b) alatti csoportba tartoznék, de van bennük többnyira egy kifogásolható adat, amelyik 1836 óta — úgy látszik — szótárról szótárra vándorol. *FOGARASI* 1836, 1860 és 1865-ben is a következő megoldást adta a *te* címszóra: „*Te, du; a' te, dein*”.

ut meus liber: *könyvem*: mein Buch . . . Absoluta: az *enyim* . . .” Vö. Tuus, suus, stb. E megkülönböztetés éppen attól a *VERSEGHYTŐL* származik, aki — mint az előszó írja — „Grammaticam Hungaricam rationibus philosophico-philologicis suffultam, . . . pro libro scholastico adoptatam elucidaverit”.

⁶ Nem lehet véletlen, hogy éppen ezek az első szótáraink, amelyek rövid német (1803), ill. magyar (1807) nyelvtani összefoglalást adnak a szótári rész előtt. A nyelvtaniró mint szótáriró is másképp látott sok kérdésben!

⁷ Csak az *En, Enyém* és *Mi* címszót tartalmazó köteteket tudtam megnézni.

⁸ Csak a horvát–magyar kötetet láttam.

⁹ *SZINNYEYI* szerint ez a szótár *MALOVETZKY JÁNOS* műve (1. Magyar Írók VIII. 472).

Ez az egy, a birtokos személyragot figyelmen kívül hagyó adat több szótárunkba belekerült anélkül, hogy ezek a szótárak a többi személyes névmás fordításában az előző pontban felsorolt megoldási típustól eltérnének. Ilyen szótárak: Tzs. (1838); BLOCH (1844, 1848, az 1852-esből hiányzik a névmás; BALL. 1864, 1867, 1875, 1890); JANCs. (1848); FARKAS (1857). A megfelelő idegen nyelvű—magyar szótárakban nincs meg ugyanez a tévedés: FOG. (1865, 1870), Tzs. (1835); BLOCH (1843, 1847, az 1852-es részben névmás nélküli, 1862, 1881); JANCs. (1848); FARKAS (1854).

Később nemcsak a sg. 2. személyében és nemcsak magyar címszavas szótárakban fordul elő téves fordítás; MITRÁK Orosz—magyar szótára (1881) szerint: „*saus* nm. a tietek, tietek; *a ti*; -tok, -tek; öné, az úré”.

Más személyben bukkan fel a kifogásolt értelmezés: SIMB.-ban (1899—1902) „*Ö* . . . 2. birt. névm. az ~ sein, ihr”; KELTH.-ban (1942) „*én* . . . 2. (*az*) ~ . . . : mein, meine, mein; *az* ~ *hazám* mein Vaterland”.

SAUVAGEOT-nál (1932) nyilvánvalóan csak tévedésből maradt az *én* címszóban: 3. alatt „(pron poss)” jelölés, mert a többi személyben már nemcsak a példa helyes, hanem pl. „*te* . . . II. (pron. poss) (en combinaison avec la suffixation possessive)” olvasható (vö. *ő*, *mi*). Több helyt vitatható BAL. (1940) magyarázata pl.: *mi*, *ti* alatt „. . . 2. A birtokos névmást helyettesíti főnév mellett” (vö. *ő*).

Következétesen az *én* . . . , *a te* . . . stb. fordítást is ad a szlovák birtokos névmás magyar megfelelőjéül HVOZDIK I (1933—37), továbbá a II. kötetben a magyar személynévmást 2. sz. alatt birt. nm.-nak jelöli az *ő* és a *ti* címszóban. Hasonlóan jár el valamennyi magyar személyes névmásnál ECKH. (1935) is.

Itt kell megemlítenünk tájszótárainkat is: SzamSz.-ban két értelmezés vitatható (1935—36) „*én* sz. névm. 'ich'. a) birtokos jelző szerepben: 'mein'. . . továbbá „*mi* a) birtokosjelzős használatban: 'unser'”. CsángóSz.-ban (1936) „*ő* (*őt*) *ő*, er sie, es; sein, ihr”.

Megnéztem egy-két, az EtSz. rövidítési jegyzékében nem szereplő, de századunk első felében közkezen forgó kéziszótárt a vizsgált kérdés szempontjából. Úgy látszik, ezekben a b.) alatti típus uralkodik (vö. BALLAGI magyar—német 1893, német—magyar 1894; HALÁSZ magyar—német 1933, UJVÁRY—VELLEDITS francia—magyar, magyar—francia 1934; BÍRÓ—WILLER—FEST,⁷ angol—magyar, magyar—angol 1939, ORSZÁGH^{1, 2} angol—magyar é. n. [1948, 1949]).

Az utolsó öt évben kiadott szótárak viszont inkább a c) alatt felsoroltak közé tartoznak. A magyar személyes névmást a birtokon kitett **birtokos személyrag említése nélkül** indoeurópai birtokos névmások megfelelőiként közlik a következő címszavak: мой, egó, eé, их (HADR.—GÁLDI, 1951), *mi*, *ő* (HADR.—GÁLDI 1952); мой, твой, egó (HAÁSZ ÁRPÁDNÉ 1952); *mein*, *dein*, *ihr* (HALÁSZ 1952); *mio* (HERCZEG 1952); *mi*, *ti*, *ő* (HADR.—GÁLDI kézisz. 1953); *ta*, *sa* (ECKHARDT 1953); *te*, *ő*, *mi*, *ti* (ORSZÁGH 1953); *sa*, *leur* (ECKHARDT kissz. 1955, kézisz. 1955); *én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti* (ECKHARDT kissz. 1955); *mi*, *ő* (ORSZÁGH kézisz. 1955); „*its* . . . annak a . . .” (ORSZÁGH kissz. 1955.). Legújabb kis- és kéziszótáraink között viszont ismét van b) típusú (HALÁSZ kézisz. m.—n., n.—m. 1953; kisszótár m.—n., n.—m. 1955; ORSZÁGH m.—a. kissz. 1955).

A szótáriróadalom tanulmányozásából kérdésünkkel kapcsolatban összefoglalásként a következők állapíthatók meg:

1. Az idegen nyelvű személyes névmás magyar fordítása helyesen és következetesen mindig minden szótárban csakis magyar személyes névmás.

2. Az önállóan álló magyar birtokos névmás fordítása következetesen és helyesen mindig birtokos névmás bármelyik idegen nyelven.

3. Az idegen birtokos névmás fordítása — nagyon ritkán — magyar személyes névmás névelővel birtokos személyrag nélkül (1881 óta fordul elő).

4. A magyar személyes névmást névelővel, de birtokos személyrag nélkül indoeurópai nyelvre birtokos névmással is fordítják (1836 óta elvétele egy-egy alakot, újabban csaknem az egész rendszert is).

5. A magyar birtokos személyrag 1803 óta rendszeresen megjelenik szótárainkban az indoeurópai birtokos névmás megfelelőjeként.¹⁰

2. A népnyelvvél foglalkozó négy legfontosabb, az EtSz.-nál korábban megjelent szótárunkat (Tsz., MTsz., SzamSz., Csángó Sz.) már az előző pontban említettük. Az EtSz. forrásjegyzékében szereplő nyelvjárási monográfiák vagy egyáltalán nem említik a névmásokat (NÓGRÁDI, NAGY, HALLER, TÖRÖS, HORGER, Nyelvj.; RADVÁNYI), vagy hangtani sajátságokon kívül csak arról emlékeznek meg, hogy a *te* névmás bizonyos esetekben a köznyelvi *ti* névmásnak felel meg (CSOMA 57, DONGÓ 23). Mindössze BARTHA említi a palóc nyelvjárásról azt a már BALL. Telj. szót.-ban és a BARTHA művével szinte egyidőben megjelenő MTsz.-ban is feljegyzett tényt, hogy az *enyém* névmás birtokragos szó előtt is használatos.¹¹ (Vö. III. 2.)

3. Régi nyelvtanaink közé — még mindig csakis az EtSz. forrásait véve figyelembe — a következő rövid áttekintésben nemcsak azokat számítjuk, amelyek önállóan nyelvtan- vagy nyelvkönyvként jelentek meg, hanem a szótárak bevezetésében található rövid nyelvtani vázlatokat is.

Közös vonása csaknem valamennyinek, hogy ismeri egyrészt a személyes névmásokat: *én, te* stb., másrészt a birtokos névmásokat: *enyém, tiéd* stb. (SYLV. Gramm. 1539, 80—1, 84, 87—8; Corp. Gramm.: Sz. MA. 156, 145; KOMÁROMI CSIPKÉS 363—4 szerint vannak „Demonstrativa ut *Én, te, ő, Az, Ez, Ezen, Azon*” (364), viszont nála külön személyes névmás nincs; PERESZLÉNYI 435—8, 440; KÖVESDI 561—3; ADÁMI 1763, 19—23; KALMÁR Prodromus, 1770, 84—5, 88—92; Debr. Gramm. 1795, 48—51; GYARM. Nyelv. 1794, 94 kk.; Affin. 17, 20; VERSEGHY, Ung. Sprachl. 1805, 71—77; MÁRTON 1803-as német nyelvtani vázlatában 14—5, 17; 1807-es magyar nyelvtani vázlatában 22—3; RÉVAI, Elab. 1806, 292, 304—6; JANCS. 1848, 1863, XXI; SIMONYI, Ung. Spr. 1907, 254.

A fent ismertetett nyelvtanok közül több műben az *enyém, tiéd* stb. névmás nemcsak mint birtokos névmás szerepel, hanem a személyes névmás genitivusaként is (Corp. Gramm: MA. 153, 156; K. CSIPKÉS 365; PERESZLÉNYI 436; KÖVESDI 562—3; Debr. Gramm. 48—9; MÁRTON 1803, 14—5; 1807 22—3; RÉVAI 298).

¹⁰ Néhányat az EtSz. forrásjegyzékében jelzett szótárak közül nem sikerült megneveznem: MEGISER 1592; MA. 1611; Nomencl. 1629; WAGNER, Phras. 1718; GHETIE 1906. Nem látszik azonban valószínűnek, hogy ezek ismerete a fenti eredményeket lényegileg befolyásolhatná.

¹¹ SÓFALVYt nem tudtam megnézni.

A felsorolt nyelvtanok közül kettő — szótárainknál korábban — az indoeurópai birtokos névmás megfelelőjének tekinti bizonyos esetekben a magyar határozott névelős személyes névmást:

GYARMATHI (Nyelv. 1794, 128) „A' Birtokos név-mások *Possessiva*”-ról szólva megállapítja: „Két félek ezek, 1. *Magán állók: absoluta a'melleyek magánosan minden magán értő nélkül-is tétetethetnek, p. o. kié ez a' ház? enyim, tiéd, övé, miénk, tiétek, övék, Mim, mid, mijé, van? ...*” (uo.). Lehetnek azonban szerinte „2. A' Birtokosok *Öszve foglaltak (Conjuncta)* a' mellyek meg-kivánják mindenkor, hogy mindjárt melléjük tétessék a' magán értő p. o. *Az én Atyám¹², a' te atyád, az ő attya, a' mi atyánk, a' ti atyátok, az ő attyok jószágát kiváltották (129—30).* GYARMATHI *Possessiva nominativa* néven tartja számon az *én, a' te* stb. féle birtokos névmásokat [a birtokos személyrag említése nélkül], s *Possessiva Genitiva* néven az *enyim, tiéd* stb. féleket (uo.).

Érdemes VERSEGHY-t is szószerint idéznünk: „... Hieraus [— a személyes névmásokból —] entstanden auch die *Pronomina personalia conjunctiva* bey den *Possessiven: az ő, a' ti, a' mi.* Indessen werden auch die sechs *Nominative: ő, té, én, ök, tik, mink* *Pronomina personalia conjunctiva* genannt, wenn sie conjugiren helfen ...” (Ung. Sprachl. 1805, 73).

A birtokos személyrag mellőzése okozza az utóbbi két nyelvtannál, hogy szerzőik a személyes névmást kissé talán csakugyan félreérthető helyzetben birtokos névmásnak tekintik. Pedig a magyar nyelvtanirodalom legrégibb ismert emlékei óta sem hiányzik annak állandó hangsúlyozása, hogy a magyar nyelv a birtoklás tényét a birtokhoz függesztett személyragok segítségével fejezi ki (SYLV. Gramm. 66—71; Corp. Gramm. MA. 143—6; K. CSIPKÉS 366—70; PERESZLÉNYI 440—58; KÖVESDI 557—61; TÓTFALVSI 610—2; TSÉTSI 682—3; ADÁMI 23; KALMÁR 51, 90; SAJN. Dem. 94—7; Debr. Gramm. 52; GYARM. Nyelv. 132 és táblázat 136—7 között; Affin. 20; MÁRTON 1803, 17; VERSEGHY Ung. Sprachl. 55; RÉVAI 454—520, 295, 299; SIMONYI Ung. Spr. 38, 260).

Minthogy „a birtokos személyragozás nagyon megkülönbözteti nyelvünket az indogermán nyelvektől” (SIMONYI, TMNy. 707, vö. Ung. Spr. 37), érdemes további vizsgálódásainkat éppen ehhez a ponthoz kapcsolni. Annál is inkább szükséges ez, mert mind a szótáriródalom, mind a népnyelv, mind pedig a nyelvtanok vizsgálata arra az amúgy is közismert eredményre vezetett, hogy a birtokon mindig ki kell tennünk a megfelelő birtokos személyragot; tehát az EtSz. fent idézett és kifogásolt értelmezése, noha vannak történeti előzményei, nem fogadható el.

II.

Vizsgálódásainkat ezután nemcsak magyar, hanem elsősorban finnugor szempontból folytatjuk.

Már FOGEL MÁRTON megállapította 1669-ben a magyar és a finn nyelv szerkezeti egyezéseinek a sorában, hogy ezek a nyelvek „a birtokviszonyt személyraggal jelölik” (ZSIRAI, FgrRok. 479). Nemcsak e két nyelv, hanem az urál-altaji nyelvek rokonságának bizonyítékául állította össze WIEDEMANN

¹² A birtokos személyragot GYARMATHI egyik példájában sem szedette kurzívval!

híres 14 pontját (ZSIRAI i. m. 506), s ezek közül az 5. pont szerint e nyelveknek „birtokos személyragozásuk van” (i. m. 507). Minthogy a fenti megállapítást éppen a finn és magyar, ill. urál-altaji és indoeurópai nyelvek különbözőségének a megállapítása alapján tették, érdemes megvizsgálunk, hogy a magyar, a finn és általában a finnugor nyelvtanok írói a nyelvtan melyik részében helyezik el annak a birtokos személyragozásnak a tárgyalását, amely az indoeurópai nyelvtanokból hiányzik, minthogy ott a kérdés fel sem merül.

I. A magyar nyelvtanokat természetesen csak egészen szemelvényesen vizsgálhatjuk meg. A régebbiekből lehetőleg többet, az újabbakból kevesebbet célszerű megnézni, mivel ezekben, amint a továbbiakból kiderül, a felosztás többnyire egységes.

a) Az indoeurópai nyelvek az 1., 2. vagy 3. személyű birtokost a birtokszó mellé tett birtokos névmás segítségével fejezik ki; így az indoeurópai nyelvtanok a birtokos névmást természetesen a névmások között tárgyalják, többnyire a személyes névmások után. Több magyar nyelvtaníró a magyar birtokos személyragozás helyét a nyelvtanban — minthogy a birtokos személyragok jelentésmódosító szerepe azonos az indoeurópai birtokos névmások funkciójával — a névmások között találta rendjén levőnek, sőt többen éppen *b i z o n y o s n é v m á s f a j t á n a k* tekintették a birtokos személyragokat.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655) szerint „Nomina Imperfecta, seu Pronomina, ut apud Hebraeos, ita et Hungaros, sunt duplicia: I. Separata. II. Affixa. Separata, quae per se consistere possunt . . . Affixa sunt quae per se nec consistere possunt, nec voces peculiare faciunt, verum finibus vocum aliarum affiguntur, ut *em, am, ed, ad, etc.*” (Corp. Gramm. 363). A „separata” és az „affixa” típusúak nagy különbségét azonban KOMÁROMI CSIPKÉS is jól látta, ezért nem olvasztotta őket össze egy fejezetbe, hanem külön tárgyalta „de pronomibvs separatis et eorum natvra ac affectionibvs” (363—6) és „de pronomibvs inseparatis sev affixis” (366—70) c. fejezetekben.

M. ADÁMI Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst (1763) című művében teljesen a névmások közé sorolja a birtokos személyragokat. Öt különböző névmást tart számon, s ezek IV. csoportja: „Die *Possessiva* mein, dein, sein: unser, euer, ihr; werden in der Ungarischen Sprache auf zweyerley Art gegeben” (23). Elsőnek az *enyim, tied* stb. névmásokat sorolja fel ’mein’, ’dein’ stb. német fordítással, majd így folytatja: „Die zweyte besteht in ein, oder zween Buchstaben, welche man den *Substantivis* beyzufügen pflaget, und allein niemals ausspricht, als :

Mein	<i>m, am, om,</i>	Unser	<i>nk, oder unk,</i>
dein	<i>d, ad, od,</i>	euer	<i>tok,</i>
Sein	<i>ja, a,</i>	ihren	<i>jok, oder ok.</i>

Die von der ersten Art werden niemalen mit einem gegenwärtigen *Substantivo* gebraucht, und sind vollkommene Wörter;” (uo.). Majd nyomatékosan kifejti, hogy magyarul sohasem mondható *enyim ruha* a német *mein Kleid* megfelelőjeként. (24). (E szerkezet nyelvjárási előfordulásáról vö. I. 2.)

Hasonló szellemben tárgyalja a birtokos személyragozást KALMÁR GYÖRGY Prodomusában (1770) és UJFALUSI FARKAS JÁNOS „Ungarische Grammatik oder ausführliche Unterweisung” (Wien, 1771) c. művében.

FÖLDI JÁNOSnak az 1790-i pályázati felhívásra írt Magyar grammatikája

(GULYÁS KÁROLY adta ki 1912-ben) „A' Névváltó szóról” szóló fejezetbe 6. szakaszként sorolja be „Bírást jelentő” névmásokat; ugyanitt ismer-teti birtokos személyragozásunkat is: „E' bírást jelentő Névváltó Szóknak: Enyém, Tiéd, övé, Miénk, tiétek, övék, mikor Főnevekkel öszveköttetnek, más az állapotjuk. Midőn mi ezeket valamely Főnévvel öszveköttjük, azokat magunkénak állítván, mind ezen Névváltó szók két részre válnak és a' fel-vétetendő Név szót közbe vévén, azzal ismét egy szót téznek, p. o. *En kezem, Te kezed, Ő keze*, a' helyett a' mi más Nyelvekben *mea manus, tua manus, illius manus* . . . És nem Enyim kéz, Tiéd kéz 'sa't.” A szerző jegyzetben még azt is szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „Ezekben mi minden Európaiaktól különbözünk, és meg mutatja Nyelvünk ebben is Ásiai voltát 's nevezete-sen a' 'Sidó nyelvvel igen nagy meg egyvezését . . .” (135).

Az eddig felsorolt nyelvtanokéval lényegében azonos fölfogás található birtokos személyragozásunk kérdésében a következő művekben: NAGY GYÖRGY, *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre* (Wien, 1793), GYAR-MATHI SÁMUEL, *Nyelv.* (1794), Debr. Gramm. (1795), RÉVAI, *Elab. Gr.* (1806), MÁRTON JÓZSEF 1807-i szótára nyelvtani áttekintése és *Practische Ungarische Sprachlehre für Deutsche* (Wien 1820 stb), KASSAI JÓZSEF, *Magyar nyelv-tanító könyve* (1817, 129—55), DEÁKY ZSIGMOND, *Grammatica ungherese ad uso degl'italiani* (Róma 1827; ennek csak az elrendezése egyezik a többi fel-sorolt nyelvtanéval, megfogalmazási módja helyes!) BITNICZ Magyar Nyelv-tudomány (1837) stb. Időrendben talán az utolsó szerző, aki ilyen indoeurópai módon helyezi el a birtokos személyragozást, FOGARASI JÁNOS. Művelt magyar nyelvtan elemi része (Pest, 1843) c. művében egész különleges megoldást választott. Az első fejezetben „A személyszók hajlítása” a 27. § és „A személy-ragokrul” a 28. § szól, tehát a személyes névmást és a személyragozást együtt tárgyalja s a többi névmást csak a negyedik fejezetben közli. Ez a mű annyiban tartozik az itt tárgyalt csoportba, hogy a személyragokat nem választja el a személyes névmástól, viszont annyiban már átmenet a következő cso-portba, hogy nem a többi névmással együtt tárgyalja.

b) A magyar nyelvtanírók már első próbálkozásaik óta észrevették, hogy a birtokos személyragozás nyelvünknek olyan jelensége, amely nincs meg a környező európai nyelvekben. Minthogy pedig tudósaink többnyire teológiát végeztek, s így a magyaron és indoeurópai nyelveken kívül főként a hébert ismerték, egészen természetes, hogy a magyart ebből a szempontból is a héberrel vetették egybe. A XVI—XVII. század nyelvtanírói általában világosan látták, hogy a birtokos személyragok nem névmások, de ez a helyes felfogás csak a XIX. században győzedelmeskedett. Tudománytörténeti szempontból nem érdektelen a személyragokra vonatkozó mai nyelvtani szemléletünk első megnyilvánulási formáit végigkísérni.

SYLVESTER JÁNOS (Gramm. 1539) tankönyvnek szánt (*Grammatica Hungaro-Latina*) munkájában ezt olvassuk: „Vt iu [!] hebraea lingua, ita in hungarica, sciat puer pronominum aliud esse *affixum*, aliud *separatum*. *Affixa* dicuntur, quae dictionibus sic cohaerent, vt seorsim stare possint; *separata* vocantur, quae in orationis contextu [!] per se stare possunt, nec faciunt vnum cum alia dictione corpus. Adhaerent autem affixa nominibus et verbis . . .” (KAZINCZY kiadásában 63—4). Az utolsó kijelentés alapján érthető, hogy a szerző először a birtokos személyragozást tárgyalja (66—71), majd az ige-ragozással kapcsolatos megjegyzések következnek, s a névmásokra csak azután kerül sor (79—88).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT *Novae Grammaticae Ung. Succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo.* (1610) c. munkájában a főnévragozás után következik „De declinatione vocum habentium affixa pronomina: meus, a. tuus, a. suus, a. um: plur. mei, ae, a, etc. (Corp. Gramm. 143—4), majd a „Paradigma vocum affixatarum” s csak azután a „Paradigma pronominum” (156).

PERESZLÉNYI PÁL (1682) egy közös főfejezetben *De Pronomine, et nominum cum iis affixis, quae latinis possessivis aequivalen* [sic!], *compositione* (Corp. Gramm. 435) először egyik alfejezetben a névmásokat tárgyalja, majd új alfejezetben az előzőktől teljesen elválasztva „De affixis pronomibus, quae latinis pronomibus possessivis aequivalent”. (439).

KÖVESDI PÁL nyelvтанában (1686) a III. fejezet „De suffixorum declinatione”, a IV. pedig „De Declinatione pronominum”. Ez a felosztás világosan mutatja a szerző állásfoglalását.

A XVIII. századból — eddigi vizsgálataim alapján csak egy olyan magyar nyelvtant tudok idézni, amely a birtokos személyragokat nem névmásnak tekinti. Bél Mátyás „MELIBŐI ungarischer Sprachmeister” (Pressburg 1787) c. művében külön fejezetben ötféle névmást tárgyal (Von den Fürwörtern 27—33), és külön veszi a birtokos személyragozást (Von Bestimmung- oder Anhangssylben 33—50). (vö. II. 1. a). Olyan XVIII. századbeli magyar tudósra viszont lehet még hivatkozni, aki tudatában volt annak, hogy a birtokos személyragozás elválasztandó a névmásoktól. Például SAJNOVICS JÁNOS *Demonstratiojából* (1770) jól kitűnik, hogy ő milyen rendszerben látta a magyar nyelvtant. A névmásokról (93—4) szóló észrevételei után következő rész a „De suffixis Possessivis” (94—7) címet viseli.

GYARMATHI SÁMUEL korábbi felfogásával ellentétben az *Aff.*-ban (1799) külön veti egybe a névmásokat (17) és külön vizsgálja meg a „suffixum pronominale sumtum ex Pronomine possessivo . . .” kérdését (20).

VERSEGHY FERENC „Ungarische Sprachlehre” (1805) c. műve, noha indoeurópai nyelvű tanulóknak szánt tankönyv, mégis külön tárgyalja a birtokos személyragozást: „die verbindende, zueignende Fürwörter der Deutschen werden im Ungarischen durch *B i l d e n d u n g e n* [én ritkítottam] ausgedrückt” (55). A névmások tárgyalására később kerül a sor, köztük vannak „Die alleinstehenden zueignenden Fürwörter, oder *Pronomina possessiva absoluta*” (77). Hasonlóan jár el VERSEGHY magyar nyelvű nyelvtanában is (*Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány Buda, 1818*).

A XIX. és XX. században egyre gyakrabban találjuk a birtokos személyragozás tárgyalását a névragozás fejezetében s a névmásokat hátrább; tehát kb. ez a tárgyalási sorrend alakult ki: Főnév (ezzel kapcsolatban a birtokos személyragozás), melléknév, számnév, névmás, ige. Lényegileg ilyen felosztású nyelvtanok a következők:

A' Magyar Tudós Társaság kiadásában 1847-ben megjelent „A' Magyar nyelv rendszere”; SZINNYEI JÓZSEF *Rendszeres magyar nyelvtan* (1889); SIMONYI, Ung. Spr. (1907); SZINNYEI J., *Unkarin kielioppi* (Helsinki 1933); ROBERT A. HALL JR., *An Analytical Grammar of the Hungarian Language* (*Supplement to Language, XIV. 1938*); J. LOTZ, *Das ungarische Sprachsystem* (Stockholm, 1939); BALASSA, *Magyar nyelvtan és helyesírás* (é. n.).

2. A magyar nyelvtanok rövid áttekintése után célszerűnek látszik előbb a finn és a finnégi nyelvtanokat sorra venni és csak azután foglalkozni a többi finnugor nyelvre vonatkozó irodalommal. Ezt, a szokásostól eltérő

vizsgálódási sorrendet egyrészt az teszi indokolttá, hogy a finnugor nyelvek közül a magyaron kívül csak a finn nyelvnek, ill. a finnségnek van elég tekintélyes nyelvtani irodalma, másrészt ugyancsak a magyaron kívül a finn és az észtt azok a finnugor nyelvek, melyeknek régebbi nyelvtanai közül többet finn, ill. észtt anyanyelvű tudósok írtak, tehát a nyelvtan elrendezésében kevésbé kell az idegen anyanyelvű nyelvtaníró esetleges idegen nyelvszemléletének a hatásával számolnunk.

Sajnos, könyvtárainkban nem találtam meg az összes nyelvtanokat, de még így is sikerült SETÄLÄnek „A finn nyelvtani irodalom áttekintése” (NyK. XXIV, 93—8) c. cikkében említett régi finn nyelvtanoknak több mint a felét, a két legrégebbi kivételével, megnézni. Hasonlóképpen a ZSIRAMÁL szereplő (FgrRok. 409—15, 426—7, 431—2, 436, 440—1, 469—71) nyelvtani műveknek is több mint a felét megnéztem, sőt sikerült néhány újabb munka adataival is összehasonlítanom az eredményeket. Elég nagy tehát annak a valószínűsége, hogy az átnézett nyelvtanokból nyert kép lényegileg a valóságos helyzetet mutatja. Ez a valószínűség annál nagyobb, mivel a finn és a finnségi nyelvtanok vizsgálata során kialakult kép teljes összhangba hozható a már vizsgált magyar és az ezután tárgyalásra kerülő finnugor nyelvek nyelvtani irodalmából nyert eredményekkel.

Szorítkozzunk először csak a szuomi-finn nyelvtanokra. Ezekben is, akárcsak a magyar nyelvtanokban, két főcsoportot találunk.

a) A birtokos személyragozást bizonyos névmásfajtának tekinti több nyelvtaníró:

BARTHOLD G. VHAEL szerint (Grammatica Fennica, Aboae, 1733) a névmásoknál „Status est duplex: *absolutus & affixus*. Status *affixus* iterum duplex: *Nominalis & verbalis*. in statu affixo Nominali Pronomina exprimunt Latinorum Possessiva . . .” (44).

Hasonló a véleménye REINHOLD VON BECKERNEK (Finsk Grammatik, Åbo, 1824) is: „Pronomina äro af 2 slag: 1:o Pronomina separata, som utgöra sårskildta sjelfständiga ord; 2:o Pronomina suffixiva . . .” (71). A továbbiakban megtudjuk, hogy ez utóbbi a „*suffixa personalia*”-val azonos (79), sőt a szerző ragozási paradigmát is közöl birtokos személyragokkal.

A két említett nyelvtanon kívül a személyragozás csak a gyakorlati nyelvkönyvekben került az indoeurópai birtokos névmásnak megfelelő helyre, talán az idegen, többnyire indoeurópai anyanyelvű tanuló nyelvszemlélete miatt. „Die possessiven Pronomina werden im Finnischen durch die sogenannten Suffixe wiedergegeben . . .” — írja M. WELLEWILL (Praktische Grammatik der Finnischen Sprache für den Selbstunterricht. Wien—Pest—Leipzig é. n., 36¹³). Hasonlóan jár el CH. E. DE UJFALVY és RAPHAËL HLRTZBERG (Grammaire finnoise d’après les principes d’Eurén, Paris, 1876, 28—33; megjegyzendő, hogy ez a felfogás a példaképpül választott EURÉN-féle nyelvtanok közül csak a finn nyelvűvel egyezik, vö. Suomalainen kieliooppi, Turku, 1852) és a Magyarországon legismertebb és legelterjedtebb két finn nyelvtankönyv szerzője, BUDENZ (Finn Nyelvtana SZINNYEI átdolgozásában 9. jav. kiadás 1926, 31—4) és A. ROSENQVIST (Lehr- und Lesebuch der Finnischen Sprache² Leipzig, 1934, 28).

b) Több nyelvtaníró a birtokos személyragokat nem tekinti névmásnak.

¹³ SETÄLÄ i. m. alapján lehet időrendben itt említeni.

Ismereteim szerint a finn nyelvtanírók közül J. STRAHLMANN volt az első, aki Finnische Sprachlehre (St.-Petersburg, 1816) c. munkájában a személyes névmás genitívusáról ezt írta: „der 2te Beugefall der persönlichen Fürwörter hat in der finnischen Sprache die Bedeutung der zueignenden (*Possessiva*) Fürwörter, und steht, als ein solches, vor dem Hauptworte in allen Beugefällen unverändert. Dieses bekommt zugleich gewisse Anhangsbuchstaben (*Suffixa*) nach Verschiedenheit der Personen . . .” (63).

JAC. JUDÉN (Försök till utredande af Finska språkets Grammatik. Wiborg, 1818) a névmások között (25–30) sem birtokos névmást nem említ, sem a birtokos személyragozásról nem szól. Van azonban egy külön fejezet Om affixerna (54), s ebben person-affixer néven felsorolja a birtokos személyragokat (55).

Nem teljesen világos SJÖGREN felfogása Ueber die finnische Sprache und ihre Literatur (St.-Petersburg, 1821) c. művében, bár fogalmazási módjából az gyanítható, hogy a személyragot nem tartotta névmásnak. „Hieran [ti. a személyes névmásokhoz] schliessen sich die Suffixen . . . die der finnischen Sprache ein ganz orientalisches Ansehen geben. Sie vertreten die Stelle der Pronomina possessiva, wie im Hebräischen, doch bedient sich der Finne noch ausserdem des Possessivs vom persönlichen Pronomen, theils allein wie in *isä meidän* (Vater unser), theils und zwar viel öfter, zugleich mit dem Anhängsel . . .” (30).

A tudományos és a finnek számára írt nyelvtanok a múlt század közepe óta külön fejezetben tárgyalják a birtokos személyragozást és többször nem is közvetlen közelében a névmásokat. Vö.: GUSTAF RENVALL, Finsk språklära, Enligt den rena Vest-Finska, i Bokspråk vanliga Dialecten (Åbo, 1840); GUSTAF ERIK EURÉN, Grunddragen till finsk Formlära (Åbo, 1846¹⁴); V. R. KOCKSTRÖM Finsk Språklära (Helsingfors, 1876); E. N. SETÄLÄ, Suomen kieloppi (Helsinki, 1941); LAURI KETTUNEN, Suomen kieloppi (Porvoo—Helsinki, 1934); KETTUNEN—VAULA, Suomen kieloppi (Helsinki, 1952).

3. Az észtre vonatkozóan, minthogy ott a birtokos személyragok leköptak, fel sem merülhet a kérdés, hogy a nyelvtan melyik részébe kerüljön a nem létező birtokos személyragozás. A birtokos névmásokról lényegileg változatlanul vándorolt nyelvtanról nyelvtanra AUGUST WILHELM HUPEL megállapítása: „Eigne Fürwörter den Besitz auszudrücken (*Pronomina possessiva*) fehlen im Ehstnischen; man braucht dafür den *Genit.* sowohl im *singul.* als *plur.* von ich, du er; der dann unveränderlich ist und keine Abfälle leidet . . .” (Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; Riga-Leipzig 1780, 32; vö. E. AHRENS, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval, 1853, K. KÖRBER, Kleine Ehstnische Hand-Grammatik, Dorpat 1867, J. KROHN, Wiron kieloppi Suomalaisille, Helsinki, 1872, F. J. WIEDEMANN, Grammatik der Ehstnischen Sprache, St Pétersburg, 1875, 427). Az idézett munkák közül több említi, hogy egyes nyomok a birtokos személyragozás egykori megváltára utalnak (AHRENS 82, KROHN 100, WIED. 428).

¹⁴ Bár a személyragokról szóló rész megfogalmazási módja azt a gyanút ébreszti, hogy talán csak külön tárgyalandó névmástípusnak tartotta a suffixumokat: „Anhangs-pronomina eller suffixer svara emot andra språks pronomina possessiva” (35). Talán ez is oka, hogy a már említett UJFALVY—HERTZBERG-féle nyelvtan éppen EURÉN alapján a régiesebb megoldást választva a személyragokat a névmások közé sorolta.

SZINNYEI (A vepsz nyelv: NyK. XVI, 423) szerint: „A birtokos megjelölése a birtokon nem történik a vepsz nyelvben, valamint nem történik a lívben s az észtnben sem”, „Az orosz karjalai dialektusban még használatban vannak ugyan a birtokosragok, de már sokkal gyérebben, mint a finnben, sőt majdnem éppen nem használtatnak, ha a főnévi birtokszónak jelzője személy-névmás genitivusban, pl. *miun toatto* az én atyám; *šiun kodí* a te otthonod” (uo.). Ezek alapján sem a vepszében, sem a lívben nem merülhet fel a kérdés, hogy a nyelvtaníró névmásnak tekinti-e a birtokos személyragot (vö. SJÖGREN, Liv. Gr. 120—1).

A többi finnégi nyelv azonban — a szuomi-finnhez hasonlóan — ismeri a problémát. AHLQVIST (Wotisk Grammatik 1856, 46—7), A. GENETZ (Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä, Helsinki 1880, 203) és PORKKA (Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte, Helsingfors, 1885, 79) egyaránt a névmások között tárgyalja a birtokos személyragokat, vagyis műveik a fenti a) csoportba tartozó nyelvtanoknak tekinthetők.

4. A többi finnugor nyelvet együtt fogjuk tárgyalni. Ez azért célra vezetőbb, mert a finnugor nyelvek nyelvtani rendszerének a felfogása szerzők, korok szerint változik. Minthogy pedig nyelvészeink egy része több finnugor nyelvről készített nyelvtant, nyelvtani vázlatot, így egy-egy nyelvteníró különböző művei nem kerülnek felsorolásunkban messzire egymástól.

a) Több, főként régi finnugor nyelvtan a birtokos személyragozást a névmások című fejezetben, rendszerint közvetlenül a személynévmások után vagy a fejezet végén tárgyalja. Vizsgálódásaim során időrendben a következőkben találtam ilyen megoldást: GABELENTZ mordvin és zürjén, CASTRÉN zürjén, cseremisiz és osztják, FRIIS lapp, AHLQVIST mordvin és vogul, WIEDEMANN mordvin [!], HUNFALVY vogul és osztják, HALÁSZ Pite lappmarki [!], továbbá az újabbak közül LAGERCRANTZ, NIELSEN és COLLINDER lapp nyelvtanaiban. Mindezen nyelvtanok elrendezéséből az látható, hogy a birtokos személyragozást ott tárgyalják, ahol az indoeurópai nyelvtanok a személyragoknak megfelelő indoeurópai birtokos névmásokat.

b) Több nyelvtankönyv, főként az újabbak, a birtokos személyragozást a névmások között meg sem említi, hanem a névszó fejezetében, a deklinációnál tárgyalja, s egyúttal a birtokos személyragozott szó ragozásának nem éppen mindig könnyű kérdését is megemlíti. Ilyenek időrendben ORNATOV mordvin, WIEDEMANN zürjén, votják és cseremisiz, BUDENZ mordvin, HALÁSZ svéd- és orosz-lapp, MUNKÁCSI vogul, GENETZ keleti-permi, PATKANOV—FUCHS osztják, BEKE cseremisiz, JEMELJANOV votják, UOTILA zürjén, STEINITZ osztják, BERGSLAND lapp, WICHMANN—FOKOS votják, POPOV és LITKIN komi nyelvtanai, ill. nyelvtani vázlatai.

5. A finnugor nyelvtanok fenti — bizonyos szempontból kétségtelenül — értékelő bírálatot tartalmazó csoportosításánál az a) csoportba foglalt nyelvtanokat kizárólag azért tekinthetjük a b) csoportbelieknél b i z o n y o s fokig kezdetlegesebbeknek, mert ezek a finnugor nyelvek nyelvtani felosztását a vizsgált kérdésnél nem a nyelvi tényekre építették, hanem az indoeurópai nyelvtanok felosztását mintának tekintve ennek lehető hű követésére törekedtek. Ezekre hatványozottabb mértékben áll fenn az a finnugor nyelvtani szempontból — sajnos — még ma is aktuális panasz, amelyet VENDRYES a lényegesen kedvezőbb helyzetben levő francia nyelvtanról így fejezett ki:

„Notre grammaire a été bâtie... sur le modèle des grammaires du grec ancien ou du latin; elle en est restée faussée. Nous l'appuyons encore sur une nomenclature qui ne cadre pas avec les faits et donne une idée inexacte de la structure grammaticale de notre langue” (Le langage 107).

Az *a*) csoportba sorolt nyelvtanok szerzői helyesen vették észre azt a kétségtelen tényt, hogy a finnugor birtokos személyragok azonos eredetűek a finnugor személyes névmásokkal. Ennek a történeti fejlődési ténynek a felismerése azonban még nem teszi indokolttá e szóvégződések rendszerének a névmások között való tárgyalását. Nem ismerek — s véleményem szerint nem is lehetne adni — olyan szómeghatározást, amely egységes szempontok, azonos kritériumok alapján egyformán önálló szónak fogadná el a főneveket, mellékneveket, igéket stb. . . . , továbbá a névmásokat és a birtokos személyragokkal? Azok is szavak lennének? A kétségtelenül, vagy csak a rokonyelvi bizonyítékok alapján önálló szavakból alakult ragok, képzők is szavak lennének? Vagy hol lehetne határt vonni a szónak tekinthető és a szónak nem tekinthető suffixumok között?)

Másik megoldási lehetőség az elvi alap megadásánál a névmások és a névmási eredetű személyragok közös tárgyalásához olyan szómeghatározás lenne, amely valamennyi névmást kirekesztene a szó fogalmából. Bizonyos névmások szó-voltát már eddig is kétségbe vonták (pl. egyesek szerint kétséges, hogy a francia *je*, amelynek alkalmazási köre a latin *l.* személyű igei személyragnak felel meg, szónak tekinthető-e; vö. VENDRYES, i. m. 137—8). Talán vitatható egyes nyelvekben egyik-másik, önállóan nem használható névmás szó-volta. De ismét nehezen képzelhető el, hogy lehetséges legyen olyan helyesnek elismerhető szómeghatározás, amely önállóan használt, egymagukban is mondatalkotásra alkalmas névmásoktól elvitatná azt, hogy megfelelnek a szófogalom kritériumainak. (Másképp ír VENDRYES i. m. 158 az *outils grammaticaux* fogalmáról.)

A finnugor nyelvtanok vizsgálata — ha szabad a fenti hiányos szemléből következtetéseket levonnunk, — arra mutat, hogy a múlt század második fele óta, a lappológusok kivételével, nem igen akadt finnugor nyelvész, aki a birtokos személyragokat a névmások közé sorolta volna. A magyar nyelvtan-irodalomban talán már a reformkor óta szakítottak azzal, hogy a magyar nyelvtant teljesen indoeurópai séma szerint tárgyalják, s a pronomina possessiva-nak megfelelő helyre kerüljön a birtokos személyragozás. Finn nyelven írt finn nyelvtanban alig találjuk a birtokos személyragozást a névmások között. WELLEWILL, UJFALVY—HERTZBERG és ROSENQVIST tankönyvei talán a tanulók anyanyelvéhez akartak igazodni, s a tanulás megkönnyítése végett tanítják a birtokos személyragozást az indoeurópai nyelvek birtokos névmásainak megfelelő helyen.¹⁵

GABELENTZNÉL, CASTRÉNNÉL, AHLQVISTNÁL és HUNFALVYNÁL az addig szinte ismeretlen nyelvek nyelvtanának minél gyorsabb közlése és hozzáférhetővé tétele teljesen elegendő magyarázat lehet arra, hogy a rendezéshez a belső nyelvi szempontok keresése helyett idegen, indoeurópai mintát vettek

¹⁵ Közelebbi vizsgálatot érdemelne BUDENZ—SZINNYEI magyar, tehát nem indoeurópai anyanyelvűek számára írt finn nyelvtankönyvének a rendszere, továbbá WIED. mordvin és HALÁSZ Pite lappmarki nyelvtana. Különösen feltűnő, hogy HALÁSZ a korábbi, WIED. pedig a korábban és a későbbben írt nyelvtanait egyaránt a vizsgált kérdés tekintetéből feltétlenül haladottabb szempont szerint írta.

alapul, hiszen ez némileg megkönnyítette fáradságos, úttörő jelentőségű munkájukat.

A lappológusok eljárásával kapcsolatban csak arra tudok gondolni, hogy a többnyire skandináv anyanyelvű tudósok anyanyelvének a hatása érezhető a lapp nyelvtanok elrendezésében (kivétel BERGLAND műve).

A fejlődés irányának és jelenleg uralkodó felfogásnak az látszik, hogy a birtokos személyragozás helye a finnugor nyelvtanokban nem a névmások között van, hanem a névszóragozásban.

(Folytatása a NyK. LIX. kötetében.)

VÉRTES EDIT

Alanytalan mondatok a mai orosz nyelvben

Az alanytalan szerkezetek használata az oroszban a többi szláv nyelvhez hasonlóan a nyelvtörténet folyamán gyakoribbá vált, úgyhogy e szerkezeteknek ma fontos szerepük van a szintaxisban. Az alanytalanság tárgykörében számos tisztázatlan kérdés vár megoldásra nemcsak az orosz, hanem az általános nyelvészet szemszögéből nézve is. Ezek közül a legfontosabbak eredetüknek, rendszerezésüknek, nyelvtani és stilisztikai szerepüknek a problémái. Mindezek együttléve túlságosan nagy anyagot ölelnek fel, semhogy egy tanulmány keretébe beférjenek. Ezért most elsősorban a rendszerezés és az osztályozás kérdésével fogunk foglalkozni. A rendszerezést azért választottuk e tanulmány tárgyául, mert az ebből folyó következtetések nézetünk szerint nemcsak az orosz nyelvre vonatkoztathatók, hanem általános nyelvészeti szempontból is jelentősek. Vizsgálódásaink során JAGIĆ és VONDRÁK kimerítő munkájára támaszkodva utalunk a többi szláv nyelv megfelelő adataira is, de részletesen nem foglalkozunk velük.

Mindenekelőtt az alanytalanság nyelvtani fogalmát kell tisztáznunk. Nem tarthatjuk szabatosnak a nyelvészeti irodalomban elterjedt, olyan hagyományos kifejezéseket, mint „személytelen szerkezet”, „személytelen mondat” (vö. GALKINA—FEDORUK és Grammatika II/1: безличные предложения). A nyelvek nagy részében a személy kategóriája az ige-fogalomhoz kapcsolódik, és így a személytelenség is csak az ige kategóriájával együtt jelenik meg. A személytelenség ezen alapvető morfológiai tulajdonságát a jelenség elnevezésénél is alkalmazták, amikor a szintaxis oldaláról nézve az alanytalanság fogalmával azonosították. Sok európai nyelv rendszerében ez a két fogalom valóban egybeesik, mint például az angol, francia, német, olasz nyelvben, s a „személytelen” terminus ezen nyelvek nyelvtudományi irodalmából kiindulva vált általánossá. Az említett nyelvekben néhány eset kivételével az állítmány szerepét csakis ige töltheti be, tehát a személytelenség egyben alanytalanságot is jelent.

Más nyelvekben, mint például az oroszban, nemcsak ige lehet állítmány, hanem más szófajta is, elsősorban névszó. Ezekben a nyelvekben, amelyeknek többsége egyébként a személy kategóriáját kizárólag az ige-fogalomhoz kapcsolja, olyan alanytalan mondatok is keletkezhetnek, amelyeknek állítmánya nem ige, hanem más szófajta. Ilyen esetekben pedig nem beszélhetünk személytelen mondatokról, mert itt a személytelenség nem ellentéte az alany meglétének. Természetesen gyakori az olyan alanytalan mondat, amelynek állítmánya személytelen ige.

A „személytelen” kifejezést igékre vonatkoztatva is kifogásolják egyes kutatók. PESKOVSKIJ (316) például azt fejtegeti, hogy a személytelenség

fogalmából a személy nem küszöbölődik ki teljesen, mivel beszédünk az „én” és a „te” fogalmán kívül csakis a harmadik személy, az „ő” fogalmát tudja elképzelni, bár a jelen esetben e harmadik személy „metafizikussá válik”, mivel semmi létező vagy elképzelhető személyhez nem kapcsolódik. Szerinte a *сметать* alakkal szemben, melyben valóban semmiféle személy fogalma nem fejeződik ki, a *сметаем* alakban a harmadik személy jelenléte reálisabb, de kevésbé reális a *работаем* alakhoz képest. Ezért alkalmasabbnak tartja az „eltávolított harmadik személyű igék” (глаголы с устраненным третьим лицом) elnevezést. PESKOVSKIJ-jal ellentétben úgy véljük, helyesebb az az álláspont, amely a személytelen igéktől mindenféle személy fogalmát idegennek tartja még akkor is, ha alakilag azonosak az egyes szám harmadik személyével. Ez utóbbi felfogás helyességét mutatja az a körülmény is, hogy a személyes ragozású igékkel ellentétben a személytelen igék egyes szám harmadik személyű alakja nem korrelatív párja a többes szám harmadik személyű alaknak. A személytelen igealakoknak a főnévi igenévvel való összehasonlítása azért sem jó, mert a főnévi igenév e tekintetben a főnévvel és a többi névszóval esik azonos elbírálás alá, ezekben pedig a személy kategóriája egyáltalán nem is kerülhet szóba. Ami a PESKOVSKIJ által javasolt új elnevezést illeti, egyetértünk vele abban, hogy a régi is egyértelmű, s mivel általánossá vált, nincs értelme újjal pótolni.

Mielőtt az alanytalan mondat és a személytelen ige meghatározására rátérnénk, rá kell mutatnunk arra, hogy magának a mondatnak az értelmezése és meghatározása is vitás. Ennek a kérdésnek az eredete az ókorra megy vissza, s itt nem is foglalkozhatunk vele. Megjegyezzük azonban, hogy nézetünk szerint a beszéd egységeinek meghatározása alkalmával a nyelvtudomány, illetve a nyelvtan körén belül kell maradni. Így az alany fogalmán, ha külön meg nem nevezzük, nyelvtani és nem logikai fogalmat értünk.

Alanytalan mondatnak azt a mondatot nevezzük (elsősorban az orosz nyelvet tartva szem előtt), amelynek állítmánya személytelen ige, vagy önmagában, illetve hozzátartozó bővítménnyel (kiegészítő, határozó, jelző) ellátott más szófajta-hoz tartozó (névszó, főnévi igenév, határozószó) olyan állítmány, amely ragozhatósága esetében (melléknév) semlegesnemben áll. Nem tekintjük alanytalanoknak azokat a szerkezeteket, amelyeknek alanya az előző mondatból, vagy tárgyi tényezőből értendő oda, s amelyeket általában hiányos mondatoknak nevezünk. Vannak határesetek, amikor nehéz eldönteni, melyik fajtáról van szó. Például ebben a mondatban: *Это задание легко? Трудно.* Itt a *трудно* tekinthető alanytalan mondatnak, de olyan hiányos mondatnak is, amelynek alanya az előző mondat *задание* szava.

Meghatározásunk megfogalmazása egyszerűbb lett volna, ha a névszó mint állítmány helyett az állapotzófajta (категория состояния) elnevezést alkalmaztuk volna. Erről később részletesebben beszélünk.

Személytelen igének nevezzük azt az igét, amelynek egyes szám harmadik személyű, továbbá múlt idejű és feltételes módbeli semlegesnemű alakja személyt képviselő szófajta-val mint alannyal nem társulhat s így a személyes névmás harmadik személyű semlegesnemű alakjával sem. Később látni fogjuk, hogy az állítmányra olykor az *оно* névmás vonatkozik; ez azonban nem jellemző eset, s különben csak pusztán forma anélkül, hogy a személyes névmás rámutató szerepét betöltené. Az ilyen mondat: *и дурно оно было* (Dosztojevszkij), semmiel sem tartalmaz többet, mint az: *и дурно было.*

Azokban a nyelvekben, ahol a személytelen igék állandóan semleges-

nemű harmadik személyű személyes névmás kíséretében fordulhatnak csak elő, a fenti meghatározást akképpen kellene módosítani, hogy az ige mellett a személyes névmás egyes szám harmadik személyű (hímnemű vagy semleges-nemű) alakja fordulhat csak elő (*il pleut, es regnet*), vagy egyes esetekben csak az igével azonos tövű vagy jelentésű főnév (*das Regen regnet*) helyettesítheti a személyesnévmást. A névmás azonban ezekben a nyelvekben is csak tartalom nélküli forma. Lásd még JAGIÉ (14).

САХМАТОВ az alanytalan mondatokkal együtt a hiányos alanyú, az általános és a határozatlan alanyú mondatokat is egytagúaknak minősíti, ha az utóbbiakra névmás, vagy főnév külön nem vonatkozik, azon elv alapján, hogy a logikai alany és állítmány egyaránt egy szóban testesül meg. Ha a kérdés elbírálásánál csak a nyelvtani alanyt és állítmányt vesszük tekintetbe, nyilvánvalóan csak az alanytalan mondatoké gytagúak, mert egyébként az orosz nyelvben az ige személyragjai is kifejezik az alanyt: *говорят — они говорят*. Nem így van például a francia nyelvben, mivel a *parle* igealak mindhárom személyre vonatkozhatik (kiejtésben ugyanis egyformán *parl*), s ott csakis a személyes névmás utal az alanyra. KLEMM (TörtMondt, 143) viszont a lélektani elvből kiindulva még a személytelen igéket is kéttagúaknak számítja, mivel a harmadik személyű igevégződést alanyértékűnek tartja (*villáml-ik, es-ik*), s logikai alanyként a konkrét jelenséget fogja fel. Ez a nézet, nem tekintve a logikai és lélektani szempontok módszertanilag kifogásolható belekeverését, azért helytelen, mert nem veszi tekintetbe, hogy ezen igék ragjai, ellentétben a személyes igékkel, velük csak homonim, de lényegében tartalom nélküli alakok.

Mielőtt az anyag rendszerezésére és osztályozására rátérnénk, meg kell vizsgálnunk az erre vonatkozó fontosabb munkákat, milyen alapelvekből kiindulva, hogyan osztályozták az alanytalanság körébe tartozó jelenségeket. Ez a módszer a kutatót egyúttal a helyes elv kiválasztásához is hozzásegíti. Mivel az alanytalan mondatok keletkezésével és fajaival már a szlavisztika klasszikusai is foglalkoztak, és ezen belül részletesen tárgyalták az orosz nyelvi adatokat is, ki kell térnünk a fontosabb ilyen összeállításokra.

MIKLOSICH Syntax-ának Subjectlose Sätze c. fejezete lényegében csak a személytelen igékkel foglalkozik. Nyolc csoportra osztja őket részint alak-tani, részint jelentéstani sajátságai alapján. Minthogy a rendszerezés szempontja nem egységes, a csoportba osztás is következtelen. Külön tárgyalja a létezés és a kijelentés (*existieren, aussagen*) igéit és külön a reflexív igéket, holott a visszaható igék között is akad olyan, amely jelentése alapján az előbbiekhöz kívánkozik (*становится, заявляется*). A csoportokon belül nincs alosztályzás.

MIKLOSICH (Subsätze) külön tanulmányt is szentel a kérdésnek, és itt általános következtetéseket von le nemcsak szláv, hanem indogermán anyag alapján, sőt még az indogermán nyelvcsaládon is túltekint. Az osztályozás alapja itt már elsősorban a szerkezetek morfológiai tulajdonságai: I. Személytelen mondatok aktív igékkel, II. visszaható igékkel, III. passzív igékkel és IV. névszó, valamint az *esse* igé összetételével.

Az első csoportot MIKLOSICH további alosztályokra bontja jelentéstani szempontból, de alak-tani tekintetben nem. Ez azért hibáztatható, mert ilyen módon például a *свемем* típusú igék azonos elbírálás alá kerülnek a *пахнет* típusú igékkel. A II., III. és IV. csoportnak jelentéstani alosztályai sincsenek. MIKLOSICH várákozásunk ellenére a III. csoportba sorolja az aktív igék passzív

igeneveiből alkotott kifejezéseket is, pl.: *не видно и не слышно*. A IV. csoportban nemcsak névszókból, hanem határozószókból alkotott kifejezések is akadnak, pl.: *надо было исполнить обещание*. Ebben a csoportban a sokrétű anyag morfológiai megkülönböztetésére már találunk utalásokat.

MIKLOSICH azért nem adhat finom alaktani megkülönböztetést, mivel ebben az esetben az idogermán anyagot nem tudta volna felölelni. Az osztályozás egyöntetűségének jelentéstani kritériummal való megtörése viszont az áttekinthetőség rovására megy.

VONDRÁK a mondatrészek között (Hauptteile des Satzes) foglalkozik röviden az alanytalan mondatokkal. Az anyagot lexikai-jentéstani elvek szerint tárgyalja, de nem következetesen, mert a harmadik csoportba alaktani tulajdonságaik alapján kerültek a visszaható és szenvedő igék. Az ötödik pontba sorolt igék jelentéséről maga sem tud megfelelő jellemzést nyújtani (... „die schwer zusammenfassend sind”, pl.: *подобаем*).

OVSZJANYIKO—KULIKOVSZKIJ tanulmányát MIKLOSICH SubSätze ismeretetésével kezdi. Ezt a munkát az orosz nyelvtudós nagyra értékeli, elfogadja annak osztályozási rendszerét is, ő maga inkább a jelenség értelmezésével foglalkozik. A kérdést szintaktikai szempontból boncolgatja, de ebből inkább csak egy problémát ragad ki: az alany hiányának mértékét. Az olyan mondatokban mint *мошум, морозит*, az alany el sem képzelhető, viszont az olyan szerkezetekben mint *завозилось у меня под кроватью* (Turgenyev), az alany a gondolatban jelen van, vagy legalábbis be akar hatolni a tudatba. Ezért az előbbi csoportot abszolút alanytalannak (абсолютно-бессубъективный), az utóbbit viszonylag alanytalannak (относительно-бессубъективный) nevezi. OVSZJANYIKO—KULIKOVSZKIJ gondolatának van értékes magva, de ezt nem érvényesíti kellőképpen, inkább csak leszögezi az említett két szélső lehetőséget. A továbbiakban a tanulmány azzal foglalkozik, hogy milyen okok készítetik a beszélőt az alany elrejtésére vagy távoltartására. Okfejtésében a hiányos mondatok és az alanytalan mondatok alanytalansága között nem tesz különbséget, az alanytalanságot csak lélektani szempontból vizsgálja, amely a nyelvtani szempontokat háttérbe szorítja.

САХМАТОВ hatalmas, befejezetlenül maradt művében több helyen is foglalkozik a szóban forgó jelenséggel. Először az alanytalan mondatok elemzésénél találkozunk vele. САХМАТОВ e szintaktikai alakulatot lélektani alapon osztályozza, és így együtt tárgyalja a nem alanytalan egytagú mondatokkal, mivel nézete szerint az alany és állítmány (lélektani) egyaránt kifejezésre jut bennük. Így az alanytalan mondatokat a szerintünk mondatoknak nem nevezhető szókapcsolatok között vizsgálja (*Коля!, вместо предисловия, Боже мой!*). Az áttekintés ezenkívül azért is nehezebbé válik, mert a lényegget nem érintő alcsoportok bontják szét az igen vegyes anyagot. Pl. külön alcsoportban foglalnak helyet a bővítménnyel ellátott alanytalan kifejezések.

Másodszor a szófajtákról szóló részben (II. 50—54) foglalkozik САХМАТОВ az alanytalan szerkezetekkel. Ott részletes vizsgálat alá veszi a személytelen igéket, s jelentésük szerint négy csoportra osztja őket: (1) a természeti jelenségeket megnevező, (2) a szervezet belső, fizikai élményeit visszatükröző, (3) a beszélő külső élményeit megnevező, és (4) a beszélő belső akarati és erkölcsi élményeit megnevező igékre.

A felsorolás következetes ugyan, de túlságosan összefoglaló, elnagyolt jellegű. Mivel a szerző maga ezt a fejezetet csak vázlatban dolgozta ki, e hiányosságért nem érheti bírálat. САХМАТОВ utal az egyes csoportoknak a logikai

alanyhoz való viszonyára is. Szerinte az első csoportnál az alany megléte el sem képzelhető, a második csoportban a logikai alany accusativus formájában jelenik meg, a harmadik csoportnál ellipsziszről van szó, a negyediknél pedig a logikai alany dativusban áll. САХМАТОВ kimerítőbben vizsgálja meg tehát a problémát, mint OVSZJANYIKO—KULIKOVSKIJ, de az ő kísérlete is csak vázlatban maradt.

PEŠKOVSKIJ külön fejezetben foglalkozik az alanytalanság kérdésével a nem éppen helyesnek mondható „Igei személytelen mondatok” címen (Глагольные безличные предложения). A tárgyalás folyamán kiderül ugyanis, hogy nemcsak igei és személytelen mondatokról van szó, hanem az egész nagy témaköréről, beleértve a névszói állítmányú alanytalan mondatokat is, PEŠKOVSKIJ kizárólag a jelenség morfológiai oldalával foglalkozik, az egyes szerkezetek jelentéstani vonatkozásaira legfeljebb csak utalás történik. A személytelen igék jelentésének két típusát említi: az emberi test belsejében végbemenő folyamatok és az elemi jelenségek jelentéskörébe tartozókat. PEŠKOVSKIJ osztályozása hét csoportból áll: (1) Személytelen összetett állítmány, amely személytelen segédigéből, vagy -o-ra végződő személytelen állítmányú szavakból áll (*мне было весело, весело кататься*), (2) ugyanaz a szerkezet alakatlan (бесформенные слова) szavakból (*надо, нужно, можно, необходимо*), (3) melléknévi igenévi összetett állítmány szenvedő melléknévi rövid alakú (краткое) igenévből (*было забыто*), (4) személytelen ige esetleg főnév dativusával és főnévi igenévből álló szerkezet (*случилось мне быть*), (5) tagadó mondatok személytelen használatú személyes igékből genitivusban álló főnévi vonzattal (*не было ни гроша*), (6) ugyanez a szerkezet szenvedő melléknévi igenévvvel (*меры не положено*) és végül (7) személytelen használatú személyes igékből vagy személytelen szenvedő melléknévi igenévből álló összetett állítmány és határozószó (*мало было, нас было двое*).

PEŠKOVSKIJ tehát alaktani különbségekből kiindulva igyekszik szintaktikai osztályozást adni, és ezt az alapelvet következetesen meg is valósítja. A felosztás hibája az, hogy egyes csoportok között nincs azonos értékű különbség. Így a harmadik és a hatodik csoport lényegében azonos, hiszen a csoportosítás szempontjából közömbös az, hogy a szenvedő melléknévi igenév állító vagy tagadó mondatban szerepel-e, továbbá, hogy van-e bővítménye, vagy nincs. Csupán a létezés tagadása esik külön elbírálás alá a tagadó mondatok közül (ezt a szerkezetet PEŠKOVSKIJ az ötödik csoportba foglalja), mert az lényegesen különbözik a többi szerkezettől, köztük saját állító mondatbeli alakpárjától.

VINOGRADOV mivel műve kizárólag alaktani kérdésekkel foglalkozik, csak a személytelen igéket vizsgálja meg. A fontosabb problémákat csupán érinti, s így mindössze utalásokat tesz a szóbanforgó igék morfológiai sajátosságaira. Jelentéstani szempontból azonban osztályozza őket, és nyolc csoportot állapít meg: (1) a létezés, állapot igéi, (2) a természeti jelenségeket, (3) az elemi jelenségeket, (4) a sorsra vonatkozó elképzeléseket, (5) a szervezet belső tulajdonságait és élettani állapotát, változásait, (6) külső jelenségek érzetét, valamint (7) az ember lelki élményeit jelentő igék, és végül (8) elég homályos megfogalmazásban ide vonja az eddigiekben fel nem sorolt igéket („глаголы, означающие стихийную направленность действия на субъект или присущую кому-нибудь предрасположенность к действию, способность как бы невольного проявления какого-нибудь действия, а также, напротив, отсутствие в ком-нибудь волевых импульсов, расположения к какому-нибудь действию”).

VINOGRADOV felosztásának az az erénye, hogy az eddig tárgyaltnál sokkal részletesebben hatol be a jelentésárnyalatokba, hibája viszont az, hogy a részletezés nem egyenlő súlyú. Így nem feltétlenül szükséges különválasztani a természet jelenségeitől az elemi jelenségeket. Ugyanakkor pedig a 8. pontba igen heterogén jelentésű igéket sorol be. E csoportban még a jelentéstani elv következetessége is megbomlik, mert minden *-ся* képzős személytelen igét ide oszt be.

GALKINA—FEDORUK másutt megjelent és a probléma egészét felölelő cikkeire utalva, külön tanulmányban foglalkozik a személytelen igékkel és a személytelen használatú *-ся* képző nélküli igékkel. Az alcsoportokra osztott példatár rendkívül gazdag. A tanulmány bevezetőjében GALKINA—FEDORUK az alanytalan mondatokat osztályozza. Rendszerezése morfológiai alapokra épül. Sajnos azonban, nem tudja következetesen véghez vinni, mert két jelentéstani főcsoportba foglalja össze az egész anyagot: az egyikbe a valóság értelmi felfogását kifejező mondatokat (a természet és a közeg állapota, az élő világ fizikai állapota, az ember lelki-érzelmi állapota), a másikba az ember akaratát, más emberek befolyásolására irányuló jelentést kifejező szerkezeteket sorolja. A két felosztási elv következetlenségét nem tekintve az sem érthető, miért foglal helyet az első csoportban olyan sokféle jelentéstartalom, mint az ember lelki állapota és a természet jelenségei, továbbá miért osztja a szerző az ember akaratát jelentő mondatokat külön a másik csoportba. Mindebből az a további módszertani hiba származik, hogy az alaktani osztályozás elve sem tud helyesen megvalósulni. Például a *приходится* igét a II. a alcsoportba kellene foglalni jelentése alapján a *следовало, надлежит* mellé, alakja szerint pedig az I. b alcsoportba kívánkozik a *мерещутся, разведрилось* igékhez. További elvi hibákat okoz, hogy a tanulmánynak a tulajdonképpeni anyagot tárgyaló fejezetében újabb osztályozást találunk, most már elsősorban jelentéstani szempontok alapján. A bennük megtalálható morfológiai alcsoportokat azonban sehogyan sem lehet összhangba hozni a bevezetésben levő általános felosztás alcsoportjaival. A rendszerezés következetlenségeitől eltekintve a tárgyalat anyag igen alaposan, gondosan van összeválogatva.

A legutolsó összefoglaló munka e tárgyban a Grammatika második része, a szintaxis, amely részletesen, gazdag példatárra építve foglalkozik az alanytalan mondatokkal. Az anyag csoportosítása ebben a munkában következetes morfológiai elvek alapján történik. A szerkezetek alaki leírásához részletes jelentéstani utalások csatlakoznak. Például a „Személytelen mondatok *-ся* képzős személytelen igékből” (Безличные предложения, главный член которых выражен безличным глаголом с суффиксом *-ся*) című alfejezet a *спится, поется* típus jelentését eképp határozza meg: „эти предложения обозначают состояние природы, окружающей среды или состояния живого существа”. A *начнет смеркаться, стало смеркаться* típust „начало или обнаружение действия» jelentés jellemzi. A *хотелось спать, пришлось согласиться* típus jelentése a nyelvtan szerint „желание, возможность, необходимость, долженствование”.

A rendszerezés hiányossága abban mutatkozik, hogy a bővítettség, illetve bővítetlenség mondattani szempontjai megelőzik a szerkezetek vonzatai szerinti csoportosítást, bár ez utóbbi szerintünk elsődlegesebb. Ilyen módon a személytelen használatú *-ся* nélküli személyes igék két alcsoportra oszlanak az akadémiai nyelvtanban: bővítetlenekre (*начинало темнеть*) és bővítettekre

(в воздухе посвистывало и было). Csak ezután esik szó arról, hogy egyes igék instrumentalis vonzatúak (*хватит дождем*) stb. A bővítettség-bővítetlenség valamennyi csoport fontos altípusát adja, holott nyilvánvalóan mindkét szerkezet vagylagosan előfordulhat bármelyik típusban a tárgykör kívánalmi szerint, s legfeljebb lexikai tényezők korlátozzák a bővítés eseteit. E kérdésre még később visszatérünk.

A Grammatika az alanytalan szerkezeteket így osztályozza: 1) személytelen mondatok személytelen igével (-ся képzővel és anélkül), (2) személytelen mondatok személyes igével személytelen használatban (-ся képzővel és anélkül), (3) személytelen mondatok állítmányi határozó szóval (предикативное наречие), vagyis állapotszófajtajával, (4) személytelen mondatok szenvedő rövidalakú (краткое) igenévvél, és (5) személytelen mondatok tagadással vagy tagadó szerkezettel.

A Grammatika a főnévi igenévi mondatokat külön fejezetben tárgyalja. A határozatlan számnévi szerkezetekről és egy megjegyzésben a gyűjtőszámneves kifejezésekről is az alanytalan mondatok között tesz említést (36–37). A létezés igéivel alkotott szerkezeteket a 3. csoportban sorolja fel.

Ezzel elérkeztünk napjainkig. Láthatjuk, hogy az alanytalanság, illetve személytelenség körébe tartozó jelenségek osztályozása szinte annyiféle módon történt, ahány kutató próbálkozott vele. Egyesek csak egy szempontot vettek figyelembe (PESKOVSKIJ morfológikus-szintaktikai, VONDRÁK jelentéstani, GALKINA—FEDORUK inkább morfológikus osztályozása), vagy több szempontot vegyítettek (MIKLOSICH). Az utóbbi eljárás többé-kevésbé mindenütt megnyilvánul, különösen GALKINA—FEDORUK tanulmányában. Ez az áttekinthetőséget erősen zavarja. Még viszonylag SAHMATOV-nál látható legtisztábban az anyag különféle elvek szerinti csoportosítása, azonban a rendszerezés mégis egyes jellegű, mert a szerző pszichologista felfogása miatt egészen más természetű kérdésekkel keveredik össze. A Grammatika következetesen egy szempont alapján taglalja az alanytalan mondatokat. Ez a munka nem monográfia, hanem normatív nyelvtan, tehát nem kérhetjük tőle számon sem a jelentéstani osztályozás elkülönítését, sem az elvi kérdések tárgyalását. Mindezt figyelembevéve a Grammatikának az alanytalan mondatokról szóló fejezete az orosz nyelvi anyag eddigi legjobb feldolgozásának tekinthető.

A korábbi munkák bírálatából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egy szempont szerinti osztályozás nem helyes, mert ezt a sokrétű jelenséget nem lehet ilyen eljárással részletesen taglalni. De nem helyes az sem, ha több szempontot alkalmazunk ugyanabban az osztályozásban. Ez sem vezetett kielégítő eredményre, mert logikai zavart idéz elő. A helyes megoldást véleményünk szerint akkor érhetjük el, ha anyagunkat több oldalról megvilágítva külön-külön, de önmagában következetesen, csoportosítjuk. Gyökeresen szakítanunk kell tehát azzal a hagyományos gyakorlattal, amely — bármilyen elv szerinti rendszerezésről van is szó — feltétlenül különválasztja az elsődleges, természeti vagy testi jelenségeket jelentő személytelen igéket (*светает-тошнит*), bár ezek alaktanilag együvé tartoznak, továbbá a szükségességet jelentő alaktanilag különböző típust (*надо, нужно — приходится*). Ugyanakkor tudomásul kell vennünk, hogy a jelentéstani osztályozás során egymás mellé kerül a *зудит* és *мне голодно*, s ezzel egyidejűleg a formailag azonos *выходит* különválik a *ломит* típusától.

Az alanytalan mondatok kérdése alapján véve szintaktikai kérdés. Minden szintaktikai probléma vizsgálatához szorosan hozzátartozik morfo-

lógiai jellegének alapos feltárása, továbbá — az anyag természetétől függően — más nyelvészeti diszciplínák, (lexiko-szemantikai, fonetikai stb. vizsgálatok) igénybevétele. Az alanytalanság kérdésében, mint már eddig is láttuk, a jelentésnek van döntő szava, hangtani problémák nem jönnek számításba. Ezért anyagunkat külön morfológiai, lexiko-szemantikai és végül szintaktikai szempontból fogjuk osztályozni és megvizsgálni.

Morfológiai szempontból az alanytalan szerkezeteket az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

A. IGÉK

1. Személytelen cselekvő igék

a) Tárgyatlan igék

a) vonzat nélkül vagy accusativus vonzattal:

свежает, морозит, знобит

β) genitivus vonzattal:

хватает, нехватает, достанет

b) Tárgyas igék infinitivus kiegészítővel:

подобаает, надлежит, следует

2. Személyes cselekvő igék személytelen használatban

a) Azonos jelentéssel

a) vonzat nélkül:

дует, темнеет, зеленеет, шумит, пересохнет

β) instrumentalis vonzattal:

ветром несет, пахнет, тянет

b) Eltérő jelentéssel:

вет, ломит, выходит, везет

3. Személytelen visszaható igék

приходится, удается, понадобится, достанется

4. Személyes visszaható alakú igék személytelen használatban

a) Dativus vonzattal:

мне хочется, мне спится

b) vonzat nélkül, leginkább szenvedő jelentésben és mellékmondatnál bővítve:

разумеется, дается, сделалось, выясняется

5. Létezés igéi

a) Önmagukban:

есть, было, будет, было бы, стало, бывало

b) Névszóval vagy infinitivusszal bővítve:

есть книги, будет книги, было сожалеть, было мороз

6. Létezés tagadása

- a) Önmagukban:
нет, не было, не будет, не было бы
- b) Névszóval vagy infinitívusszal bővítve:
не на что было жаловаться, нет книги, не было книг

B. IGENEVEK**1. Szenvedő melléknévi igenevek**

поручено, сказано

2. Főnévi igenevek

- a) Dativus vonzattal:
вам здесь не быть
- b) Felszólító hanglejtéssel:
стрелять! говорить!

C. TÖBBI MONDATRÉSZ**1. Főnevek**

срам, грех; грех, что...; пора

2. Melléknevek rövid és fokozott alakja

весело, скучно, тепло, теплее

3. Határozószók

- a) szükségességet jelentők:
надо, нужно, нельзя
- β) egyéb jelentésben:
жалко, стыдно, далече

4. Számnevek

- a) Határozott számnevek:
 α) *было двенадцать часов*
 β) *было нас пять*
 γ) *было нас двое*
- b) Határozatlan számnevek:
много, мало

Felmerülhet az az ellenvetés, hogy a fenti felosztás is vegyes elvekre épül, hiszen a vonzatok megjelölése már a szintaxisba vezet. Az alaktant azonban nem lehet mereven elválasztani a mondattantól, és a vonzatok maguk alak-tani szempontból is elkülönítik az egyes típusokat. Néhány csoportnál a

jelentéstani elv is kifejezésre jut, de a határozószóknál inkább csak a hagyomány kedvéért alkalmaztuk, és a görögbetűs jelölés is mutatja, hogy nem lényeges albeosztásról van csak szó. Fontosnak tartottuk azonban megkülönböztetni azokat a személytelen használatú személyes cselekvő igéket, amelyek e funkcióban nagyfokú jelentésváltozást mutatnak, úgyhogy ezeket lexikailag is más, homonim igéknek tekinthetjük.

Vizsgáljuk meg részletesen a fenti csoportokat!

A. 1. a) *α*. Ide tartoznak az eredeti, legnagyobbrészt az ósszláv szókincsben is meglevő személytelen igék. Mint már említettük, előfordulhat, hogy jelentésük, sőt tövük szerint is azonos főnévvel mint alannyal társulnak, azonban a kifejezés tartalma változatlan marad: *молния сверкает — сверкает; гром гремит — гремит; а царя еще знобит зазноба сердечная* (Népmesék: *Поди туда-не знаю куда, принеси то- не знаю что*). Плен esetekben az alannyal kiegészült szerkezeteket természetesen nem tekinthetjük alanytalanoknak és a bennük szereplő egyébként személytelen igéket sem személyteleneknek, de ez csakis ezekre a különleges alakulatokra vonatkozik. Egyébként az igék alannyal nem egészülnek ki. Más nyelvekben is gyakori a teljes, alannyal kiegészült használat, sőt vannak olyan, például egyes finnugor nyelvek, amelyekben ez az általánosabb: gör. *Ζέως ύει*, msi *Xolit Numi-Tǫram āšam ti xǫtǫlas* (KLEMM, TörtMondt. 143). A többi szláv nyelvre vonatkozóan lásd JAGIÉ 14.

A szóbanforgó igék általában véve vonzatnélküliek. Ha azonban jelentésük élőlények fizikai állapotára vonatkozik, az élőlény accusativusban áll: *меня знобит, меня взорвало*. Lásd Grammatika II/2 16.

A. 1. a) *β*. Kiszámú csoport. A *хватать, хватить* igék divergens jelentésfejlődéssel különültek el a 'megragadni' jelentésűtől, mivel azonban eltérő a vonzatuk is, helyesebbnek láttuk idesorolni őket és nem az A. 2. b) típusba: *Он хватил его за шиворот — Как это у вас хватило храбрости?* (СЕНОВ: Женское счастье).

A. 1. b) Az előbbi igéktől csak vonzatuk tekintetében térnek el. Bár tárgyas igék, az infinitivuson kívül más tárgyi vonzatuk nem lehet: *следуют за мной — следуют отменить*. Lásd JAGIÉ 15.

A. 2. a) *α*. Nagyrészüik, akárcsak az első csoport tagjai, szintén eredetiek, mint *дует, вечает, синеет*. Tőlük abban különböznek, hogy lexikailag korlátozva ugyan, nyelvtanilag azonban korlátlanul bármilyen alanyt felvehetnek mindhárom személyben: *дует — ветер дует — я дую; зеленеет — деревья зеленеют; бывает — по вечерам я бываю дома*.

A. 2. a) *β*. Ebbe a csoportba sok ige tartozik. Nyelvtanilag bármely tárgyas ige alkalmas arra, hogy személytelen alakban a cselekvőt kifejező eredeti nominativust instrumentális alakítsa, s így hozza létre ezt a szerkezetet. Пленkor accusativusba kerül az a mondatrész, amelyre a cselekvés irányul: *как ножом по сердцу полоснуло меня*. Használhatók olykor tárgyatlan igék is ebben a szerkezetben. Az instrumentális vonzat alkalmazható, de a cselekményt előidéző aktivitása ilyenkor gyöngébbnek érződik: *Вот сыростью холодной с востока понесло*. Az a mondatrész, amelyre a cselekvés irányul, praepositíós genitívusban áll: *В ушах у гостя затрепало — В глазах у меня потемнело*. Lásd még Grammatika II/2 24–25; JAGIÉ 20–21.

A. 2. b) Már említettük, hogy elkülönülő jelentésük miatt választottuk külön csoportba e viszonylag kevés igét. Vonzatuk accusativus: *манит меня, ломит меня*.

A. 3. Ez is kevésbé népes csoport. Az idetartozó igék általában dativus vonzatúak: *мне приходится; тебе удалось сдать экзамен*. Az eredeti személytelen igék közé sem kései keletkezésük; sem alaktanilag eltérő jellegük miatt nem tartoznak.

A. 4. a) Ez a típus viszonylag új, de igen nagy és jelentős, mert az ide tartozó igéket gyakran használják. PESKOVSKIJ (318) azt állítja, hogy képzéslehetőségük korlátlan, mert minden nem visszaható igéből megalkotható a szerkezet. VINOGRADOV azonban (468) jogosan bírálja PESKOVSKIJ nézetét, hisz lexikai tényezők feltétlen korlátot szabnak képzésük elé. A szóbanforgó igék csak alakjukra nézve visszahatóak, mert az egyébként tárgyias igék továbbra is tárgyasok maradnak: *мне хочется пить; День ли не терпится страшному царю* (Népmesék: Иван меньшей-разумом большой). Transzitiv és intranzitív ige egyaránt előfordul közöttük: *мне читается, мне спится*. Lásd JAGIĆ 20—21.

A. 4. b) Annyiban tér el az előbbi típustól, hogy cselekvő és visszaható igéből egyaránt képezhető. A cselekvő igékből képzettek jelentése általában szenvedő: *оказаться — оказалось*, de: *разуметь — разумеется*.

A. 5. Tulajdonképpen csak infinitivus vagy genitivus vonzattal bővítve lehet alanytalanságukról beszélni, mert ha ezeket az igéket önmagukban használjuk, akkor legtöbbször az előző mondatnak vagy tárgyi tényezőknak az alanyára vonatkoznak. A *стать* és a többi létezés jelentő ige névszóval alkotott kifejezésben a *быть* igehez hasonló segédigei szerepet kap, és létezés kifejező jelentésük elhomályosul: *стало душно*. Genitivusban álló bővítőmenny esetében a szerkezet jelentése leginkább határozatlanság, az egészből kivett rész (genitivus partitivus): *было книги — была книга, было книг — были книги*. Egyeztetés esetében a szerkezet természetesen nem alanytalan: *была книга*.

Olykor előfordul a létezés igéje mellett nominativusban álló főnév: *было зима, было мороз, было дождь*. Ez a szerkezet olyan alanyi mondatnak is értelmezhető, amelyben az állítmány nem egyezik az alánnyal. САНМАТОВ (I. 121—125) szintén ilyennek fogja fel őket és a kéttagú nem egyező mondatok között (Двусоставные несогласованные предложения) szerepelteti (*ведь есть же на свете богатые люди*). PESKOVSKIJ (112, 184) a *есть* igét nem ragozható szónak (бесформенное слово) tartja, amely természetéből kifolyólag nem egyeztethető; nem is tartja igealaknak. A nominativus néhol accusativusnak is felfogható, bár legfeljebb nominativus-accusativusnak (*люди* és nem *людей*). Erre vonatkozóan lásd JAGIĆ 16. A többi szláv nyelvben is gyakori a nominativus e szerkezetekben. Lásd VONDRÁK 266.

Előfordul az is, hogy maga az ige marad el, és az állítmányt a genitivusban álló névszó képviseli: *то то смеху; народу-то*. Lásd Grammatika II/2 38.

A. 6. Az a) alcsoportra vonatkozóan ugyanazt mondhatjuk, mint a létezés igéinek önálló használatára. A genitivus vonzattal álló szerkezetnél még nagyobb az eltérés a személyes szerkezethez viszonyítva, mint az előző csoportban. Lásd erre vonatkozóan PESKOVSKIJ (335) magyarázatát.

B. 1. A melléknévi genevek azért tartoznak külön csoportba, mert instrumentalis vonzatukkal megmutatják igei eredetüket, s ezért nem sorolhatjuk a melléknévek közé: *сказано мной*. Egyéb tekintetben azonban nem térnek el tőlük. Használatuk elég gyakori, sőt még cselekvő jelentésben is előfordulnak, pl.: *в Москве не бывано*. Lásd JAGIĆ 21—22 és VONDRÁK 263.

B. 2. A főnévi igenévből álló szerkezet alanytalan volta vitatható. Ezek közül az *a*) alcsoport alanytalan jellege kétségtelenebb, hiszen legfeljebb a dativus vonzat fejezi ki a logikai alanyt. A bővítmény hiánya esetében a mondat jelentése nem is annyira alanytalan, mint inkább általános alanyú, pl.: *Хуже во всем Петербурге не науки.* (Csehov: Тоска). Más esetekben a dativus használata nélkül is odaértődik valamely meghatározott alany személye, pl.: *Взять к примеру хоть благотворительные вечера* (Csehov: Живая хронология). E mondatban a beszélő személye a logikai alany. Az alany általános volta különösen érezhető a névmásokkal, vagy jobban mondva határozószókkal való bővítmény esetében: *ничего делать.* ПЕСКОВСКИЙ (325, 331, 333) e szerkezetekben a határozószót állítmánynak tartja, az infinitívust pedig kiegészítőnek. САХМАТОВ (I. 135) ezzel szemben az állítmányt az infinitívusban találja meg. ТЫМОФЕЕВ hasonlóképpen vélekedik.

A felszólító módban álló főnévi alakok még inkább kiváncsnak a személytelen szerkezetek köréből. Az esetek legtöbbszörében meghatározott személyhez szóló közvetlen felszólításról van szó. A felszólító módot a hanglejtés fejezi ki. Bár a forma nem mutatja az alanyt, a jelentés szerepe itt olyan erős, hogy e szerkezeteket hiányos alanyú mondatoknak is fel lehet fogni. A logikai alanyt esetleg a dativusban álló bővítmény fejezheti ki: *Вам говорю!* Felsorolásunkban ezt a szerkezetet a teljesség és a hagyomány kedvéért szerepeltetjük.

C. 1., 2., 3. Azokkal a mellénevekkel, határozószókkal és főnevekkel, amelyeket az orosz nyelvtudományi irodalom újabban állapotsofajta néven szerepeltet az alanytalan mondatok között, később bővebben foglalkozunk.

C. 4. A számnevekből alkotott szerkezetek alanytalansága is vitatható. САХМАТОВ (I. 128) és ПЕСКОВСКИЙ (326) ide számítják. Felfogható azonban alanynak is a számnév, s ebben az esetben egzisztenciális mondatoknak kell tekintenünk őket, akárcsak a *зима была* mondatot (ha a *зима* önmagában is mondatnak értelmezhető). Nézetünk szerint a szerkezetben az alany agenerikus (nyelvtani nem nélküli) szó, tehát a számnév melletti állítmány (*было*) semlegesnemi áll. Figyelembe kell azt is venni, hogy más nyelvek szintén alanytalanságnak fogják fel a számnévi szerkezeteket, és ez nyelvtani eszközökkel is kifejezésre jut: *es ist fünf, es ist viel.* Igaz viszont, hogy például a németben olyan szerkezetek is alanytalanok, amelyek nem azok az oroszban: *es ist Winter, es war Winter* — *зима, зима была* (bár lehet alanytalanul *зима было* is). Persze úgy is felfoghatjuk, hogy az *es ist Winter* azért személytelen, mert a német nyelv a főveget itt nem alanynak, hanem állítmányi kiegészítőnek tekinti.

Az orosz gyűjtőszámnevek alanyi tulajdonsága egyébként más szerkezetekből is kimutatható: *семеро одного не ждут.* Meg kell jegyeznünk azonban, hogy *идем нас двое*-féle alakokkal nem találkozunk. САХМАТОВ (I. 128—129) az ilyen számnevekből alkotott kifejezést a nem egyeztetett kéttagú mondatok (двусоставные несогласованные предложения) közé sorolva, a *вышло три ухореза* mondatban a *вышло* igét személytelennek tartja, magát a mondatot pedig olyan alanyi mondatnak, amelyben az alany a *три ухореза*. A kérdés továbbra is eldöntetlen marad, megjelöltük azonban a számnévi szerkezetek helyét az alanytalan szerkezetek között, számítva arra, hogy a russzisták esetleg általánosan alanytalan szerkezetet fognak látni e kifejezésekben.

A fent tárgyalt típusokkal véleményünk szerint kimerült az idetartozó szerkezetek száma. A teljesség kedvéért röviden foglalkozunk még olyan

alakokkal, amelyeknek alanyi volta, vagy egészen más jellege nyilvánvaló, de amelyeket egyes nyelvészek mégis idesoroltak.

САХМАТОВ (I. 87–89) az alanytalan mondatok között tünteti fel az ilyen mondatokat: *будь, что будет!* Ezekben a felszólító jelentésű főnévi igenevekben ellentétes esetet láthatunk. Formailag ugyanis az ige kifejezi a második személyű alanyt, illetve a mellékmondat is alanynak fogható fel, jelentése alapján azonban a mondat határozatlan alanyú. Az ilyen szerkezeteket mégsem tartjuk alanytalan mondatoknak, mert azonkívül, hogy a határozatlan alanyiség nem is alanytalanság, az ige morfológiailag annyira erős alkotó, hogy itt a jelentéstani szempontok mellőzhetők.

Ugyancsak az alanytalan mondatok között sorolja fel САХМАТОВ (I. 66–69) a *рад, виноват* típusú szerkezeteket. Kétségtelen azonban, hogy ezek alanya az előző mondatból, illetve a tárgyi tényezőből kiegészül.

Végül САХМАТОВ-val (I. 70–72) ellentétben nem tartjuk alanytalan mondatoknak a megszólításból és indulatszóból álló szókat és szókapcsolatokat: *Коля!*, *Боже мой!*, *Ну!*, *Брысь!* Ezeknek egyébként mondatmivoltuk is tagadható.

Az alanytalan mondatok jelentéstani osztályozására áttérve rá kell mutatnunk arra, hogy osztályozásunk több csoportja nagyjából megegyezik a korábbi csoportosításokkal. Ezeknek a szerkezeteknek a jelentése eléggé elhatárolt és könnyen meghatározható. Vannak azonban olyan szerkezetek is, amelyeknek nincsenek ilyen jellegzetes jelentéstani tulajdonságaik. Ezek csoportosítása és elnevezése lényegesen nehezebb.

A jelentéstani csoportok úgy viszonylanak a morfológiai rendszerezéshez, hogy egy-egy csoporthoz morfológiailag különböző alakú és ugyanígy egy-egy morfológiai csoporthoz különböző jelentésű szerkezetek tartozhatnak.

Az alanytalan szerkezetek jelentésük szerint az alábbiakban osztályozhatók:

1. Testi érzetek

A test fizikai állapotával összefüggő, belső, valamint a test állapotára vonatkozó, a külvilágról jövő érzetek: *зудет, знобит, тошно, тошно, голодно, ему холодно*

2. Természeti jelenségek

A természet, a környezet, az időjárás objektív, érzékszerveink által felfogott jelenségei: *вечереет, темнеет, морозит, холодно, темно, зеленеет, зеленеется, пахнет*

3. Létezés

Előfordulás, megnyilvánulás: *есть, было, будет, становилось, бывает, сдается*

4. Létezés tagadása

нет книг, не было ни гроша

5. Külső erő által okozott cselekmény

ветром нанесло туман, солдата ранило бомбой

6. Misztikus jelenség

везет, манит, носит

7. Értelmi cselekvés, állapot

разумеется, очевидно, объясняется, поручено, сказано,

8. Szükségesség

нужно, надо, нельзя, подобает, приходится, пора

9. Érzelmi cselekvés, állapot

жаль, стыдно, срам, грех, хорошо, весело

10. Mennyiség, idő, körülmény

нас было трое, много, мало, хватает, время, пора

11. Aktív cselekvés

ничего делать, молчать!

1. Ide tartozik az A. 1. a) a.) morfológiai csoport tagjainak egy része, ezenkívül a melléknevek (C. 2. csoport) egy része is. A legnépesebbek a melléknevek, tehát a későbbi keletkezésű szerkezetek. A *ему холодно* alak természetesen dativus vonzat nélkül is vonatkozhatik testi érzetekre. A mondat mindenkori jelentése és a helyzetösszefüggés mutatja meg, hogy idetartozik-e, vagy a 2. csoportba.

2. Idetartoznak az A. 1. a) a., A. 2. a) a., C. 2. csoportok egyes tagjai, továbbá más csoportok igéi is (*пахнет*). A jelentéskör kiterjedtsége miatt szerepel benne olyan sokféle szerkezet. Az előfordulás gyakorisága szempontjából a melléknevek (morfológiai okok miatt) és az eredeti személytelen igék jönnek számításba. Ez utóbbiakból sok újabb képzést találunk a szépirodalomban, pl.: *...и сразу заухало, зашумело.* (Népmesék: Иван вдовый сын.)

3. A *быть* igeen kívül csak akkor tartoznak ide más létezést jelentő igék, ha nem segédigei a szerepük a szerkezetben, hanem kifejezetten létezést jelentenek, pl.: *бывало.* De például segédige a *стать* ebben a mondatban: *стало душно.*

4. Ugyanez vonatkozik a tagadásra is. Itt a genitivus-vonzatban álló bővítmény mutatja, hogy a szerkezet idetartozik: *не бывало таких вещей, нет книг.*

5. Ez az igen népes csoport főképpen az A. 2. a) β. morfológiai csoportból egészíti ki állományát. A 6. csoporttól nemcsak alaktanilag különül el, hanem abban a tekintetben is, hogy az instrumentalis vonzatban álló mondat-

rész a logikai alany, és hogy a szerkezet könnyen átalakítható alanyivá. На az instrumentalisban álló bővítmény hiányzik, a szerkezet jelentése a cselekményt előidéző misztikus jelenségekre utal, pl.: *солдата ранило бомбой* = *солдата ранила бомба*.

6. Ebben a csoportban a logikai alany mindig rejtve marad. Sohasem érezzük, hogy a sors, vagy ismeretlen erő mögött az előbbi csoporthoz hasonló reális, vagy akár nehezebben felismerhető fizikai erő állna. Morfológiai szempontból elég egységes csoport. Lényegében az eredeti A. 2. b) típus tagjaiból áll. Előfordulhat azonban, különösen a szépirodalomban más alaktani szerkezetű képzés is: *Ходил, ходил, ходил целью́ день по лесу — не повеселилось...* (Népmesék: *Поди туда — не знаю куда, принеси то — не знаю что*).

7. Ez a típus nehezen határozható meg a jelentés szempontjából. Általában értelmi, akarati, közlési jelentésük van az idetartozó szerkezeteknek. A jelentéstani meghatározás nehézségének részben az is az oka, hogy a mai orosz nyelvben a legelterjedtebb csoportok egyike. Morfológiai szempontból a személyes visszaható alakú igék legnagyobb része és a melléknévi igenevek nagy része ide tartozik.

8. Ebbe a csoportba nemcsak a szükségességet jelentő határozószók (*нужно, должно, возможно, невозможно, можно, нельзя*) sorolhatók, hanem az ilyen jelentésű igék is, mint: *следует, приходится*, sőt más szerkezetek, pl.: *было сожалеть, пора*. Mégis az e csoportba tartozó szavak száma — lexikai korlátozottságuk folytán — nem nagy.

9. Ide főleg melléknévek és főnevek tartoznak. Viszonylagos morfológiai korlátozottságuk ellenére is igen gyakran fordulnak elő jelentésük fontossága miatt.

10. Ennek a csoportnak a jelentés-megnevezése szintén csak általános, összefoglaló jellegű. Igen sokrétű morfológiai szempontból is: a számnevek, egyes igék, melléknévek és főnevek tartoznak bele. Idetartozásukat főleg az egész mondat jelentése szabja meg. Például a *догматично* kijelentő hanglejtéssel ide sorolható, de felszólító, vagy felkiáltó hanglejtéssel inkább a szükségességet jelentő csoportba.

11. A jelentéstani besorolás szempontjából a legnehezebb feladatot a főnévi igenevek csoportja jelenti. Az „aktív cselekvés” elnevezést a cselekvés pusztá megnevezése, illetve a felszólítás miatt választottuk. Mindazonáltal a mindenkori szövegösszefüggésnek megfelelően e szerkezetek más csoportba is besorolhatók. Például a *ничего думать* a 7. csoportba is beosztható. A főnévi igenévi alanytalan szerkezeteknek kétségtelenül van bizonyos modális jelentésük, amelyet a konkrét helyzetből, illetőleg az adott mondatból lehet kikövetkeztetni. ТУИМОФЕЈЕВ részletesen taglalja ezeket a jelentésárnyalatokat, amelyek kétséget, elkerülhetetlenséget, lehetőséget, lehetetlenséget stb. fejeznek ki. Ugyancsak bőven foglalkozik velük a Grammatika (II/2 43—56), amely nem sorolja ezeket az alanytalan mondatok közé, kivéve a tagadó főnévi igenévi mondatokat (*не видеть*).

A modális jelentés sem ad elegendő támpontot szűkebb jelentésmegnevezésre, ugyanakkor a mondatfajták (kérdő, felszólító, stb.) is fejezhetnek ki ilyen modalitást. Ezenkívül a fentiekben vázolt jelentéselnevezés félreértést okozhatna más szerkezetek lexikai jelentésével összevetve (*сомнительно, неизбежно, необходимо, нельзя*).

Bár a jelentéscsoportok a 7., 10. és 11.-et kivéve elég egységesek, a besorolás egy adott szerkezet vizsgálatakor semmiképpen sem történhetik

kizárólagos módon, hanem mindenkor a szöveg és a tárgyi összefüggés mondja ki a döntő szót. Vannak a jelentés szempontjából állandóbb szerkezetek, így a mindig szükségességet kifejező határozószók (*нужно*), a legtöbb szerkezet szemantikailag mégis ingadozó.

A besorolás nehézségeinek jellemzésére idézzük az alábbi példát: *В животе у него перекатывало, под сердцем веяло холодом, само сердце стучало...* (Csehov: *Случай с классиком*). Ebben a mondatban a *перекатывало* inkább az első csoportba kívánczozik, de a 6. csoportba való tartozása is szóba jöhet. A második személytelen ige szintén az 1. csoportba való, de az 5. csoportba tartozása is elképzelhető.

A jelentés szempontjából való osztályozásnak lényegében az a jelentősége, hogy megmutatja, milyen jelentéskörökön belül keletkezhetnek egyáltalában alanytalan szerkezetek.

Az alanytalan szerkezetek szintaktikai tulajdonságaival részben már az alakotani osztályozás csoportjainak elemzésénél foglalkoztunk. A továbbiakban e szerkezetek egészére vagy többségére vonatkozó általános jellemvonásokról fogunk beszélni.

A személytelen szerkezetek a mondatban általában bármely időt, aspektust, módot felvehetnek, akár csak a személyes igék és az alanyi névszói-állítványúszerkezetek, pl. *вечереет, вечерело, захотелось, должно бы, должно будет*. A személytelen igék a megfelelő ragokat kapják, a többi szófajta pedig a segédige útján mutatja a mondatbeli viszonyt. A segédige lehet a *быть* ige, de lehet más segédige is (*стать, оказаться*). Éppen ezért nem csoportosítottuk külön a segédigével és a nélküle álló alakokat (*должно — должно было, стыдно — стыдно будет, боязно — было бы боязно, срам — срам было, пора — пусть пора будет*). GALKINA—FEDORUK (bár rendszerezésének I. d—e. pontjából csak homályosan derül ki), PESKOVSKIJ (osztályozásának 2—3. pontja) és SAHMATOV nem mindig következetesen, de különválasztja a segédigés és önálló alakokat.

Különleges logikai hangsúly esetében a segédige teljes jelentést kap, a kiegészítő jelentése elhomályosodik, akár csak a nem alanytalan mondatokban. Ilyenkor egzisztenciális mondatokról van szó, tehát a morfológiai 5. b) csoportról, pl.: *Было холодно в комнате? Не было а стало холодно*. A főnévi igenévi szerkezetek segédigés alakjai szintén idetartoznak: *было жаловаться*. Tagadás esetében természetesen a 6. b) csoportba kerülnek.

A segédigés szerkezeteknél a szintaktikai helyzet annyiban változik meg, hogy ilyenkor nemcsak alanytalanságról, hanem a segédige révén személytelenségről is van szó. A személytelen igéket más segédigék is bevezethetik, a kifejezés személytelen jellege azonban megmarad, mert az egyébként nem személytelen segédige alkalmazkodik a főigéhez, és személytelen használatúvá válik: *может оказаться, начинало темнеть*.

Mint már említettük, az alanytalan mondatok a szintaktikai és lexikai adottságoknak megfelelően bővítménnyel is rendelkezhetnek. Így az igékhez határozószó, vagy tárgyias igék esetében tárgy, kiegészítő is tartozhatik, pl. *везет меня, мне хочется, сильно хочется пить, сегодня очень тепло, на дворе темно*. Főnevekhez szintén kapcsolódhatnak jelzők, ha szólásszerűségük miatt ritkábban is, pl.: *Какая охота идти за человека, которому самому есть нечего* (Csehov: *Чайка*). A bővítmények megléte nem kötelező, és ezek hiánya sem változtatja meg a szóban forgó szerkezetek morfológiai alkatát. A *хочется спать* kifejezésben a *хочется* a dativusban álló bővítmény hiánya miatt

sem szűnik meg az A. 4. a csoport tagja lenni, és nem sorolható a *b*) alcsoportba. Vannak azonban olyan esetek, amidőn a bővítmény lexikai adottságai miatt módosítja az alanytalan szerkezet jelentési hovatartozását. Például a természet és környezet jelenségeit, állapotát kifejező *шуметь* ige az ember fizikai állapotát jelenti ebben a mondatban: *в голове шумело*. Lásd Grammatika II/2 23.

A személytelen szerkezetek legfontosabb szintaktikai tulajdonsága maga az alanytalanság. OVSZJANYIKO—KULIKOVSKIJ és SAHMATOV nyomán most közelebbről meg fogjuk vizsgálni az alany hiányának fokát és a logikai alanyhoz való viszonyát.

Az A. 1. *a*) *a*. típusú igék, mint láttuk, egyes szólásszerű esetektől eltekintve nem egészülhetnek ki alannyal. A logikai alany is csak elvont formában jelenik meg.

A *β*. alcsoportnál a szerkezethez semmiképpen sem kapcsolódhatik nyelvtani alany, a genitivus vonzatú bővítmény viszont logikai alanyként fogható fel.

A *b*) csoportnál sem egészülhet ki az állítmány nyelvtani alannyal, de bizonyos mondatokban a logikai alanyt a dativus vonzatú bővítmény képviseli: *мне следуют сказать*.

Az A. 2. *a*) *a*. típus eredetileg személyes igéi a nyelvtani alany eltávolítása után is erős kapcsolatot tartanak a személyragozott alakokkal, a logikai alany viszont a *сметаем* típuséhoz hasonlóan csak elvont jelentésű lehet.

A *β*. alcsoport alanya is eltávolított, de a szerkezetet könnyen lehet személyessé visszaállítani. A logikai alany az instrumentalis vonzatú bővítmény.

A *b*) csoport igéinél a logikai alany szintén csak elvont fogalom lehet, a nyelvtani alany visszaállítása a nagyfokú jelentéskülönbség miatt nem lehetséges.

3. Nyelvtani alany nem képzelhető el, a logikai alanyt a dativus vonzatban álló bővítményben találjuk meg.

4. *a*) A szerkezet könnyen visszaállítható alanyivá, mivel a tárgyias igék amúgy is tárgyiasok maradnak. A logikai alany a dativus vonzatú bővítményben fejeződik ki: *мне хочется*.

A *b*) csoportban a nyelvtani alany visszaállítása könnyen lehetséges. A logikai alany igen elvont jelentésű, és inkább az általános alany fogalmához hasonlít: *разумеется = все разумеют*.

Az 5. és a 6. típusban a *b*) alcsoport szerkezeteinél a logikai alany a genitivus vonzatú bővítményben található meg. Az 5. *b*) alcsoportnál a szerkezet úgy válhat alanyivá, hogy a genitivust nominativusszá alakítjuk át: *есть книги—есть книга*. A 6. *b*) típusnál a főnévi igenévi kiegészítő maga is alanyként fogható fel, akkor azonban a szerkezet már nem alanytalan. Az *a*) alcsoportokban sem logikai, sem nyelvtani alany nincs.

B. 1. A szenvedő melléknévi igenévnél a nyelvtani alany úgy állítható vissza, hogy az instrumentalist nominativusszá alakítjuk, s az igenévből verbum finitumot csinálunk. A logikai alany ugyancsak az instrumentalisban álló bővítmény. A bővítmény hiánya esetében a szerkezetnek általános vagy határozatlan alanyú mondatokhoz hasonló jelentése van.

B. 2. A logikai alany a dativusban álló bővítményben lelhető meg. A felszólító hanglejtésű szerkezetek logikai alanyát az adott helyzetben megszólított személy képviseli. Nyelvtani alanyról csak az egész szerkezet gyökeres alakotani megváltoztatása esetében lehetne beszélni.

A főnevekből, melléknevekből, számnevekből alkotott szerkezetek alanyáról később szólunk. A logikai alany vagy csak elvont fogalom formájában képzelhető el (*хорошо*), vagy a megfelelő vonzatú bővítmény képviseli azt (*мне хорошо*).

A számnévi szerkezetekről már beszéltünk. Mindenképpen felmerülhet tehát az a kérdés, nem kellene-e jelenlegi formájukban is alanyi szerkezeteknek tekinteni őket.

A nyelvtani alany visszaállítása lehetőségének vizsgálatát, mint módszerbeli segédeszközt alkalmaztuk. A szerkezet egyébként csak alanytalan formájában tölti be azt a funkciót és jelentést, ami éppen e tanulmány tárgya. Nem lesz érdektelen azonban a morfológiai alapon osztályozott típusoknak a logikai és nyelvtani alanyhoz való viszonyát az alanti táblázatban szemléltetni:

1. Nyelvtani alany nem állítható vissza

A. Logikai alany hiányzik:

- A. 1. a). *а. светает, морозит*
- A. 2. b). *везет, рвет*
- A. 5. a). *есть, будет*
- A. 6. a). *не будет*

B. Logikai alany van:

- A. 1. a). *β. хватает, достанет денег*
- A. 1. b). *подобаает мне*
- A. 3. *мне удастся, мне понадобится*
- B. 2. a). *не забыть мне этой зимы*
- B. 2. b). *стрелять вам!*
- A. 6. b). *нет книг*

2. Nyelvtani alany visszaállítható

A. Logikai alany hiányzik:

- A. 2. a). *а. дует, зеленеет*
- A. 4. b). *выясняется*

B. Logikai alany van:

- A. 2. a). *β. ветром нанесло туман*
- A. 4. a). *мне хочется*
- A. 5. b). *есть книги*
- B. 1. *сказано мной*
- C. 1. *пора идти*
- C. 2. *мне весело*
- C. 3. *мне жаль*
- C. 4. *двенадцать часов*

Az egyes morfológikus típusok nem minden tagja illik bele ugyanabba a fenti táblázat szerinti csoportba. A *не на что было жаловаться* inkább a 2. B. csoportba kívánkozik, mint az 1. A.-ba.

A logikai alany meglétének vagy hiányának mértéke sem egyforma. Például amint már említettük, ha elvontabb formában is, mégis inkább megelhető a *свеает, морозит* típusban, mint a *есть* típus esetében.

Alkalmazva és továbbfejlesztve OVSZJANYIKO—KULIKOVSKIJ terminusát, a fenti táblázat 1. csoportját abszolút alanytalan-nak, a 2. csoportot relatív alanytalan-nak, a logikai alany meglétét grammatikai alanytalanságnak, hiányát pedig logikai alanytalanságnak nevezhetjük. Ilyen módon az 1. A. alcsoport abszolút logikai alanytalan, az 1. B. abszolút grammatikai alanytalan; a 2. A. relatív logikai alanytalan, a 2. B. pedig relatív grammatikai alanytalan.

Amint látjuk, az abszolút alanytalan csoportba az eredeti személytelen igék, valamint a morfológiai okok miatt csak személytelen formában álló szerkezetek tartoznak. A relatív alanytalan csoportban főképpen az újabb keletkezésű szerkezetek szerepelnek, amelyeknek használata a mai orosz nyelvben a leggyakoribb. Itt az alany eltávolításáról van szó, tehát az alanytalanság másodlagosan, azt mondhatnók: szándékosan jött létre abból a célból, hogy a cselekményt előidéző személyt vagy tárgyat illetően bizonytalanságot keltsen, és azt a háttérben elrejtse. E cél indokai nem azonosak a különféle morfológiai típusoknál. Például a *выясняется* típus általános alanyi jellege azt mutatja, hogy a cselekvő személyének érdektelen volta okozza az alanytalanságot. A *хочется* típusban a cselekvő személy aktív felelős voltának elrejtése lehet az indítók. A *ветром нанесло туман* típusban az agens miszticizálása lehetett a szerkezet létrehozásának lélektani alapja. A különféle irodalmi és beszédstílusok más és más személytelen csoportot alkalmaznak szívesebben. Ezekre a kérdésekre tanulmányunkban később még visszatérünk.

A hiányzó alany általában véve bizonytalan, meghatározatlan jelentésűvé teszi a szerkezetet, de a bővítményekkel az agens jelentése újra megadható. A logikai alany nyelvtani kifejezetlensége azonban bizonyos mértékben még mindig elfeledi és a háttérbe rejti az agens-t. Ez a körülmény bizonyos emfaticus színezésre ad lehetőséget az alanyi, a bővítményekkel ellátott alanytalan, és a logikai alanyra mutató bővítmény nélküli alanytalan szerkezetek között (*я хочу читать — мне хочется читать — хочется читать*).

Az alanytalan szerkezeteknek az összetett mondatokban való helyzetét vizsgálva, két sajátságra kell felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy főnevekből, melléknevek rövid alakjából és a határozószókból álló szerkezetek leggyakrabban vagy főnévi igenévi kiegészítőt (másképpen értelmezve: alanyt), vagy pedig alanyi mellékmondatot kívánnak: *Пелагее видно, что он хочет ей сказать что-то.* (Csehov: Егерь); *Страсть, сколько развелось нынче такого народу.* (Csehov: В бане); *Нельзя, думаю, надо чтоб табакерка... была на случай* (Csehov: Торжество победителя). Persze az igei kifejezéseknél is gyakran előfordul a mellékmondati kiegészülés. Különösen vonatkozik ez az A. 4. b. típusúakra, pl.: *Разумеется, это извращение марксизма чрезвычайно выгодно... мещанам...* (Lenin 24).

A másik sajátság abban nyilvánul meg, hogy egyes morfológikus típusok gyakran fordulnak elő beékelte mondatként. Az ilyen szintaktikai alakulatok

leginkább a visszaható alakú igék, a melléknevek, a főnevek és a határozószók közül kerülnek ki, pl.: *видно, слышно, кажется, разумеется, срам сказать, стало быть.*

*

Amint már említettük, az alanytalan szerkezetek gerincét alkotó főneveket, mellékneveket és határozószókat egyes kutatók állapotszófajta (категория сосотояния) néven foglalták össze. Ez az elnevezés maga is utal arra, hogy alkalmazóik e szavakat nemcsak egy szintaktikai szerkezet tagjainak, hanem különleges szófajtának tekintik.

Az állapotszófajta problémája viszonylag új az orosz nyelvészeti irodalomban, bár egyes névszók állítmányi viselkedésének különleges feltételeivel már régebben foglalkoztak (KALAJDOVICS, NYEKRASZOV, VOSZTOKOV: ragozható szavak »спрягаемые слова«). Először SCSEBBA sorolja őket bizonyos fenntartásokkal külön szófajtaiba. VINOGRADOV már külön fejezetet szentel e gondolatnak, és részletes indokolást ad a szófaji elkülönítésről. Az ugyancsak VINOGRADOV szerkesztésében megjelent SzR.Jazik című műben GALKINA—FEDORUK csatlakozik ehhez az állásponthoz, és a tételt további indokokkal igyekszik alátámasztani. Ezzel szemben a Grammatika, anélkül természetesen, hogy álláspontját elvileg kifejtene, a szóban forgó jelenséget a már polgárjogot nyert állapotszófajta, illetve állítmányi határozószó (предикативные наречия) néven külön csoportként a határozószók közé sorolja (I 632). Ezt a fejezetet egyébként szintén GALKINA—FEDORUK állította össze. Ezzel a Grammatika tulajdonképpen elveti azt az álláspontot, amely szerint az állapotszófajta a többi szófajtatól elkülönülő szófaj, de azért kimondja, hogy elkülönülő alaktani jelenség, és a határozószókhoz csatolja a velük legtöbb rokonságot mutató tulajdonsága miatt. A Grammatika ezt az álláspontját feltételezhetően nemcsak a kérdés alapos megvizsgálása, hanem a különböző nézeteket képviselő kutatók vitájának eredményeképpen szögezte így le. Az állapotszófajta létezését ugyanis több kutató a Szovjetunióban is vitatja. KUZNYECOV a bolgár nyelvtan alapelveiről szóló vitaankéton kifejtette, hogy kételkedik benne, megvan-e ez a szófajta az orosz nyelvben (VopBGr 37). A közelmúltban pedig megjelent SAPIRO tanulmánya, amely részletesen elemzi az állapotszófajta híveinek eddigi különböző érveléseit, és arra a megállapításra jut, hogy e kategória létezését feltétlenül tagadnunk kell. A Вопросы языкознания ugyanabban a számában viszont POSZPELOV tanulmányát közli, aki az állapotszófajta védelmében újra fogalmazza a kérdést. A vita elég széles mederben folyik jelenleg is, mert amint később látni fogjuk, az állapotszófajta meglétét egyes kutatók más nyelvekből is igyekeznek kimutatni. A kérdés a Szovjetunió határain kívül szintén foglalkoztatja a nyelvészeket. Közéjük tartozik ISZACSENKO és ŠERECH. Ez utóbbi, bár bizonyos fenntartásokkal mégis örömmel üdvözölte VINOGRADOV művének bírálatában az állapotszófajta elkülönítéséről szóló gondolatot. ISZACSENKO Gramsztroj és Razszoszt pedig a szlovák és az orosz nyelv összevető nyelvtanában alkalmazza az új szófajta elkülönítését, sőt ezen túlmenően más indogermán nyelvekből és még a magyarból is igyekszik kimutatni, bár ötlete kidolgozatlan. Lásd még ISZACSENKO Razszoszt (65) irodalomjegyzékét.

Az állapotszófajta a kutatók többsége által elfogadott felfogás szerint (VINOGRADOV, SzR.Jazik) így fogalmazható meg: olyan deklinálhatatlan névszói és határozószói szavak tartoznak ide, amelyek segédige vagy annak

0 fokával való kapcsolatuk miatt idő és módbeli alakokkal rendelkeznek, és csakis állítmányi funkcióban használatosak. A segédige nemcsak *быть*, hanem más ige (pl. *становиться*) is lehet.

E szóbanforgó szavak három csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak a minőségi melléknevek (качественные прилагательные) rövid egyes számú semlegesnemű -o magánhangzóra végződő alakjával homonim szavak, mint: *грустно, весело, голодно, душно, тепло, понятно*. Ezek legnagyobb részt érzelmeket, fizikai, természeti és környezeti állapotot fejeznek ki. Ide tartoznak a SzRJazik felsorolása szerint, a következetesség szempontjából egyébként helyeselhetően, olyan szavak is, amelyek formailag a melléknévi igenevek szenvedő rövid egyes számú semlegesnemű alakjával azonosak, mint *сказано, приказано, суждено, написано*.

A második csoportba azok a szavak tartoznak, amelyek nagyrészt szintén egyeznek a melléknevek rövid egyes számú semlegesnemű alakjával, jelentésük szempontjából azonban külön csoportba tömörülnek, szükségességet, lehetőséget fejezve ki, mint: *необходимо, должно, надо, нужно, возможно*. Végül a harmadik csoportba a főnevek nominativusából elszigetelődött szavak tartoznak, mint: *пора, время, грех, досуг*. A Grammatika (II/2 29) ide sorolja a *негде, незачем, некуда* stb. határozószók infinitívusszal álló kapcsolatait is. Lásd ugyanígy: ISZACSENKO Gramsztroj (381). SCSEBBA eredetileg még ezeken túlmenően az állapotzófajtaiba tartozónak véli az ilyen szerkezeteket, mint: *упал без памяти, она без сюртуке*. SCSEBBA megfogalmazásában tehát a kör szélesebb, és olyan szerkezetek is helyet kapnak benne, amelyek nem is alanytalanok. Lásd ugyanígy: ISZACSENKO Gramsztroj (381).

Meg kell jegyeznünk, hogy VINOGRADOV (401) és a SZRJazik (394) meghatározását a félreérthetlenség kedvéért ki kellene egészíteni azzal, hogy nem akármilyen állítmányi funkcióban lévő szavakról van szó, hanem csak az alanytalanokról. Ez még akkor is fontos, ha e két mű következetesen ezt az álláspontot követi.

A SzRJazik (403) egyébként még az állapotzófajtaához számít néhány viszonyozós főnevet, mint: *не под силу* az ilyen mondatokban: *не под силу нам стоять; недогад* stb. ISZACSENKO Gramsztroj (378) a *нет, есть* szókat is az állapotzófajta közé sorolja.

VINOGRADOV és a SzRJazik részletesen sorra veszi mindazon érveket, amelyek miatt az állapotzófajtat nem számíthatja sem a melléknevek, sem a határozószók közé.

PESKOVSKIJ, amint VINOGRADOV (408—414) kifogásolja, bár nem sorolta külön szófajba a szóban forgó jelenséget, csak különleges funkciójukkal foglalkozik, ingadozva a melléknevek és a határozószók között, végül is inkább arra hajlik, hogy azok határozószóknak tekinthetők (326—328).

VINOGRADOV szerint azért nem sorolhatók a melléknevek közé, mert formailag változatlanok, nem egyeztethetők és ugyanakkor időkategóriával rendelkeznek. Hasonló vonzatot vesznek fel, mint az igék, pl.: *досадно на кого-нибудь — досаждать на кого-нибудь*; sőt előfordul az is, hogy accusativusban álló bővítményük van: *мне нужно метр шелку, больно руку*. Ezenkívül eltérnek a melléknevektől a hangsúlyozás tekintetében, pl.: *больно — больно, вольно — вольно, полно — полно*. Végül lényeges jelentésbeli eltérések is előfordulhatnak köztük. A határozószóktól megkülönbözteti az állapotzófajtat egyrészt ugyancsak az időkategória megléte, másrészt az a körülmény, hogy sem igehez, sem melléknévhez nem tartozhatnak.

Felmerülhet az a kérdés, miért nem áll ilyenkor a főnév instrumentalis alakban, a melléknév teljes alakja pedig nominativusban vagy instrumentalisban. A melléknév teljes alakja azért nem használatos ilyen mondattani helyzetben, mert a melléknév két ragozási alakja közül kizárólagos használata miatt a rövid alak fejezi ki inkább az állítmányt. A főnévnel ezt a körülményt éppen a funkció általános jelentésével magyarázhatjuk meg. A szóban forgó szerkezet állítmányi jelentése ugyanis az időtartamtól független. Márpedig a főnevek instrumentalis alakja állítmányi funkcióban az időtartam szempontjából ideiglenességet, nem pedig tartósságot fejez ki. A nominativus ugyan szemben az instrumentálissal tartósságot jelöl, de mint gyakrabban használt alapeset alkalmasabb az időtartamnélküliség kifejezésére.

Szemléltetés céljából érdemes megnézni, hogy más nyelvek milyen eszközöket választanak az adott mondattani szerkezet morfológikus megkülönböztetésére:

magy.

esik — jó (jól van), szükséges, kellemes — kár

ném.

es regnet — *es ist gut* (gut), *es ist nötig*, *es ist angenehm* — *es ist Schade* (Schade)

ang.

it rains — *it is difficult*, *it is necessary*, *it is pleasant* — *it is a pity*

fr.

il pleut — *il est bon* (*il est bien*, *bon*, *bien*), *il est nécessaire*, *il est agréable* — *il est dommage* (*dommage*)

ol.

piove — *è buono* (*è bene*, *va bene*, *bene*), *è necessario*, *è piacevole* — *è peccato* (*peccato*)

sp.

llueve — *es bueno* (*bien*, *hace bien*), *es preciso*, *es agradable* — *lastima*

finn

sataa — *hyvä on*, *välttämätön on*, *hauska on* — *vahinko*

Amint látjuk, azokban a nyelvekben, ahol a személyes névmás állítmányra vonatkozó funkciójában elvesztette tartalmi jelentését, a személytelen igék és a segédige mellett szintén agenerikus alakban áll. Ez vagy semlegesnem, vagy hímnem ott, ahol csak két nem különböztethető meg. A ragozható állítmány igazodik a névmáshoz. Ez a helyzet a német, az angol és a francia nyelvben. Az olasz, a spanyol és a finn nyelvben a személyes névmás mindig megtartja tárgyi jelentését, azért nyelvtani funkcióban nem is használatos. A deklinálható állítmányi kiegészítő agenerikus hímnemben áll (a latinban semlegesnemen: *bonum est*). A magyar nyelvben, ahol az oroszhoz hasonlóan a harmadik személyben a segédige és a névmás is elmarad, a személytelen ige és a névszó pusztán áll.

Ha a személyes névmást *X*-szel, a segédigét *est* szóval, az igét *verbum*-mal, a főnevet *nomen* szóval, a melléknevet *adj.*-mal, a hiányzó alakot *0*-val jelöljük, akkor az alábbi képleteket kapjuk:

	ném., fr., ang.:	
X + verbum	X + est + adj.	X + est + nomen
	ol., sp., fi.:	
0 + verbum	0 + est + adj.	0 + est + nomen
	or., magy.:	
0 + verbum	0 + 0 + adj.	0 + 0 + nomen

Láthatjuk tehát a három különböző nyelvet tartalmazó és különböző képet mutató sor közötti fokozatos átmenetet.

Hogy pedig az orosz nyelvben a *хорошо, плохо, нужно* stb. alakokat valóban 0 fokú semlegesnemű alanyra, (tehát akár személyes névmásra) vonatkozó állítmánynak tekinthetjük, arra nézve azokat a példákat idézzük, amikor az orosz nyelv is kiteszi a semlegesnemű személyes névmást, anélkül azonban, hogy annak tárgyi jelentése megmaradna: *Оно, конечно, когда господи тут жили, то и люди были, стоило приход держать...* (Сшев: Введьма). *РЕСКОВСКИХ* (337) is megemlíti ezt a jelenséget több példa kíséretében, és aligha helyesen az angol, francia stb. nyelvekben meglévő szerkezet csírájának tartja. *САХМАТОВ* (I. 75) is foglalkozik ezzel a jelenséggel. Az *оно* névmást a *дело* főnév helyettesítőjének tartja. Kétségtelen, hogy ez a jelenség nem jellemzi az orosz szintaxist, nem tartozik a gyakori szerkezetek közé, és az sem valószínű, hogy később általánossá váljon, de előfordul, és hogy előfordulhat, az éppen azért lehetséges, mert a mondat állítmánya valóban 0 fokban álló semlegesnemű alanyra vonatkozik.

Megvizsgálhatjuk azt a kérdést is, hogy az *-o* magánhangzóra végződő szavak melléknevek-e, vagy határozószók. Formailag mindakettő lehet, ezért nehéz eldönteni, és ugyanezen oknál fogva talán közömbös is. A hagyomány kedvéért azokat a szavakat, amelyeknek nincs meg a teljes melléknévi paradigmarendszerük, határozószóknak tekinthetjük: *надр, жалко*, stb. A *нужно, возможно, невозможно необходимо* mindamellet rendelkezik teljes melléknévi alakokkal. A jelentéscsoport morfológiai egysége és a hagyomány kedvéért ezeket mégis határozószóknak tekinthetjük. A többi teljes melléknévi paradigmarendszerrel bíró szó esetében ugyanolyan dilemma előtt állunk, mint a nyelvten többi kétes problémájánál. Így a *мороз, зима* önmagában álló szótípusoknál néha a beszédbeli helyzet dönti el, hogy szó-e vagy mondatok, máskor az sem. *САХМАТОВ* (I. 8) említi azt a példát, amelyben nehéz megállapítani, melyik az alany, és melyik az állítmány: *Нестор — отец истории*. Ebben a mondatban: *человек в белой шляпе пошел с нами а в белой шляпе* az állítmány vagy az alany vonzata-e? Szükségtelen még több nehezen, vagy egyáltalában nem eldönthető kérdést analógiaként felhozni. A szóbanforgó esetben morfológiailag két csoportot tudunk megkülönböztetni, és a tagok besorolását, ha következtetlenül is, de elvégezhetjük. A ragozhatatlanság alapján felállított csoport tagjai a határozószók, a deklinálhatóság fokát mutató csoport tagjai pedig a melléknevek.

Meg kell jegyeznünk, hogy hasonló probléma olyan nyelvekben is felmerülhet, ahol eddig nem igen volt szó az állapotyszófajta meglétéről. Így a német nyelvben az *es ist gut* féle szerkezetben *PAUL* határozószót lát, mivel a *gut* állítmányi szerepében alakját nem változtatja. Erre mutat egyébként az a tény is, hogy felsőfokban félreérthetetlenül határozószói alakot találunk:

es *ist am besten*. A francia és az olasz nyelvben a melléknév és a határozószó elég könnyen helyettesíti egymást az ilyenféle szerkezetekben anélkül, hogy a jelentés megváltoznék: *il est bon — il est bien; è buono — è bene*. A magyar nyelvben a *хорошо* egyaránt fordítható mindkét módon: *jó — jól van*. Annak sincsen tehát akadálya, hogy az *уже было поздно* mondatban a *поздно* szót akár melléknévnek, akár határozószónak fogjuk fel. Ritkábban azért előfordulnak kétségtelen határozószók is alanytalan mondat állítmányaként, mint pl. a viszonyos főnévből eredő *невозмож, не под силу*.

SAPIRO, aki maga az állapotzófajta tagadóinak táborába tartozik, egyébként igen kitűnő érvekből összeállított vádbeszédét egy csapással lerontja egyetlen engedménnyel. Az állítja ugyanis tanulmánya befejezésében, hogy ha elvetjük az állapotzófajta létezését, ez azzal a következménnyel jár, hogy több szót, mint *жаль, можно, надо, нельзя* az egyik meglévő szófajta közé sem tudjuk besorolni. Tudomásul kell vennünk tehát szerinte, hogy egyes szavak a történeti fejlődés során kieshetnek eredeti szófaj-állományukból anélkül, hogy egy másikba mennének át, mindez azonban nem alakítja át a nyelv szóállományának rendszerét. Ha azonban SAPIRO állítását elfogadjuk, ezzel már elismertük is egy új szófajta, jelen esetben az állapotzófajta kialakulásának és létezésének jogosultságát. Hiába bizonygatja ugyanis SAPIRO, hogy semmi jelentősége sincs annak, ha egyes szavak nem sorolhatók be a meglévő szófajta közé, ez lényegében annyit jelent, hogy igenis új szófajta alakult ki még akkor is, ha állománya egyelőre csekély számú. Elvileg tudniillik szófajta tekintetében meghatározatlan szavak nem léteznek, legfeljebb olyanok, amelyek határesetet jelentenek két vagy több szófajta között. A *надо, можно, нельзя* tehát szintén tartozik valahová, és nyugodtan besorolható a határozószók közé, bár képzés szempontjából e csoport elszigetelődött, akárcsak a névmási eredetű *где, там, везде* stb. határozószók. A két csoport közt mindössze a szintaktikai funkció tekintetében van különbség, az előbbiekre állandó állítmányi szerepük jellemző. Hasonlóképpen tekinthető a *жаль* szó is határozószónak, habár főnévi eredetű.

ISZACSENKO Gramsztroj (367) szerint e szavak azért nem sorolhatók a határozószók közé, mivel azokkal ellentétben időben és módban egyaránt ragozódnak: *надо бы сходить в город*. Ez a tulajdonságuk azonban ismét csak szintaktikai helyzetükből adódik: állítmányként használatosak. Ha határozószó a mondatban betöltheti az állítmány szerepét, akkor rendelkeznie kell az állítmány összes tulajdonságaival, és így a segédige útján idő- és módkategóriát vehet fel. Azt pedig senki sem vitathatja, hogy az orosz nyelvben a határozószó lehet állítmány, pl.: *Дома в Москве уже было позимнему...* (Csehov: *Дама с собачкой*). Még több példát lásd: Grammatika II/1 480—482.

Ha az úgynevezett állapotzófajta tartozó szavak mondatbeli alanytalan voltát közelebről megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ez nem állapítható meg határozottan minden esetben. Azokban a mondatokban, ahol a szóbanforgó szavakhoz infinitívus bővítmény járul (*интересно работать*), de nem szoros vonatként (mint pl. a *следует работать* típusnál), a főnévi igenév alanynak is felfogható. PЕSKOVСZKIJ (326—327, 201) is felveti ezt az értelmezési lehetőséget, de hajlamosabb úgy vélekedni, hogy az orosz nyelvben az infinitívus nehezen tölti be az alany szerepét. Erre az eredményre azért jut, mert szerinte a főnévi igenév nem tárgyyszerű, holott az ő meghatározása szerint a tárgyyszerűség a főnév és ezen át az alany lényegét adja.

САИМАТОВ (I. 118—121) inkább hajlandó elfogadni a főnévi igenet alanyi funkcióban, de ezért neki is vannak aggályai. Az infinitivusra ugyanis nem lehet rázhúzni az általa követett SIGWART-féle logikai sémát, vagyis hogy csakis a főnév lehet alany. Ezenkívül САИМАТОВ szerint a főnévi igenév azért sem lehet teljes értékű alany, mert nem lehet uralkodó tag (господствующий член), amely tulajdonságot az alany elengedhetetlen ismérvének tartja. A fenti nehézségek miatt САИМАТОВ a főnévi igenévek nem alanyi nevet, hanem az uralkodó állomány főtagja (главный член господствующего состава) elnevezést javasol, a melléknévek pedig a függőállomány főtagja (главный член зависимого состава) elnevezést.

РЕСКОВСКИЈ és САИМАТОВ aggodalmai egyaránt túlzottak, hiszen nemcsak az infinitivus, hanem egyébként nem vitatott esetekben más mondatrész, sőt teljes mondat is lehet alany, miért ne tölthetné be tehát ezt a szerepet éppen a főnévi igenév is. Az infinitivusnak ezáltal nem kell főnévvé változnia, bár sok vonatkozásban amúgy is rokon vele. Nem kell tehát más szófajta mezt felöltenie, hanem csak más mondatrészét. Egyébként más nyelvek példáiból is azt láthatjuk, hogy a főnévi igenév lehet alany: m. *tanulni jó*, ném. *lernen ist gut*, fr. *aller à l'école c'est obéir à la patrie* stb. Igaz ugyan, hogy a magyar és a német nyelvben a főnévi igenév még közelebb áll a főnévhez, mint az oroszban.

ТУИМОФЕЈЕВ szintén lehetségesnek tartja az infinitivus alanyi funkcióját. Az ilyen mondatokat: *терзать тебя, страдать самой — как это весело и мило* infinitivus alanyúnak ismeri el.

ПОСПЕЛОВ is hajlandó a főnévi igenet a szóban forgó esetekben alanynak tartani, de csak akkor, ha prepozitív helyzetben áll, pl.: *даже слушать скучно...*, egyébként a mondatot alanytalannak tekinti anélkül, hogy eljárását részletesen indokolná.

A Grammatika (II/2 30) az infinitivust kiegészítőnek tartja, az egész szerkezet pedig olyan összetett állítmánynak, amelyben a főnévi igenév a szokásos sorrend szerint követi a névszói (azaz állapotzófajbéli) tagot: *весело кататься, пора вернуться*. A megjegyzési rovatban a Grammatika elismeri, hogy az infinitivus lehet alany akkor, ha a két tagot egymástól hangszünet választja el: *кататься — весело*.

Véleményünk szerint a hangszünet ugyan fontos kritériuma a kérdésnek, teljes mértékben azonban nem építhetünk rá, hiszen az élőbeszédben amúgy is viszonylagos és változó a tartama. Szerepet játszik a hanglejtés is, amikor hiányos mondatról van szó, és amikor a névszó határozósónak tekintendő. Mindezek figyelembevételével három eset lehetséges:

1. A főnévi igenév az alany, a névszó az állítmány: *весело кататься* és hangszünettel, sőt sorrenddel is kiemelve: *кататься — весело*. Tehát nem feltétlenül a hangszünet jelzi az infinitivus állítmányi voltát, a semleges kijelentő hanglejtés is azt eredményezi;

2. A főnévi igenév állítmány, a szerkezet másik tagja határozószó: *весело кататься!* — felkiáltó hanglejtéssel, vagy *весело кататься — моя радость*. Ez utóbbi esetben az infinitivus kiegészítőnek is tekinthető.

3. Befejezetlen, hiányos mondat, amelyben a mondatrészek elemzését az előbbiekhöz hasonlóan lehetne elvégezni, ha a mondat kiegészülne, pl.: *учиться хорошо...* (*это обязательство*). A hanglejtés szintén jelzi ilyenkor a mondat befejezetlenségét. Lásd РЕСКОВСКИЈnál (328) ugyanígy.

A ritkább, viszonyyszós főnevek bővítménye esetében a főnévi igenév feltétlenül alannak tekintendő: *не под силу нам стоять*.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy rendes körülmények között (fenti 1. eset) a főnévi igenév alany, érthetővé válik az is, hogy a névszói állítmány segédigéje vele mint agenerikus szóval semlegesnemben egyezik: *грех было смеяться, пора было запрягать*.

Megmagyarázható az is, miért egyezik a segédige a főnévvel az ilyen mondatokban: *была та смутная пора...* (РѢСКОВСКИЈ 330 példája). Itt az alany a *пора* főnév, és egzisztenciális mondatról lévén szó, csak ez az egyezés lehetséges. Előfordulnak azonban olyan esetek, amikor a főnévi igenévi szerkezetben a segédige nem az alannal, hanem a névszóval, kiegészítővel egyezik: *охота была слушать*. Ez az alak mint változat nem ritka, és a nyelvszokás ingadozására mutat. Arra kell talán ebből következtetnünk, hogy az infinitívus mégsem alany? Nem feltétlenül. Megmagyarázhatjuk inkongruenciáját, amely egyéb mondatokban is előfordul. САНМАТОВ egész sor példát említ ilyen esetekre (244): *Свадьба Наташи, вышедшей в 13-м году за Безухова, было последнее радостное событие в старой семье Ростовых; Первое лицо, которое он увидел у Ростовых, была Наташа*. Ezekben a mondatokban az egyeztetés szempontjából erősebb mondatrész, vagyis a generikus szó győzött, a nem annyira alaktani, hanem elvontabb viszonyon (alany-állítmány) alapuló egyeztetési erő felett.

A szóbanforgó infinitívusos szerkezetet tehát kéttagú alanyi mondatnak tartjuk.

Megtalálható az alany azokban az esetekben is, amelyekben a szóban forgó szavakhoz mellékmondatok kapcsolódnak; ha ezek alanyi mellékmondatok, az állítmány maga a névszóból álló főmondat lesz: *Неудивительно, что столь упорное повторение оппортунистических рассуждений о государстве, испытывалось...* (Lenin). Itt a *неудивительно* alanya az utóbb következő mellékmondat. A főnévi igenévi szerkezettől eltérően e szintaktikai alakulatnál az alany egy másik mellékmondatban foglal helyet, tehát elég éles választóhatár van a két mondatrész között, úgyhogy a főmondatot nyugodtan lehet alanytalannak tekinteni. Mindenesetre világos az is, hogy az alannak agenerikus semlegesnemben kell állania, ha a mellékmondatot megtesszük is alanyként, hiszen akkor az egyezés egy egész szintaktikai szerkezetre vonatkozik.

A továbbiakban VINOGRADOV és a SZRJazik által az állapotyszófajta elkülönítése érdekében felhozott érveket igyekezzük megcáfolni.

Nem fogadható el az a tétel, hogy az állapotyszófajta azért nem sorolható a melléknevek és a határozószók közé, mert ellentétben az utóbbiakkal időkategóriával rendelkezik. Ez a tulajdonsága ugyanis nem alaktani, hanem mondattani szerepének köszönhető. Az igei állítmány sok nyelvben, például az indogermán nyelvekben, analitikus vagy szintétikus formában, ragozott alakjaiban hordja az idő kategóriáját. A névszói állítmány esetében az oroszban a segédige vagy annak 0 foka utal rá. Így az összes melléknevek, határozószók és főnevek szintén rendelkeznek időkategóriával állítmányi szerepükben akkor is, ha alanyi mondatban állanak: *Москва — столица СССР, Москва была столица древней России, пожар был ближе, лицо ее усталое, лицо ее было усталое*.

ŠERECH, aki ugyancsak híve az állapotyszófajta különválasztásának, eltér VINOGRADOV nézeteitől abban, hogy szerinte a rövid melléknevek nem

számíthatók e szófajtába. Rámutat arra, hogy a rövid melléknevek egyéb vonatkozásokban is különböznek a teljes alakú melléknevektől. Erre egyébként VINOGRADOV (402—405) is utal, de ő éppen azt mutatja ki ebből, hogy a rövid melléknevek nemcsak az alanytalan mondatokban állanak közelebb az állapotyszófajtaéhoz. ŠERECH VINOGRADOVVAL polemizálva éppen az idő-kategória kizárólagos meglétét vitatja el a rövid melléknevektől. A továbbiakban azonban nincs ŠERECHnek igaza, amikor az állapotyszófajta az állítmányszerűség kizárólagos „morfológiai” sajátosságát akarja ráhúzni, hiszen ez is csak a mondattani szerep velejárója.

A változatlanág, illetve a más mondatrészekkel való egyeztetetlenség kérdésében az előbbieken már kifejtettük álláspontunkat. Ismételten utalunk itt arra, hogy a főnevek közül egyesek felvehetnek jelzót, ha lexikailag korlátozottab mértékben is, és ez szintén azt mutatja, hogy névszói voltukat nem veszítették el, pl.: *какая охота!*

Nem fogadható el az az érv sem, hogy az állapotyszófajta elkülönülésére mutat a vonzatok felvételének képessége, amely az igékhez teszi e szavakat hasonlóvá: *досадно на кого-нибудь*. Ez a tulajdonsága csak néhány ilyen szónak van meg, és nem mindegyiknek. Ezekben az esetekben a szavak igéhez való tartozása, azokból való eredete még érződik. Nem találjuk meg ezt a jelenséget a főneveknél (*срам, грех*), sem azoknál a mellékneveknél, amelyeknek az igéhez való tartozása laza: *весело — развеелиться*. De nem minden olyan melléknév sem vesz fel vonzatot, amelynek az igével való kapcsolata még erősen érezhető: *скучно — скучаться* (nem mondhatjuk: *скучно по ей*). VINOGRADOV egy másik helyen (403) maga is elismeri, hogy a melléknevek valamennyi rövid alakjának megvan ez a tulajdonsága, amire viszont a melléknév teljes alakja nem képes: *зол на кого-нибудь — злиться на кого-нибудь, согласен с кем-нибудь — согласиться с кем-нибудь*. Igaz, VINOGRADOV ezzel is a rövid melléknevek állapotyszófajtaszerű tulajdonságát bizonygatja. De ha nem akarjuk a rövid mellékneveket teljes egészében az állapotyszófajta-hoz számítani, s végeredményben VINOGRADOV maga sem akarja, akkor el kell ismernünk, hogy nemcsak a semlegesnemű állítmányi alakjuk rendelkezik egyik-másik esetben vonzathelvéző képességgel. Ugyancsak nem tipikus az a jelenség sem, hogy egyes szavaknak accusativus vonzatuk van: *больно руку*. Lásd még részletesebben: POSZPELOV Zacsita. Analógiaként meg kell említenünk azt a felfogást is, amely szerint a *быть* segédige melletti kiegészítő (morfológiai 5. b. típus) tulajdonképpen accusativus: *есть люди*. Más szláv nyelvekben az accusativus ténylegesen ki is mutatható: szerb-horvát *dokle dnevi polovinu bilo*, szlovén *bilo je silo ljudstva*, cseh *je zde trochu vody*, lengyel *jest u mnie pare osób, było chwile*, sőt JAGIĆ (16) ezt a más jellegű orosz példát is említi: *если к утру хоть крошечку подмерзнет*.

Nem döntő az a körülmény sem a vita szempontjából, hogy a szóban forgó szavak a melléknevektől, illetve a határozószóktól hangsúly és jelentés tekintetében elkülönülnek.

Igaz az a tény, hogy a *завидно* jelentés tekintetében elkülönült a *завидный* teljes alaktól, a *больно* a *больной*-tól, stb. De a jelentés igen könnyen divergálódik olyan alapszóknál is, amelyek viszonylatában nem beszélhetünk új alaktani jelenség kialakulásáról, ellenben szintén csak eltérő használatukban kereshetjük a jelenség okát. Ezért kapnak a viszonyító melléknevek (относительные прилагательные) olyan könnyen minősítő melléknévi (качественные прилагательные) jelentést, pl.: *железный меч* —

железная воля, собачий лай — собачий холод. А достаточно, тепло, время stb. szavaknál, vagyis a kérdéses esetek többségében ilyen jelentéskülönülésről pedig nem is beszélhetünk. Lásd hasonlóan: SAPIRO.

A hangsúlybeli elkülönülés szintén csak néhány szóra vonatkozik. Nem változik meg a hangsúly sok melléknévi eredetű szónál, pl.: *хорошо, важно, холодно*. Ugyancsak változatlan marad a főnevek hangsúlya. De különben is az orosz nyelv igen szélesen alkalmazza a hangsúlyszétválasztást nemcsak jelentésmegkülönböztetésre, hanem eltérő funkció esetére, sőt gyakori a hangsúlyeltérés egyenrangú változatoknál is. Pilyeneket találunk éppen a melléknévek rövid alakjai között is: *велико — велико, далеко — далеко, белые — белые, видны — видны, крупны — крупны*. Semmi különöset nem találunk tehát abban, hogy az esetleg amúgy is meglévő változatokat a nyelvszokás a funkció megkülönböztetésére alkalmazza.

Ha összevetjük a hangsúly és a jelentés tekintetében elkülönült szavakat, azt találjuk, hogy ezek nem minden esetben fedik egymást: egy részüknek eltér a jelentése, de azonos a hangsúlya, más részüknél éppen fordított a helyzet. A *завидно* jelentés tekintetében eltér a *завидный* alaktól, de hangsúlyozásuk megegyezik: *завидно — завидный*. Ugyanakkor a *вольно* — *вольно* alakok közti hangsúlyeltérés nem társul lényeges jelentéskülönbséggel. Ezek a tények azt mutatják, hogy nem látunk egységesen fellépő irányzatot a szófajta hangsúly és jelentés útján való elkülönülésére. Ha pedig azt is számításba vesszük, hogy az eltérő alakok száma milyen kevés az összes esethez viszonyítva, láthatjuk, hogy a dialektikus materialista elvek szemponjából fontos mennyiségi tényezők szintén a felhozott érvek ellen szólnak. Az orosz melléknévek típusát a ragozhatóság jellemzi. A *платье бордо* féle szerkezet azt mutatja, hogy vannak ragozhatatlan melléknevek is. Ezek elenyésző száma azonban a típusalkotást nem módosítja. Ez az analógia vonatkoztatható az úgynevezett állapot szófajta néhány elkülönülő hangsúly- és jelentés esetére is.

Amint SAPIRO ISZACSENKOVAL (Gramsztroj) szemben helyesen kifejti, a segédige enklitikus helyzetben gyengült hangsúlya nemcsak az állapot szófajta mellett jelentkezik kizárólagosan, hanem megtalálhatjuk egyéb segédigei szókapcsolatnál is, pl.: *я учителем был, ты моим помощником будешь*.

ISZACSENKO Razszoszt ugyan SAPIROVAL szemben azt bizonygatja, hogy elég, ha csak az állapot szófajta némely csoportjára jellegzetesebb a segédige enklitikus használata, azonban az elkülönülő hangsúlyról és jelentésről mondottak ide is vonatkoznak. Egyébként is, majd ha az enklizis hangsúlyviszonyait minden szófajta és szócsoporthoz viszonylatában részletes vizsgálat alá vesszük, az akkor felmerülő sajátosságok talán ebben a kérdésben is adnak majd biztosabb támaszpontot, addig azonban az ilyen vázlatosan felrajzolt érvek nem eléggé megnyugtatóak.

Rátérve a SzRjazik érveire, ha feltételesen elfogadjuk is, hogy valamely szófajta elkülönülését valóban a felsorolt három tényező szabja meg, az eddigi bizonygatások ellenére is csak azt láthatjuk, hogy a szóban forgó szavaknak csupán a szintaktikai szerepe határozott. Emiatt azonban az önálló szófajta szerepére nem tarthatnak igényt.

Való igaz, hogy az úgynevezett állapot szófajta tagjai segédige melletti névszói állítmánynak tekintendők, és ugyanakkor alanytalanok is. Megjegyezzük, az sem lényeges, ha nem egyfajta, hanem többféle szintaktikai funkcióval rendelkeznének. Az utóbbi körülmény sem erősítené vagy gyön-

gítené helyzetüket, hiszen például a főnév csaknem valamennyi szintaktikai alakulatban résztvesz. Az a megállapítás sem különleges, hogy a szóban forgó szavak nem fordulhatnak elő a mondatban jelző gyanánt, hiszen mi éppen a melléknévi eredetűeknek is csak az állítmányi funkcióját vizsgáljuk. Egyébként általában véve a melléknévek rövid hím-, nő-, semlegesnemű és többes számú alakja sem lehet jelző (szólásokat kivéve: *среди бела дня*), mégsem tekintjük őket a teljes melléknévi alakoktól elkülönült szófajtnak. Érthető az a körülmény is, hogy csak segédigével vagy annak 0 fokával állanak a mondatban, hiszen azért van állítmányi funkciójuk. E tekintetben egyáltalában nem különböznek az egyéb állítmányi használatú névszótól: *Москва — столица СССР, Москва была столица древней России*. Lásd ugyanígy: SAPIRO.

Nem tartalmaz lényegesen többet ennél az az állítás sem, hogy csak dativus vonzatú főnévvel, névmással, vagy genitivust és locativust kívánó viszonyzó névszóval bővíthetnek, mert bizonyos körülmények között az alanyi mondatokban álló rövid melléknévi állítmányú szerkezeteknek még kevesebb bővítményük lehet: *мне весело, да я весел*, tehát ilyen esetben még dativus vonzatú bővítmény sem képzelhető el. Amellett a SzRJazik felsorolása nem is teljes, mert amint a Grammatika (I 632) is írja, határozószóval stb. szintén bővíthetnek: *мне очень весело*.

Egyébként kár, hogy a SzRJazik példái közé, nyilván tévedésből nem odatartozó is becsúsztott: *работал покойно и удобно*, hiszem itt az ige mellett félérthetetlenül két határozószó áll.

A logikai alanyról a SzRJazik azt jegyzi meg, hogy csak dativusban állhat a szerkezet mellett. Ezt ki kell egészítenünk azzal, hogy a melléknévi igenévi eredetűeknél instrumentalis is lehet, pl.: *им намечено, мной сказано*. De ebben sem találunk semmi rendkívülit, mert az egyéb fajta alanytalan mondatok logikai alanya is legtöbbször a dativust vagy instrumentalist vonzó bővítményben található meg, pl.: *Нам придется перевести цитаты с немецких оригиналов* (Lenin); *не замело тебя снегом* (Csehov: *Ведьма*). Némely szerkezetben a logikai alany lehet genitivus is, pl.: *нехватает денег*.

Nem érthetünk egyet azzal az állítással sem, hogy a szóban forgó szavaknak az a jelentésbeli sajátossága, hogy állapotot fejeznek ki. Ez a jelentés nem lexikai, nem is morfológiai, hanem ismét csak szintaktikai jellegű. Ebből a szempontból e szerkezet nem különbözik a többi névszói állítmányú szerkezettől. Ezekben a mondatokban: *ее лицо усталое, он болен, было зима* stb., az állítmány szerepét betöltő teljes és rövid alakú melléknévek, valamint a főnév éppen úgy állapotot fejez ki, legfeljebb az alany megléte miatt konkrétan az alanyra vonatkozó állapotot. A szintaktikai jelentéstől eltekintve az úgynevezett állapotzófajta tartozó szóknak természetesen van lexikai jelentésük is, de az igen különböző, és egyetlen fogalomkörbe nem is lehet őket befoglalni. Amint a jelentéstani osztályozásunkból is kitűnik, a szükségesség, érzelmi állapot köréből tevődnek leginkább össze. ISZACSENKO Razszoszt maga is úgy látja, hogy egyedül az állapotjelentés nem megnyugtató érv a szófajta elkülönülő szemantikai sajátosságainak alátámasztására, s ezért próbálja az általa idesorolt szavakat valami jelentéskör szerint csoportosítani. Megállapítja, hogy az alábbi modális jelentések jellemzőek rájuk: megengedés, lehetőség, szükségesség, különféle értékelő árnyalat, néhány érzelmes körébe tartozó fogalom, meglét, állapot, tagadás stb. ISZACSENKONAK tehát sikerült csaknem annyifajta jelentéskört felállítani, mint ahányat magunk

is összeállítottunk az alanytalan szerkezetek számbavételekor a jelentésani csoportosítás alkalmával, miután előzőleg kimutattuk, hányfajta alaktani eredetre mennek ezek vissza. Ezzel a jelentéstani csoportosítással semmiképpen sem sikerül ISZACSENKONAK bebizonyítania az állapotyszófajta alaktani egységét.

Nem rendelkeznek e szavak olyan morfológiai jellegű jelentéssel sem, mint a tárgyszerűséget kifejező főnév, a tulajdonságot kifejező melléknév, a körülményt jelölő határozószó stb. Nem is lehet ilyen jelentésük éppen azért, mert három különféle szófajtából erednek, és csak a szintaktikai funkció azonossága alkotja közös tulajdonságukat. Ez utóbbi körülmény persze egymagában még nem zárná ki, hogy önálló szófajt alkossanak, hiszen más szófajták is gyakran táplálják állományukat a többiek rovására, így például a határozószók is.

Az eddigiiek során általunk felhozott érvek, eltekintve SAPIRO időközben megjelent tanulmányától is, annyira nyilvánvalóak lehettek és az előszóval lefolytatott vitákban mindig felszínre kerülhettek, hogy az állapotyszófajta hívei maguk is érezhették álláspontjuk tarthatatlan voltát. Ezért a kérdés átfogalmazásával próbálkoznak új védelmi állásokat kiépíteni. Így POSZPELOV ZASCITA és Gramkat már jelentékenyen elkanyarodik a kiindulási ponttól, és VINOGRADOVVAL ellentétben azt állítja, hogy a szóbanforgó szavak nem ragozhatatlanok, hanem igenis ragozódnak időben és módban egyaránt, csak nem szintetikus, hanem analitikus eszközök útján. POSZPELOV szerint ez az analitikus ragozás alkotja e szófajta legfontosabb tulajdonságát, amellyel elválnak a többi szófajtatól, ezzel szemben úgy véli, hogy az állítványi funkció nem a legfontosabb jellemző sajátága e szófajtnak, habár ő maga kizárólag alanytalan szerkezeteket tekint idetartozónak.

POSZPELOV tulajdonképpen egyetlen újabb érvet sem mond, csupán az eddigieket helyezi más csoportosításba. Ami az analitikus ragozódást illeti, ezzel már az előbbieken eleget foglalkoztunk. POSZPELOV maga sem tudja megmagyarázni, hogy miért kell egy *хорошо было* féle mondatot másképpen megítélni, mint egy *думя было* vagy *думя было хорошо* típusú mondatot.

Meg kell jegyeznünk, hogy a felszólító módban való ragozhatatlanság ügye sem úgy áll, ahogyan POSZPELOV bizonyítani akarja, vagyis hogy a módban való ragozhatóság egyetlen kivételének tekinti. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az úgynevezett állapotyszófajta alanytalan állítvány, s e tekintetben POSZPELOV szintén ezen az elvi alapon áll, akkor nyilvánvaló, hogy az első és második személyű felszólító mód nem képzelhető el, hiszen az alanytalanság csak harmadik személyben juthat kifejezésre. De a jelentésbeli tényezőktől függően előfordulhat harmadik személyű analitikus felszólító mód, pl.: *нучь бѣдем тепло!* Már pedig a Grammatika (I. 498) ezt az alakot felszólító módnak tartja.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk az összes fontosabb érvek felülvizsgálása után, hogy az állapotyszófajta valamennyi vélt elütő sajátossága szintaktikai funkciójával tökéletesen megmagyarázható. Elvi szempontból pedig helyesebb a meglévő nyelvtani kategóriákba besorolni olyan jelenségeket, amelyeknek a többitől való eltérései (ha egyáltalában akadnak) nem lényegbevágóak, mint számukra új kategóriákat felállítani és megbontani ezáltal az eddigi kategóriák közti elhatárolódás összhangját. Ha az állapotyszófajta különálló voltát elfogadjuk, közte és a melléknév rövid semleges-

nemű alakja között sokkal kevesebb alaktani és egyéb különbség lenne, mint az egyazon szófajta-hoz tartozó melléknév teljes és rövid alakja között!

El kell tehát vetnünk az állapot szófajta mint külön szófaj létezésének jogosságát, de nem helyeselhető a Grammatika közvetítő és békéltető gyakorlati megoldása sem, amellyel a szavakat ha nem is külön szófajta-ba, de elkülönítendőnek vélt morfológiai sajátosságai alapján külön alcsoportként a határozószók közé foglalta. Feltétlenül szükséges azonban, hogy a leíró nyelv-tanok, mondattani monográfiák (nem is beszélve az ilyen irányú nyelvtörténeti kutatásokról) az alanytalan mondatokról tárgyalva e jelenségnek külön fejezetet szenteljenek.

E szempontból igen kiváló értékű a Grammatika (II/1) Безличные предложения с. fejezetének az a része, amely Безличные предложения, главный член которых выражен предикативным наречием címen foglalkozik e jelenséggel. Eltekintve a már kifogásolt предикативное наречие morfológiai jellegű terminusától, továbbá attól, hogy e szók alakjait pusztán a főnév, melléknév és a határozószók megfelelő alakjai homonimiájának tartja, valamint attól, hogy a kétesen alanytalan *незачем, некуда* stb. + infinitivusi szerkezeteket is közéjük számítja, alapos vizsgálat alá veszi e szerkezeteket morfológiai és szintaktikai jellegzetességük alapján.

Mint már említettük, az állapot szófajta más nyelvekben való meglétének gondolata is egyre elterjedtebb, s ilyen formán a szóbanforgó probléma nemcsak az orosz nyelvtan elvi kérdése, hanem hovatovább más nyelvek, sőt az általános nyelvészet ügyévé válik.

Mielőtt ez ügyben általános nyelvészeti szempontból véleményt mondanék, röviden meg kell vizsgálnunk, meddig jutottak az állapot szófajta hivei a kategória más nyelvekből való kimutatása terén.

Amint már említettük, ISZACSENKO a szlovák és egyéb nyelvekre is vonatkoztatja az állapot szófajta nagyjából az orosz nyelv vizsgálata során felállított kritériumai alapján.

A bolgár nyelvtan alapvető kérdéseiről szóló vitában a Tervezet („Прспект” — Общий план книги) ВорВGr (123) kimondja, hogy meg kell vizsgálni az állapot szófajta elkülönülésének kérdését. A vitában előzőleg többen szóltak mellette, КУЗНЕЦОВ azonban a bolgár nyelvre vonatkozóan szintén tagadó álláspontot foglalt el.

Sokkal többet foglalkoztak az angol nyelvre vonatkozóan. ИЛЖИС az angol nyelvtanában (Англ.Язык), valamint külön tanulmányában (Кат.Шосzt) igyekszik kimutatni az állapot szófajta létezését. Főbb nézeteire ki kell térnünk, mert az orosz nyelven kívül itt fejlődött ki a legalaposabb formában ez a gondolat.

ИЛЖИС az állapot szófajta közé számítja elsősorban az *asleep, ahead, a-blush, abloom, alone* stb. típusú, az angol nyelvtani hagyományok szerint állítványi melléknéveknek nevezett szavakat. Ezeknek az a tulajdonságuk, hogy csakis állítványként használatosak, de mindig a megfelelő személyű alany mellett, tehát nem alanytalanul: *I am asleep, he is asleep*. Sem jelzői, sem határozói funkcióban nem fordulhatnak elő. ИЛЖИС ezeket az orosz *навесе, на ножках*-féle határozószós szerkezetekhez hasonlítja, vagyis ebben az állapot szófajta első megfogalmazójának, ССЕРБАН-ának a hatása látszik meg. Ezekon kívül ИЛЖИС az egyéb típusú melléknéveket és határozószókat is ide-sorolja, amelyek viszont személytelen szerkezetekben használatosak, és a

környezet fizikai állapotát jelentik, pl.: *it is warm, it is cold, it is windy, it is late, it is early*. ILJISSEL ellentétben meg kell jegyeznünk, hogy ezek közül a melléknevek előfordulnak jelzőként és a határozószók határozóként, pl.: *warm water, hot water, cold water, you came early, you came late*. ILJIS indokolása szerint a személytelen szerkezetekben használt melléknevek azért tartoznak külön szófajtába, mert eltérően a többi tárgyi tulajdonságot kifejező melléknévtől, ezek semmiféle tárgyi tulajdonságot nem fejeznek ki, ugyanis az elvont *it* névmáson kívül nincs olyan tárgy, amelyre vonatkozhatnak. ILJIS ezen felfogása szerintünk nem egyéb, mint a melléknévi szófaj jelentésmeghatározásának szószерinti, sőt vulgarizált értelmezése. Az angol nyelvben és más nyelvekben is gyakoriak az olyan mondatok, ahol a melléknevek nem személytelen állítmányként, de ugyanakkor mégis elvont értelemben, minden tárgyi vonatkozástól megfosztva, jelennek meg: *I like red better than green, m. a zöld a remény színe, a piros melegebb mint a barna, or. белое марко*.

Még vitázni lehetne ugyan azon, hogy nem kell-e ilyenkor a melléknevet főnévnek tekinteni, de a német nyelv példája megmutatja, hogy melléknév is lehet ilyen jelentésben: *weiss gefällt mir besser als schwarz — das Weisse gefällt mir besser als das Schwarze*. És ha ez így van, akkor csak úgy menthetnők meg ILJIS álláspontját, ha az ilyen mellékneveket is az állapotszófajtába soroljuk!

ILJIS a fentiekén kívül e külön szófajba számítja mindazokat a nem személytelen szerkezeteket, amelyeknek állítmányát alkotó főnév névelő nélkül áll és a névelős alakhoz képest általános jelentésű, pl.: *he is in school — he is in the school*. Egyre távolodunk tehát az állapotszófajta orosz nyelvtanra vonatkozó alap gondolatától! De miért nem vesszük figyelembe ennél a szerkezetnél, hogy az angol nyelvben nem alkalmazunk névelőt egyetlen közfőnév általános jelentésű használata alkalmával sem, akármilyen mondatrészt képvisel is? Maga ILJIS (AnglJazik 129) is fontosnak tartja kiemelni a könyvének névelőről szóló fejezetében az angol nyelv e tulajdonságát amely megkülönbözteti a némettől, franciától, *water, iron, peace — ném. (das) Wasser, (das) Eisen, (der) Frieden — fr. l'eau, le fer, la paix*. Jól láthatjuk e különbséget az angol nyelven belül az ilyen mondatokban: *the men wear suits, the women wear dresses* és *men wear suits, women wear dresses*. Ezek után már csak az hiányzik, hogy nem is egyes szókat, hanem egész szintaktikai kapcsolatokat kereszteljük el állapotszófajta névvel! ILJIS később az általános jelentés kedvéért már lemond a névelőnélküliség kritériumáról is, és a többi közé sorolja az *it is a pity* kifejezést. PIPASZT — követve ILJIS gondolatait — az állapotszófajtahoz tartozó szókat még kiegészíti az *ill, sorry, glad, well, poorly* stb. szavakkal az ilyen mondatokban: *I am glad, he is ill, stb*. E szavaknak kizárólagos tulajdonságai közé egyébként nem tartozik az állítmányi funkció, mert a határozószók előfordulnak határozóként, sőt egyesek jelzőként (*glad tidings*). PIPASZT ettől eltekintve állítmányt keres az általuk összetett szerkezetekben. Ebben a mondatban PIPASZT szerint kettős állítmány van, amelynek az egyik tagja az *alone: he was sitting alone*. Ugyancsak állítmányt lát az ilyen szólásszerű igen vegyes szerkezetű szintaktikai alakulatokban is, ahol pedig szerintünk határozói, vagy mint az előbbi mondatban, kiegészítői funkció keresendő: *the great day had dropped asleep, she thought Pelleas asleep, she turned aghast towards the bed* stb.

ILJIS és PIPASZT az elmondott érveken kívül használja még ugyanazokat az általános indokokat is, amelyeket az orosz nyelvre vonatkozóan meg-

vizsgáltunk (állapot jelentése, időkategória megléte stb.), s amelyek a két nyelv teljesen eltérő jelenségeit legalább halvány vonatkozásban rokonságba hozzák. Ezekre vonatkozóan ugyanaz áll fenn, mint amit az orosz nyelv anyagánál már kifejtettünk. Eltekintve ezektől az általánosságoktól, láthatjuk, hogy az angol nyelvben egészen más valamivé fejlődött az állapot-szófajta gondolata, mint aminő az orosz nyelv körében. Ott, eltekintve SCSEBBA és ISZACSENKO szélesebb értelmezésétől, az állapot-szófajta egyik legfőbb ismertetőjele az alanytalanság. Az angol nyelvénél más a helyzet, legfeljebb ilyen szerkezetek is ide számítanak, a legfontosabb követelmény a kizárólagos állítmányi használat. Mivel pedig ebben az esetben morfológiai megkülönböztetésről még csak szó sem lehet, alapjában megdől az állapot-szófajta elkülönítésének elvi épülete. Nem beszélhetünk alaktani sajátságokról az *a*-magánhangzóval kezdődő szavak tekintetében sem, mert a mai angol nyelvben nem tartoznak külön alaktani típusba, a kizárólagos állítmányi használatuk ugyanis nem alaktani sajátság. Ami a jelentésmódosulást illeti, ennek itt sincsen különleges jelentősége, akárcsak az orosz nyelvben. Az angolban eltérő szintaktikai szerep más esetekben is igen gyakran von maga után jelentésetérést, pl.: *merry Christmas — I make merry, free state — I got free.*

A kizárólagos állítmányi használat alapján tehát nem lehet az angol nyelvben eljutni az állapot-szófajta megkülönböztetéséhez. Felmerül az a kérdés, nincsenek-e az angol nyelvben is olyan alanytalan, sőt formális alanyt is nélkülöző szerkezetek mint az orosz *хорошо, жаль* -félék. Ilyenek volnának a *well!*, *all right!*, *what a pity!* féle szólások. Sőt a franciában, olaszban, spanyolban is előfordulnak ilyenek, amint az orosz nyelvvel való összehasonlító táblázatunkban a zárójeles alakok között fel is tüntettük őket: *bon, bien, dommage, peccato, lástima* stb. Az ilyen szerkezetek száma azonban az általános típushoz képest elenyésző, bár a mindennapi beszédben gyakran fordulnak elő, egyébként éppen a gyorsbeszéd (forme allegro) következtében keletkeztek. Jelen-téktelen számukra való tekintettel tehát nem tarthatnak igényt a szófaji elkülönítésre.

ЛJИС (Katszoszt) néhány szóval felveti azt a gondolatot, nem lehetne-e a német és a francia nyelvből is kimutatni az állapot-szófajtat az angolban általa alkalmazott elvek alapján. Elismeri, hogy ez kevésbé lehetséges, de azért néhány ötlettel próbálkozik: *er ist im Begriff, il est en état.* Véleményünk szerint olyan általános és rugalmas szempontok alapján, mint amilyenek az angol nyelv vizsgálatánál alkalmazást nyertek, az állapot-szófajta nemcsak a francia és német nyelvből, hanem a világ minden nyelvéből is kimutatható volna.

Elérkeztünk tehát oda, hogy az állapot-szófajta megléte már nemcsak az orosz, bolgár, angol nyelvtan vitás kérdése, hanem általános nyelvészeti probléma is lett. Ha ugyanis az állapot-szófajta számos nyelvből kimutatható volna, vagy egyáltalában vitatható lenne, azzal arra is igényt tartana, hogy felvegyük a nyelvtani kategóriák közé, és a főnév, melléknév, ige stb. fogalma mellett mint új szófajt tartssuk nyilván.

MESCANYINOV (270—279) éppen általános nyelvészeti szemszögből nyul a problémához. Bár igyekszik művében az összes többi kérdést minél szélesebb alapon tárgyalni, az állapot-szófajta lényegében csak az orosz nyelv keretein belül marad. Általában véve SCSEBBA megfogalmazásához áll a legközelebb, és a melléknév rövid alakját is közé számítja, tehát nemcsak alanytalan helyzetekre alkalmazza az új szófajta megjelölését. Egyébként

maga is látja, hogy a szófajta elkülönítése igen vitatható. Magyarázni próbálja, hogy nem tekinthető nyelvtani kategóriának, mint az idejűség, idő, személy stb., hanem inkább általános kategóriának (?). Hajlik arra is, hogy a határozószavakkal rokonítsuk a szóban forgó szavakat. Ahol pedig MESCANYINOV már túlmenne az orosz nyelven, még óvatosabb magyarázatokhoz folyamodik. Úgy véli, hogy azokban a nyelvekben, ahol az ige maga sem személyragozott, mint pl. a lezgin, továbbá az olyan nyelvekben, ahol minden állítmánya szerepben álló szófajta ragozódik, mint pl. a szamojéd, szelkup stb., külön állapot szófajtaról nem beszélhetünk. MESCANYINOV művének e fejezete végeredményben annak ellenére, hogy általános szemszögből indul ki, orosz nyelvészeti jellegű marad. E tekintetben álláspontja részletes megvitatásra nem szorul, mivel maga nem igen ad újat SCSEBBA alapjához.

Végül ISZACSENKO Razszoszt foglalja össze újra az állapot szófajta más nyelvekben való vizsgálatával. Indoeurópai (görög, latin stb.), óegyházi szláv és végül orosz nyelvtörténeti adatokat hasonlít össze, s megállapítja, hogy az általa praedicativumnak nevezett szóféleségek másutt is megtalálhatók, de sehol sem fejlődtek olyan jellegzetesen különálló csoportba, mint az orosz nyelvben. ISZACSENKO tanulmánya igen értékes az összehasonlító nyelvészet szempontjából, de ezáltal még nem tudja elfogadhatóvá tenni az állapot szófajta önálló voltát, hiszen azt eddig sem tagadta senki, hogy az orosz nyelvben igen jellegzetes ez a szintaktikai jelenség. Ezzel szemben maga is alátámasztja azt a nézetet, hogy ez az új állítólagos szófajta aligha mutatható ki olyan mértékben más nyelvekből, hogy ezáltal általános nyelvészeti szempontból is új kategória elkülönítésére volna szükség.

Mindezek után az a véleményünk, hogy az új szófajta általános nyelvészeti szempontból való elismerése szükségtelen, mivel az egyes nyelvek anyaga értelmezésénél is ingatag talajra épül, eredeti elképzelése formájában nem általánosítható más nyelvekre, vagy ha alkalmazzuk, csak egészen más megfogalmazás alapján.

Az állapot szófajta lényegének rugalmas értelmezése és sűrű átfogalmazása hívei kezében sokáig a leghatásosabb védőfegyver volt. E vadnak ugyanis nem akadt sebezhető pontja, amelyet jól irányzott lövéssel, vagyis megfelelő érvekkel el lehetett volna találni. Ha tudniillik az állapot szófajta egyik ellenfele megcélolta a vad egyik testrészét, az csodálatos metamorfózissal átalakult, s a lövés már csak a levegőbe talált, hiszen a vad közben megcélzott testrészét új anatómiai felépítésben csoportosította. Már a kérdés első megfogalmazója, SCSEBBA maga kovácsolta meg ezt a védőfegyvert, bár nyilván nem szándékosan, azáltal, hogy tágra engedte nyitni az alanytalanság kritériumának kapuját. Később VINOGRADOV és a SzRjazik szilárdan az alanytalanság talaján állva szűkítette ugyan a kört, de újabban ISZACSENKO, nem is beszélve ILJIS és PIPASZTRÓL, számára az alanytalanság már meg is szűnt követelménynek lenni, és egészen új utakra lépett. POSZPELOV vissza akar térni az alanytalanság biztosabb talajára, ő azonban az alaktani kritériumok területén próbálkozik nagyarányú átférfalással. A meghatározásokon kívül az állapot szófajta közé tartozó szók területe is folyton változik. ISZACSENKO a *незачем, некуда*-féle névmási szerkezeteken kívül a *nem, емь* típusú szavakat szintén idesorolja. POSZPELOV viszont a szenvedő melléknévi igenevek rövid alakját törli a névsorból, mondván, hogy azok az idejűség és az ige fajta kategóriájával rendelkeznek. Eltér ILJIS és PIPASZT egymástól is az angol nyelvre vonatkozó állapot szófajta szavainak számbavételénél.

Ha azonban a problémát kiindulási pontjától kezdve összes vonatkozásában, általános nyelvészeti szempontból nézve is vizsgálat alá vesszük, az említett hatásos védőfegyver összetörik, sőt éppen a védelem legebezhetőbb pontjává válik. Mert tarthatatlan az olyan elmélet, amelynek megformálásában a felállítói maguk sem tudnak közös nevezőre jutni, s amely teljesen különböző alakokat ölt fel aszerint, hogy ki fogalmazza meg. Általános nyelvészeti szempontból az állapotszófajta létezése azért sem ismerhető el, mert nincs két olyan nyelv, amelyre vonatkozóan az elmélet hívei azonos kritériumok alapján tudnák meglétét kimutatni.

*

Az alanytalan mondatok rendszerezése után néhány szóval még kell vizsgálnunk az egyes csoportoknak a mai orosz nyelvben elfoglalt szerepe kérdését.

A probléma kereteire már a legtöbb eddigi tanulmányban is találunk utalásokat. A korábbi állásfoglalásokkal szemben tisztázódott az a tény, hogy az alanytalan szerkezetek egyáltalában nem korlátozódnak az eredeti személytelen ígékre, nincsenek is kihalásra ítélve, sőt az újabb típusok produktívítása egyre fokozódik. Mindez azt bizonyítja, hogy nemcsak számbelileg növekednek, hanem szerepük fontossága tekintetében is. GALKINA—FEDORUK helyesen állapítja meg: „Безличные предложения активно развиваются в живой разговорной речи, так как ситуация, жест, предыдущие высказывания о деятеле ведут к устранению его упоминания. Кроме того, задачей сообщения может лишь изображение состояния, действия, представление же о деятеле остается в тени или отсутствует.”

Nyilvánvaló azonban, hogy a különféle morfológikus és szemantikai csoportok nem egyforma gyakran fordulnak elő a használatban. A további kutatások feladata éppen az, hogy részletekbe menően megvizsgálják ezeket a kérdéseket. E célból az irodalmi nyelv és a köznyelv minél több adatát számba kell venni, de a tiszta kép kialakulása érdekében ezeket még további stílusrétegekre kell bontani. E tanulmányban szeretnők a további vizsgálatok és kutatások útjait megjelölni.

Három egymástól különböző stílusréteghez tartozó irodalmi mű alanytalan szerkezeteit dolgoztuk fel. Az első L e n i n Государство и революция című munkája az OGIZ — ОГИЗ 1946. évi kiadása alapján. Ez a mű a politikai irodalom egyik kiváló alkotása, és így nyelve a tudományos stílust jellemzi. A másik C s e h o v több novellája és színdarabja (OGIZ—ОГИЗ Moszkva, 1946. kiadásában megjelent gyűjteményből). E szépirodalmi művekben sok részlet található a hősök beszédmódjának jellemzésére, sőt a népi stílus fordulataiban is gazdag. A harmadik: orosz népmesékből összeállított szemelvény (Русские народные сказки, Moszkva, 1952. című gyűjteményből). Ezek a népi irodalom gyöngyszemei közé tartoznak, és bennük a népi nyelv elbeszélő stílusa mutatkozik meg.

A jelentéstani csoportok szerint összeállítva az alábbi alanytalan mondatok fordulnak elő bennük:

1. Testi érzetek

Lenin Nincs adat.

Csehov Знобит... (Хамелеон)
 В животе у него перекаtywало, под сердцем веяло холодом, само сердце стучало... (Случай с классиком)
 Мне каждую ночь... снится. (Чайка)
 На лице у тонкого было написано только благоговение..., что тайного советника тошнило. (Толстый и тонкий)

Népmesék Голодно им и холодно. (Матюша пепельной)
 Есть так хочется, ажно тошно стало. (Марья Моревна)
 Дай мне напиться... совсем в горле пересохло. (Марья Моревна)
 Терпенья нет — так ломит. (Чудесные ягоды)

2. Természeti jelenségek

Lenin Nincs adat

Csehov Темнеет. (День за городом)
 Страсть как гремит. (uo.)
 Ужас как жарко. (Хамелеон)
 Душно, должно быть, ночью будет гроза. (Чайка)
 Нужно, чтобы пахло серой. (uo.)
 Даже в глазах потемнело. (uo.)
 Скоро в его спину пахнуло холодом. (uo.)
 Становится сыро. (uo.)

Népmesék И опять потемнело все кругом. (Матюша пепельной)
 ...и сразу заухало, зашумело. (Иван вдовый сын)

3. Létezés

Lenin Они перестали бы функционировать по мере того, как им становилось бы нечего делать: (53)
 ...может показаться, что... (86)
 Вышло так, что... (86)
 Оказалось, что... (90)
 ...»Как бывало до сих пор«... (Маркс). (30)
 У Кауцкого выходит так... (94)

Csehov Было б мне козьей ножкой... (Хирургия)

Népmesék Не знаю, отчего тебе сдается. (Три царства — медное, серебрянное и золотое)

4. Létezés tagadása

Mindhárom irodalmi anyagban nagy számban fordul elő.

5. Külső erő által okozott cselekmény

Lenin Nincs adat.

Csehov Муравейник разрыло! Затопило шельмов этаких... (День за городом)
Потом на Алексея, божьего человека, реку взломало, и урядника принесло... (Ведьма)
Не замело тебя снегом... (по.)
Кого раздавило?... Человека задавило... (Брожение умов)
Что-то ветром подуло... (Хамелеон)

Népmesék ...будто летним сольнышком обогрело... (Матюша пепельной)
...и отвалило судно от пристани... (по.)
...Много подданных злой смерти предано... (Волшебное кольцо)
...Сразу всех гостей яблоневым духом так и обдало, будто сад в горнице. (по.)

6. Misztikus jelenség

Lenin Nincs adat.

Csehov А меня тянет сюда к озеру, как чайку... (Чайка)
Меня манит к ней! (по.)
Этому человеку всегда и везде везет. (по.)

Népmesék Ходил, ходил, ходил целый день по лесу — не посчастливилось...
(Поди туда — не знаю куда, принеси то — не знаю что)

7. Értelmi cselekvés, állapot

Lenin Разумеется... (24)
А оппортунистам... не хочется слушать об уничтожении государственной власти... (44)
Разумеется... (51)
...и дальше поясняется, что... (55)
...казалось бы... (58)
Если посмотреть поближе к механизму капиталистической демократии... (70)
Разумеется... (58—59)
Очевидно, Энгельс не даром предостерегает... (87)
Несомненно, что... (87)
Массам не только не внушалось, что близится время... массам внушалось обратное... (97)
Им совершенно непонятно, что это такое за «самодействующая вооруженная организация населения»? (9)
Намечено, как основное, что ставит их над обществом? (11)
Не видно даже большей частью понимания того, что называет Энгельс государственной машиной. (13)
Поучительно сопоставить с этим общим изложением мысли... (19)
Неудивительно, что когда история Европы подвела рабочий класс практически к данному вопросу... (28)

Известно, что... (29)
 Интересно отметить... (31)
 ...как известно... (32)
 Крайне поучительно, что... (39)
 Но замечательно, что... (42)
 Интересно... (46)
 Было бы неудивительно, если... (46)
 ...разве не ясно без известного подчинения... невозможно функционирование... (49)
 Неудивительно, что... (59)
 Понятно, что... (59)
 Ясно, что... (59)
 Крайне важно отметить, что... (67)
 Понятно, что... (72)
 Тем характернее, что... (90)

Csehov Случилось мне быть у этого самого Савки... (Агафья)
 Позвольте Вам выразиться, всякому насекомому жить хочется (Скрипка Ротшильда)
 Мне живется гораздо тяжелее, чем Вам. (Чайка)
 В жаркую погоду так иногда хочется пить, как мне хочется работать. (Три сестры)
 От меня не скрыто лишь, что в упорной, жестокой борьбе с дьяволом, началом материальных сил, мне суждено победить. (Чайка)
 Гриша положил перед собой »Родное слово«, но ему не читалось. (Кухарка женится)
 ...ей хотелось высказываться. (Кухарка женится)
 У него в законе сказано... (Хамелеон)
 На морде у ней не написано. (ю.)
 Теперь понятно. (ю.)
 Ну, ладно... (Лошадиная фамилия)
 Пеллагее видно, что он хочет ей сказать что-то. (Егерь)
 И для него ясно, что мир изменился. (Унтер Пришибеев)
 Детям интересно бы знать, как этот локомотив не живой. (День за городом)
 Если мне суждено быть в Москве, то так тому и быть. (Три сестры)
 ...непонятно, зачем собралась эта толпа людей... (В Москве на трубной площади)

Népmesék Мудро тебе, мудро добраться до девицы Синеглазке. (Сказка о молодильных яблоках и живой воде)
 Видно, что-то у нее задумано. (Три поездки Ильи Муромца)
 Не требуется мне ни злата, ни серебра, ни камней самоцветных. (Волшебное кольцо)
 Захотелось ему узнать, про что толкует купечество. (Поди туда — не знаю куда, принеси то — не знаю что)
 Вздумалось ему пополдневать. (Иван царевич и серый волк)
 И хочется пойти... (Чудесные яблока)
 ...только старика и видно было. (Иван вдовый сын)
 ...и видно стало в подземную трубу. (ю.)

День ли не терпится старому царю. (Иван меньшей, разумом большой)

8. Szükségesség

Mindhárom irodalmi anyagban igen sűrűn fordul elő. Közülük is a határozószók alkotják a többséget.

9. Érzelmi cselekvés, állapot

- Lenin* Жаль только, что посредством пустой и надутой фразы о «глубоко захватывающей борьбе» обходится насущный... вопрос. (87)
- Csehov* Лень было вымирать. (Брожение умов)
 ...грех мне ожидать. (В бане)
 Дрянь! (В бане)
 Страх, что он может не выиграть. (Детвора)
 Страсть, как гремит. (День за городом)
 Какая охота итти за человека, которому самому есть нечего?
 (Чайка)
 Жаль Вас отпускать! (ю.)
 Охота тебе, Маша! (Три сестры)
 Ужас, как жарко! (Хамелеон)
 Чудно! (Маска)
 Страсть, сколько развелось нынче такого народу. (В бане)
 Обидно стало... (Унтер Пришибеев)
 Ужасно ему приятно, если кто ударит, или обручит кого. (Детвора)
 Возмутительно! (ю.)
 Ведь жалко. (Тоска)
 Грешно его тревожить. (День за городом)
 ...и ей стало стыдно своих пухлых, красных щек... (Хористка)
 И он понял отчего у нее теперь такое странное, радостное лицо,
 и ему стало жутко. (Скрипка Ротшильда)
 Ей уже досадно, что будет иметь успех Заречная... (Чайка)
 ...Как-то странно, что я вижу вас. (ю.)
 Мне весело. (Три сестры)
 Не любит, чтоб человеку было хорошо. (День за городом)
- Népmesék* А старым конюхам завидно. (Иван меньшей — разумом большой)
 ...ему стало хорошо да весело... (Матюша пепельной)
 Страх как хочется по белу свету постранствовать, да матушку
 отыскать. (Три царства — медное, серебрянное и золотое)
 Неохота нам в люди царство отдавать. (Сказка о молодильных
 яблоках и живой воде)
 Жалко матери сына... (Иван вдовый сын)
 Беда, да и только! (Волшебное кольцо)
 ...и боязно царевне. (Чудесные яблоки)
 Легко ей стало, радостно. (Иван вдовый сын)
 Ивану сделалось страшно. (Два брата)

10. Mennyiség, idő, körülmény

Lenin Nincs adat.

Csehov Сбросить порты не хватает у него терпения... (Налим)
 Как это у вас хватило храбрости? (Женское счастье)
 Но уже было поздно... (Злой мальчик)
 Пора бы уж ей быть! (Чайка)
 Пора обратить внимание на подобных господ не желающих подчиняться постановлениям! (Хамелеон)

Népmesék Nincs adat.

Magából a számnevekből alkotott szerkezetek igen sűrűn fordulnak elő mindhárom anyagban, és emiatt példákat sem idézünk.

11. Aktív cselekvés

Mindhárom irodalmi anyagban igen gyakoriak a főnévi igenévi mondatok. Aránylag a legkevesebb Leninnél található. A felszólító értelműek kisebb számarányban fordulnak elő. Mindkét fajtából néhány példát adunk mutatóba:

Lenin Но, если ставить вопрос о государстве, если рассматривать парламентаризм, как одно из учреждений государства, с точки зрения задач пролетариата в этой области, то где же выход из парламентаризма? Как же можно обойтись без него?

Csehov Не забыть мне этой зимы. (В бане)
 Оно, конечно, делать нечего... (Егерь)
 Взять хоть это дело к примеру. (Унтер Пришибеев)
 Кому двум сидеть, а кому третьему стоять. (Тоска)

Népmesék ...а то небыть тебе живому. (Иван меньшей, разумом большой)
 Если съест старику это яблоко — помолодает. (Сказка о молодых яблоках и живой воде)

A következőkben megvizsgáljuk az egyes csoportok előfordulási arányát, bár a feldolgozott anyag és a számbavett szerkezetek csekély volta miatt csak óvatos következtetéseket lehet levonni.

Vannak olyan csoportok, amelyek mindhárom irodalmi anyagban egyaránt előfordulnak. Ilyenek a 4. Létezés tagadása, a 8. Szükségesség, a 10. Mennyiség, idő, körülmény és a 11. Aktív cselekvés jelentéstípusai. Ezek előfordulását kizárólag a szöveg belső tartalma szabja meg. A csoportokon belül nem egyforma az arány, így pl. a mennyiség kifejezésének gyakorisága általában véve felülmúlja az időt és a körülményét, de ez is csak tartalmi tényezőtől függ. Nagyobb számban fordulnak elő a 7. Értelmi cselekvés, állapot jelentéskörbe tartozó kifejezések. Ezt csak részben tudjuk az írásmű tartalmi körével megmagyarázni. Kiütözik az aránytalanság a három stílusréteg viszonylatában. LENINNÉL ugyanis leszámítva a létezés tagadása és az egyéb másutt is gyakori csoport tagjait, az összes személytelen kifejezés számához viszonyítva több, mint háromnegyedét teszi ki a 7. jelentéskörbe

tartozó szerkezetek száma. CSEHOVNÁL ez az arány lényegesen kisebb, alig több, mint a negyedrészt. LENIN művében ugyanakkor alig fordul elő elvétve más jelentéscsoportba tartozó kifejezés. CSEHOVNÁL viszont az érzelem körébe vágó szerkezetek csaknem egyenlő arányban találhatók az értelmi jelentésűekkel. A népmesékben is körülbelül ez az arány a két utóbbi csoport viszonylatában. Ezenkívül CSEHOVNÁL és a népmesékben a fenti két jelentéscsoporton kívül nagyobb számban fordulnak elő az 5. Külső erő által okozott cselekmény jelentéstípusába tartozó kifejezések.

A többi csoport számaránya csekély. A természeti és a testi jelenségekre vonatkozó kifejezések előfordulása a tartalomtól függ, tehát amíg CSEHOVNÁL és a népmesékben elő-előfordulnak, addig LENINNÉL teljesen hiányoznak.

Ha az alanytalan szerkezetek morfológiai alkatát vizsgáljuk meg előfordulási arányuk szempontjából, akkor azt láthatjuk, hogy általában véve azok a típusok szerepelnek a leggyakrabban, amelyek a leginkább előforduló jelentési csoportok lényeges alkotórészei. Így pl. LENINNÉL a visszaható alakú személyes igék személytelen használatban (*разумается, оказалось*), a melléknévi igenév szenvedő alakjai (*намечено*) s a melléknévek (*понятно, ясно*) találhatók meg túlnyomó többségben. Egy-egy morfológiai csoporton belül is eltérések mutatkozhatnak. Így feltehetően a hivatalos stílusban a szükségességet jelentő kifejezések közül az igei alakok nagyobb számban mutathatók ki, mint a határozószók: *следует, подобает, надлежит, придется — надо, нужно*).

Érdekes összehasonlítani a morfológiai és jelentéstani szempontból osztályozott szerkezetek előfordulását egy másik kiindulópontból nézve. Az a négy jelentéstani típus, amely mindhárom irodalmi anyagban egyaránt gyakori, lehet mondani stílusréteg szempontjából közömbös, jórészt olyan morfológiai szerkezetekből áll, amelyek helyett személyes szerkezetet alkalmazni egyáltalában nem lehet, és nyelvtanilag az alanytalanság az egyetlen kifejezési eszköz. Nem így van ez CSEHOV és a népmesék nyelvének jellegzetes, sokszor előforduló kifejezéseinél, amelyek az 5. Külső erő által okozott cselekmény jelentéskörébe tartoznak. Helyettük ugyanis nyelvtanilag könnyen elképzelhető alanyi szerkezet, pl.: *ветром нанесло туман — ветер нанес туман*. Ez másképpen annyit jelent, hogy az abszolút alanytalan szerkezetek előfordulása függ legkevésbé a stílustervezőktől, ezzel szemben a relatív alanytalan szerkezetek fogják adni a stílusvizsgálatok legfontosabb anyagát.

A morfológiai vizsgálatnál különbséget kell tennünk a szerkezetek gyakorisága, egymáshoz való aránya és ugyanazon szerkezet előfordulási száma között. A népmesékben például a *русским духом пахнет* mondat rendkívül gyakori, és lehet mondani a *пахнет* ige használatának szinte kizárólagos esetét adja. Példáink között ezért feleslegesnek is tartottuk megemlíteni.

Ki kell emelnünk azt az igen érdekes jelenséget, hogy a főnévi igenevek az alanytalan szerkezetekben rendkívül elterjedtek. Nyilvánvalóan nemcsak a kutatásunk anyagát szolgáló művekben, hanem a legkülönbözőbb stílusú szövegekben is ez a helyzet, pedig könnyen alkalmazható nyelvtanilag helyette személyes szerkezet is: *если взять к примеру = если возьмем к примеру*.

A vizsgálat tanulságait összefoglalva arra lehet következtetni, hogy a tudományos munkákban túlnyomórészt az értelmi jelentésű alanytalan szerkezetek fordulnak elő, a szépirodalmi szövegekben pedig ezenkívül az érzelmi jelentésűek, továbbá a természeti jelenségek, az idegen erő hatását mutató, valamint a testi érzeteket jelentő kifejezések is. A népmesék és egyéb nép-

költészeti termékek kevésbé alkalmazzák az értelmi jelentésű kifejezéseket, nagyobb számban találhatók meg bennük az érzelmi jelentésű, valamint a testi, természeti és külső erő által okozott jelenségekre vonatkozó kifejezések. Ez egyébként meg is felel a várakozásnak. Kimutathatunk négy olyan jelentéscsoportot, amely többé-kevésbé azonos mértékben minden fajta művészi és beszédstílusban előfordul. Morfológiai szempontból az újabb képzésmódok gyakorisága felülmúlja az eredetiekét. A relatív alanytalan szerkezeteket szívesebben használják olyan írásműben, vagy beszédstílusban, ahol az alany háttérbe szorítása különleges ábrázolási lehetőséget nyújt. A népmesékben a *подхватило её впрямь*-féle szerkezetek igen alkalmasak a mesebeli erők (példánkban a szél) jelentőségének hangsúlyozására.

E csekély terjedelmű anyagra szorítóköző vizsgálati anyag kevés útmutatást ad a mai orosz nyelv stílusrétegeiben előforduló alanytalan mondatokra vonatkozóan. Messzebbmenő következtetések sokkal többretű anyag feldolgozásával vonhatók le, ha az adatok csoportonként többszáz példára támaszkodnak. Célszerűbbnek látszik a kutatást a jelentéstani felosztásból kiindulva kezdeni, mert az egyes kifejezések előfordulása elsősorban azok jelentésével függ össze. Nem mulasztható el azonban az anyag morfológiai alapon való rendezése sem. Véleményünk szerint tanulmányunkban kifejtett alapelvek szerint kellene osztályozni az orosz nyelven kívül a többi szláv, sőt indogermán és egyéb nyelvek alanytalan szerkezeit, és utána megkezdeni a stílusrétegek szerinti vizsgálatot. Joggal várható ugyanis, hogy a következetesebben csoportosított anyag alapján olyan részleteredményekhez jutunk, amelyek némely tekintetben módosíthatják az alanytalanság nyelvi funkciójáról kialakult eddigi felfogásunkat.

IRODALOMJEGYZÉK

1. ГАЛКИНА—ФЕДОРУК - Галкина—Федорук : Безличные предложения в современном русском языке. Вопросы синтаксиса современного русского языка (под ред. Виноградова), Москва, 1950.
2. Грамматика русского языка Академии Наук СССР, Москва, I, 1953 II/1—2/2. 1954. (Grammatika).
3. ИЛЪС — Ильиш : Современный английский язык, Москва, 1948. (AnglJazik).
4. ИЛЪС — Ильиш : О категории состояния в английском языке. Памяти ак. Льва Владимировича Щербы, Ленинград, 1951. (KatSzoszt).
5. ISZACSENKO — Исаченко : Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. I. Морфология, Братислава, 1954. (Gramosztj)
6. ISZACSENKO—Исаченко : О возникновении и развитии «Категории состояния» в славянских языках. Вопросы языкознания, Москва, 1955/6. (Razszoszt).
7. JAGIĆ: Beiträge zur slavischen Syntax, Wien, 1899.
8. KLEMM: Magyar történeti mondatlan, Budapest, 1928 (TörtMondt).
9. MESCANYINOV — Мещанинов : Члены предложения и части речи, Москва, 1945.
10. MIKLOSICH: Subjectlose Sätze, Wien, 1883 (SubSätze).
11. MIKLOSICH: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. IV. Syntax, Wien, 1868—1874 (Syntax).
12. Основные вопросы болгарской грамматики. Институт славяноведения Москва, 1953. (VorBGr).
13. OVSZJANYUKO—КУЛИКОВСКИЈ — Овсянко—Куликовский : Из синтаксических наблюдений. К вопросу о классификации бессубъектных предложений. Известия русского языка и словесности имп. Академии Наук, Ст. Петербург, 1900/5.
14. PESKOVSKIJ — Пешковский : Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1938.
15. PIRASZT — Пипаст : К вопросу о категории состояния в английском. Иностранные языки в школе, Москва, 1951/5.

16. POSZPELOV — Пospelov : В защиту категории состояния. Вопросы языкознания, Москва, 1955/2. (Zascita).
 17. POSZPELOV—Пospelov: Соотношение между грамматическими категориями и частями речи. Вопросы грамматического строя, Москва, 1955. (Gramkat).
 18. SAHMATOV — Шахматов : Синтаксис русского языка, Ленинград, I. 1925., II. 1927.
 19. SAPIO — Шапиро : Есть ли в русском языке категория состояния как часть речи? Вопросы языкознания, Москва, 1955/2.
 20. SCSEBBA — Щерба : О частях речи в русском языке. «Русская речь», новая серия, 2., 1928.
 21. ŠEBECI: Vinogradov: Russkij Jazyk, Zeitschrift für slavische Philologie, Heidelberg, 1952, XXI/2.
 22. Современный русский язык, Москва, 1952. (SzR.Jazik).
 23. TYMOFEJEV — Тимофеев : Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке. Вопросы синтаксиса современного русского языка (под ред. Виноградова), Москва, 1950.
 24. VONDRÁK: Vergleichende slavische Grammatik, II. Göttingen, 1908.
 25. VINOGRADOV — Виноградов : Русский язык, Москва—Ленинград, 1947.
- A zárójelék között a jelen tanulmányban alkalmazott rövidítéseket tüntettük fel. A zárójel hiánya esetében csak a szerző neve jelöli az idézett művet.

FODOR ISTVÁN

A magyar határozott névelő kialakulása

1. A határozott névelő a magyarban külön fejlődés eredményeként jött létre. Vannak ugyan más finnugor nyelvek is, amelyekben van névelő, vagy ehhez hasonló funkciójú elem (végartikulus), így a mordvinban,¹ a finn-lappban, valamint a svéd-lappban;² ezeknek keletkezése azonban szintén sajátos, belső fejlődéssel magyarázandó.

A magyar határozott névelő történeti kialakulásával — mint ismeretes — eddig legrészletesebben RÉGER BÉLA³ foglalkozott félévszázaddal ezelőtt (1905-ben) megjelent tanulmányában. Az ő megállapításainak egy részét elvetve, más részét tovább fejlesztve s némiképp módosítva SIMONYI ZSIGMOND szintén tárgyalja a magyar határozott névelőt, legrészletesebben, bár — mondattani megfontolások alapján — csak függelékként „A jelzők mondattana” c. művében (66—83). GOMBOCZ „Syntaxis”-ában az addigi eredmények rövid és világos összefoglalását találjuk (171—2). KLEMM „Magyar történeti mondattan”-ában a kijelölő jelzőről szóló fejezetben az addigi kutatások rendszeres összefoglalását adja pontos bibliográfiával (315—29).

A legújabb időkben, egyetlen nyelvemlékünknek, a Bécsi-kódexnek teljes anyagát kiaknázva IMRE SAMU írt igen alapos és minden eddiginél részletesebb tanulmányt a határozott névelőnek e kódexünkben való használatáról (MNy. XLIX, 348—59). A jelen tanulmányban főképpen a Bécsi-kódexet megelőző magyar nyelvemlékeknek, különösen a Jókai-kódexnek a határozott névelő kialakulását megvilágító anyagát fogjuk elemezni. A felületes szemlélő azt hihetné, hogy a magyar határozott névelő eredetéről RÉGER és SIMONYI után már nincs mit mondanunk, s e téren újat nem igen lehet felmutatnunk. Ez a vélekedés azonban nem számol két körülménnyel. Először azzal, hogy az utóbbi évtizedekben a külföldi nyelvtudományi irodalom olvasói a határozott névelőnek, valamint a mutató névmásoknak a szerepéről, kialakulásáról, nyelvi jelentőségéről, — főleg PAUL, WUNDT, BRUGMANN, WACKERNAGEL, DELBRÜCK, BEHAGHEL és BÜHLER munkássága nyomán — számos meglepő felfedezésről, megállapításról szerezhettek tudomást, s nem egyszer a régi, főleg a görög grammatikusoknak idevonatkozó tanításairól is kiderült, hogy azok jelentősége nemcsak tudománytörténeti szempontból igen nagy, hanem a mai kutatások szemszögéből sem lebecsülendő. Sőt éppen ezen a téren tanúi lehetünk annak az érdekes jelenségnek, hogy — nagyobb, újabb és gondosabban elemzett anyag ismeretében — olyan megállapításokat

¹ Vö. BUDENZ, Mokska és Erza mordvin nyelvtan 43—4.

² L. erről: HALÁSZ IGNÁC, Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok 37.

³ A határozott névmutató. NyF. XXIV.

tehetünk, amelyek a görög grammatikusok némely felismerését új megvilágításba helyezik.

De az elhamarkodottan ítélők azzal sem számolnak, hogy az anyagnak behatóbb s újabb, modernebb szempontok szerint való vizsgálata rendszerint megtermi a maga gyümölcseit. Az utóbbi időkben sokat hallunk — sajnos, még mindig inkább csak általánosságban — a nyelv és a gondolkodás viszonyáról, arról, hogy a nyelv fejlődése híven tükrözi a gondolkodás fejlődését. Ez a felfogás, amely a nyelvtudomány történetében sohasem volt egészen ismeretlen, de nem mindig került ennyire előtérbe, napjainkban — mint magyarázó elv — egyre fontosabb szerephez jut. De ha a nyelv és a gondolkodás fejlődésének kölcsönös viszonyáról vallott elméleti tételeket valóban komolyan vesszük, ki kell őket próbálnunk a gyakorlatban is, nem feledve a marxizmus-leninizmus klasszikusainak azt a fontos tanítását, hogy minden elméletnek próbaköve a gyakorlat.

Visszatérve ezek után konkrét témánkra, megállapíthatjuk, hogy a magyar határozott névelőnek a távolra mutató névmásból a XIII—XV. században való keletkezését minden eddigi kutató elismerte. Tudjuk, hogy némely nyelvemlékünkben és egyes nyelvjárásainkban a közelre mutató *ez* névmásból is fejlődött határozott névelő (KLEMM i. m. 318), mégis ez nem vált soha általános használatúvá. Másfelől ma már abban is egyetértenek a magyar nyelvészek, hogy a határozott névelő nyelvünkben aligha idegen (német vagy olasz) hatásra, hanem minden bizonnyal belső fejlődés eredményeként alakult ki. Az eredet kérdését tehát ilyen szempontból nem is vetjük fel. Szerintem azonban ma már időszerű annak a kérdésnek a megpendítése, hogyan keletkezett a magyar határozott névelő éppen az említett belső fejlődés folyamán; mikor és hogyan vált névelővé a távolra mutató névmás; milyen fokozatai vannak e fejlődésnek, s hogyan tükröződik ebben a fejlődésben a gondolkodás fejlődése.

RÉGER (i. m. 15) szerint: „A határozott névmutató [= a névelő] olyan névmási jelző, amely a fogalom nevét vagy a fogalom minden tagjára utalja valami viszonylag kiemelkedő közös tulajdonság kidomborítására, — vagy a fogalom nevét a fogalomnak egyik tagjára, egy meghatározott képzetre vonatkoztatja”. Ezt az első olvasásra kissé nehezen érthető meghatározást RÉGER példáival (i. m. 11) megvilágítva azt mondhatjuk, hogy eszerint a határozott névelő a fogalom neve elé járulva utalhat a fogalom egész körére (pl. *a bor alkoholt tartalmaz; a katonaság* harcra van hivatva); ez RÉGER szerint az első eset. Máskor meg a határozott névelő a fogalom neve elé kerülve az illető fogalomnak csak *egy részére, egyedére* utal; (pl. *bemegyek a házba, megittam a vizet, ott megy a sereg*).

Logikai szempontból nem kifogásolható, ha előbb beszélünk az általánosról s csak aztán az egyediről (mint RÉGER teszi). Történeti szempontból azonban teljesen elhibázott volna az efféle osztályozás. Mint erre IMRE SAMU lektori jelentésében felhívta a figyelmemet, RÉGER valójában nem állítja, hogy a névelőnek a *fogalom egész körére* utaló szerepe ősbibb, mint a fogalom *egy részére*, egy egyedére utaló szerepe. Ez legfeljebb kikövetkeztethető RÉGER említett felsorolásából.

A nyelv történeti fejlődés eredménye, s így a határozott névelő is történetileg alakult ki, a gondolkodás fejlődését tükrözve. Márpedig a gondolkodás kétségtelenül az egyesből kiindulva haladt az általános felé, a konkrétól az elvont felé. Ennélfogva történetileg feltétlenül előbb kezdték használni

a határozott névelőt az egyedinek, a konkrétak a kijelölésére (*bemegyek a házba, ott megy a sereg*), mint a fogalom egész körének nyomatékos megjelölésére (*a bor alkoholt tartalmaz; a katonaság harcra van hivatva*).

RÉGER imént említett osztályozását nem tudjuk elfogadni, ha azt, amit a mutatónévmás és a névelő kialakulásáról mondott, egybevetjük a legrégebb görög grammatikusoknak idevonatkozó megállapításaival.

2. A két legjelentősebb ókori görög grammatikus, DIONYSIOS THRAX (i. e. II. század) és APOLLONIOS DYSKOLOS (i. u. II. század) közül az utóbbi foglalkozott részletesebben a mutató névmásokkal és a névelővel. Külön könyvet írt *Περὶ ἀντωνυμίας* (A névmásról) címen;⁴ ezenkívül mondattani művében (*Περὶ συντάξεως*⁵), amely az első ilyenműve az európai irodalomban, szintén több ízben tárgyalja a mutató névmásokat és a névelőt. APOLLONIOS DYSKOLOS-tól ered a mutató névmások kétféle funkciójának, a közvetlen rámutatásnak (*δείξις* 'demonstratio ad oculos'), valamint a visszamutatásnak (*ἀναφορά*) megkülönböztetése. Mármost: mi a *δείξις* és mi az *ἀναφορά*? Ezt APOLLONIOS DYSKOLOS többször is kifejti, legvilágosabban talán akkor, amikor az *ἐκεῖνος* 'az ott' és a *οὗτος* 'az ott, tenálad' névmás használatáról szól: „Amikor *ἐκεῖνος* és *οὗτος* nem a szemünk előtt lévőkre mutatnak, hanem visszamutatnak, akkor arra kell gondolnunk, hogy ezeknek a rámutatása gondolatban történik, úgyhogy ezek némely esetben szemünk előtt levőkre mutatnak, máskor meg csak gondolatban mutatnak valamire”.⁶ A mutató névmással tehát APOLLONIOS DYSKOLOS szerint nemcsak valami szemünk előtt levőre mutathatunk rá, hanem — gondolatban — vissza is utalhatunk velük valamire; a közvetlen rámutatás a *δείξις*, a visszamutatás az *ἀναφορά*.

Ezek közül vajon melyik az eredetibb? Tudós szerzőnk efelől sem hagy bennünket kétségben. A névmásról írt művében az *ἐκεῖνος οὗτος* és *αὐτός* névmások közti különbségről értekezve, ezeket mondja: „*ἐκεῖνος* és *οὗτος* rámutató névmásként használatosak, s valamely személyről közvetlen ismeretet nyújtanak; *αὐτός* ellenben valamely, már említett személyre mutat vissza. Az *αὐτός* tehát akkor helyénvaló, amikor az *ἐκεῖνος*-szal közvetlenül történt rámutatásra utal vissza; ellenben az *ἐκεῖνος*-szal és *οὗτος*-szal nem mutathatunk vissza az *αὐτός*-ra, mivel első az az ismeret, amelyet a deiktikus [= közvetlenül rámutató] névmások nyújtanak” [= *πρώτη . . . γνώσις*].⁷ Más alkalommal pedig, mondattani művében APOLLONIOS kifejti, hogy a visszamutatás, az *ἀναφορά* a *δείξις*-szel szemben csak másodlagos ismeretet (*δευτέρα γνώσις*) eredményez.⁸

⁴ Modern kiadása R. SCHNEIDER—G. UHLIG, *Grammatici Graeci, Voluminis primi fasc. I.* Lipsiae, 1878, 3—116.

⁵ G. UHLIG, *Grammatici Graeci, Partis secundae, Vol. II.* Lipsiae 1910. 1—497.

⁶ *Περὶ συντ.* 12. (UHLIG 135—6): *ὁπρὶνὰ μὲντοι τὸ ἐκεῖνος καὶ τὸ οὗτος ὁ δεικνῶν τὰ ὑπ' ὧν, ἀναφέρουσι δέ, δεῖ νοεῖν ὅτι ἢ ἐκ τούτων δείξις ἐπὶ τὸν νοῦν φέρεται, ὥστε τὰς μὲν τῆς ὄψεως εἶναι δείξεις, τὰς δὲ τοῦ νοῦ.*

⁷ I. m. B 10 (UHLIG 134): *ἔστιν καὶ οὗτος φάναι δι' ὃ ἀντονομάζεται προκατελεγμένον, διὰ τούτου ἐπιδέχεται τὴν ἀναφοράν, εἶγε ἰδίωμα ἀναφορᾶς προκατελεγμένον προσώπων δευτέρα γνώσις, ἢ ἐπαγγέλλεται ἢ αὐτός ἀντωνυμία.*

⁸ *Περὶ ἀντων.* 77 b (UHLIG 61): *ἢ μὲν ἐκεῖνος καὶ ἢ οὗτος δείξιν σημαίνουσι, τὴν ὑπόγνωιν γνώσιν τοῦ προσώπου παριστάσιν, ἢ δὲ αὐτός ἐπ' ἀναπολούμενον πρόσωπον φέρεται. ὀρθῶς οὖν ἐπὶ τὴν διὰ τοῦ ἐκεῖνος δηλουμένην δείξιν ἐπαναπολεῖται ἢ αὐτός, οὐκέτι μὲντοι <ἢ> ἐκεῖνος ἢ οὗτος ἐπὶ τὴν αὐτός δόναται ἀναπέμπεσθαι πρώτη γὰρ ἢ διὰ τῶν δεικτικῶν ἀντωνυμιῶν γνώσις.*

Röviden összefoglalva mindezt, kimondhatjuk, hogy APOLLONIOS DYSKOLOS 1. a mutató névmásoknak közvetlen rámutató (deiktikus) szerepét határozottan és világosan megkülönböztette ezeknek visszamutató (anaphorikus) szerepétől; 2. e kétféle szerep közül az elsőt, a közvetlen rámutatást tartotta eredetibbnek, közvetlennek, a másikat, a visszamutatót pedig csak másodlagosnak; 3. a visszamutatót gondolatban való rámutatásnak tekintette.

Lássuk mármost, mi lett a további sorsa e fontos felismerésnek. WUNDT lényegében ugyanazt mondja a mutató névmásokról, amit APOLLONIOS DYSKOLOSnál láttunk, BRUGMANN azonban az indoeurópai nyelvek mutató névmásairól írt, s klasszikusnak tartott akadémiai értekezésében a mutató névmásoknak ezt a kétféle funkcióját nem tartja élesen elkülöníthetőnek. Szerinte is kétségtelenül első a mutató névmásnak közvetlen taglejtéssel kísért rámutató használata. Úgy gondolja azonban, hogy e használattól alig észrevehető s szinte elhatárolhatatlan átmenet vezet a mutató névmásnak visszamutató, anaphorikus használatáig. A mutató névmásnak legeredetibb használatát ő is az olyanféle esetekben látja, amikor valamely személyre vagy tárgyra ujjunkkal közvetlenül rámutatva mondjuk: *ez volt az!* *az volt!* Igenám. — folytatja tovább BRUGMANN — csakhogy egy előttünk elmenő személyre utalva ujjal való rámutatás nélkül, legfeljebb csak fejünk bólintásával kísérve is mondhatjuk: „*Ez X. Y. volt*”. Sőt a mennydörgésről is kijelenthetjük, hogy „*Ez aztán jókorát csattant*”, vagy egy először hallott dalra célozva is megjegyezhetjük: „*Ezt [a dalt] még nem hallottam*”. Ez utóbbi két esetben szó sem lehet közvetlen, ujjal való rámutatásról, mégis — BRUGMANN szerint — ezek lényegükben alig különböznek a mutató névmásnak legősibb, legtermészetesebb használatától.⁹

Végeredményben tehát BRUGMANN nem lát lényegbevágó különbséget a mutató névmásnak fent elemzett használataiban; a fokozati különbséget — mely nyilvánvaló — nem tekinti minőségi különbségnek. A tőle való s az imént idézett példák, mint kissé figyelmesebb vizsgálat után kiderül, más-más érzékszervünk adataira vonatkoznak. Az előttünk lévő személyt vagy tárgyat szemünkkel látjuk; a mennydörgés robaját vagy az elénekelt dalt pedig fülünkkel halljuk. Mégis, ezek mindegyikére utalhatunk az eredetileg nyilvánvalóan csak térbeli használatú, ujjal való rámutatásra használatos mutató névmás segítségével. Nem nehéz belátnunk azonban, hogy nemcsak a hallás és látás nyújtotta érzéklés adataira, hanem többi érzékszervünk adataira (tehát a tapintás, az ízlelés és a szaglás) nyújtotta érzékletekre is utalhatunk a mutató névmás segítségével. Mondhatjuk tehát: „*Ez aztán finom szövé*”. „*Ez a legkellemebb íz*”. „*Ez a legfinomabb illat*.” Az ilyen esetekben az ujjal való rámutatás részben lehetetlen, részben pedig fölösleges és nem is szokásos. Helyes-e a mutató névmásoknak az efféle mondatokban való használatát rangsorba állítanunk? Szerintünk igen; legalább is helyénvaló utalnunk arra, hogy a mutató névmások eredetileg, legrégebben minden bizonnyal csak a térbeli tájékozódásra szolgáltak; más, nem térbeli érzéklésre vonatkozó használatuk feltétlenül későbbi, másodlagos. Ezért nem érhetünk egyet BRUGMANNnal, aki a mutató névmások használatának fokozatos kiterjedését nem tartja szükségesnek elemezni; e használat különféle mozzanatait nem különíti el s nem veszi észre bennük a fokozatos fejlődést.

⁹ Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen 13 k.

Pedig a fejlődés nyilvánvaló ezen a téren is. Mert vannak esetek, amelyekben a mutató névmás még a fentieknél is elvontabb használatú. Ha egy elhangzott kijelentésről azt mondjuk: „*Ez nem igaz; ez nem felel meg a valóságnak; ez hazugság*”, akkor a mutatónévmással nem egyszerűen valamely érzékszervünk szolgáltatta érzékletre, hanem valamely kijelentésre, állításra, valamely összefüggő szövegre, tehát egy egész mondatra, esetleg több mondatra vagy valamely mondatra mutatókat visszafelé. A mutató névmásnak erre a használatára kellő nyomatékkal hívja fel figyelmünket PAUL. Szerinte a mondatban fejlődése szempontjából rendkívül jelentős lépés volt, hogy a mutató névmással, amely eredetileg csupán valamely, a szemléletben éppen adott mozzanatra utalt, valamely kijelentésre is visszamutattak. A mutatónévmás ugyanis *egy egész mondatra vagy valamely mondatra* is vonatkozhat.¹⁰ PAULnak ezt a megállapítását, mint ismeretes — BÜHLER a maga nyelvelméletében igen fontos szerephez juttatta, amikor kifejtette, hogy a mutató névmás visszamutató, anaphorikus használatában maga a szövegösszefüggés válik mutató mezővé.¹¹ BÜHLER részletesen foglalkozik az anaphorával, melyet a legfigyelemreméltóbb nyelvi mutatásnak tart, s a nyelv kifejezőképességének fejlődésében a mutató névmásoknak visszamutató, anaphorikus használatát igen fontos körülményként értékeli.¹² A jeladó és a jelvevő (így nevezi BÜHLER a beszélőt és a beszélőtársat, a hallgatót) a szöveget, a közlést összefüggő egésznek tekinti, s annak egyes részeire visszamutat, sőt bizonyos körülmények között nemcsak vissza, hanem előre is.¹³

Ezúttal nem lehet célunk a mutató névmások szerepével kapcsolatos elméletek ismertetése. A mi szempontunkból most az a lényeges, hogy eredményként megállapítsuk: a mutató névmásnak legősibb, legeredetibb és legtermészetesebb használatából, a kézzel való közvetlen rámutatásból finom fokozatok vezetnek a gondolatban való ráutalásig, majd a szövegösszefüggésen alapuló vissza- és előremutatásig, tehát a deixistól az anaphoráig. A mutató névmások használati körének ez a bővülése az emberi gondolkodásnak a fejlődésében a konkrétól az absztrakt felé való fokozatos haladást tükrözi.

3. Ezek után térjünk vissza a határozott névelő eredetéhez. A határozott névelő a legtöbb nyelvben, így a görögben és a magyarban is a mutató névmásból fejlődött. Ezt eddig is tudtuk. De a fentiek ismeretében feltehetjük a kérdést: a mutató névmásnak melyik használata, a deiktikus vagy az anaphorikus használat tette-e lehetővé a határozott névelő kialakulását? Ez a kérdés nézetünk szerint alapvető és mégis, RÉGER és SIMONYI fejtegetéseiben fel sem merült. Pedig már APOLLONIOS DYSKOLOS így kezdte a görög határozott névelőre vonatkozó fejtegetéseit: „... a névelőnek sajátja az anaphora, melynek lényege az imént említett személyre való visszamutatás”.¹⁴ Majd ezután az alábbi sorrendben a görög határozott névelő használatának követ-

¹⁰ Prinzipien⁵ 148—9: „Es war für die Entwicklung der Syntax ein höchst bedeutender Schritt, dass dem Demonstrativum, dem ursprünglich nur die Beziehung auf etwas in der Anschauung Vorliegendes zukam, die Beziehung auf etwas eben Ausgesprochenes gegeben wurde... Das Demonstrativum kann sich auf einen ganzen Satz oder auf ein Satzglied beziehen...”

¹¹ Sprachtheorie 386: „Unser Ergebnis lautet, der Kontext selbst werde zum Zeigfeld erhoben in der Anaphora”.

¹² I. m. 385—97.

¹³ I. m. 389.

¹⁴ Περὶ συντ. 43 (UHLIG 38): „Ἔστιν οὖν, καθὸ καὶ ἐν ἄλλοις ἀπεφηνάμεθα, ἴδιον ἀρθρον ἢ ἀναφορά, ἢ ἐστὶ προκατειλημμένου προσώπου παραστατικῆς.

kező négy esetét tárgyalja: 1. „Visszamatathatunk valamely névszóra *κατ' ἐξοχήν*, amikor például azt mondjuk: *οὗτος ἐστὶν ὁ γραμματικὸς* ez a grammatikus'. Ezzel azt juttatjuk kifejezésre, hogy 'a legeslegkülönb', hogy úgy mondjuk 'ὁ γραμματικώτατος'. Ugyanígy abban is, hogy ὁ ποιητῆς 'a költő' a névelő... az így nevezettnek mindenképp felett való kiválóságára és mindenkit felülmúló tudására utal...". 2. „Utalhat a névelő az egyedi birtoklásra is. Mert az, hogy *δοῦλος σου ταῦτα ἐποίησε* 'szolgád tette ezeket', a szolgák tömegét idézi eszünkbe [értsd: valamely közelebből meg nem nevezett szolgára utal csupán]; névelővel azonban ὁ δοῦλος σου ταῦτα ἐποίησε 'a szolgád tette ezeket' az egyedi birtoklást jelöli [értsd: valamely meghatározott személyre utal]". 3. „A névelő magában véve egyszerű visszamatásra is szolgál, amikor ilyesmit mondunk: ὁ ἀνθρωπος ἦλθε σε ζητῶν 'az ember eljött és keresett téged'; ὁ γραμματικὸς σε ἐζητεῖ 'a grammatikus keresett téged'. Ilyenkor nem annyira valamely hallomásból ismert grammatikusról, hanem inkább az előttünk levőről van szó." 4. „Az is előfordul — fejezi be fejtegetéseit APOLLONIOS DYSKOLOS —, hogy a névelő valamely később szereplő személyre utal. Ilyenkor az illető személy meghatározatlannak látszik. Amikor például azt mondjuk, hogy ὁ τυραννοκτονήσας τιμᾶσθω 'a zsarnokölőt tisztelni kell', akkor valamely eljövendő személyre mutatunk..."¹⁵ [= arra, aki majd megöli a zsarnokot].

APOLLONIOSnak ez a csoportosítása lényeges jegyeket ragad ugyan meg, de történetileg tekintve éppolyan elhibázott, mint RÉGERÉ. Kétségtelen ugyan is, hogy sorrendben a tőle előszámlált esetek közül a harmadik a legrégebb, legeredetibb ('az [az] ember eljött és keresett téged'), mivel ez áll legközelebb a közvetlen rámutatáshoz. Ezután az egyedi kijelölés esete következik, mely nála is második ('[az] a szolgád tette ezeket'). A jövőre való mutató ('a zsarnokölőt tisztelni kell') csak ezután következhetik. Legutoljára kell azonban helyezni a tőle először említett esetet, amikor a költőről, a grammatikusról beszélünk, aki a fajt képviseli. Ez már nem egyedi, hanem általánosító visszamatató; ezért a gondolkodásnak fejlettebb, elvontabb fokát képviseli.

Ezt tanulságként jó lesz megjegyeznünk, hogy a magyar határozott névelő eredetének kérdésére visszatérve — helyes úton haladhatassunk.

A külföldi nyelvtudományi irodalomban az utóbbi évtizedekben döntő jelentőségűnek tartják annak megállapítását, hogy valamely régi szövegben a kibontakozni kezdő névelő deiktikus vagy anaphorikus használatú mutató névmás-e. Régebben — úgy, mint nálunk RÉGER és SIMONYI is — kizárólag a deiktikus szerepű mutató névmásból származtatták a névelőt; újabban éles különbséget tesznek a kétféle lehetőség között, s egyre többen vannak, akik — mint különösen BEHAGHEL — határozottan állítják, hogy a határozott névelő kizárólag az anaphorikus használatú mutató névmásból fejlődött.¹⁶

Ennek az újabb időkben olyan jelentőssé vált felismerésnek a fényénél a magyar határozott névelő történeti kialakulása is egészen új megvilágításba kerül. Fény derül egy jelentős magyar nyelvtörténeti folyamatra, melyet eddig — kellő fogalmi megkülönböztetések híján — nem láthattunk elég élesen.

4. A magyar határozott névelő kialakulása szempontjából figyelembe

¹⁵ *Περὶ συντ.* 43 (UHLIG, 38—9).

¹⁶ *Deutsche Syntax I*, 33: „Der bestimmte Artikel stammt aus dem anaphorischen Pronomen — nicht aus dem deiktischen — wie vielfach angenommen wird...”

veendő legrégebb adatok a Halotti Beszédből valók. Az a rész, amelyben az *oz* négszer is előkerül, a következő: „Heon tilutoa wt *ig fa gimilce tvl. Ge || munda neki meret nu(m) eneyc . yfa ki nopun emdul oz gimil/ || tvl . halal nec halalaaal holz. Hadlaua choltat terumteve iften || tvl . ge feledeve. Engede urdung intetvinec . ef evec oz tiluvt || gimil/tvl . ef oz gimil/ben halalat evec. Ef oz gimil/nec vvl || keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.” ZOLNAI GYULA (Nyelvemlékeink 66) úgy véli, hogy itt *oz* még inkább mutató névmás és nem névelő, még pedig azért, mert a mai használat szerinti mutató névmással helyettesíthetjük. Ezzel szemben RÉGER a következőképpen vélekedik: „Az nagyon valószínű, hogy az első esetben („az gyimelcstül”) mutató névmással van dolgunk, mert az előző mondatban az *egy* számnévvél egyedesítés van a gyümölcs fogalma, s így ez az erős egyedesítés nem maradhat el akkor sem, amikor a gyümölcs legkiemelkedőbb tulajdonságáról van szó — arról ti., hogy az embernek nem szabad belőle ennie —, de nem tudunk okot arra, hogy ez az erős egyedesítés azután is megmaradjon, amikor már felesleges. Ha ugyanis a gyümölcs fogalma először az *egy* számnévvél, azután a mutató névmással meg van már határozva, az újabb erős egyedesítés teljesen felesleges. Az az utóbbi eset tehát valószínűleg névmutató s [= névelős] kifejezés”¹⁷ (i. m. 17). A dolog azonban nézetünk szerint korántsem ilyen bonyolult. Semmiképpen sem fogadhatjuk el, hogy a fenti négy eset közül az első gyökeresen különbözik a többi háromtól, s hogy az *oz* az elsőben még mutató névmás, a többiben azonban már határozott névelő! A megoldást egészen máshol kell keresnünk. A Jókai-kódexből vett példák tömegével fogjuk majd igazolni azt az ómagyar korban uralkodó nyelvszokást, mely szerint az anaphorikus mutatónévmás, mint a határozott névelő csírája, többször egymás után (sőt szinte következetesen minden egyes esetben) visszamutat a legelőször említett tárgyra!*

De lássuk csak a HB. szövegét. Először szóba kerül benn *ig fa gimilce* —, melytől Isten tiltja Ádámot. Ettől kezdve ez a *gyümölcs*, mint már egyszer megnevezett s ennél fogva ismertnek tekintett tárgy szerepel, s mindannyiszor, ahányszor szóba kerül (a szövegben összesen négszer!), visszamutató névmás áll előtte, tehát *oz gimil/* minden esetben azt jelenti, hogy 'a már említett, ismert, megnevezett gyümölcs'. Méghozzá ez a használat a közvetlen anaphorának az esete, amelyben mindenütt ugyanaz a szó szerepel. Az *oz* tehát ezekben az esetekben még valójában mutató névmás, csak hogy mindig anaphorikus. A Jókai-kódexből tucatjával idézhetnők a hasonló eseteket. Egyik legszemléletesebb példa a következő: JókK. 146: „... vala Eugubia varasanak tartományaban *egy zernyw farkas* ...”. Ez a farkas első említése a szövegben. Ettől kezdve, valahányszor szó van róla, mindig anaphorikusan találjuk, így például uo.: „De maga fegyuererek sem arthatnakuala az *mondot farka/nak* fogay ellenn ...” [= *Nec tamen sic armati valebant dicti lupi mordaces dentes ... evadere*]*|ua. 147: „zerze magat az *mondot farka/nak* eleybe menny ...” [= *obviam dicto lupu*] | ua. 148: „Az *zewrnyew farcas* [= *lupus ille terribilis*] mendeneftewlfoguän zaya felnyttauan zent ferencz ellen futtuala...” | ua. 149: „Es az *farkas* [= *Et lupus*] ... mutattyauala menden keppen fogadny azokat kyket zent ferencz monduala.” | ua. 149–50: „Es az *farkas*

¹⁷ Én ritkítottam. — B. J.

* A Jókai-kódex mintájával szolgáló latin szövegrészeket KELEMEN JÓZSEFnek baráti szívességgel rendelkezésemre bocsátott kéziratosszerű összeállítása alapján közlöm.

tettetes yegyet [= Et lupus signum evidens ... fecit] kyt feye haytuan fogaduala tenny mend azt kyk neky paranczoltatnakuala" | uo.: „az farkas fel emele elfew yob labat...” [= lupus etiam levavit pedem anteriorem dexterum] | uo.: „Es az farkas legottan el megyenuala zent ferencznek vtanna...” [= Et lupus obediens cepit statim iter] | uo.: „...gyewlekezenek: holot zent ferencz lakozykuala az farkasual...” [= quia sanctus Franciscus ibi erat cum lupo] | ua. 151: „Tegyetek penetenczet es afarkastol meg zabadoyt tyteket vr yften...” [= et a lupo liberabit vos] | uo.: „Es en az farkalert kezel-lezek” [= pro fratre lupo] stb. Így megy ez a fejezet végéig, ahol ezt találjuk: ua. 153: „Az vtan az farkas [= frater lupus] meg aguan meg hala Mert ez mondot farkasnac [= dicti lupi] bekefezes es engedelmes bekefezen az polgarok ygen bankodanac...” Ügyanezt az anaphorikus használatot találjuk a Jókai-kódexben másutt is. Felesleges ezek után bizonygatnunk, hogy a HB.-ben is ezzel van dolgunk.

A HB. után időrendben, mint olyan összefüggő szövegmélek, amelyben van valami nyoma a névelő használatának, a Gyulafehérvári glosszák következnek.* Ezeknek a szövegében is előfordul az *oz*, mégpedig a következő négy sorban:

„Chudalatu' míuín(e)c ielenetuiben
vnu(n) zaiual mu(n)dut ígen(e)c tonofagaban
fce(n)t oltaru(n) kuner kepeben.
oz kerezt fan figeu kepeben.”

Ennek latin mintája így hangzik:

„In mirifici operis indicio.
In uerbi oris sui testimonio.
In sacri altaris misterio.
In sui ymaginis ueltigio”

(ÓMolv. 137).

Az itt szereplő *oz*-ról RÉGER azt írja, hogy ez már névelő (nála: névmutató), de óvatosan hozzáteszi, hogy ez a nyelvemlékünk: „szaggatottsága miatt nem tekinthető olyan szövegnek, amelyben az artikulusz szabályszerű alkalmazását vagy nem-használatát megállapíthatnók” (i. m. 18). Az EtSz. határozottabb; ezt tartja az első biztos adatnak a névelőre (I, 188). Alább, a Jókai kódexből vett adatok elemzése során ki fogjuk mutatni, hogy az *oz*-nak ez a használata felfogható közvetett anaphorának: a *szent oltár* mint előbb szereplő képzet felidézi az ott levő keresztfát, ilyen módon mintegy visszautalás történik az oltárra, csak más szóval. De felfogható általános anaphorának is: a keresztfa ebben az esetben a beszélő tudatában mint általánosan ismert tárgy szerepel, ezért utal rá a mutató névmással 'az [= az ismert] keresztfán függő képeben'.

A Kónigsbergi Töredékben névelős kifejezésnek szokták tekinteni a következőt: „Ez *oz* yften mynt,, evt esmeriuc || quit sceplev nem illehet”.

* Az ÓMS-ban semmi nyoma sincs a névelő használatának. Talán azért, mert vers? — IMRE SAMU megjegyzése szerint azonban e nyelvemlékünk versváltának említése aligha lehet kielégítő magyarázat. Egyetértek vele abban, hogy ezt a kérdést majd még külön is meg kell vizsgálni.

Az EtSz. I, 188, valamint B. LŐRINCZY ÉVA (A KT. és szalagjai 79) szerint ez a magyar nyelvtörténetben az előbb tárgyalt után a második határozott névelő. Ezzel a megállapítással is vitába kell szállnunk, két okból is. Először is azért, mert az *oz* ebben a szövegösszefüggésben olyan rámutatást fejezhet ki, melyre a *mynt evt efmeriuc* vonatkozik. Az effélére elég gyakran van példa a Jókai-kódexben. Ilyen az szerepel például a következőkben: 93: „Az bekelegnek tetelerewl mykort az barátok valnakuala haborot” | ua. 105: „Es vegelleg keryetek ew tewlewkw az elfew kereft hogy fogagyak nektek, hogy . . .” | ua. 117: „Bodog ferencznek az gyewtremerewl mykoron latuala gonoz barátokot” stb. A mutató névmás ezekben kétségtől kívül összefüggésben van a mellékmondat élén álló elemmel (*az . . .*, mikort; *az . . .*, hogy; *az . . .* mykoron). Ugyanilyen kapcsolatot fedezhetünk fel a KT. fent idézett mondatában is: „*oz . . .*, mynt”. De gondolhatunk arra is, hogy az *oz*-ra a *quit* kezdetű mellékmondat vonatkozik, s ezért kitétele természetes és szükséges; tehát a mondat szerkezete ez: „*ez az isten . . .*, *kit* szeplő nem illehet”. Ebben az esetben is az *oz* inkább még mutató névmás, mint névelő. Erre a lehetőségre — nagyon helyesen — IMRE SAMU (MNY. XLIX, 350) is felhívta a figyelmet.

5. Lássuk ezután első terjedelmes magyar szövegemlékünket, a Jókai-kódexet. Megvizsgáltuk ennek egész szövegét és figyelembe vettünk minden olyan mondatot, amelyben határozott névelő mutatkozik. Az ilyen módon egybeállított anyagot az alábbi szempontok szerint rendezhetjük. Először az *az*-nak egyes, egyedi tárgyakra visszamutató használatával, majd pedig általános visszamutató funkciójával foglalkozunk. E két főcsoporton belül az anyagot alcsoportokba fogjuk osztani. Lássuk ezek után az első csoportot, amelybe az egyedi visszautalás esetei tartoznak.

I. Egyedi visszamutatás

A mutató névmásból lett névelő efféle anaphorikus szerepében olyan tárgyakra mutat vissza, amelyek a szövegben közvetlenül az előbbi mondatban vagy az előző mondatok valamelyikében már szerepeltek. Aszerint, amint a visszamutatásban ugyanaz a szó, vagy valamely más, rokonértelmű szó vagy rokon fogalom szerepel, e csoportot kisebb alcsoportokra oszthatjuk.

A. Közvetlen visszamutatás. 1. A névelővel ellátott névszó olyan fogalmat ismét, mely a megelőzőkben valamilyen módon már szerepelt.

a) A névelővel ellátott szó ugyanaz, mint amely fentebb már egyszer előfordult. A Jókai-kódexben erre igen sok példát találunk. Hogy ezek gyakoriságát némileg érzékeltessük, bemutatjuk az alábbi anyagot:

JókK. 1.: „ven maganak tizenket apoftalt . . . [= *assumpsit sibi duodecim apostolos*] . . . Es mikeppen *az* scent appaftalak voltak mend ez vilagnak czudalatosok . . .” | ua. 3–4: „vr Bernald tewn ewn tulaydon kamarayaban agyat czynaltattny . . . De zent ferenc *akamoraba* hogy mene . . .” [= *statim ut intravit cameram*] | uo. „agyat czynaltattny . . . legottan lehagyta magatt *az* agyra mutattuan magatt alonny akaratyauual . . . [= *statim proicit se in lectum*] | uo. „. . . felkele *az* agyrol” [= *surgit de lecto*] | ua. 6: „De my vymadlagonban keryenk my vronktol iefus cristuftol . . .” Es *az* vymadlagot harmad ydeyg vonuan . . .” [= *oratione usque ad tertiam pro-*

lata] | uo. „hogy meltolyon nekenk mutattnya myfalnak charmad nytalan ... Ez felelmondott pap vewue az myfaalt ... [= sumpsit sacerdos praedictus missale] ... Megnyta az myfalt ... [= aperuit Evangelium] | ua. 9: „es mene az helyre holot vala frater Bernald ... Es mycorth jutottuolna az herre ...” | uo.: „ffrater bernald lakykuala egy erdewben ... Tehat zent ferenc mene el az erdewbe ...” [= Tunc sanctus Franciscus accessit in silvam] | uo. „... zent ferenc ymbaran yelenleges vala benne tebzer ...” ... fem oda mene fem vele zola az zent ferencuel ...” [= nec locutus fuit sancto Francisco] | ua. 13: „vyuen vele egynehan tarfokot ...” „... mene zent Jacabhoz az egyeb tarfyual ...” uo.: „lelenek nemynemew felden egy betteget ... Meglele frater benhardoth es az neky hagyott betegegeth tekelleteft ...” | ua. 14: „nemy ygen zepp hews ruhauaal eltezet ... yewue az kappura ... De mene frater maffeus az kappuhoz es megnyta Es monda az hewfnek ... [= ait illi iuveni] ... De az hews felele [= et iuuenis respondit] | ua. 15: „De frater maffeus mykort meg mondottauolna frater yllefnek hogy menne az hewfhewz ...” | ua. 15: „de menyel fkwelged nekem frater Elyaft ... Es mert azonkezbe az frater ylles kefekuala yewnye ...” | ua. 16–17.: „De frater ylyes megharagwan: sebefseguel belteue aytayat ... De az ylyes mykoron volna az zerzetnek vikaryufa ...” | ua. 18: „Myre kefel altalmened ez vyzen ... Ky ffelele mert az vyznek mellegeyrt kyt latok felek vezedelmett ... [19] ... es kezett foguan frater Bernaldot zemnek egy pyllontafaban az vyznek maffelere egezen uette ...” | ua. 21: „Azert nemely belez byro ... monda ew zyeben ... 22: „de az Byro mykoron ew nagy regulayanac alatyat meg oluaftauolna ...” | ua. 22: „ha valaky adna nektek ekel helyet holot ...” „Tehat amondot Byro ... az ygeret helet neky ada ...” | ua. 26: „Mert mykoron Parufia feldeben voltuolna egy to mellet ... ewtett vettne altal az tonak nemynemew zygetebe ...” | uo.: „zent fferenczet az mondot zyget || [27] bet altal vyue ... leuettuen az mondat zygetben kere ew hordoyat ... ew hordoya elky fordola az zygetbelew ...” | ua. 37: „Es ew czudalatus p[re]dicacioyatol yllettetett ... Azert az p[re]dicac[i]o || [38] meg leuen Monda szent ferencznek ...” | ua. 38: „tusciaban egy hegyen: ky hyutatyk aluerne new hegynek ... ha neked es tarfidnak kell az hegy ... neked adom ...” | uo.: „Es te meg mutaffad az hegyet ewnekyk ...” | ua. 39: „vaganak agakot ... Es az agakban zerzenek nemy hayleket” | ua. 43: „lata egy zepp tewzeflangot ... Es az langbol zo zozatlikuala ... zent fferencz ky teryez || [44] tyuala ew kezeytt ez felewl mondot langbalol De az lang el menuen: frater leo kezde losan oda menny ...” | ua. 45: „Es azt ew rola es egyebkrewl eurewmest bezellyuala ... De az egyebkrewl nem tudok mytt ...” | ua. 48: „Es harmad adas leuen En terdre haytam magamot... Es legottan meg adatek nekem e[r]teni: hogy az harmad adas yegyez aranyas engedelmesseget” | ua. 49: „nagy zent kerestnek ydnepe fele ... kyrewl voltak tanoc mend az pazorok: kyk az felben czordauaal vygызnauaknak Cristufnak gyczeretyre ...” | ua. 50: „ky vala zent fferencznek tarla ... [51] Es az frater ferenc te tarfod es ew attya karhozott ...” | ua. 61: „lata tewzes vyllagoffagot ewrya zallanya menbelew ... Es halla zozatott az vylagoffagbalol ew uele zolny ...” | ua. 63–4: „Mykeppen reyttethtyuel ewneky teb tarfy ewrzewtek Es azzonkeppen frater leo ... Azert az frater leo gyakorta erdemle latny zent attyat egbee felemeletleny ...” | ua. 65: „De zent ferencz ew febynek helyt hagy csak frater leonak ylletny ... Es frater leo mendennapon kewlewmb [ruh] vy ruhauaal kewtewzyuala az czu-

dalatof valzegeknek he- febenek helytt vernek meg tartafara . . .” | ua. 66: [Zent febekrewl ualo czuda] . . . MEne czudalatoffagual legenek Az zent ferencznek zent feby meltoc: Teczyk az nemynemew esmeretes czudaban yelenfegeft mutatuan . . .” | ua. 71: „ez mondot alazatoffagnak zerelmeben . . . Myglen az fenefleges alazatoffagot ew lelkeben nem erzene lenny . . .” | ua. 105: „Es hoztonk nektek yo kenyert es bortt . . . Es ra tegyetek akenyert es az bortt . . .” | ua. 159–60: „atyanak hyzed yftennek zentet ferenczet . . . es legottan mendennek elewtte yara egezzen az zentnek cudalatos hatalma myatt . . .” stb., stb.

b) Néha a névelővel ellátott szó alakilag kissé különbözik attól, amelyre a visszamutatás történik: JókK. 17–8: „gonzozol tezed ylyes es keuelewl ky el ewz zent angyalokot . . . Tertenek hogy az angyal ez mondot fratertol eltere . . .” | ua. 27: „vele nem vyn hanemczac ket kys keneret . . . Es ez felewl mondot ket kenerektewl egyknek feletewl megalua femmy teb nem ylltetettuala De az felet azert hyua nem ylltetettleny . . .” | ua. 62: „mondumuala enmagamott zegen embernek lenny . . . [= et dicebam me scire quendam pauperulum hominem . . .] | Az zegencze ehlegnek dewge mellet yftentewl nem hagyattatykuala meghalny . . .” [= et donec ille pauperulus viveret, famis pestilentia non mittebatur].

2. A visszamutatásban szereplő szó valamiféle származéka annak, amelyre visszamutat; JókK. 15: „Sazhews ezmeg czergete mykeppen eleztebe . . . Te hews nem tartad en tanwlagomat az zergetefben . . .” [= Tu non servasti doctrinam meam in pulsando] | ua. 16–7: „En tudnek yban ez kerdefre felelnem: hogynem te . . . vgy hogy az mondot feleles mendeneftewl foguan uala ew ellene . . . [= quod dicta quaestio erat totaliter contra eum] . . . es az feleleft hogy mondottauala . . . [= quaestionem praedictam] | ua. 73: „Mykoron nehezen beteglenek . . . Egy euel bodog klara: mend az ydnepre menuen ewnewnmaga Az betegfegben meg nehezeden meg marada . . . [= infirmitate gravata] | ua. 80: „Es paranczola neky hogy . . . De hogy az frater az Paranczolatott nehezen telyefcytyuala meg . . .” | ua. 81: „lata-tykuala neky hogy koldolny zegye[n]lenenek meny . . . Es hogy ewk voltakuolna erre hyuatalofok yollehatt zegyenlykuala az koldulaft tenny . . .” | ua. 97: „legottan mene ew hozza zent egyhazat alazatofst es ayoytatofst feperny: monda bodog ferencznek: frater agyad ennekem az feprewt . . .” | ua. 148: „paranczolak neked hogy fem nekem fem egyebnek valakinek arcz . . . Es az paranczolat [= Et facto mandato] leuen . . .” | ua. 151–2: „Es te attyamfya farkas fogadod tartany . . . Es az farkas . . . magat yelennen mutattyauala az fogadaft tartany . . .” | ua. 161: „. . . Nemynemew haz hyrtelen le omoluan egy hewfet nyoma meg . . . De ferfyac es azonallatoc az omlafnak zozattyatol fel ebrewluen . . .” stb.

3. A visszamutatásban rokonértelmű szó szerepel: JókK. 16: „Es meg monda mondot hewfnek menden myuelkedelyt . . . es frater helyas . . . nagy zerdewlft mondaa az germeknec [= dicens iuveni]” | ua. 20: „zent ferenc boczata frater Bernaldot Bolonnyaba [= misit fratrem Bernardum Bononiam] . . . frater Bernald . . . mene bolonyaba: kyt mykoron laktakuala [= latak] az varafnak gyermeke . . . [= quem quum viderent pueri . . .] | ua. 32: „Mykoron yutanak vetternye corra monda zent ferenc tarfanak . . . De hogy az ewdewt yftennek gyczerettire kewlczewk . . .” | ua. 39: „ez felewl mondot vrlandus vr . . . De zent fferencz . . . vele ueuen frat(er) leott: es frat(er) Malfewft es frat(er) angyallot. Menenek az vitezhez . . .” | ua. 53–4:

„Eme yewue hoza ag ellenfeg ... [= Ecce venit hostis antiquus in persona Christi] ... Tehatt az Ewrdeuw meg haraguuak [= tunc diabolus indignatus recessit] ... Es tehat frater Rufen yelennen ezebeuewue hogy ewtet az gonoz ag ellenfeg meg czaltauolna ...” [= Et tunc frater Rufinus manifeste advertit quod ipsum hostis malignus deceperat] | ua. 84: „adonk az alamyfnakban kyket vr lten adott nekewnk ... Az mynifter ada neky talat kyben ezykuala es azonkeppen akenerben ...” | ua. 88: „megteruen affizbalol alamyznaua ... meg czokoluan vallat aholot az kenereet vyfelyuala ...” | ua. 156: „erdemlyek ewrewk eletett ... Myvtan azt meg yelentendem az ygeret nywgodalmlra megyek ...” | ua. 158: „Mert legottan elfew fya meg betegewle ... Es ez bezedekre fel kele az gyermek ...” stb.

4. A visszamatatásban szereplő tárgy valamilyen kapcsolatban van a megelőzővel; annak mintegy járulékos eleme, része, vagy pedig korrelatív viszonyban áll s egységet alkot vele. JókK. 14–15: „laknanak nemymew helyen ... De annak vtanna frater malleus tere akkapura [= ad protam] es monda ...” | ua. 24–5: „Mert az baratok Bodog ferencnek halala vtan ewtet attyay kyuanatuala tyztelykuala ... kewlewmbbe ky lemb felbelewl yewnekuala hozzya kykewzet uolt Es az mennyey es yfeny frater egyed ... [= Inter quos fuit ille hierarchicus et diuinus frater Aegidius] | ua. 26: „nemy aytatof emberel ... vendege hyatott ... De az gazda az nagy ayuytatof agert melyet vallna ... hazt yoban megtelyefeyte ...” [= Ille uero ob magnam devotionem quam habebat ...] | ua. 30: „De allat mynkett az hauon es vyzen es hydegen ... Tehat ha myg az bozzofagokat: es az uetefekuel haborolofnalkyl és zugafnalkyl engedelmeft zenuedenyewk ...” [= si nos tot injurias et repulsas sine turbatione et murmuratione tolerauimus patienter] | ua. 39: „De az vylagyak kyk oda vyttekuala az baratokott ...” | ua. 58: „De zent fferencz meg lewle frater rufent ky ymmaran kezdetuala p(re)dicalny ... Es tehat zent fferencz fel haga az p(re)dicalo zekbe ...” [= Et tunc sanctus Franciscus ascendit in pergolum] | ua. 66–7: „kynek ebellew hazaban meg yrtakuala Zent ferenczet [ew] zent sebeknek helyuel ...” „... De mafod napon mykoron azon frater ewlne az aztalnal [= quum idem frater sederet in mensa ...] zent fferencznek feby helyt azanneban vakara el hogy az kepnek alataualo mezeytys el romta ...” | ua. 68: „az frater meg yeduen le efek ... Azon kezbe az mondot conuentnek frateri gylekeznek az fekwhezw ...” [= ad illum iacentem] | ua. 73: „Mykoron [Clara] nehezen beteglenek zent Demyen egyhazanal ... De ywttuan Aldot vr iefus cristus zewletety napyanak ydnepere kynek zewletety napyara az apacza lyanok zoktakuala myfere meny ... [= ad cuius matutinum sorores solebant accedere] | ua. 92: „Es azok euen az frater meg zabadola ... Azert az frater mend ew eletyben meg emlekezek az yrgalmaffaganak es kegyelmeffegenek dolgarol ...” | ua. 97: „kezde ewtett [a szentegyházat] alazatof meg fepreny... es legottan ew [belewle] rola kymene az hyr mend az faluzerte ...” | ua. 97–98: „Janus newew parazt: ky zantuala ew mezeyben ... elmene az mezewre hollott az ewkrewkewt hattauala ...” | ua. 138: „Es hogy menne leleknek hamarlagaban mykeppen vyllamat: nem ygyekezuen az vtra auagy ewfwenre ... Elmene onnatlan Es yewue Kamera es beuania kewzybe Es a tartomanyon altalmenuen ... Tekente az vt melletualo nemy fakra ...” | ua. 150: „kyt latuan az varafbelyek kezdenek ygen czudalkodnya Es az hyr legottan mend az varafzerte meg hyrhewuek [= Et novitas haec statim per totam civitatem insonuit] | ua. 156–7: „ky lyany nehez betegfeguel yuta

halalra... holot az halot fekeznuala... nem hagyja az meg alut tefet kyvynny az hazbalol..." | ua. 157: „Mykoron az barátok... kernenek nemy zekeret... Balgatagol feleluala nekyk az keret fegeelemert ewkewt meg poroytuan...” | ua. 158: „Bodogtalan attya... kewnuezefekuel ewuewltu- uala... Es ez bezedekre felkele az gyermek es meg tyltuan az fyralmat: Byzonyoyta magat meg holtnek es meg eleuenewltnek lenny...” | ua. 161—2 „Nemynemew haz hyrtelen le omoluan... az kewueket es fakot ydeftoua emelgetek...” | ua. 161—2: „Nemynemew haz hyrtelen le omoluan egy hewfet nyoma meg... az naualyas anyanak meg adak holt gyermeket...” stb.

B. Közvetett visszamutatás. A visszamutatásban szereplő, tehát névelővel ellátott szó olyan tárgyat, fogalmat jelöl, amely a szóbanforgó cselekvéssel, annak helyével, idejével vagy más mozzanatával valamilyen módon összefügg. Az ide sorolható anyagból közöljük az alábbiakat. JókK. 13: „Es mykoron [zent fferenc] allana es ymadkozna: yelentuala neky vr yftentewl az egyhazban, hogy ew venne helyeket...” | ua. 14: „llegottan zent ferenc megtere Spoletanew vewlgb: Es hogy laknanac nemynemew helen... nemy ygen zep hews... yewue az kappura es czergete... De mene frater maffeus. az kappuhoz es megnyta...” | ua. 15—6: „Tehat elmene frater maffeus zent ferenchez Aluan ymadfagban erdewben... Te hat zent ferenc fem magat valta az heylbelewl fem arczayat le nem hayta menbewl...” | ua. 18: „mert aluala erdewben. yfteny edeffegnek nezeffeben. Es az helyen alnakuala fratresek ev vele [= Et stabat cum eo in illo loco frater Masseus] | ua. 29: „yryad azert mert nynczen ott tekelletes vygafag megyflegottan az yaroknak kayaltuala... [= et adhuc ipsius ambulantis iterum clamabat] | ua. 20—1: „Ez mondot varafnak [= Bolognának] vczayaban tuduan le Vete magat az feldre...” [= in platea dictae civitatis se... posuit] | ua. 23: „ky [= fráter Illyés] azkora vala vykariusza az zerzetnek...” | ua. 25: „De hogy frat[er] Bernald ywtua halalanac ydeyere. fel emeltete magat... Mykora le haytottaolna magat az agyban: ew arcaya lewn ygen fenlew...” [= quum se reclinasset in lecto] | ua. 30: „Mykora megyewnk zent mariahoz de angelis. es ezkeppen [] az helynek capuyara zozatlanok: es az kappu- tarto yew haraguuan...” | ua.: „Es nem nytya meg nekewnk [az ajtót]...” De allat mynkett az haoun es vyzen es hydegen es ehylfeguel efelyglen...” | ua. 39—40: „... ez mondot hegyre fel menenek... mykora fel mentekuolna: es nemy keufet egy czerfatewueben nugottakuolna ky tartuala meg nemykeues menew fewldet az heltewl... vygan mene az felewl mondot [hal] herre...” | ua. 42—3: „frater leo mene veternyere. hogy zent fferenczett: mykeppen zoktauala: meg kerefne. Es hogy acellaba mentuolna... hold vylagofoyttuan kynek vylagoffaga bel megyenuala az hazba a haznak aytayan Ezzebe ueuen hogy zent ferencz nem volna ott Es gondoluan hogy kyuewl ymadkozna Es az erdewben ydeftoua euryzuen halla ewtett zolny...” | ua. 75: „Azonkezbe zent Clara zerzete kenerekett az aztalokra...” | ua. 77—8: „tartuan egy eftyapot kezeben... es ewte az fewldett f monda...” | ua. 83—4: „Es laffu zoual ky hyua tarfanak egykett es ky mene az ayton” | ua. 84: „Az mynifler ada neky talat kyben ezykuala es azonkeppen akenerben es elueuen az aztalnak ewle barátoknak elewtté. Alazatoft le ewle a tewz mellett...” | ua. 85: „Ezekbe ueuen mykeppen az fewldewn ewluala...” | ua. 86: „nem hogy zegen az fewldewn ewlne: es az barát az magaf aztalnal ewlne...” | ua. 86: „Es lattuan hogy az barátok fekezekuuala az fewldewn es femmy

nem vala alattok . . .” | ua. 88: „mene hoza: es elewl lewle ewtett az vton . . .” | ua. 103: „Ez legyen en penetenczeem hogy az poclofual egyem egy talban Azert mykoron ewlne az aztalnal bodog ferenc az poclofual . . .” | ua. 105: „Ewk legottan el yewnek De ty az fewldre terehetek az abroz . . .” | ua. 112: „Es monda bodog ferencz: myuel elnek en attyam fyay az erdewben: monda criftus en eltetem ewkett: mykeppen yzdraelnek fyayt kyetlenben eltetem . . .” | ua. 121: „De laudibus bely frater Janofnak tefty es lelky erewlfeget ky az ydewben volt tefteben erews menden embernek felette . . .” | ua. 131: „es az gyewmwlczewkbelew auagy: az dereblefdarblafbalol: es netalamtal az etekbelew venerekuel: ewremeft es gyczwleguel euen . . .” | ua. 139: „varyatok meg engemet ez vton elmegyek es predicalok en hugymnak madaraczkznak es mene az mezewbe: ky madarak lakoznakuala: az fewldewn . . .” | ua. 158: „Bodogtalan attya heuer uala az fewldewn . . .” | ua. 159: „Mykoron anyatol keteleneytetnek í maradna hon az palotanak ablakarul ky uete magat . . .” | ua. 160—1: „Annakutanna zent ferencz fegedelme hyuan meglewle az helyet mynt vlna egy koporfo holot uala az germeknek tefte el fedekezet az fewuen alaa . . .” stb., stb.

II. Általános visszamutatás

Ennek lényege az, hogy a beszélő, elbeszélő bizonyos tárgyakra, mozzanatokra, körülményekre, melyekről közvetlenül előbb nem volt éppen szó, de amelyek állandóan uralkodó szerepet játszanak az egész előadásban, s amelyek a szóban forgó környezetben egészen természetesek, mindig, mint már ismertekre, adottakra mutat vissza, ezért határozott névelővel (mely kezdetben anaphorikus mutatónév más) látja el őket. A Jókai-kódexben ilyen visszamutatást találunk többek között az alábbi mondatokban: 68: „Gondolanak ayaytatóft azon zent fferenczhez folyamnya Es az prior mend az conuent belyekuel magat le uetkeztettuen . . .” | ua. 73: „falernay zent elmew frater Jakab kerde [v] ewtett myre az vygafflagban a verfett meg nem valtoztattyauala . . .” | ua. 73: „Mykeppen vytettetetuolt zent clara euel yftenzewletety napyan az egyhazaba . . .” [= Qualiter sancta clara fuit portata in nocte nativitatis ad ecclesiam sancti Francisci] | ua. 79: „Mikoron az mynifter ymtene zent fferenczet hogy valamyt engedne az baratocznak czak kewzewnlegben . . .” | ua. 80: „ez vylagy pap mene bel Porciuncula bely zent marianak egyhazaba . . . es aldozafnak kedueert vete egy penzt az cereft melle . . .” | ua. 95: „hogy sepriu ala alazatofa zent egyhazakot” | ua. 106: „[a rablók] az barátoknak vyuen ew vallokon fatt az clastromyglan . . .” | ua. 115: „meg ragalmaztak eleteket ew bewczefegeknek kewlewmb kewlewmb bezedyuel monduan Az byzonfagot lenny hamoflagnak . . .”

Feltűnő, hogy a Jókai-kódexben *mend* után szinte állandóan megtaláljuk az általános visszamutató szerepben álló határozott névelőt: 27: „Es ott lakozak mend az negyuen napon yndolattlan femyt euen fem yuan . . .” | 74: „ben uoltam en attyamnak ferencznek zent egyhazaban Es tefty fileymuel es lelkyvel hallam mend az Enekleft es az orgonalaft . . .” | 94: „Es ezekett mend az fraterok ezkeppen tartyakuala . . .” | 97: „kymene az hyr mend az faluzerte . . .” | 108: „Es mynd az barátok ygen felelmenek . . .” | 138: „mend az kamariymbelyek ferfyak . . .” | 146: „De embereket es azonnokot es: meg-

maruala vgy hogy mend az polgarok tartatnakuala . . . dewgben es felelemben . . .” | 151: „Tehat mend az gyewlekeztek: nagy ewueltefuel fogadak: egyetlenben eltetny az farkalt . . .” | 159: „Es ferelmes c kayaltafokual mend az zomzedfagot fel rezzezte fyalomra . . .” | 160: „Es mykoron mend az nep alazatoft es ayoytatoft hywnak bodog ferencznek erdelmett . . .”. Hogy ezekben az még jelentős mértékben inkább mutató névmás, kitűnik abból, hogy többször ez áll helyette: 74: „Es nem tudom hogy teltembenee auagy teltemkewewlee voltam mend ez yftheny tyztellfegben . . .” | 79: „mend ez vylagyatt tewkelleteft meg vta . . .” | 112: „mert nem marad teb nep mend ez vylagban . . .” | 127: „Azert honnat neked hogy mend ez vylag te vtannad yewyewn . . .” stb. Ritkaságszámba megy, ha a *mend* után az *az* vagy *ez* hiányzik: 124: „Es *mend lyanyt* fyayual ewzuen meg nyomoroytany . . .”

Az ez másutt is elég gyakori, s olyasféle szerepet tölt be, mint az *az*. A sok közül ime néhány adat: 37: „kyrewl ez felewl mondot vrlandus vr ewrewle . . .” | 65: „De ez zent attyanak fel emelkedely voltak aluerna newew helyen . . .” | 73: „De vr iefuf criftus akara meg vygaztalny ez ew hywfegef lyanyat . . .” | 77: „meg vegeze ew zyueben ewhossa mennyi: bizuan ez mondott ketfegtewl meg zabadolny . . .” stb.

A határozott névelőnek a Jókai-kódexben mutatkozó fejlődésével kapcsolatban — az imént elmondottak alapján — a következőket állapíthatjuk meg:

1. A magyar határozott névelő — még mint visszamutató névmás — e kódexünkben szinte mindig megtalálható, amikor — valamely, korábban már előfordult szó vagy ennek szinonimája előtt állva — felhívja a figyelmet arra, hogy az illető szóval jelölt tárgy, körülmény vagy mozzanat már egyszer szerepelt. A határozott névelőnek ezzel a visszamutató szerepével találkozunk alkalmasint már a HB.-ben is.

2. Ezenfelül is egyre növekvő szerephez jut e kódexünkben a határozott névelő, amikor arra utal, hogy valamely, vele ellátott szó olyan mozzanatot, körülményt jelöl, mely valamiféle kapcsolatban áll bizonyos, előbb már említett tárggyal, körülménnyel.

3. Végül, mint általános visszamutató a határozott névelő azt juttatja kifejezésre, hogy a vele ellátott szó olyan fogalmat jelöl, mely az előadásban, a szövegösszefüggésben nincs ugyan még említve, de azért ahhoz szükségképpen hozzátartozik, ezért már ismertnek, adottnak kell tekinteni. Alkalmasint ilyen szerepe van az *oz*-nak a Gyulafehérvári Glosszákból is. Ilyen módon a határozott névelőnek a Jókai-kódexben való használata híven tükrözi a konkrétól az absztrakt, az egyeditől az általános felé való haladást.

Mindezeket figyelembe véve, nem érthetünk egyet azzal a felosztással, melyet RÉGER adott a magyar határozott névelő fejlődésének történetéről. Ő ugyanis a Jókai-kódex keletkezéséig három korszakot különböztet meg a határozott névelő fejlődésében: I. Felvételétől a Halotti Beszédig; II. A Halotti Beszédétől a Königsbergi Töredékgig; s végül III. A Königsbergi Töre déktől e kódexünkig.* A legelső korszakról szólva a névelő „felvételének” idejéről azt mondja, hogy „azt biztosan meg nem állapíthatjuk, hanem valószínű, hogy nem nagyon sokkal előbb a HB. koránál” (i. m. 28).

* Mint erre IMRE SAMU lektori jelentésében szerintem helyesen utal, RÉGER korszakolási hibái ellenére mégis elmemozdító, mivel felhívja figyelmünket arra a jelentős minőségi és mennyiségi különbségre, ami a HB. és a JókK. névelőhasználatát között mutatkozik.

6. Ezek után rá kell térnünk a határozott névelő fejlődésének egyik leglényegesebb mozzanatára, arra, hogyan keletkezett a névelő a mutató névmásból. Ezzel kapcsolatban SIMONYI a következő nézetet vallotta: „A mutató névmástól a névelő tkp. csak annyiban különbözik, hogy elvesztette hangsúlyát, mert a rámutatást csak gyöngébben, mellesleg akarjuk kifejezni s a hangsúlyt a főnévre vetjük” (A jelzők mondt. 68). Lényegében ugyanezt vallja KLEMM is (i. h.). De hogyan következett be ez a folyamat? Erről sem SIMONYI, sem RÉGER nem szól. Pedig a határozott névelőnek a mutató névmásból való fejlődését s attól való különválását csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha erre a kérdésre valamiféle feleletet adunk.

Azok közül az esetek közül, amelyekben a mutató névmás elveszthette hangsúlyát és ilyen módon lassanként névelővé kezdett válni, ezúttal kettőt szeretnék kiemelni.

Az egyik eset az, amikor a szövegösszefüggésben már előbb említett névszóra valamely, mutató névmással ellátott rokonértelmű szóval utalunk vissza. Erre fentebb számos példát láttunk a Jókai-kódexből. Ilyen például ez: 53—4: „Eme yewue hoza ag ellenfeg . . . Tehatt az Ewrdewg meg haraguak . . . Es tehat frater Rufen yelemen ezebeuewue hogy ewtet az gonoz ag ellenfeg meg czalta uolna . . .” Mint látjuk, itt *ag ellenség* az első előfordulásakor még névelő (vagy mondjuk inkább: mutató névmás) nélkül áll. Másodszor azonban, amikor rokonértelmű szóval visszamutat rá az elbeszélő, már mutató névmással szerepel: az Ewrdewg. Mármost: ezt ábrázolhatjuk a következő módon is: *ag ellenfeg . . . ← az Ewrdewg . . . ← az gonoz ag ellenfeg*. S vajon mi itt a visszamutatásban szereplő névszó (az ördög)? Nyilvánvalóan értelmező, mivel az előbb említett névszót közelebbről értelmezi. Az efféle értelmezőszerű visszamutatás nyilvánvalóan igen gyakori volt a régiségben is; vö. pl. JókK. 20: „frater Bernald . . . mene bolonyaba: kyt mykoron latakuala az varafnak gyermeky . . .” stb. Ebben a következő értelmezős szerkezet lappang: *Bologna = az varaf*. A Bécsi-kódexben egy helyütt az efféle értelmezőt *közvetlenül* az értelmezett szó után találjuk: 311: „Es vom a harminc ezüft penzeket es vete azokat vrnac hazaba a törleitöbè [= Et tuli triginta argenteos, et proieci illos in domum Domini ad statuarium]”. Ebben *urnak házába* után a *törlejtöbè* egyfelől visszamutatás, másfelől a visszamutatás valójában értelmezős szerkezet [urnak háza = a törlejtő]*. Ezekben a mutató névmás eleinte feltétlenül hangsúlyos volt. Mivel azonban az értelmező a már említett fogalomnak valamely új jegyét tartalmazza, könnyen hangsúlyossá válhatik. Ilyen módon azután a hangsúly a mutató névmásról a vele álló szóra kerülhet; vagyis: a mutató névmás névelővé válhatik.

Ezenkívül a határozott névelő olyasféle szerkezetekben is elveszíthette hangsúlyát, amelyekben kettős rámutatás szerepelt. Ma ilyenek: *az az ember: az a fa; annak az ágnak; azt a földet* stb. Ezek SIMONYI szerint viszonylag újabb keletűnek tekintendők, (i. m. 121); szerinte ezek csak a 16. század második felében keletkeztek. A főnévi és melléknévi mutató névmásnak ilyesféle szerepére RÉGER csak a Bécsi-kódexből tud példát idézni: „Betölte mend

* IMRE SAMU szíves közlése szerint az efféle értelmezős szerkezetekben az értelmező gyakran névelő nélkül áll. Való igaz, hogy a névelő használata a különféle mondat-tani helyzetben levő főnevek előtt más-más, különösen a BécsiK.-ben. Való igaz, hogy a névelő használatának kikristályosodásában sokféle tényezőnek volt vagy lehetett szerepe. Mindezeket majd még ezután kell kikutatni.

a' földet ez az álom" (i. m. 17). Miféle szerkezetek az ilyenek? Abban, hogy ez az álom, vagy az az ember, az a fa, a második szerkezeti elem (az álom, az ember, a fa) szintén értelmezője az elsőnek, a mutató névmásnak.¹⁸

Térjünk ezek után vissza arra az imént már említett kérdésre, hogy mikor bukkannak fel nyelvemlékeinkben az efféle szerkezetek? A RÉGERTŐL közöltnél korábbi adatokat is idézhetünk, ha a lényegét nézzük, vagyis olyan szerkezetet keresünk, amelyben az első elem valamiféle mutatónévmás, a második pedig ennek mutató névmással ellátott értelmezője. Ilyent, ha nem is sokat, de mégis találunk ebben a legrégebb kódexünkben, például 26—28: „az tonak nemynemew zygetebe... ew eleyben nagy zoklagos czudac lewneec kykert mend kezdenek emberek ott az zygetben laknya...” | 160: „mykoron nemynemew gyermek yacikuala fok germekuel nulterim nevw vyznek partyan magat nem ouan effek az mely vyzbe... Oda az vyzhez gyewlekezek embery fokaffag...” Nem kell sokat bizonygatnunk, hogy ezek lényegük szerint ugyanolyanok, mint az az az ember, az a fa, azt a házat-félék.

Mindezeknek lényege a kettős determinálás, a kétszeres rámutatás. Ezt felismerve azután egyre több olyan szerkezetet, kifejezést találhatunk, amelyek az iméntiekkel közeli rokonságot mutatnak. Ilyen mindenekelőtt em-ez, ugyan-az(on), ugyan-ez(en), R. az-annyi, úgy-annyi, R. ez-ennyi, R. ott-olyan, ott-ogyán, ott-ogyon, ott-ogyén ~ ott-ogyin ~ ott-ogyán; ott-ogyél, ott-ogyál ~ ott-ogyól ~ ott-olyál; ott-elyen, ett-egyén ~ ett-egyín ~ itt-egyén ~ itt-egyín ~ ett-egyén, itt-egyél (NySz; ld. még ezekről MÉSZÖLY G. Nyelvtörtfejt. 54—7; MARTINKÓ A., MNy. XLIX, 64). Nyelvünkben — különösen a régi nyelvben és a tájszólásokban — valósággal burjánzanak az effélék. Szép csokorra valót szedhetünk belőlük össze a Jókai-kódexből is. Lássunk ezekből néhányat! 27: „Es hogy *ottogyel* Semegy lakas semuala holot feyet lahaytana...” | 28: „Te ewremelt ezedbe uegyed hogy nynczen *ottogyel* tekellertes vigalag” | 36: „Es tehat *ottegyal* zolgartatikual vy vytfellegnek nagy tyztfellege...” | 39: „Es *ottogyel* ez felewl mondot vrnak bolezoyauual helyett foglaluan...” | 58: „...mend ferfyw es azonember kyk *otogyel* meg gylekeztenekuala nagy fokaffagual: ygen kezdenek fyryna...” | 74: „Mert *ytegyel* betegewl fekwk...” | 87: „... es *ottogyel* egy aztalt sem latotuala...”. Ezeket az adatokat más kódexekből vett adatokkal tetemesen megszereshetnők.

Mármost: mit jelent ezekben *ottogyel* ~ *ottegyal* ~ *ytegyel*? Nyilvánvalóan azt, hogy 'ott, azon a helyen', vagy 'itt, ezen a helyen'. Az efféle kétszeres rámutatás lényege a nyomósítás, s ezt a nyelv a mutató elem ismétlésével éri el. A második elem jelentésanilag az első értelmezőjének fogható fel, éppúgy, mint ahogyan az az az ember, az a fa-féle szerkezeteknek a második eleme értelmező. Ezek tehát lényegük szerint igen közeli rokonságban állnak egymással. Ugyanilyen kétszeres determinálást látunk a Jókai-kódex efféle mondataiban is: 1: „Azkeppen ferencnek sentfleges tarli *azanna* sentflegnek voltanak embery: hogy appaftaloknak ideytfelleguan vylag nem vallot oly czudaf embereketh” | 4: „Es mend ez bezedeket [n] *ezenne* kyenueszefekuel neguen yftenhez *azannya* kefedelmuel es ayoytatoffagual azon bezedeket veterneygy gyakorlatofit mondyauala...” | 8: „...zent fferenc vala *ezenne* zenflegnek es malaftnak fratera hogy yftenuel azonkeppen zoluala mykent

¹⁸ Erre már SIMONYI is rámutatott (A jelzők mondt. 121).

barat baratyauaal . . .” | uo.: „yftentewl ezenne malaftot erdemle: hogy gakorta rywtetikuala yftenhez . . .” | 21: „Azert nemely belcz byro ezzebeueuen es yol meggondoluan yl yozagos alhatatoffagot ezenne napokban mendeneftewlfoguan . . .” | 31: „S ha ezenne gonozokott . bozzofagokott verefegeket ewrewmuel zenuedendewn . . .” | 33: „De yften tezen te myattad *azanya* yott hogy megy paradyczomba . . .” | 34: „. . . yrgalmaz neked yften hogy ezenne bewn yrgalmalfagnak attya ellen . . .” | 44: „. . . mert ezenne hiteuala zent ferenben . . .” | 55: „es hagyta ewtett ezenne eurewmben . . .” stb., stb. A példák számát még jócskán szaporíthatnók.¹⁹

De lássuk most, hogyan is keletkezhetek az efféle összetett névmások. Aligha vitatható, hogy az olyan szerkezeteket, mint „*azanna sentfegnek voltanak embery*”, valójában így kell felbontanunk: *az*, *annyi* szentségnek voltak emberei . . . Vagyis: ezeknek is két mutató elem következik egymásután! Igen ám, de ezek idő jártával meglehetősen szoros kapcsolatba kerültek egymással, sőt szinte egybe is olvadtak. S ami különösen fontos a mi szempontunkból, hangsúlyt ezek közül végül csak az első elem kapott, ilyenformán *azannya*, *ezennye*.

Hasonlóképpen eleinte nyilvánvalóan külön nyomatékkal mondhatták azt is, hogy *úgy-annyi*ra. Később azonban, az afféle mondatokban, mint JordK. 764: „Feldyndwlas len, *vgy annera* hogy: terrae motus exstitit ita ut . . .” | ÉrdyK. 337: „Az eghez varas ffele reezerte wg anneera, hogy meeg Valerianos oda futhna” (NySz.) hovatovább már csak az első elemet mondhatták nyomatékkal.

A második mutató névmási elemnek hangsúlytalanná válása egészen természetes, a mi szempontukból pedig igen fontos jelenség. Feleletet ad ugyanis arra a kérdésre, hogy bizonyos esetekben hogyan vált hangsúlytalanná az a mutató névmás, amelyből a határozott névelő keletkezett.

A névelővé vált mutató névmás nyomatékának elvesztésével RÉGER (i. m.) nem foglalkozik. SIMONYI sem tér ki erre különösebben, mindössze ezt mondja: „Körülbelül azt fejezi ki a névelő, amit a mutató névmásnak mai szerkezetével is kifejezhetünk, ha nem a névmást, hanem a főnevet hangsúlyozzuk: jöjjön be az *inas* ~ jöjjön be az az *inas!* hová tetted az *ásót?* ~ hová tetted azt az *ásót?*” (A jelzők mondt. 68. l.) Majd a kérdést ezzel teljesen elintézettnek tekintve SIMONYI így folytatja: „Ha ezt a viszonyt s ezt a fejlődést így világosan átlátjuk, — pedig e magyarázatomban senki sem kételkedhet, — akkor egyúttal világosan áll előttünk a névelőnek értéke, szerepe, rendeltetése. Arra szolgál ugyanis, hogy a főnévben megnevezett dologra vagy mint szemünk előtt levőre, vagy — ha távol van is — mint ismertre rámutassunk. Ez a meghatározás ráillik a határozott névelő használatának minden esetére, s ezzel elesik minden más, többé-kevésbé mesterkélty magyarázat, mint pl. hogy ez a névelő az egyeditést fejezné ki vagy „a rokon képzetek összességét” stb. eff.” (i. h.)

Mellőzve ezúttal egyéb, igen sommás megállapításokat,²⁰ még KLEMM

¹⁹ A kétszeres nyomósításon túlmenően találkozunk többszörös nyomósítással is; ilyen például ez: JókK. 114: „Es mond ewnekyk En zeretew fyaym *yme enne* es *eze glyeten* lelkek yduewzweltenek ty kewnues ymadlagtokual”.

²⁰ Hogy a kutatók mennyire nem láttak ebben különösebb problémát, annak szemléltetésére elég idéznünk az alábbi megállapítást: „Ha nyelvünk életét vizsgáljuk, a távolabbra mutatókat gyakrabban használjuk [?], fényes példája különösen a névelő, mivel csakis a gyakori használat által veszíthette el a mutatásnak jellegét, s csakis a

nézetét idézzük: „A magyar határozott névelő a távolra mutató *az* névmásból fejlődött a *jelzői használatban*, midőn a jelzett szó volt logikailag fontosabb, úgyhogy ezt kellett erősebben hangsúlyozni, s a jelzőül álló *az* mutatónévmásban meggyöngült a rámutatás képzete” (Törtmondt. 317). Ez a nézet, mint látható, lényegében véve azonos SIMONYIÉVAL.

Véleményem szerint ezek a magyarázatok nem elég meggyőzőek, mert — bizonyítás nélkül — csupán állítanak. Miért gyengül meg egyes esetekben a rámutatás képzete? Miért vetjük a hangsúlyt a jelzett szóra? Szorulhat-e háttérbe a mutató névmás, s ha igen, mikor, milyen körülmények között? Ezekre a kérdésekre az idézett megállapításokban nem kapunk megnyugtató választ. Hogy az eddigi véleményeknél előbbre jussunk, vizsgáljuk kissé behatóbban a mutató névmással álló szerkezeteket.

Kezdjük azzal, hogy a mutató névmást csak jelzőül tehetjük a szó elé.²¹ Ez pedig a mi nyelvünkre vonatkoztatva annyit jelent, hogy a mutató névmás, szorosabb (= jelzői) kapcsolatba kerülve valamely névszóval, ragtalan marad. Azt, hogy 'ille dies', régen így mondták: *az nap*, tehát a hangsúly a szerkezet első elemén, a mutató névmáson volt. Ragot — mint mondtuk — szükségképpen csak a jelzett szó kaphatott, ezért mondták: *az nap(on)*. Erre a használatra régi adatokat idézhetünk: HB.: „Ki nopun emdul oz gimilstvvl”²² | JordK. 304: „Mynd az tayban lakozo kyralyok: in iis regionibus” | ÉrdyK. 341 b: „Az ydokben zalla wrnak ygheye en hozzam” | ua. 361: „Az időben: in diebus illis” (NySz.).

Mivel pedig a mutató névmásoknak összefoglaló, tömörítő, illetőleg ismétlő szerepe van,²³ ahelyett, hogy *az nap(on)*, *az időben*, mondhatták rövidebben így is: *azon*, *abban*, például feleletként: *Az nap(on) történt?* — *Az nap(on)*, vagy egyszerűbben: *Azon*. *Az időben voltál ott?* — *Az időben*; vagy csak: *abban*. Vagy mondhatták így is, az összefoglalóul álló mutató névmást megtoldva ennek tartalmát részletesebben kifejtő, értelmezős szerkezettel: *Azon, az nap(on) történt*. *Abban, az időben voltam ott*. Nem lehet kétséges, hogy: 1. ezekben a szerkezetekben *azon*, *az*, valamint *abban*, *az* mutató névmások, s hogy továbbá 2. mindegyiken nyomaték van. Mármost: az efféle szerkezetek a mi szempontunkból azért fontosak, mert elvezetnek bennünket az olyan szerkezeteknek az eredetéhez, mint: *az az ember*, *ez az ember*, *azt az embert*, *ezt az embert*. Sőt mi több: rávilágítanak a magyar határozott névelő keletkezésének egyik mozzanatára is.

Az imént említett szerkezetről SIMONYI így nyilatkozik: „Ez a szerkezet [= *az az ember*, *azt az embert*; *ez az ember*, *ezt az embert*] úgy látszik, csak a 16. század második felében keletkezett, a kódexek korában még csak így mondták: *az ember*, *ez ember* (hangsúlyos névmási jelzővel, innen maradt fenn

határozottságnak fokát jelöli meg” (HUNYADY JÓZSEF: A névmások jelentése s mondatbeli szerepe 44). Szóval csak a gyakori használatban rejlik az ok. De hogy mik é fejlődésnek az állomásai, arról szerzőnk is hallgat. SZAMOSFALVY GERGELY [= Szinnyi József] is csak ennyit mond: „A névelők korábbi mivoltukhoz képest le vannak fokozva, de azért nem váltak semmikké, valami szerepük mégis van” (MNy. XXI, 101).

²¹ SZAMOSFALVI GERGELY megfogalmazása szerint: „A mutató névmás is, a számnév is jelzője annak a szónak, amelynek eléje van téve (pl. *aznap*, csak *egy* legény van talpon a vidéken)” (i. h.).

²² RÉGER szerint is nagyon valószínű, hogy *oz* ebben még inkább mutató névmás (i. m. 17).

²³ Ld. erről BÜHLER, i. m. 79—149.

máig: az nap = azon a napon), későbbi irodalmunkban is inkább így találjuk: azon ember, ezen ember, néha amaz ember, emez ember. De a 16. század végétől kezdve az az ember, ez az ember (s ez ez ember) is, s itt az ember már értelmezője az első az-nak . . .” (Jelzmond. 121). Ennyit tudunk meg e szerkezet felbukkanásáról; keletkezéséről pedig ezt olvassuk: „Abban a korban, melyben általánossá lett a határozott névelő használata,²⁴ az analógia érzéke lassanként mindinkább megkövetelte, hogy minden határozott személy vagy dolog előtt ott legyen a névelő, tehát az nap helyett azt kezdték mondani az a nap, ez ember helyett ez az ember . . .” (i. m. 122). Majd a továbbiakban ezt mondja még SIMONYI: „De az ez ember-féle jelzős szerkezet, mikor fölvette a névelőt,²⁵ különben se maradt változatlan, hanem meglazult, úgyhogy azóta a névmás és a főnév külön-külön ragozódik,²⁵ éppen mint a görögben²⁶ (uo.). Ugyanezt a felfogást vallja e szerkezetről KLEMM is: „A 16. sz.-ban belekerült [a szóban forgó szerkezetbe] a névelő,²⁵ ezzel meglazult a régi jelzős szerkezet, ezért a névmáshoz hozzátették a jelet, ragot, névutót . . .” (Törtmond. 339).

Az eddig elmondottak alapján joggal állíthatjuk, hogy kezdetben az abban, az időben féle szerkezetekben nem volt névelő. Megvoltak ezek jól névelő nélkül, hiszen abban is, az is eredetileg feltétlenül mutató névmásnak tekintendő. De vajon végső soron nem ugyanilyenek-e az olyan szerkezetek is, mint az az ember, azt az embert; ez az ember, ezt az embert? Nem tagolták-e (vagy tagolhatták-e) vajon eleinte ezeket is így: az, az ember; azt, az embert; ez, az ember; ezt, az embert? Mivel a névelőnél ősbibb a mutató névmás, a z efféle értelmezős szerkezetek hajdani meglétéhez sem miféle kétség nem férhet. Vannak ilyenek ma is, feltétlenül voltak régen is, mint az efféle példák kétségbevonhatatlanul mutatják: Mel: Préd. 164. MF.: „Abbol igyal igassagot a kutbol, ackit isten csinált” | Pesti: NTest. 74: „Ha wolamely haaz ewmaga ellen megozol, az az haaz nem allando” | Helt:Aritm. I.: „Aszt osztán az hetet ird le” (NySz.). Nyilvánvaló tévedés volna azt állítanunk, hogy — mondjuk — az a kutból kapcsolat első eleme, az a névelő! Szó sincs róla! Bizony az még mutató névmás. De az marad akkor is, ha a mondatot így szerkesztem meg: „Abból, a kútból igyal igazságot, akit isten csinált”. Nem lehet vitás, hogy itt abból is, a is nyomatékkal ejtendő. Véleményem szerint eredetileg feltétlenül külön nyomatékot kapott az effélékben is az az: LevT. 1:14: „megh seh jelencz senkinek azt az dolgot”. | Pázm: Préd. 110: „Minémű külömbség vagon azok a munkák között” | Pázm: Kal. 473: „Azokatis az két dolgokat csak tradiciókbúl tudták az sidók” | uo. 114: az kívül az tudomány kívül” (NySz.). Ezeket, az eredetibb állapot érzékeltetésére, így jelölhetnők: abból, az kútból; azt, az dolgot; azok, a munkák között; az kívül, az tudomány kívül. Ha pedig ez így van, akkor ez annyit is jelent, hogy az efféle szerkezetekbe az az nem mint névelő került, hanem mint mutató névmás. Tévesek tehát az említett vélemények, melyek szerint ezekben a szerkezetekben belekerült a névelő! Arra már nem volt lehetőség, de meg szükség sem. Az igazság alighanem az, hogy az ilyen szerkezetekben nem került be a névelő, hanem bennük keletkezett! Ez pedig egészen más!

²⁴ Én ritkítottam. — B. J.

²⁵ Én ritkítottam. — B. J.

²⁶ SIMONYI itt nyilván a τούτον τὸν ἄνθρωπον 'ezt az embert'-féle szerkezetre gondol.

De tartsunk csak rendet. Az kétségtelen, hogy efféléket mondtak: *Az, az nap; azon, az nap(on); az idő; abban, az időben; azt, az időt; az, az ember; azt, az embert.* Ezekben az első elem (*az, azon, abban, azt*) hangsúlyos mutató névmás; a második ennek értelmezős kifejtése, részletezése. Minél messzebb kerültek ezek egymástól, annál inkább szükség volt mindkét elem nyomatékos ejtésére, ilyenformán: *az jönne már csak, az nap; azon történhetett, az nap(on); abban volt nálunk, az időben; az kellene ide, az ember; azt hívd ide, az embert; abból igyatok csak, a kútból* stb. Ha azonban ezek egymás mellé kerültek (ez pedig nyilvánvalóan igen gyakran megtörtént), akkor eleinte mindkét mutató elemet hangsúlyozták ugyan, de alkalmasint az elsőt, mely magában állt, kissé nagyobb nyomatékkal, mint a másodikat, mégpedig azért, mert az utóbbinak a kiemelésére — a hozzákapcsolódó szerkezeti elemek miatt — kevesebb idő állt rendelkezésre.²⁷ Tehát az olyasféle mondatokban, mint *az, az ember volt nálunk, az első az feltétlenül nyomatékosabb lehetett, mint a második, bár mint mutató névmásra, a másodikra is került nyomaték, csak nem akkora, mint az előtte magában állóra.* Mármost: a fejlődés útja az lehetett, hogy a második mutató névmás lassankint egészen hangsúlytalanná vált, időközben pedig az elől álló mutató elem teljesen egy szó-lamba olvadt össze az utána következő értelmezős szerkezettel, éppúgy, mint a fentebb elemzett R. *azannya, ezennye, úgyannyira, ittegyél, ottogyál* félekben. Eszerint a fejlődés három fő állomása ez lehetett: 1. Mindkét mutató elemén nyomaték van: *Abból, a kútból; azt, az dolgot; az, az ember.* 2. Az értelmezős szerkezetben lévő mutató elem nyomatéka csökkentett erősségű, s a két mutató elem közelebb kerül egymáshoz. *Abból az kútból; azt az dolgot; az az ember.* 3. Végül a második mutató elem teljesen elveszti nyomatékát, az előtte állóval kezd alkotni közös szólamot s helyette az utána álló jelzett szó kap nyomatékot: *abból a | kútból; azt az | dolgot; az az | ember; az kívül az | tudomány kívül.* Ezekben a második mutató elem, azáltal, hogy elvesztette nyomatékát, megszűnt mutató névmás lenni. Mi lett hát belőle? A felelet csak az lehet: határozott névelő! A magyar határozott névelő tehát nem úgy keletkezett, ahogyan SIMONYI mondta, hogy t. i. a rámutatást csak gyögebben fejezzük ki s a hangsúlyt a főnévre [= a jelzett szóra] vetjük, hanem úgy, hogy az a mutató névmás, amelyből a névelő keletkezett, a közvetlenül előtte álló mutató névmás mellett elveszítette nyomatékát.²⁸

Az elmondottakat összefoglalva, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A határozott névelő a magyarban — úgy, mint más nyelvekben is — a mutató névmásnak visszamutató, anaphorikus használata közben keletkezett.

²⁷ Gondoljunk GOMBOCZ és MEYER méréseire, melyek szerint a hangokat és szótagokat annál rövidebben ejtjük ki, minél több hang (vagy szótag) következik utánuk (GOMBOCZ, ÖM. II, 1, 38).

²⁸ A főnévi és melléknévi mutató névmás megkülönböztetéséről (mert erről van itt szó) RÉGER ezt mondja: „Valószínű, hogy csak az artikulus meghonosodása után jó későn volt szükség a főnévi és a melléknévi mutató névmás megkülönböztetésére. A Bécsi-kódexben láttam először ily példát: Betölte mend a' földet ez az alom (Nyr. 1: 71)” (i. m. 17). Mit jelent azonban ez, ha nem azt, hogy az imént tárgyalt értelmezős szerkezetek már a legrégebb kódexek korában is megvoltak (ami természetes is!) s aligha a XVI. században keletkeztek (!), mint SIMONYI véli. Ha pedig régiek, akkor igen is döntő szerepük lehetett a névelő kialakulásában.

2. A mutató névmás egyre szélesebb körű, anaphorikus használata a gondolkodás egyre bonyolultabbá válását, nagyarányú fejlődését tükrözi, melynek folyamán nemcsak valamely tárgyra, hanem valamely kijelentésre, mondatra, mondattagra is vissza utaltak vagy előre mutattak e névmás segítségével.

3. A magyar határozott névelő eredeti hangsúlyát egyebek között alkalmasint bizonyos értelmezős szerkezetekben veszíthette el, melyek valamely előbb már említett fogalomnak új jegyeit tartalmazták, s ezért nem a bennük lévő mutató névmás, hanem az értelmezőként álló névszó vált hangsúlyossá.

BALÁZS JÁNOS

Érzelmi színezetű szavak értelmezése kétnyelvű szótárakban

1. A szótári szókészlet a nyelv építőanyaga. Minél gazdagabb és sokoldalúbb a szótári szókészlet, annál gazdagabb és fejlettebb a nyelv. Ámde a nyelv nem csupán gondolataink „semleges” közlésére szolgál, hanem olyan tudattartalmak kifejezésére is, amelyeket érzelmeink sajátos módon átszíneznek. Amint BALLY helyesen mondja, gondolkodásunk szüntelenül ingadozik az érzékelés és az érzelem közt; egyszerre értünk meg és érzünk át valamit, s leggyakrabban a fogalmak valamely érzés kíséretében merülnek fel tudatunkban („Notre pensée oscille entre la *perception* et l'*émotion*; par elle nous comprenons ou nous sentons; le plus souvent nous avons à la fois l'*idée* et le *sentiment* des choses pensées” CH. BALLY: *Traité de stylistique française* I, 151 kk.). Hol az értelmi, hol az érzelmi mozzanat kerekedik felül: ezt nevezi BALLY a „dominante intellectuelle” és a „dominante affective” bonyolult, finom elemzést kívánó játéknak.

Éppen ezért a szótári szókészlet gazdagságáról csak akkor nyerhetünk helyes képet, ha az egyes szavak és kifejezések fogalmi tartalmán kívül figyelembe vesszük mindezen nyelvi elemek expresszivitását, érzelmeiket kifejező szerepét is. Természetesen a lexikális elemek érzelmi tartalmát nem tárgyalhatjuk a logikai tartalomtól elszakítva: a szó jelentéstartalmának és nyelvi funkciójának e két aspektusát szerves összefüggésükben, egymásrahatásukban kell tekintenünk.¹

Egynyelvű és többnyelvű szótárainkból ma már a szavak érzelmi telítettségére vonatkozó utalások sem hiányozhatnak. A probléma abban áll, hogy a szavak és kifejezések értelmezését idegen nyelven úgy kell megadnunk, hogy az alkalmazott jelzések egyben utaljanak az értelmezendő szó vagy kifejezés emocionális jellegére is.

Az érzelmi telítettség lexikográfiai értékelése igen komoly feladat elé állítja a szótárírót,² hiszen ez az értékelés más és más módon viszonylik a

¹ Hangtani téren szorosan idetartoznak LAZICZIUS GYULA kutatásai az emphaticumról (NyK. LI, további irodalommal). Vö. még ZOLNAI BÉLA: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939.

² Az expresszivitás szótári ábrázolásának problémájáról már ORSZÁGH LÁSZLÓ is megemlékezett, az 1954. évi akadémiai nagyhétén tartott előadásában A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdéseiről (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VI. kötet 1—2., nagygyűlési szám, 117—196). Szerinte „az expresszivitás, a kifejezőség szótári ábrázolásának egyik alapvető nehézsége abban rejlik, hogy a nyelv érzelmkifejező eszközeinek jelentékeny, nagyobb része (így a mondathangsúly, szórend, vagy az olyan parole jelenség, mint a szövegkörnyezet) nem tartozik a lexikográfia körébe. Az izolált szó kifejezősége sokkal szerényebb határfokú ahhoz képest, amit ez a szó szöveggösszefüggésben, az élő beszéd-

szónak vagy nyelvtani alaknak nominatív jelentéséhez, stilisztikai színezetéhez és járulékos stilisztikai árnyalataihoz (I. R. G. PIOTROVSKIJ: Néhány stilisztikai kategóriáról, Nyelvtudományi Intézet Közleményei, V. évf. (1954). 2—3. sz. 240 kk.).

A nyelvek egymástól elütő jellege gyakran arra kényszeríti a szótárírókat, hogy egyes szavaknál és idiomatikus kifejezéseknél megelégedjék a megközelítő hangulati megfelelő közlésével, még ha ez nem is tükrözi kellő intenzitással a lefordítandó nyelvi egység hangulati értékét, érzelmi tónusát. Az ilyen kompromisszumos megoldások természetesen állandóan arra ösztönöznek, hogy újabb és újabb próbálgatások, különféle szövegek állandó, kritikus szemmel történő böngészése útján végre is elérkezzünk az áhított „tökéletes megoldáshoz”, ahol két kifejezés stílusréteg, stilisztikai érték, hang, szín és érzelmi tartalom tekintetében lehetőleg teljesen fedi egymást.

Amikor beszélünk vagy írunk, jóformán egyetlen szavunk sem teljesen elszigetelt: minden szó funkcióját, színét, különleges jelentését a környező szövegtől, a szöveg értelmi összefüggésétől, élő beszédben a hanghordozástól vagy egyszerűen a beszélő helyzetétől nyeri. A szótáríró viszont kénytelen a szavakat magukban, kiragadva értelmezni. Ilyen szempontból a szótár herbáriumhoz hasonlít, ahol a szavak lepréselt állapotban, többé-kevésbé pontos kategorizálással megtalálhatók ugyan, de mégsem hatnak az élő nyelv üdeségével, szépségével, zamatával. Még jó eset, ha a szótáríró megfelelő frazeológiával szemléltetni tudja egy-egy kifejezés esetenként változó hangulati értékét, de az is előfordul, hogy kénytelen beérni egy hangulati finomság pusztán tényének regisztrálásával, mert annak hiteles, egyszer megfogalmazott szöveggel való igazolása már nem lenne szótárszerű. Ez a megoldás azonban nem mindig hat meggyőző erővel. Ilyen esetekben azután mind a szótáríró, mind a szótárhasználó kénytelen tudomásul venni az át nem hidalt eltérések létezését. Tulajdonképpen arra kellene törekedni, hogy minden kifejezés érzelmi velejáráját lehetőleg példákkal illusztráljuk, de sajnos ezen elv következetes keresztülvitelére még nagyobb szótáraink terjedelme sem ad mindig módot. Az a célkitűzés, hogy egy általános szótár a szavak ekvivalenciájának feltüntetése mellett bizonyos mértékig a stíluszótár igényeinek is megfeleljen, rendszerint azzal a kényszermegoldással jár, hogy a szótárba felveendő címszavak számát csökkenteni kell. Ebben az esetben viszont állandó vita tárgya lehet, hogy amit ilyen módon nyerünk a réven, nem veszítjük-e el a vámon, hiszen a szótárhasználó mindenekelőtt címszavakat keres a szótárban és joggal bosszankodik, ha az általa keresett szó — helyszúke miatt vagy egyéb szerkesztési megfontolások alapján — kimaradt a szótárból.

2. Mielőtt a felvetett kérdésre szótárírási szempontból keresnénk feleletet, szükséges a probléma elvi háttérének rövid összefoglalása és — első-

helyzetben nyerhet. Nehéz ezt a kifejező értéket a szövegösszefüggésből kiemelt címszón lemérni és jelezni. A kifejező érték legszemléletesebben az egymás mellé állítással, tehát a szinonima, a fogalomköri és a stíluszótárak eszközeivel ábrázolható. Nem kevésbé problematikus a szó érzelmi tényezőinek az értelmiéktől való elválasztása, a kettő egymásba fonódottsága miatt. Objektív módszerekkel a szó kifejezősége nem is elemezhető, mivel határai sokkal elmosódottabbak, mint a jelentéstartaloméi s értékelése nagy mértékben szubjektív megítéléstől függ. Része van ebben a nehézségben annak a ténynek is, hogy az expresszivitás a nyelvi jel aránylag gyorsan változó elemei közé tartozik. Különösen napjainkban van módunk szókészletünk mozgásában ennek kihatásait megfigyelni” (i. m. 130—131).

sorban lexikográfiai célzatú — továbbépítése. A szótárírónak ugyanis nagy szüksége van mindazon stilisztikai és jelentéstani fogalmak alapos átgondolására, amelyeket a mai magyar nyelvészek különösen CHARLES BALLY (Caractères affectifs des faits d'expression, i. m. 140 kk.) és GOMBOCZ ZOLTÁN (Jelentéstan 17 kk.) összefoglalása nyomán tartanak számon.³ Fel kell tehát vetnünk azt az alapvető fontosságú kérdést, vajon a szó érzelmi színezetére, más néven a szóhangulatra vonatkozó eddigi irodalomból nem meríthet-e a lexikográfus gyakorlati segítséget mindennapi munkája számára.

Mindenekelőtt kétségtelennek látszik az a tény, hogy — bizonyos terminológiai ingadozás ellenére — semmi esetre sem szabad a szó érzelmi telítettségét szükségszerűen csupán a szónak egy vagy más hangulati elemével azonosítanunk. A terminológia bizonytalanságára már GOMBOCZ utalt (Jelentéstan 17 kk.). Tekintettel arra, hogy minden hangulat, akárcsak német mintája, a „Stimmung”, rendkívül ingatag, változókéony kedélyállapotot jelöl, a túlságosan általános szóhangulat elnevezés nehezen alkalmazható a szókészlet jelentékeny részének pontosan lexicakalizált, tehát a szó két arcához, hangtestéhez és jelentéséhez többkevesebb állandósággal tapadó érzelmi árnyalatára. Ha ezt a hangsort halljuk: *drágám*, vagy franciául ezt: *mon chou* (mőšu) vagy még érzelmesebben *mon petit chou* (mőptišu), a szó, illetve a vele alkotott szó szerkezet érzelemkeltő ereje mindennemű hangulattól függetlenül is szükségszerűen színezi, alakítja nyelvi benyomásunkat. Helyesebb lenne tehát a kissé bizonytalan értelmű szóhangulat elnevezés helyett a pontosabb, kevésbé félreérthető *érzelmi színezet* megjelölést használni.⁴

3. Itt mindjárt felvetődik azonban még egy kérdés: vajon állíthatjuk-e, hogy igen sok szó állandó érzelmi színezettel rendelkezik? E tekintetben figyelembe kell vennünk azokat a megállapításokat, amelyeket legutóbb E. RIESEL, a Moszkvában nemrég megjelent német stilisztika (Abriss der deutschen Stilistik. 1954) szerzője fogalmazott meg. RIESEL megkülönbözteti az érzelmi szempontból semleges szókat (például tudományos műszók, stb.) azoktól, amelyeknek bizonyos emocionális árnyalatuk van (emotionale — nicht emotionale Lexik). Az emocionális típusú szavakkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy valamely adott szövegösszefüggésben esetleg a legsemlegesebb szó is érzelmi telítettséget nyerhet. Amint mondja, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a szó- és kifejezőkészletet, amelynek érzelmi színezetet csupán a szövegösszefüggés kölcsönöz („dürfen wir . . . nicht die Lexik und Phraseologie übersehen, die erst im Kontext emotionale Färbung erhält.” I. m. 83). Állításának igazolására SCHILLER Ármány és szerelem című drámájából idéz néhány sort („Wer kann den Bund zweier Herzen lösen oder die Töne eines Akkords auseinanderreißen?”), ahol a szerelmi vallomás az érzelmi feszültségnek igen magas fokára emelkedik, s mégsem tartalmaz egyetlen „abszolút emocionális szót” sem („so enthält dieses Liebesbekenntnis höchster Emotionalität kein einziges absolut emotionales Wort.” I. m. 84).

³ Természetesen a szavak érzelmi színezete már BALLY előtt is felmerült a nyelvészeti irodalomban: elég utalnunk pl. JABERGNÉK a francia pejoratív jelentésfejlődésről szóló tanulmányára (Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen. Zeitschrift für romanische Philologie. XXV, XXVII, XXIX).

⁴ Régebben SIMONYI ZSIGMOND (Jelentéstani szempontok 8) és CSÜRY BÁLINT (Nyr. XXXIX, 353) az *érzelmi velejáró* kifejezést használták, amelyet GOMBOCZ — valószínűleg második tagja miatt — joggal minősített „kissé nehézkesnek”.

Ezzel ismét előbbre jutottunk egy lépéssel. RIESEL szavaiból ugyanis kiderül, hogy érzelmi árnyalatuk szempontjából a szavak ismét két csoportra oszlanak: az *alkalmi*, többnyire csupán a szövegösszefüggésen, illetve a helyzeten (a *bühleri Zeichenfeld-en*, illetve *Zeigfeld-en*) múló érzelmi telítettséget gondosan meg kell különböztetnünk bizonyos szavaknak többé-kevésbé *állandó*, tehát a szövegösszefüggéstől és a helyzettől nagyjában független érzelmi színezetétől.⁵ Az utóbbi sajátossággal bíró szavakat sorozza RIESEL az „absolut emotionale Lexik” kategóriájába (i. m. 83).

Ezzel nyertünk két alapkategóriát: az érzelmileg semleges (ha tetszik: „az érzelmi telítettség 0 fokát” mutató) szavakat szembeállítottuk az érzelmileg színezett szavakkal, illetve ezeknek érzelmi elemével. Az utóbbi csoportban azután jelentkezett két alkategória: az *alkalmi* érzelmi árnyalatokat el kellett választanunk azoktól, amelyek egy nyelvközösségben, legalább szinkron, de esetleg diachronikus síkon is állandóságot mutatnak.⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a fenti megkülönböztetés csirája megvan már BALLYnál is, aki a szinonimika terén összevethető szavak „*caractère dominant et variable*”-járól beszél (I, 150). Ami az ő számára *domináns* jelleg, az számunkra, az érzelmi színeződés szempontjából, *állandó* érzelmi színezetet jelent, s ami neki *váltózó*, az természetesen közel jár ahhoz, amit mi *alkalmi* érzelmi színezetnek neveztünk.

4. Az elmondottak alapján érdemes megvizsgálnunk két nevezetes véleményt: az egyik BALLYtól, a másik GOMBOCZtól származik. Mindkettővel azért kell foglalkoznunk, mert az érzelmi színezet fogalmának további finomítását, még pontosabb kidolgozását remélhetjük tőle.

BALLY helyesen utal az olyan esetekre, amikor egyazon szónak hol tisztán logikai, hol pedig többé-kevésbé érzelmileg színezett jelentése van. Ilyenkor — saját fogalmazása szerint — a kizárólagosan logikai jellegű jelentést („*un sens exclusivement logique*”) szembe kell állítanunk ugyanannak a szónak sajátos érzelmi árnyalatával („*une valeur affective nettement caractérisée*”). *Traité* I, 159). BALLY ismert példája ezzel kapcsolatban: a *feieberhaft* szó logikai, intellektuális jellegű szó az „*eine feieberhafte Krankheit*” kifejezésben, viszont érzelmi színezetet nyer, ha „*eine feieberhafte Tätigkeit*”-ről beszélünk (i. m. 160; a magyarban is: *láz* betegség — *láz* tevékenység). Talán még jobb BALLY másik példája: *unvergleichlich* semleges jellegű, tudományos műszó is lehet (pl. „*die Chemie stellt eine Reihe von ungefähr 86 unvergleichlichen Urstoffen*”), viszont erős érzelmi színezetet nyer, ha ebben a mondatban használjuk: „*Das ist doch unvergleichlich*” (i. h.).

E példák alapján magának BALLYnak stilsztikájából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy érzelmi színeződés szempontjából a legtöbb szó szemantikai oldala távolról sem egységes: ugyanazon hangsorhoz érzelmileg

⁵ Hogy GOMBOCZ példáját idézzük (Jelentéstan 17—8), a meglehetősen semleges *apa* szóval joggal állíthatjuk szembe *atya* szavunkat, amelyet akkor használunk, ha „az uralkodó érzélem a tisztelet, az ünnepélyesség”. Persze azért ez a megkülönböztetés sem abszolút: vannak fordulatok, mégpedig igen gyakran, amelyekben az *apa* szó is érzelmi színezetet nyer, s a bizalmat, ragaszkodást éppúgy kifejezheti, mint a tiszteletet. Állandó kifejezésként idézhető a — ma már szónokiasnak érzett — *Kossuth apánk* kifejezés; természetesen a bizalmas családi nyelvben is lehetséges *apa* az *apu*, *apuka* mellett. Az *apa* és *atya* szó stilsztikai viszonyáról vö. KELEMEN J., A III. Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. 1955, 232.

⁶ Főleg állandó érzelmi színezetű szavakkal foglalkozik ZOLNAI BÉLA idézett tanulmányában.

közömbös jelentés éppen úgy tapadhat, mint érzelmileg erősen árnyalt. Rendszerint nem elég tehát szavakat szavakkal globálisan, finomabb tagolás nélkül összevetnünk, hanem ennél többre van szükség: a több jelentésű szók alkatát gondos elemzés alá véve az érzelmi színezetű jelentéseket ki kell válogatnunk, s mindegyikkel kapcsolatban el kell döntenünk, vajon alkalmi vagy állandó érzelmi színezettel van-e dolgunk. E válogatás természetesen a jelentések szétválasztásával szorosan összefügg, s ezért — amint látni fogjuk — közvetlen fontosságú a lexicográfia számára is.

5. További tanulságokkal szolgál GOMBOCZNAK az a tétele, amely szerint a beszédhangok bizonyos sorának éppen úgy, mint valamely zenei hangsornak, önmagában is lehet bizonyos hangulata, tekintet nélkül a hozzáfűződő jelentésre. GOMBOCZ e véleményét, mely a jó és rossz hangzás nagyon is relatív és nyelvcsaládok, nyelvközösségek szerint erősen változó problémáját veti fel, olyan idézetekkel támogatja, mint például a THÉOPHILE GAUTIER-é: „A szavaknak”, írta GAUTIER Baudelairenek, „magukban véve is, tekintet nélkül az értelemre, amelyet kifejeznek, saját szépségük és értékük van, mint a drágaköveknek, amelyek még nincsenek megcsiszolva s kőszövénybe, nyakláncba vagy gyűrűbe foglalva” (GOMBOCZ: i. m. 25).

GOMBOCZ hivatkozik DANTE-ra is, aki a *De vulgari eloquentia*-ban felsorolta az olasz nyelvnek azokat a szavait, amelyeket a „legszebbeknek” tartott: ilyenek voltak számára *amore* 'szerelem', *donna* 'nő', *disio* 'vágy', stb. ZOLNAI BÉLA DANTE-nak egy másik kijelentését kommentálva kiemeli, „Dante a szavakat »hangzásuk« szerint osztályozza: gyermekes (*mamma*), nőies (*placevole*), vad (*greggia*) és városias (*urbana*) szavakra” (i. m. 27). S itt jutunk el, DANTE útmutatása nyomán, a szó jelentésétől állítólag elszakítható hangtest helyesebb értékeléséhez. Mivel a nyelv bizonyos tudattartalom közlésére szolgáló jelrendszer, a szó hangteste s az általa keltett hanghatás csakis akkor válik igazi nyelvi ténnyé, csakis akkor kelthet nyelvészeti figyelembe vehető benyomást, ha a szó érzékelője tisztában van az illető szó jelentésével is. Amint ZOLNAI BÉLA mondja, „a pusztán »nyelv szépség« önmagában, tartalom nélkül, üres valami” (i. m. 34). Pejoratív jelentésű szavakat szépek ritkán neveztek; Gautier gyakorlatilag az olyan előkelő szavakért rajongott, mint *blanc* (blá) 'fehér', *cygne* (siñ) 'hattyú', vagy a verskötete címében is szereplő *Émaux et Camées* (emőekamē) 'email-ok és kámeák'. Dante szintén csupa számára kedves jelentésű szót sorolt fel az olasz nyelv legszebb szavaiként, s nem a Pokolnak rendkívül erőteljes és kifejező, de abszolút értelemben, a szövegtől elvonatkoztatva mégsem kellemes hangulatot idéző szavait. A dantei szép szavak eszménye közelebb áll a Paradicsom csillogó, sőt vakító derűjéhez, mint a Pokol komor színeéhez.

A marxista esztétika — teljes összhangban a legnagyobb művészek s köztük a legnagyobb költők gyakorlatával — állhatatosan és kérlelhetetlenül hirdeti egyszerű tartalom és forma összeforrásának, másrészt pedig a tartalom elsőbbségének jelentőségét. E tételeket szem előtt kell tartanunk nyelvészeti vizsgálódásainkban is, különösen akkor, ha a jelentéstan emocionális mezőit kívánjuk korszerű megvilágításba helyezni. Dante példái nyomán nem tartalom és értelem nélküli hangsorokat tarthatunk igazán szépeknek, hanem csakis olyanokat, amelyek nem pusztán csengésükkel, hanem hangzásuk és jelentésük együttes, egymást támogató erejével hatnak érzelmeinkre.

6. Még egy — az előbbieknél nem kevésbé fontos — kérdésre kell megnyugtató választ keresnünk. A szóhangulatra vonatkozó eddigi kutatások

alján nem láttuk eléggé világosan, mennyiben függnek össze az érzelmi színezettség különböző fokai és válfajai a szavaknak stílusrétegek szerinti osztályozásával. A szóhangulat bizonytalan, nehezen megfogható fogalma a tájékozódást ezen a téren sem könnyítette meg. Szükséges tehát, hogy lexikográfiai tanulságaink számára néhány alapvető tételt röviden kifejtünk.

a) A szókészlet stilisztikai rétegeződése semmi esetre sem kapcsolható össze s még kevésbé azonosítható az érzelmi telítettség szerinti kategorizálással; a két különböző szempont a szókészletnek két különböző tagolásához vezet.

b) Elvben a szókészletnek jóformán mindegyik rétegében megtaláljuk az érzelmi árnyalatok különböző válfajait; még a tudományos terminológia sem kivétel, hiszen nincs szakma, amelynek bizalmas társalgási nyelvi műszavai (pl. *reptér repülőtér* helyett, *labor* a hivatalos *laboratórium* helyett) ne lennének feltéve, vagy legalább is ne telítődhetnének bizonyos érzelmi elemekkel. Védelmeznünk kell tehát azt a tételt, hogy az emocionális kategóriák keresztezhetnek bármely stílusréteget.⁷

c) Második tételünk ellenére kétségtelen, hogy bizonyos nyelvi rétegekben, például a társalgási nyelv különböző fokain az érzelmi színezetű szavak sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint más rétegekben.⁸ Azt mondhatjuk tehát, hogy nemcsak az egyes szavak, hanem egész nyelvi rétegek (illetve: rétegnyelvek) közt is igen nagy különbségek tapasztalhatók emocionális szempontból. Más szóval: amily mértékben a stílusrétegek nagy lépcsőjén fokról fokra aláereszkedünk, olyan mértékben sűrűsödnek az érzelmeikkel telített nyelvi tények is; a legfelsőbb régiókban, például abban, amelyet németül a „gehobene Sprache” vagy oroszul a высокий стиль műszóval jelölnek, az emocionális elemek is jórészt lexikalizáltak, hiszen bizonyos hagyományossá vált retorikus pátoz körébe tartoznak. Csupán a költői nyelv csapong szabadabban a felsőbb stílusrétegekben; a költői nyelv „emelkedettsége” viszont ma már erősen a múlté, hiszen a romantika óta egyebek közt Victor Hugo és Petőfi, majd Majakovszkij gyakorlata bebizonyította, hogy adott helyzetben a költő a nyelvnek bármely stílusrétegbe tartozó szavával a líra magas fokára emelkedhet.

A stílusréteg viszonylagos magassága s az érzelmi elem (a BALLY-féle

⁷ A kérdést így látja E. RIESEL is: „Die Adjektive „todmüde, hundemüde, saumüde” tragen alle die gleiche emotionale Färbung; als stilistische Synonyme liegen sie aber auf verschiedenen Punkten der Stilfärbungsskala: „todmüde” ist literarisch-umgangssprachlich, „hundemüde” — familiär-umgangssprachlich, „saumüde” — grob” (i. m. 83). Hasonló példát említ — sajnos eléggé kétes értékű konklúzióval — BALLY is: „Dire, dans un moment de détresse: „Je suis perdu”, c’est employer une expression ordinaire de la langue commune; elle est, socialement parlant, sans danger et ne tombe sous le coup d’aucune prohibition. ”C’en est fait de moi” serait une tournure littéraire qui détonnerait dans la langue parlée; elle serait pour nous une expression „écrite”, dans le sens restreint; cherchons maintenant des exemples du côté opposé: „Je suis flambé”, voilà qui est familier; l’expression serait admise dans certaines circonstances, inadmissible et dangereuse dans d’autres; avec „Je suis fichu” nous descendons encore d’un degré; socialement, le mot est d’un emploi fort délicat; appelons-le populaire ou vulgaire; enfin (proh pudor!) „Je suis foutu” est d’un argot si grossier que l’homme de „bonne société”, qui pouvait, dans certaines circonstances, hasarder les expressions précédentes, s’interdirait de jamais prononcer (et même de penser) cette dernière” (i. m. I, 228). Minthogy BALLY e kijelentés óta csaknem ötven év telt el, megvizsgálandó lenne, milyen viszonyban állanak stilisztikai értékelései a mai francia írott és beszélt standarddel.

⁸ ВУЛАНОВСКИЈ szótanának az emocionális szavakkal foglalkozó rövid részében Введение в языкознание II. 1953, 76—77) csakis a társalgási nyelvben élő érzelmi színezetű szavakat tárgyalja.

„la dominante affective”) gyakorisága között tehát fordított arányt találunk.

7. Most próbáljunk az elmondottakból gyakorlati következtetéseket is levonni. Néhány példát kell idéznünk annak a tételnek igazolására, hogy egy-egy szónak érzelmi színezete szorosan a szónak egyik vagy másik jelentésárnyalatához fűződhetik. Az ideális eset szótárírói szempontból az, ha a szerkesztő a kérdéses idegennyelvű címszónál közli az — esetleg csak bizonyos szókapcsolatban, idiomatikus kifejezésben élő — jelentésárnyalatot, s mindjárt megtalálja hozzá a megfelelő magyar értelmezést is. *Kalt* alatt például közölni kell a már-már argó-ba hajló *den machen wir kalt!* kifejezést, s a HALÁSZ-féle német-magyar szótár helyesen fűzi hozzá a következő értelmezést: 'ezt el tesszük láb alól'. Ugyancsak helyes, ha *belecken* alatt nemcsak a közönséges konkrét jelentést találjuk meg (pl. *die Finger belecken* 'lenyalni az ujjait'), hanem a szónak legalább is múltidejű melléknévi igenevével, azaz szenvedő szerkesztésével kapcsolatos átvitt jelentését is, a következő példamondatban: *er ist von der Kultur beleckt*. Ámde ebben az esetben eleget tesz-e a szótárszerkesztő, ha egyszerűen ennyit jelez: 'felületes műveltsége van'? Mindenki érzi, hogy ez az ekvivalencia tulajdonképpen kényszermegoldás; a magyar fordulat távolról sem oly színes, mint a német eredeti, és — ami minket ezúttal legjobban érdekel — nem rendelkezik a szükséges gúnyos-tréfás árnyalattal sem. S valljuk be: mégis ezek a megközelítő megoldások a leggyakoribbak szótárainkban. Ritkák az olyan egymásnak pontosan megfelelő szópárok, mint *Frühling* és *Lenz*, *tavas* és *kikelet*.

Legproblematisabbak persze azok az esetek, amikor a szótáríró értelmezésként vagylagos megoldásokat közöl, s a két javasolt megoldást érezhető stilisztikai különbség választja el egymástól. Ha például a bizalmas társalgási nyelv körébe tartozó *Mumm* alatt e szólást *ich habe zu dieser Arbeit keinen rechten Mumm* először 'sehogy sem fűlik a fogam hozzá', majd pedig 'nincs hozzá merszem' értelmezéssel látom el, a nagy jelentéskülönbségből származó bizonytalanságot az értelmezések stilisztikai eltérése még jobban kiemeli. Az első kifejezés ugyanis érzelmileg érezhetően telítettebb, mint a második. Biztosabb talajon akkor mozog a szótáríró, ha egyazon kifejezést — a RIESEL idézte példához hasonlóan — jelentésbelileg azonos kategóriában, de különböző stilsrétegekben tud visszaadni, tehát ha pl. a *füttyülök rád* szólás fordítása először a banális 'ich pfeif auf dich', majd a színesebb és erőteljesebb 'du kannst mich gern haben' vagy 'du kannst mir den Buckel runter rutschen'.

Mindezen esetek végső fokon azért megnyugtatóak, mert a szótárból a legfontosabb esetek nem hiányoznak; ha a stilisztikai árnyalat szempontjából nem is teljesen kielégítő a fordítás, van bizonyos fogalmi tolmácsolás, amely fordítás közben esetről esetre tovább csiszolható. Bonyolultabb a helyzet akkor, ha például egy újságban a következő mondattöredéket olvassuk: „Goldmark's *spritzige* „Sakuntala“-Ouverture”, s azután a benne előforduló jelzőt szótár segítségével próbáljuk lefordítani. Legújabb német-magyar szótárunk szerint *spritzig* jelentései: 1. 'bizsergő, csipős', 2. 'pajkos, elbizakodott', 3. 'hirtelenharagú, indulatos'. E jelentések közül az adott esetben egyiket sem tudjuk felhasználni. S vajon miért? Egyszerűen azért, mert a magyar kiadású szótárban szereplő 'pajkos' nem felel meg elég pontosan a Sprach-Brockhaus nyújtotta második értelmezésnek: 'übermütig, launig-fröhlich'. Ha a *launig-fröhlich* értelmezés valamely formában átkerült volna

a magyar értelmezések közé, a problémát könnyebb lett volna megoldani: a Goldmark-nyitány zeneesztétikai stílusnyelvében *spritzig* kb. annyi, mint 'pezsgő, lendületes', s ez a szövegkörnyezethez jól illő értelmezés már nincs messze a BROCKHAUS-féle szótárban olvasható 'launig-fröhlich' értelmezéstől. Első tanulságunk tehát az, hogy a szótárírónak gondosan szótározni kell mindazon jelentésárnyalatokat, amelyekhez vagy amelyeknek valamelyikéhez sajátos hangulati, helyesebben érzelmi elem csatlakozik. A *spritzige Ouverture* kifejezésben szereplő jelző érzelmi tónusa persze valószínűleg nem alkalmi, hanem többé-kevésbé lexikalizált, állandó tényező; szótári megörökítése annál indokoltabb. Ezt a felfogást támogatja az is, hogy a német újságírás nyelvében számos hasonló fordulatot találunk. Egy vígjáték próbájáról szóló beszámoló például a színpadon pergő eleven párbeszédet „*spritziger Dialog*”-nak nevezi.

8. Érdeemes néhány francia példát is idéznünk. Ismeretes, hogy a francia szó- és kifejezőkészlet egyrészt stilisztikai rétegződésében éppen olyan pontosan tagolt, akárcsak az orosz, másrészt pedig — hála a francia szótárirodalom nagy hagyományainak — az érzelmi színezetű szavak vagy jelentésárnyalatok élesen elválnak a közömbösektől. BALLY idézi P. Loti nyomán a következő mondatot: „Un *élan* me venait d'aller prendre sa tête pour l'appuyer sur ma poitrine” (Traité I, 111), s megjegyzi, hogy ebben az esetben *élan* jelentése nem 'mouvement par lequel on se porte en avant', vagyis németül: *Anlauf* (vö. *lendület*), hanem — a szövegösszefüggés miatt — 'désir' (vágý). Loti mondata ezek szerint így lenne fordítható: 'Vágý támadt bennem, hogy megfogjam fejét és keblemen pihentessem'. Persze alig olvassuk el a mondatot, máris meghökkenünk: vajon miért használta Loti ebben az esetben az átvitt jelentésű és feltétlenül emocionális árnyalatú *élan* szót s nem az egyszerű *désir*-t, ha csakugyan nincs semmiféle különbség a két szó közt (amint BALLY mondja: „*élan* équivaut ici à *désir*”? A szó megválasztását azonban könnyű indokolni: mindenki, aki tud franciául, érzi, hogy ebben az esetben *élan* jóval többet jelent, mint *désir*; legalábbis 'heves vágý'-nak kellene fordítanunk, hogy éreztessük azt a lendületet, amely a belőle fakadó mozdulatot is jellemzi.

Mindezt a szövegösszefüggés sugallta, lássuk azonban az *élan* szóval kapcsolatos szótári megoldásokat. SAUVAGEOT első helyre a konkrét 'nekirugaszkodás, nekilendülés, nekiiramodás' szavakat helyezte, melyek pontosan megfelelnek a BALLY közölte 'mouvement par lequel on se porte en avant'-nak; ECKHARDT új francia-magyar szótárában az 1. jelentés alatt megvannak mindeme szavak, de eléjük 'iram, lendület' került, feltétlenül helyeselhető módon. Ugyancsak ide, az 1. — konkrét — jelentés alá került az *élan vital* szókapcsolat, bár nyilvánvaló, hogy az 1. jelentéshez legközelebb áll a *prendre son élan* 'lendületbe jön, nekirugaszkodik, nekilendül' kifejezés. Szorosan kapcsolódik az 1. jelentéshez a sportnyelv *élan*-ja, 'nekifutás' jelentéssel (vö. *saut avec élan* 'ugrás nekifutással'), ami körülbelül annyi, mint a BALLY által szintén említett 'mouvement initial'. Mindezek kétségtelenül inkább közömbös, mintsem érzelmileg színezett jelentések. Egészen más képet nyújt SAUVAGEOTnak és ECKHARDTnak 2., *átv* (= átvitt) jelzéssel ellátott jelentéskategóriája, ahol az értelmezés '(hirtelen) lendület, fellángolás, szárnyalás', illetve 'lendület, fellángolás, szárnyalás, kitörő lelkesedés'. SAUVAGEOT ezen értelem bemutatására az *élan de l'âme vers Dieu* 'a lélek szárnyalása Isten felé' kifejezést közli, ECKHARDTNál kitűnő példa *les élans du coeur* 'fellobbanó

indulatok' (bár az *indulat* szó esetleg pejoratív gondolattársítást is kelthet). Most már világos, hogy a Loti használta *élan* is a 2. jelentés körébe tartozik: ha az *indulat* szót vox mediának tekintjük, nyugodtan mellé tehetjük a 'heves vágy' értelmezést, amelyet fentebb ajánlottunk. A konkrét szövegpélda ebben az esetben is, mint fentebb a *spritzig* melléknévvel kapcsolatban láttuk, gazdagította az eddig szótározott jelentéskört.

Az expresszív stílusárnyalatok leggazdagabb forrása persze a költői nyelv. Amint JEAN DORNIS La sensibilité dans la poésie française című művét lapozgattuk, lépten-nyomon érdekesnél érdekesebb példákra bukkantunk. E könyv, mint ismeretes, a századforduló irodalmi áramlatainak és költői nyelvének (1885—1912) finom elemzése; olyan korszakra vonatkozik tehát, amely jóval későbbi a Littré irodalmi példatárában szereplő írónál. Válaszunk ki találomra két idézetet, s vizsgáljuk meg szótáraink segítségével.

PAUL FORT egyik balladájában olvassuk a következő két sort:

„L'heure était si *plaintive* en sa mélancolie!
La rose du couchant frissonnait sur la mer.”

(Dornis: i. m. 79).

SAUVAGEOT szerint *plaintif* a. m. i. 'panaszos, panaszkodó', 2. 'jajgató természetű (tele a szája panasszal)'. ECKHARDTNál jobb megfogalmazásban: 1. 'panaszos, nyögő' (példák: *romance plaintive* 'panaszos, szomorú, bánatos románc'; *ton plaintif* 'panaszos hang'; 2. 'panaszkodó' (példák: *la troupe plaintive des exilés* 'a száműzöttek panaszos serege'; *les vagues plaintives* 'a panaszosan zúgó hullámok'). Az ECKHARDT közölte 2. jelentés PAUL FORT szövegének pontos megértéséhez segít: az erősen érzelmi színezetű *plaintif* (vö. Adynál: „Nyögő lombok alatt”) itt a *vagues plaintives*-féle szerkezetből kiindulva már magára a megfigyelt pillanatra (*heure*) vonatkozik, a hangulatra, amelyet a költő jellemez: nemcsak a tenger zúg panaszosan az alkonyi fényben (a második sor szerint: 'a lenyugvó nap rózsája remegett a tengeren'), hanem a habok moraja betölti az egész képet, s ezért írhatta le a költő első sorát is, amely szerint 'Oly panaszos volt ez az óra a maga mélabújában'. Mintha az egész természet panaszát foglalta volna össze ez a szokatlan szerkezetben használt *plaintif* melléknév, amelynek hatása persze éppen a váratlan fordulatban rejlik.

Lássuk másik példánkat, mely a költői nyelv és a bizalmas társalgási nyelv érintkezésére vet éles fényt. Azok közt a költők közt, akik a századfordulón a próza nyelvén mertek verset írni, a legtiszteletreméltóbb helyek egyikét JULES LAFORGUE foglalja el. Kortársai valóságos remekműnek tartották „C'est l'hiver qui vient” (Közeleg a tél) című versét, amelyben az őszi szél utolsó, végzetes pusztításáról a következő két sort olvassuk:

„Et le vent, cette nuit, *il en a fait de belles!*
O dégâts, ô nids, ô modestes jardins!”

(Dornis: i. m. 93).

Szó szerinti fordításban: 'És a szél, ezen az éjszakán, szép dolgokat művelt! Ó károk, ó fészkek, ó szerény kis kertek!'

Most lapozzuk fel szótárainkat. SAUVAGEOT szerint *il en a fait de belles* a. m. 'szép (furcsa) dolgokat csinált'; ebben az értelmezésben a *furcsa* közbe-

szűrés persze magyarázó szónak veendő. Szűkebb jelentést tulajdonít a kifejezésnek ECKHARDT: szerinte *en faire de belles* 'nagy ostobaságokat (elítélendő dolgokat) követ el'. S mégis azt kell mondanunk, hogy ha stilisztikailag nem is egyenértékű a magyar kifejezés a franciával, a szólás logikai elemzése szempontjából ECKHARDTnak van igaza: a költő is felháborodással vegyes sajnálkozással szemléli a szél oktalannak érzett, ostoba pusztítását, s ekkor szakad ki lelkéből ez az erősen családiás, spontán kifakadás, amelyet csak a következő sornak jellegzetesen költői felkiáltásai lendítenek magasabb síkra.

9. Angol vonatkozásban nagy és modern angol-magyar szótárból még nem meríthetünk példákat, pedig német és francia anyagunk után az érzelmi rétegződés, valamint a vele kapcsolatos kétnyelvű ekvivalenciák kérdését érdemes angol szempontból is megvizsgálnunk. E vizsgálat azért is fontos, mert az angol nyelv emocionális árnyaltsága stilisztikailag egészen más, mint a franciáé; igen sokszor azt tapasztaljuk, hogy ahol az angol jelentésében lexikalizált, de mégis képes, színes, a köznyelv eleveenségével ható kifejezéshez folyamodik, ott a francia kénytelen beérni szintelenebb, konvencionálisabb fordulattal. Angol-francia szótárak erre bőséges anyagot szolgáltatnak. *A happy-go-lucky fellow* emocionális szempontból több, mint az erősen intellektualizált, elvont 'un insouciant', *to live in a happy-go-lucky way* színesebb, mint 'vivre à l'aventure' és *a happy-go-lucky housewife* feltétlenül létezőbb jelzős kifejezés, mint a valósággal „tankönyvízü” 'ménagère peu méthodique'. Mindezen példáinkat HARRAP angol-francia szótárából vettük. Természetesen nemcsak témánk, de általában a szótárszerkesztés szempontjából elsősorban az olyan ekvivalenciákat helyeselhetjük, ahol a francia kifejezés is éppen olyan szemléletes, mint a lefordítandó angol fordulat. Persze ilyen példákat sem kell sokáig keresnünk; *to do sth in a happy-go-lucky fashion* első francia értelmezése még erősen intellektualizált: 'faire qch au petit bonheur', viszont a következő értelmezések már lépésről lépésre haladnak lefelé a stílusrétegek széles skáláján: 'à vue de nez, à la flan, à la va-comme-je-te-pousse'. Olykor a szótár szerkesztői az értelmezésnek ezt a stilisztikai árnyaltságát külön jelezték is: *to be in cold storage* első értelmezése 'faire de la prison', a második viszont, F (= familiar) jelzéssel: 'être à l'ombre'. Sajnos azonban éppen a *cold* című szóban is számos példája akad a tisztán intellektuális fordításnak: *that is a cold comfort* több, kifejezőbb, mint 'cela n'est guère consolant', vagy — a még irodalmibb — 'c'est là une piètre consolation'. *I have him cold* is színesebb, mint az ekvivalensnek jelzett 'je l'ai à ma merci'. Vannak azután olyan esetek is, amikor a lefordítandó angol szó vagy kifejezés erősen ösztönözte a szerkesztők nyelvi fantáziáját francia téren is; a legjobb értelmezések ilyenkor születtek. Ismeretes például, hogy *has-been* főnévként használatos mind személyekre, mind egyes tárgyra vonatkoztatva; a Concise Oxford Dictionary szerint *has-been* 'person who, thing which, has lost a quality or proficiency formerly possessed, a back number'. HARRAP francia értelmezései szerint: *he's a has-been*, 'c'est une (vieille) croûte', *she is one of the has-beens* 'c'est une beauté d'antan' (ez aránylag a legfinomabb!), s végül *his car's a good old has-been* 'son tacot [!] n'est plus de la première jeunesse'.

Igen jól tolmácsolja HARRAP szótára az angol *snug* melléknév érzelmi árnyalatait is a következő kiindulópont alapján: „(of house) comfortable, où l'on est bien; (of person) bien abrité, bien au chaud”. Tehát helyes, ha *snug little bed* 'petit lit douillet', *snug little fire* 'bon petit feu', *snug little job*

'bon petit emploi' (vagy népiesebben, P [= popular] jelzéssel: 'emploi pépère'), *snug little fortune* 'fortune rondelette', *snug income* 'gentil revenu', *to make oneself snug* 'se calfeutrer (dans sa chambre)', s végül *as snug as a bug in a rug* 'tranquille comme Baptiste'.

Az eltérő társadalmi fejlődés, az angol szókészletnek ismert kettős arca (egyrésről germán, másrésről latin és újlatin tövek kettőssége), valamint az az óriási különbség, amely az irodalmi nyelv egyik legfőbb standardjét, Shakespeare-t, a nyelv minden kifejező eszközét alkalmazni tudó „preromantikust” a nyelvhasználatában szigorúan klasszikus Racine-nal szembeállítja, az angol nyelvben a francia nyelvallapottól s a francia nyelv kifejező eszközeitől erősen különböző helyzetet teremtettek. A tények helyes megfigyelésében azonban segítségünkre jönnek kitűnő szótárakon kívül az angol, illetve az amerikai nyelvészetnek statisztikai jellegű eredményei is: egy-egy szóban banális, közömbös jelentését gyakorisága szempontjából százalékosan is szembe tudjuk már állítani a ritkább, de nem kevésbé élő, érzelmi színezetű használattal. *Flat* például 'horizontal, level' jelentésben (vö. *flat lands* 'sík vidék', *lie flat* 'laposan v. vízszintesen feküdni') valamivel kevésbé gyakori (27%), mint az ugyancsak „közömbös” 'not arched, not curved' jelentésében (*a flat arch* 'lapos ív', *flat side of the sword* 'a kard lapja') (37%); viszont mindkét „közömbös” jelentés sokkal gyakoribb, mint a csak 5%-nak jelzett 'not brilliant, not interesting' jelentésárnyalat (vö. *flat colours* 'bágyadt színek', *the play fell flat* 'a darab megbukott')⁹

Fentebb az angol szókincs közismert kettősségéről emlékeztünk meg. Most arra a sajátos tényre szeretnénk utalni, hogy az érzelmi színezetű szavak és jelentések távolról sem támaszkodnak csupán az ősi angolszász alapszókészletre és annak származékaira; sokszor éppen azt tapasztaljuk, hogy az érzelmiileg s egyben stilisztikailag finomabb megkülönböztetést mutató jelentésárnyalatok inkább a latin, illetve újlatin tövek köré sűrűsödnek. E tétel igazolására hadd idézzük ORSZÁGH magyar—angol szótárából a *lángoló* címszó alatt közölt értelmezéseket; a latin (ófrancia stb.) eredetű szavakat dőlt szedéssel közöljük: *flaming*, *blazing*, *flaring*, *fiery*, *glowing*, *burning*, *ardent*, *flamboyant*. A szinonim értelmezésekhez fűződő frazeológia tanúsága szerint egy-egy germán szó természetesen ebből a csoportból is használatos átvitt, képes jelentésben, pl. *blazing eyes* 'lángoló szemek', vagy *glowing with enthusiasm* 'elkeseredéstől lángoló', viszont 'lángoló szenvedély' már *ardent* v. *consuming passion* (csupa ófrancia szóval!), 'lángoló szerelem' *ardent* v. *passionate love*, 'lángoló gyűlölet' *flaming hate* v. *hatred* stb.

Hasonló eredményhez jutunk, ha *szúrós* angol szinonimikáját tekintjük. Konkrét jelentésben csupa angolszász szó sorakozik fel (*stinging*, *pricking*, *bristly*, *stubby*, *thorny*, *spiky* stb.); viszont *szúrós megjegyzés* értelmezése ingadozik az angolszász és a latin szókészlet közt, amennyiben a *biting* v. *caustic remark* vagylagosan van közölve; *szúrós szag* kizárólag *pungent smell* és *szúrós tekintet piercing* v. *penetrating look*. E kérdés persze további, mégpedig

⁹ Összes eddigi példáink M. WEST alapján: A general service list of English words. London—New York—Toronto, é. n. (2. kiadás, 1953) 188—9. A 3., emocionális jellegű értelemhez l. még: *life is very flat in your town* 'жизнь очень скучна (однообразна) в вашем городе' (V. K. Muller: Англо—русский словарь, Moszkva, 1943, s. v.), *I was feeling a bit flat* 'je n'étais pas dans mon assiette' (Harrap) stb. Az utóbbi eset is példa arra, hogy egyes szerencsés esetekben sikerülhet a szótárírónak az érzelmi színezetet színesen és pontosan visszaadnia.

igen körültekintő vizsgálatra érdemes; így is kiegészítés az angolszász és a latin szókészlet kettősségének ahhoz a példatárához, amelyre már O. JESPERSEN hivatkozott,¹⁰ mégpedig olyan kiegészítés, amely nélkül az angol stilisztika sem lehet el.

Most forduljunk ismét irodalmi szöveghez. KOSZTOLÁNYI DEZSŐNEK, a modern magyar nyelv egyik legnagyobb művészeinek halála után összegyűjtött műveiből idézünk néhány mondatot. Mindegyikben lesz egy-egy olyan szó, amely a költő számára kétségtelenül sajátos stílusértékkel, továbbá szorosan e stílusértéknek megfelelő, sőt azt indokoló érzelmi színezettel bírt. Ezeket a kiemelt szavakat fogjuk ORSZÁGH magyar—angol szótára segítségével megvizsgálni, hogy megállapíthassuk: vajon a szótár közölte szinonimák elégségesek-e az eleven nyelvhasználatban előforduló érzelmi árnyalás hű visszaadására.

Első példánk egy olyan mondat, amelyet KOSZTOLÁNYI akkor használt, amikor a 30-as évek divatos szellemtörténeti kérdésére — „mi a magyar?” — keresett feleletet. A kérdést rendkívül bonyolultnak tartotta, s minden egyszerű választ felelőtlenségnek, demagógiának. Ezért írta le a következő kijelentését: „Erre *átabotában* válaszolni hebehurgyaság lenne.” (Hátrahagyott Művek II, 55). BALASSA értelmező szótára szerint *átabotában* a. m. 'hanyagul, rendetlenül, csakúgy össze-vissza', de ebben még nincs benne az az árnyalat, amelyet kb. így érzékeltethetünk: 'rendetlenül és p o n t a t l a n u l'. ORSZÁGH angol értelmezései közt az első helyen *pell-mell.* valamint a színesebb és talán bizalmasabb (WEBSTER szerint: Colloq.) *helter-skelter* áll; ezt követi az intellektuális színezetű s inkább a szó jelentését, mint hangulatát tükröző körülírás: *in a disorderly v. careless way.* KOSZTOLÁNYI szövegéhez valószínűleg az *in a careless way* fordulat illik legjobban. Szótárunk tehát nem hagyott cserben, alkalmat szolgáltatott a jelentés visszaadására, viszont ezúttal inkább az intellektuális megoldás mellett kellett döntenünk.

Második KOSZTOLÁNYI idézetünk is érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. Vörösmarty stílusáról olvassuk egyik legszebb esszéjében a következő mondatot: „Festéktálcája gazdag, buja . . . »A két szomszédvár« sötét képei a sötét háttérrel vértől *cirmos* árnyak, fáklyalángok füstjében.” (Hátrahagyott Művek II, 148). Készülő Értelmező Szótárunk 1951-ben megjelent I. próba-füzete szerint „*cirmos* 1. Macskáról, néha baromfiról: világos hamvasszürke alapon barna harántcsíkokkal v. foltokkal tarkázott színű. *C. cica; c. kakas.* 2. (rég) Emberről: piszkos, szurtos. *Cirmos vargainas.* Jókai.” Kétségtelen, hogy KOSZTOLÁNYI a 2. jelentésből indult ki (vö. BALASSÁNÁL is: *cirmos* 2. jelentése 'piszkos, mocskos, szurtos'; BALLAGINÁL ez az első jelentés!)

ORSZÁGHNÁL *cirmos* 1. a. m. 'piszkos' és ebben a jelentésben 'dirty, soiled', 2. jelentésében a köznyelvi 'csikos', vagyis 'streaked, striped', s ugyanide vehető a 'foltos' jelentés is, angolul 'spotted'. Most már csak az a kérdés, hogy a *vértől cirmos árnyak* kifejezéshez vajon mindezen melléknevek közül melyik illik a legjobban?

A kérdés eldöntése nehéz, hiszen egyszeri, erősen költői színezetű fordulatról van szó, még akkor is, ha prózai szövegben olvassuk. De talán nem leszünk hűtlenek az eredetihez, ha a következő fordítást javasoljuk: *blood-*

¹⁰ JESPERSEN főleg művelődéstörténeti emlékeket keresett az olyan szópárokban, mint *ox* — *beef* (az 'ökör' angolszász nevet visel, amíg él, de — a középkori francia szakácsművészet emlékeképpen — ófrancia nevet kap, mihelyt a konyhába kerül, vö. Growth and structure of the English language, Leipzig, 1912, 89).

soiled shadows. Ez az összetétel tömörebb minden olyan szerkesztésnél, amely a *with blood* szókapcsolatot alkalmazná, s még egyszerűségében, alkalmi jellegében is tükröz valamit a magyar melléknév sajátos hangulatából.

Az egész kérdés szorosan összefügg a frazeológiai egységek alapproblémaival; ezekről I. V. V. VINOGRADOV kitűnő tanulmányát: A frazeológiai egységek fő típusai az orosz nyelvben (Szovjet nyelvtudományi értekezések. 1953, 165 kk.). Bally és Séchehaye nyomán VINOGRADOV is éles különbséget tesz az állandó és az egyéni, esetleges, nem állandó frazeológiai egységek közt, megjegyezvén, hogy „a két szélsőség, a két pólus között Bally szavai szerint a közbeeső lehetőségek egész sora helyezkedik el” (i. m. 169). Fejtegetéseiből VINOGRADOV nyelvesztétikai következtetéseket is von le; végső konklúziója („Az egyéni, alkotó stílus kerüli a szokásos frazeológiai csoportokat, kerüli a klisé” 171) pontosan áll Kosztolányira is.

10. Ezzel el is jutottunk arra a pontra, ahonnan visszatekintve az elmondottakból néhány gyakorlati következtetést vonhatunk le.

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a szótárszerkesztő a szavak jelentés-tartalmának és a hozzáfűződő értelmezésnek elemzése közben nem érheti be csupán a szavak intellektuális fordításával; sokkal tökéletesebb munkát végez, ha minden esetben a szavak intellektuális és érzelmi tartalmának szétválasztására törekszik. Mihelyt a tolmácsolandó nyelvvel kapcsolatban ezt a kettőséget megállapította, második feladata abban áll, hogy „fején találja a szöveget”, vagyis nehézkes körülírás, felesleges magyarázgatás helyett magyarul is vagy bármely értelmezésre szolgáló más nyelven éppen úgy különbséget tudjon tenni az intellektuális és az emocionális színezetű jelentések közt, mint a megértelmezendő szó- és kifejezésanyaggal kapcsolatban.¹¹

A szótárszerkesztő azonban nem vállalkozhatik lehetetlenre; mivel a legtöbb esetben nem összefüggő szövegből, hanem szótárból, vagyis „herbáriumból” merít, nem is követelhetjük tőle, hogy elszigetelt szavakhoz ugyanolyan könnyedséggel asszociáljon színes, zamatos, találó kifejezéseket, mintha élő szöveg tolmácsolására vállalkoznék. Maga a szótári kategóriákban való gondolkodás a stílusigény érvényesülésének súlyos béklyója, amelyből csak színes fántázia és nagy gyakorlat szabadíthat ki. Mindezen nehézségeket figyelembe véve, nem szabad tehát elvben azt sem helytelenítenünk, ha érzelmileg erősen színezett szó vagy kifejezés olykor merőben intellektuális értelmezést kap; ilyenkor — a két nyelv frazeológiájának áthidalhatatlan különbségein kívül — valószínűleg az átképzésnek fentebb vázolt nehézségei játszottak közre. Azt persze a lelkiismeretes szótárírónak feltétlenül meg kell tennie, hogy az expresszív színezetű szavakat és jelentéseket legalább érzelmileg a legnagyobb pontossággal ragadja meg. Ha az értemi megjelölés helyes és pontos, esetről esetre lehetséges ezt a szótár nyújtotta alapértelmezést tovább színezni, illetve a szövegösszefüggéshez alkalmazni.

A szótárírónak azzal is tisztában kell lennie, hogy munkája során első-sorban csak a szavak állandó emocionális színezetét tudja meghatározni. Az alkalmi árnyalatok oly sokfélék és annyira összefüggnek magának a nyelvnek eleven mozgékonyosságával,¹² hogy ezeknek szótározása nem is lehet két-

¹¹ Expresszív színezetű orosz frazeológiai egységek helyes és színes magyar fordítására jó példákat nyújt O. Nagy Gábor VINOGRADOV fentebb idézett cikkének fordításában (184 kk.).

¹² Helyesen mondja ZOLNAI Vendryes nyomán (Le Langage, 392), hogy a nyelv „örökké teremtő improvizáció és új variációja a meglévőnek” (i. m. 175).

nyelvű, idézeteket nem közlő szótár feladata. Ellenkező esetben az egyszeri, alkalmi nyelvhasználatot adnók annak a nyelvi rendszernek a leírása helyett, amely a nyelvközösség kollektív tudatában él. Kivételek még idézeteket közlő szótárakban vagy egészen nagy kétnyelvű szótárakban is legfeljebb kiváló írók műveiből vett példák lehetnek, hiszen sokszor előfordul, hogy egy-egy szállóigévé vált mondás valamely szót sajátos érzelmi színezettel tölt meg (*talpra* határozószónk például csak PETŐFI *Talpra magyar-jától* kapott korban pontosan lokalizálható, történelmi patinát¹³). Általában azonban az ilyen esetek szótározása sem lehet kétnyelvű szótárak feladata, mivel ezekben egyetlen személy nyelvhasználatához fűződő példákat rendszerint nem jegyzünk fel.¹⁴

Végül még egy kérdésre kell válaszolnunk. Vajon mi a kétnyelvű szótárak legbiztosabb forrása az érzelmi színezet pontos megállapítására? Az eddigi gyakorlat alapján bebizonyosodott, hogy mindennemű szemantikai tagolás akkor legmegbízhatóbb és legeredményesebb, ha a szótáríró nemcsak más szótárak nyers adataira, esetleg rövid példamondataira támaszkodik, hanem bizonyos irodalmi idézetanyagból is merít. Sok esetben olyan nagy szótárak is jelentős segítséget nyújtanak, mint pl. Littré szótára egy modern kétnyelvű francia szótár szerkesztésénél, hiszen a francia szókincs jelentékeny része már a XVII. században kikristályosodott és a klasszikus írók tekintélye a szavak jelentéskörét is nagymértékben meghatározza.

Kétnyelvű szótárak munkatársainak tehát semmi esetre sem szabad csupán szótári források egymásnak sokszor ellentmondó jelöléseire és értelmezéseire támaszkodniok, hanem minden módon állandó kapcsolatban kell maradniok az élő nyelvhasználattal. Ideális kívánalomként mindkét nyelvet, amellyel a kétnyelvű szótár szerkesztője dolgozik, majdnem anyanyelvként kell nemcsak tudnia, hanem éreznie is, mert csakis ebben az esetben képes az expresszív változatokból a legmegfelelőbbeket kiválogatni. A nyelv szerves része életünknek, s a szótáríró akkor szolgálja legjobban az életet s vele reális szükségleteinket, ha művének minden sorából, minden értelmezéséből a szótár használója is kiérzi a nyelv életének eleven lüktetését.

HAVAS LÍVIA

¹³ Ismeretes, hogy a Nemzeti Dal kezdőszavát PETŐFI egyik barátja tanácsára írta be az eredeti *Rajta* helyett; mindenestre a korábbi irodalmi nyelvben nem igen találunk példát a *talpra* szó költői használatára.

¹⁴ Az egyéni stilisztikai árnyalatok megfigyeléséről I. PIOTROVSKIJ: i. m. 249. Az emocionális jelleg alkalmi voltára hadd idézzünk mi is példát, mégpedig egy alkalmi szóalkotással kapcsolatban. Egyik versében (Itt egy fa, ott egy fa) JÓZSEF ATTILA használja a számára erősen érzelmi jellegű *szenesszívű* összetételt a következő szövegösszefüggésben:

„Itt egy fa, ott egy fa,
Villámsujtott, lombtalan,
Szenesszívű, keserű
Büszke fa.
Itt egy fa, ott egy fa.”

Ezt az alkalmi összetételt természetesen csak a műfordítónak kell valamilyen módon megragadnia; a szó feljegyzése csakis speciális József Attila szótárban, illetve a XX. századi magyar irodalmi nyelv nagy szótárában szükséges.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok

1. Nem létező és félreértett szavak

Etimológiai kutatásokban sokszor okoztak zavart hibásan feljegyzett, hibásan olvasott vagy hibásan értelmezett szavak. Nem olyan nyilvánvaló tévedésekre és hibákra gondolunk most, mint mikor pl. az orosz eredetű mordvin *obmancsik* 'csaló' szó végződésében mordvin allativusi ragot akartak látni (NyK. XXXV, 177), vagy amikor a komi *tašti* 'csésze' tőszónak a végződésébe prolativusi ragot magyaráltak bele (NyK. XLI, 248), csupán néhány olyan esetről akarunk itt szólni, mikor egyes adatokat hibásan olvastak, egyes jelentéseket félreértettek.

Legismertebb magyar példája a hibás olvasatnak a *föveg* szó, amely tudvalevőleg egy sajtóhibának köszöni létét, annak, hogy Calepinus szótárában a régi *süveg* (*föveg*) szóban az *f* (= *s*) helyett *f* (= *f*) van szedve.¹ Amikor azután a későbbi szótárírók ezt az alakot átvették és így elterjesztették, ezt abban a hitben tették, hogy szókincsünknek egy régi elemét sikerült föleveníteniök (l. pl. EtSz.).

Tollhibával kapcsolatos a régi magyar *Susol* (*Sisol*) személynévnek a helytelen etimológiája. Ezt tudniillik egy török *şişal* 'hízott juh' szóból próbálták származtatni, míg végre kiderült, hogy ilyen török szó nem létezik, mert ez RADLOFFnál csak tollhiba a csagatáj *şişük* alak helyett (l. HASAN EREN: MNy. XLII, 57).

A finnugor etimológiai irodalomban nem megy ritkaság számba az olyan eset, mikor egy rokonyelvi szó fordításában minden külön megjegyzés nélkül olyan szó szerepel, melynek kétféle jelentése is lehet. Ha pl. egy manysi szó „medvetalp”-nak van fordítva, nem igen valószínű, hogy a „medvetalp”-re, nem pedig a medve talpára fogunk gondolni, különösen minthogy az a szó medvénekben fordul elő és az illető szövegbe is valahogyan beleillik a „medve talpa” értelmezés. Csak külön vizsgálat deríthette ki, hogy itt nem testrésznévvel, hanem egy növény névvel van dolgunk. (L. NyK. LVI, 267.) Persze egészen másfajta eset, igazi „Leiter Jakab” volt az előbb említett esetnek a megfordítottja, amikor testrésznévet fogtak fel növény-

¹ Az írott *f*-nek *j*-vel való összetévesztésére egy szamojéd példát említ PAASONEN, Beiträge 70.

névnek. A MNy. XL. kötetében (70) olvashattuk, hogy még 1908-ban a pályaudvarokon felállított mérlegeken egy felírás arra szólította fel azokat, akik meg akarták magukat mérni, hogy a „pintyó”-be dobjanak be 6 fillért. A pénzt tudniillik a mérlegen ábrázolt oroszlánfej szájába kellett bedobni. Ezt a mérleg német felírása úgy fejezte ki, hogy a pénzt a „Löwenmaul”-ba kell bedobni. Arról már nem tehetett a fordító, hogy amikor BALLAGI szótárában ennek a német szónak a megfelelőjét kereste és ott azt találta, hogy *Löwenmaul* jelentése 1. 'oroszlánszáj'; 2. (nt.) 'pintyó', ő úgy látszik szebb, választékosabb szónak érezte a *pintyó* szót, tehát ezt alkalmazta. (A *pintyó* növénynek legáltalánosabb népies neve *tátika*; a fordító nem vette észre a „nt.” = növénytan jelzést.)

Sajnálatos félreértésekkel van dolgunk a következő esetekben is.

A NyK. XXIV. kötetében (55) a 'lakat; kulcs' jelentésű mordvin *pan-žuma* szó 'kastély'-nak van fordítva, mert a szójegyzék összeállítója a mordvin szó német *Schloss* fordításának két jelentése ('kastély' és 'lakat') közül találmra az elsőt választotta, anélkül hogy figyelembe vette volna a szöveg összefüggését és a mordvin szó etimológiáját. (Vö. FUF. XXX, 318–20.)

Ugyanazzal a szerzővel esett meg az a furcsaság, hogy egy török szót „vastaglábú”-nak fordított, mert a szónak „dickflüssig” ('sűrű [folyadék]) fordítását hogy-hogy nem *dickfüssig*-nek olvasta. (L. NyK. XXXIV, 461.)

SZILASI manysi szójegyzékében azért van a *šep* 'zseb' szó alá sorolva a *piš-jāχ-šepät* 'csipői közt' kifejezés (bár bizonyos, hogy SZILASINAK is feltűnt a „csipő” és a „zseb” különös kapcsolata), mert a VogNGy. II. kötetében a 237. és 238. lapra elosztva, illetőleg elválasztva került ez a szó: (237) *piš-jāχ-||* (238) *šepät*. A jegyzet szerint (i. m. II, 519): „*piš* 'csipő', ... *jāχšep* 'a lábak köze’” (uo. 646 még egyszer: *jāχšep* 'a lábak köze'). Különös, hogy ez az összetétel már *piš-jāχšep* tagolással szerepel ugyanebben a szójegyzékben *jāχšep* címszó alatt. A manysi szóról annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy nem függ össze a 'zseb' jelentésű szóval.

Már szinte érthetetlen, hogy a msi *āntar* szót SZILASI hogyan fordíthatta le így: „méh; Biene”, mikor a szót a következő mondatból idézi: *akw' āntar sāt šis taw rexti* 'egy méhbeli hét magzatot fog ő szülni' (VogNGy. I, 103) és már a MUSz. 832. lapján is olvashatta, hogy „vog. *ānter* anyaméh (uterus)”. (Az UA. 294. lapján is: „vog. *ānter* uterus”.)

Az orosz fordítás félreértésén alapuló hibákat említ pl. PAASONEN is (Beiträge 117, 238).

Az előbbiekhöz közel álló, egyúttal jól ismert hibaforrások közé tartozik az az eset, amikor az adatot vagy egy egész mondatot nem az eredeti szöveg, hanem közvetve egy másik nyelvre való fordításának az alapján kell lefordítani. Így például a REGÜLY hagyatékából kiadott chanti hősénekek német fordításában az egyik helyen (REGÜLY—PÁPAY—ZSIRAI, Osztják (chanti) hősénekek II, 297) egy „Mann des anderen Winters” szerepel. A chanti eredetiben *tom belek ko*-ról van szó (REG. *belek* = *pēlak* ~ magy. *fél*), ennek magyar fordítása helyesen így hangzik a kiadásban: „túlsó féli ember”. Így hívja ugyanis a chanti hősének szép szemléletes képpel a küzdőtér túlsó (vagy másik) felén, a hőssel szemben álló embert, vagyis a hős e l l e n f é l é t. A német fordító azonban, aki egyébként a legtöbb helyen kitűnően oldotta meg egyáltalán nem könnyű feladatát, nyilván *téli*-nek olvasta a kézirat *-féli* szavát (lehetséges, hogy ez a hiba már a magyar fordítás kéziratának másolójától ered), és így lett a küzdő ellenfélből „téli ember”.

A hűség és pontosság rovására menő hiba csúszott be egy komi költeménynek a magyar fordításába.

A rádió számára prózában lefordítottam néhány szép komi költeményt és dalt, köztük VASZILIJ I. LITKINnek egy magyar vonatkozású költeményét. LITKIN komi nyelven családi nevének elhagyásával *Ilja Vaš* néven ír. Itt a keresztnév sorrendje az oroszhoz megfordítottja; az oroszban az I. (= Iljics), a patronimikon, a második helyen áll, a komiban az apa neve előre kerül: *Ilja Vaš* a. m. 'Ilja [fia] Vaš'. Az én fordításomban megadott ILLYA VASZJ LITKIN név azután a műfordításban Ilja Litkin alakban jelentkezett, és WEÖRES SÁNDOR szép műfordítása ERDŐDI JÓZSEF és Cs. FALUDI ÁGOTA füzetében is (Nyelvrokonaink múltja és jelene a Szovjetunióban. A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat kiadása. 1955) helytelenül Ilja Litkint jelöli meg a vers szerzőjéül (52 és 55), sőt magában a költeményben is ismételtlen *Ilja* néven, tehát apja nevéen szólítják Vaszvilij Litkint barátai, sőt anyja is.

Elég gyakoriak a tévedések WIEDEMANN komi szótárában.

Az egyik hiba különösen bántotta a nagyérdemű agg (akkor már 81 éves) tudóst. A Bulletin de l'Académie Impér. des Sciences St.-Pétersbourg XXXI. kötetében a komi szótárhoz kiadott pótlásokban és helyesbítésekben, a 335. lapon így nyilatkozik erről a hibáról: „Der wunderlichste und ärgerlichste Fehler ist ein mit russischen anstatt mit den für das Syrjänische und Wotjakische hier zu Grunde gelegten lateinischen Buchstaben geschriebenes Wort...”; tudniillik az orosz betűkkel írt forrásában talált komi *нопс* 'sertés' szó első három betűjét latin betűs átírás helyett orosz betűkkel másolta le, és így szótárának két helyén is (a 2. és a 197. lapon) egy *нопс*, *ај-нопс* 'kandisznó' szó szerepel *порс*, *ај-порс* helyett.

Másfajta hibából eredt — de ezt WIEDEMANN később sem helyesbítette, a szótár 13. lapján szereplő komi *бом-пун колк* 'keimloses Ei' adat. Ezt az adatot csak úgy tudjuk megérteni, ha cirill-betűs átírásba írjuk vissza a szót. Az orosz *болтун* 'magtalan (meg nem termékenyített) tojás' szóban WIEDEMANN az *лн* betűkapcsolatot vonásainak helytelen elválasztásával, illetőleg helytelen tagolásával *лн*-nek olvasta; így került WIEDEMANN szótárába egy nem-létező komi *бом-пун* szó. (L. még KSz. XIV, 217.)

Nem ritka az írott cirill *m* (= *t*) és *u* (= *s*) felcserélése; l. pl. PAASONEN, Beiträge 219, 235. A WIEDEMANN-féle *нопс*-hoz nagyon közel áll SCHRENKnek (1854) egy adata. Könyvének 283. lapján (l. KAI DONNER, Samojedische Wörterverzeichnis 71) a német *Zahn* szó zürjén megfelelőjeként egy *nunj* alakot idéz; itt is az első két betű cirill írás és a szó *пін-ж*-nek, azaz *пін*-nek olvasandó.

Most WIEDEMANN szótárának még két ilyen téves, illetőleg félreértett adatára akarok rámutatni.

komi (WIED.) *дыš-лыда* 'faul'

WIEDEMANN komi szótárában *каñ* 'Katze' szó alatt ezt a komi közmondást olvassuk: *дыš-лыда каñы шаñ олөм* 'eine faule Katze hat gutes Leben', uo. (162) *лыда* 'zählig' címszó alatt újra előkerül ez a szó: *дыš-лыда* 'faul'.

Mármost a *лйда* 'szám, mennyiség' szóból képezett *лйда* tudomásom szerint általában csak az *ар-лйда* 'idős' (*ар* 'ősz' és 'év') és egy-két ehhez hasonló jelentésű összetételben használatos: (WICHM. — UOT. 3) *ар-лйда морт* 'bejahrter Mensch', *ети ар-лйда* 'gleichalterig'; WIEDEMANNnál még: *пуктөм-лыда*, *төдан-*

lyda 'bestimmt, festgesetzt, in bestimmter Zahl od. Menge', *una-lyda* 'zahlreich'. A *-lyda* tehát csak '-számú, (bizonyos) számú, (bizonyos) mennyiségű' jelentésű összetételekben fordul elő; **djš-lyda* '*lusta-számú' ('lusta-számba menő, lusták számába tartozó') jelentés vagy ehhez hasonló összetétel nem igazolható. Azonban világossá válik a dolog, ha a fenti példamondatot úgy tagoljuk, ahogyan én jegyeztem fel ezt a közmondást: V. *djšli da kanli lešid olem* 'a lustának és a macskának kellemes (kényelmes) az életük'. A macskának a kényelmes élete a komiknál valóban közmondásos. WICHMANN pl. a következő szólást hallotta: V. *kan moz oleni* (SyrjVd. 178) 'sie leben wie Katzen [d. h. gut, gemütlich]'. A macska kényelmes életéről, irigyelt sorsáról szól az én gyűjteményemnek egyik elbeszélése is (Volksd. der Komi 216—7).

komi (WIED.) *körtödney* 'schmecken'

Ez a szó is (WIED. 120) egyszerű kettévágással válik érthetővé, épp úgy, mint a *dyšlyda*. Az adat helyes alakja: *ker tedni*, ahol *ker* a. m. 'íz', *tedni* jelentése pedig 'tudni'. WICHM.—UOT. szótárában (274) így találjuk ezt a szólást: Sz. *kolę kerse tedni* 'man muss kosten, schmecken'. Vö. még WIEDEMANN-nál (119) *kör vidlyny* 'schmecken (tr.), kosten'.

Rossz szó-elválasztást mutattunk ki WIED. (334 és 446) *šyra zodny* 'überall erzählen, bekannt machen' adatával kapcsolatban is (a KSz. idézett helyén); a kifejezés helyes alakja: *šj razedni* szó szerint 'hírt elszórni (elterjeszteni)'. De ilyen téves szóelválasztáson alapuló hibák pl. obi-ugor adatok közlésével kapcsolatban is történtek; l. pl. KANNISTO: FUF. VIII, Anz. 203—4, STEINITZ, OstjVd. II, 110.

Írás-, illetőleg átiráshibával van valószínűleg dolgunk a következő szóban is:

komi (WIED.) *dudyr* 'trüb'

Ez a szó (*dudyr* 'trüb', *dudyrmyny* 'trüb werden', *dudyrtny* 'trüben' stb.) tudomásom szerint máshonnan nincs igazolva. Talán csupán olyan hiba ez, mint WIEDEMANN *gormod* 'Pfeffer' alakja, melyet később *gormög* alakra helyesbített (WICHM.—UOT. *gormeg* ua. stb.), és itt is a cirill *g* (= *d*) és a latin *g* betű összececerélésével van dolgunk. A kérdéses szó alakja WICHM.—UOT.-nál V., AV., Sz., L., Le., I., Ud., P. *gudyr* 'trübe' és más forrásokban is, sőt magánál WIEDEMANN-nál is a 62. lapon *g* hanggal kezdődik. De természetesen nem lehetetlen, hogy egy-egy komi nyelvjárásban asszimilációval *dudyr* alak is keletkezhetett.

2. Harmadfű ló

Sok szó esett már a magyarból és a manysiból ismert *harmadfű* féle életkorjelölésről. Újabb kutatások megállapították, hogy ez az életkormeghatározás, amelyre pedig mint az ősi magyar, illetőleg ugor lovasélet egyik fontos bizonyítékára hivatkoztak, nem vonatkozott kizárólag a ló életkorának megjelölésére, hanem sokkal általánosabb használatú volt. Így egyes nomád népek az éveket általában a fű kinövése szerint számítják, és így érthető, hogy az évek, illetőleg az életkor számításának ezt a módját még emberek életkorával kapcsolatban is alkalmazták. (L. Nyr. LXIII, 61, LXIX, 54.) Ez persze nem jelenti azt, hogy az ugor lovasélet ősi voltáról vallott felfogás

megdőlné, azonban e nézet bizonyítékai közt ez az adat nem tekinthető döntőnek.

Mármost a komi nyelvben az életkort rendszerint az „évek”, „telek” vagy „őszök” számával jelölik meg; pl. *kik aręsa tšibę* 'kétéves csikó', *kik-voša mort* 'kétéves ember', *međ-tęla tšibę* 'másod-téli csikó', (WICHM. — UOT.) *das-vit aređz* 'bis zu meinem 15. Jahr' (tkp. '15 őszig'). Az udorai nyelvjárásban azonban még egy, a *harmadfü*-höz közel álló kormeghatározást jegyeztem fel. Ott a szarvasmarha éveit azon az alapon is számítják, hogy hány időszakon át legelt az állat, hány időszakon keresztül hajtották ki a legelőre. Így a *kik-ludja meš* 'kétéves tehén' (*lud* a. m. 'legelő', a kifejezés szó szerinti fordítása tehát 'két-legelő tehén', azaz olyan tehén, mely két éven át legelt, járt legelni), *ludja meš* a. m. 'egyéves tehén' (szó szerint '[egy-]legelő tehén', vagyis olyan tehén, amely egy nyáron, egy éven át járt legelni, még csak egy évig hajtották ki a legelőre).

3. Színül teljes

Ezt a kifejezést a *színül* eredeti a b l a t i v u s i alakja alapján régebben úgy értelmeztem, hogy jelentése tkp. „színtől, színétől, felszínétől számítva, onnan nézve teli”. Ezt az értelmezést különösen a rokon nyelvek hasonló ablativusi szerkezetei tették megokolttá és valószínűvé. Most azonban úgy látom, hogy kifejezésünket talán mégis inkább úgy kell értenünk, ahogyan SIMONYI magyarázta (MHat. I, 323), hogy tudniillik a *színül* itt épp olyan l o c a t i v u s i jelentésű, mint több más *-ul, -ül* ragos helyhatározónk (pl. *alul, fölül*), vagyis *színül teljes* a. m. „színén, felszínén, egészen fölül is teljes”. (L. MNy. LI, 337.) E mellett az értelmezés mellett szólnak azok az obi-ugor kifejezések (l. MNy. i. h.), amelyekben arról van szó, hogy a medve a maga „bödönyének”, azaz gyomrának „száját” vagy „nyílását” megtölti bogyóval (l. pl. MUNKÁCSI, VogNGy. III, 238, 269; PÁPAY, ONGy. 226, ÉOM. 131; STEINITZ, Ovd. I, 311), azaz gyomra „a s z á j á n á l, n y í l á s á n á l” megtelt, tele van.

Példáimat most kiegészíthetem egy mondattal, amely azért jellemző, mert benne éppen a tetején való megtöltöttségnek az ellentéte, tagadása van kiemelve. A VogNGy. III. kötetének 485. lapján ezt olvassuk: *koatä äper nētä āņk säutä šupti, koatä äpartal nētä āņk säutä pätxti* 'az ügyes kezű asszony nép félig tölti meg bödönyét [bogyószedéskor], az ügyetlen kezű asszony nép bödönyének csak fenekét tölti meg', vagyis „csak a puttony fenekét sikerül megszédnie a bogyókkal (только дно наберки успет покрыть ягодами), amikor a medve ordítását meghallják” (MUNK. — KÁLMÁN III/2, 341). Itt tehát arról van szó, hogy az edénynek csak a fenekét borítják be a bogyóval, az edény tehát csak a „f e n e k é n t e l i”; a fenti mondatokban viszont az jutott kifejezésre, hogy az edény nemcsak a fenekén, hanem a tetején, a s z í n é n, felszínén is, azaz „színül” t e l i.

4. Szóképzsünk gazdagsága

Sokszor emlegették már, hogy a magyar nyelv és általában a finnugor nyelvek milyen tömören tudnak számos képzőjük és gazdag ragozási rend-

szerük segítségével egyetlen szóval olyan képzeteket kifejezni, amelyeknek kifejezésére az indoeurópai nyelveknek sokszor több külön szóra van szükségük. Leggyakrabban a magyar *szerettek* alakra hivatkoznak, amelynek például a németben, franciában, angolban három szó felel meg (*ich liebe dich* stb.).

Egyik XVII. századi nyelvtanírónk, KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, szintén büszkén hivatkozik arra, hogy milyen rendkívül gazdag a magyar igeképzők sora: „Verborum Vngaricorum, etiam ejusdem radicis tanta est foecunditas, ut summa admiratione digna videatur” (I. Corpus Grammaticorum 389). Egy egytagú igéből, a *ver* igéből, képzett sok alak között bemutatja ennek az igének egy nyolcetagúra felduzzasztott alakját, amelyet a latin csak ugyanannyi (tehát nyolc) önálló szóval tud kifejezni. Ez a (persze különösen ható mesterkéltn) magyar ige, melyet egyébként a latin fordítás nélkül alig értenénk meg: *vergelöddögeltethetlek*, latin fordítása pedig „possum facere, ut tu verberando jactes te ipsum” (i. m. 394). Még ezen is túlszerez a *vergelöddögeltethetem* ige, amelynek fordítására KOMÁROMI CSIPKÉS szerint a latinban kilenc szóra van szükség: „possum facere, ut paulatim verberando jactes te ipsum hoc (vel illud)” (uo. 393).

Hasonló gondolatai lehettek a nemrég elhunyt érdemes komi nyelvésznek, A. SZIDOROVNAK. A SAHOV komi—oroszlótárához (1924) csatolt ige-ragozási táblázatok bevezetésében (a szótár 74. lapján) számításokat végez, hogy a komi igének hányféle ragos és továbbképezett alakja lehet. Az ő számítása szerint az alapszónak és igei származékainak ragozása, továbbá névszói származékai és ezeknek birtokos és egyéb ragozása (tehát pl. a *hozok*, *hoztam*, *hozatok*, *hozattam*, *hozogatok*, *hozni*, *hoznom*, *hozásom*, *hozásommal*, *hozásaimmal* stb. jelentésű alakok) — nem is számítva a *-li* képzős gyakorító és az egészen ritkán használt alakokat — vagy 3500 szóalakot jelent. Példának a komi egytagú *vaŕ-* 'hoz, visz' igét veszi, és ő is a minél hosszabb alakok képzésében leli kedvét. Táblázatában sok az öttagú, de nem kevés a hat- és héttagú alakok száma. Az egyik öttagú alak pl. *vajedištavnŕi* (magyarul körülbelül „keveset vagy kicsit hozatgatni”, németül talán „wiederholt ein wenig bringen lassen”, tehát ugyancsak öt különálló szó); ebből valóban képezhető egy héttagú alak: *vajedištaliganim* (*vaŕ-* + *-ed* műveltető + *-išt* mozzanatos + *-al* gyakorító képző + *-ig* 'kor' jelentésű igenév + *-anim* a többes I. személy illativusa), tehát körülbelül „mikor mi keveset hozatgattunk” és a németben valóban hét önálló szó: „als wir wiederholt ein wenig bringen liessen”. (Ilyen képzésű alakot persze a magyarban is sokat lehet találni; pl. már nyolcetagú alak a *ver* igéből: *verhetetlenségetekben*, de ez a németben már hat szóval fejezhető ki: „da ihr nicht besiegt werden können”).

SZIDOROV példái közt van ugyan egy csomó olyan alak, melyet — tudomásom szerint — egyáltalán nem használnak, tehát olyan *vergelöddögeltethetlek* fajta szóalak, de legtöbbször valóban létező alak, vagy legalább is elképzelhető, hogy egy-egy esetben használják is.

5. Manysi *kūrma k* 'kiolvasztott medvezsír'

A medveműszók közt említi KÁLMÁN BÉLA (MUNK.—KÁLM. III/2, 155) a msi *kūrma k* 'kiolvasztott medvezsír' szót is. A szót MUNKÁCSI idézi az északi-manysiból (VNyj. 87). Ez a szó — úgy gondolom — a komi *gormeg*

szóra megy vissza: WICHM.—UOT. V., Sz. *gormeg*, I. *gormeg*, P *gormeg* 'spanischer Pfeffer (V., Sz.), Pfeffer (L. P.)', amely a chantiba is átment 'bors' jelentésben (l. pl. NyK. LV, 17, ALH. III, 232, V, 36, 37). A medvezsír e „bors” elnevezésének az alapja talán a medve zsírjának bizonyos erős íze, ahogyan pl. BREHM csakugyan a medvezsír „kellemetlen ízéről” beszél (Az állatok világa. Emlősök. II, 257, Népszerű kis Brehm I, 399).

6. Manysi βοῖάτ 'sírnak, jajgatnak'

KANNISTO kondai-manysi szövegeiben ismételtelen előfordul ez a szó. Így: *κολχ* *lõnšàt*; *βοῖάτ* (KANN.—LIIMOLA I, 60) 'die Menschen weinen (und klagen'; *nâr* — *loâβi* — *lõnšà'n*, *βοῖά'n*? (uo. 189) 'was — sagt er — weinst und jammerst du?'

E két helyhez KANNISTO a következő megjegyzést fűzi: *βοῖάτ* Parallelwort zu *lõnšàt* 'sie weinen', allein wird es nicht gebraucht (ausser in der Bedeutung 'плавают, sie schwimmen'). Es dürfte ein onomatopoeisches Wort sein" (i. m. 393); „*βοῖά'm* 'плачу, ich weine' wird als Verstärkung von *lõnšà'm* gebraucht; allein in dieser Bedeutung nicht gebräuchlich; vgl. *βοῖά'm* 'плаваю, ich schwimme'" (uo. 422).

'Sírni' jelentésű szavunknak nyilván semmi köze az ugyanolyan alakú 'úszni' jelentésű igéhez, hanem bizonyára az orosz *вѣть* (*вою, воешь, воет; воют*) 'üvölt, bömböl, bög, siránkozik' jelentésű igének az átvétele. Az átvétel alapja ebben az esetben nem az egyes 3. személye volt (akkor a msi ige tövében ott kellene lennie a *-t*-nek is), hanem bizonyára az imperativus 2. személye (olyan kifejezések alapján, mint pl. *не воѣ!* 'ne bögj!' vö. NyK. LV, 43, ALH. III, 266).

Érdekes egyébként, hogy az egyik közlő, mégpedig éppen egy konda-vidéki vogul, egy msi kifejezést („nem hallgatnád-e meg ezt az én könyörgésemet, ezt az én panaszomat?” i. m. 288) ezekkel a szavakkal magyarázotta meg: «бедный воет» (uo. 448), azaz „szegény siránkozik”. De MUNKÁCSI felsőlozvai nyelvmestere is azt, hogy „három hangon felsikolt”, így mondotta oroszul: «в три голоса завоет» (VogNGy. II, 461—2). Az orosz *вѣть* szó tehát msi területen is közönséges szó, és így könnyen érthető, hogy a msi „sírni” szónak parallel szavává, párjává lehetett.

7. Komi *kamyr* 'Handvoll'

A komi (WIED.) *kamyr* 'Handvoll' szót ismételtelen egyeztették finnugor, sőt szamojéd szavakkal (l. SETÄLÄ, Verwandtschaft 54, LEHTISALO: FUF. XXI, 14). Azonban a *kamyr* szónak különösen a mordvin (WIED.) *komoro* 'Handvoll', (REG.) *komër* 'köteg kender vagy len' szóhoz való hasonlósága ellenére is bizonyos kétségeink támadhatnak ezekkel az egyeztetésekkel szemben.

A komi szó hitelességében, létezésében természetesen nem kételkedünk, mert — ámbár a legtöbb komi szótár nem ismeri ezt a szót, — így SZAVVAITOV, ROGOV, GENETZ, САHOV, WICHM.—UOT. szótárában, az 1948. évi komi-orsz szótárban, az 1953. évi komi helyesírási szótárban, az én feljegyzéseimben ez a szó nem szerepel —, mégis három szótárban (ha ezekben nem is egymástól teljesen függetlenül) ott van ez a szó: WIED.-nál *kamyr* 'Handvoll', *Роров*—

LITKIN szótárában a 38. lapon *горсть* alatt *sodž*, *sodž-tj*, *ki-tj* mellett zárójelben még: *kirim*, *kabj*, *ťšabj*, *kamj*, *šamj*, LITKIN szótárában (65): „*kamj* (= *kabj*) *пригоршня*”.

Annak se kell különös jelentőséget tulajdonítanunk, hogy *POPOV*—*LITKIN* кулак alatt (100) említi ugyan a *gabj*, *kabj*, *ťšabj*, *šamj* alakokat, de itt már hiányzik a *kamj* alak, és hogy G. Sz. LITKIN későbbben is említi a *ťšabj*, *kabj*, *gabj*, *ťšabj* alakokat (104 és az orosz-votj.-zürj. szójegyzék 25. lapján), de itt már nem szerepel a *kamj* alak; az azonban mégis feltűnő, hogy egymás mellett egymáshoz nagyon közel álló vagy egyenesen azonos jelentésben négy hasonló alakú szó van használatban: *kabj* (vagy *gabj*; l. lent), *ťšabj*, *šamj* és még *kamj*.

Mármost a *kabj* szónak (WICHM.—UOT. V., L. *gabj*, Sz., Ud. *kabj* 'hohle Hand, Faust') van megfelelője a finnben és a chantiban (l. UOT., Kons. 10, 300), a *ťšabj* (WICHM.—UOT. Sz., L. *ťšabj* 'hohle Hand, Faust'; LITK.—POP. és LITK. *ťšabj* és *ťšabj*) is finnugor eredetű szó (l. UOT., Kons. 32, 300), a *šamj* (WICHM.—UOT. Sz., I. *šamj* 'zusammengedrückte Faust') alapszava is (Ud. *šamnis* 'in der Faust zusammendrücken') megvan a komiban (a *šamj* szóra vonatkozólag l. még LAKÓ: NyK. LVI, 33 kk.). Így önkéntelenül is arra kell gondolnunk, hogy a *kamj* szó talán nem ősi eleme a komi szókincsnek, hanem a rokon alakú és rokon jelentésű *kabj* és *šamj* szavak kontaminációjának köszönheti létét. [Gondolhatnánk-e arra is, hogy *šamj* mellett azért is keletkezhetett könnyen egy *kamj* alak, mert pl. *šamgini* 'zuschlagen zuverfen (eine Tür, einen Deckel)' mellett is van (hangfestő) *kamgini* 'knalend (eine Tür) zumachen; klopfen, pochen'?]

Nem állíthatjuk tehát azt, hogy a fent említett egyeztetésből elhagyandó a komi *kamj*, de megjegyezhetjük, hogy bizonyos fenntartás, tartózkodás jogosultnak látszik.

8. A mordvin és a mari mértékhatározó és a disztributív mari elativus

A finnugor mértékhatározóról szóló dolgozatomban (NyK. LVI, 13; ALH. V, 35) számos példával igyekeztem igazolni, hogy az a mód, ahogyan az ugor és a permi nyelvek a mértékhatározót kifejezik [pl. magyar: *vizet hoztam egy korsóval, mindenki egy-egy kanállal, két-két üveggel kap*; udmurt: *odik puñijän šed-kä šime* (Munk.: Votj. Népk. 275) 'ha egy kanál (tkp. egy kanállal) levest eszünk], ősi finnugor kifejezésmód.

Dolgozatom kiegészítéséül most még a volgai-finnugor nyelvekből idézek néhány példát a „-vel” -ragos mértékhatározóra.

Mordvin: *päntšsa matšsta välskanlä* (KLEMM, Mordvin szövegek 38) 'kanállal a pincéből tejfölt hordozgat'; *sojn šakänät štraftšä suškamša* (PAAS.—RAVILA, Mordw. Volksd. IV, 800) 'es riss Schäkenä in kleine Stücke (кусками)'; *jaršas otšksa šapaksta* (uo. 844) 'er frass aus einem Trog [instr.] Teig' (,teknővel evett a tésztából, tésztát'; hasonló mondatok uo. 838, 841); *jaršas šakänasa* (uo. 890) 'sie ass aus einer Schüssel' [loment a pincébe és ott ,egy fazékkal' ivott tejet]; *kaš, af kižšsa, a tsatsa* (uo. 851) 'er wächst nicht jährlich, sondern stündlich heran' (vagy inessivus: egy évben?); *šadoso veščanok, a kavtošo sajtanok* (PAAS.: JSFOU. IX, 134) 'nicht Hundertzahlen fordern

wir, nicht Zweihundertzahlen fordern wir' || mari: *pà üðarla'n kork à den ð þüðam* (BEKE, Tsch. Märchen 309) 'er gibt dem Mädchen eine Tasse voll Wasser'; *jal dene* (BEKE, Texte zur Religion der Osttscher. 62) 'das ganze Dorf zusammen' („faluval" vizsnek ajándékot); *tü že:m denat tü že:m den mükš ertaleš* (WICHM., Volksd. der Tsch. 433) 'zu Tausenden, zu Tausenden fliegen die Bienen vorüber'. (L. még NyK. LVI, 27; ALH. V, 59.; Pais-Emlékkönyv 614—6.)

A most felsorolt mértékhatározók közül egyik-másik persze még igazi eszközhatározónak is volna vehető (vö. SIMONYI, MHat. I, 382), de ezek a szerkezetek így is nevezetesek, mert igazolják, hogy a volgai-finnugor nyelvek is ismerik az instrumentálist, illetőleg „-vel"-ragos mértékhatározót.

Említett dolgozatomban (ALH. V, 66) utaltam a mértékhatározóhoz közel álló elativus-ragos disztributív mari szerkezetekre, mint *miñə pue'näm koyšlanðštə kok mən ðyatsən* (RAMST.: MSFOU. XVII, 52) 'ich gab jedem von ihnen zwei Eier'; *jeng jeda šü d ü r g e č tülena. čela jing šü d ü r g e č naleve* (REG.—BUD.: NyK. III, 111) 'egyenként egy-egy rubelt fizettünk. Minden ember egy-egy rubelt kapott'; *iktegeč* (BUD.: NyK. III, 452) 'egyenként'. (Vö. BEKE, CserNyt. 221; LEWY, Tsch. Gramm. 137.) Néhány példa az újabb szövegkiadványokból: *tenda'n bätälaktä ürräšt mala'm ik tü. ð ä r y ä t š* (BEKE, Tsch. Märchen 92) 'eure Frauen sollen mir jede ein Hemd nähren' (hasonló mondat: BEKE, CserNépk. I, 226); *kondat ku'm šò rdäyetsš* (uo. 314) 'sie bringen je drei Hirsche'; *kandat äräkäm ik polštop-kätsən* (BEKE, CserNépk. I, 59) 'hoznak egy-egy félst of pálinkát'; *nälat ik polštop-kätsən äräkäm* (uo. 64) 'vesznek egy-egy félst of pálinkát'.

Az elativusnak ezt a disztributív használatát nehéz volna magából a mariból megmagyarázni. Azt hiszem, hogy itt egy orosz szerkezet utánzásával, russzicizmussal van dolgunk.

Az oroszban tudniillik ilyen kifejezésekben a *po* prepozíció használatos; pl. *держат по вече в каждой руке* 'egy-egy gyertyát fogni mindkét (mindegyik) kezében', *купить по килограмму хлеба* 'kilogrammonként vásárolni kenyeret', *по ночам поднимался сильный ветер* 'éjjelenként erős szél kerekedett' (Грамматика русского языка. Акад. Наук. II/1, 161—3); *по копейке скопил большую сумму* 'kopekenként nagy összeget takarított meg'; *по два (две) 'fejenként kettő'* (HADROVICS—GÁLDI, Orosz—magyar szótár 582). Erre a használatra számos példát idéz MIKLOSICH (Vgl. Gramm. der slav. Sprachen IV, 632—3, 431), BUSZLAJEV (Историческая грамм. русск. языка II, 276, 278) stb.

Mármost figyelembe veendő, hogy ugyancsak a *po* prepozíció segítségével fejezi ki az orosz nyelv (de több más szláv nyelv is) a prosecutivusi és prosecutivus-féle határozót is; pl. *шагал по бревну* (Грамм. русск. яз. II/1, 160) 'a gerendán végig lépett', *гулять по полю* (MIKLOSICH, i. m. IV, 626) 'a mezőn sétálni', *ударить по плечу* (uo. 628) 'vállon ütni'; *гулять по улицам* (HADR.—GÁLDI 582) 'az utcán sétál', *ходить по комнате* (uo.) 'jár-kei (fel-alá jár) a szobában'; *стожал он в крови, не по колен, не по поясу, а стожал он в крови по бely груди* (MIKL., i. m. IV, 431) 'vérben állt, nem térdéig, nem övig, hanem vérben állt egészen a fehér melléig', *я любовников счастливых узнаю по их глазам* (Грамм. II/1, 161) 'én a boldog szerelmeseiket szemükről ismerem meg'. L. még MIKL., i. m. 430—1, 625 kk.; VONDRÁK, Vgl. slav. Gramm. II, 382—3 stb.

Ugyanezeket a prosecutivusi viszonyokat a mariiban elativusszal fejezik ki. Pl. *küyüzän pört-kutan-gitsen aşkedeş* (RAMST.: MSFOu. XVII, 179) 'er steigt am Giebel des königlichen Hauses vorbei' stb. L. BEKE: NyK. XLI, 241 kk., CserNyt. 218 kk.

Minthogy ilyenformán az orosz *по* prepozíciós kifejezésmódnak a mariiban igen gyakran elativusos szerkezet felel meg, könnyen érthető, hogy a disztributív értelmű *по*-prepozíciós orosz kifejezések hatása alatt ilyen szerepben is a mariiban elativusos szerkezet terjedt el.

Rendkívül érdekes és egyúttal jellemző jelenség, hogy éppen a most említett prosecutivusi szerkezetekben megint egy másik idegen hatás is érvényesült a mari nyelvben. Mondottuk, hogy prosecutivusi határozók kifejezésére a mariiban az elativus szolgál, ahogyan ilyen szerepben a finnugor nyelvekben, de a törökségben és a mongolban is általában az ablativus használatos; vö. BEKE: NyK. XLI, 241; FUCHS: FUF. XXIV, 310; LAKÓ: ALH. I, 75; LIIMOLA: FUF. XXXI, Anz. 86.²

És ennek ellenére ilyen szerepben a mari nyelvben nyilván török hatás alatt (l. már BEKE: KSz. XV, 51) a '-vel' jelentésű *dene* névutó is használatos. Ahogyan a *csuvas* azt mondja, hogy *vires kilét sulbalan* (Mész. II, 214) 'orosz jön az úton' (szó szerint: 'az úttal'), és a kazánitátár is úgy beszél, hogy *jul belän kitkän* (BÁLINT I, 26) 'az úton (szó szerint: 'az úttal') ment', ugyanúgy mondhatják a mariiban is: *kuşa adak kaja kornq dene* (PAAS.—SIRO: MSFOu. LXXVIII, 2) 'die Alte geht wieder den Weg entlang' (szó szerint: 'az úttal'), *kaje'n ulät kornâ dænâ* (POROKKA: JSFOu. XIII, 9) 'sie gingen den Weg entlang', *me ure:m d'en ertena* (WICHM., Volksd. d. Tscher. 464) 'wir ziehen durch die Strassen'.

Jellemző példája ez az ősi szerkezet mellett felbukkanó idegen eredetű szerkezetnek és egyúttal igazolja, hogy joggal kereshetünk az elativus disztributív használatában idegen hatást. Érdemes lenne megállapítani, hogy mely mari vidékeken él még ma az ősi szerkezet és milyen mértékben szorította ki a mértékhatározóban és a disztributív kifejezésekben az oroszos elativus a régi '-vel'-ragos, illetőleg '-vel' névutós kifejezésmódot.³

FOKOS DÁVID

² Hadd idézzünk itt egy-két mongol példát az ablativusnak ilyen használatára: *kalmük: neg üküsn küg neg kün üsü nâ s ŋ tatūb göbdēd bādūc bolnū* (RAMST., Kalm. Märchen 89) 'ein Mann zieht einen Toten an den Haaren und schlägt ihn'; *alar: barān garhāñ bāzā* (POPPE, Alarszkij govor II, 44) 'схватив его за правую руку' ('jobb kezénél fogva'), *χošūnhāñ ozōžō* (uo. 78) 'поцеловала в рот' ('szájukon csókolta').

³ Talán szabad itt még egy, ezzel némi kapcsolatban levő kérdésre utalnom. Igen érdekes a mordvin inessivus-instrumentalisnak és a mari elativusnak tárgyjelölő szerepe (l. KOLJAGYENKOV mordvin nyelvtanát, II, 205, és LEWY cseremiszi nyelvtanát, 137). Azt hiszem, ezzel a kifejezésmóddal érdemes lenne behatóbban foglalkozni.

Etimológiai megjegyzések

I. chanti *tšèpàn* 'Zauberei'

A címben megjelölt chanti szó több nyelvjárásban ismeretes a samáin és a varázslás megnevezésére. Már HUNFALVY és AHLQVIST közlik az északi nyelvjárásból: (HUNF.) *sebän* 'a búvelő-bájoló, vagy pap', *penžer sebän* 'dobos bájoló' (NyK. XI, 27); (AHLQV.) *šaban, šeban* 'Zauberei; Zauberer, Schamane', *šaban-verla-xo* 'Zauberer, Schamane'. PÁPAY JÓZSEF szövegeiben is előfordul: É. *sébän* 'varázslat; samán' jelentésben: *sébän kašta màsl, sèbännèηχοι* 'samánt kell keresni, samánembert' (ÉONyt. 22), *àngən tuda ùsəm sèbän uèrdi* 'azért jöttem, hogy anyátokat vigyem samanizálni' (uo. 23), *imi-xili sèbän uèrdi xätna ioyo-lməs* 'az Asszony-unokája a varázsló házba belépett' (uo. 24); *šèpan-xo* 'samán-ember' (ONGy. 271). STEINITZ lejegyzésében: Serk. *šèpan* 'Zauberei; Schliche' (Ochr.), de olykor magának a samánnak a megjelölésére is használják: *yn šèpan* 'grosser Schamane' (Ovd. II, 91). PAASONEN a K. és J. nyelvjárásban jegyezte fel: K. *tšèpàn*, J. *tšipàn* 'Zauberei, Zaubermittel' stb. KARJALAINENTÓL pedig az alábbi adatokat idézhetjük: Kr. *tšèpàn*: *tšè-pà-nät uertäm* 'ich verzaubere (dich) in etw.'; Vj. *tšipä η: tš. uèrəη tā* 'Kunststücke machen'; Ni. *šè-pän* ' = Kaz.; auch: dadurch verderben, dass man etw. zu trinken gibt'; Kaz. *šè-pä η* 'das Verderben durch Zaubersprüche; Schimpfwort und Fluch (leichtes, ugf. = gewünscht)', *šè-pä η uèrti* 'rikkoa loitsien [varázslással rontani]', O. *sébän* = Kaz. E szó -*ən* nomen possessoris képzős alakját látjuk pl. a DN. *tšè-bänəη xoi* 'Wahrsager, Zauberer («russischer»); DT. *tšè-bänəη* —; Cing. *tšè-bā-nəη xaiət* 'ворожей; Wahrsager'; Kr. *tšèpānəη xaiət* 'Wahrsager, Zauberer'; Kam. *tšèpānəη* —; V. *tšipānəη k'ù* 'Arzt (Doktor od. Chirurg), Feldscher'; Vj. *tšipānəη k'vsì* 'Besprecher, Hexenmeister, Gaukler'; Trj. *tšipānəη k'ò* = Cing. stb. kifejezésekben (vö. a fent PÁPAYTÓL idézett *sèbännèηχοι* adatot). A Kaz. és O. nyelvjárásban a szó -*ən* képző nélküli alakjának és a 'Mann' jelentésű szónak összetétele is ismeretes (Kaz. *šè-banyo* 'Zauberer, Wahrsager (auch gewöhnlicher, nicht: Verderber)'; O. *sèbän γοι* 'Wahrsager'). A -*t* ~ -*l*-képzővel igét is alkottak a szóból: DN. *tšè-bän-ttä*, Ni. *šèpän-tä*, O. *sèbän-ttä* stb. 'zaubern, besprechen' (mindezekre I. KARJ. — TOIV. 955 — 6 és OL. 164).

Ez a szó a chantiból az északi manysiba is átkerült: *sèpän* 'Zauber', *sèpanin xätpä sèpänli* v. *sèpanlaxti* 'a bűvöletes ember bűvöl' (VNGy. II, 0410); (MUNK. — TR.) *sèpänal ojtunkwə* 'varázsitallal megitatni'; (REG.) *sèpäning lating* 'varázslatos beszéd' (VNGy. II, 697).

MUNKÁCSI (VNGy. II, 0410) azt a megjegyzést fűzi a manysi és a chanti szóhoz, hogy az „... a tungúz nyelvjárások *šaman, saman* ... szavával

... látszik egybefüggőnek". Ugyanilyen állásfoglalásra utal a PAASONEN—DONNER szótár 2747. számú *tšəpən* címszava végén található rövidke „Cf. *šaman*” megjegyzés is. Hasonlóan vélekedik a chanti szóról GOMBOCZ ZOLTÁN (NyK. XXXII, 215). L. még KARJALAINEN, Jugralaisten uskonto 551. A mandzsu *sama*, *saman*, tunguz *sama*, *šama*, *šam*, *saman*, *šaman*, *hamán* 'samán' szóval nehéz lenne összekapcsolni az obi-ugor szavakat. E szók a mandzsu-tunguz nyelvekben egységesen szóbelseji *-m-* hangot tartalmaznak, s olyan forma, amelyben szóközépi *-p-* hangot látnánk, nem akad. A sor nyelvben van ugyan RADLOFF szerint egy *шабыт* 'das Schamanisieren ohne Trommel, das Wahrsagen' jelentésű szó. Nehéz lenne azonban ezt az elszigetelt török adatot az obi-ugor szavak forrásának tekinteni, minthogy a török *a*-nak a chanti *a*, *o* szokott megfelelni (l. PAASONEN: FUF. II, 86—90 és TOIVONEN: JSFOu. LII/6). Súlyos nehézséget jelentene továbbá — a második szótag magánhangzójáról nem is szólva — a török szóvégi *-t* ~ chanti *-n* megmagyarázása. A sor *шабыт* és a mandzsu-tunguz *saman* összefüggése egyébként is valószínűtlen.¹

A mandzsu-tunguz vagy török eredeztetést tehát el kell vetnünk. Az obi-ugor szó forrását megtalálhatjuk ellenben a komi nyelvben. FUCHS DÁVID a KSz. XII. kötetében (246—7) beszámol arról, hogy a komik hite szerint a varázsló rontást küldhet az emberekre. A rontás neve *ševa*, a megrontott elnevezése *ševaa mort* 'испорченный человек; кликуша'. A varázslót, aki a rontást küldi, *ševa šetališ*-nak ('*ševa*-Gebender') nevezik. A *ševa*-t a komi néphit *b o g á r* alakjában képzelet el, amely ételbe-italba kerülhet bele, s így lehet a rontás okozójává. Ha a varázsló meg akar rontani valakit, *ševa*-t tartalmazó sört vagy kvaszt *i t a t* vele (*ševa ležni* 'испортить, напустить попу'). Hivatkozik FUCHS még WIEDEMANN, G. LITKIN és POPOV hasonló értelmű közléseire. Egy másik helyen pedig arról tudósít, hogy a *ševa*, amely *g y í k* alakjában hatol be az emberbe, a letkai komik között is ismert (FUF. XVI, 266).

WICHMANN—UOTILA szótárának adatai megerősítik a FUCHS által közölteket (l. V., Sz., L., Ud. *ševa* 'angezauberter Schaden'), azzal a különbséggel, hogy WICHMANN adatai szerint a *ševa* olykor *e g é r* formájában jelentkezik, bár a Sz. nyelvjárásban a *ševa* az ó közlése szerint is 'ein wurmähnliches Tier'.

A km. *š* ~ chtDN., DT., Kr., Kam., Cing., V., Vj., Trj. *tš*, Kaz., Ni. *š*-, O. *s*- megfelelés szabályszerű. Vö. (PATK.) *čirt*, (KARJ.) Ni. *šir'č*,² Kaz. *šir'č*, O. *sir'ko* 'Garn, gewebtes Band' < km. *šert* id. (KARJALAINEN, OL. 210); (PATK.) AK. *čegət*, (KARJ.) Ni. *šir'č*, Kaz. *šir'č*, O. *sāizət* 'Rute', ill. Kam. *tšōizət*, Trj. *tš'it'*, Ni. *šir'č*, O. *sāizət* 'Rubel' < km. *šait* 'lange Rute, Rubel' (FOKOS: NyK. LV, 20); DN. *tšòk*, Trj. *tšòk*, V., Vj. *tšòk*, Ni. *šuk*, Kaz. *šòk*, O. *soχ* 'Sorge, Betrübniß' < km. *šog* (FUCHS: FUF. XVI, 82).

Ugyancsak szabályszerűnek tarthatjuk a km. *e* ~ chtDN., DT., Cing., Kr., Kam., Ni., O. *è*, *e'*, *e*. Kaz. *è*, *è'*, V., Vj., Trj. *ì*, *ì'*, *i*, megfelelést is, azzal a megjegyzéssel, hogy a Kaz. *è* és a keleti *i* képviselő az egyébként szokásos *e* helyett igen gyakori a többi nyelvjárás *e*-je mellett (< ősch. **e*), de sok esetben még megmagyarázatlan (l. STEINITZ, OstjVok. 69—72 és KARJALAINEN

¹ NÉMETH GYULA nem is említi ezt a sor nyelvi adatot a *samán* szóról írott tanulmányában (KSz. XIV, 245).

² Az OL.-ből származó chanti adatokat a KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában szereplő alakjukban közlöm.

OL. 164). Hasonló megfelelést látunk pl. a DN. *nèbà'k*, plur. *nèbā'gət*, Cing. *nè'vák*, Kr. *nè'pák*, V. *ṇè'pik'*, Vj. *ṇè'pi'k'*, Trj. *ṇè'pi'k'*, Ni. *ṇè'pe'k'*, Kaz. *ṇè'pè'k'*, O. *ṇèbè'χ* 'Papier' < km. *nebeg*, vagy a DN. *pe'rnà*, Cing. *pè'rnà*, Kr. *per'nà*, V. *pè'rnà*, Vj. *pè'rnà*, Trj. *pè'rnà*, Ni. *pe'rnà*, Kaz. *pè'rnà*, O. *pe'rnà* 'Kreuz' < km. *perna* szavakban (l. FOKOS: NyK. LV, 18). A második szótagbeli komi *a* ~ chanti DN., DT., Cing., Kr., Kam., Ni., O. *à*, *â*, *ã*, Trj., Kaz. *q*, *q'*, *q̇*, *q̈*, V., Vj. *ä*, *â*, *ã* megfelelés szintén szabályszerű. Pl. chtDN. *pəsà'n*, plur. *pəsà'nət*, DT. *pè'sàn*, Cing. *pə'sàn*, Kr. *pə'sàn* (*pəsà'nət*), V. *pə'sàn'*, Vj. *pə'sà'n'*, Trj. *pə'sà'n'*, Ni. *pə'sàn'*, Kaz. *pə'sà'n'*, O. *pə'sà'n'* 'Tisch' < km. *pizan* id., vagy chtDN. *te'stàn* (*te'stànət*), Kr. *te'stàn* (*te'stànət*), V. *li'stàn*, Vj. *li'stàn*, Trj. *li'stàn*, Ni. *te'stàn*, Kaz. *te'stàn*, O. *te'stàn* 'kleiner Schleifstein' < km. *letštan* 'Schleifholz für Sensen' (l. FOKOS: NyK. LV, 19, 21).

A km. *ševa* > cht. *tešepàn* szó kapcsolatának tisztázásához azonban meg kell magyarázni még a cht. szóbeljei *-p-*, valamint a szóvégi *-n* viszonyulását a komi eredetihez.

Tudomásom szerint legutóbb FOKOS-FUCHS DÁVID foglalkozott azzal a jelenséggel, hogy az obi-ugor nyelvek jövevényszavaiban olykor *p* helyettesíti az eredeti *v* hangot. Példaképpen említette a ms. *pèkšü* 'Eichhorn' < or. *векша*; ms. *pèštor* 'Eimer' < or. *ведро*³; msFL. *pš*, K. *pš* 'die Fasten' < < km. *vidž*; ms. *pot* 'Steuer' < km. *vot*; ms. *kupinñä* 'Fasten' < or. *говение*; ms. *ispin* 'Schwein' < or. *свинья* szavakat, s ezen példákkal világította meg a ms. *poštan* 'retesz' (< km. *voštan*) szókezdő *p-* hangját is (FUCHS: FUF. XXX, 325–6). Ugyanó említette másutt a chanti Vj., VK., Likr. *pəš*, Trj. *pəš* 'Familie (Vj., Likr., Trj.)', Familiennome (VK., Trj.)', Mj. *pəšnám* 'Familiennome' szót, amelyet a komi *vuž* 'Wurzel' szóból magyaráz (NyK. LV, 51–2). Szóbeljei chanti *-p-* ~ idegen *-v-* megfelelést találunk még pl. a következő jövevényszóokban: chtDN. *χə'və's*, DT. *χə'və's*, Kr. *χə'pə's* 'Kwass' < tör. vö. kaz. *kəväs* id. < or. (KANNISTO: FUF. XVII, 110; KARJALAINEN, OL. 59); chtDN. *tšə'tpə'rt*, Kr. *tšə'tpə'rt* (~ Ni. *šetuer't*, Kaz. *še'tuə'r't*) 'Viertel' < or. *четверть* (uo. 157); chtDN. *kə'və'snà*, DT. *kə'və'snà*, Cing. *kə'və'snà*, Cseszn. *kə'və'snà*, Kr. *kə'və'snà* 'Backtrog (für den Teig)' (KARJ. – TOIV. 414b) < or. *квашня*; chtVj. *pə'lə* 'Heugabel (KARJ. – TOIV. 694b) < or. *вила*; chtTrj. *li'tə'pka*, Kaz. *li'tə'pka* (Ni. *li'tə'wkä*) 'Sense mit geradem Stiel' (KARJ. – TOIV. 1119b) < or. *лумовка*.

A km. *ševa* ~ cht. *tešepàn* szóbeljei mássalhangzójának viszonya tehát nem okoz problémát, de hogyan magyarázható a *tešepàn* szóvégi *-n*-je? Magától értetődő gondolat lenne, hogy chanti képzőnek tekintsük e szóvégi nazálist. Ha azonban az obi-ugor deminutív *-n* képzőre gondolnánk, akkor nem jelentéktelen nehézségekkel kerülnénk szembe. FOKOS-FUCHS DÁVID ugyanis meggyőzően bizonyította be, hogy az obi-ugor deminutív *-n* képzőre emlegetett példák zömében nem képzőt, hanem általában determinatív funkciójú 2. személyű birtokos személyragot kell látnunk, s hogy e képző ma már csak egy-két elhomályosult, megmerevedett képzésben szerepel (FUF. XXVI, 47 kk.). WOLFGANG STEINITZ pedig FUCHS kutatásából kiindulva azt az észrevételt teszi, hogy bizonyos példákban (jelzőül használt „melléknevekben”, határozószóiban, névmásokban és participiumokban) ez a 2. személyű

³ KANNISTO ezt a manysi szót éppen a szókezdő *p* miatt tatár közvetítésű jövevényszónak gondolta (FUF. XVII, 39–40, 165, 234). Tudomásom szerint KÁLMÁN BÉLÁNAK a manysi nyelv orosz jövevényszavaival kapcsolatos kutatásai nem igazolják KANNISTO e tételét.

birtokos személyrag nem determinatív, de nem is possessív szerepű: semmilyen nyelvtani funkciója nincsen, hanem kizárólag dalokban előforduló stilisztikai sajáttság, amelynek eredetileg metrikai szerepe volt (OvD. II, 50–7).

Ha tehát van is egy pár olyan manysi és chanti példa, amelyekben az *-n* denom. főnévképző fedezhető fel (e példák számát MATTI LIMOLA nemrég gyarapította: JSFOu. LVII/1, 7–8), az azonban tény, hogy e képző már régóta nem élő, nem produktív funkciójú. Nem nagyon gondolhatunk arra, hogy a chanti *ššèpàn -n*-jében is ezt a képzőt lássuk. Az *-n* képzős alakulatok nagy része inkább a manysiból mutatható ki, s ez arra mutat, hogy a manysiban nagyobb szerepe volt, mint a chantiban. A képző ritka előfordulásából viszont azt következtethetjük, hogy produktivitása mindkét nyelvben már régen megszűnt. Azok a megmerevedett alakok, amelyekben kimutatható, általában finnugor eredetű szók. Bár sem azt nem tudjuk, hogy az *-n* képző mikor vesztette el eleven funkcióját, sem azzal nem vagyunk tisztában, melyik században vették át a chantik a komi *ševa* szót, mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy a *ššèpàn* szóban nem az elhomályosult *-n* névszóképző nyomát kell látnunk. Arra sem gondolhatunk, hogy ez a szóvégi *-n* akár determinatív, akár metrikai funkciójú sg. 2. személyű birtokos személyrag (*-ən*). A chanti *a* végű tövekhez a ragok ugyanis rendszerint *-i-*, *-γ-* kötőhangzóval járulnak (pl. Kr. *piwká*: plur. *piwkáiat* 'Blutegel' KARJ.—TOIV. 661b; O. *pälä*: sg. 1. sz. birt. sz. r. *päläim* 'Brett zum Ausspannen und Trocknen von Fellen' uo. 694b; DN. *pe'rnä*: plur. *pernä'iat*, Likr. *pirnä*: sg. 1. sz. birt. sz. r. *pirnä'i m'*, Kaz. *pè'rnä*: *pè'rnä iè m'*, vagy *pè'rnä' (è m)*, de Vj. *pirnä*: *pirnä' m'* 'Kreuz' uo. 733a; Trj. *šè't'k'á*: *šè't'k'á:γ'è m'* 'Sieb' uo. 886a; Kr. *támka*: plur. *támkáiat* 'Schamgürtel' uo. 1117a; DN. *šamsa*: sg. 1. sz. birt. sz. r. *šamsā'γəm* 'Tabakspfeife' uo. 306; I. STEINITZ, OvD. I, 39–41, 214–6; OChr.² 54–6; PATKANOW—FUCHS 48). Ezenkívül további nehézséget jelentene ilyen magyarázat esetén az, hogy a 2. személyű birtokos személyrag *-ən* alakú, hogy a *ššèpàn* szónak sem a chantiban, sem a manysiban nincs *-n* nélküli alakja, hogy prózai szövegekben is előfordul, s hogy továbbképzett formái is tartalmazzák ezt az *-n* elemet (pl. DN. *ššè'bánəŋ' xoi* 'Wahrsager', *ššè'bán'ttá* 'zaubern' stb.). Ezek után már csak egy lehetőség mutatkozik a *ššèpàn* alakulat végződésének magyarázatára.

FOKOS DÁVID ír arról, hogy a chanti nyelv sok komi eredetű jövevényszava a komi *-an* deverbális névszóképzőt tartalmazza (pl. a chtDN. *tuma'n*, Vj. *ièk'ā'n*, DN. *pāška'n*, V. *kəškā'n*, DN. *tē'štā'n*, Kaz. *šāška'n* stb. szavakban), s a sok ilyen jellegű szó átvétele arra vezetett, hogy a komi *-an* (eszköznev-) képző a chanti nyelvben is meggyökeresedett: eredeti chanti igékből, sőt jövevényszavakból is képeztek ezzel a képzővel eszközneveket. Ezt a komi eredetű képzőt láthatjuk pl. a Vj. *ššestān* 'Stange . . .' szóban, amelynek eredetijét FOKOS az or. *uecm* 'rúd, pózna' szóban fedezte fel (l. NyK. LII, 352–3; uo. LV, 52–3; FUF. XXX, 335).⁴ Arra gondolhatunk tehát, hogy a chanti *ššèpàn* 'Zaubermittel' jelentésénél fogva beilleszkedett az *-an* végződésű eszköznevek kategóriájába, miképpen azt a Vj. *ššestān* szó esetében már feltették. Azt hiszem így foghatjuk fel a chtNi. *pārkan' dntəp*, Kaz. *pārca'n*

⁴ A fentiek csak a kétszótagú chanti névszókra vonatkoznak („nur z w e i s i l b i g e Nominalstämme lauten im Nordostj. auf *-n (-an)* aus” — írja W. STEINITZ, OvD. II, 107–8). Többszótagú szavakban éppen ezzel ellentétes tendenciát figyelhetünk meg az északi chantiban: a szóvégi *-n* elveszett, pl. a Szi. *pərama* 'Reihenfolge, Abwechslung' szóból < or. *перемѣна* (STEINITZ i. h.).

'halbwollen', O. *pargan* 'Wollgarn' (KARJ.—TOIV. 731b) szó -n hangját is, amelyet a kmP. *parga* 'in der Flachshechel zurückgebliebener flockenförmiger, feiner Abfall vom gehechelten Flachs' (a komi szóra l. még V. I. LITKIN, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам 115) vagy az orosz DALJ *parzá* 'мелкия вычески, щеткою, изо льна, тонкое и короткое волокно, пачески; льняной же пухъ осыпаящийся при тканьи подь стань' (azaz 'lenből kifésült finom hulladék, vékony hosszú szál, hulladék; len-pehely, amely szövés közben a szövőszék alá hullik') átvételének tarthatunk.⁵

Némileg más módon, de tkp. mégis csak az -an végű eszköznevek kategóriájába való beilleszkedéssel magyarázható pld. a DN. *kèvā'n*, Kos. *kè'vān* 'Heuschober', Fil. *kè'vā'n* '(Heu)haufen' (KARJ.—TOIV. 414b) szó is, melynek eredeti alakját a keleti és északi nyelvjárásokban találjuk: Vj. *k'ō'mnā'*, Trj. *k'āp'nā'*, Ni. *kupnā'*, Kaz. *kō'p'nā'*, O. *kō'βnā'* 'Heuschober' (KARJ.—TOIV. 406a) < or. *копна*. E szó azonban annyiban különbözik az eddigi példáktól, hogy az -an végű főnevek csoportjába nem egy inetimologikus szóvégi -n felvétellel, hanem a szóbelseji mássalhangzótorlódás feloldása útján került be.

A chanti *ṣṣepān* ilyen jelenségek láttán megnyugtató módon magyarázható a komi *ševa* alakból. A szó a chantiban önálló jelentésfejlődésen ment át. A komi *ševa* — mint láttuk — rontást, varázslat útján létrejött kártevést, s ennek állat- vagy bogáralakban megszemélyesített okozóját jelenti. A chantiban a 'rontás, varázslat' jelentés megmaradt, de a szó újabb: varázsló, samán, javasember, jó s értelmet is nyert. Ez a jelentés olyan szerkezetekből vonódott el, mint pl. a DN. *ṣṣe'vānṣṣe xoi* ~ Kaz. *ṣṣe'vānṣṣe* 'Zauberer'.

2. Magyar áld, átkoz

1. PAIS DEZSŐ foglalkozott legutóbb *áld* igénnel (MNy. XLVIII, 61—8). A szó magyar nyelvtörténeti fejlődésére vonatkozólag SIMONYIVAL egyetértésben — de az EtSz.-ral ellentétben — azt az álláspontot képviseli, hogy *áld* szavunkban az -l- eredeti, vagyis nem **ád*-ból keletkezett. Megállapítja továbbá, hogy az *átkoz* is előbb **áldkoz* alakú volt, s az *átok* nem eredetibb alakulat, hanem az *átkoz*-ból való elvonás útján jött létre.

⁵ Ebben az esetben a msÉ. (MUNK.—KÁLMÁN, VNGy. III₂, 357—8) *parkān* 'gyapjúfonal, гарyc' a chantiból származhat. Vö. (CSERNY) *parkan-tars* 'rongy, rojt, cérnarajt elnyűtt anyag szélén', *parkan-rusi* 'fonal-rojt', (KANN.—LIIM.: MSFOu. CI, 440, 270) Szo. *ряса́н* 'aus Hundehaaren gesponnenes Strumpfgarn': *βóicān sētav*, *βóicān riasān x'ntey'ntc'e* 'Wenn ich einen weissen Faden, einen weissen Haarfaden finde'.

A chanti és a manysi szót LIIMOLA az orosz *баракань, баркань* '(Art Kamelot) Berkan, Perkan, Barrakan, ein wollener Möbelstoff' közvetett vagy közvetlen átvételének tartja (JSFOu. LVII₁, 4—5). Azt hiszem azonban, hogy az obi-ugor szavakat jelentéseikre tekintettel talán inkább a komi *parga* vagy az orosz *parzá* szóhoz kapcsolhatjuk. A komi és az orosz szó ugyan a len gerebenezés utáni pihés, pelyhes hulladékát, szálát jelenti, az obi-ugor nyelvekben pedig gyapjúszál, cérnarajt a szó jelentése, de e jelentések fontos jegye a (hulladékszerű) szál, fonál képzete, amely mellett az anyag minősége (tehát az, hogy lenből vagy állati szőrből készült) alárendelt szerepű. A komi szó egyébként — erre WICHMANN—UOTILA szótára is emlékeztet — orosz eredetű (de vö. WICHMANN: MSFOu. XXI, 91).

Persze azzal is számolhatunk, hogy az obi-ugor szó hangalakjára a *баракань, баркань*, jelentésének kialakulására pedig a *parzá*, ill. komi *parga* hatott. Tehát esetleg két, hangalakjában kevésbé eltérő szó egybeeső átvételéről is szó lehet.

Összefoglalva az *áld*-ra és *átkoz*-ra vonatkozó magyarázatokat, részletesen foglalkozik e szavak finnugor hátterével is.

Tudjuk, hogy az EtSz. nem fogadja el a szó BUDENZ és MUNKÁCSI idézte finnugor megfelelőit, BÁRCZI pedig csak az egyeztetés manysi tagját véli idetartozónak. *Áld* szavunk finnugor eredete tehát problematikus, s a legtöbb etimológus — úgy látszik — az EtSz. véleményéhez tartja magát.

Y. H. TOIVONEN sem említi az *áld* szót és finnugor megfelelőit a finnugor *l* hangokat tárgyaló dolgozatának etimológiai példatárában (FUF. XX). Hasonlóképpen BJÖRN COLLINDER sem vette fel ezt a szót ez évben megjelent Fenno-Ugric Vocabulary című etimológiai szótárába, s a legújabb, etimológiai példatárakat is tartalmazó hangtörténeti munkák sem említik. Mindez arra mutat, hogy a BUDENZTŐL származó magyarázat nem meggyőző, nem elfogadott.

Ilyen körülmények között érdemes megvizsgálni újból a kérdést, különös tekintettel arra, hogy BÁRCZI a manysi, PAIS pedig ezen kívül a mari és mordvin adatokat is ide tartozónak gondolja.

2. Az *áld* ~ *átkoz* manysi rokonának tartja BUDENZ és MUNKÁCSI a K. *jolent-* 'bitten, zureden', *joles-* 'bitten, flehen, anflehen', *jolt-* 'schaffen, erschaffen; vergleichen'; L. *juolntaxt-* 'beten', *jält-* 'beschuldigen'; B. *jolt-* 'sprechen, befehlen' igékből kikövetkeztethető *jol-* tövet.

PAIS DEZSŐ a manysi *jo-* ~ magyar *á* megfelelést nem látja egészen rendjén levőnek. A manysi szót mégis a magyarhoz kapcsolja. Hivatkozik ugyanis a manysi *jäl* ~ m. *al* megfelelésre, s SZINNYEIRE utalva (NyH.⁷ 33) mindkét esetben finnugor szókezdő **η*-hangból indul ki. A magyar *al* családjába tartozó rokonnyelvi szavak a manysi, a lapp, valamint a nyenyec és nganaszan adatok kivételével magánhangzóval kezdődnek, s a finnugor szókezdő **η*-hangot részben a manysi *i-* és lp. *v-*, de főleg a szám. *η*-hangok alapján szokták rekonstruálni.

Egy közelmúltban megjelent cikkemben azonban arra a — talán elfogadható — eredményre jutottam, hogy a szamojéd nyelvek szókezdő *η*-hangjai minden esetben másodlagos fejlemények, s hogy az ezek megfeleléseképpen az egyes finnugor nyelvekben szórványosan mutatkozó szókezdő *j-* és *v*-hangok általában szintén másodlagosak. Következésképpen sem az uráli, sem a finnugor alapnyelvben nem volt szókezdő **η*-hang (l. NyK. LV. és Acta Linguist. Hung. IV/1—2).

Az *áld* megfelelőjeként kezelt manysi É. *jolti*, K. *jälti*, KL. *jolti*, P. *jalti* 'rendel, parancsol', (KANNISTO, WogVok. 71), FL. *jölt*, DV., AL. *jalt-*, AK. *jät-*; *jaät-*, KK., TCs. *jät-*, P., ÉV., TJ. *jaät-* 'in Verdacht haben' ige szókezdő *j-*-je tehát nem lehet **η*-hang folytatója. De nem lehet másodlagosan fejlődött szervesen hang sem, mivel másodlagos *j-* a manysiban általában palatális magánhangzók előtt fejlődött ki. A ms. *jolt-* pedig ősms. **a* (**a* ill. **ä*) = STEIN.* *ä*, tehát veláris hangot tartalmaz (KANNISTO i. h.; STEINITZ, WogVok. 231).

Persze ellenérvként megemlíthetem, hogy a m. *al* manysi megfelelője, a *jäl* 'untén' szintén nem palatális magánhangzót tartalmaz (l. KANNISTO i. m. 68, 91; STEINITZ, FgrVok. 35, 79), s *j* hangját mégis másodlagosnak tartom. Ha pedig ez a *j-* lehet másodlagos, miért nem lehetne a *jölt-* *j* hangja is az. E jelenségnek szerintem az a magyarázata, hogy a manysi *jäl* stb. viszonya a többi rokon nyelvi szóhoz — STEINITZ kifejezésével élve — „nem egészen világos” (i. m. 35). Az azonban biztos, hogy e szó egyik finnugor megfelelőjé-

ben sincsen szókezdő *j*- (vö. chanti DN. *i't*, V. *i't*, O. *il* stb. < óscht. **i*; komi-udm. *ul*; mari *ül*; md. *al*; lpN. *vuolle*; fi. *ala*). A ms. *jölt*-nak megfelelő chanti szó azonban ugyancsak szókezdő *j*-vel hangzik (KARJALAINEN—TOIVONEN 199—200) V., Vj. *io'lt*, VK. *io'lt* 'Wahrsager (V., Vj., VK), Seher (V.), Zauberer (Vj., VK)'; Vj. *io'ləmtə* 'voraus-, wahrsagen', *io'ləltə* v. fact. 'wahrsagen od. voraussagen lassen', VK. *io'ləltə* 'wahrsagen od. zaubern lassen', Likr. *io'ðəð-tə'təγs* = VK.; Vj. *io'ltə* 'voraussagen, wahrsagen, zaubern (mit der Zaubertrommel)', Vj. *io'ltə* 'beschwören, (er)raten, voraussagen, erkunden', VK. *io'ltə*, Vart. *io'luəL*, Likr. *io'ðtəγs* 'wahrsagen, beschwören', Mj. *io'ltə* 'wahrsagen'.⁶ A chantiban a szó kezdetén csak igen ritkán fejlődik ki másodlagos *j*-hang: mindössze egy-két esetben mutatható ki (l. Acta Lingu. Hung. IV, 60—1, 3. jegyzet; NyK. LV, 94—5, 3. jegyzet), s így az obi-ugor szókezdő *j*-t esetünkben inkább eredetinek kell tartanunk.

A szóban forgó manysi szót egyébként GOMBOCZ és SETÄLÄ (NyK. XXXII, 191; ill. JSFOu. XXX/5, 95; FUF. XII, Anz. 110), nyenyec jövevény-szónak tartják: < (CASTR.) *jilte* 'ein Holz, das eine halbe Elle lang ist, auf dessen Ende der Schamane Erde legt und die Bewegungen derselben erforscht', *jiltetadm*, *jilsitam*, *jilcetadm* 'zaubern', (REG.) *jylteru-* 'wahrsagen'. De ez valószínűtlen állítás. Sajnos a szamojéd szóra elég kevés adat áll rendelkezésünkre. Csak a nyenyecből mutatható ki, s így nem is lehet megállapítani, hogy a *jilte* szó *-te* végződése képző-e vagy sem. Az azonban biztos, hogy az *-lt-*, *-ls-* hangkapcsolat (CASTRÉN *t*, *s* betűi *tš*, *š* hangértékűek) nem *-lt-* formában került volna átvételre az obi-ugor nyelvekben.⁷ Nehézséget okoz az obi-ugor és szamojéd szavak első szótági magánhangzójának eltérése is (vö. manysi Szo. *li'ni*, FL. *lipi* 'Pudel' < nyenyec (REG.) *lib* 'weisser Hund'; KANNISTO, WogVok. 52), valamint az, hogy a chantiban meglevő *io'lt* stb. alakok a szó képző nélküli alakját tárják elénk, amelynek párhuzamát a szamojédban nem találjuk.

Végeredményképp megállapíthatjuk, hogy az *áld* rokonául emlegetett manysi *jolti* — chanti megfelelésének tanúsága szerint is — minden bizonnyal eredeti *j*-t őriz, s ezért nem tarthat az *áld* családjába.

3. A komiból BUDENZ és MUNKÁCSI a *jol-* 'schelten, ausschelten', *jor-* 'fluchen, verfluchen, beschwören', *jorsi-* 'schwören, Eid leisten' szókat kapcsolták *áld* igénkhez (MUSz. 731—3, Nyr. VIII, 433—6). Az egyeztetésnek ezt a tagját PAIS DEZSŐ sem fogadja el említett cikkében. A felsorolt komi szók egymás között sem tartoznak össze. A (WICHM.—UOT.) Sz. *jolni*, L. *lolni* (*l* < *j* vö. UOTILA, KonsPerm. 74) 'vorwerfen, tadeln, rügen' ige nem azonos a V. *jor* : *jor-kiv* 'Fluch, Schwur' szóval. Ez utóbbihoz tartoznak még: V., Sz. *jorni*, I. *jorni*, U. *jornis* 'verfluchen, verwünschen, beschwören'; U. *jordnis*, P. *jordni* = *jorni*; V., Sz. *jorsini*, I. *jorsini* 'schwören, beteuern (V., I.); schimpfen, schelten, tadeln (Sz.)', P. *jortšini* 'schwören, beteuern', s megfelelőjük az udmurtban: *juriskini*, *jurđini*, (MUNK.) *jurisk-* 'szidni, átkozni,

⁶ Ez a szó a vokalizmus szempontjából olyan viszonyban van manysi megfelelőjével, mint pl. a manysi (KANNISTO i. m. 70) Szo. *póltás*, FL. *póltás*, P., ÉV., DV., AL. *póls*, FK. *póls*, AK., KK. *póls* 'er erfor', TCs. *pátr* 'er wird erfrieren', TJ. *palè* 'm 'ich werde erfrieren' a chanti (KARJ.—TOIV. 657) DN. *páí*, V., Vj., Mj. *páí*, VK., Vart. *poi*, Likr. *póí* stb. 'Harsch' szóval (l. STEINITZ i. m. 36).

⁷ Vö. manysi Szo., FL. *tutšan* 'Nahgerätsbeutel' < nyenyec *tuta*, *tute* 'kleiner Beutel' (KANNISTO, WogVok. 125); chanti Kaz. *pe'ňza'r* 'Zaubertrommel' < nyenyec *peander* id. (SETÄLÄ: JSFOu. XXX/5, 95).

pirongatni', irod. *юриськыны* 'проклясть, проклинать; желить зла', *юриськон* 'проклятие, заклатие'.

Az idézett komi és udmurt adatok közül egyik sem kapcsolható sem a magyar, sem az obi-ugor szavakhoz.

4. A BUDENZÉKTŐL az *ald* szóval rokonított mari és mordvin szók ide tartozását PAIS DEZSÓ másokkal szemben lehetségesnek gondolja (i. m. 66). Lássuk közelebbről e szavakat: *m a r i* (BUD.) *ult-*: *odolen ultenet* 'in pre-catione occupati erant', *ultemáš* 'precatio, preces'; (SZIL.—TR.) *uldem*, (SZIL.—POPKKA) *uldem* 'beten', *uldemə* 'Gebet'; *m o r d v i n* E. *alta-*, *alvta-* 'versprechen'; (PAAS.) *alstams*, *altams* 'versprechen, zusagen, weihen; verwünschen'; (KOLJ.—SIG.) *алтамс* 'обещать, пообещать; посулить; посвящать', *алтаэтомс* 'заставить пообещать', *алтаэтнемс* 'обещать, сулить'; (JEVSZEVJEV) Malie Karmali (Szimbirszk), Verhnij Muval (Penza) *алтамс*, Begucs (Szaratov) *алфтамс* 'обещать, посулить, обречь', *алтлэмс*, *алтнэмс* gyak. 'обещать'. Mindenekelőtt a mordvin szók egymásközi viszonyát kell tisztáznunk. A felsorolt mordvin szók zöme *-lt-* mássalhangzókapcsolatot tartalmaz, találunk azonban olyan adatokat is, amelyekben az *-lt-* helyén *-lvt-*, *-lft-*, *-lst-* jelentkezik.⁸ Nem kétséges, hogy az *-lt-* kapcsolatot tartalmazó alakokkal szemben ezek a teljesebb, eredetibb formák. Ismeretes, hogy a mordvinban a **kt* (és **pt*) hangkapcsolat *ýt*, *ft*, *vt*, *st* alakúvá fejlődött, s hogy ezek első tagja mássalhangzó előtt gyakran kiesik.⁹

Az *alvtams*, *alstams*, *алфтамс* alakok ezek szerint elsődlegesebbek az *altams*-szal szemben (< **alktams*).

A finnugor nyelvekre általában nem jellemző a mássalhangzókapcsolatok kedvelése. A mordvinra azonban annál inkább: a két, három, sőt olykor négy mássalhangzóból álló hangkapcsolatok nem ritkák, s ezeknek egy része magánhangzó kiesés útján jött létre a mordvin nyelv különletében.¹⁰

A mi esetünkben is magánhangzó kieséssel kell számolnunk. Vitatható azonban, hogy az eredeti **lkt* mássalhangzókapcsolatnak melyik két tagja között állott eredetileg magánhangzó.

Az **lkt* kapcsolat a tárgyalt mordvin szóban úgy keletkezhetett, hogy a két szótágú, magánhangzóra végződő igéhez valamilyen mássalhangzós képző járult. E folyamat lezajlását kétféleképpen képzelhetjük el. Az egyik feltevés szerint egy **als-* tőhöz **-kt-* képző járult, s ekképpen az *l* és a *k* közül esett ki a magánhangzó. A másik elképzelés szerint az **alks-* tő bővült *-t* képzővel: ebben az esetben a *t* elől tűnt el a magánhangzó.

Ha az első lehetőséget választjuk, akkor a **kt* műveltető képzőre kell gondolnunk, amely *vt*, *ft* alakon kívül *st* formában is jelentkezik.¹¹ Ilyen körülmények között pedig a mari *ult-* igében, amennyiben ez a tárgyalt mord-

⁸ Figyelmen kívül hagyjuk az egyes adatokban meglévő *-ltl-*, *-ltn-* mássalhangzókapcsolatokat, mert ezek utolsó hangja (*l*, ill. *n*) gyakorítóképző (I. JEVSZEVJEV, Основы мордовской грамматики 197).

⁹ L. P. RAVILA, Zur Vertretung des **kt* in Mordwinischen: MSFOu. LXVII, 355—9; H. PAASONEN, Mordwinische Lautlehre: MSFOu. XXII, 35—9, 53, 62—3. Vö. még P. RAVILA: FUF. XXI, 104; D. V. BUBVIN, Историческая грамматика эрзянского языка 30, 182.

¹⁰ L. PAASONEN i. m. 103—4; BUBVIN i. m. 13—14.

¹¹ Vö. mdE. *мольстем* 'заставить идти' <: *модемс*; *саэтомс* < *сам-стомс* 'заставить хватить, свести концы с концами' <: *самомс* 'хватить'. L. D. V. BUBVIN i. m. 29. A **kt* műveltető képzőre l. még BUDENZ, UA. 81; uő. Moksa és erza mordvin nyelvtan 23; JEVSZEVJEV i. m. 190; SZINNYEI, FgrSprw² 112 stb.

vin szó megfelelőjének bizonyul, nem a **kt-*, hanem más képző nyomát kell látnunk.

Ha viszont arra gondolunk, hogy egy **alks-* tő toldalékos alakja áll előttünk, akkor a *-t* elemet ugyancsak műveltető képzőnek kell felfognunk.¹²

Ákárhogy is vélekedünk, egy bizonyos: a szó eredetileg műveltető képzőt tartalmazott. A képző ilyen funkciója ma már nem eleven. A mordvin szó 'megígér, megáld, felszentel, elvarázsol, megátkoz' jelentéseinek nincsen műveltető jelentéstartalmuk. Köztudomású azonban, hogy a műveltető képző funkciója sokszor elhomályosul, s csak az ige tranzitív voltát jelzi (pl. fi. *parantaa* 'gyógyítani', m. *kelt-* stb.).

Külön kell ezek után megvizsgálnunk, hogy kapcsolatba hozható-e a mordvin szó a marival és a magyarral. Sajnos az összevetendő szók igen rövidek ahhoz, hogy határozottan állást lehessen foglalni a kérdésben. Tkp. csak a szókezdő magánhangzó és a szóbelseji mássalhangzó vagy mássalhangzókapcsolat egybevetésére vagyunk utalva. Ilyen megfelelések láttán, mint: fi. *jalka*, md. *jalgo*, mari KB. *jal*, U. *jol*, m. *gyalog*; fi. *valkama*, md. *valgoms*, mari KB. *fal-*, U. *fol-*, m. *válik*; lp. *mielgá*, mdM. *mäl'kä*, mari *mel*, m. *mell* stb., stb. nem látjuk nehéznek a tárgyalt szavak összefüggését akkor sem, ha a mordvin alapján **lk-* hangkapcsolatból indulunk ki. A mordvin elsősztótagi *a* ősfinn-volgai **a*-ból, **ā*-ból (bizonyos esetekben **ō*-ból) fejlődhetett, s a magyar *á* (*a*) megfelelés nem problematikus. Pl. mdE. *kal*, fi. *kala*, m. *hal*; mdE. *makso*, fi. *maksa*, m. *máj*; mdE. *sado*, fi. *sata*, m. *száz* (l. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 320, 311–2). Ilyen esetekben a mariban (nyugati) *a*, (keleti) *o* jelentkezne az első szótagban (pl. md. *valgoms*, m. *válik*, mari KB. *fal-*, U. *fol-*; md. *makso*, m. *máj*, mari KB., U. *mokxs*; md. *jalgo*, m. *gyalog*, mari KB. *jal*, U. *jol*; mdE. *tšapamo*, mari KB. *šá'pâ*, U. *šô'pâ*; md. *valdo*, mari J. *šar'lyâdâ*, U. *šô'lyâdâ*; md. *pandžoms*, mari KB. *pa'tšam*, U. *po'tšam*; md. *sardo*, mari KB. *šar'rdâ*, U. *šôr'rdâ* stb.: < általában előmari [vortscheremissisch] **a* l. E. ITKONEN: FUF. XXX, 188 kk). Előfordul azonban olykor md. *a*, ill. előmari **a* helyén mari *u* megfelelés is: md. *kažems*, mari *kù'zâk* 'Mitgift'; md. *paro*, mari *pür'â* 'gut'; mari *šur'rdâ*, fi. *varsî* 'Schaft'; mari *nû'ôâ*, fi. *nato* 'jüngere Schwester des Mannes' (l. i. m. 198 és esetleg még egy példát).¹³

A hangalak szempontjából ilyen formán nem kellene elvetnünk a magyar mordvin és mari szavak összetartozásának a gondolatát. Ugyanilyen eredményre vezet e szavak jelentéstani vizsgálata is. A mordvin jelentések ('megígér, felajánl, (meg)áld, szentel, elbűvöl, átkoz, elítél, kárhozzat'), mint az eddigi fejtegetések is bizonyítják, nem állanak ellentétben a mari szó 'imádkozik' és a magyar *áld*, *áldoz*, *átkoz* régi és mai jelentéseivel. A mordvin adatokban a magyar szócsaládnak mindkét, 'jót kíván, jót ad' és 'rosszat kíván, rossz szellemnek ajánl' jelentések meglelhetők.

Ekképpen tehát PAIS DEZSÓVEL egyetértésben, s az EtSz. ellenében a magyar, mordvin és mari szók kapcsolatát lehetségesnek kell tartanunk.

5. Az eddig szóba hozott rokon nyelvi adatokon kívül BUDENZ (NyK. VII, 18) még egy lapp szót is megemlít, mint az *áld* megfelelőjét. Néhány évvel később megjelent Magyar-ugor Összehasonlító Szótár-ában azonban

¹² Erre l. SZINNYEI, FgrSprw.² 111; BUDENZ, UA. 81; vagy LEHTISALO, AblSuff. 297 stb.

¹³ A mari *u* ~ m. *á* viszonyra vö. mari *kù'ôâ* ~ m. *ház* (mdE. *kudo*), amelyben a mari *u* < előmari **o*, md. *u* < ősfinn-volgai **o*. L. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 306; XXX, 196.

ez a lapp szó már nem szerepel az egyeztetésben (l. MUSz. 731), s az utána megjelent irodalom is mellőzi. A lapp szó, amelyet BUDENZ kezdetben idevont: (LIND.—ÖHRL.) *aldeste* 'köszönni, hálát mondani', *aldes*, *alda* 'gratiae, hálaadás'. A közelebbi vizsgálat valóban meggyőz arról, hogy a lapp adatok elválasztandók az eddig tárgyalt valókban nyelvi szavaktól. A lapp szótárakból megállapíthatóan ez a szó csak a déli-lappban (Härjedalen, Jemtland) fordul elő: (HALÁSZ) U. *alties*, Härj. *aldies*, *äldies*, *äldes* 'köszönet; Dank', *äldiesštit* 'megköszönni; danken'; (COLL.) Härj. *alväs*, *aldäs* 'dank!', *alväsšvit* 'danken'; (LAGERCR.) Tån. *alväsštit* id. Az igealakok a *-štit* igeképzővel¹⁴ alakultak a 'köszönet' jelentésű szóból. Ez azonban bizonyára jelentéstapadás útján keletkezett, olyan jellegű szintaktikai kapcsolatokról, mint Jukkasj. *kijht allasit* 'tibimet gratias ago' (COLLINDER, The Lappish Dialect of Jukkasjärvi 248), Wfs. *Kyccien elries* Redewendung beim Danken (LAGERCANTZ, Lappischer Wortschatz Nr. 71), melyeknek második tagja a 2. ill. 3. személyű-visszaható névmás dativusi, ill. illativusi alakja (tehát: köszönet neked magadnak, köszönet neki magának).¹⁵ LAGERCANTZ Lappischer Wortschatz című munkájában a Tån. *alväsšvit* 'danken' igét is a 71. számú Kvän. *älta* -n visszaható névmás címszava alatt tárgyalja.

6. A magyar *áld*, *átkoz* s a vele egyeztethető mordvin és mari szavakkal kapcsolatba lehet hozni a chanti nyelvből az alábbi — sajnos csak a V. és Vj. nyelvjárásban meglevő — szót: V. *ä'li'ltä* 'fluchen, verfluchen; schelten, schimpfen', Vj. *älj'ltä*, *älj'ltä* 'fluchen, mint Flüchen schimpfen; verfluchen, verzaubern' (KARJ.—TOIV. 122b). Hangtani szempontból vö. m. *álm* ~ chtV. *äläm*, Vj. *äläm*; m. *háló* ~ chtV. *k'älw*, Vj. *k'älw*; m. *ház* ~ chtV. *k'ät*, Vj. *k'ät*; m. *hál* ~ chtV. *k'äl'ta*, Vj. *k'äl'ta*.

7. Végül még csak egy-két rövid megjegyzés. PAIS DEZSŐ idézett cikke végén felveti annak lehetőségét, hogy a manysi É. *säti*¹⁶ 'ráolvas, igéz, búvöl' a nyenyec *heatau* 'sagen' rokona lehet. E nyenyec szó (vö. még LEHT. O., T. *hētā*, Kisz. *kīōtqš*, Lj. *kīōtqš* 'erzählen') megfelelője a szelkupban is megvan: N. *kadáp*, KO., K. *kännau*, FO. *kannam*, NP. *kätnam*, N., Taz, Kar. *kätam* 'sagen'; (DONN.) Ty. *kät* 'sagen, sprechen' s ilyenformán a manysival való egyeztetésről nem lehet szó.¹⁷

HAJDÚ PÉTER

¹⁴ Vö. pl. COLLINDER, The Lappish Dialect of Jukkasjärvi 121—122; NIELSEN, Lærebok i lappisk 262; LEHTISALO, AblSuff. 227 kk; RUONG, Lappische Verbalableitung 241 kk.

¹⁵ Az első tagra vö. lpN. *gii'to* 'thanks' és (GRUNDSTR.) L. *kutsän* 'Danke!', (LAGERCANTZ) Snä. *Kycciesštit* 'danken'.

¹⁶ A manysi szó etimológiájára l. PAASONEN, S-laute 53; GOMBÓCZ: NyK. XXXIX, 263; WICHMANN, Tschertexte 98, 133 és BÁRCZI, SzófSz. (szid címszó alatt).

¹⁷ Az idézett szamojéd szavakat LEHTISALO az irániból magyarázza: MSFOu. LII, 156.

A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz

1. A Jordánszky-kódexnek más kódexekhez (elsősorban a Münchenerhez és a Döbrenteihez) való kapcsolatát illetően az eddigi felfogások nem egyeznek meg. Leghelyesebben SZILY látta a kérdést. Felfogásából kiderül, hogy sem a Münchener, sem a Jordánszky-kódex nem teljesen elszigetelt többi kódexünktől, s a kettő között is vannak egyezések. „A Döbrentei-C. szerzőjének ismernie kellett a Münchener-C.-beli evangélium-fordításokat, sőt helylyel-közzel fel is használgatta őket... vannak ismét olyan helyek is a DöbrC. Passióiban, amelyek sokkal inkább egyeznek a JordC.-beli fordítással, mintsem a Münchenerével. Vannak végre nem kis számmal olyan helyek is, hol a Münch. föltűnően egyez a Jord.-val, ellenben a Döbr. lényegesen elüt mind a kettőjöktől.” (MNy. VIII, 53.) SZERECZ a szentírásból vett idézetek összehasonlítása alapján arra a következtetésre jut, hogy „a Münchener- és a Döbrentei-kódexek írói egynél több alkalommal egyetértettek... A Döbrentei-kódex pedig a maga részéről... más kódexekkel tart rokonságot, elsősorban az Apor-, Winkler-, Cornides-, Érsekújvári-, Jordánszky- és Érdy-kódexekkel... föltételezhető, hogy ez utóbbi kódexek és a Münchener-kódex között nem véletlen találkozás van, hanem legalább a passiókra nézve, közös mintán alapuló lényeges összefüggés”. (Kódexünk párhuzamos szentírási töredékei 48.) SZERECZ könyvében a sok jó megfigyelés és a további kutatások számára ösztönző észrevétel mellett kellő alap nélküli egybevetések (lásd például 24—5 l.) és kétes értékű, de talán megfontolandó következtetések (i. m. 156—8; lásd még MÉSZÖLY: MNy. XIII, 83) is találhatóak. Egybevetései nyomán mindenesetre sokszor megtermékenyítő gondolatokra lehet jutni. Így például adatainak a Jordánszky-kódexszel való összehasonlítása után mintha összefüggést látnék a Jordánszky-kódex és a Czech-, a Pozsonyi, a Gyöngyösi, és a Thewrewk-kódex szentírási szemelvényei között.

GERÉZDI RABÁN „Irodalmi nyelvünk kialakulásáról” című dolgozatában a következőket állapítja meg Pesti Gáborról: „Tüzetes szövegkritikai vizsgálatok azt mutatják, hogy ismerte mind a Münchener-, mind pedig a Jordánszky-kódex szövegét, vagy ezeknek másolatát, esetleg átdolgozását” (Magyar Századok 1948. 64). Érdekes, hogy MÉSZÖLY, aki a Münchener és a Döbrentei-kódex (MNy. IX, 433—9) és általában a Tamás és Bálint-féle bibliafordítás és más kódexek párhuzamos helyeinek a genetikus összefüggéseit meggyőzően kimutatta (MNy. XIII, 35—48; 71—83), a Jordánszky-kódextól — a SZILYnek őrá is ösztönzőleg ható cikkében említettekkel teljesen figyelmen kívül hagyva — minden hatást megtagad. Ezt írja: „Tamás és Bálint műveit másolták és dolgozták át újra meg újra husszita és r. kath. magyarok különbség nélkül évszázad[ok]on keresztül, codexirodalmunk egész tartama alatt, mind

a könyvnyomtatás koráig; míg a codexek korának végéről való JordC. bibliatöredéke utód nélkül, egyházi irodalmunkra tett hatás nélkül áll egymagában. Sőt a könyvnyomtatás első bibliafordításának gyökerei is visszanyúlnak első kéziratos bibliafordításunkig.” (MNy. XIII, 83.) SZERECZ a Müncheneri Kódexnek és a Jordánszky-kódexnek más kódexekkel és egymással kimutatható egyezéseit egy régi magyar lectionariumfordításra vezeti vissza (i. m. 157–8). Ehhez a kérdéshez én nem tudok mást hozzászólni, csak SZILYnek két, adatokkal nem igazolt megállapítását szeretném néhány adattal megerősíteni: 1. A Müncheneri és a Jordánszky-kódex között vannak bizonyos közös forrásra visszavezethető egyezések. 2. A Jordánszky-kódex és a Döbrentei-kódex között is találhatók egyezések. 3. Végül arra is szeretnék rámutatni, hogy a Jordánszky-kódex és első nyomtatott bibliafordításaink között is kimutathatók bizonyos szövegkapcsolatok.

2. A párhuzamos szentírási helyek egybevetésekor igyekeztem körültekintéssel eljárni. A latintól való egyforma eltérést csak akkor fogadtam el közös forrásból eredő megfelelőnek, ha a Nestle-féle kritikai kiadás (Novum Testamentum Graece et Latine, Stuttgart, 1932) nem jelezte a mi kódexeinknek megfelelő változatot. Például a közös latinra megy vissza a Müncheneri és a Jordánszky-kódex egyezése a következő helyen: János VI, 64: „qui essent non credentes” (~ credentes, vö. Nestle i. m. 250); MünchK. 205: „kic volnanac hñendoc” ~ JordK. 647: „kyk hywek volnanak” (vö. Pesti 198: „kyk wolnanak a nem hýwewk” ~ Sylv. 136: „kik volnának az hűtötlenek” ~ MA 121: „kitsodák volnának à kik nem hížnek vala” ~ Káldi-Szepesy 517: „a kik nem hinnének”. Több ilyen latinra visszavezethető, más magyar bibliafordításoktól általában eltérő egyezést találtam a Müncheneri és a Jordánszky-kódexben. Ezek elvileg a két kódex genetikum kapcsolatára is utalhatnának, de tudva azt, hogy a Jordánszky-kódex általában milyen pontosan ragaszkodik a latinhoz ott is, ahol a Müncheneri eltér tőle, nem tételhetjük fel, hogy a Jordánszky-kódex szerzője átvette volna a Müncheneri Kódex szövegét, anélkül, hogy a latint megnézte volna. Inkább az a valószínű, hogy a két kódex szerzője olyan latin szöveget fordított, amely az ilyen esetekben egyformán eltért az általánosan használt változattól, mondjuk a fővariánstól.¹

Egyes esetekben — ezt jól tudom — az is feltehető, hogy olyan latin változatot fordítottak a magyar szerzők, amely a Nestle-féle kiadásban nincs jelezve. Így valószínű, hogy Lukács X, 30: *Suscipiens* ilyen változatban vagy elírásban is szerepelt: *Suspiciens*, mert talán ezzel magyarázható, hogy három kódexünk *felelvén* helyett *feltékintvén*-nel fordítja. (Erről később.)

Szövegösszehasonlítás közben nem tartottam a közös forrás kritériumául elegendőnek még a szóról szóra való megegyezést sem. A szóról szóra, sőt szóalakról szóalakra való egyezés ugyanis sokszor egymástól független fordítások között is lehetséges, különösen olyan általánosan ismert és tiszteletben tartott szöveg esetében, mint amilyen a biblia szövege volt. Így például nem magyaráznám közös magyar forrásból a következő párhuzamos részek egyes szavait: Lukács XXIII, 56: „et sabbato quidem siluerunt secundum mandatum”: MünchK. 187: „es bizon a: paráolat žerent věžtęglenc a: žombaton ~ JordK. 616: „de az ynnep napon veztegh leenek hű hazoknal az terweenek

¹ Ennek az ellenkezőjére is van példa, arra tudniillik, hogy a két kódex egyes párhuzamos részei más-más latin változatnak felelnek meg.

paranczolatt'a zerenth". — Márk XIII, 35—37: „Vigilate ergo (nescitis enim quando dominus domus veniat: sero, an media nocte, an galli cantu, an mane) ne cum venerit repente, inveniat vos dormientes”: MünchK. 114: „azert viziatoc mert nē tuggatoc mikor iq a haznac vra éftuè auag éfelkoron, ág tikzó koron auag holual hog micor hirtélèn iqùèd ne lèllen tutokèt aluuan” ~ JordK. 502: „Vygyazyatok azert ty es, mert nem twgyatok mykoron az haznak hŵ wra haza yweyen, eltwe, awağ eeffelykoron, tykzokoron, awag hollyal, hogy mykoron haza ywtand, tyteket alwan ne talaljon.” — Máté XXV, 48: „Quemcumque osculatus fuero”: MünchK. 75: „Valakit *megapolandoc*” ~ JordK. 442: „Vala kyt en *meg apolandok*”. — E párhuzamos szövegekben sok szó fedí egymást, de a latin szöveg alapján egymástól függetlenül is eljuthattak a fordítók ugyanahhoz a megoldáshoz. Egyes szavak ma már elavultak, s ezért a mai nyelvérzék különösnek tartja, hogy több szövegben ugyanazon a helyen fordulnak elő, de nyelvtörténeti tudásunk alapján a régi nyelvérzékbe belehelyezkedve e szavak párhuzamos előfordulását egymástól függetlenül is természetesnek tarthatjuk.

A pontos egyezést csak akkor fogadtam el valódi, egymásból is és nemcsak a latinból eredő megfelelésnek, ha a latintól némileg vagy erősebben eltérő fordításról, sajátos, többféleképpen értelmezhető vagy fordítható szóról, bonyolultabb szerkezetről, ritkább vagy nem egészen magától értetődő nyelvtani megoldásról volt szó.

3. *Müncheni Kódex* ~ *Jordánszky-kódex*. Először olyan egyezésekre mutatok rá, amelyek a latintól való egyforma eltérések alapján keltik a közös forrás gyanúját. A latintól való eltérések különböző jellegűek: többé-kevésbé más jelentésű vagy más nyelvtani formájú szó, esetleg szótöbblet van a magyar szövegekben. Ezekben az esetekben a Nestle-féle kiadás nem mutat ki több szövegváltozatot. Néhol Pesti vagy Sylvester fordítása is visszamatat a kódexekre. Máté I, 1: *Liber generationis Iesu Christi*”: MünchK. 17: „Iefus criſtus... *zületètenec koſuo*” ~ JordK. 356: *Jefus Criſtus... zyletetynek keſve*” (vö. Pesti 1: „Jefus Criſtufnak... *nèzet/egerewl walo kenyw*”; Sylv. 2: *Jefus criſtusnak... nemzet/fighírül* való kőnű”); — Schlägli Szj. 189: „generacio: nemzet seg”; BesztSzj. 8: „gñcō: nemseth sig”. — Máté I, 17: „et a David usque ad transmigratiōem Babylonis, generationes quattuordecim: et a transmigratiōe Babylonis usque ad Christum, generationes quattuordecim”: MünchK. 17: „es Daidtol foguan Babilomba *vitèletiglen XIII* nemzètec, es babilomba *vitèlèttol foguan X^oiglan XIII* nemzètec ~ JordK. 357: „es dauidthwl fogwan Babiloniaban *vyteletyglen tyzen neg nemzethleghek*; es Babiloniaban *vyteletthwl fogvá* vr criſtuffyglan tyzen neg nemzetleghek” (vö. Pesti 2: „ees Daidtol fogwa, az Babýllonyäybely *fogſagjg*, ilmeg týzenneeg, az Babýllonyäybely *fogſagtól fogwa* Criſtuffg, ilmeg týzenneeg”; Sylv. 3: „Es Daidtul fogua az Babiloniai *fogſaghighlan* tizenig nemzetfighet tifzen, es az Babiloniai *fogſagtul fogua...*”). — Máté I, 23: „et vocabunt nomen eius Emmanuel”: MünchK. 18: „es *hiuatic o nèue emanuèlnèc*” ~ JordK. 358: „es *hyvattatyk hw newe emanuel*” (vö. Pesti 2: „ees *hjak* newet Emanuelnek”; Sylv. 3: „es *neuezik* ütet Emmanuelnek”). — Máté X, 5: „praecipiens eis, dicens”: MünchK. 34: „paranzolwan nèkie *es monduã* ~ JordK.: 382: „paranzolwan hw nekyk, *es mondwan*” (vö. Pesti 18: „kÿknek paranchola *ees monda*”; Sylv. 14: „el ünèkiek paranzolatot ada ezt monduã”). — Márk I, 6: „et mel silvestre edebat”: MünchK. 82: „es *vad* mèzèket èzècuala” ~ JordK. 454: „es *vad erdey* mezet

ezyk vala" (vö. Pesti 68: „erdej mezet ežyk wala”; Sylv. 49: „il uala, es erdei mizuel”). — Márk X, 49: „Et vocant e a e c u m dicentes ei”: MünchK. 107: „es hyac vala *ötet* möduan o neki” ~ JordK. 491: „Es el hywak *hübtet* mondwa hwnegy” (vö. Pesti 94: „Hüyak azért a *wakot*, ees mondanak nekü”; Sylv. 67: „es ű hozzā hiuāk az *wakot*, es mondanak űneki”). — Márk XIV, 58: „Ego dissolva m templum hoc manu factum”: MünchK. 117: „En *meğtorhëtem* è kézzel alkotot templomot” ~ JordK. 507: „En *el törhetem* ez kezzel zerzet templomot” (vö. Pesti 105: „een *el rontom* ez templomot mellÿet kezzel chÿnaltanak”; Sylv. 74: „En *lerontom* ez templomot mellÿet kÿzuel raktanak”). — Lukács IV, 7: „si a d o r a v e r i s coram me”: MünchK. 131: „ha *lè èfuë imadkozandol* èn elöttëm” ~ JordK. 530: „ha the en eletté *le èfwen ymadandaz*” (vö. Pesti 121: „ha te *imadandaz* engemet *le borulwan* een elewttem”; Sylv. 85: „ha te *le èfuin* en elöttëm *imādandasz* enghemet”). — Luk VI, 42: „et tunc perspicies ut e d u c a s festucam de oculo fratris tui”: MünchK. 139: „es óztan latod a kalazt *ki vëtned* te atadfia zemeböl” ~ JordK. 541: „annak vtaña nylwabban meğ lathatod *ky vethny* az zalkat . . .” (vö. Pesti 129: „ees az wtan neežd . . . hogÿ *ky wessed* . . .”; Sylv. 90: „es akkoron nizheted hogÿ ki vessed . . .”). — Lukács X, 30: „Suscipiens”: MünchK. 152: „*Fël tèkentue*” ~ JordK. 561: „*Fel tekeenthwen*” ~ DöbrK. 369: „*tekentven*” (vö. Pesti 142: „*Felele*”; Sylv. 99: „*Reā feleluin*”). — Lukács XVIII, 9: „Dixit . . . parabolam istam”: MünchK. 171: „Monda . . . è pelda bezedët *mondwan*” ~ JordK. 590: Monda . . . eelÿen pelda bezedeth, *mondwan*” (vö. Pesti 161: „Monda . . . ež pelda bezedet”; Sylv. 111: „Monda . . . hafonlatos bežidet”). — János XII, 28: „Venit ergo vox de caelo”: MünchK. 221: „Joűo azért žozat meböl *möduan*” ~ JordK. 672: „Zozat yewe azért menyböl, *mondwan*” (vö. Pesti 215: „Zozat lewe azért mennÿoržagbol *mondwan*”; Sylv. 146: „Annakokairt žzo adatek az mennÿoržagbol ez ighikuel”).

A következökben bemutatott párhuzamos szövegrészekkel kapcsolatban nem a latintól való eltérés, hanem csupán a két fordítás feltűnő egyezése alapján gondolok szövegekapsolatra. Máté I, 18: „inventa est in utero habens de Spiritu sancto”: MünchK. 17: „lëlëtec o meheben valuan *ſent lelëctöl*” ~ JordK. 357: „leeletek hw meheben fogadwan zent lelektowl”. (vö. Pesti 2: „talaltatek terhe fÿltnek zent lelektowl”; Sylv. 3: lelettetek terhëfnek lenni az žzent lilek iftentül”). — Máté II, 6: „ex te enim exiet d u x, qui regat populum meum Israel”: MünchK. 18: „mert te belöllëd iű ki *hërcëg*, ki biria èn nepemët”: JordK. 359: „mert te belölded yw ky az *hërczeg*, ky byrya az en nepemet yzrael” (vö. Pesti 3: „mert te belewled meğÿen kÿ až *wezeer*, kÿ byrando až een nepemet İfraelt”; Sylv. 4: „mert te belölded fog tamadni ennekem az *feidelem*, ki . . . fogia őrizni es birni az en nipemet”). — Máté II, 11: „et procidentes adoraverunt eum: et apertis thesauris suis obtulerunt ei munera, aurum, thus, et myrrham”: MünchK. 19: „Es le èfueiec imadae *ötët*, es o kënlec meğnituan, aianlanac nèki aiandokocat arañat temient es mirrat” ~ JordK. 359: „Es le èfwen ymadak hwtet, es hw kenczek meğ nythwan ayanlanak hwnegy ayandekokath, arañat, temyent, es kenetet” (vö. Pesti 3: „kÿ elewt le èfwen imadak ewtet, meğ nÿtwan až ew kÿczeket adanak nekÿ ayandekokat, Arañat, Temÿent, ees Mÿrra kenetet”; Sylv. 4: „es földre le èfuin, imadāk ütet. Es az ű reytekÿt meğ nÿtuāñ, adanak űneki aiandikokat, arañat, temient, es draga kenetet”). — Máté VI, 26: Respiciete v o l a t i l i a caeli”: MünchK. 27: „Laflatoc a menney *repëškët*” ~ JordK. 371: „Tekeenczetek az eghy menyey *repëšö madarakat*” (vö. Pesti 11.: „. . . až

egy *madarakra*”; Sylv. 9: „Fordýczātok az tū ſzemēiteket az ēghi *madarakra*”). De: Máté XIII, 4: „*volucres caeli*”; MünchK. 41: „*a mennèi repèſoc*” ~ JordK. 392: „*madarak*”. — Máté VIII, 6: „*puer meus iacet in domo paralyticus, et male torquetur*”; MünchK. 29: „*en gyermekem közüenes fekten hazamban es gonozól getrètic*” ~ JordK. 375: „*ez en gyermekem kezwenben ffezzyk en hazamnal, es gonozwl gyettretik*” (vö. Pesti 14: „*až een gyermekē othon kewzwenýbe fekzýk nagy gyetrelmet wal*”; Sylv. 11: „*egg gyermekem házamnal fek(zik kinek inai helekrül el indultanak, es meg ſzalattanak, es ighen nehezen kinlodik*”). Itt a latintól eltérő szórend egyezése is figyelembe veendő! — Máté X, 29: „*Nonne duo passeris asse vaeneunt: et unus ex illis non cadet super terram sine patre vestro?*”; MünchK. 35: „*Nemdè két verèbec adatnac egfel penzen é, es azoc közzöl eg nem eſic földre tū atatocnalkül*”: ~ JordK. 384: „*Nemde ket verebek adatnac ee eg ffel penzen? es azok kezzel egyk nem eſyk az feldre ty atyatoknal kyl*” (vö. Pesti 19: „*Nemde keet werebet hoznake hogý el agýak egy kýlpenzen, ees annak eggýk le nem eſyk až fewldre. Až tý attýatoknak akarattýa nekýl*”; Sylv. 15: „*Nemde két verebeczket egg küfded pinzeñ adnakiel, mell pinz aſlnak mondatik? azok közzöl es egg az földre le nem eſik az tū atatoknelkül*”). — Máté XIII, 5: „*ceciderunt in petrosa*”; MünchK. 41: „*èſtènèc a kouèſre*” ~ JordK. 392: „*eſeenek az kóvefen*” (Pesti 26: „*eſenek kewes helyekre*”; Sylv. 20: „*kóueſ/helekre eſinek*”). — Máté XXV, 8: „*Date nobis de oleo vestro: quia lampades nostrae extinguntur*”; MünchK. 69: „*Aggatoc nèkõnc a tū olaitocban mert a: mi lampafinc megaloznac*” ~ JordK. 434: „*Aggyatok nekõnk es az ty olaytokban, mert az my lampafwnk meg alwznak*” (vö. Pesti 55: „*Aggyatok nekewnk až tý olaytokba mert a my lampafýnk meg alwznak*”; Sylv. 39: „*Aggatok mûnekünk az tū olaytokban, mert a mû lãmpãfink im meg alofznak*”). — Márk. IX, 45: „*in gehennam ignis inextinguibilis*”; MünchK. 103: „*pokolnac alhatatlan tüzebe*” ~ JordK. 487: „*pokorra ... meg alhatatlan tyzre*” (vö. Pesti 90: „*pokolra ... až meg olthatatlan týwzre*”; Sylv. 65: „*az megolthatatlan tüzebe*”). — János I, 11: „*In propria venit, et sui eum non receperunt*”; MünchK. 190: „*Tulaidon õnnebè iot es õnnèi nè fogattac*” ~ JordK. 623: „*Tulaydon enneeßen yewe, es hõ eenney hwtet be nem fogadnak*” (vö. Pesti 183: „*Iewe až ew tulajdoný kewzýbe, ees až ewej ewtet nem weuek*”; Sylv. 126: „*Az ũ tulaydonãba iõue, es az ũ tulaydon nipi ütet be nem fogadãk*”). — János XII, 12: „*In crastinum autem turba multa*”; MünchK. 220: „*Holda keluè ke ſoc golèkezèt*” ~ JordK. 670: „*Hotakelwe azert nagy fok fereghók*” (vö. Pesti 214: „*Maſod napon a fok fereg*”; Sylv. 146: „*Az vtãnna valo napon až fok fereg nip*”).

4. *Jordánszky-kódex* ~ *Döbrentei-kódex*. MÉSZÖLY 26 olyan esetet említ, amikor a Döbrentei-kódex igazító bejegyzései a Münchener Kódexre utalnak (MNY. IX, 434). E 26 szentírási helyet a Jordánszky-kódexben is megnéztem, és meglepetve tapasztaltam, hogy közülük 14 helyen szintén megvan az a szó vagy azok a szavak, amely vagy amelyek a Döbrentei-kódexbe piros tintával vannak bejegyezve. E 14 helyet illetően tehát nem kettős, hanem hármas megfelelés van: MünchK. ~ JordK. ~ DöbrK. Például: Lukács XIV, 19: „*Iuga boum emi quinque, et eo probare illa: rogo te ha be me excusatum*”; MünchK. 163: „*õt iga barmot vottèm, es èlmègèc mgbizonèitanom azokat, kerlèc tegedèt menlmg èngemèt*” ~ JordK. 579: „*Ewt yga barmot vettem, es el kel mennem azokat megh byzonoytanom; keerlek teghed mencz megh enghemeth*” ~ DöbrK. 350: „*õt iga õkrõth (barmot)*

es el megek űket meg kefertenem: kerlek teged tarč engem (*menč meg engem*) mentűl” (vö. Pesti 154: „Ewt iga *barmot* wewtte el megűek hogű meg kefergefem¹ azokat kerlek teged *mench meg engemet*”; Sylv. 106: „Ųt iga barmot vűttem . . . kerlek tighedet legek ok kazott ember te nűlad”). — Máté XVII, 7: „Et accessit Jesus, et tetigit eos”: MűnchK. 51: „es vepec o hoziaioc ic, es *illűte* űkűt” ~ JordK. 407: „es hozyaok yarwlwan Jefus, *ylletee* hwket” ~ DűbrK. 494: „Es elű mene iefus es tapasztala (*illete*) űket”. — Vö. még Máté XXVI, 63, Luk. XIV, 18, Luk. XXIV, 47; Ján. XVI, 25; Mát. XVII, 5, Műrk XV, 22, Luk. I, 53, Luk. I, 55, Luk. XI, 27, Luk. XIV, 21, Ján. XVI, 29.

Még érdekesebb, hogy a felsorolt helyek között több olyan is van, ahol a Dűbrentei-kódex szövege közelebb áll a Jordánszky-kódex szövegéhez: Műrk XV, 22: „quod est interpretatum *Calvariae locus*. Et dabant ei bibere *myrrhatum vinum*”: MűnchK. 119: „ki magaraztatik *kopazlatnac* hele es adnac vala űnekű *mirralt* bort űna” ~ JordK. 510: „ky magaraztatyk *Copaz* hegynek. Es adnac vala hűneky ynnya *keferw* borth” ~ DűbrK. 452: „kit magaraznak kalvaria (*koppazto*) hele Es adnac vala neki *kefereitet* bort”. — Lukács II, 53: „et divites dimisit inanes”: MűnchK. 124: „es kazdagocat *űretet* *hiuan*” ~ JordK. 519: „es az kazdagokat *hevon* *bozata* el” ~ DűbrK. 462: „es kazdagokat űrefen (*heiaba*) *bočata*”. — Lukács XIV, 21: „Exi cito in plateas”: MűnchK. 164: „Menki hamar az *včacba*” ~ JordK. 579: „Meny ky hamar az *včakra*” ~ DűbrK. 350: „Meű ki hamar (*včakra*)”. — János XVI, 29: „Ecce nunc palam loqueris, et proverbium nullum dicis”: MűnchK. 230: „ime *ma* nűlvan *bűzellűz*, es *pelda* *bűzedet* *fem* *eggűt* *nű* *műdaz*” ~ JordK. 685: „Ime *maűtan* nűlvan *zolaz*, es *pelda* *bezedet* *eeggyet* *fem* *mondaz*”: DűbrK. 331: „Ime *moűtan* nűlvan *zolaz*: es *rvlabezedet* (*pelda*) *fem* *eggűt* *nem* *mondaz*”.

A MÉSZÖLY megjelölte 26 hely egyikén a Dűbrentei-kódex bejegyzése csak a Jordánszky-kódexszel mutat egyezést: János V, 2: „quinque porticus habens”: MűnchK. 199: „valuan *űt porticos*” ~ JordK. 637: „kynek *hewt kappwya* vagon” ~ DűbrK. 492: „űt *zegeletű* (*kapuia*)” — A 26 hely egy másikán meg a Dűbrentei-kódex eredeti első szövege egyezik meg a JordK. szövegével: Máté XVI, 15: „Vos autem quem meesse dicitis: MűnchK. 50: „Tű *ke'kin* *mondotoc* *engeműt* *hog* *vagoc*” ~ JordK. 405: „ty *kedeg* *kynek* *mongyatok* *lenny?*” ~ DűbrK. 399: „Ti *kedeg* *kinek* *mondgatok* (*kit* *mondotok*) *Engem e*”.

MÉSZÖLY a Dűbrentei-kódex pirosbetűs bejegyzéseit tovább vizsgálva 13 olyat talál, amely eltér a Műncheneri Kódextól, az első szöveg viszont a Műncheneri Kódex szövegének felel meg (MNy. IX, 435–6). Ezt a 13 esetet is megvizsgáltam. A kapott eredmény: 5 esetben a Dűbrentei-kódex első szövege a Jordánszky-kódex szövegével is megegyezik: Máté XXV, 48: „Quemcumque *osculatus fuero*”: MűnchK. 75: „Valakit *megapolandoc*” ~ JordK. 442: „Vala *kyt en meg apolandok*” ~ DűbrK. 435: „Valamellet *meg apolandok* (čokolandok); stb. 6 esetben viszont az igazító bejegyzés felel meg a Jordánszky-kódex szövegének: Máté XXVI, 32: „Postquam autem *resurrexero*”: MűnchK. 73: „de mi vtan *felkűlendec*” ~ JordK. 440: „De *mynek*

¹ A *kisűrt* szónak régen két jelentése volt: 1. comitor, beglűiten 2. tento, probieren (vö. NySz.). Lehet, hogy Pesti egy régi fordítás (lásd a Dűbrentei-kódexet) nyomán használja a szót, de más jelentésben, a szó konkrétabb értelmében valahogy úgy, ahogy egy későbbi fordítás itt így hangzik: „és megyek megjártatni azokat” (Káldi—Szepesy-féle ford. Pozsony 1834. 418).

vtanna *ffel tamadandok*” ~ DöbrK. 433: „Mi vtan kedeg *fel kelendek (tamadandok)*”; lásd még Máté VI, 2, Máté XXVII, 4, János XIX, 20; Máté XXVII, 46, Lukács XI, 27.

Egy esetben a Jordánszky-kódexben mind a két megoldás megtalálható: Lukács XXII: 59: „Et intervallo facto quasi h o r a e unius”: MünchK. 183: „Es mönal eg *ido* közbè muluan” ~ JordK. 610: „Ennek vtanna egy kewes *ydó* el mwlwan, mynt egy *hora* vona” ~ DöbrK. 458: „es kőz leven.ment eg *idő* (hora) volna”.

A 13 eset közül csak egy nem mutat érintkezést a Jordánszky-kódexszel (János IV, 28).

Térjünk át a törlésekre. A 12 jelzett hely (MNY. IX, 437) közül 9 esetben a törölt rész nemcsak a Müncheneri, hanem a Jordánszky-kódexszel is egyezik (Ján. VI, 10; Máté XVIII, 29, Luk. II, 31, Luk. XXII, 12; Ján. XXI, 22; Máté II, 9, Máté XXVI, 67, Máté XIV, 54, Lukács XIV, 7.). Itt is akad olyan hely, ahol a Döbrentei-kódex szövege inkább a Jordánszky-kódex szövegéhez áll közelebb: Lukács II, 31: „Quod parasti ante faciem omnium populorum”: MünchK. 127: „kit *alkottal* minden népnc *oráia elot*” ~ JordK. 524: „kyt *zerzettel* mynden nepeknek *zynók elóth*” ~ DöbrK. 234: Kit *zerzettel* minden népnek *zine [elő]* eleibe”. Egy esetben a törölt rész a Müncheneri Kódexre, míg a törölt helyébe írt a Jordánszky-kódexre mutat (Máté XXVII, 30).

A Jordánszky-kódexszel nincs egyezés egy esetben (János XVI, 20), pedig sem a Münchenerivel, sem a Jordánszkyval nem függ össze a törlés (Lukács V, 5).

A törléseknek arra a típusára, amikor a törölt rész helyébe írt szöveg utal a Müncheneri Kódexre, MÉSZÖLY 10 esetet sorol fel. A 10 eset közül nyolc esetben a Jordánszky-kódexszel egyezik a Müncheneri, egy esetben a Jordánszkyhoz közel álló szövegrész a törölt és a Müncheneri szerinti a helyesnek vélt (János XII, 34), egy eset pedig az egybevetés szempontjából nem jöhet komolyabban számításba (János XIII, 20).

A Döbrentei-kódex pirosbetűs bejegyzései és törlései tehát azt mutatják, hogy Bertalan pap nemcsak a Müncheneri Kódexbeli bibliafordítást használta fel, hanem egy olyan magyar szöveget is, amelyben a Jordánszky-kódex nyelvére ismerünk (vö. SZILY: MNY. VIII, 53). E megállapításnak nem mond ellene az, hogy a Jordánszky-kódex tíz évvel később keletkezett, mint a Döbrentei, tudjuk ugyanis, hogy mindkét kódexünk másolat. A Döbrentei-kódex bejegyzései és törlései ezenkívül még fényt vetnek a Müncheneri és a Jordánszky-kódex viszonyára is, újabb adatokat szolgáltatva e két kódex kapcsolataihoz.

5. *Jordánszky-kódex* ~ *Pesti vagy Sylvester bibliafordítása*. Fentebb már hivatkoztam GERÉZDI megállapítására a Jordánszky-kódex és Pesti bibliafordítása közti kapcsolatot illetően. GERÉZDI Sylvester fordításában is lát olyan nyomokat, amelyek egy középkori fordításra utalnak (i. m. 66), bár itt közelebbről nem jelöli meg a szöveget. Magam úgy tapasztaltam, hogy nemcsak Pesti, hanem Sylvester fordításában is fellelhetők itt-ott a Jordánszky-féle fordítást jellemző szavak, szóalakok. Csak azokat a szövegeket, szövegegybevetéseket vettem alapul, amelyeket JÁSZAY PÁL közölt A Régi Magyar Nyelvmélekek III. kötetében (242—66). JÁSZAY kitűnő érzékkel válogatta ki az újszövetségi szentírásnak többnyire azokat a részeit, amelyek próbára teszik a fordítót, amelyeket egymástól függetlenül egy-

formán fordítani szinte lehetetlenség. JÁSZAY a Münchener Kódex, Pesti és Sylvester szövegét hasonlítja össze elsősorban azzal a céllal — ez mintha a szövegrészek kiválogatásában egy másik szempontja lett volna —, hogy a szövegek közti különbséget, a fordításmód változatosságát, a nyelv fejlődését mutassa be. JÁSZAY szövegválogató munkájának célja tehát lényegében ellentétes az enyémmel, párhuzamos szövegei a Münchener Kódex és első nyomtatott bibliafordításaink közti kapcsolatokat nem vagy alig tükrözik. E szövegrészeket összehasonlítva a Jordánszky-kódex megfelelő adataival, arra az eredményre jutottam, hogy Pesti és Sylvester szövegének egy-két helyén lehetetlen észre nem venni a Jordánszky-kódexben ránk maradt fordítás hatását. (Töredékes vizsgálatom több hasonlóságot fedezett fel Sylvester fordítása és a Jordánszky-kódex szövege között, mint Pesti és a Jordánszky-kódex között.) Ime néhány példa: Máté III, 3: „Vox clamantis in deserto”: MünchK. 20: „Iuoltonc zaua kiétlenben” ~ JordK. 631: „Puztában keaytonak zawa” ~ Pesti 4: „Kýaltonak žawa kietlembe” ~ Sylv. 5: „Az pužtában kialtonak žaua ez”. — Máté V, 47: „nonne et publicani hoc faciunt?”: MünchK. 25: „nede a ieles bünos müelkedetbèlic es tezec azt è” ~ JordK. 368: „nem de az nylwan valo bynefek es azt tezyk?” ~ Pesti 9: „nemde nem myélyke ežt meeg až nylwan walo bynenfekys?” ~ Sylv. 8: „Nem de az fukarok es vgan azont tilžiki?” — Máté XI, 19: publicanorum et peccatorum amicus”: MünchK. 37: „ièles bünos müelkedetbèlicenc es bunofone baratta” ~ JordK. 386: „az nylwan valo bynefeknek es gonoz tewóknek barattyok” ~ Pesti 21: „nylwan walo byneseknek, ees egyéb byneseknek barattya” ~ Sylv. 17: „az fukaroknak, es az bünófknek baratta”. — Márk VII, 24: „neminem voluit scire, et non potuit latere”: MünchK. 98: „fènkinec lem akaria vala megtuttat, es ne titkoltathatec” ~ JordK. 478: „hogy fenky ne thwdnaa, de el nem enezheteek” ~ Pesti 85: „Ažt akara hogý fenky ne tudya, de el nem enezhetek” ~ Sylv. 60: „akarā hogý fenki ne tugga, demaga titkoñ nem lehete”. — Lukács I, 7: „et ambo processissent in diebus suis”: MünchK. 122: „es monnoc o napocbā megelemettèc volna” ~ JordK. 516: „es mynd ketten el mwltak vona ydeyoket” ~ Pesti 112: „Ees mynd kettè idefek walanak” ~ Sylv. 79: „es mind kettè el mulattak vala ideieket”. — Luk. XVI, 1: „et hic diffamatus est apud illum”: MünchK. 166: „es èz meg ollarlatot o nala” ~ JordK. 584: „Ès hw be vadoltateek hw vranal” ~ Pesti 157: „ežt be mōdak ew nala” ~ Sylv. 108: „es ez be vādoltatek ū nala”. — Lukács XVI, 6: „Accipe cautionem”: MünchK. 167: „Vègèd te okodat” ~ JordK. 584: „Ved elōwe the leweledeth” ~ Pesti 157: „Wed elew regitromodat” ~ Sylv. 109: „Vedd elō az te menedik leueledet”. — János VII, 18: „Mare autem . . . exurgebat”: MünchK. 203: „A tenger ke tamadoz uala . . .” ~ JordK. 643: „. . . fel yndwl vala” ~ Pesti 196: „. . . fel fwalkodyk wala” ~ Sylv. 134: „fel indul vala”. — János VII, 24: „Nolite iudicare secundum faciem”: MünchK. 207: „Ne akariatoc itelnètec orçara” ~ JordK. 649: „Ne yteellyetek czak zynzerenth” ~ Pesti 200: „Ne itellyetek žyný žerynt” ~ Sylv. 137: „. . . Ne akariatoc žzemilnek tekintetire itilni”. — János VII, 35: „in dispersionem Gentium iturus est”: MünchK. 208: „poga-noenac himletibè menendø” ~ JordK. 650: „az pogan neepek keze meegyen ee” ~ Pesti 201: „a nepeknek wežedelmere menendwe” ~ Sylv. 137: „az el ožlott nipeknek kōzibe megeni”.

6. Befejezésül három dolgot szeretnék hangsúlyozni.

a) Az egyes bibliafordítások egymás közti kapcsolatainak igazolására

bemutatott párhuzamos szövegeket korántsem az egyes kódexek, bibliafordítások teljes egészét felölelő anyaggyűjtés alapján választottam ki. Csupán arról van szó, hogy voltak bizonyos észrevételeim, s ezeket néhány adattal próbáltam támogatni. Igen tanulságos és kívánatos lenne azonban teljes vagy majdnem teljes anyaggyűjtésen alapuló rendszeres szövegösszehasonlítást végezni. Ez nemcsak a kódexek egymáshoz való viszonyát világítaná meg pontosabban, hanem a fordítástechnika módszerére és fejlődésére, valamint az irodalmi nyelv kialakulására vonatkozólag is értékes eredményekkel járna. Éppen a bibliafordításoknak van e tekintetben különösen nagy szerepük, mert ugyanannak a szövegnek koronként és szerzőként más-más variánsait olyan gazdagságban nyújtják, amilyennel más mű nem dicsekedhetik.

b) Amikor az egyes bibliafordítások kapcsolatairól, egymásra való hatásáról, egyező részeiről beszéltem, nem gondoltam a ránk maradt szövegek közvetlen hatására. Az én egybevetéseimre is érvényesek MÉSZÖLY szavai: „Természetes, hogy mikor Szily vagy én a »Müncheni Codex evangéliumai«-ról beszélünk, nem éppen a müncheni könyvtár illető kéziratára gondolunk, mely maga is csak másolat . . . hanem értjük ama bibliafordítás evangéliumainak általában valamely másolatát, nem is éppen közvetlen az eredeti műről készültet.” (MNy. IX, 438.)

c) Az egyes kódexek, bibliafordítások közötti egyezések kimutatásával nem akartam csökkenteni a fordítások önállóságának legtöbb esetben kétségtelen tényét. (Lásd SZILY megjegyzését MNy. VIII, 53—4.) Tudom például, hogy a Müncheni és a Jordánszky-kódex között összehasonlíthatatlanul több az eltérés, mint az egyezés. A Jordánszky-kódex nyelvén látszik, hogy szerzője egy régi fordításnál újabb fordítást akart adni, s e kódexnek a latinhoz való viszonya is más, mint például a Müncheni Kódexé, pontosabban ragaszkodik a latinhoz ott, ahol az eltérést a könnyebben érthetőség, szemléletesség stb. nem indokolja, de nem tapad hozzá akkor, ha az előbbi szempontok megkívánják a változtatást, esetleg bővítést. A szinonimák használatában is leleményesebb a Jordánszky-kódex, mint a Müncheni. Az egyezések bemutatásával csak arra szerettem volna rámutatni, hogy a Jordánszky-kódex eredetijének a szerzője bizonyára felhasznált itt-ott egy olyan korábbi fordítást is, amely a Müncheni Kódex szövegével volt rokoni viszonyban. Ilyesmiről lehet szó a Jordánszky- és Döbrentei-kódex, a Jordánszky-kódex és Pesti, valamint Sylvester fordításának viszonyában is.

KÁROLY SÁNDOR

Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozó-i mellékmondatok rendszerében

A készülő leíró nyelvtan munkálatai során nemrégiben készült el és került megvitatásra a határozós szerkezetek (határozók és határozó mellékmondatok) osztályozásának a tervezete. Ezzel kapcsolatban kiderült, hogy néhány határozónak, illetőleg határozó mellékmondatnak a végleges helyét a határozók rendszerében addig nem lehet kijelölni, amíg sajátos problémáikat alapos vizsgálat útján nem tisztáztuk.

Ezért került sor pl. a hasonlítást kifejező szerkezetek rendszerezésére (MNy. L, 50–60; tölem függetlenül hasonló eredményekre jutott RÁCZ ENDRE: Anyanyelvünk az iskolában I, 188-90), s ugyancsak azért kíséreljük meg most a megengedést kifejező szerkezetek mérlegelését.

Határozós szerkezeteink tanulmányozásakor — általában — az egyszerű határozó kutatásából szoktunk kiindulni, s e felől haladunk a mellékmondat felé. A megengedő szerkezetek esetében ez nem áll módunkban. Míg ui. az ún. megengedő mondatok történeti és leíró szempontú nyelvtanainkban egyaránt jelentékeny szerepet kaptak és kapnak, addig egyszerű megengedő határozóval csak elvétve találkozunk szakirodalmunkban (vö. pl. KALMÁR ELEK: NyK. XXXII, 450; Magyar nyelvtan a középisk. III. o. számára 83; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv, II. rész: Mondattan. Könyvnyomat egyetemi jegyzet, 1952. 44, 55). Ez mindenestre arra mutat, hogy a megengedő mondatoknak megfelelő egyszerű mondatrész — ha valóban kimutatható ilyen — lényegesen ritkább és kisebb jelentőségű a határozók körében, mint maguk a megengedő mondatok az összetett mondatok között.

Minthogy azonban a mondatrészek és a mellékmondatok osztályozása közben egyébként az volt az általános tapasztalat, hogy a mellékmondatok fajtái megegyeznek az egyszerű mondatrészek kategóriáival, megengedő szerkezeteink vizsgálatának egyik feladata lesz eldönteni: szerepeljen-e, helyesebben a nyelvi adatok megengedik-e, hogy szerepeljen az ún. megengedő határozó az egyszerű határozók között is, mint a mellékmondatok közt. Ennek a részletkérdésnek a tárgyalására azonban — természetesen — csak a nyelvünkben igen gyakori megengedő mondatok vitatott kérdéseinek a vizsgálata és ezeknek legalább hozzávetőleges eldöntése után kerülhet sor.

A megengedő jellegű mondatokat régebben két csoportra osztották. Az első csoportot, amelybe a *bár, ámbár, akár, ugyan, jóllehet, pedig* kötőszós megengedő mondatok kerültek, a mellérendelt mondatok között, az ellentétes mondatok egyik alfajaként tárgyalták. A másik csoport pedig, amelybe a *ha . . . is; habár, bárha, noha, holott* kötőszós mondatok tartoztak, az alárendelt mondatok állapothatározói, vagy ezen belül feltételes mellékmondatokat

tartalmazó fejezetébe került (vö. SIMONYI, MKöt. I, 153, 211 kk., III, 99. kk.; MNyelvtan 1896: 158—60; Nyr. VI, 54; SZINNYEI, RMNyelvt. 17 107). — Újabban azonban egyre inkább az a felfogás vált uralkodóvá, amely szerint valamennyi megengedő jellegű mondatunk az alárendeléshez áll közelebb, s ezért helyesebb ezeket egyöntetűen az alárendelő mondatok körében tárgyalni. Ezt a nézetet KLEMM (MNY. XXX, 7 kk.) fejtette ki részletesen, és újabb középiskolai nyelvtanaink és egyetemi jegyzeteink is ezt képviselik (vö. NAGY J. BÉLA, Magyar Nyelvtan a III. és IV. gimn. o. számára, 1939. 107; BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar Nyelvtan ált. gimn. I—IV. o. 1953. 195; SZABÓ DÉNES, i. m. 86, 94—5). Ilyenféleképpen vélekedett legutóbb TOMPA JÓZSEF is (Anyanyelvünk az iskolában I, 68) azzal a különbséggel, hogy szerinte ez a mondattípus jellegzetesen átmeneti kategória. Úgy véli, hogy „lazábban a mellérendelő mondatok ellentétes csoportjához is sorolható, de inkább hasonlít az alárendelt, pontosabban a határozó (mellék)mondatokhoz”.

Elsősorban tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy a megengedő mondatok a mellérendelt vagy az alárendelt mondatok körébe tartoznak-e, vagy pedig — esetleg — SIMONYI és SZINNYEI nyomán egyik részüket az előbbi, másik részüket az utóbbi csoportba kell osztanunk.

A leíró nyelvtani példatár idevonatkozó részének az áttanulmányozása során először is azt tapasztaltam, hogy az ún. megengedő kötőszóknak, illetőleg a megengedő kötőszós mondatoknak külön csoportokba való szétosztása aligha lehet reális és helyes. A megengedő mondatok legtöbbszörében ui. a kötőszók felcserélhetők anélkül, hogy a mondatnak akár a jelentése, akár a (mellé-, illetőleg alárendelő) jellege a legkisebb mértékben is megváltoznék. Vegyünk pl. egy *bár, ámbar* kötőszós megengedő mondatot, amelyet SIMONYI és SZINNYEI a mellérendelt mondatok körébe tartozónak vélték: *Szíve meg nem lágyult, bár (ámbar) sírva kértem.* Az, hogy az itt szereplő kötőszók helyett az *ugyan, jöllehet, pedig* is beleillik a mondatba, önmagában nem lenne bizonyíték, hiszen ezek ugyanolyan jellegű kötőszók, — állítólag — mindegyik mellérendelő jellegű megengedő mondatot kapcsol: *Sírva kértem ugyan, mégsem lágyult meg a szíve.* — *Jöllehet sírva kértem, mégsem lágyult meg a szíve,* — *Szíve meg nem lágyult, pedig sírva kértem.* — Ezek a mellérendelő kötőszók azonban helyettesíthetők az alárendelőnek ítélt *ha...is, habár, bárha, noha, holott* kötőszókkal is: *Szíve meg nem lágyult, ha sírva kértem is.* — *Szíve meg nem lágyult, habár (bárha, noha, holott) sírva kértem.* — Ugyanez fordítva is igaz. Az állítólag alárendelő jellegű kötőszós mondatba jól beleillik a többi alárendelő kötőszó, de ugyanígy beilleszthetők a mellérendelő jellegűek is. Pl. *Noha a nap már melegen sütött, az ablakok be voltak csukva* (Déry, Felelet I, 102). Más alárendelő kötőszókkal: *Ha a nap már melegen sütött is, az ablakok be voltak csukva.* — *Habár (bárha, noha) a nap már melegen sütött, az ablakok be voltak csukva.* — „Mellérendelő” kötőszókkal: *Bár (ámbar) a nap már melegen sütött, az ablakok be voltak csukva.* — *A nap már melegen sütött ugyan, az ablakok be voltak csukva.* — *Jöllehet a nap melegen sütött, az ablakok be voltak csukva.* — *Az ablakok be voltak csukva, pedig a nap már melegen sütött.*

Több hasonló kísérlet elvégzése után úgy látszott, hogy megengedő mondataink *forma* kifejezőeszközei, vagyis kötőszói olyan szoros kapcsolatot állnak egymással, hogy aligha lenne helyes ezeket, illetőleg a hozzájuk tartozó mondatokat két különböző csoportba szétosztani.

A fent említett megengedő kötőszóktól legfeljebb az *akár* kötőszó és ennek névmásos vagy határozósós összetételei (*akárki*, *akármí*, *akármely*, *akármennyi* stb.), továbbá a *bár* kötőszó névmásos vagy határozósós kapcsolatai (*bárki*, *bármi*, *bármely*, *bármennyire* stb.) térnek el bizonyos vonatkozásokban. Az előbbi mondatokba ezeket nem tudnánk minden nehézség nélkül beleilleszteni, még kevésbé egymással vagy más megengedő kötőszókkal felcserélgetni. Ha mármost ennek a sajátos jellegnek az okát keressük, akkor el kell választanunk az *akár* és a *bár* kötőszók névmásos, illetőleg határozósós összetételeinek problémáját az egyszerű *akár* kérdésétől. — Megállapíthatjuk ui., hogy az *akárki*, *akármí*, *bárki*, *bármi* stb. tartalmaz a megengedést kifejező *akár*, illetőleg *bár* kötőszón kívül a benne lévő névmás, illetőleg határozósó is meghatározza, s így nyilvánvaló, hogy ezek nem helyettesíthetők könnyen a csak megengedést jelentő *noha*, *jóllehet*, *bár*, *ámbar* kötőszókkal. Egyesek, pl. SZINNYEI (RMNyelvt.¹⁷ 117) és KLEMM (MNy. XXX, 7) annyira elkülönítik ezeket a többi megengedő kötőszótól, hogy „megengedő kötőszó nélküli” (SZINNYEI), illetőleg „a *bár*, *akár* szóval összetett névmásos és határozósós” (KLEMM) mondatoknak nevezik a tőlük bevezetett megengedő mondatokat. Bár az ilyen mértékű elkülönítés talán nem szükséges, annyi bizonyos, hogy e kötőszók névmásos és határozósós jellegével tartalmi vonatkozásban okvetlenül számolnunk kell. — Megengedő kötőszó nélküli mondatoknak tartja SZINNYEI (i. h.) az olyan mondatokat is, amelyekben *akár-akár* kötőszós választó mondatok fejezik ki a megengedést, pl. *A kár lopok, a kár nem, mégis tolvaj a nevem* (vö. hasonlóképpen KLEMM, TörtMondt. 613). — KLEMM (i. m. 612) még arra is rámutat, hogy megengedő viszony lehet az *akár* ráhagyósócskás mondat és a megszorító mondat között, vagyis egyszerű *akár* is bevezethet megengedő mondatot. Pl. *A pincze kulcsát a kár elhajtsák, Senki sem fordítja feljök a rudat* (Petőfi: A pusztá télen). — *A kár megcsalhatsz, mégis szeretlek* (az élönyelvből). (Megjegyzendő, hogy az ilyen *akár*-os mondatok főmondata — a megengedő mondatok többségétől eltérően — nemcsak enyhén ellentétes, hanem némileg magyarázó jellegű.) Mind SZINNYEI megfogalmazásából, aki kötőszó nélküli megengedő mondatoknak nevezi az *akár*-os mondatokat, mind KLEMMéből, aki *akár* ráhagyó szócskáról és *akár-akár* választó kötőszókról beszél, az derül ki, hogy az *akár* sem önmagában, sem páros formájában nem tekinthető a *noha*, *bár*, *jóllehet* stb. kötőszókkal azonos jellegű megengedő kötőszónak. (Nyelvtaníróink közül többen, pl. NAGY J. BÉLA, BENKŐ—KÁLMÁN, SZABÓ DÉNES meg sem említik a megengedő mellékmondatok körében az *akár* kötőszót.) A páros *akár* esetében egészen nyilvánvaló, hogy választó mondatok állnak megengedő mondatokul (erre mutat az is, hogy olykor *ha-ha* és *vagy-vagy* kötőszós mondatok is állhatnak ilyen szerepben), az egyszerű *akár*-ral kapcsolatban pedig — úgy vélem — KLEMM jár el helyesen, amikor ezt nem kötőszónak, hanem *ráhagyósócskának* nevezi. Az egyszerű *akár*-os mellékmondat és főmondata között — legalábbis úgy gondolom — sokkal kevésbé éles az ellentét, mint a *noha*, *bár*, *ámbar*, *jóllehet* stb. kötőszós mellékmondatok és főmondatuk között. Talán úgy lehetne ezt megfogalmazni, hogy a *noha*, *bár*, *ámbar* stb. kötőszós mondatok a megengedést általában fejezik ki, az *akár*-os mondatok viszont csak a megengedésnek egy fajtáját, a *ráhagyósós* t. (Megjegyzendő, hogy ez kizárólag az önmagában vett *akár*-ra érvényes, mert pl. az *akár . . . is* összetett kötőszó már a megengedést általában is képes kifejezni, és sokszor helyettesíthet más megengedő kötőszókat. Pl. *Szive*

meg nem lágyult, *habár* (*bárha, noha, holott* stb.) *sírva* kértem helyett: *Szíve meg nem lágyult, akár* *sírva* kértem is.) — Kérdéses lehet még, hogy az *akár-akár* páros kötőszós mondatok, amelyek választó mondatok formájában fejezik ki a megengedést, milyen viszonyban vannak a főmondatokkal. Végigtekintve a nyelvtanok példáin, azt látjuk, hogy az *akár-akár* kötőszós választó mondatok, *noha* formailag két mellérendelő mondatból állnak, lényegében éppen olyan egységesen fejezik ki a megengedést, mint bármely más *noha, bár, ámbár* stb. kötőszós megengedő mellékmondat. Továbbá úgy látom, hogy ezeknek az egységesnek tekinthető választó mondatoknak a főmondatához való viszonya sem különbözik lényegesen a többi megengedő mellékmondatétól. — Legfeljebb annyi megkülönböztetést tehetnénk, hogy míg a megengedő mellékmondatokra nézve általában az a meghatározás igaz, hogy a főmondat tartalma ellenkezik azzal, amire a mellékmondatból következtethetnénk, addig az *akár-akár*-os választó mondatokban kifejezett két lehetőség közül bármelyik válik valóra, a főmondat tartalma mindenképpen bekövetkezik (vagy: úgy sem következik be). Ezekben a mondatokban tehát nem tipikus megengedő ellentét fejeződik ki, hanem legfeljebb bizonyos megengedő jelleg van bennük.

Mindezek az itt feltárt különbségek azonban — mint alább még látni fogjuk — nem szolgáltatnak okot arra, hogy a megengedő kötőszókat, illetőleg a hozzájuk tartozó mondatokat két csoportra osszuk. — Ezt a nézetet támogatja a szóbanforgó mondatok tartalmi összetartozása is, amelyet maga SZINNYEI is elismer, pedig ő a megengedő mondatokat két csoportban tárgyalja.

SZINNYEI (RMNyelvt.¹⁷ 106—7) nyelvtanában a mellérendelő mondatok között az ellentétes mondatok második csoportját így határozza meg: „Mind a két mondat tartalma igaz, de a másodiké ellenkezik azzal, amit az elsőből következtetni lehetne.” Idesorolja a *de, ámde, csakhogy, azonban, mégis, mégsem* stb. kötőszós ellentétes mondatokat (pl. *Eleget biztattam, azonban semmiképp sem akart velem jönni. — Lement a nap, de csillagok nem jötenek*), valamint az *ugyan, bár, ámbár, jöllehet, pedig* kötőszós megengedő mondatokat (pl. *Bár nyájasan bántak velem, mégis csak félt tőlük. — Jóllehet sokat vétett ellenem, mégis szívesen megbocsátok neki.*) — Az alárendelő mondatok között lévő megengedő mellékmondat definíciójában viszont ez olvasható (i. m. 116—7): „Ezek [ti. a megengedő mondatok] azt fejezik ki, hogy valami megvan v. megtörténik (megvolt v. megtörtént) ugyan, de a főmondatban ki van mondva, hogy mégsem az következik v. következett be, amit a mellékmondat után várhattunk volna.” Ebbe a csoportba a *ha . . . is, habár, bárha, noha, holott* kötőszós megengedő mondatok kerültek. A két meghatározás — amint látjuk — tartalmilag teljesen fedik egymást. Ebből tehát az derül ki, hogy a jelentést tekintve SZINNYEI sem lát különbséget az ilyen típusú mondatok között, *noha* ezeket különben részint a mellérendelt, részint az alárendelt mondatok körében tárgyalja.

Az eddigi vizsgálat eredményeként — úgy hiszem — világossá vált, hogy a formai és a tartalmi jegyek a megengedő mondatok együttes tárgyalása mellett szólnak. Szükség van azonban még annak a bizonyítására is, hogy a formai elemek, vagyis a kötőszók váltogatása nemcsak tartalmilag, hanem szintaktikailag sem módosítja e mondatokat. Meg kell tehát vizsgálni, hogy a megengedő mondatok különféle típusai között valóban nincsenek-e — a formai elemektől függően vagy függetlenül — olyan szintaktikai eltérések,

amelyek miatt egy részüket mégis a mellérendelt, más részüket pedig az alárendelt mondatok körébe kell osztani.

A mellérendelő és az alárendelő mondatok jól ismert meghatározását SZINNYEI (i. m. 103—4) így fogalmazza meg: „Mellérendelt mondatok azok, amelyek összefüggenek ugyan egymással, de azért nem függ egyik a másiktól, nem kiegészítő része neki, hanem egyenlő rangú vele.” — „Alárendelt mondat az, amely kiegészítő része egy másiknak.” — Kérdés tehát, hogy pl. a SIMONYI-tól mellérendelőnek ítélt megengedő mondatok tagjai megállnak-e önmagukban, egyenlő rangúak-e, függetlenek-e egymástól, vagy nem. — Induljunk ki magának SZINNYEI-nek egy idevonatkozó példájából (i. m. 107): *Bár nyájasan bántak vele, mégis csak félt tőlük.* — Vagy más példák: *Készen állott u g y a n már egy drámája, de csak egy pár kisebb költeményt bocsátott közre álténv alatt* (Gyulai, Vörösmarty 42). — *Bár háttal állt Tóthné, ... mégis megérezte a leánya közelgését* (Mikszáth, Noszty II, 96). — *Jóllehet halmozta itt a magánhangzó-asszonáncot, gyanútlan olvasó azt alig veszi észre* (Horváth, Verstan 57). — Kétségtelen, hogy ha e mondatok egyik-másik tagja megállhatna is nyelvünkben teljes értelemmel önmagában, ahhoz, hogy az eredeti megengedő jelentéstartalom kifejezésre juthasson, mind-egyiknek szüksége van a másik tag kiegészítő szerepére. — Már KLEMM (MNY. XXX, 11) rámutatott arra, hogy e mondatok alárendelő volta különösen akkor érezhető erősen, ha a megengedő mondat megelőzi a vele összetett másik mondatot. Ez a megállapítás inkább csak akkor meggyőző, ha fordított sorrendű mondatokat vizsgálunk meg: *Szíve meg nem lágyult, á m b á r sírva kértem.* — *György az édesanyját hidegen köszönté, b á r ez a lelkét is majd elébe önté* (Arany, Toldi.). Megjegyzendő azonban, hogy legfeljebb arról lehet szó, hogy az ilyen mondatokban lazábbnak érezzük az alárendelést, mint az előzőkben, mivel a mondat első tagja teljes értékű főmondat. A kötőszós mondat viszont (*á m b á r sírva kértem; b á r ez a lelkét is majd elébe önté*) akár előtte, akár utána áll a másik mondatnak, semmiképpen sem nevezhető önálló főmondatnak. Ezeknek a mondatoknak bizonyos fokú alárendelő jellege különösen akkor tűnik ki, ha a fenti mondatokat valóban mellérendelő összetett mondat tagjai mellé állítjuk. Vegyük pl. az ugyanebbe a csoportba sorolt ellentétes mondatokat (SZINNYEI, i. m. 107): *Lement a nap, de csillagok nem jöttek.* — *Eleget biztattam, azonban ő semmiképp sem akart velem jönni.* Ezek az összetett mondatok könnyen felbonthatók önálló főmondatokra: *Lement a nap. De csillagok nem jöttek.* — *Eleget biztattam. Ő azonban semmiképp sem akart velem jönni.* Még erősebben érezhető a különbség más mellérendelő, pl. a kapcsolatos mondatok körében: *Nagy tűz volt a faluban, és mindenünk odaégett.* *Nagy tűz volt a faluban. Mindenünk odaégett.* — Ezek mellé állítva most már a *bár, ámbár, jóllehet, ugyan; pedig* kötőszós megengedő mondatokat, a különbséget világosan látni.

Kérdés azonban, hogy miért érezzük a megengedő mondatokat, bármilyen kötőszavuk van is, az alárendelő mondatokhoz közelebb állóknak. — Ebben a tekintetben ui. az *akár*-os, *akár-akár*-os, továbbá az *akár* + névmás vagy határozószó, *bár* + névmás vagy határozószó kapcsolatával kezdődő megengedő mondatok sem különböznek a *bár, ámbár, jóllehet* stb. kötőszós mondatoktól. Ezért nincs tehát okunk arra, hogy — mint fentebb már jeleztem — az ilyen típusú, bizonyos egyéb vonatkozásokban eltérő mondatok miatt a megengedő mellékmondatok egységes tárgyalását megbontsuk.

Vizsgálódásaim során azt tapasztaltam, hogy a megengedő mondatokat

elsősorban a k ö t ő s z ó k teszik alárendelőkké. Ez látszólag formális megoldás, valójában azonban több ennél. KLEMM (MNY. XXX, 11) a *bár, ámbar, jóllehet* kötőszós mondatokat azért sorolta az alárendelő mondatok közé, mert ezek szerinte „a velük összetartozó másik mondatnak mondat alakjában kifejezett mondatrészei”, és mert lélektanilag ezeket is „... a velük összetett másik mondattal együtt egy teljesképzet apperceptív taglalása”-nak tartja. Ehhez a megállapításhoz talán még annyit lehetne hozzátenni, hogy a megengedő kötőszók mindegyike olyan jelentéstartalmat hordoz (ti. a megengedést), amelyet — logikailag — nehezen tudnánk kifejezni önálló főmondatokban, azaz mellérendelő formában. A megengedő mondattal elválaszthatatlanul együtt jár egy másik mondat, amely a megengedés következményét, rendszerint (de mint alább látni fogjuk, nem mindig) a várttal ellentétben lévő következményét tartalmazza. A megengedés és az ezzel együtt járó következmény kifejezése tehát logikai alárendelést kíván, s ez magával hozza a szintaktikai alárendelést is. Jelen esetben tehát — szerintem — többről van szó, mint az alárendelő mondatok körében általában. Vagyis szintaktikailag nemcsak azért kell alárendelőknak tekintenünk a megengedő mondatokat, mert azok a másik mondat egyik mondatrészét fejezik ki egész mondat alakjában, hanem sokkal inkább a megengedő mondat tartalmi jegyei miatt, vagyis mert a megengedés és a hozzákapcsolódó következmény kifejezésére nyelvünkben a mellérendelő mondatforma kevésbé alkalmas. — A megengedő mondat tartalmi jegyeiből következő logikai és szintaktikai alárendelés pedig formailag a kötőszókban fejeződik ki.

Erre a nézetre az eddigieken kívül még egy tapasztalat vezetett: nem szabad elfelejtenünk, hogy a szerintem alárendelő jellegű megengedő mondatok mellett SZINNYEINEK az a meghatározása, amely szerint „mind a két mondat tartalma igaz, de a másodiké ellenkezik azzal, amit az elsőből következtetni lehetne” ráillik a kétségbevonhatatlanul mellérendelő ellentétes mondatok egy részére is (pl. *Lement a nap, de csillagok nem jöttek*).

Ha a megengedő mondatok tartalmi jegyei alárendelést kívánnak inkább, hogy lehet az, hogy a hasonló jelentést hordozó ellentétes mondatok mégis lehetnek mellérendelők? Ez csak úgy lehetséges, hogy a két mondat típus tartalmi jegyei hasonlítanak ugyan egymáshoz, de nem azonosak egymással. Az ellentétes mondatok idetartozó csoportjának a jelentéséből hiányzik a megengedés, vagyis éppen az a tartalmi jegy, amelynek jelenléte vagy hiánya — szerintem — jelen esetben eldönti a mondat mellé-, illetőleg alárendelő jellegét. A formai oldalról megközelítve a kérdést: az ellentétes mondatokban nincs megengedő kötőszó. (Nem is lehet, mert a mondat tartalma nem kívánja).

Ezt az elgondolást jól bizonyíthatja az a körülmény, hogy sok esetben — jó, ha nem mindegyikben — a megengedő kötőszó kiemelése folytán a megengedő mellékmondat ellentétes mondatná válhatik, viszont az ellentétes mondat egy megengedő kötőszó beillesztése útján megengedő mellékmondatná lehet. Pl. *N o h a az új fogaton sok kifogásolni való volt, most mégis nagy kedvteléssel hajtotta Feri* (Mikszáth, Noszty II, 70). Az így kétségtelenül alárendelő jellegű megengedő mellékmondat (a *noha* kötőszós mondatokat még SIMONYI és SZINNYEI is alárendelőknak tartotta!) a kötőszó kiemelése után ellentétes mondatná válik: *Az új fogaton sok kifogásolni való volt, most mégis nagy kedvteléssel hajtotta Feri*. Vagy más kötőszókkal: *Egy évvel ezelőtt ... u g y a n volt rendes keresete is; de mindössze hat hónapig tartott* (Déry, Felelet I, 60), megengedő mellékmondat; *Egy évvel ezelőtt volt rendes keresete,*

de mindössze hat hónapig tartott, ellentétes mondat. — Ha pedig megfordítjuk a tételt, és az ellentétes mondatból indulunk ki, akkor is hasonló eredményre jutunk. Pl. *Eleget biztattam, de ő nem akarta* (az élönyelvből), ellentétes mondat; *Noha eleget biztattam, mégsem akarta*, megengedő mondat. — Vagy: *Az egészsége már helyreállt, csakhogy még nagyon erőtlen* (SZINNYEI: i. m. 107), ellentétes mondat; *Az egészsége már helyreállt ugyan, csakhogy még nagyon erőtlen*, megengedő mondat.

Mindezekből korántsem szabad azt a következtetést levonni, hogy a megengedő mondatok a legjellegzetesebb alárendelő mondatok közé sorolhatók. Úgy vélem, hogy azok a bizonyítékok, amelyeket fentebb a mondatok alárendelő volta mellett, és az ellentétes mondatoktól való különbözőségére felhoztam, egyúttal azt is bizonyíthatják, hogy milyen közel állnak ezek a mondattípusok egymáshoz. Okvetlenül erre mutat pl. az a jelenség, hogy a kétféle mondattípus tartalmi jegyei csaknem azonosak; továbbá, hogy formailag igen sokszor csak a kötőszó jelenléte vagy hiánya különbözteti meg őket; láttuk, hogy a megengedő mellékmondatok alárendelő jellege sokkal kézzelfoghatóbb és erőteljesebb, ha a mellékmondat megelőzi a főmondatot, tehát még a sorrend is módosíthatja a mondat jellegét. E mondattípus átmeneti jellege mellett szól a megengedő mondatok főmondatának az a sajátossága is, hogy bármiféle változtatás nélkül állhat meg mellérendelő ellentétes és alárendelő megengedő összetett mondat tagjaként. Ez némiképpen eltér az alárendelő mondatokkal kapcsolatos tapasztalatainktól. Az alárendelő mondatok többségében ui. a főmondat is sajátos jellegű. Ott ahol én nevelkedtem, Egy dombról egy patak folyt (Kisfaludy Sándor, A kesergő szerelem 27. dal). — Mikor a láng fellobogott, már akkor színről színre láthatá egymást a két csapat (Jókai, A kőszívű ember fiai I, 219). — Nem úgy van már, mint volt régen (Nd.) stb. — A fenti elemzések során viszont gyakran találkoztunk ilyen változatlan mondattagokkal: Noha meleg volt (= megengedő mellékmondat), az ablakok mégis be voltak csukva. — Meleg volt (= ellentétes főmondat), az ablakok mégis be voltak csukva. — A megengedő mondatoknak ezt a sajátosságát talán az okozza, hogy az ilyen fajta mondatok főmondatából általában hiányzik a rámutató szó. Kivétel volna a németes *annak ellenére, hogy, annak dacára, hogy* szerkezet, ezeket azonban hajlandóbbak vagyunk teljes egészükben a mellékmondat kötőszói egységeként tekinteni. Viszont igen gyakran vezeti be mellérendelő (ellentétes *de, mégis, azonban, mégsem* stb.) kötőszó, ami szintén bizonyos fokig a mellérendelő mondatokhoz közelíti a megengedő mondatokat.

A fenti elemzési kísérletekből tehát mindössze az lehet a tanulság, hogy a megengedő mondatok jelentéstartalmának a kifejezésére alkalmasabbnak látszik az alárendelt, mint a mellérendelt mondatforma. Valamennyi ún. megengedő kötőszónak közös tulajdonsága, hogy valamely mondat megengedő tartalmának a kifejezését elősegíti, és ugyanakkor a mondatot a tartalomtól függő logikai alárendelésnek megfelelően szintaktikai szempontból is alárendelő jellegűvé teszi. Így tehát a megengedő mondatok csoportosítása a SIMONYI—SZINNYEI-féle elgondolás szerint aligha lehetséges. — Mivel pedig a megengedő tartalom kifejezéséhez — ezek szerint — a kötőszó jelenléte szinte okvetlenül szükséges, ezért kötőszótlan megengedő mondatokról csak igen-igen ritkán beszélhetünk; ezek ui. — az esetek többségében alig-alig választhatók el a mellérendelő ellentétes mondatoktól. — Az ilyenféle

mondatok, mint pl. *A szívem veletek van, de pénzt tőlem ne kérjétek* (Mikszáth, Noszty II, 188); *Más a kutya, de az örve ugyanaz* (Móricz, Rokonok 311); *Jelentősek azok az eredmények, amelyeket ebben az évben elértünk, de egyáltalán nem kielégítőek* (Népújtság, Heves megye, 1955. V. 29.), határesetek, amelyeket a szubjektív nyelvérzék olykor megengedő, olykor ellentétes mondatoknak ítéltet, kétségtelen bizonyítékokat azonban aligha lehet felhozni akár az egyik, akár a másik állítás mellett. E kérdés eldöntésében — mint Tompa József figyelmeztetett rá — sok esetben segítségünkre lehet a mondat hanglejtés. Ezt a mondatot ui. *Meleg ruha volt rajta, mégis fázott*, mondhatjuk az ellentétes mondatához illő hanglejtéssel, de ejthetjük olyan dallammal is, mintha szabályos, kötőszós megengedő mondattal lenne dolgunk, tehát mintha ezt mondanánk: *(Bár) meleg ruha volt rajta, mégis fázott*. Ez az észrevétel kétségtelenül helytálló; alaposabb vizsgálatra szorul azonban még az a kérdés, hogy a hanglejtés ilyen finomságait mennyire lehet és kell figyelembe venni a szintaktikai osztályozásban.

Vannak azonban a megengedő mondatok, helyesebben a megengedő mellékmondatok körében olyan jelenségek, amelyek bizonyos, a mondat-típuson belüli csoportosítást mégis szükségessé tesznek. Nem a kötőszók, nem is a mellé-illetőleg az alárendelés szempontjából, mint SIMONYI és SZINNYEI gondolták, hanem a tartalmi jegyek különbségei szerint. Vannak ui. olyan megengedő mellékmondatok, amelyeknek a tartalma, jelentése nem fődi a főntebb idézett meghatározást. Ugyanakkor az egyes csoportok tagjai között az alárendelt viszony erősebb, illetőleg gyengébb voltát tekintve is van bizonyos különbség; az osztályozásnak azonban ez inkább tanulsága lehet, de semmiesetre sem oka és kiindulópontja.

A példák tanulmányozása során az derült ki, hogy a megengedő mellékmondaton belül — a kisebb-nagyobb eltéréseket, különbségeket nem számítva — két főtípust kell megkülönböztetni:

1. Az első típus tartalmi jegyei pontosan megfelelnek a megengedő mellékmondatok általánosan elfogadott meghatározásának, amelyet főntebb SZINNYEI megfogalmazásában idéztem: vagyis a fő- és a mellékmondat tartalma ellentétben áll egymással; a főmondat szerint nem az következik vagy következett be, ami a mellékmondat tartalmának megfelelne. — Idetartozik a megengedő mellékmondatok többsége, tulajdonképpen mindazok az idevágó példamondatok, amelyek eddig dolgozatomban előfordultak.

2. A második típusba sorolható mellékmondatokból viszont hiányzik az ellentét; a főmondat tartalma nemcsak hogy nem áll szemben a mellékmondatéval, hanem szinte tovább építi, folytatja, kiegészíti annak a mondani-valóját. Pl. *Kisfaludy Károly már előhírnöke volt ugyan [az irodalmi átalakulásnak], de Vörösmarty emelte nagyobbszerű mozgalommá* (Gyulai: Vörösmarty 134). A mellékmondat Kisfaludy előhírnöke voltát közli velünk, amellyel nem áll ellentétben Vörösmarty későbbi szerepe, sőt abból szinte következik. — Vagy: *Már a kármilyen szívű, de ez a szív hozzád húz* (Mikszáth, Noszty II, 112). A főmondat tartalma, vagyis a szív érzése nem áll ellentétben a szív egyéb tulajdonságaival. Hogy a második mondat tag mondani-valója mennyivel inkább kiegészítője az elsőnek, mint ellentétben áll vele, az akkor válik leginkább világossá, ha egy valóban ellentétes jellegű, az első csoportba tartozó, de ugyanilyen formájú mondatot állítunk mellé: *A kármilyen olcsón vették is meg neki a házat, mégis... szörnyű összeg jött ki* (Móricz, Rokonok 196). — Nézetem szerint a második típusba tartoznak még pl. a következő

mondatok is: *Kitűnő jelenségeket látunk ugyan, de a két elem még nem olvadt össze* (Gyulai, Vörösmarty 160); [*Reményik*] *szonettet írt ugyan vagy kettőt, de azt is strófánként külön rimelésűt* (Horváth, Verstan 176).

A két különböző típusba sorolt megengedő mondatok között formai szempontból nincs különbség: bármelyik megengedő kötőszóval jöhetnek létre akár az első, akár a második típusba tartozó mellékmondatok. Lényeges különbség van azonban közöttük az alárendelés fokát illetőleg. Az első típusú mondatok ui., mint ez már a fentebbi kísérletekből világosan látszott, alárendelő jellegük ellenére közel állnak a mellérendelő jellegű ellentétes mondatokhoz. Annnyira, hogy — mint láttuk — szinte csak a megengedő kötőszó megléte vagy hiánya szerint ítéelhetjük ugyanazt a mondatot egyszer megengedő mellékmondatnak, máskor ellentétes mondatnak. — A második típusba sorolt megengedő mellékmondatok esetében erről szó sem lehet. Az alárendelő viszony sokkal erősebb a mondattagok között, hogysem a kötőszó kiemelése útján mellérendelő összetétellel alakíthatnánk a mondatot. Ezekből a mondatokból általában csak igen ritkán távolítható el a kötőszó anélkül, hogy a mondatot tartalmilag vagy formailag, esetleg mindkét vonatkozásban meg ne csonkítanánk.

Ezek szerint tehát a megengedő mellékmondatok az alárendelő mondatok közé kerülnek. Hátra van még annak az eldöntése, hogy az alárendelő mondatok melyik csoportjába tartoznak. Első pillanatra is világos, hogy az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói és jelzői mellékmondatok közül csak a határozói mellékmondatok jöhetnek számításba. Nyelvészeink részint az állapot-határozó mellékmondat alfajaként (SIMONYI: Nyr. VI, 54; MKöt. III, 99; SZINNYEI, RMNyelvt.¹⁷ 116—7; SZABÓ DÉNES, i. m. 94), részint a feltételes mellékmondat egy nemeként (SIMONYI, MNyelvtan 1879: 204; KLEMM, TörtMondt. 600) tárgyalják. A két nézet között nincs lényeges különbség. Nyelvtanaink ui. az állapot-határozó, a föltételes és a megengedő mellékmondatok összefüggését mindenképpen hangsúlyozzák. Vagy úgy, hogy a két utóbbit az állapot-határozó mellékmondatok alfajának tekintik, vagy úgy, hogy a föltételes mondatot ítélik az állapot-határozó mellékmondat egyik fajtájának, a megengedő mondatot pedig már a föltételes mondat egyik nemének tartják.

A mellékmondat problémakörébe itt már az egyszerű mondatrész kérdése is belekapcsolódik. Nem jelölhető ki ti. megnyugtató módon a megengedő mellékmondat helye a határozói mellékmondatok rendszerében annak tisztázása nélkül, hogy ezek milyen egyszerű határozót fejeznek ki mondat formájában.

Nyelvészeink közül — mint már dolgozatom elején utaltam rá — csupán KALMÁR ELEK és SZABÓ DÉNES beszél egyszerű megengedő határozóról. Az előbbi az okhatározó, az utóbbi pedig a tulajdonképpeni állapot-határozó alfajai közé sorolja. A nyelvtanírók többsége azonban — mint KLEMM is hangsúlyozza (MNy. XXX, 11), és a fentiekből mi is láthatjuk — nem beszél külön megengedő határozóról, hanem a megengedő mondatokat az állapot-határozó mellékmondatok közé sorolja, ami azt jelenti, hogy ezeket a mellékmondatokat egyszerűen állapot-határozónak mellékmondat alakjában való kifejezőinek tekinti.

KALMÁR és SZABÓ DÉNES megengedő határozói között ilyen példák olvashatók: *Vén létére csúfot akarnak üzni (belőle? LÉ.); A h i d e g d a c á r a jókedvű.* Továbbá: *nyugdíjas létére, tilalom ellenére, a figyelmeztetés*

dacára, tőlem megteheti, stb. — A leíró nyelvtani anyaggyűjtés igen kevés példát eredményezett, ami ugyancsak eddigi elképzelésünket bizonyítja, hogy ti. nyelvünkben kétségtelenül vannak megengedést kifejező egyszerű határozók, de meglehetősen csekély számban. — E határozók hovátartozásának eldöntésére talán nem lesz érdektelen néhány mellékmondati példát abból a szempontból megvizsgálni, hogy azokat egyszerű mondatá alakítva a megengedést kifejező mondatrész milyen formát ölt, és milyen funkciót tölt be. Pl.

No ha a főkapitány a tüntetést letiltotta, a párt a felhívást nem vonta vissza. (Déry, Felelet I, 280.)

A párt a felhívást a tüntetésnek a főkapitánytól történt letiltása ellenére sem vonta vissza.

Malinka . . . még sohase látta a tótságot, bár maga is tót volt. (Mikszáth, Noszty I, 67.)

Malinka tót létére még sohase látta a tótságot.

A kármilyen olcsón vették is meg neki a házat, mégis szörnyű összeg jött ki (Móricz, Rokonok 196).

A ház olcsó megvétele ellenére v. dacára is szörnyű összeg jött ki.

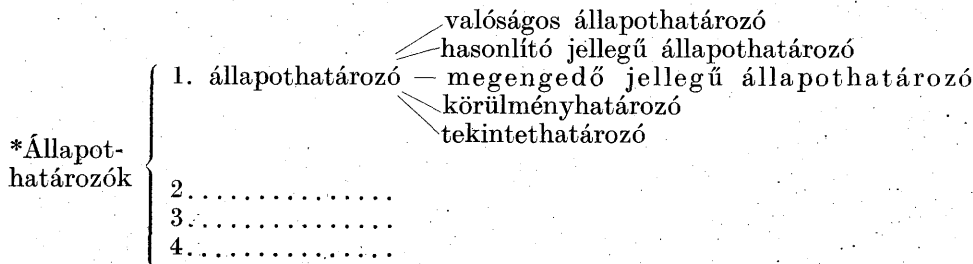
E példák mind a megengedő mellékmondatok első típusába tartoznak. A velük kifejezett ellentét jól érezhető az egyszerű mondatok névutós határozóiban is. Visszatekintve azonban a második típusú megengedő mellékmondatokra, azt tapasztaljuk, hogy ezeknek egyszerű mondatokká való átalakítása már akadályokba ütközik, sőt a mondat jelentéstartalmának megcsonkítása nélkül nem is lehetséges. Bár a többi fajta mellékmondat sem helyettesíthető mindig jól egyszerű mondatrészszel (vö. TOMPA, Anyanyelvünk az iskolában I, 68), itt talán — legalább is úgy vélem — egy kicsit másról van szó. Az ilyen megengedő mellékmondatok tagjai két egymással szorosan összefüggő, egymásnak erősen alárendelt, de mégiscsak különböző gondolatot fejeznek ki, amelyek kölcsönösen kiegészítik egymást. Nincsenek — mivel nem is lehetnek — olyan nyelvi eszközeink, amelyek ezeket a gondolatokat egy egyszerű mondatrészbe foghatnák össze, és ilyen formában fejezhetnék ki. Számolnunk kell tehát azzal, hogy a megengedést kifejező egyszerű határozók körében csak a megengedő mellékmondatok egyik típusának a megfelelőjét találjuk meg.

Ezek szerint a megengedő határozó kifejező eszközei az *ellenére, dacára, és létére* névutók (eredetükre vö. SIMONYI, MHat. I, 130, II, 187—8, Nyr. IV, 244; KLEMM, TörtMondt. 240, 252). Ezt bizonyítja a leíró nyelvtani adattár idevonatkozó néhány példája is: . . . *a bal jövendőlések ellenére . . . kiállotta az első nap súlyát* (Vörösmarty, Dramaturgiai Lapok, összes munkái VII, 74). — . . . *derült kedélyében volt, mi nála komor foglalkozásai dacára is nem szokatlan* (Kemény, Gyulai Pál III, 8.). — *Az alkonysötét dacára is ráismert mindenki* (Jókai, A kőszívű ember fiai I, 132). — *Talán nem tudom, hogy három hónap óta olvasni tanulsz vén bolond létedre* (uo. 179). Legfeljebb annyival egészíthetjük ki a fenti tapasztalatokat, hogy a *mellett* névutónak is lehet megengedő határozói funkciója: . . . *ezt minden barátságom mellett iparkodnék elcsalni tőled* (Bezerédy Amália, Árvizkönyv II, 169.). — *Mégsem kerülte*

el [Baradlayné] figyelmét ön ré m ü l e t e m e l l e t t, mennyire meg van indulva a leány (Jókai, A kőszívű ember fiai I, 96). — . . . minden egyéb k e s e r ű s é g e m e l l e t t . . . ez volt az első önkéntelen mozdulata (Veres Péter, Szegények szerelme 38).

Kérdéses még, hogy a nyelvünkben kis számban bár, de kétségtelenül meglevő megengedést kifejező egyszerű határozók hol helyezkedjenek el a határozók rendszerében. Önálló kategóriaként szerepeljenek-e, vagy pedig valamelyik más határozó alfajaként? S még ha önálló kategóriát kapnának is, a határozók tőlünk tervezett öt nagy csoportja közül (hely-, idő-, módozat-, állapothatározók és állandó határozók) melyikbe illenének bele?

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a megengedést kifejező határozóknak, különösen a *létére* névutósoknak, legtöbb közülük az állapothatározókhoz van. Egyikük-másikuk (*beteg létére, tanár létére* stb.) talán minden nehézség nélkül beosztható is lenne a *betegben, tanárként* valóságos állapot-, illetőleg hasonlító jellegű állapothatározók közé. Különbséget azonban ezek között is érzünk. A *dacára, ellenére* és *mellett* névutós határozókat pedig még sokkal nehezebb lenne ezek között elhelyezni. Ilyen osztályozásnál ui. elsikkad a határozók jelentéstartalmának a lényege: a megengedésnek, vagy pontosabban valamely megengedett körülménynek, ha tetszik, állapotnak a kifejezése, amellyel szemben a mondat többi része valamilyen nem várt, az addigiakkal ellentétben levő dolgot fejez ki. Éppen ezért, e határozók sajátos jelentéstartalma miatt helyesebbnek látszik ezeket külön kategóriába sorolni és olyan névvel ellátni, amely különleges jelentésüket, de az állapothatározókkal való bizonyos fokú összefüggésüket is kifejezi. A határozók tervezett osztályozásában e határozókat megengedő jellegű állapothatározóknak neveztük, és most is ez látszik a legmegfelelőbb megjelölésnek. Ezek pedig a következőképpen illeszkednének be a határozók negyedik, „Állapothatározók” című nagy csoportjába:

Így tehát KALMÁR kevéssé meggyőző javaslatát nem tekintve, SZABÓ DÉNES osztályozásához kerültünk közel, azzal a különbséggel, hogy a megengedő jellegű állapothatározói, vagy egyszerűbben megengedő határozói kategóriát nála önállóbbnak ítéljük, s nem a valóságos (vagy az ő terminológiájával: tulajdonképpeni) állapothatározó alfajának, hanem attól sok tekintetben eltérő, vele egyenrangú kategóriának tartjuk.

Itt kell még megemlíteni a megengedő jellegű állapothatározóknak

* A gyakorlatban a főkategória, az alkategória és ennek egyik típusa természetesen nem kaphatja ugyanazt az „állapothatározó” elnevezést. A végleges jobb terminológia kialakítására azonban még csak ezután szeretnék sort keríteni.

egy sajátos fajtáját, amelynek megfelelőjével már a hasonlító szerkezetek tárgyalásakor is találkoztunk (vö. MNy. L, 58). Mint már az idézett helyen jeleztem, SZABÓ DÉNES nyelvtanában felhívja a figyelmünket (i. m. 65) azokra a szószerkezetekre, amelyeknek tagjai között logikailag alárendeltségi viszony van ugyan, de alaki tekintetben úgy viselkednek, mint a mellérendelő szintagmák. Ezek tehát átmenetek a mellérendelő és az alárendelő szintagmák között, s egyrészt az jellemzi őket, hogy a tagok között levő viszonyt alárendelő kötőszó jelöli, másrészt pedig az, hogy a tagok a mondatban azonos szintaktikai funkcióban szerepelnek. SZABÓ megállapítása és a gyakorlat igazolása szerint a megengedő jellegű állapothatározók körében is akadnak ilyen átmeneti szintagmák, főként *bár*, *habár*, *jóllehet*, *noha* kötőszókkal, pl. *szükséges, h a b á r költséges beruházás* (SZABÓ DÉNES példája). — *Egy olcsó, n o h a jó ceruzát vettem* (az előnyelvből) stb. — Itt is, mint a hasonlító szerkezetek esetében, felmerül az a probléma, hogy ezeket a szintagmákat egyszerű mondatrésznek, vagy összetett alárendelt mondatnak ítéljük-e. Ebben a kérdésben határozottan állást foglalni nehéz, mert mindkét állásfoglalás mellett hozhatunk fel érveket. Noha magam e szerkezeteket — mint legutóbb is mondtam (i. h.) — az egyszerű mondatrészhez közelebb állóaknak érzem, igen fontosnak tartom (SZABÓ DÉNESSSEL, i. h. együtt) a kategória átmeneti jellegének hangsúlyozását. Ezt a szempontot aligha szabad figyelmen kívül hagynunk, akár egyszerű mondatrészként, akár alárendelő mondatként elemezzük az ilyen típusú szerkezetet.

Visszatérve most már az osztályozás problémáira, úgy tűnik, hogy nincs akadálya annak, hogy az egyszerű határozónak megfelelően a mellékmondatok is megengedő jellegű állapothatározó, vagy rövidebben megengedő mellékmondatok néven az állapothatározó mellékmondatok nagy csoportjába kerüljenek.

Mint fentebb láttuk, nyelvtanaink szoros kapcsolatot éreznek a megengedő és a feltételes mellékmondatok között; annyira, hogy ezeket vagy egymás mellett, vagy egymás alá rendelve tárgyalják. Ez a felfogás azonban aligha bizonyul helyesnek. Lehet, hogy az igemódok használatában a két mondatfajta közel áll egymáshoz (vö. KLEMM, TörtMond. 600), valamint az is igaz, hogy a *ha* kötőszó mindkét fajta mondatban szerepet kaphat. A tartalmi jegyeket illetőleg azonban már aligha ismerhető fel olyan közeli rokonság, mint pl. KLEMM (i. h.) gondolja. Szerinte ui. a megengedő mellékmondat is éppenúgy feltételt fejez ki, mint a feltételes mondat, mindössze abban különbözik tőle, hogy „*ha megengedjük is a föltételt* (.....), mégsem az következik be (.....), amit a megengedett föltétel után várhattunk volna.” A megengedő mellékmondatok vizsgálata azonban egyáltalában nem igazolta azt az állítást, hogy a megengedés kifejezése mellett mindig megtalálhatunk valamilyen feltételt is az ilyen típusú mondatokban. De nem igazolódott a két mondatfajta összetartozása a leíró nyelvtani anyaggyűjtés során sem. — A nyelvtani hagyomány alapján ui. a feltételhatározók és a feltételes mondatok a gyűjtési sémában az állapothatározók, illetőleg az állapothatározó mellékmondatok körébe kerültek; az anyaggyűjtés során azonban kiderült, hogy különösen a mellékmondatok körében sok esetben olyan szoros összefüggés van az időhatározó és a feltételes mondatok között, hogy szinte eldönthetetlen, hogy az illető mondat melyik kategóriába kerüljön. Ha pl. összehasonlítjuk az időhatározó mellékmondatok példái közt szereplő *Ha megszólal a csengő, álljatok be gyorsan a sorba* mondatot az állapothatározó

mellékmondatok között olvasható *Ha hoztok, eztek* feltételes mellékmondatokkal, világosan érezhető az összefüggés. Ugyanígy pl. a *Megbízása esetén természetesen elvállalja* egyszerű mondat feltételes határozója is — nézetem szerint — inkább ítéhető feltételes időhatározónak, mint feltételes állapothatározónak.

Megjegyzendő azonban, hogy ez még nem jelenti azt, hogy most már teljesen lemondhatunk a feltételhatározónak (és a feltételes mellékmondatnak) az állapothatározóval (és az állapothatározó mellékmondatokkal) való kapcsolatáról. Vannak ui. olyan esetek, amikor inkább ilyen összefüggésre gondolhatunk. Talán idevonhatók ezek a példák: *Nyújs feléje védő kart, ha küzd ellenséggel* (Kölcsey: Himnusz; vö. SZINNYEI, i. m. 107). — *Ha én madár volnék, örökké a felhők közt szállonganék* (NAGY J. BÉLA, i. m. 116). Ezek szerint tehát beszélnünk kell feltételes idő- és feltételes állapothatározóról is. — E kérdés eldöntésének nem itt van a helye; a feltételhatározó és a feltételes mondatok végleges elhelyezésének kérdése még részletesebb vizsgálatot igényel. A megengedő mellékmondatok mindesetre arra mutatnak, hogy a feltételes mondatoknak az állapothatározói, s köztük éppen a megengedő mellékmondatokkal való kapcsolata az esetek többségében sokkal lazább, mint régen gondolták. Legfeljebb szórványosan fordul elő, például a *ha... is* kötőszós mondatok körében, hogy a kétféle mondat típus között szorosabb összefüggést vélünk felfedezni: *Ha nem akarod is, elmegyek*.

Vizsgálódásaink eredményei tehát röviden így foglalhatók össze:

A *létére, ellenére, dacára, mellett* névutós megengedő határozók az állapothatározók egyik alfajának tekinthetők. — A megengedő mellékmondatok — egyes eddigi nézetektől eltérően — egységesen az alárendelő mondatok, közelebbről az állapothatározói mellékmondatok körébe tartoznak. Kötőszavaik: *bár, ámbár, habár, bárha, ugyan, jóllehet, pedig, ha... is, noha, holott; akár* (magyarázó főmondat!), *akár-akár, akár* (+ névmás), *bár* (+ névmás). A tartalmi jegyek bizonyos különbségei miatt a megengedő mellékmondatoknak két fő típusa különböztethető meg. E típusok között az alárendelt viszony mértékében is van némi eltérés, ez azonban e mondatok szintaktikai osztályozásán nem változtat.

*

A megengedő határozók és a megengedő mellékmondatok vizsgálata nem lehet teljes a velük kapcsolatos nyelvhelyességi kérdések felderítése nélkül. — Ezeknek előzetes tisztázását a leíró nyelvtan sem nélkülözheti. Erre azonban csak más helyen és más alkalommal kerülhet sor.

B. LŐRINCZY ÉVA

A magyarok nevei a bolgár nyelvben

A népnevek a múltban jelentés-módosulásokon általában gyakrabban estek át, mint ma. A régi (középkori) forrásokban egy-egy népnév gyakran több, egymástól különböző népcsoportot, etnikai csoportot jelöl. Máskor ugyan a z o n nép jelölésére egész sor név használatos. Ismeretes például, hogy a *τούρκοι* népnév a bizánci forrásokban hét különböző népet jelöl.¹ Ugyanott a magyarok elnevezésére hat különböző név fordul elő.² Hasonló példákat más népekkel és nyelvekkel kapcsolatban is idézhetnénk.

Annak, hogy egy-egy népnév a régi forrásokban több népet jelöl, vagy hogy egy nép elnevezésére több név használatos, sajátos okai vannak. A régi források szerzői gyakran nem ismerték közvetlenül azt a népet, amelyről írtak, nem ismerték annak nyelvét, etnikai jellegzetességeit. Értesüléseiket különféle forrásokból merítették, s azok ellenőrzésére nem volt módjuk. Az írásos források névhasználata azonban semmi esetre sem tükrözi az élő nyelvi névhasználatot. Mihelyt egy nép a történeti kapcsolatok, népi együttélés stb. során közvetlenül ismeretes lesz a szomszédos népek előtt, jelölésére e népeknél az élő nyelvben általában kialakul az egységes, következetes névhasználat.³

A magyarokra vonatkozó népnevekkel kapcsolatos tudnivalókat a fontosabb európai nyelvekben már évtizedekkel ezelőtt tisztázták a magyar nyelvtudomány és a történettudomány képviselői.⁴ Kevésbé ismert a magyarok elnevezésének kérdése a szomszéd népek nyelvében. A magyarok elnevezése különösen a bolgárok nyelvében alakult érdekes módon. A bolgár nyelvben a magyarok jelölésére az alábbi kilenc tőszóból képzett különféle származékok mutathatók ki: *ѡѡѡр-, ѡѡр-, ѡѡѡр-, маджар-, ѡѡѡр-, ѡѡѡр-, ѡѡѡр-, ѡѡѡр-, ѡѡѡр-*.

A felsorolt szavak közül, miként látni fogjuk, csak a *ѡѡѡр-* az ún. eredeti (autochton) hangalak. A többi szó jórészt a szomszéd népek (görög, szerb, román, orosz, török) nyelvéből később került át a bolgárba. A múltban a bolgárok ui. nemcsak a saját anyanyelvükön beszéltek, hallottak, olvastak

¹ Vö. MORAVCSIK GYULA, *Byzantinoturcica II.* Budapest 1943, 269 kk.

² Vö. DARKÓ JENŐ, *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál.* Budapest 1910 (*Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XXI, 6), 4—5. E nevek: *οὔγγροι, οὔννοι, τούρκοι, παίονες, μάτζαροι (μάτζαροι stb. vö. MORAVCSIK, i. m. II, 162), σαβαρτοιάσφαλοι.*

³ A görögben pl. az élő nyelvhasználatban lényegében csak az *οὔγγροι* volt elterjedve, a többi elnevezés mind csak az írott nyelvben volt meg, vö. DARKÓ, i. m. 5—6. és 69.

⁴ A görögre DARKÓ i. m., a latinra HÓMAN BÁLINT, *A magyar nép neve a középkori latinságban: Történeti Szemle VI. (1917.), 129—58 és A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban: MNy. XIV. (1918.), 64—7.*

vagy tanultak a magyarokról, hanem a szomszéd népek nyelvén, egy időben a bolgároknál igen elterjedt török nyelven, majd pedig a bolgár művelődés történetében a XVII. század óta nagy szerepet játszó orosz nyelven is. Így történt, hogy az említett népek nyelvének 'magyar' jelentésű szavai átkerültek a bolgár nyelvbe, s bizonyos esetekben teljeseen kiszorították ott a korábbi, eredetibb elnevezéseket.

Az alábbiakban a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatok alapján tekintjük át a fenti neveket.⁵

I. ВЪГР-

Ez az alak az ősszláv **ogr-*, ill. helyesebben **ogvr*-⁶ szabályos megfelelője a bolgárban (vö. cseh *uhry*, *uhři*, *uhersky*, lengyel *wegry*, *wępierski*, régi orosz és szerb *оугру* stb.). A szókezdő *o-* nazális a bolgárban szabályosan *v-* protézist kap (*оугреу* 'Larve, Made' < az *ogvr* ősszláv szóból, *оудува* 'Haken, Angelhaken' < *оудца, оудуца* 'Kohle' < az ősszláv *oglt* szóból stb.; egyetlen kivétel az *оуел* 'Winkel' < *oglt*). Már MIKLOSICH (Étymologisches Wörterbuch 223) és MELICH (Archiv. f. slavPhil. XXXVIII, 244) is jelzi, hogy az ősszláv **ogr-* alaknak a bolgárban **оур-* alakban kellene megjelennie, ők azonban még nem ismertek adatokat a bolgár nyelvtörténet forrásaiból ilyen alakra.

Én most az alábbi adatokat közölhetem erre a régi, eredeti bolgár formára: 1388 (?): instr. pl. *vegry* (ZLATARSKI 409; az adat a pétervári Pogodinov-gyűjtemény egyik kéziratából való, amelynek pontos keletkezési idejére

⁵ Mivel e neveknek általában azonos módon képzett származékai vannak (hímenű és nőnemű főnév a magyar nemzetiségű vagy állampolgárságú személyek jelölésére, melléknévi alak, országnév), csak a tőszavakkal foglalkozom. A származékokat csak akkor veszem tekintetbe, ha van jelentőségük az alapalak történetének szempontjából. Az adatközlésben a rövidítések feloldottam, a jelölő funkció nélküli mellékeket elhagytam. Egyebekben ragaszkodtam a forráskiadások szövegéhez, amelyeknek jegyzéke a tanulmány végén található. — Itt jegyezzük meg, hogy azokat az adatokat, amelyekben cirill *e* és *o* fordul elő, technikai okokból latin betűre transliteráljuk; az *o* és *e* hangértéke a bolgár nyelvtörténeti adatokban általában *o*.

⁶ Az ősszlávra nézve eddig általában **ogr-* alakot vettek fel, s az **ogvr-* alakban az *o* hangot ún. másodlagos jernek tartották. Nézetem szerint azonban az *o* nem másodlagos itt. Az ősszláv alak etimológiáját megnyugtatóan megmagyarázni csak úgy lehet, ha az *o* hangot eredetinek tesszük fel. Mint ismeretes, az ősszláv **ogvr-* a török *onogur* szóra megy vissza, amelynek a törökségben szabályosan **onugur* és **ongur* alakjai lehetnek (a szó törökségbeli alakulására vö. NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930, 181). A szláv szó az *ongur* alakból keletkezett: e szó *on* hangkapcsolatából a szlávban szabályosan *o*, a rövid *u* hangjából pedig *o* lett. A szóvégi *r* valószínűleg azért maradt meg, mert a szó kezdetétől fogva általában többesszámban volt használatos (**ogvri*, *ogvry*, *ogvre* stb.), az egyes számú nominativus pedig már az átvételkor továbbképződött *-inō* képzővel (**ogvrinō*). A szláv **ogvr-* szót már a régebbi szakirodalom is a török *onogur* szóból származtatta. DARKÓ i. m. 13 ezt a magyarázatot két okból tartotta elfogadhatatlannak. Az egyik nehézség: a török *onogur* szó a szlávban két magánhangzó elhagyásával jelenik meg. A másik történeti ok: ő úgy gondolta, hogy a szláv alapnyelvbe a szónak az időszámításunk kezdete körül kellett átkerülnie, mivel szerinte az ősszláv nyelvi egység már abban az időben megszűnt. Ma már e nehézségeken túljutott a kutatás. NÉMETH GYULA szerint (i. h.) a második szótagbéli magánhangzó elhagyása szabályos török nyelvi fejlemény, a harmadik szótagra nézve pedig, ahogy fentebb láttuk, nem szükséges hangkihagyást feltenni, ha az *ogvr-* alakban az *o* hangot eredetinek fogjuk fel. Ami pedig az ősszláv alapnyelv megszünésének idejét illeti, arra idézem MELLETT óvatos meghatározását, amely szerint ez az idioma „a été parlé en une région mal déterminée de l'Europe orientale, en un temps aussi mal déterminé, sensiblement après le 1er siècle de l'ère chrétienne et sensiblement avant le IXe.” Le slave commun.³ Paris 1934, VII. (kiemelés tőlem).

nem állnak adatok rendelkezésünkre. Ha a kézirat a jelzett időnél későbbi keletkezésű, adatunk akkor is igen értékes. Feltűnő benne az τ hang Λ jele, ami jellegzetes bolgár sajátosság. Az eredeti ρ , ϵ és az eredeti erős τ [ü] és τ [i] a rodopei nyelvjárásokban egyaránt bolgár τ hangot adott; így vált lehetővé az ϵ eredeti jelének, az Λ betűnek alkalmazása τ hangértékben is); **1350:** *vojgry* (Manasses 182.8 és 182.12); **XIV. század:** l. sg. f. adj. *vojgrōstēi* (Mak. st. 381.32; az adat Rilai Szent Iván legendájából való); **1431:** l. pl. m. *vojgrēpex* (Hav. 32.37; az adat II. Dan havasalföldi vajda egy Tírgovištében kelt okleveléből való); **1451–52:** g. sg. f. adj. (?) *vojgrōckou* (Hav. 86.9 II. Vladislav havasalföldi vajda okleveléből).⁷

Nem kétséges, hogy valamennyi fenti adatban a *vojgr-* szótó van jelölve. A bolgárok tehát a magyarokkal való kapcsolataik első évszázadaiban (X–XV. század) minden bizonnyal *vojgru* névvel illettek bennünket, amely – mint fentebb láttuk – jellegzetes bolgár megfelelője az ősszláv **vojgr-* alaknak. Az írásos forrásokba a *vojgr-* alakok minden kétséget kizáróan a bolgár nyelvjárásokból, ill. az élő nyelvhasználatból kerültek be. Ezt az eredeti bolgár alakot azonban a szerb politikai és művelődési hatás megindulása, vagyis a XIV. század közepe óta kezdte visszaszorítani, ill. felváltani az *vojg-* forma.

2. *vojg-*

Ez a szó jövevényelem a bolgárban, miként a szókezdő hangmegfelelés ($\rho > u$) kétségtelenül bizonyítja. Ilyen megfelelés a bolgár nyelvterület közelében a szerb nyelvben és egyes makedon nyelvjárásokban van. Ez utóbbiakban azonban igen szűk körre korlátozódik. Egyelőre vitatott, hogy a makedon nyelvjárásokban nem szerb hatás-e az ρ helyén álló u (vö. A. M. SZELISCSEV, *Очерку по македонској диалектологији*. Kazán 1918., 38–50) Az mindenesetre bizonyos, hogy a bolgár nyelvjárások túlnyomó többségében és a bolgár irodalmi nyelvben az *vojg-* nem lehet eredeti. Az *vojg-* alak terjedését a szerb-makedon hatáson kívül a XVII. századtól kezdve az orosz hatás is támogathatta. Sőt bizonyos fokig az egyházi szláv ejtés is tekintetbe vehető, amelyben a szerb és orosz ejtés hatására az *vojg-* volt elterjedve.

Az *vojg-* alakra legnagyobb részt olyan írásos forrásokból vannak adatok, amelyekre nézve szerb-makedon és orosz hatás fokozottabban jön tekintetbe. Így **1340** (?): loc. pl. m. *vojgrōxъ* (ZLATARSKI 409; a szerb akadémia egy kéziratából); **XV. század:** *vojgru* három ízben Szent Naum első (legrégebb) legendájában (Mak. st. 307. 5, 7, 8); rendszeresen *vojgr-* (sic! vö. alább) fordul elő a havasalföldi szláv oklevelekben a **XIV. század végétől** kezdve Hav. passim). — Az *vojg-*, amely eleinte csak az értelmiség körében volt használatos, utóbb a népi szóhasználatban is elterjedt. Erre mutat, hogy több adat van rá történeti tárgyú folklorisztikus szövegekben (Izv. VI, 448).

Az *vojg-* származéka az *vojgъ* forma, amely az *-inъ* képzőnek az alap szóhoz való hozzávételével emeli ki, hogy a szó hímnemű személyt jelent.

⁷ Megjegyzendő, hogy a szláv szótörténetben korábban ismeretlen *vojgr-* alakot felvette már MORAVCSIK i. m. 195, azonban az előfordulás helyének feltüntetése nélkül. MORAVCSIK akadémikus volt szíves közölni velem, hogy *vojgr* alakok szerepelnek a Симеона Мераѡпаца и Логоѡета описаніе мѡпа стб. cím alatt SREZNEVSKIJ által Szent-péterváron 1905-ben kiadott XV. századi szláv nyelvű krónikában (vö. MORAVCSIK i. m. I, 141 és 198) a 116_{31, 39}, 117₄, a *vojgry* alakok pedig a 144₂₂, 149₁₉, 151₂₃, 183₁₅ sorokban.

E szóból alakult a magyar történelemben ismert *Ugrin* név (később *Ugron*, vö. Szily Emlékkönyv, 43), valamint a jellegzetesen bolgár típusú *Угринов* családnév, amely mindmáig el van terjedve Bulgáriában (vö. Tel. 299). Az *Угрин* családnévre van adat a XVIII. század hetvenes–kilencvenes éveiből a Treskaveczi Kódexben (A. M. SZELISCSEV, МАКЕДОНСКИЕ КОДИКИ XVI—XVIII ВЕКОВ. Szófia 1933, 164). Ez a bejegyzés azonban nem bolgár, hanem makedon szóhasználat alapján keletkezett; a makedonban pedig az *yɣp-* szó lehet autochton (lásd feljebb), de lehet szerb átvétel is.

Külön kérdés az ún. „másodlagos” jer reflexe az **ogbr-* szó bolgár nyelv-történeti adataiban olyan esetekben, amikor a jerhang erős helyzetbe került. E jer reflexeinek szempontjából adataink három részre oszthatók:

A) Az erős jer helyén *ɣ* reflex van, így **1431**: gen. sg. f. adj. *ugrōskoje* (Hav. 33.1); **1451—52**: gen. sg. f. adj. *ɣɣpckou* (Hav. 86.6); **1480**: n. pl. ntr. *ɣɣpcka* (Hav. 163.11); **1497**: a. pl. adj. *ɣɣpcku* (SbNU. IX, 347.28); **1505**: gen. pl. adj. *ɣɣpckux* (SbNU IX, 354.24) stb. Az ósszláv erős jer a fenti adatokban a jellegzetes bolgár reflexszel, *ɣ* hanggal van képviselve. Egyéb-iránt a fenti adatok írott nyelvi kontaminációs szóalakulatok, amelyeknek első szótagjában idegen vokalizmus van (az *yɣp-* hatására), a második szótagjában pedig autochton hazai (bolgár) vokalizmus (a *ɣɣp-* hatására).

B) Az erős jer helyén *o* reflex van. Ilyen alakok XVII. századi moldvai oklevelekben jelentkeznek, így pl. **1640**: gen. pl. adj. *ɣopckux* (SbNU IX, 388.26); **1650**: gen. pl. adj. *ɣopckux* (SbNU IX, 390.18). Nem kétséges, hogy ezek az alakok ukrán-orosz hatásra kerültek a moldvai szláv oklevelek íróinak nyelvébe. Egyéb népnévi formák mellett gyakran előfordul az *ɣopcku* melléknévi (és egyszer az *yɣop* főnévi) forma Spiridonnak a XVIII. század végén keletkezett történeti munkájában (78.1, 78.3, 78.8, 78.10, 78.14, 91.30, 91.33, 92.1, 92.2, 92.9). Az előfordulások helyeinek felsorolásából látható, hogy Spiridon az *yɣp-* szót a magyarok jelölésére csak bizonyos szöveg-összefüggéseken belül használja (a 78. oldalon a tatárjárással, a 91—2. oldalon pedig a Zsigmond uralkodásával kapcsolatos események leírásában). E részeknek orosz nyelvű írásos forrásai vannak, s Spiridon másolás, ill. fordítás közben gépiesen átvette bolgár szövegébe a magyarok régi orosz nevét (*yɣpu*).

C) Az erős jer helyén *a* reflex van, így pld. **1640**: gen. pl. adj. *ɣapckux* (SbNU. IX, 388. 29); **1647**: gen. pl. adj. *ɣapckux* (SbNU. IX, 389.32). Mindkét adat moldvai szláv oklevélben fordul elő, vagyis olyan nyelvemlékben, amely nem tartható lényegében bolgárnak. A fenti adatok hangalak tekintetében azonosak az **ogbr-* szerb megfelelőjével (*yɣap*, *yɣapcku*). Kérdés azonban, hogy ezek az alakok valóban szerb hatás nyomai-e a moldvai szláv oklevelekben. Lehet ugyanis, hogy létrejöttükben a bolgár *yɣap* 'Brachacker' szó analógiás hatásának volt szerepe. Egyébként az *yɣap-* forma elterjedésére a bolgár nyelvtörténeti forrásokból és a nyelvjárásokból nincsenek adataink. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e szó a múltban esetenként és helyenként ne lett volna használatos a magyarok jelölésére a szerbekkel a török uralom alatt e gy gazdasági és politikai keretben élő bolgárok között.

Sajátságos alak a bolgárban az *yɣpen* alak, amelyre csak nyelvjárási adatok vannak (*yɣpenka* *moма*, *yɣpencki* *юнаци*, *yɣpencka* *земя*, *yɣpenци*: Izv. VI, 448, ГЕРОВ). Alapalagnak felvenni itt csak egy **ogbrъnъ* alakot lehet, amely egy bolgár **ɣɣpъn* ill. (szerb-orosz vokalizmussal az első szótagban) **yɣpъn* alakon keresztül fejlődött *yɣpen* alakká. Érdekes, hogy az

уґрен és уґрин származék további képzésnek szolgál alapjául (уґренски, уґрински, уґриница), ami a szláv nyelvekben régebben szokatlan volt (vö. régi lengyel *wegrzyn*, de *węgierska*, orosz *русин* de *русский*; a *русинский* újabb fejlemény). Különös az уґримен, уґримна, уґримно melléknévi forma is, amelyet PANČEV közöl önálló címszóként a szótárában.

Az уґрин, уґри stb. ma erős archaizmus a bolgár nyelvben. A modern bolgár irodalmi nyelv megjelenőben levő szótárában (RSKE.) mindössze két adat van rá: Vazov egy költeményéből és Zagorčinov egy prózai elbeszéléséből. Mindkét esetben tudatos archaizálásról van szó. Jellemző azonban, hogy GEROV szótárában (megj. 1895–1904) és PANČEV kiegészítésében (megj. 1908.) 'magyar' jelentésben egyedül az уґрин van felvéve külön címszóként (az уґгарец és a маджарин c s a k értelmezésekben szerepelnek). Ez arra mutat, hogy a múlt század második felében a bolgárok irodalmi nyelvükben még az уґр- alakot tartották a magyarok quasi hivatalos nevének.

3. вугр-

Erre az alakra egyetlen adatunk van a bizánci Konstantinos Manasses krónikája középbolgár fordításának egy XVI. századi másolatából: acc. pl. m. *вугры* (Mak. st. 622.5). Ugyanabban a szövegösszefüggésben azonban az *оугры* alak is szerepel. A fenti adatban nyilván a régi bolgár *вугр*- és a szerb *угр*- keveredéséről van szó. Az élő szóhasználatban a *вугр*- forma bizonyosan nem volt elterjedve.

4. маджар-

Ez a név oszmán-török közvetítéssel került a bolgárba, miként azt a -gy- helyén álló -dž- kétségtelenül bizonyítja (vö. BERNEKER, EtWb. II, 2). A szó tehát a bolgárban nem lehet korábbi a XIV. század végénél (ekkor igázták le a törökök Bulgáriát). A XV. században minden bizonnyal már a népi szóhasználat is ismerte. Erre vall a bolgár népmondákban megőrződött *Филип Маджарин* név, amely a XV. század első negyedének vége előtt élt történelmi személyt jelöl (Scolari Fülöp vagy magyar nevén Ozorai Pipó, vö. BÖDEY: *Revue d'histoire comparée* XXV. [1947], 65), valamint a folklorisztikus jellegű népnyelvi szövegekben való számos előfordulása népnévi jelentésben (Izv. VI, 344, a jelentésátvitellel keletkezett nem népnévi jelentésekről l. alább).

Szótörténeti szempontból fontosak azok az adatok, amelyeket Paisios bolgárszláv történetében, ill. e munka későbbi másolataiban találunk a маджар- szóra. Paisios, aki a XVIII. század hatvanas éveinek elején az orosz szerkesztésű egyházi szláv írásnormát használta, munkájában bolgár történelmi eseményekkel kapcsolatban gyakran említi a magyarokat. Elnevezésükre következetesen a маджар- szót használja: harminc egynéhány előfordulásból mindössze két esetben van nála más szó (lásd alább a венгер- és уґгар- szó alatt). A -dž- hangot a szóban következetesen ѱ jellel írja (маѱари, маѱарски stb.). Figyelemre méltó a nom. pl. m. маѱари alak (12.8), továbbá az a körülmény, hogy szavunk egyes számban mindig -инз képző nélküli formában szerepel. Paisios munkájának későbbi másolatai (Sophronios 1765-ből és 1781-ből, Spiridon 1792/1819-ből) is túlnyomórészt a маджар szót használják (Spiridon munkájának csak azon részeiben használ egyébké elnevezéseket, amelyeket nem Paisios, hanem orosz és szerb nyelvű írásos források alapján

állított össze). Nincs okunk feltételezni, hogy a *маджар*- szó következetes jelentkezése Paisiosnál ne az egykorú bolgár népi szóhasználatnak volna a tükröződése.

A *маджар*-szónak és egyes származékainak sajátos jelentései is vannak a bolgárban. Így *маджарка* 'arany osztrák(!) pénzérme' (GEROV, DUVERNOIS), *маджарче* 'ezüst pénzérme' (GEROV, DUVERNOIS), *маджаркиня* 'a *бардачка слива* (*Prunus domesticus*) néven ismert növény és termése' (PANČEV; az utóbbit adat Ruse vidékéről), *маджар* 'ajtózárr, ill. kulcs' (az utóbbi adat saját feljegyzésem a Plovdiv melletti Belozem községből; eddig még nincs szótározva). Szavunk több helynévi alakulatban is megvan Bulgáriában: *Маджаре* nevű községek találhatók Samokov, Kumanovo és Karlovo vidékén; Burgas vidékén van *Маджармене* nevű hegy stb. (MIKOV 103). Ma már nem lehet eldönteni, hogy a fenti földrajzi nevek eredetileg bolgár vagy pedig török nyelvi elnevezés alapján keletkeztek. Megjegyezzük még, hogy a *маджар*-szóból alakult *Маджаров*, *Маджар* családnév nem ritka Bulgáriában (Tel. 167).

A fentiek alapján nem lehet kétséges, hogy a bolgár népi szóhasználatban a XV–XIX. század között a magyarok elnevezésére a *маджар*- volt használatos. A bolgár névhasználat e tekintetben az egykorú török, makedon és részben szerb névhasználattal volt azonos. A *маджар*-szót címszóként vette fel szótárában DUVERNOIS, aki szavunkat idegen szónak jelölte a bolgárban (DUVERNOIS a bolgár nyelvjárásokat kevésbé vette figyelembe szótára összeállításánál). Feltűnő azonban az a körülmény, amelyre fentebb már rámutattunk, hogy GEROV és PANČEV e szót népnévi jelentésben nem vették fel címszóként szótárjukba, jóllehet munkájuk összeállításánál a nyelvjárásokra igen nagy mértékben tekintettel voltak.

A *маджар*- általános népnyelvi elterjedésére mutat az is, hogy a bánáti bolgárok, akik a XVIII. század második negyedében települtek át Bulgáriából mai lakóhelyükre, a többféle idegennyelvi (magyar, román, horvát) hatás ellenére is megőrizték a jellegzetes *маджар*- alakot (vö. a SbNU. XVI–XVII, 401 kk. lapokon levő bánáti könyvcímeket). A csergedi szövegekben nincsen bolgár nyelvű adat a magyarok elnevezésére; mivel azonban a csergedi bolgárok a XIII. század hatvanas éveiben települtek át Észak-Bulgáriából Erdélybe (vö. erre a Studia Slavica II. évfolyamában megjelenő „A csergedi szövegek értékeléséhez” c. tanulmányomat), bizonyos, hogy nyelvükben a *маджар*-elnevezés nem volt meg.

A szó jelentéstörténetével kapcsolatban megjegyzendő még, hogy a *маджар*-névvel a bolgárok a múltban nemcsak magyar anyanyelvű személyeket, hanem pl. horvátokat, sőt egy nézet (MIKOV 103) szerint boszniai és dalmáciai illetőségűeket is jelöltek. Ez természetes abban a korban, amikor a nemzetiség elsődleges meghatározó jegye nem az anyanyelv, hanem az államterületi hovatartozás volt.

Megjegyzendő még, hogy ma a bolgár nyelvjárásokban van *маджур* alakú főnév 'menekült' jelentésben (főleg a Görögországból és Törökországból az utóbbi évtizedek során kiülőzött és Bulgáriában megtelepedett bolgárokat nevezik így); e szó egyik származékát a *маджарлък*-öt 'menekülés, die Flucht, das Fliehen' jelentésben jegyeztem fel Kelet-Makedóniában több helyen. Ez a szó azonban nem függ össze a *маджар*-népnévvvel, ahogy arra az alapszók hangalakjának hasonlósága alapján gondolhatnánk; mert a *маджур*, *маджарлък* az arab eredetű oszmán-török *muhájir* 'der sein Vater-

land verlässt (um sich Verfolgungen zu entziehen), Flüchtling, Auswanderer' (ZENKER 896) szóból alakult.

5. унгр-

Ez a szó a görög *οὔγγροι* szóval függ össze. Kétségtelen adatok vannak rá a havasalföldi vajdák szláv okleveleiben. Ezekben az oklevelekben az intituláció a következőképpen hangzott: *Аз... великий воєвода и господаринь въсеи зєми оуєгровлахїицкєи* (vö. pld. II. Dan. oklevelét 1422-ből, Hav. 15, vö. még uo. XXXVIII.). E formális részben az *унгр-* már a XV. század elejétől rendszeresen *оуєггр-*, *єєггр-* alakban szerepel (az adatok felsorolását itt mellőzzük, mivel azok könnyen ellenőrizhetők BOGDAN kiadványában [Hav.] vagy a SbNU. IX. és XIII. kötetében). Azt, hogy az *оуєггр-*, *єєггр-* alakok *унгр-*-nak olvasandók, kétségtelenül bizonyítja az **1503**: gen. sg. f. adj. (!) *внєгровлахїицкєе* (SbNU. IX, 352.21) és **1654**: gen. sg. f. adj. (!) *оунєгровлахїицкєе* (sic) (SbNU. XIV, 397.25) adat. Nyilvánvaló tehát, hogy az *оуєггр-*, *єєггр-*-féle írásképekben az *унгр-* alaknak a görög helyesírás szerint való jelöléséről van szó. Ezek a feljegyzések azonban román anyanyelvű szláv irnokoktól származnak; ezért csak nagy fenntartással szabad bennük bolgár nyelvhasználat nyomát látnunk.

Az *унгр-* alakra kétségtelen adatok vannak Spiridonnál, azonban megint csak egy-egy szövegösszefüggésen belül, így dat. pl. *унгрємь* (19.15), nom.-acc. pl. *унгры* (20.17, 20.21, 49.22, 49.23 [kétszer], 49.30, 95.4), gen.-acc. pl. *унгровь* (20.28, 20.30). Spiridonnak itt talán görög vagy a román vajdaságokban keletkezett szláv forrásai voltak. Arra nincsenek adataink, hogy az *унгр-* alak a bolgár nyelvjárásokban általánosan el lett volna terjedve. Lehetséges azonban, hogy a görög nyelvhatár közelében, mindenekelőtt a görögországi bolgárok nyelvében a magyarok jelölésére ez a név is használatos volt, vagy talán még ma is használatos.

6. унгур-

Ez a szó a román *ungur* átvétele;⁸ csak a román nyelvterülettel érintkező bolgár nyelvjárásokból mutatható ki. Bulgáriai utazásomon tett vizsgálódásaim szerint e szó még ma is használatos az északkelet-bolgár nyelvjárásokban, mindenekelőtt Dél-Dobrudzsában, de az attól délre eső területeken is helyenként. (1955. februárjában a Várna melletti Beloslav községben jegyeztem fel *унгур*, *унгурєу*, *унгури* alakokat.) A legrégebb adatokat az *унгур* szóra bolgár forrásokból Spiridonnál találjuk: nom. pl. m. adj. *унгурєтїи*, nom.-acc. pl. *унгры* (mindkét adat 19.20), gen. sg. m. adj. *унгурєкаго* (69.12), gen.-acc. pl. *унгуров* (104.29), instr. sg. m. adj. *унгурєкым* (104.34). Ezek a szavak Spiridon munkájába vagy az északkelet-bolgár népi szóhasználatból, vagy román írásos forrásokból kerülhettek.

⁸ A román forrásokban *Unguraș* helynévre Moldvában van az első adat 1468-ból, az *ungur* 'magyar' közszóra pedig Havasalföldön 1613-ból. DAMIAN P. BOGDAN, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*. Bukarest 1946, 211 és 115. — A román *ungur* vagy a szláv **ogǫr-*, vagy a görög *οὔγγρο-* szóból keletkezett. Mivel nom. sg. **ogǫrǫ* alak az átvétel alapjául nem vehető fel (ahol van ilyen alak, ott utóbb keletkezett a többeshez, pl. cseh *úher*, szlovák *uhor*, lengyel *węgiel*, szerb-horvát *уаг* stb.), fel kell tenni, hogy a román nom. sg. *ungur* második szótagja román nyelvi fejlemény; az *u* ide úgy kerülhetett, mint a németben az *a* a *gr* hangkapcsolat közé, vö. 10. jegyzet.

Sumenben, ahol a Kossuth-emigráció 1849-ben megtelepedett, s ahol emiatt a negyvennyolcas szabadságharc sokat emlegetett esemény volt, a szabadságharcot a bolgárok *унгурска буна*, az emigráns magyarokat pedig *унгурите* néven nevezték. Ezek az elnevezések a XIX. század végén és a XX. század elején még használatosak voltak.⁹ Sumen közvetlen közelében azt a fürdésre alkalmas helyet, ahol az emigráns magyarok fürdeni szoktak (kis vízesés-féle egy pataknál), egész a legutóbbi időkig *унгурите*, *унгуру* néven ismerték (Миков 104, a közlést magam a helyszínen ellenőriztem 1955. februárjában). Valószínűleg Északkelet-Bulgáriában keletkezett az *Унгуров* családnév, amely eredetileg minden bizonnyal magyar eredetű családokat jelölt.

7. унгор-

Erre az alakra csak írott nyelvi adatok vannak. Az első előfordulások Spiridonnál: instr. sg. m. adj. *унгорскымъ* (52.14), instr. sg. m. *унгором* (78.2), loc. sg. f. adj. *унгорскою* (94.8), gen.-acc. pl. m. *унгуров* (94.9), loc. sg. f. adj. *унгорскою* (94.11). A szó egyik származéka, az *унгуройка* 'magyar lány, asszony' jelentésben szerepel DUVERNOIS szótárában (a román eredetű *-ойка* képzőre vö. bolgár *девојка* ~ ósszláv *děva*). A címszót követő egyetlen idézet itt egy 1875-ben Bukarestben megjelent bolgár nyelvű kiadványból való. Az *унгор* alakot másnak, mint a román *ungur* ill. görög *ογγυροι* és a régi orosz *уор* kontaminációjának felfogni nem tudjuk. Ennek az alaknak az élőnyelvi elterjedésére semmi adat nincsen.

8. венгер-

A szó először Paisiosnál jelentkezik a következő adatban: *краль венгарски или мацарски* (54.27). A *венгарски* második szótagjában az *a* vagy tévesztés, vagy az *уар*, ill. az *унгар* hatása. Spiridonnál a szó olyan szövegrészben jelentkezik, amelynek forrása Barnnius Scarga történeti művének orosz nyelvű fordítása: *идѣе нынѣ венгѣрскаѣ землѣ* (3.27) és instr. pl. m. *венграмы* (4.10). A szót következetesen használta MARTIN DRINOV bolgár nyelvű történeti és filológiai munkáiban a múlt század második felében (pld. I, 17, 21, 22, 78; II, 148, 306 stb.).

A fenti adatok orosz nyelvű forrasszövegek, ill. a szerzők aktív orosz nyelvismere alapján kerültek bolgár nyelvű szövegekbe. A szó következtetésebbben csak DRINOV-nál szerepel, aki hosszú évtizedekig élt Oroszországban, s munkáinak jelentős részét is orosz nyelven írta. A szó bolgár élőnyelvi elterjedésének nincs nyoma. A *венгер-* szó a lengyelből került valószínűleg a XVI–XVII. században az oroszba és ott kiszorította az eredeti orosz fonetizmusú *уар-* alakot. Az *уар-* (*угорський*, *Угорщина*) megvan viszont napjainkig az ukránban.

9. унгар-

E szót alighanem ismerte már Paisios is; erre a n. sg. m. adj. *унгарски* adatból (54.23) következtettünk, amelynek első betűje nyilván tévesztés az *y* helyett (vö. az imént mondottakat a *венгарски* szóról). Egészen kétség-

⁹ Vö. P. МИТАЈЕВ, Известия на Института за българска история 1—2, Szófia 1951, 321.

telen adatok vannak az *унгар-* szóra Sophronios 1781-ben készített Paisios-másolatában: nom. sg. m. adj. *црль оунгарскій* és *цррь оунгарскій* (mindkét adat a 185. oldalon, ahol egybe vannak vetve az 1765-i másolat és a Paisios eredeti kéziratának megfelelő helyei). A szó feltűnik Spiridonnál is: gen. sg. m. adj. *оунгарскаго* (!) (3.9). Az *унгар-* a múlt század második felében származékaival (*унгарецъ, унгарка, унгарски, Унгария*) általánosan elterjedt a bolgár köznyelvben (használatának elterjedéséről részletesebben alább).

A bolgár *унгар-* szót általában a német *Ungar* átvételének tartják.¹⁰ Németből való átvételnek tünteti fel szavunkat MLADENOV bolgár etimológiai szótára is (Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ. Szófia 1941). Valóban lehetséges, hogy a múlt század második felében a német *Ungar* szónak volt szerepe abban, hogy a bolgárban az *унгар-* kezdett terjedni a magyarok jelölésére. A bolgár felszabadulás (1878.) után a diplomácia és a sajtó terén voltak ui. bizonyos közvetlen kapcsolatok Bulgária és Ausztria-Magyarország, ill. Németország között. Az *Österreich-Ungarn, ungarisch, Ungar* stb. német nyelvi szóhasználat alapján megjelenhetett az *унгар-* a bolgár diplomáciai és sajtónyelvben, amely a szó általános bolgár nyelvi terjedésének a góca. Bizonyos azonban, hogy a Paisiosnál, Sophroniosnál és Spiridonnál szereplő *унгар-* adatok közvetlenül a németből való bolgár szónak a reflexei nem lehetnek.

A XVIII. századi adatok által képviselt bolgár *унгар-* németből való eredeztetése ellen szól mindenekelőtt az a körülmény, hogy német nyelvi hatás a bolgárra értelmiségi szinten ebben a korszakban még nem tehető fel. Tekintetbe lehetne venni ugyan a földrajzilag közelebb levő erdélyi századok nyelvi hatását. Az erdélyi században azonban *anger, ängersch* hangalakban élt a német szó (GRIMM), ezek pedig nem lehetnek forrásai a bolgár *унгар-* szónak. Nem lehetnek a XVIII. századi adatok német eredetűek azért sem, mert az újfelnémetben még jórészt a XIX. században is az *Ungern, ungerische, ungrische* stb. alakok voltak használatosak (a mai irodalmi *Ungar* stb. szavakban az *-a-* vokalizmus a hagyományos latin *Ungarus, Hungaria* alakok hatása, vö. GRIMM).

Ezek után a XVIII. századi adatok által képviselt bolgár *унгар-* alak eredetére nézve két feltevés kockáztatható meg. Az egyik, hogy az *унгар-* és az *угар-* kontaminációja. E feltevést támogatja, hogy hasonló, írott nyelvi kontamináció útján létrejött alakoknak egész sora van meg a régi bolgár emlékekben. A másik feltevés, hogy ez az alak a görög *ογγάροι*,

¹⁰ Az *ungar* alak kialakulását a németben, ill. a német nyelvterületi latinságban tisztázta DARKÓ i. m. 11, utána vö. HÓMAN, i. m. 138, és MELICH: MŊy. VIII, 192, valamint Archiv. f. slav. Phil. XXVIII, 249 és PAIS, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele 6—7. E szerint a szó a jerkiesés utáni szláv *ogr-* alakból keletkezett a németben. A szó általában a pluralisi *ungrī* alakban szerepel a német nyelvtörténet legrégebb latin nyelvű forrásaiban. A latin *ungrī* többes számhoz képeztek egy *n é m e t ungr* egyes számú alakot. A németben azonban a szövegén zárhang liquida hangkapcsolat, ill. szótagalkotó liquida nem állhatott, s ezért az ófelnémetben *a* hang iktatódt be zárhang és a liquida, esetünkben a *g* és *r* hang közé (vö. BRUGMANN, Grundriss... I, 223). Az így keletkezett német *ungar* alak terjedt el Európa szerte a latinban, természetesen a latinositott *ungarus* majd *hungarus* alakban. A német élőnyelvben később *unger* alakot vett fel a szó (GRIMM); az *ungarus*, ill. *hungarus* szót viszont mindmáig fenntartotta a latin. Vö. NÉMETH GYULA, i. m. 181, és MORAVCSIK, i. m. II, 195, ahol fel van sorolva a szó európai történetére vonatkozó irodalom.

οὔγγαροι stb.-féle alakokból keletkezett.¹¹ A görögben ez a forma a latin *Ungarus*, *Hungaria* stb. hatására terjedt.

*

Mint láttuk a magyarok elnevezésére alkalmazott fenti szavak közül a bolgár élő nyelvhasználatban csak a *εεεε*-, az *γγεε*-, a *μαδμαε*- és az *υγγεε*-szónak volt széleskörű elterjedése. A többi alak tájszó, írott nyelvi kontamináció, amely csak a „tudós szóhasználatban” volt meg. E szavak azonban így is érdekes tanújelei a bolgár szellemi életet a török rabság alatt keresztező művelődési és nyelvi hatásoknak.

Kérdés, hogy a török elnyomás alól felszabadult Bulgáriában a hivatalos névhasználat miért nem a nép között elterjedt *μαδμαε*-szót választotta a magyarok nevének. Talán azért, mert e használat kialakítói tudatában voltak, hogy a *μαδμαε*- az e l n y o m ó törökök nyelvéből került a bolgárba, s mert a magyarok elnevezésére a *magyar* szó ebben az időben egyetlen európai nyelvben sem volt általánosan használatos. Bizonyos, hogy támogatta az *υγγεε*-terjedését a német *Ungar*,¹² s talán az a körülmény, hogy az *υγγεε*-szóhangulat szempontjából kevésbé látszott hétköznapiinak, mint a *μαδμαε*-.

Némi szerephez jutott a *μαδμαε*- a múlt század utolsó évtizedeitől a bolgár nyelvű filológiai irodalomban (használta ritkán DRINOV, majd JIREČEK hatására következetesebben MILETIČ, CONEV, MLADENOV stb.). E szóhasználat nyilván a német filológiai irodalom hatása, amely megkülönböztet *Ungar* és *Madjar*, *Magyar* szavakat. Egy időben történettudományi munkákban is feltűnik a *μαδμαε*- (vö. pld. PAULER GYULA „V. István bolgár hadjáratai” c. tanulmányának fordítását: SbNU. VII. [1892.], 428–37). Később azonban a történeti szakirodalomban az *υγγεε*, *Унгария* lett általánosan használatos. A filológiai és a régebbi történeti szakirodalomban gyakran tűnik fel együtt az *υγγεε*- és *μαδμαε*- a magyarok jelölésére; feltűnő azonban, hogy a *μαδμαε*-országnev jelentésű származékát, a *Μαδμαεεεεε* alakot nem használják, helyette mindig az *Унгария* szó áll. N. G. és I. G. DANČOV 1936-ban Szófiában megjelent *Българска енциклопедия* c. közkeletű kis lexikonjában pl. *μαδμαε* или *υγγεε* címszó mellett csak *Унгария* címszó van.

A *Μαδμαεεεεε* szót használta Hriszto Botev (*Австро-Μαδμαεεεεε*; Съчинения III. Szófia 1950, 95), aki egyébként szatirikus cikkeiben szójáték céljaira is felhasználta szavunkat (*австро-μαεεεεε* uo. 101; *μαεεεεε* = számár). A modern bolgár irodalmi nyelv most készülő szótárában (RSKE.) a *μαδμαε*-szóra és származékaira az *υγγεε*-hoz képest igen kevés adat van; a *Μαδμαεεεεε* származékra pedig egyáltalán nincs adat.¹³ Az utóbbi évtizedek során a

¹¹ Az *οὔγγαροι* alakra a görög forrásokban már a XV. századtól kezdve vannak adatok. MORAVCSIK i. m. II, 195.

¹² Feltűnő, hogy ebben az esetben német és nem orosz nyelvi mintához folyamodtak a bolgárok.

¹³ A *Μαδμαεεεεε* származék az irodalmi nyelvben nincs elterjedve és általában a szótárakban sem szerepel; a népi szóhasználatban azonban úgy látszik megvolt régebben, ugyanúgy mint a *Влашко* 'Oláhország' jelentésben. A *Μαδμαεεεεε* származékot a Szófia melletti Cerovo községben jegyeztem fel egy idős adatközlőmnek a török időkkel kapcsolatos elbeszéléseiből: *утишела на горбет* [= печалба] у *Μαδμαεεεεε* [elment üzletelni Magyarországra].

маджар-szót az *унгар*-szóval szemben propagálta P. МИЈАТЕВ, a budapesti egyetem volt hallgatója és előadója, aki napilapokban is írt cikkeket a *маджар*-köznyelvi terjesztése mellett.¹⁴ Fellépésére a Szófiában kiadás alatt levő magyar-bolgár szótár is *Маджарско—български речник* címen jelenik meg, ami meglehetősen ellentmondásban van mind a hivatalos, mind a köznyelvi névhasználattal. Az *унгар*-terjedése a mai Bulgáriában természetes következménye az egységes nemzeti irodalmi nyelv nagyarányú térfoglalásának, amelyben az *унгар*-szó lett a magyarok hivatalos nevévé. Bulgáriai nyelvjárásgyűjtő úton tett megfigyeléseim szerint az *унгар*-és származékai ma már a nyelvjárásokban is szinte teljesen kiszorították a *маджар*-szót. Ez utóbbi nevet nemcsak a fiatalabb évfjártatú nemzedékek, hanem sok helyen az idősebbek sem ismerték. A Szófiában 1955-ben megjelent egykötetes bolgár értelmező szótár (АНДРЕЈЉИН—ГЕОРГИЕВ stb., Български тълковен речник) sem közli a *маджар*-szó népnévi jelentését; ez azért figyelemre méltó, mert normatív rendeltetésű szótárról van szó, amely azonban a népnyelvi szóhasználatra is messzemenően tekintettel van.

A FORRÁSOK ÉS RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- DUVERNOIS A. Дювернуа, Словарь болгарского языка. Moszkva 1889.
 DRINOV Съчинения на М. С. Дринова. I—III. kötet. Szófia 1909—15. Kiadta V. N. ZLATARSKI.
 GEROV Н. Геровъ, Рѣчникъ на българский языкъ. I—V. Plovdiv 1895—1904.
 GRIMM JACOB GRIMM—WILHELM GRIMM, Deutsches Wörterbuch. A tanulmányban szereplő adatok mind az Elfter Band. III. Abteilung 611—2. hasábjáról valók.
 HAV. I. BOGDAN, Documente privitoare la relațiile țării românești cu Braşovul și cu țara ungiurească în sec. XV și XVI. I. kötet. Bukarest 1905.
 Izv. Извѣстия на семинара по славянска филология при университета въ София. Ёвкőnyvszerő kiadványsorozat 1905-től.
 Mak. st. Български старини изъ Македония. Második kiadás. Szófia 1931. Összeállította: J. IVANOV.
 Manasses I. BOGDAN, Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară făcută pe la 1350. Bukarest 1922.
 MIKOV В. Миковъ, Происходъ и значение на имената на нашитѣ градове, села, Рѣки, планини и мѣста. Szófia 1943.
 PAISIOS История славяноболгарская собрана и нареждена Паисиемъ иеромонахомъ в' лѣто 1762. Kiadta J. IVANOV. Szófia 1914.
 PANČEV Т. Панчевъ, Допълнение на българския рѣчникъ отъ Н. Геровъ. Plovdiv 1908.
 RSKE. Речник на съвременния български книжовен език. Szófia 1954 (Főszerkesztő St. ROMANSKI). Eddig a *кляя* szóig jelent meg. A tanulmányban szereplő adatok a szótárnak a szófiai Bolgár Nyelv Intézetében levő cédulanyagából valók.
 SбNU. Сборникъ за нар. умотворения. Ёвкőnyvszerő kiadványsorozat Szófiában 1889-től.
 Sophronios Новъ Софрониевъ преписъ на Паисиевата история отъ 1781 год. съпоставленъ съ преписа отъ 1865 (!) год. Szófia 1938. St. ROMANSKI kiadása.
 Spiridon История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ сочинися и списая въ лѣто 1792 Спиридономъ иеромонахомъ. Szófia 1900. V. N. ZLATARSKI kiadása (nem betűhív kiadás 1819-ben készült másolatból, vö. LIII. oldal).
 Tel. Телефонни абонати. Szófia 1952. (A telefonelőfizetők névsorának hivatalos kiadása.)
 ZLATARSKI В. Н. Златарски, История на българската държава прѣз срѣднитѣ вѣкове. I. kötet 1. rész. Szófia 1918.

DÉCSY GYULA

¹⁴ За маджарски езикъ а „Дневникъ” című lap 1942. febr. 22-i számában és Унгарски или маджарски а „Днесъ” című lap 1942. július 24-i számában.

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Г. Д. Санжеев: Сравнительная грамматика монгольских языков

(A mongol nyelvek összehasonlító nyelvtana). Изд. Ак. Наук СССР. Т. I (Москва 1953), 240 l.

A szerző nagy és nem könnyű feladat elvégzését vállalta magára, amikor a mongol nyelvek összehasonlító nyelvtanának a megírására vállalkozott. A nehézségekkel ő maga is tisztában volt és azokat a következőkben jelölte meg:

1. Az összehasonlító-történeti módszer komoly hiányosságai.

2. A mongol nyelvek és nyelvjárások — köztük a régi írott nyelv is — nincsenek kellően kikutatva, egyesek közülük meg éppen teljességgel ismeretleneknek tekintendők.

Ezeket a nehézségeket, amelyekhez másokat is csatolhatnánk, eddig is jól ismerjük. A szerző érdeme annál nagyobb, mert nem torpant meg előttük és vállalta azt, amihez másnak nem volt bátorsága: az úttörés hálátlan, de mindennél jelentősebb munkájával járó, elkerülhetetlen tévedéseket is. Mélységesen igazságtalan volna éppen ezért az, aki elsősorban, vagy éppen kizárólag ilyen tévedéseket keresne e könyvben és azok alapján próbálná meghatározni a Сравнительная грамматика монгольских языков értékét, hiszen ez az első olyan mű, amely a mongol nyelvészet valamennyi lényeges kérdését ilyen széles perspektívában tárgyalja.

G. D. SZANZSEJEV könyve tartalmazza mindazokat a leglényegesebb eredményeket — közülük nem egy éppen az ő nevéhez fűződik —, amelyeket a korábbi mongolisztikai mutatók elértek. Mégis, súlyos tévedés volna azt hinni, hogy egyszerű összefoglalással van dolgunk. Nem beszélve arról, hogy a régebb óta ismert részleteredmények a nagy összefüggésbe beállítva egészen új értelmet nyertek, számos kérdés itt vetődik fel először határozott formában.

A szerző saját művét fogyatékoságainak tudatában szerényen „előzetes”-nek tekinti. A recenzens egyetért a szerzővel abban, hogy a könyvet ő is „előzetes”-nek tartja, de egészen más indokolással. Valamely tudomány történetében, így a mienkében is, az „előzetes” meghatározás csak a valóban nagy műveket illeti meg, azokat, amelyek a tudományos kutatásokat új eredményeikkel, gazdag szempontjaikkal olyan mértékben meggyorsítják, nyomukban annyi új eredmény születik meg, hogy — idő előtt elavulnak. Ebben az értelemben mi is „előzetesnek” tekintjük a Сравнительная грамматика монгольских языков most megjelent I. kötetét.

Az előttünk fekvő művel a mongol nyelvészeti kutatások egy szakasza — az első szintézisig tartó szakasz — lezárult. Még a legbővebbre szabott recenzió keretében is lehetetlen volna mindazoknak a kérdéseknek a taglalása, amelyekben — kutatásaink mai fokán — teljes mértékben egyetértünk a szerzővel. De azt hisszük, amúgy sem ez a feladatunk. Úgy véljük, a mongol nyelvészeti kutatásoknak ama új, soron következő feladataival kell foglalkoznunk, amelyeket SZANZSEJEV könyve vet fel.

Alább következő megjegyzéseink két csoportra oszlanak: egyrésztük elvi jellegű, másrésztük részletkérdéseket tesz szövé, hasonló esetek megvilágításának a szándékával.

Az első kérdés, amelyet felvetnénk, nem könnyű, de úgy gondoljuk, hiba volna kitérni előle: hogyan alkalmazzuk helyesen az összehasonlító-történeti módszert a mongol összehasonlító nyelvészetben? B. A. SZEREBRENNYIKOV széles anyagra támaszkodó tanulmányában¹ megszővegezett általános megállapításainak persze ezúttal is jó hasznát

¹Б. А. Серебренников, К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании: Изд. Ак. Наук СССР, IX (1950), 177—185.

vesszük; a magunk speciális belső problémáinak legnagyobb részét azonban a magunk mongol anyaga alapján, magunknak kell megoldanunk.

A helyes módszer alkalmazásának legnagyobb akadályai kétségtelenül az altaisztikában mutatkoznak meg. Az összehasonlító-történeti módszer az indoeurópai nyelvek összetartozásának, rokonságának kutatása során alakult ki. Korábbi sikereinek kulcsa az volt, hogy a kutatótt nyelveknek igen széles hálózata állott rendelkezésre, és hogy e nyelvek közül igen soknak terjedelmes emlékei maradtak fenn régi, időszámításunk előtti korokból. Ezzel szemben az altaji nyelvek hálózata olyan szegényes, hogy hálózatnak is alig nevezhető: mindössze három ágból áll. Ennél semmivel sem kedvezőbb az egyes ágak nyelvelmékeinek a kérdése sem. A legrégebb fennmaradt összefüggő szövege-mlékek kora ugyanis a következő: török i. sz. VII—VIII. század, mongol XIII. sz., mandzsu-tunguz XVI—XVII. sz. Az egyes ágak szórványosan fennmaradt glosszái az előbbieknél valamivel régebbiek. A kutatások szempontjából azonban e glosszáknak döntő jelentőségük nincs, részben azért, mert aránylag igen kis számúak, részben pedig azért, mert a fennmaradt szövege-mlékekkel szemben nem mutatnak lényegesen korábbi nyelvallapotra.

Hasonló körülmények között vajon elérte volna-e az indoeurópai nyelvészet eddigi eredményeit? Aligha. Nagyon valószínű, hogy ilyen mostoha körülmények között maga az összehasonlító-történeti módszer sem alakulhatott volna ki. Ha pedig mégis igen, lényegesen messzebbre semmi esetre sem jutottak volna a segítségével az indoeurópai nyelvészetben, mint ahol mi ma az altaisztikában tartunk: az ún. altaji nyelvek rokonsága nagyon valószínű hipotézis, amelyet ez idő szerint mindnyájan elfogadunk, de mégis csak hipotézis, amely kielégítő módon tudományosan igazolva nincsen. Valóban, G. J. RAMSTEDT érdemes posthumus könyvének² megjelenése után is még mindig messze vagyunk attól, hogy az altaji nyelvek rokonsága az olyan kifogástalanul igazolt tudományos tételek közé legyen sorolható, mint pl. a finnugor nyelvek rokonsága, vagy ez utóbbi nyelvek összetartozása a számojéd nyelvekkel.

Ennek ellenére mégis ragaszkodunk kell az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásához a nyelvtudomány e területén, mert segítségével, kizárólag ennek segítségével oldhatók meg bizonyos alapvető problémák. Remélni lehet, hogy a ma fennálló objektív nehézségek tekintetében is valami enyhülés következik be előbb vagy utóbb. A ma élő altaji nyelvek kutatása terén — a még mindig meglévő komoly hiányosságok mellett — lényegesen kedvezőbb a helyzet ma, mint néhány évtizeddel azelőtt. Elegendő, ha most csak a szovjet kutatók által feltárt hatalmas mennyiségű élő nyelvi anyagra utalunk, ennek jelentősége egyes, korábban csaknem teljesen elhanyagolt területeken, mint például a mandzsu-tunguz nyelvek területén, különösen felbecsülhetetlen. Jelen-tősen előbbre jutottunk az egyes nyelvek igen elhanyagolt emlékeinek a feldolgozásában is; az ezen a téren ma is folyó pezsgő munka különösen gazdag eredményeket ígér. Ha pedig bizonyos nyelvtörténeti kutatások is eredménnyel járnak, akkor reményünk van arra, hogy belátható időn belül sikerül módosítanunk az egyes nyelvek legrégebb emlékeinek mai kronológiáját is. Pontosabban ez annyit jelentene, hogy a mandzsu-tunguz nyelvek legrégebb szöveg-emlékei a jelenlegi XVI—XVII. sz. helyett a XII. sz.-tól, a mongol nyelvek ugyanilyen emlékei pedig a XIII. sz. helyett a X. sz.-tól kezdve állnak majd a kutatás rendelkezésére. Konkrétan, a dzsürcsen (dzsürcsi) és a kitaj nyelvek megfajtatlan és feldolgozatlan emlékeiről van szó. Az összehasonlító nyelvészeti kutatások szempontjából nem annyira a mutatkozó kronológiai különbség a döntő, hanem sokkal inkább az, hogy az említett nyelvek a ma ismert legrégebb emlékek nyelvi állapotánál lényegesen régiebb állapotot mutatnak.

De bármennyire is jelentősek e kutatások, a leglényegesebb kérdésben, az altaji nyelvek rokonságának a bebizonyításában, ezektől döntő fordulatot aligha várhatunk. A döntő fordulatot csak az hozhatja meg, ha sikerül kiküszöbölnünk egy súlyos módszertani hibát, amelyről korábban nem igen esett szó.

Az altaisztikában ugyanis az összehasonlító-történeti módszernek az általánosan ismert nehézségeken kívül még egy igen súlyos nehézséggel kell számolnia.

Az egyes altaji nyelvek az alapnyelvből való kiválásuk után korántsem úgy folytatták további életüket, hogy egymással többé ne kerültek volna érintkezésbe. Ellenkezőleg, az ezeket a nyelveket beszélő törzsek és népek a legrégebb időtől fogva számos alkalommal kerültek egymással hosszantartó, intenzív érintkezésbe. Ezek az érintkezések természetesen nyomot hagytak az egyes nyelvek szókészletében és nyelv-

² G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre: MSFOu. 104. 2, Helsinki 1952.

tani szerkezetében; is. Az érintkezések egy részét nem szükséges hipotézisek útján kikövetkeztetnünk; írásos, legtöbbször kínai nyelvű források sokszor részletekbe menő alapossggal tájékoztatnak róluk. Kutatásaink mai állása szerint úgy látjuk, hogy első-sorban mélyreható és megismétlődő érintkezésekkel kell számolnunk egyes török és mongol törzsek, népek és nyelvek, másrészt bizonyos mongol és mandzsu-tunguz törzsek, népek és nyelvek között. A kérdés részletes taglalásába itt nem bocsátkozhatunk, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az újabban előtérbe került kitaj és dzsüresen (dzsüresi) nyelvnek e kapcsolatok felderítésében igen nagy a jelentősége.

Nem kétséges, hogy altaji összehasonlító nyelvészeti kutatásainkban csak arra a nyelvi anyagra támaszkodhatunk, amely az egyes nyelvekben az altaji alapnyelv közvetlen folytatásának tekinthető.

A mongol összehasonlító nyelvészet terén bizonyos vonatkozásban az előbbinél előnyösebb körülmények között alkalmazhatjuk az összehasonlító-történeti módszert.

Mindenekelőtt a mongol nyelvek összetartozásának az igazolására nincs szükség pragmatikus bizonyításra; alapszókészletének, grammatikai rendszerének azonossága a bizonyítás minimális szükségessége nélkül is evidens. Helyesen jellemzi a szerző a mongol nyelvek egymáshoz való viszonyát azzal a hasonlattal, hogy a mongolul beszélők, egyes kivételeket (pl. monguor, mongol) nem tekintve, éppúgy megértik egymást, mint ahogy az oroszok, fehér-oroszok és ukránok megértik egymás beszédét.

A mongol nyelvek hálózata is gazdagabb. A szerző hat csoportra osztja a ma élő mongol nyelveket: mogol (Afganisztánban), kukunori mongol (monguor, sera-jögur, sarajgol stb.), dahúr, ojrát, burját és a tulajdonképpeni mongol. A recensens korábban a mai mongol nyelvek egy részének feltáratlansága miatt nem kísérelte meg a mongol nyelvek osztályozását, helyette ideiglenesen az egyes nyelvek geográfiai rendben való felsorolásukra szorítkozott. A szerző szempontjai annyira világosak, érvei annyira meggyőzők, hogy felosztását minden további vita nélkül a magunkévé tehetjük, annál is inkább, mert az eddig nem kielégítően leírt, vagy teljesen ismeretlen mongol nyelvek és nyelvjárások feldolgozása, ill. feltárása az eddig megadott kereteket lényegesen nem módosíthatja.

Bár egyes mongol nyelvek kialakulásához számos eddig fel nem derített probléma fűződik, fejlődésüknek a dzszingiszidák birodalmának bomlása óta eltelt korszaka nem kapcsolatos olyan súlyos kérdésekkel, mint amilyenekről fentebb szóltunk.

Ami a következő feladatokat illeti, azok közül feltétlenül kiemelni a mai külön nyelvek, korábbi nyelvjárások története kutatásának a szükségességét. Kétségtelen, az ilyen kutatások nem kis akadályokba ütköznek. Szórványosan, rendszertelenül eddig is ismeretes volt e téren egy és más. Eddig is tudtuk, hogy pl. az ojrát helyesírás megőrzött — a diftongusok jelölésében — olyan régiességeket, amelyek a XVII. sz. első felének nyelvi állapotára utalnak; ezek vallomását a szerző — igen helyesen — jelen művében is felhasználja. Meg kellene tüzetesen vizsgálni, vajon valóban vannak-e olyan *sojombo* írással írott művek, melyek, ha szórványosan is, khalkha nyelvjárásai sajátosságokat mutatnak.³ Már VLAGYIMIROV rámutatott arra, hogy számos XVIII. sz.-i mongol írásos irodalmi műben belső-mongóliai nyelvjárásai sajátosságok fedezhetők fel. A történeti dialektológiai kutatásoknak perze még sok egyéb más eszköz is rendelkezésére áll. E kutatások eredményeit hiba volna lekicsinyelni azzal, hogy azoknál lényegesen tovább juthatunk az írott mongol vitathatatlanul régibb emlékeinek a segítségével.

A dialektikus, sőt dialektusok problémájával — nézetünk szerint — már a ma ismert legrégebb emlékekben is számolnunk kell, sőt teljes élességgel jelentkezik ez a probléma magának a mongol írásbeliségnek a bevezetése kapcsán is.

A mongol írásbeliség bevezetésére, valamint az azzal szervesen összefüggő régi írott nyelvre vonatkozó kutatások terén ma sem jutottunk lényegesen előbbre, mint amennyire VLAGYIMIROV úttörő kezdeményezései vezettek. Az eddigi eredmények egyetlen tételben összegezhetők, mint arra a szerző is nyomatékosan rámutat: a mongolok nemcsak az írást kapták készen, hanem magát az írásbeliséget is. Ennek az írásbeliségnek közvetlen forrását ez idő szerint nem ismerjük. A legfőbb nehézség abban van, hogy a régi írott nyelv olyan nyelvi, pontosabban nyelvjárásai sajátosságokat tartalmaz, amelyeket semmilyen ma élő mongol nyelv vagy nyelvjárás segítségével megmagyarázni nem lehet. (Itt fájdalmasan érezzük a történeti dialektológiai kutatások hiányát.) E nyelvjárásai kritériumok közül különösen az a csoport állít bennünket megoldhatatlan problémák elé, amelyet a *kümün*, *keme*- stb. példákkal jellemezhetünk.

³ RINTSCHEN, Zwei unbekannte mongolische Alphabete aus dem XVII. Jahrhundert: Acta Orient. Hung. II (1952), 63—71.

Ez alapvető nehézségek miatt a régi írott nyelv eredetét, hogy úgy mondjuk, idegenben szokás keresni; az eddigi kutatók elsősorban a najmanokra és a kereitekre gondoltak. A szerző jól látja, hogy mindez csak pusztá feltevés: írásos emlék egyik nép nyelvéből sem maradt fenn. A najmanok mellett szólna az, hogy a történeti hagyomány szerint Dzsingisz kán tőlük szerzett volna magának egy „kancellár”-t, *Ta-ta tonga*-t. A dolog azonban korántsem magától értetődő, hiszen jól tudjuk, hogy a najmanok Dzsingisz kán idejében még beszélték korábbi török nyelvüket is. Igen érdekes, hogy a Mongolok Titkos Történetében a najman hely- és személynévek túlnyomórészt török eredetűek. Amennyiben mégis feltennénk, hogy *Ta-ta tonga* közvetítette volna a régi írott nyelvet a mongolokhoz, nyomban felmerül a kérdés, hogy akkor hogyan és honnan került az a najmanokhoz. A kereit hipotézis sem lehetetlen, sőt az előbbinél valamivel valószínűbb is. A feltevésnek olyan „tárgyi” alapja nincs, mint amilyent a najman kancellár jelenthetne. Azonban tény az, hogy Dzsingisz kán birodalma megszervezése, belső berendezése kérdéseiben nem egy esetben kereit példákra támaszkodott, mint az egy-két esetben a Mongolok Titkos Történetéből is megállapítható. A legújabb kutatások egy újabb lehetőség felvetésére is módot adnak. Nem gondolhatunk-e arra, hogy a régi írott nyelv a kitajoktól származik? Ennek a megfontolásnak az indokairól alább szólnunk; annyi bizonyos, hogy e kérdés eldöntése, pozitív vagy negatív irányban, a lehetőségek határain belül van.

Szólnunk kell a mongol összehasonlító-történeti kutatásoknak egy olyan módszertani kérdéséről, amelynek felvetése első tekintetre nyitott kapu döntésének tűnik fel. A korábban nem egyszer követett gyakorlat azt mutatja, hogy korántsem az, és igenis szükség van e módszertani elv tisztázására.

A mai mongol nyelvek és nyelvjárások történeti fejlődés produktumai, és egymáshoz való viszonyukban is csak úgy értelmezhetők helyesen, ha azt a történeti előzményt tartjuk szem előtt, amelyből a mai nyelvállapot létrejött. Mi ez az előzmény? A „régí” mongol? Éppen itt van a kérdés lényege.

A mongol nyelvet feltehető rokonaitól — vagyük példának most csak a törököt — alapszókészlet és nyelvtani szerkezet tekintetében ma alapvető különbségek választják el. Feltéve azt, hogy valamikor ezek a rokon nyelvek együtt éltek — ezt a feltevést minden altajista megengedhetőnek tartja —, e különbségek nem voltak meg, ill. a szétválást megelőző korszakban afféle nyelvjárási különbségek formájában jelentkeztek csak. A török és mongol nyelvek közt ma mutatkozó igen jelentős különbségek persze nem úgy jöttek létre, hogy csak a törökben következtek volna be igen mélyreható változások a történeti fejlődés során. Ez annyit jelent, hogy viszonylag hatalmasnak mondható az a változás is, amely a legrégebb, önálló életet élni kezdő mongol nyelvet elválasztja a mongol nyelvről ma ismert legrégebb, XIII. sz.-i állapotától. Ez az óriási változás nem máról holnapra, robbanásszerűen ment végbe, hanem hosszú időn keresztül, lassú, fokozatos fejlődés útján.

Mennyi ideig tarthatott a mongol nyelv XIII. sz.-t megelőző fejlődése? Természetesen még csak megközelítő pontossággal sem tudjuk ezt az időt meghatározni. De ha figyelembe vesszük, hogy a török nyelv VII—VIII. sz.-i alakjában viszonylag milyen közel áll a mai törökhöz, ill. milyen messze áll a XIII. sz.-i mongoltól, akkor a leghatározottabban el kell utasítanunk egyes turkológusoknak és mongolistáknak azt a feltevését, amely szerint időszámításunk előtt egy-két évszázaddal még nem kezdte volna meg külön életét sem a török, sem a mongol, hanem mind a ketten még az altaji alapnyelv részei lettek volna.

Mindenképpen világos tehát, hogy hatalmas időt ölel fel a mongol nyelv életének, fejlődésének az a korszaka, melynek felső határát a rokon nyelvektől való kiválással jelölhetjük meg, alsó határát pedig a XIII. sz.-t megelőző századokra tehetjük. Mit ismerünk e két határ közé eső fejlődésből? Ma alig valamit. Azaz hogy e nagy időtartamnak két szakaszára mégis csak tudunk bizonyos következtetéseket tenni, éppen az összehasonlító-történeti módszer segítségével.

Az egyik közülük a mongol nyelv életének első, legrégebb korszaka. Ezt a feltehető legrégebb mongol nyelvet nevezzük, mondjuk, protomongolnak; a terminológiának ezúttal csak relatív, tájékoztató szerepet szánunk, felette vitatkozni felesleges, el tudunk helyette képzelni mást, megfelelőbbet is. A másik a mongol nyelv fejlődésének az a korszaka, amely a mai forrás-eszközeinkkel elérhető legrégebb korszakot közvetlenül megelőzte. Ez utóbbit nevezzük, például, ómongolnak; ebben az esetben persze a régi írott nyelvet is a közép-mongolba kell sorolnunk.

Mármint a protomongolt egyfelől a rokon nyelvek, másfelől az ómongol által nyújtott tanulságok segítségével tudjuk feltevéseinkkel valamennyire megközelíteni. Ha azonban figyelembe vesszük az altaji összehasonlító-történeti nyelvészet jelenlegi

állapotát, illetőleg azt, hogy mennyire kevés és labilis az, amit ez a tudomány ma nyújthat, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a fenti értelemben vett ómongol rendszeres kutatása terén eddig korántsem értünk el olyan eredményeket, amilyenekre szükségünk volna, akkor nem lepődünk meg azon, hogy a protomongolról ma még csak meglehetősen homályos elgondolásaink vannak, s egyelőre szó sem lehet arról, hogy róla valamennyire is összefüggő képet rajzoljunk magunknak.

Az ómongolt illetően lényegesen kedvezőbb a helyzet, legalább is elvben. Bizonyos nehézségek, ill. tisztázásra szoruló módszertani kérdések itt is akadnak.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a kikövetkeztetett nyelvi tények, az ún. csillagos alakok — csak meglehetősen durva megközelítések, amelyek nem tudják mindig nyomon követni a különböző okokra visszavezethető eltérő fejlődéseket. Ha azonban ezzel a ténnyel állandóan számolunk, és kikövetkeztetéseinket nem kezeljük dogmatikusan, különösen pedig ha nem tévesztjük szem elől, hogy a nyelvet nem vizsgálhatjuk sohasem a tértől és időtől függetlenül, az azt hordozó nép történetétől elszakítva, valami metafizikus mozdulatlanságban, akkor aligha fogunk letérni a kutatásainkban követendő helyes útról.

A mongol nyelvnek ma ismert legrégebb emlékei a XIII. sz.-ból származnak. Ügyelnünk kell arra, hogy ezt a dátumot ne értelmezzük gépiesen. Nem lehet ugyanis vitás, hogy a mongol nyelvnek ezekben az emlékekben rögzített állapota nincs szorosan a XIII. sz.-hoz kötve még kezdeteiben sem, pontosabban, lényegében ugyanezzel a nyelvállapottal — természetesen a nyelvemlékek nyelvjárásában — egy-két évszázaddal előbb is számolnunk lehet, sőt számolnunk kell.

Van még egy igen fontos kérdés, amelynek a mongol öszsehasonlító-történeti nyelvészetben különös figyelmet kell szentelnünk. Kutatásainkat ugyanis kétféle szempont vezérelheti. Vagy arra törekszünk, hogy a modern és a ma elérhető régi nyelvi anyag alapján megkíséréljük annak a korábbi nyelvállapotnak a rekonstruálását, amelyből a mai állapot keletkezett (ascendens eljárás), vagy pedig a feltehető, esetleg gyakorlatilag ismert korábbi nyelvállapotból próbáljuk megmagyarázni a mai állapotot (descendens eljárás). Köztudomású, hogy az utóbbi eljárás csak ritkábban alkalmazható mesterséges beavatkozás nélkül, de ilyen például a román nyelvészet, ahol a latin, ill. vulgáris latin ismerete ezt az eljárást nemcsak lehetővé teszi, hanem valósággal rákényszeríti a nyelvészre. Mindazonáltal azt hisszük, aligha járnánk el helyesen, ha a két módszert mereven elválasztanánk egymástól. A helyes nyilvánvalóan az, hogy a két irányú szemléletet, megfelelő józan kritikával dialektikus egységben kezeljük. Ezt a helyes módszert követi művében a szerző is.

Ami magának a műnek felépítését, szerkezetét illeti, az világos, áttekinthető. Előadasmódja könnyed és élvezetes (amennyire ezt egy idegen meg tudja állapítani); a könyv mindenestre elejétől végéig érdekes, sőt izgalmas olvasmány, még ott is, még akkor is, amikor ellentmondást hív ki. Számos erénye alapján az egyetemen mongolista hallgatóinktól a műnek, mint ajánlott kézikönyvnek az ismeretét megkívánjuk.

A mű teljessége érdekében nézetünk szerint helyes lett volna felvenni egy rövid fejezetet vagy szakaszt, amely röviden tájékoztatta volna az olvasót a mongol nyelv feltehető rokonairól és az altaisztika mai állásáról, ugyanúgy, mint azt VLAGYIMIROV is megtette klasszikus munkájában.⁴ Erre annál is inkább szükség lett volna, mert hiszen a szerző számos problémával kapcsolatban utal az altaji összefüggésekre, olykor meg éppen önálló kisebb fejezeteket szentel az ilyen kérdéseknek. Abban viszont egyetértünk a szerzővel, aki maga is egyike az altaisztika megbecsült és eredményes művelőinek, hogy az altaji összefüggéseket nem tárgyalta nagyobb terjedelemben. Az altaisztika mai állása mellett ez aligha volna lehetséges. Az ilyen természetű vizsgálatokra természetesen szükség van, azonban azok a könyv jelenlegi kereteibe nem illeszthetők bele.

Hasonlóképpen szívesen olvasnánk — a következő kiadásban — egy másik, az előbbinél valamivel terjedelmesebb fejezetet a mongol nyelvek korábbi életéről.

A mongol nyelv természetesen nem Dzsingisz kán felléptével kezdődik. Ezt a szerző is érzékelteti, több alkalommal is, hiszen olyan táblázatokat közöl (pl. 94., 100. l.), ahol egyes jelenségeket — hipotézisek formájában — egészen a VII. sz.-ig vezet vissza. A kérdésnek azonban nemcsak teoretikus része van.

Mindenestre hasznos megemlíteni, hogy egyes kutatók szerint mongol nyelvet beszéltek a zsuán-zsuán-ok, a pannóniai avarok egyrésze és az eftaliták. Ezek a nézetek egyelőre csak feltevések, az alapul szolgáló nyelvi anyag igen csekély, de feltétlenül figyelmet érdemelnek, még pedig két okból is. Ezeknek a régi, kihalt népeknek nyelvi

⁴ Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, Ленинград 1929, 44.

hovatartozóságát csak nyelvészek határozhatják meg; másfelől, elméleti alapon is világos, hogy Dzsingisz kán korát megelőzően már más törzsek és népek is beszéltek mongolul, olyanok is, amelyeknek nem mongol volt a nevük.

Gyakorlatilag is nagy figyelmet érdemel az, hogy a Bajkáltól délre, a Kxingan hegységtől keletre, le egészen a Liao-tung-ig, a mongol nyelvet beszélő törzseknek egész sora élt, az írásos források alapján kimutathatóan időszámításunk első századaitól kezdve. Mint ismeretes, az imént vázolt területen élő *tung-hu* nép, melyet korábban tévesen a tunguzokkal azonosítottak, a hiung-nu-ktől elszenvedett vereség után két részre szakadt: a wu-huan-okra és a sien-pi-kre. Ez utóbbiakról időszámításunk szerint 45-től kezdve tartalmaznak részletesebb értesítéseket a kínai források. Közülük váltak ki egyfelől a hi-k⁵ és a kitajok, másfelől, valamivel később az azsa ág, amelyet a kínaiak *t'u-yü-hun*, a tibetiek *'aza-a* néven emlegetnek.

Ez utóbbiak a Liao folyó vidékéről előbb Észak-Kanszuba (250 körül), majd később, a IV. sz.-ban a Kukunor vidékére költöztek, ott megtelepedtek és önálló birodalmat alapítottak, melynek 663-ban a tibetiek vetettek véget. A kitajokról 406-tól kezdve beszélnek a kínai történetírók, és később egyre részletesebb értesítéseket nyújtanak róluk. A kitajok a X. sz.-ban elfoglalják Észak-Kínát és ott 907—1125-ig Liao dinasztia néven uralkodnak. Ugyanakkor tudomásunk van arról is, hogy a sien-pi törzseknek volt egy északi csoportja is, amely a Bajkál tótól délre, a mai Mongol Népköztársaság északkeleti, a vele szomszédos Északkelet-Kína határos területein élt. Ezeknek a törzseknek a szövetségét *ši-wei* néven ismerik a T'ang-dinasztia korától (VII—X. sz.) fogva a kínai források.

Ami mármost a kérdés nyelvészeti oldalát illeti, a kínai források legismertebb sien-pi glosszáit nem régiben összegyűjtötte egy kínai tudós.⁶ Sajnos, használható nyelvészeti feldolgozásuk a mai napig nem történt meg; a glosszák jelentősége a mongol nyelvészet szempontjából így is vitathatatlan. A kitaj nyelv ma elérhető emlékeinek feldolgozása tekintetében sem sokkal kedvezőbb a helyzet. A kínai forrásokból összegyűjtendő glosszák száma meghaladja a százat. Ezek jórésze nagyobb nehézség nélkül magyarázható, s bizonyosságuk alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a kitaj a mongol nyelvek közé tartozott. A XIII—XIV. sz.-i mongolhoz hasonlítva megállapítható, hogy annál régiesebb (a szókezdő *h-* helyett pl. még *p-t* találunk); sőt attól ugyanakkor még abban is különbözik, hogy egy lényegesen eltérő más nyelvjárást is képvisel, melyet — többek között — erős palatalizáltság jellemez. Íme néhány kitaj szó: *jau* 'száz' (mong. *jaγun*), *taw* 'öt' (mong. *tabun*), *towus* 'por' (mong. *toγusun*), *näir* 'nap' (mong. *naran*), *säir* 'hold' (mong. *sara*) stb.

A kitajoknak írásuk is volt, nem is egy, de kettő. Az egyiket „kis írásjegyeknek” nevezik a kínaiak, számuk kicsiny és írás közben egymáshoz kapcsolódnak. Az eddigi feltevések szerint ez az ujur írás volt; kitaj emlék ezzel az írással nem maradt fenn. A másik kitaj írásnak a neve a kínaiaknál a „nagy írásjegyek”, ezek a kínai írás mintájára készültek, számuk kb. 3000. Régebben nem volt ennek az írásnak sem számottevő emléke, 1922-ben azonban régi földalatti kitaj császári sírokból előkerült két terjedelmes felirat ezzel az írással, kínai fordítással. Az első felfedezést újabbak követték, s ma már négy nagy feliratunk van; ezekhez járul több más kisebb emlék is.⁷ Az írás — sajnos — egyelőre megfejtetlen, a feliratok némák, de ha sikerül majd valakinek megszólaltatni őket, az a mongolisztika nagy eseménye lesz.

A kitaj korszakban hol voltak a tulajdonképpeni mongolok? Ma már nehézség nélkül tudunk felelni erre a kérdésre: a *ši-wei*-ek között. Valóban, a T'ang-kori kínai források felsorolják a *ši-wei* törzseket, s ezek közül az egyiknek a neve *mong-wa*, ill. *mong-wu*.⁸ Mint arra már többen rámutattak, ez azonos a mongolok nevével. Ha gondosan

⁵ A kínai forrásokban említett *hi* népet (törzseket) már V. THOMSEN összekapcsolta hipotétikusan az orkhoni feliratokban említett *t(a)t(a)bi*-val; vö. V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, 141. Ezt a hipotézist most teljes mértékben megerősíti egy eddig kiadatlan X. sz.-i tibeti kézirat, amely szerint a tibetiek által *he*-nek nevezett törzset a kínaiak *he-ce*-nek, a *dru-gu*-k (törökök) pedig *dad-pyi*-nak nevezik. Ez utóbbi egy eredeti *tatbi* olvasatot tételez fel; sajnos, a tibeti kéziratokban a szótag-eltválasztó pont meglepte vagy hiánya, különösen idegen szavakban, nem sokat bizonyít. A név feltehető helyes olvasata tehát *tatbi*, de a *tatabi* sincs kizárva továbbra sem.

⁶ FANG ČUNG-YU, Sien-pi yü-yen k'ao: *Yenching Journal of Chinese Studies*, 1930, 1429. l.

⁷ Liao-ling ši-k'o ci-lu. Fêng-t'ien 1932.

⁸ Kiu T'ang-šu 199B 10a; Sin, T'ang-šu 219, 7a. Az utóbbi hely tartalmazza a *wa* olvasatú írásjegyet, azonban a *Po-na*-kiadásból, amelynek lapszámait most idéztük,

megfigyeljük pl. a Mongolok Titkos Történetének a legrégebb eseményekre vonatkozó topografiáját, ill. hol zajlik le Temüjin ifjúsága és ebben az időben a mongol törzsek élete, azt látjuk, hogy jórészt még mindig a régi ši-wei területen.

Ilyen körülmények között talán érthető, hogy a recenzens egy fontos kérdésben nem tud egyetérteni a szerzővel: nem tudja elfogadni azt a tételt, amely szerint a mongol nyelv egységes lett volna a XII—XIV. sz.-ban. Nem pedig azért, mert nem képes magának feleletet adni arra az alapvető kérdésre, amelynek a tétel nyomán okvetlenül fel kell merülnie: mi volna az oka annak a korántsem magától értetődő ténynek, hogy a mongol nyelv a jelzett korban egységes lett volna? A kérdésre csak két válasz lehetséges. Vagy azért, mert már a XII. sz.-ot megelőző korban is egységes volt, vagy pedig azért, mert korábban ugyan nem volt az, de Dzsingisz kán korában azzá lett.

Azt elvileg is nehéz elképzelni, hogy azt a hatalmas változást, amely a proto-mongoltól a közép-mongolig vebement, a mongol törzsek és népek mindenkor fáziseltolódás nélkül, egységesen hajtották volna végre. A fejlődésnek e korai korszakai ezúttal nem fontosak. A fontos az, vajon a XII. sz.-t megelőző időkben feltehető-e ez az egység. Elméletileg ezúttal is bajos elképzelni, hogy ezekben az időkben egységes lett volna a mongol nyelv, hiszen a rendelkezésre álló források alapján világosan látjuk, hogy legalább három mongol nyelvi centrummal kell számolnunk, a ši-wei-jel, a kitajjal és a t'u-jü-hun-nal. De az elméleten túlmenően, gyakorlatilag is megállapíthatjuk, hogy az egyes centrumok nyelvi egységéről is korai volna általános érvényű kijelentéseket tenni. A ma hozzáférhető kitaj glosszák alapján ugyanis arra kell következtetnünk, hogy magában a kitajban is számolnunk kell nyelvjárási tagozódással, még pedig olyan nyelvjárási kritériumok alapján, amelyek jelentékteleneknek nem nevezhetők.

Ami a másik lehetőséget illeti, nem vonható kétségbe, hogy Dzsingisz kán hódításai, pontosabban birodalmának megalakulása nyelvi vonatkozásban bizonyos fokú integrálódással járt. Ennek az integrálódásnak teljes intenzitással a központi területek nyelvjárási voltak kivéve. Arról azonban szó sem lehet, hogy ez a folyamat hasonló mértékben jelentkezett volna a peremterületeken is. Nem véletlen az, hogy a perzsa történetíró Rašidu-'d-Din példát hoz fel annak illusztrálására, hogy az ojrátok beszéde eltér a többi mongolokétól. De az is nehezen hihető, hogy a hasonló peremhelyzetet elfoglaló burját nyelv specifikus jellegére csak a XV. sz. után tett volna szert. Még számos hasonló objektív nehézséget vehetnénk sorra, ezek részletes tárgyalása azonban szétfeszítené a jelen recenzió kereteit.

Úgy véljük, nem kifogásolható, ha a szerző fenntartja korábbi nézetét — amennyiben az előadott szempontok abban nem ingatták volna meg — továbbra is (ehhez szerintünk joga van), de csak hipotézis formájában. A végleges, megfellebezhetetlen döntést a jövő kutatások úgyis meghozzák. Az azonban nem volna kívánatos, hogy ez a nézet dogmává merevedjék, mert ez esetben az a jövő kutatásoknak könnyen a fékjévé válnék.

Ma a mongolisztikának olyan korszakában élünk, amely erősen emlékeztet arra, ami a turkológiában több mint félszázaddal ezelőtt végbement, amikor megfejtették az orkhoni és jenszeji feliratokat, és egymás után kerültek elő a meglepetésekre halmozó rövidebb-hosszabb és egészen terjedelmes ujur, stb. szövegek. Az elmúlt évtizedek alatt és azóta is mind a mai napig nálunk is tömegesen kerülnek a tudományos kutatások tűzébe jelentős terjedelmű újabb, meg újabb emlékek, amelyek gyökeresen felforgatták már eddig is korábbi ismereteinket a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvről. Szemünk előtt bontakoznak ki óriási nehézségek árán azok a kutatások, amelyeknek az a céljuk, hogy fényt derítsenek a XII. sz. előtti mongol nyelvre. Úgy véljük, mindenképpen indokolt, hogy tudományunk fejlődésének mai szakaszán különösen óvatosak és körültekintők legyünk általános jellegű ítéletek megfogalmazásában.

Befejezésül legyen szabad néhány példán illusztrálnunk, hogy mit várhatunk a mongol összehasonlító nyelvészet terén a most folyó kutatásoktól.

Régóta ismeretes, hogy a mong. *ši* és *ji* korábbi **ti*-re és *di*-re megy vissza. A szerző feltevése szerint az eredeti állapot még megvolt a VII—X. sz.-ban. Lássunk egy példát. Egy kínai mű, melyet 813—814-ben fejeztek be, feljegyezte egy hegynék a nevét, amely 'harminc'-at jelent a kínai glosszátor szerint a t'u-jü-hun-ok nyelvén⁹:

jól látható, hogy az csak egyszerű elírás, és a két forrás végső fokon ugyanazt a *mong-wu* olvasatú nevet tartalmazza.

⁹ A t'u-jü-hun és kitaj nyelv összefüggéséről vö. LOUIS HAMBIS, Note sur les Tuyuyun: Journ. As. 1948, 239—241. A t'u-jü-hun glosszáról lásd PAUL PELLIOU, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, VIII. Un mot mongol sous les T'ang: T'oung Pao XXVI (1929), 250—252.

ho-čen. Ez az átírás az egykorú kínai kiejtés alapján egy idegen nyelvi **γučin*, vagy **γurčün* alaknak felel meg. Hogy az *r* hozzátartozott-e a mongol szóhoz — mert a szó mongol —, az vitatható. Az azonban nem vitatható, hogy ebben a szóban, amely legalább a VIII. sz. végére érvényes, az eredeti **ti* helyett *či*-vel kell számolnunk. Ebből az következik, hogy hibás a **ti* > *či* szerző által megállapított kronológiája? Korántsem. Csak annyi következik belőle, hogy már a VIII. sz.-ban volt mongol nyelv (vagy nyelvjárás), amelyben ez a fejlődés végbement.

Szókezdő helyzetben a *si*-kettős problémát foglal magában: 1. melyik az a kor, amelyetől kezdve az *s-t* előtti helyzetben *š*-nek ejtik? 2. mikortól kezd kialakulni az *i* „tőrése” az első szótagban? Erre vonatkozólag két példát idéznénk, mind a kettőt a kitaj nyelvből. Az egyik, kínaiaknál feljegyzett glossza szerint a kitajban *šawa*, vagy *šawā* a. m. 'sas' (mong. *sibayun*), illetőleg, ugyanott, *šawaji* vagy *šawāji* 'solymász' (mong. *sibayuči*). Egy másik, ugyancsak a kínaiaknál feljegyzett glossza szerint: *šibaq* 'üröm' (mong. *sibay*). Különbséget látunk a két glossza-típus között? Igen, nyelvjárási különbséget.

A XIII—XIV. sz.-ra vonatkozó anyag, amelyet utóbb feltártak, tanulságokban még gazdagabb. Belőle igen sokat már jelen munkájában is felhasználta a szerző, pedig az gyakran nem kis akadályokba ütközött, mert a feltárt anyag jórészen még nem végezték el kielégítő mértékben azt az előkészítő filológiai munkát, mely előfeltétele nyelvészeti felhasználhatóságának.

A 3. személyű személyes névmás esetei közül tárgyalja a szerző a következőket (152. l.): egyes sz., gen. *inu*, dat. loc. *imadur*, acc. *imayi*: többes sz., gen. *anu*, acc. *ani*. Az újabban előkerült anyagból hozzájuk csatolhatjuk még: egyes sz., dat.-loc. *imada* (Mongolok Titkos Története = MTT), instr. *ima'ari* (MTT), abl. *imadača* (1338-i kínai-mongol felirat), comit. *imaluy-a* (1335-i kínai-mongol felirat); többes sz., dat.-loc. *andur* (MTT), és *ana* (1291-i okmány).

A többes szám *-n* jelével kapcsolatban nagyon érdekes, amit a szerző e jelnek a burjátban való meglétéről mond (vö. 133. l.). Hozzátehetjük, e többes jel igen gazdagon van képviselve a mongol nyelv XIII—XIV. sz-i emlékeiben, így többek között a Mongolok Titkos Történetében, valamint az egyéb kínai átírással mongol szövegekben, a 'phags-pa írásos szövegekben, valamint a régi írott nyelv számos emlékében. Az anyag szinte áttekinthetetlenül bőséges, részletes tárgyalásuk helyett elegendő utalni a kérdéssről nem rég megjelent tanulmányra, mely ugyan erősen vázlatos, de benne egész sereg lényeges megfigyelés már megtalálható.¹⁰

Kiemelnénk, hogy az *-n* többes jel a *-či* nomen actoris képzős szavakon kívül egész sereg névszótípushoz járulhat. Az *-n* többes jellel szemben igen gyakran egy *i*-re végződő diftongust találunk az egyes számban. Feltűnő, hogy ez a *i* ~ *n* valósággal egyes ~ többes számi korrelációnak felel meg: *noqai* 'kutya' ~ *tb. noqan*; *mawui* 'rossz' ~ *tb. mawun*; *kedüi* 'néhány' ~ *kedün*; *yabuquai* 'menő' ~ *yabuqun*; *qaqanu'ai* 'a khán-é' *qaqanu'an*, stb. A bőséges példaanyag világosan megmutatja, hogy a *-tan*, *-ten* alakú többes számi képzőt közvetlenül nem a *-tu*, *-tü*-höz kell kapcsolnunk (persze azzal is összefügg), hanem a *-tai*, *-tei*-hez.

A leggyakrabban használt névutókat a szerző a 204. és következő lapokon tárgyalja alapos részletességgel. A *metü* és *singgi* kapcsán érdemes megemlíteni a régi írott nyelvből előkerült *sitü* 'mint, olyan mint, hasonló'-t is, nemcsak azért, mert szemantikailag szorosan csatlakozik hozzájuk, hanem azért is, mert az utóbbival etimológiailag is összefügg. A szó előfordul a Bodhicaryāvatāra mongol fordításában több ízben is (*uyaysan sitü* V, 5b; *daruysan sitü* V, 12d; *kigsen sitü* VI, 122d), a Subhāsitaratnanidhi-ben (*kiduyasan sitü* IX, 8a: 424d), az 1338.-i kínai-mongol feliratban (*keküdeglecegen sitü*), a Hiao-king mongol fordításában (*oyir-a sitü*, *gečkikü sitü*) és nem utolsó sorban magában a Mongolok Titkos Történetében (*ügei sitü*, § 164).

Befejezésül megemlítyük, hogy a szerző fejtegetései gazdag anyagra támaszkodnak. Végső megállapításunk: a mű jelentős eseménye a mongolisztikának. Nagy érdeklődéssel várjuk második, befejező kötetét.*

LIGETI LAJOS

¹⁰ E. HAENISCH, Grammatische Besonderheiten in der Sprache des Manğol un niuca tobca'an: Studia Orientalia XIV : 3 (Helsinki 1950), különösen 4—13.

* A fenti ismertetés orosz nyelven már korábban megjelent a Вопросы Языкознания 1955. évfolyamában: 2. sz. 133—40. l.

A. И. Ефимов: История русского литературного языка

Курс лекций. Изд-во Московского университета. 1954. 430

I. Mindazok számára, akik hisznek a filológia jogosultságában, s ezzel nyelvészet és irodalomtörténet szoros egymásrautaltságát vallják, örvendetes tény, hogy a nyelvészeti diszciplínák sorában egyre jelentősebb helyet vív ki magának az irodalmi és különösen a szépirodalmi nyelv kutatása. E fejlődés természetesen szorosán összefügg a stilisztikai érdeklődésnek általános fellendülésével.¹ Magyar részről fontos tudománytörténeti esemény volt 1952-ben PAIS Dezső akadémikusnak vázlatossága ellenére is úttörő jellegű szegedi előadása,² román vonatkozásban hasznos kezdemény például A. ROSETTI akadémikus tanulmánya a régi román krónikások nyelvhasználatáról, valamint Eminescu költői nyelvéről,³ s most íme előttünk az eddig is már élénk stilisztikai érdeklődést mutató szovjet nyelvészetnek⁴ egyik legeredetibb, legjellegzetesebb terméke: A. I. JEFIMOV-nak több mint 400 lapos könyve — helyesebben: előadássorozata («курс лекций») — az orosz irodalmi nyelv történetéről.

Nem meglepő, hogy e mű megírására — noha az anyag rendkívül szétágazó volt és az előmunkálatok egyenetlensége is súlyos akadályt jelentett — éppen JEFIMOV vállalkozott. Már 1952-ben az irodalmi nyelv vizsgálatáról írt általános tájékoztatója, ez a szó etimológiai értelemben vett „program-értekezés”,⁵ átfogó kutatási tervet, módszeresen átgondolt és kidolgozott koncepciót sejtetett, s nagyon figyelemre méltó, sokat ígérő volt az a lendület és termékenység is, amelyről 1952 óta JEFIMOV munkássága tanúskodott. Három év sem kellett hozzá, s máris a stilisztikai kutatásnak egészen újszerű, egyre szélesebb köröket felölölő trilogiájával gazdagította a szakirodalmat. Mindenekelőtt — elsősorban VINOGRADOV és SCSEBBA felfogására támaszkodó — kutatási elveit foglalta össze említett munkájában, majd igen alapos és részletes monográfiát szentelt

¹ A 20-as és 30-as évek stilisztikai irányait jól jellemezte 1943-ban SZABOLCSI MIKLÓS, Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei, EPhK. LXVII, 366—383; a legújabb — főleg francia, angol, spanyol — törekvésekről I. Sr. ULLMANN összefoglalását: Psychologie et stylistique, Journal de Psychologie Normale et Pathologiques. 1953, 133—156. Sajnálatos, hogy könyvtáraink gyarapodása a stilisztikai kutatások erős fellendülésével alig tart lépést; tudomásom szerint nincs meg Budapesten HELMUT HATZFELD-nek, a kiváló romanistának 1600, 1900—1952 közt megjelent tanulmány címét tartalmazó becses stilisztikai bibliográfiája sem (A Critical Bibliography of the New Stylistics. University of North Carolina Press, 1953). Ismertetésem megírása után jelent meg Balázs Jánosnak A stílus kérdései című előadása, fontos hozzászólásokkal (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. Budapest, 1956, 101—177; hozzászólások: 178—300).

² A magyar irodalmi nyelv. Budapest, 1953; vö. az ismertetésemben kifejtett megjegyzésekkel és kiegészítésekkel: Nyr. 79, 233—241.

³ Vö. Observații asupra limbii cronicii lui Grigore Ureche — Simion Dascălul. — Limba poezilor lui Mihail Eminescu. Studii lingvistice. Editura Academiei Republicii Populare Române, 1955, 17—58. Hasonló cikkeket, tanulmányokat a román nyelvészeti folyóiratoknak szinte minden számában találunk; ld. például a Limba română 1954. évi 5. számának „Limbă și literatură” rovatában: DAN SIMONESCU, Limbă și stilul operei lui Mihail Kogălniceanu, 34—43.

⁴ Stilisztikai szempontból igen fontos programcikk a V. V. VINOGRADOVÉ (О задачах истории русского литературного языка, преимущественно XVII—XIX. вв. Изд. отд. лит. и яз. АН СССР. 1946, 3. sz.), aki már 1935-ben és 1941-ben alapvető műveket szentelt Puskin nyelvének és stílusának (Язык Пушкина 1935; Стиль Пушкина 1941; vö. ugyanő: А. С. Пушкин — основоположник русского литературного языка. Изв. отд. лит. и яз. АН СССР. 1947, 3. sz.). A szovjet stilisztikai kutatások történetében fontos állomás A. N. GVOZDZEV könyve: Очерки по стилистике русского языка (Москва, 1952, vö. V. V. VINOGRADOV ismertetésével: Вopr. языкозн. 1952, 6. sz. 136—144). A Вopr. языкозн. 1953. és 1954. évi kötetében egész cikksorozat (R. G. PROTOVCSKIJ, I. Sz. SZOROKIN, L. L. KOLOSSZ, A. V. FJODOROV stb.) foglalkozott stilisztikai kérdésekkel; a legfontosabb közleményekről a NyIK. is sorra beszámolt.

⁵ Об изучении языка художественных произведений. Москва, 1952, Учпедгиз. Ld. róla: Acta Ling. V, 227—237.

a SZALTIKOV-SCSEDRIIN szatiráiban megmutatkozó nyelvi sajtáságoknak,⁶ s most, ezen analitikus munka után, mindjárt itt van JEFIMOV-nak első, bizonyára további monográfiákat előkészítő szintézise is: egyetemi segédkönyvül szánt⁷ nyelvtörténeti művének néhány száz lapján feltárul az orosz irodalmi nyelv közel ezeréves fejlődésének egész útja, s fejezetről fejezetre bő bibliográfia serkenti az olvasót a felvetett kérdések, illetve az ezúttal esetleg rövidebben érintett problémák behatódott tanulmányozására.

2. Aligha tévedünk, ha JEFIMOV-nak 21 előadásra, illetve fejezetre tagolt anyagában bizonyos ritmust, az egyes fejezeteket nagyobb egységekbe fogó belső tagolást vélünk felfedezni. Lényegében véve a könyv öt tárgykört ölel fel. Az I—II. fejezet elméleti bevezetést, valamint általános orosz művelődéstörténeti tájékoztatást tartalmaz. A következő négy fejezet (III—VI.) az orosz nyelv fejlődésének Nagy Péter előtti korszakát tárgyalja; ezután következnek a XVIII. század nyelvének igen részletes, 6 fejezetre tagolt bemutatása (VII—XII.), továbbá a XIX. század nyelvének tárgyalása ugyancsak 6 fejezetben. A XX. századra aránylag kevesebb tér jutott: így is egy egész fejezetet (XX.) Gorkij stilisztikai elveinek szentel JEFIMOV, s alkalma nyílik a szovjet korszaknak legalább vázlatos méltatására is.

Amint már e pusztá felsorolásból is kitűnik, JEFIMOV könyvének körülbelül kétharmad részét a modern orosz nyelv fejlődése szempontjából valóban döntő fontosságú XVIII. és XIX. századnak sokrétű, mozgalmas rajza tölti ki; ezt megelőzi a Nagy Péter előtti korszaknak, tehát a XVI—XVII. századnak általában igen sikerült elemzése, mely jól láttatja a nemzeti nyelv kialakulásának egész folyamatát.

3. Mielőtt az egyes történeti korszakok képeinek méltatására térnénk, szükséges röviden megemlékeznünk a két bevezető fejezetről is. Örömmel látjuk, hogy JEFIMOV-nak 1954-ben megfogalmazott módszertani elvei 1952-ben vallott álláspontjához képest jelentős haladást mutatnak; számos ponton világosan felismerhető az időközben megjelent bírálatok s a viták jótékony hatása. Bár a Szaltikov—Scsedrin-monográfia vitáján is említésre került terminológiai bizonytalanságok — jórészt a szerző hibáján kívül — még nem küszöbölödtek ki teljesen,⁸ ennek ellenére a gondolatok lehangolása és tisztulása nagy lépéssel haladt előre. 1952-ben JEFIMOV a stilisztika sajátos feladatait még azzal magyarázta, hogy az irodalmi nyelv tanulmányozása egy felépítményszerű jelenségnek, ti. az irodalomnak, s egy nem felépítményszerű jelenségnek, a nyelvnek e g y ü t t e s kutatását tételezi fel (Об. изуч. 7); két év múlva viszont ugyancsak JEFIMOV már az irodalmi nyelvnek, pontosabban az írói nyelvhasználatnak azokat az elemeit helyezi előtérbe, amelyek a stílus, az egyéni nyelvhasználat osztályjellege ellen (tehát a „неклассовость слогов” érdekében) tanúskodnak (Иср. 29). A nyelvhasználat osztály-elemei ebben az új beállításban immár csak színező szereppel bírnak, s JEFIMOV többször hang-

⁶ Язык сатиры Салтыкова-Щедрина. 1953. A munka megvitatásra került Moszkvában, 1954-ben vö. Вопр. языкозн. 1954, 4. sz. 154—9, valamint Acta Ling. V, 236—246. Másik monografikus művében JEFIMOV a „Háború és béke” szövegváltozataival foglalkozik, vö. О работе Толстого над языком романа „Война и мир”. Вестник Московского Университета. 1953.

⁷ A címlap szerint: „Допущено Министерством высшего образования СССР в качестве учебного пособия для высших учебных заведений.”

⁸ E vita alkalmával JEFIMOV-nak szemére vetették, hogy egyes irodalmi, illetve stilisztikai műszókat, mint стиль 'stílus', словотворчество 'szóalkotás, szóképzés'; stb. nem használ teljesen következetesen (Вопр. языкозн. 1954, 4. sz. 154—9); el kell azonban ismernünk, hogy e téren a pontos és egyértelmű szóhasználat a vizsgált tények bonyolultsága miatt szinte elháríthatatlan akadályokba ütközik. Mindenesetre az Иср.-ban is JEFIMOV olykor a beszélt nyelvnek esetleg szakmánként különböző változatait éppen úgy стиль-nek nevezi, mint az irodalmi és szépirodalmi stílus különféle fajait. Az utóbbiakkal kapcsolatban teljes határozottsággal vallja műfaj és stílus szoros összefüggését; ez az, amit ő „жанровый принцип”-nek nevez (Иср. 21). Nyugtalanítóbb viszont az a körülmény, hogy JEFIMOV nemcsak szépirodalmi műfajokat különböztet meg, hanem „műfaji” változatoknak tekint olyan stílus kategóriákat is, aminek a szépirodalmi, a publicisztikai, a tudományos, a szakmai, a hivatalos stílusok, végül pedig a levélstílus (Иср. 22). Hogy mindezen kategóriák nem egészen jellemezhetők a „műfaj” fogalmával, azt — úgy vélem — mindenki elismeri; egyszersmind további bonyolalmak forrása az a körülmény is, hogy valamennyi felsorolt kategória a konkrét stílusváltozatoknak egész sorára tagolódik.

súlyozza, hogy az író egyéni nyelve (слор),⁹ még ha bizonyos osztály-ideológiát fejez is ki, ezáltal még nem válik osztályjellegű, felépítményszerű jelenséggé.

A haladás tehát kétségtelen, s mégis van két szempont, amellyel kapcsolatban talán később maga JEFIMOV is revidéálja majd nézeteit. Egyik megjegyzésünk az I. fejezetnek arra pontjára vonatkozik, ahol JEFIMOV az egyes stílusok sajátos jegyeit próbálja összegezni (Ист. 23—7). A nyelv minden rétegét átfogó közös nyelvtani rendszer és a közös alapszókészlet említése után JEFIMOV megkülönböztető jelenségnek tartja mindekelőtt az alapszókészlet számos elemének stílusonként változó jelentésárnyalatait,¹⁰ továbbá utal a stílusok szerint változó sajátos lexikális és frazeológiai elemekre, majd a szóhasználat, a szinonimika stílusjelző szerepére¹¹ és végül — szinte mellékesen! — a mondat szerkesztésben megnyilatkozó stíluszajátságokra. Mindebből ismét az következnek, hogy az orosz irodalmi nyelv története tulajdonképpen az orosz szókészlet történetévé válik,¹² s elsikkad az a sok tanulság, amelyet a nyelvrendszer más területeinek vizsgálata, elsősorban a mondat szerkezetek tanulmányozása nyújthatna az irodalmi nyelv kutatója számára.¹³

Másik megjegyzésünk az irodalmi nyelvben megnyilatkozó érzelmi (affektív vagy emocionális) mozzanatok értékelésére vonatkozik. Tudjuk, mily fontosnak tartotta az affektív jelleget BALLY, aki egész stilisztikai rendszerének alapjául az affektívítás tanulmányozását tette meg. JEFIMOV viszont mintha túlságosan tartózkodó lenne ezen a téren; idézi ugyan egyik fő ihletőjének, VINOGRADOVNAK néhány erre vonatkozó nyilatkozatát (Ист. 34—5), de az ő általános elveinek következetes alkalmazására alig gondol, s még egy-egy költő (például Puskin) nyelvének elemzése sem indítja elmélyedő vizsgálatra; szerintünk ilyenkor sem hatol be eléggé az író műhelyébe, hogy feltárja az irodalmi mű nyelvi megformálásának bonyolult folyamatát. Pedig kétségtelen, hogy az affektív mozzanatok gondosabb vizsgálata, továbbá kapcsolatba hozatala mind az egyes korok különböző ízléshullámaival, mind pedig az egyes írói egyéniségekkel, bizonyára nagy mértékben elmélyítette volna JEFIMOVNAK egyelőre olykor szinte kizárólagosan regisztráló jellegű lexikológiai elemzéseit; a „nyelvészeti stilisztika” csakis így válhatik az irodalomtörténet számára értékes segítséget nyújtó „esztétikai stilisztikává”.

4. A II. fejezet az orosz irodalmi nyelv művelődéstörténeti jelentőségével foglalkozik (Русский литературный язык и его культурно-историческое значение). E fejezet első részében érdekes összeállítást kapunk nagy orosz íróknak anyanyelvükről tett nyilatkozataiból,^{13a} de véleményünk szerint, a tárgy fontosságához képest, igen szűkre szabott a fejezet második része, amely az orosz nyelvnek a szovjetunióbeli és nemzetközi elterjedését vizsgálja. Itt lett volna hely és alkalom egyrészt az orosz nyelv és a Szovjetunió területén beszélt más nyelvek kölcsönhatásának legalább rövid elemzésére,

⁹ Az egyéni nyelvhasználatot, illetve stílust JEFIMOV, — Belinszkij, valamint más orosz írók és kritikusok nyomán — слор-nak nevezi (vö. Об изуч. 12—4).

¹⁰ Példaképpen a дух 'lehellet, szellem, lélek' szó különféle jelentéseire hivatkozik; e példa igen jól van megválasztva, hiszen kétségtelen, hogy pl. a дух szó 'lehellet' jelentése ebben a mondatban свежо, дух видно 'friss az idő, látszik a lehellet' sokkal köznyelvidebb (JEFIMOV stílusminősítése szerint egyenesen: просторечие), mint ugyanennek a szónak 'szellem' jelentése a következő, újságnyelvi szerkezetben: дух статьи 'a cikk szelleme'. Mindehhez ld. Словарь современного русского литературного языка, III, 1174—1180; sajnos, ebből sem derül ki pontosan, mióta mutathatók ki szövegpéldával a дух szónak stilisztikailag is minősíthető különböző jelentésárnyalatai.

¹¹ E téren főleg L. V. SCSEBVA előmunkálataira támaszkodik, aki, tovább finomítva Lomonoszovnak a „három stílus”-ról vallott elvét (erről l. alább), négyféle stílusminősítést ajánlott („ünnepélyes”, „semleges”, „bizalmas”, „vulgáris”). SCSEBVA példája az 'arc', illetve 'enni' fogalmat jelölő négy orosz szinonima: лик, лицо, рожка, морда; вкушать, есть, уплетать, лопать vagy жрать (vö. Современный русский литературный язык. Русский язык в школе. 1939, 4. sz. 21—3).

¹² Ezt az ellenvetést szintén megtaláljuk a Szaltikov—Scsedrin-monográfia vitájában; pl. V. N. НОНЦАКЕВА szerint JEFIMOV szinte kizárólagosan a nagy szatirikus szókészletével foglalkozott (Вопр. языкозн. 1954, 4. sz. 156—7).

¹³ Természetesen éppen így említhetnők a hangtani és alaktani tanulságok kiaknázásának szükségét is. A XIX. századi orosz irodalmi nyelv alakтанáról JEFIMOV itt ismertetett könyvével körülbelül egyidőben jelent meg Л. А. Булаховский kitűnő összefoglalása: Русский литературный язык первой половины XIX века. Учпедгиз 1954.

^{13a} Ehhez vö. még: Русские писатели о языке. Ленинград, Советский писатель 1954.

másrészt pedig az orosz és a többi szláv irodalmi nyelv viszonyának tárgyalására. JEFIMOV utal ugyan pl. N. GYERZSAVINNAK az orosz-bolgár kulturális kapcsolatokról tett nyilatkozatára, de persze hasznosabb lett volna konkrét tanulmányokat idézni a mai bolgár irodalmi nyelv russzicizmusainak történetéről, s hasonlóképpen megemlíteni például az orosz-szerb nyelvi kapcsolatokat is. Az utóbbiakra nézve JEFIMOV rendelkezésre állhatott volna többek közt B. UNBEGAUN tanulmánya (Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes, Paris, 1935), amelynek különösen II. és III. fejezete (Les débuts de l'influence russe ; Le slaven russe — langue littéraire) tele van értékes adalékokkal. S talán lehetett volna szilárdabb alapokra helyezni az utolsó 10 évtel kapcsolatosan is az orosz nyelv sugárzóerejének tanulmányozását : román vonatkozásban IORGU IORDAN, magyar téren pedig ERDŐDI JÓZSEF megfigyeléseire gondolok.¹⁴

5. Az orosz nyelv legrégebbi korszakára vonatkozó fejezetek a szovjet nyelvészeti és irodalomtörténeti kutatások gondos felhasználásáról tanúskodnak ; különösen Sz. P. OBNORSZKIJ¹⁵ és L. P. JAKUBINSZKIJ¹⁶ eredményeire hivatkozik sűrűn JEFIMOV. A X—XI. századral kapcsolatban JEFIMOV előadásában sok a polemikus elem : a szerző ugyanis igen határozottan száll szembe azzal a hagyományos tanítással (egyik fő képviselőjeként A. A. SAHMATOVOT nevezi meg : Ист 62), amely szerint az óorosz irodalmi nyelv tulajdonképpen „orosz földre áthozott egyházi ószláv (eredete szerint : óbolgár) nyelv, amely a századok folyamán az élő népnyelvhez idomult és fokozatosan elvesztette idegen jellegét”.¹⁷ JEFIMOV az írásbeliség nyelvi jellegét illetően három fejlődési fokot különböztet meg, ti. 1. egyházi ószláv, 2. orosz redakciójú egyházi szláv¹⁸ és 3. óorosz írásbeliséget („древнерусская письменность”). Az utóbbival kapcsolatban nagy figyelmet szentel mindazon gyakorlati célú iratoknak (feliratok, levelek, szerződések és más jogi szövegek), amelyek jórészt az utóbbi években kerültek napvilágra, s amelyek nyelvileg valóban az óorosz nyelv gyakorlati jellegű írásos használatának emlékei. Lényegében véve az a hármasság, amelyet az írásbeliség fejlődésével kapcsolatban JEFIMOV megkülönböztet, nem is időbeli egymásutánt, hanem inkább műfaji tagozódást jelent : JEFIMOV ugyanis a népnyelv és az egyházi ószláv nyelv keveredési arányát műfaji feltételektől függő stílusrangsort¹⁹, amelynek lépcsőin különböző arányban jelentkeznek az egyházi ószláv és a népnyelvi elemek keveredése. JEFIMOV először 4 világi stílust vesz szemügyre : a hivatalos és jogi stílust (idesorozván egyik legfontosabb emlékként a Русская Правда-t), a szép-irodalmi stílust (részletesen elemezvén az Igor-éneket, de méltatván az óorosz népköltészet, pl. a bilinák jelentőségét is),¹⁹ továbbá az évkönyv- és krónikastílust, végül pedig a levélistílust (amelyet talán helyesebb lett volna e sorozat elején említeni, hiszen nyilván aránylag a legkevesebb egyházi ószláv elemet tartalmazza). A világi stílusokkal szembeállítja JEFIMOV az egyházi stílusokat : a liturgikus stílust, a hagiográfia és az egyházi beszéd stílusát. Mindegyik stílusnak külön alfejezetet szentel, s örvendetes tény, hogy igen gyakran figyelemben részesít nemcsak lexikális, hanem mondattani tényeket is. Amikor például VLAGYIMIR MONOMAH tanításait tárgyalja, hosszan idézi Sz. P. OBNORSZKIJ véleményét MONOMAH mondatszerkesztésének oroszos sajtáságairól (Ист. 97—8). Kevésbé foglalkozik alaktani jelenségekkel, bár mondanunk is felesleges, hogy éppen

¹⁴ I. IORDAN, Influence rusești asupra limbii române. Anal. Acad. RPR. Seria C, t. I, mem. 4. — ERDŐDI J., Az orosz nyelv hatása a magyarra 1945 óta. Nyr. LXXXVIII, 57—8, 220—5, 382—392.

¹⁵ С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. 1946.

¹⁶ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка. 1953.

¹⁷ Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, 1941, 60 nyomán idézi JEFIMOV : Ист. 62.

¹⁸ Az ő terminológiája szerint : „церковнорусский язык” (Ист. 57).

¹⁹ E ponton JEFIMOV VINOGRADOV véleményét teszi magáévá, aki szerint „a népköltészet stílusaitól (különösen a bilinaktól, történeti énekektől, meséktől, közmondásoktól), távol állt mindennemű kizárólagosan helyhez kötött jelleg. E stílusok közorosz népköltési nyelvként fejlődtek” (Великий русский язык. 1945, 100). Hasonló érezteteket vall I. A. OSSZOVESZKIJ (Об изучении языка русского фольклора. Вопр. языкозн. 1952, 3. sz. 93—112) s efféle szerepet tulajdonítottam magam is régi népköltészetünknek (például kétségtelenül középkori gyökerű népballadáinknak) a köznyelv kialakulásának folyamatában (Nyr. LXXIX, 236—7; a népballadák középkoriságáról vö. CSANÁDI I.—VARGYAS L., Röpülj páva röpülj. Bp. 1954, 10).

egy szöveg nyelvi jellegének megállapításához az alaktani sajátságok részletes elemzése műhatatlanul szükséges.

Mindezen részek igen áttekinthetők és szemléletesek. Persze a történeti távlat erősen kiszélesedett volna, ha JEFIMOV nem csupán az orosz fejlődést veszi szemügyre, hanem — éppen azért, mert lényegében véve egy nemzetek feletti nagy középkori kultúrnyelv, az egyházi ószláv és az élő óorosz nyelv egymáshoz való viszonyáról van szó, — az egyházi ószláv európai sorsának is figyelmet szentel, s általában mindazt, ami orosz földön történt, szerves kapcsolatba vagy legalább is párhuzamba állítja egyéb szláv népek és államok írásbeliségének fejlődésével. Remélhető azonban, hogy a mű legközelebbi kiadásában a látóhatár már valóban kiszélesedik, s reméljük azt is, hogy ez magával hozza az egyházi szlávra vonatkozó nemzetközi bibliográfia gondos idézését (vö. pl. A. VAILLANT, *Manuel du vieux slave*. Paris, 1948; 1952-ben megjelent orosz fordításáról I. V. CSICSAGOV ismertetését: *Вопр. языкозн.* 1954, 4. sz. 147—153.).

Az V. és VI. előadás már a moszkvai orosz állam nyelvi fejlődésével foglalkozik. JEFIMOV figyelmét természetesen itt is elsősorban a népnyelvi írásbeli használatának kibontakozása köti le (ezért elemzi a XVII. századdal kapcsolatban oly részletesen pl. Avakum esperesnek népnyelven írt életrajzát, vö. *Иср.* 132—5.); emellett azonban nem szorítja háttérbe, hanem jelentőségéhez képest méltatja az óbolgár hatásnak XIV—XV. századi renaissance-át, az ún. „második délszláv hatás” korát is (*Иср.* 119—120.). Nagyon fontos körülmény JEFIMOV dokumentációjának frissessége: a moszkvai régi írásbeliség stílusával kapcsolatban pl. olyan feldolgozást értékesít, amely időrendi okokból az előző hasonló szintézis írójának, Sz. D. NYIKIFOROVnak még nem állhatott rendelkezésére.²⁰ Persze azért lenne néhány fontos pótlásra is alkalom: a XVI. század nyelvvel kapcsolatban feltűnő hiány, hogy JEFIMOV még bibliográfiai jegyzetében sem vesz tudomást B. UNBEGAUNnak éppen e korról foglalkozó, közismert párisi disszertációjáról (*La langue russe au XVIe siècle*. Paris, 1935.).

Az V. fejezet végén (kissé meglepő módon, a könyvnyomtatás kezdeteiről szóló szakaszban!) esik szó a középoroszi kiejtés moszkvai normájának kialakulásáról (*Иср.* 123—4.). JEFIMOV, történeti tényekre hivatkozva, helyesen mutatja be azt a tényt, hogy Moszkva bizonyos mértékben egysúlyt teremtett vokalizmusában az *o*-zó északi nyelvjárások és az *a*-zó déli nyelvjárások közt, s ugyancsak délről vette át az *i*-zést is. A mássalhangzórendszer lényegében véve inkább a dél-oroszsal tart rokonságot, viszont vannak benne — olykor alaktani vonatkozású — északorosz sajátosságok is (pl. a *g*-nek nem spiráns, hanem zárhang-ejtése; a 3. személyű igealakok kemény végződése a dél-orosz lágy végződés helyett, tehát *идер* és nem *идеть*) stb. Itt tárgyalja JEFIMOV az ejtésnek helyesírási következményeit (pl. az *a*-zás hatására *сракан* lett a köznyelvi írásos alak és nem az etimológiailag indokolt *срокан*, vö. *Иср.* 124.). Ugyanitt érdemes lett volna utalni (helyesebben: visszautalni) a „második délszláv” hatásnak bizonyos írás- és ejtésbeli sajátságaira, például a hímnemű mellékneveknek *-ий* végződésére (erről ld. 120.).²¹

6. A XVII. századi fejlődés rajza rövid, de nagyon színes: ismét felbukkan az orosz nemzeti nyelv kialakulásával kapcsolatban a közorosz nyelv dialektális bázisának kérdése; s ezúttal JEFIMOV AVANYESZOV véleményét teszi magáévá, aki szerint az eredeti Rosztov-Szuzdal környékére lokalizálható norma idővel eltolódást szenvedett a Kurszk-

²⁰ NYIKIFOROV műve (*История русского литературного языка*) 1947-ben jelent meg, a régi moszkvai hivatalos iratok nyelvvel viszont 1951-ben foglalkozott — valószínűleg kandidátusi disszertációban — O. V. GORSKOVA (*Язык Московских грамот XIV—XV вв.*; JEFIMOV GORSKOVÁNAK saját munkájáról írt beszámolójára [„автореферат”] hivatkozik: *Иср.* 106.).

²¹ E helyen JEFIMOV szól a *сильной*, *злой* alakoknak az egyházi szláv eredetű *сильный*, *злый* alakokkal való helyettesítéséről, de nem fejtí ki sem itt, sem másutt, hogy a mai orosz állapot (*сильный*, *злой*) mikor állandósult. Érdekes lett volna jelezni olyan, valóban *stilisztikai* különbségeket is, aminőt UNBEGAUNnál pl. a *великий* szó két változatával kapcsolatban találunk. UNBEGAUN szerint ugyanis az *-ий* végződésű, egyházas (és hivatalos) alak fordul elő a *Великий князь* vagy *Великий Государь* uralkodói címben, egyébként azonban sokáig még *великой* használatos (pl. 1504: *воздь великой мохъ*, sőt 1514: *князь Петръ Великой*, i. m. 320.). UNBEGAUN helyesen figyelemztet egyéb stilisztikai finomságokra is: a XVI. században rendszerint a népnyelvi *иной* fordul elő az általa feldolgozott szövegekben, de azért 1511-ben, egy egyházi vonatkozású iratban az *иный игумен* szerkezet olvasható. „Le slavonisme est motivé ici par la valeur ecclésiastique du texte” — mondja UNBEGAUN (i. h.).

Orel környéki délnagyorosz nyelvjárások javára (Истр. 127—8.). Fontos megállapításokat olvasunk a Moszkvára támaszkodó s immár teljesen kibontakozó orosz nemzeti nyelv szókészletének gyarapodásáról: amint az előbbi fejezetekben jól határolta el ЈЕФИМОВ Moszkva nyelvet szemléltető szópárokkal pl. a novgorodi nyelvhasználatról,²² s volt gondja a jövevényszavak egyes rétegeinek megkülönböztetésére is, úgy most újra sok érdekes részletet tudunk meg mind a szókészlet belső gazdagodásáról, mind pedig a jövevényszavak behatolásáról. E téren már világosan érvényesül bizonyos nyugati hatás: nyilván ez volt a Nagy Péter korában oly gyorsan megvalósult nyelvújítás közvetlen előkészítője. Ugyancsak Péter korát készíti elő, noha inkább passzív módon, az a sok körülírás, amelyet ЈЕФИМОВ a XVII. század fordítási irodalmából mutat ki. 1647-ben a Kriegskunst zu Fuss című munkát (amelynek címét könnyű mai orosz nyelvre így fordítani: Военное искусство пехоты) még a következő címen adták ki orosz fordításban: „Учение за хитрость ратного строения пехотных людей” (Истр. 129.). S bizonyára vonatkoztatható mutatis mutandis a XVII. századra is az, amit ЈЕФИМОВ a régi orosz nyelvemlékek számos jellegzetes szavának poliszémiájáról, rendkívül sokféle jelentéskörben való használatáról mond (vö. pl. земля, воля, правда, голова stb. különböző jelentéseinek felsorolását: Истр. 117.). Ez a jelenség, úgy látszik, más közép- és keleteurópai nyelvek régebbi írásos használatának is szükségszerű kísérőjelensége volt; mindenesetre pontosabb jelentésű jövevényszavak átvételét igen sokszor az autochton szinonimáknak tulságosan bonyolult szemantikai gazdagsága tette szükségessé.²³

7. Rendkívül gazdag és jól elemzett anyagot nyújt ЈЕФИМОВ Nagy Péter korának nyelvi reformjaival kapcsolatban; amint már az előbbi fejezetekben tapasztaltuk, sohasem szakad el forrásaitól, a kor szöveganyagától, hanem egyenesen abból szűri le a legfontosabb tanulságokat. Kiválóan elemzi az orosz nyelv idegen szavainak első szótárát,²⁴ amelyet maga a cár nézett és javított át (143 kk.);²⁵ ezenkívül általában is foglalkozik a kor szótár- és nyelvtanirodalmával (165 kk.), az első orosz újságokkal (162 kk.), valamint a XVIII. század nyelvhasználatának stilisztikai rétegződésével (150 kk.). Felhasználva V. V. VINOGRADOV idevágó kutatásait,²⁶ a régi és az új nyelvi elemek küzdelmét és keveredését jól illusztrálja Nagy Péter néhány levelével; e rész, mint annyi más, szintén megérdemelne részletesebb monografikus kifejtést, hiszen nyelvtörténeti szempontból igen hasznos monográfia készült — körülbelül 20 évvel ezelőtt — Richelieu stílusáról is.²⁷

8. Nagy Péter korának forrongó, kiegyensúlyozatlan nyelvállapotát és stilisztikai felfogását azonban elméleti szempontból is rendszerezni kellett és stílusnormák szilárd gátjai közé szorítani. Erre a hatalmas feladatra vállalkozott LOMONOSZOV, aki természet-tudományi kutatásaival párhuzamosan a „széptudományoknak” szinte minden területét művelte, mint költő a modern orosz vers és költői stílus megalapítója lett, s még arra is jutott ideje, hogy VOLTAIRE orosz történelmi vonatkozású műveiről véleményt mondjon. Írt nyelvtant, verstant, retorikát, számos nyelvészeti értekezést és több ízben foglalkozott a nyelvi stílusrétegek helyes megkülönböztetésével.

Sajnos, ЈЕФИМОВ nem hangsúlyozza eléggé, mennyire segítette LOMONOSZOVOT

²² Novgorodra jellemző szó pl. смерд 'jobbágy', továbbá egyes pénznemek elnevezése (векша, куна); a megfelelő moszkvai terminusok сельчанин, majd крестьянин, illetve деньга, рубль (Истр. 108).

²³ Így vélekedik a román szókészlet fejlődéséről S. PUȘCARIU is: szerinte „eine der Hauptursachen, die das Eindringen der Fremdwörter begünstigt haben, ist die Polysemie, d. h. die allzu grosse Vielheit der Bedeutungen, die die alten Wörter annahmen, als ihnen immer mehr neue Inhalte zugewiesen wurden” (Die rumänische Sprache, Leipzig, 1943, 484).

²⁴ Лексикон вокабулам по алфавиту. Ez az érdekes szótár könnyen hozzáférhető az Sz. P. ОВНОРСКИЈ—Sz. G. ВАРНУДАРОВ-féle orosz nyelvtörténeti szöveggyűjteményben: Хрестоматия по истории русского языка. 1948: II/2, 47—65. E szójegyzékkel néhány évvel ezelőtt már foglalkoztam: NyK. LII, 34—38.

²⁵ Említésre méltó, hogy annak a fejezetnek, amelyben ЈЕФИМОВ e szótárral foglalkozik, a következő, igen jellemző címet adta: „Политехнизация словарного состава языка”.

²⁶ Vö. Очерки по истории русского литературного языка XVI—XIX вв. 1934.

²⁷ F. HASCHKE, Die Sprache Richelieus nach seiner Korrespondenz. Paris, 1934 (röviden összegezi W. v. WALTBURG, Evolution et structure de la langue française. Paris, 1934, 167).

e sok-sok feladat teljesítésében alapos humanista műveltsége és erre épülő széleskörű európai tájékozottsága. Pedig éppen LOMONOSZOV nem hiába volt ama egyházi főiskola növendéke, ahol az egyházi szlávon kívül már latint és görögöt is tanítottak, s nem hiába folytatta később tanulmányait a marburgi egyetemen, a késői ciceronianizmus egyik jeles képviselőjének vezetésével. Nála mindeme ösztönzések valóban termékeny talajra hulltak:²⁸ amikor például híres stíluselméletét, a „három stílus” elvét az orosz nyelvre alkalmazta, tulajdonképpen nem tett egyebet, mint élő irodalmi normának fogott fel egy olyan hagyományt, amelynek gyökereit nemrég E. R. CURTIUS — igen helyesen — Ciceróiig, Horatiusig és Quintilianusig vezette vissza.²⁹

Amde nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy LOMONOSZOV a „három stílus” elméletét hol, melyik értekezésében fejtette ki legelőször! Hadd említsük meg tehát, hogy ezt az elméletet tartalmazó értekezésének címe Предисловие о пользе книг церковных (Előszó az egyházi könyvek hasznáról), amelyet szovjet filológusok is LOMONOSZOV legértettebb művének tartanak. S vajon miért fontos a keret, amelyben ez az elmélet orosz földön jelentkezett? Azért, mert LOMONOSZOV itt tett kísérletet az egyházi nyelvből átvett elemekben bővelkedő irodalmi nyelv és az élő nyelv viszonyának végleges rendezésére. LOMONOSZOV nyilván jól ismerte az ósláv elemek szerepét az orosz irodalmi nyelv fejlődésében; egyszersmind azonban azt is jól tudta, milyen szerepet játszanak a „most savants”, a „parole dotte” például a francia és olasz szókészlet rétegződésében. Megpróbálta tehát emele a nyugati lexikális állapotnak orosz mását mintegy normává emelni: egyrészt állást foglalt az élő nyelv irodalmi használata mellett, másrészt pedig az egyházi szlávból merített szavakat és szóváltozatokat stilisztikai funkcióval ruházta fel, és szinte előírta helyes „adagolásukat” a különböző stílusváltozatok jellege és rendeltetése szerint. JEFIMOV jól látja (175 kk.), hogy LOMONOSZOV „fentebb stílusa”, például ódáinak és erősen retorikus prózájának szebb részletei azért hatnak valóban ünnepélyesen, mert tele vannak olyan szavakkal és fordulatokkal, amelyekből még az egyházi stílus szakrális jellege árad. Hasonlóképpen lehetségesek, ismét színező elemként, ósláv szavak a „középső stílusban” is, de itt már a köznyelvi elemek jutnak túlsúlyba. S végül LOMONOSZOV, az archangelszki halász fia, a maga korában szinte páratlan gyöngédséggel fordult a köznyelvvvel anyagában teljesen azonos низкий стиль felé, amely szerinte a vigjáték, a derűs epigramma és más könnyed lírai műfajok nyelve: itt már, a szerző ízlése és belátása szerint, népszerű szavak és fordulatok használata is megengedhető. A низкий стиль-nek fontos sajátossága, hogy benne már ósláv elemek egyáltalában nincsenek; ha lennének, jelenlétük csak megzavarná a stílus harmóniáját.³⁰

Harmóniát említettünk, mert LOMONOSZOV, az antik és a nyugati klasszicizmus neveltje, aki hazájában egy új, nemzeti klasszicizmus eljövetelet készítette elő, valóban a művészi harmónia, a nyelvi műalkotás magas fokára kívánta emelni anyanyelvét, az orosz nyelvet. Mint a XVIII. század annyi más nyelvész-tétikusa, például a Magyarországon sokat olvasott D. JENISCH,³¹ úgy LOMONOSZOV is sokszor foglalkozott az orosz nyelv jellegzetes sajátosságainak meghatározásával; e nyilatkozataira JEFIMOV is sűrűn

²⁸ LOMONOSZOV filológiai képzettségéről, olvasmányairól és műveinek forrásairól kitűnően tájékoztat filológiai munkáinak itt meg sem említett új kritikai kiadása: Полное собрание сочинений. VII. Изд. АН СССР. 1952 (kitűnő névmutatóval). Vö. még A. MARTEL, M. Lomonosov et la langue littéraire russe. Paris, 1933.

²⁹ Vö. CURTIUSnak JEFIMOV könyvében nem idézett tanulmányával: Die Lehre von den drei Stilen in Altertum und Mittelalter. Romanische Forschungen, 1952, 57—69. LOMONOSZOV retorikai (és stilisztikai) vonatkozásban sűrűn használta a francia N. CAUSSIN művét: De eloquentia sacra et humana. Coloniae Agrippinae, 1681 (vö. Полное собрание, VII, 816—7, 831, stb.).

³⁰ Bár JEFIMOV nem említi, érdemes megjegyeznünk, hogy LOMONOSZOV, élete különböző korszakaiban, két másik stílusfelosztást is javasolt. Nyelvtanában még csupán a „style sublime” és a „style bas” orosz megfelelőit különböztette meg, s hátrahagyott iratai közt fennmaradt egy fogalmazvány, amely már öt különböző stílust ajánlott: a retorikus, költői, történetírói, pedagógiai és az egyszerű stílust (Полное собрание, VII, 898). Ez a felosztás azért érdekes, mert az értekező próza itt már kiszabadul a retorika szárnyai alól, s önállóul, mégpedig egyszerre két változattal: a tudományos próza elválik az oktatási célt szolgáló tankönyvek stílusától.

³¹ JENISCH „Philosophische-kritische Vergleichung und Würdigung von 14 ältern und neuern Sprachen Europens” c. művének európai hatásáról l. akadémiai székfoglaló értekezésemben: Az erdélyi román nyelvújítás. 1943, 39—42.

hivatkozik. LOMONOSZOV méltóságot, erőteljességet, elevenséget, gyöngédséget, gazdagságot és nagy kifejező erejét, frappáns rövidséget („сильную в изображениях краткость”) vélt felfedezni az orosz nyelvben (Ист. 170), s e felsorolás rendkívül jellemző: aki csak kissé is járatos a XVIII. századi nyelvészeti gondolatvilágában, az rögtön látja, hogy körülbelül ugyanezen eszményi vonásokat keresték más nyelvekkel kapcsolatban is. LOMONOSZOV esetében viszont nemcsak eszményekről, az anyanyelv szépségének ideali-zálásáról van szó, hanem — mint a prakticista XVIII. században általában — erősen gyakorlati elvekről: a méltóság s az erőteljesség keresése az egyes stíluslemek helyes keverését kívánja meg; az elevenség s a gyöngédség a nép nyelvéhez való hűséget tételezi fel; a gazdagság hajlékony szóképzésre serkent, s a rövidség klasszikus elve a nehézkes körülírások gondos kerülésére. Ha így fogjuk fel LOMONOSZOV elveit, jobban megértjük, miért kell ezeket az elveket az egész XVIII. századi fejlődés középpontjába helyezni, s miért rokon LOMONOSZOV szemlélete számos magyar nyelveművel, például KAZINCZY vagy a franciaás műveltségű PÁNCZÉL PÁL elgondolásával is (az utóbbiról l.: MNy. XLVIII, 21—31).

9. Természetesen azonban LOMONOSZOV egyensúlyra és harmóniára törekvő klasszicizmusa sem bizonyult örökéletűnek; amint a következő, dinamikus lendületű fejezetekből kiderül, a XVIII. század folyamán a népnyelv egyre erősebben nyomult előtérbe,³² elárastotta — többek közt FONVZIN működése révén — a szépirodalmat, s a publicisztika korszerű, forradalmi stílusának megteremtésére is eredményesen törekedett RAGYISCSEV, számtalan új szó és szószerkezet megalkotója.³³

Nem feledkeznek meg azonban JEFIMOV a XVIII. század nyelvhasználatának egy másik fontos területéről, az elegáns szalonnnyelvről sem, s VINOGRADOV nyomán³⁴ bőven idéz a kor divatos, jórészt francia eredetű tükörszavaiból és tükörkifejezéseiből. Lényegében véve ez a kettőség (népiesség; haladó polgári publicisztika az egyik, finomkodó szalonnnyelv a másik oldalon) érteti meg a XI. fejezetben elének rajzolóó dialektikus ellentéteket is: míg SISKOV, admirális, miniszter és akadémiai elnök letére konzervatív módon lépett fel „Beszélgetés az orosz irodalom barátaival” című művében, s görcsösen ragaszkodott a patétikus lomonoszovi nyelv stílusdíszítő egyházi ószláv elemeihez, addig KARAMZIN — elismervén mindazt, amit KANYEMIR, LOMONOSZOV és a XVIII. század többi nyelveművelője tett az orosz nyelv pallérozása érdekében — a lomonoszovi periódust már örökre lezártak tekintette, és zászlajára, mely az új orosz próza zászlaja lett, ezt a szót írta: „элеранс”. Az „elegancia” fogalmának, különösen pedig a stílus eleganciájának kifejezésére még nem is volt orosz szó — KARAMZIN „a stílus kellemességének” („приятность стиля”) — nevezte, de máris felbukkan az az új stílusesszmény, amely nagyon rokon a magyar fejlődésben KAZINCZYÉVAL, s amely a nyelv kiművelése érdekében még az idegenszerű fordulatoknak is tárt kaput nyitott. JEFIMOV az orosz kifejezőkészségnek ezt az átalakulását — BELINSZKIJ egykori nézeteivel egyetértve — pozitív, konstruktív jellegű folyamatnak vallja, s bő példaanyaggal szemlélteti, hogyan lett az *esprit des lois*-ből дух законов, az *esprit de suite*-ből дух порядка, hogyan vette fel a 'megható' jelentésű трогательный melléknév a francia *touchant* átvitt jelentése nyomán, s hogyan gazdagodott a karamzini calque-ok révén az egész orosz irodalmi nyelv nem annyira új szavakkal, mint új és finomabb, pontosabb jelentésárnyalatokkal. S hiába állította SISKOV, hogy pl. a трогать 'érint' igének nincs és nem lehet az oroszban 'megható' jelentése, ha maga PUSKIN ezt az igét „Anyegin”-jában mégis használta, s ezzel kiállította számára azt a menlevelet, amelyet JEFIMOV szellemesen стилистический паспорт-nak nevez...

³² Amint egy kandidátusi disszertáció beszámolója (A. V. GOLUB, Язык указов Пугачева, 1951) alapján JEFIMOV kifejti, a hivatalos nyelvbe népnyelvi elemek különösen a Pugacsov-felkelés idején kerültek (Ист. 208). A nép hatalomra jutása másutt is olykor alapjaiban rázta meg az addig uralkodó osztályok nyelvén alapuló hivatalos nyelvhasználatot; tudomásom szerint néhány évvel ezelőtt a görög forradalmi kormány szintén az úgörög népnyelvet avatta hivatalos nyelvvé, ellentétben a monarchista kormány antikizáló, purista nyelvhasználatával.

³³ Jellemző, hogy RAGYISCSEVNél éppen a гражданин 'polgár' szó vált egész sor származékszó kiindulópontjává (Ист. 216). RAGYISCSEVről E. A. VASZILJEVSKAJA tanulmányán kívül (Язык и стиль А. Н. Радищева. Русский язык в школе. 1949, 4. sz. 7 k.) I. N. Ю. СВЕДОВА értekezését: Общественно-публицистическая лексика и фразеология в „Путешествии из Петербурга в Москву”, сб. Материалы и исследования по истории русского литературного языка. II, 1951.

³⁴ L. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. 1934, 163.

10. Nincs terünk mindannak beható méltatására, amit JEFIMOV könyve egyik legjobb fejezetében, legalább is a nyelvészeti szempontjából, PUSKIN nyelvről mond (Иср. 253 kk.). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy JEFIMOV talán legjobban itt tesz eleget mindazon követelményeknek, amelyeket 1952-ben az irodalmi nyelv kutatásának módszerével kapcsolatban felállított. Amennyire az orosz lexikográfia jelenlegi állapota megengedte,³⁵ megvizsgálta PUSKIN viszonyát az orosz köznyelvhez, méltatta PUSKIN szerepét az orosz irodalmi nyelv szabályozásában, s nemcsak neologizmusait, egyéni újításait tette mérlegre, hanem behatóan foglalkozott PUSKINNAK a SISKOV-KARAMZIN vitával szemben elfoglalt álláspontjával is. Amint ismeretes, PUSKIN tökéletesen tudatában volt a szlavonizmusok stilisztikai funkciójának, és főleg fiatalkori műveiben szívesen is használta fel a költői nyelvnek mindazon ószláv eredetű elemeit, amelyeket hozzá LOMONOSZOV felől a századvég költői, különösen BÁTYSZKOV és a PUSKINT 15 éves korában Carszkoje-Szeloban homlokon ósólkó GYERZSÁVIN közvetítettek. PUSKIN később is szívesen nyúlt szlavonizmusokhoz, egyrészt akkor, amikor — mint például Borisz Godunovban — a történeti korfestést kellett stilisztikai archaizmusokkal elmélyítenie, másrészt pedig akkor, amikor a keneteljes, patétikus szlavonizmusokat maró epigrammáiban és más szatirikus műveiben ellentétes funkcióval ruházhatta fel.³⁶ Hasonlóképpen mély hatású volt PUSKIN példája a kölesönszavak, népnyelvi fordulatok használata terén és sok más vonatkozásban; talán nincs is az orosz irodalmi nyelvnek olyan problémája, amellyel kapcsolatban ne lenne fontos ismernünk PUSKIN elméleti és gyakorlati állásfoglalását.³⁷

PUSKINT tehát sokoldalú és részletes tárgyalásban résziesítette JEFIMOV; talán tisztázásra várna még PUSKIN kapcsolata ZSUKOVSKIJVAL és általában az orosz preromantikával. E téren a stilisztikai kutatás támaszkodhatik bizonyos előzményekre; könnyen lehetséges, hogy a puskinai verselés zeneisége és általában a költőnek expresszív hanghatások iránti érzékenysége is sokat köszönhet a preromantikusoknak.³⁸

11. A XIX. századi irodalmi nyelvvel kapcsolatban JEFIMOV terjedelmes fejezeteket szentel BELINSZKIJNEK, GOGOLNAK, TOLSZTOJNAK; foglalkozik a modern tudományos terminológia kialakulásával és az orosz szótárírás mindeddig leghatalmasabb kész alkotásával, DALJ szótárával is. Legalaposabbak természetesen azok a fejezetek, ahol JEFIMOV részben mások, részben a saját kutatásaira támaszkodhatott; hadd említsük meg a „Háború és béke” szövegváltozatainak jó elemzését, amely éles fényt vet a Szovjetunióban folyó stilisztikai kutatások egyik követésre legméltóbb ágára.³⁹ E monografikus jellegű stílusportrékhoz kapcsolódik a XX. fejezetben GORKIJ nyelvi és stilisztikai elveinek bemutatása; nagy kár, hogy itt JEFIMOV kizárólagosan GORKIJ elméleti írásaival foglalkozott, s nem vette figyelembe GORKIJ írói gyakorlatát. GORKIJVAL s a könyv zárófejezetében egészen röviden érintett szovjet-korszakkal kapcsolatban tehát még igen sok lenne a tennivaló; talán helyes volna, ha a következő kiadásban, bizonyos bővítések után, a XIX. századi rész zárná le JEFIMOV művének I. kötetét, s ezután egy egész

³⁵ Az első nagy Puskin-szótár most van előkészületben.

³⁶ Az irónikus szlavonizmusok használatában később SZALTIKOV-SCSEDRIIN tűnt ki, vö. А. И. Ефимов, Язык сатиры Салтыкова-Щедрина, 252–297.

³⁷ A román irodalmi nyelv fejlődésében Eminescu tölt be hasonlóan központi szerepet, s alighanem hasonló volt Petőfi szerepe is a XIX. századi magyar irodalmi köznyelv történetében.

³⁸ ZSUKOVSKIJ nyelvről és stílusról van egy jól használható régebbi tanulmány V. ISTOMIN tollából (Главнейшие особенности языка и слога произведений Жуковского. Русский Филологический Вестник, XXX, 3. sz.), továbbá rendelkezésünkre áll MARCELLE EHRRARD terjedelmes értekezése: V. A. Joukovski et le préromantisme russe. Paris, 1938. Zsukovszkij személyes kapcsolatban állt Goethével; kitűnő Erlkönig fordításának expresszív hanghatásairól: EHRRARD, i. m. 302–3, 165. A kifejező hanghatások szerepéről Puskinnál l. GÁLDI L., Az orosz vers funkcionális problémái. FilK. 1955, 197–8.

³⁹ Sajnos, a variánskutatás nálunk még alig művelt ága a stilisztikának és az irodalomtörténetnek, pedig kétségtelen, hogy a költő műhelyébe az efféle vizsgálatok engednek a legmélyebb pillantást. Nemcsak a születő műalkotás kibontakozását tudjuk szinte lépésről lépésre megfigyelni, hanem tanúi lehetünk egy rendkívül finom nyelvi váltogatásnak is, amely becses felvilágosításokat ad a stilisztikai kifejezőeszközöknek bizonyos időpontban megnyilvánuló értékeléséről. Az orosz stilisztikai kutatás bővelkedik jó variánstanulmányokban, vö. pl. Н. П. Третьякова, Работа Гоголя над языком и стилем „Тараса Бульбы”, сб. Материалы и исследования по истории русского литературного языка, III, 1953.

külön kötet maradna a XX. század nyelvére és stílusára. BLOK, MAJAKOVSZKIJ, JESZENYIN, ALEKSZEJ TOLSZTOJ, SOLOHOV — hogy csak néhány kimagasló nevet említsünk — mind egy-egy külön világ s együtt a stilisztikai tájékozódásnak valóságos kaleidoszkópja; mivel pedig JEFIMOV műve kifejezetten pedagógiai célzatú, a szovjet ifjúság s a jövődő szovjet írók stilisztikai neveléséhez is hatékonyan járulna hozzá nemcsak a klasszikus múlt, hanem a közelmúlt és a jelen stílustörékvéseinél minél behatóbb ismerete.

12. A végkövetkeztetés, amelyet a magunk számára JEFIMOV munkájából levonhatunk, szinte magától adódik: a magyar filológiának éppen úgy, mint minden velünk szomszédos, sőt tegyük hozzá: szinte minden európai nép filológiájának multhatatlanul sürgős feladata lenne, hogy az egyes nemzeti nyelvekből kinőtt irodalmi nyelveknek ugyanolyan alapos és részletes monográfiát szenteljenek, aminőt JEFIMOV írt az orosz nyelvről. Le kellene mérnünk azt, amit eddig írtak nagy íróink nyelvéről, s ki kellene jelölünk azokat a feladatokat is, amelyek még megoldásra várnak, s amelyek tudományos értekezések és disszertációk hálás tárgyai lehetnének. Nyelvűvelésünk érdekeit is páratlan módon szolgálná e megírandó mű, „A magyar irodalmi nyelv története”, s tudománytörténeti szempontból talán ez a szintézis lenne irodalomtudományunk és nyelvtudományunk összefogásának, egymásra találásának legszebb bizonyítéka.

GÁLDI LÁSZLÓ

В. Г. Егоров: Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Часть. I.

(A mai csuvas irodalmi nyelv összehasonlító-történeti megvilágításban. I.)

Чувашское государственное издательство Чебоксары 1954. 239 стр.

A „Советская Чувашия” 1953. február 12-i számában ünnepi megemlékezés jelent meg VASZILIJ GEORGIEVICS JEGOROV 75. születésnapja alkalmából. Megtudjuk belőle, hogy szerzőnk a szibirszi tanítóképzőben kezdte tanulmányozni anyanyelvét és a csuvas folklór száján élő hagyományait. Erősen érezve azonban filológiai képzettségének hiányait, amint szabadulhatott a tanítóságtól, beiratkozott a kazáni hittudományi főiskolára, ahonnan már annyi neves orosz turkológus indult el, és studiuma tárgyául az orosz t a közelkeleti nyelveket választotta. Itt, САНМАТОВ, BAUDOINE DE COURTENAY és ССЕРБА professzorok előadásaiban kapta meg azt a filológiai alapot, amelyen elindulva, kezdetben orosz, majd csuvas nyelvi problémákba temetkezett. A kazáni keleti pedagógiai intézet tanára volt már, amikor első csuvas tárgyú dolgozata megjelent: Гармония гласных в чувашском языке (1928). Röviddel ezután látott napvilágot legismertebb munkája a Введение в изучение чувашского языка (1930) és a Библиографический указатель литературы по чувашскому языку (1931), majd 1935-ben 20 000 szót tartalmazó csuvas-orosz szótára. A kandidátusi fokozatot már mint érett ember és tekintélyes munkásságra visszatekintő tudós nyerte el „Основные типы образования сложных слов в разных системах языков” c. értekezésével. 1944-től a csuvas tudományos kutatóintézetben dolgozott, 1948-ban pedig kinevezték a csebokszári pedagógiai főiskola tanárává, ahol a mai napig működik. Az utolsó öt esztendő tudós pályájának legtermékenyebb korszaka. Egymás után jelennek meg nyomtatásban: „Н. А. Ашмарин: как исследователь чувашского языка (1948). Роль И. Я. Яковлева в создании чувашского алфавита и чувашской письменности” (1949). „Чувашские словари XVIII века” (1949. „Этногенез чувашского народа по данным языка” (1950.). „Словосложение и его значение в истории языка” (1953). „Словарный состав современного чувашского литературного языка” (1953). című könyvei. Az önálló műveken kívül számos cikke jelent meg ez idő alatt a csuvas tudományos kutatóintézet „Записки” c. kiadványában, többek között: Чувашский язык и чувашское языкознание за 30 лет советской власти (1950). „К вопросу о происхождении чуваш и их языка” (1953). Végül 1954-ben megjelent fent nevezett munkájának első része, amellyel elnyerte a filológiai tudományok doktora címet.

V. G. JEGOROV jelen munkájában egy életen át folytatott csuvas nyelvészeti tanulmányainak összefoglalását adja. Könyvének megírásakor elsősorban hallgatói és a művelődésre vágyó csuvas társadalom lebeghetett szeme előtt, amint az az előszóból is kitétszik. Tankönyvet írt a főiskolák számára, amely hivatva van felkelteni az érdeklődést

a nyelvi problémákkal összefüggő etnogenezis, valamint az irodalmi nyelv kérdései iránt abban a reményben, hogy majd további munkaerőt vonz erre a területre.

A mű négy fejezetre tagolódik: I. Bevezetés, II. Szókészlet, III. Fonetika, IV. Írásrendszer és ortográfia.

A bevezetés jelentős részét a csuvas etnogenezis kérdése teszi. Ez nem is csoda, hisz a csuvasok eredete még mindig vitás kérdés. Említett „Введение” c. munkájában még maga a szerző is nagyon egyszerűnek látta a dolgot: a csuvasok a volgai bolgárok közvetlen utódai, amint azt V. N. TATISCEV¹ már a XVIII. században megállapította, s amint azt a tudomány mindmáig vallotta. Közben azonban lezajlott a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti és filozófiai osztályának Moszkvában 1950 januárjában megtartott, a csuvas nép történetének szentelt ülészaka. Itt bonckés alá került a csuvas etnogenezis egész terjedelemben: archeológiai, antropológiai, etnográfiai és nyelvészeti adatok alapján szóltak hozzá az előadók. Az elhangzott előadások és a nyomukban támadt élénk vita visszatükröződik JEGOROV új szemléletén is. Eszerint történetelőtti ősi volgavidéki népelemek olvadtak bele mind az ismeretlen eredetű precusvas, mind az ott lakó ősi finnugor törzsekbe. Ez az autochton precusvas nép a történet folyamán ismételt keveredett és keresztelkedett finnugor népekkel. A mai csuvasok ősei tehát nem jövevények lakott területükön: már jóval a bolgárok megjelenése előtt itt voltak. A csuvasok esetében tehát nem beszélhetünk egy, már kialakult ide települt népről; a mai csuvas nép egy hosszú történeti folyamat eredménye. A volgai népek múltjának a burzsoá tudósok által összekuszált ismeretét a szovjet tudományak kell tisztáznia.

Az archeológia Csuvasia területét a neolit-kortól megszakítás nélkül lakott területnek tudja. A legrégebb leleteknek két nagy kultúrkörhöz (északi-déli) való tartozása — egyéb későbbi közrejátszó okok mellett — elfogadható magyarázatát látszik adni a két nagy csuvas nyelvjárási terület (anatri-virjal) meglétének. Az antropológia megerősíti az archeológia vallomását: egymás mellett élő europeid, lappoid és ezek keverékéből származott embertípusokról tud ezen a vidéken, a neolit- és bronzkortól kezdve. A hosszúkás fejű mongoloid típus egy későbbi nomád török nép hatása. Az etnográfia is azt bizonyítja, hogy amint a Volga-vidék többi népe, a csuvas nép is egy itt lakott ősi nép bázisán alakult, és később nomád kultúrák hatásának volt kitéve. Ezekhez a megállapításokhoz JEGOROV hozzáfűzi a maga nyelvészeti érveit. Szerinte a csuvasnak egy ősi finnugor közösségekben leélt korszakára mutatnak azok a nyelvi tények, amelyeket a csuvasban egyedül csak a finnugorból magyarázhatunk meg. Legnagyobb bizonyító erőt a vallásos hiedelmek terminológiájának tulajdonít abban a feltevésben, hogy ez a legkonzervatívabb szóréteg. Bizonyítékul ide vonja továbbá a toponimika és onomasztika elvben kétségtelenül igen fontos tanúságait.

A finnugorsággal átítatott precusvas nép életében akkor áll be a sorsdöntő fordulat, amikor egy nála erősebb steppei nomád török nép, az ún. volgai bolgár törzsről, leigazza és magába olvasztja, ill. átadja nyelvét a meghódított népnek. Ez az i. e. II—I. századra tehető első bolgár benyomulás a Volga-vidékre², az erdős hazájukban szétszórta élő precusvasokat még nem találta kompakt tömegben. Innen magyarázható, hogy a precusvasok, valamint a későbbi bolgár birodalom állományába tartozó egyéb volgamenti népelemek is, nem egyformán fogadták a második bolgár behatást. JEGOROV magát a „csuvas” népvét is az első bolgárság „suvaz” törzsi nevéből származtatja, amely véleménye szerint a meghódítottak ajkán nyerte volna a „csuvas” hangalakot. Szerinte a csuvasok tulajdonképpeni története csak ennek a *csuvas-bolgár-suvaz* asszimilációs folyamatnak a befejeződése után kezdődik.

A VII. században jelenik meg a Volga-vidéken a második bolgár-török hullám. Ezek a jövevények már nem voltak idegenek az előző bolgársággal vegyült csuvasok szemében, következésképpen nyelvi és kulturális hatásuk is erősebben mutatkozott rajtuk. Az mongol invázió után hozzájuk csatlakozott bolgár-suvar törzs beolvadásával könnyűszerrel befejeződött náluk a megindult eltörökösödési folyamat. A mai szovjet tudomány leszűrt eredményei alapján, röviden ilyen módon és ilyen összetevőkből keletkezettnek látja JEGOROV a csuvas etnikumot és vele kapcsolatban a csuvas nyelvet. Az említett elemekhez járul a történelem folyamán még a kipesak (kun), a tatár, a keleti finn és végül az orosz hatás. A vitát azonban a szovjet tudósok egyike sem látja lezártnak, és a napjainkban is folyó ásatásoktól és kutató munkától még sok, esetleg meglepő fordulatot várnak.

¹ История Российская с самых древнейших времен 1768, 317.

² KHORENEI MÓZES, Örményország története 1858. 87.

Ezután megismertet bennünket a szerző az irodalmi nyelv megszületésének körülményeivel és az alapjául szolgáló nyelvjárással. A csuvas irodalmi nyelv kezdetei a múlt század 70-es éveibe, I. JA. JAKOVLEV működéséhez fűződnek. Igazi nemzeti irodalmi nyelvről azonban csak az októberi forradalom után, a lenini-sztálini nemzetiségi politika életbelépése óta beszélhetünk. A csuvas irodalmi nyelv az anatri nyelvjáráson épült, ti. ezen alatti az első nyomtatványokat. De mióta a virjál nyelvjárás területén fekvő Csebokszári lett a csuvas köztársaság fővárosa, azóta mind feltűnőbb a virjál elem behatolása. A mai csuvas nyelvjárások kialakulásának kezdeteit már az első bolgár-csuvas érintkezés korára teszi a szerző, amikor a két nyelv feltehető tájszólásaiban már adva lehetett a további differenciálódás lehetősége. Hogy azután ebből a differenciálódásból mennyi tudható be az alkalmazkodni nem tudó precusuvas artikulációnak és mennyi egyéb körülményeknek, az egyelőre nem világos.

Ezután áttér a szerző a szókészletnek és a hangrendszernek a tárgyalására. A nyelvtani szerkezet — úgy látszik — a következő kötet tárgya lesz. A csuvas nép kialakulásával párhuzamos nyelvének kialakulása. Magán viseli a törzsi nyelvtől a nemzeti nyelvig való kifejlődésnek összes művelődéstörténeti nyomait: a finnugor, a bolgár, a tatár, az arab, a perzsa, a moңgol és az orosz hatást.

Az alapszókincs és a szótári szókészlet (vö. I. V. SZTÁLIN Marxizmus és nyelvtudomány 22.) határának bizonytalanságára mi sem jellemzőbb, minthogy JEGOROV az alapszókincs 15 csoportra osztott szóanyagában egészen szokatlanul elsőkül éppen a legújabb, az új szociális életberendezéssel összefüggő kifejezéseket sorolja fel, amelyek vitathatatlanul gyakran használt s nélkülözhetetlenek mondható elemei a mai csuvas nyelvnek. Az alapszókincset is magában foglaló szótári szókészlet eredeti és jövevény-szavakra osztva tárgyalja. Az eredeti szókincset ismét két csoportra osztik: 1. a többi törökséggel közös szavak, 2. csak a csuvasban előfordulók. Az utóbbi szóréttegbe tartoznak: a) a törökből ki nem mutatható, b) az egyelőre ismeretlen eredetű és c) a török töből, de a csuvas nyelv sajátos belső törvényei alapján alkotott szavak. A nem török származású, eredetinek mondható csuvas szókészletet a szerző akkorára becsüli, mint a török megfelelőikkel egyeztethető szavak mennyiségét. Azonban annak a megállapításához, hogy mi tartozik ebből a török kor előtti szubsztratumhoz, és mi keletkezett később, már a török időkben, de a török befolyástól mentesen, még hiányoznak az előmunkálatok.

A szótári szókészlet eredeti szavai mellett nagy a különféle jövevény-szavak száma is. Legnagyobb részük a földrajzilag határos tatárságtól, éspedig — hangtani kritériumok alapján — különböző időből való. Az arab és a perzsa átvételek kevés kivétellel elévültek, a szókincs passzív állományába kerültek. A finnugor nyelvek hatása a csuvasra korántsem olyan jelentékeny, mint amilyen a reájuk gyakorolt csuvas hatás. A RÁSÁNTÓL mari eredetűnek magyarázott 50 szóból a szerző csak 22-t tart mari származásúnak. WICHMANN mindössze öt udmurt szót említ a csuvasban. A nyelvi kölcsönhatás ezen egyenlőtlensége a csuvasok kulturális fölényében leli magyarázatát.

Nagyobb teret szentel a szerző a VIII—X. századtól származóan, a XVI. századtól folyamatosan —, a XIX. század 60—70-es éveitől egyre nagyobb mennyiségben s a forradalom óta tömegesen átvett orosz jövevény-szavak kérdésének. A forradalomig átvett 400—500 orosz jövevény-szó a mai társalgási nyelvben a csuvas szókincs 8—10 százalékára duzzadt. A kölcsön-szavakhoz járul még meglehetősen számú tükörszó, amelyeknek azonban mindegyike beleilleszkedik a csuvas nyelv szellemébe és növeli a csuvas nyelv gazdagságát és kifejezőképességét. Az orosz jövevény-szavak, amelyek sok esetben fölöslegesen szorítanak ki eredeti csuvas szavakat, nem egyforma számúak az egyes nyelvjárásokban és természetesen legkirívóbbak a műszaki nyelvben.

A csuvas nyelvnek más népek nyelvére gyakorolt hatásával a Вредение... 115—148. lapjain foglalkozik behatóbban a szerző, ahol ismerteti a magyar, mari, permi, mordvin, manysi, chanti, kazáni-tatár és az ó-orosz nyelvekre kifejtett csuvas befolyást. Régi csuvas nyelvemlékek hiányában mindenestre fokozott jelentősége volna a nyelvi hatások pro és kontra alapos kiaknázásának, mert az etnogenezissel kapcsolatban felmerülő bonyolult nyelvi problémák elsősorban ezen az úton volnának megoldhatók.

JEGOROV könyvének III. fejezetén érezhető leginkább a mű tankönyv jellege, amennyiben a szerző itt többek között általános bevezetést ad a fonetikába. A csuvas irodalmi nyelvben ASMARINHOZ hasonlóan ő is kilenc vokálist állapít meg és hozzáveszi az átmeneti nyelvjárások és a virjál redukált labialis *ä*, *ë* hangjait. Ezekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a delabializáció kezdeteit még a *csuvas-suvaz-suvar* keresztződés idejére kell tennünk, amely folyamat előttünk ismeretlen okoknál fogva, csak az anatriban fejeződött be véglegesen. A XVIII. századi nyelvemlékekhez viszonyítva ez a delabializáció azóta is tovább folyt. Majd áttér a szerző a csuvas vokalizmusnak

a köztörök vokalizmusához való viszonyára. A kettő nagy különbségének két okát látja: egyrészt fonetikai tekintetben már maga az ösbolgár nyelv is különleges helyet foglalhatott el a többi török nyelv közt, másrészt az első beolvadáskor átvett bolgár nyelvet a precusvas artikuláció csak rosszul tudta visszaadni, minek következtében a már fennállott különbségek még jobban eltolódtak.

A csuvas konzonantizmust áttekinthető táblázaton mutatja be a szerző és hozzáfüzi, hogy azok kiejtése mindig attól függ, orosz kölcsönzéssel van-e dolgunk, vagy pedig eredeti csuvas szóról.

Az újabb orosz jövevényszavakat oroszosan ejtjük, nem úgy, mint a régiebb átvételeket, amelyek a csuvashoz idomultak. A sajátos csuvas konzonánsok utánképzése különben meglehetősen nehézséget okoz az idegennek, azért szerzőnk pontos fiziológiai leírásukat adja. A leíró hangtani rész igen hasznos számunkra, mert első kézből, csuvas anyanyelvű tudóstól kapjuk az artikuláció magyarázatát. A mássalhangzók területén a többi török nyelvhez viszonyított feltűnő eltéréseket JEGOROV ugyanazzal az okkal magyarázza, amellyel már a vokálisoknál találkoztunk. Lényegében, ha más fogalmazásban is, de ugyanígy látja a dolgokat SZEREBRENNYIKOV is Вопросы языкознания 1955. 1. 15—25). Csakhogy nála a szubsztrátum nem ismeretlen, mint JEGOROVnál (precusvas). Szerinte a bolgár beözlés alkalmával a mai mari területen lakott marik egy része a bolgárságba olvadt, másik része pedig északnak húzódtott. Az utóbbiak nyelvének hangrendszere világosan magyarázza a csuvas magánhangzók (a o u) és mássalhangzók (zöngétlen konzonánsok) minden más török nép hangjaitól eltérő viselkedését. (Vö. Изогласные явления чувашского и марийского языков. Сборник статей В. А. Гордлевскому. Москва, 1953).

A csuvas irodalmi nyelvben a hangsúly általában a szó végére esik. A nyelvjárásokban nem egyöntetű, mert míg pl. a virjalban függ az utolsó szótag minőségétől, az anatriban nagyjában független az utolsó szótag vokalizmusától. Az orosz jövevényszavak hangsúlya rendszerint nem változik.

A IV. fejezet a csuvas írásrendszerrel és helyesírással foglalkozik. Ez az a terület, amelyen JEGOROV mint az ortografiai és terminológiai bizottság tagja, a tudomány gyakorlati alkalmazásában is tevékeny részt vett.

Ismertetésem elején említettem, hogy JEGOROV azelőtt az egyszerűbbnek látszó egyenes bolgár > csuvas származtatást fogadta el. Ez sem jelentette a csuvas nyelvi problémák megoldását, de az új felfogás még nehezebb kérdések elé állítja a kutatót. A sokoldalú tudományos megvilágítás ellenére is még mindig homályos, csupa feltevés, sejtés és kérdőjel a csuvas etnogenezis és a csuvas nyelvtörténet. Nagy érdeme azonban a szerzőnek, hogy a fiatal csuvas tanuló generációnak felnyitotta a szemét és problémát látókká neveli a keze alól kikerült fiatal csuvas nyelvészeket.

K. PALLÓ MARGIT

В. И. Лыткин: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам с обзором диалектов и диалектологическим словарем. I.

Москва. Издательство Академии Наук СССР. 1955. — 128 л.

A finnugor nyelvtudományi irodalom ismét egy igen hasznos és értékes munkával gazdagodott. LITKINnek az egyetemi oktatás céljait szolgáló permi nyelvjárási chrestomatiája behatóan ismerteti a komi nyelvjárásokat, köztük több eddig előttünk ismeretlen kisebb nyelvjárást és nyelvjárásszigetet; a nyelvjárásokat fontosabb sajátságaiuknak tömör jellemzésével, valamint szemelvények segítségével mutatja be. Egyik érdeme ennek a könyvnek az is, hogy az egyes nyelvjárások területéről, a lakosság számáról sok olyan adatot is közöl, mely eddig részben ismeretlen, részben pedig kevéssé ismeretes volt.

LITKIN könyve három főrésze oszlik. Az első rész (5—36. l.) a permi nyelvekről tájékoztat és a komi nyelvjárásokat ismerteti, a második rész (37—87. l.) nagyobb számú komi és néhány udmurt nyelvjárási és irodalmi szöveget közöl, a harmadik rész (91—126. l.) a szójegyzék, tkp. kis tájszótár.

I. LITKIN rövid bevezető fejezetekben többek között a permi népek és nyelvek történetéről, ezen belül azokról az idegen hatásokról szól, amelyek a komi és az udmurt

népet együttélésük, valamint később, különválásuk után érték, majd rámutat érinti a komi nyelvjárások kialakulásának a történetét és ezzel kapcsolatban fényt vet arra, hogy a három komi főnyelvjárás, nevezetesen a k o m i - z ű r j é n, k o m i - p e r m j á k és k o m i - j a z v a i közül a legutóbbi alakult ki legkésőbb (a XVI—XVII. században), akkor, mikor ez a keleti csoport elvesztette kapcsolatát a másik két csoporttal. Ma már, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, az előbbi két csoport: a komi-zürjének a Komi Autonóm Szocialista Szovjetköztársaságban (Кomi АССР), a komi-permjákok pedig a maguk külön Komi-permják Nemzetiségi Körzetében (Кomi-пермяцкий нац. округ) külön-külön irodalmi nyelvet alakítottak ki; a jazvai-komi nyelvjárás-területnek nincs külön irodalmi nyelve. Az Udmurt Autonóm Szocialista Szovjetköztársaság egész területén egységes közös irodalmi nyelv használatos.

LITKIN először a komi és az udmurt nyelv közti legfontosabb különbségeket mutatja be, azután pedig a komi nyelvjárásokat egymástól elkülönítő jellemző sajátosságokat állítja össze.

A két permi testvéryelvben LITKIN szerint a szókinés vagy 80 százalékában közös, igen sok az alaktani, nyelvtani egyezés is, azonban az ősi egyezések nagy száma mellett jelentős természetesen az eltérések, helyesebben az önállóan külön fejlődött jelenségeknek a száma is (szókinés és grammatika terén). Így pl. az udmurtra jellemző az *r- > dž- hangváltozás, csak a komiban van konzekutívuszi -la rag, nagy az eltérés a birtokos és igei személyragok terén; a két nép történetével függ össze, hogy a régi bolgár jövevényszavak száma sokkal nagyobb az udmurtban, mint a komiban, az udmurtban sok a tatár jövevényszó, a komiban szamojéd, karjalai-vepsze, obi-ugor hatás is jelentkezik, stb.

Mielőtt az egyes komi nyelvjárásokat tüzetesebben ismertetné, LITKIN először adatokat közöl a komik területi elhelyezkedéséről és lélekszámáról.

Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a komi-zürjének száma 227 000 volt; ebből a Komi АССР-ben 191 300-an éltek, de ezekhez hozzászámítandók a 6500 lelket kitett letkai komik. Az Udora-vidékének mindössze 1900 komi nemzetiségű lakosa volt, szibériai körzetekben 18 200 komit tartottak számon. Érdekes, hogy a legkeletibb szibériai komi településeken, nevezetesen Novo-Szibirszk, Barnaul, Bijszk, Kuznyeck stb. vidékén 5800 komi élt, számra nézve tehát körülbelül ugyanannyian, mint az Ob alsó folyása mentén kimutatott 5600 főnyi komi lakosság. (A Pecsora alsó folyásának vidékén és a murmanszki kormányzóságban 2400, végül a már említett területeken kívül még 6700 komi-zürjént tartottak számon.)

A 227 000 lelket számláló komi-zürjének mellé sorakozott a 134 000 főnyi komi-permják és a 3200 főre rugott jazvai-komi lakosság. Így az összes komik száma 1926-ban 364 200 volt. A komi-permjákok közül a Komi-permják körzetben 114 400-an, a régi vjatkai kormányzóság területén 7300-an laktak, 3700 permják pedig messze keleten (Minuszinszk, Kuznyeck, Barnaul környékén) telepedett meg.

Már ez a most ismertetett lélekszám is öröndetes emelkedést mutat az 1897-es népszámlálás adataihoz viszonyítva: akkor mindössze 258 300 volt a komik összes száma; az 1938. évi népszámlálás már 408 700 komit mutatott ki. 41 év alatt tehát 150 400-zal, azaz 58%-kal nagyobbodott a komik száma.

Az udmurtok száma 1897-ben 421 000, 1926-ban 504 200, 1939-ben 605 700 volt; az ő lélekszámuk tehát 42 év alatt 184 700-zal, azaz körülbelül 44%-kal növekedett.

Az egyes komi nyelvjárások hangtani sajátosságainak ismertetése kapcsán LITKIN mindenekelőtt a jazvai nyelvjárásnak a komi nyelvterület többi részében ismeretlen hangjait emeli ki. Ezek a német *ü* hanghoz közel álló jazvai *ü* (*uu*) (LITKIN jelölésében *ÿ*), az angol *but*-beli magánhangzóhoz közel álló *o* és a labializált *é* (LITKINnél *ë*), mely a német *ö*-höz áll közel. Az ebben az összefüggésben tárgyalt hangmegfelelésekre és hangsúlyozási viszonyokra vonatkozólag l. LITKIN Древнепермский язык c. munkájáról szóló ismertetésünket is (NyK. LV, 279—282). Ilyen hangtani sajátosságok, melyeket itt csupán egy-egy példán mutatunk be, a következők: J. (= jazvai), P. *tenat* ~ komi *tenad* 'a tiéd'; J. *udž*, P. *odž* ~ kmi *vodž*, FSz. (= felsősziszlói) *dž* 'korán'; J. *dud*, P. *dod*, kmi *dod* ~ AV., Ud., Vm., *dojd* 'szán'; J. *šorjorž*, kmi *širjas* ~ P. *širrez* 'egerek'; J., P. *boš* ~ kmi *bošt* 'végy!' stb. Alaktani különbségek pl.: a többesszám jele: kmi *-jas*, Ud. *-jes*, J. *-jöz*, P. *-jez*; az allatívus ragja: kmi *-li*, L., Le., P. *-lž*, J. *-lo*; a középfokkal kapcsolatos hasonlítóhatározó ragja a permjákban *-ša*, ez a rag más nyelvjárásokban ritka. Jelentős különbségek mutatkoznak az igeragozás terén is. Érdekes eltérés figyelhető meg kicsinyítő képzők (illetőleg ilyen értelmű összetételek) használatában; 'botocska' pl. a komiban *beⁿ-tor*, a permjákban *be^l-or-k*, a jazvaiban *be^l-pian*. Legtöbb az eltérés lexikális téren. LITKINnek 101 ilyen eltérő szóhasználatot felsoroló példatárából csak három példát akarunk idézni.

'szép':	komi	<i>mi'tsa,</i>	P.	<i>basek,</i>	J.	<i>bedorr</i> (GENETZ: <i>bedorr</i>);
'ütni':	„	<i>kutškanvi,</i>	„	<i>varl'jni,</i>	„	<i>va'tkalno;</i>
'gyorsan':	„	<i>regid,</i>	„	<i>tšoza,</i>	„	<i>per'ta</i> (GENETZ: <i>per'ta</i>).

A komi nyelvjárások felosztásának általánosan elfogadott alapja az *l* hang viselkedése (hogy érvényesül-e, és ha igen, milyen módon az *l > v* hangváltozás), de *e* mellett jellemző különbséget jelenthet még a végződésekben mutatkozó *e ~ e ~ o* váltakozás, valamint az ugyanilyen hangtani helyzetben jelentkező *i ~ i* váltakozás is.

A nem szótagkezdő eredeti *l* viselkedése alapján a komi nyelvjárások tudvalevőleg négy csoportba oszthatók: 1. *l*-es, 2. *l ~ v*-s, 3. *l ~* nulla, 4. *l*-nélküli vagy *v*-s nyelvjárások. (Ezekről részletesebben l. pl. NyK. LV, 6 kk.)

LITKIN megemlíti (18. l.), hogy a nyelvjárás jellegétől függetlenül állandó a *v*, illetőleg az *l* hang a következő esetekben: *a*) hangutánzó szavakban (pl. *havz'jni* 'nyávog': *havest*-mom.; *kolsk'jni* 'megüt, bevág', vö. WICHM.—Уот. 117: Уд. *kolskun pukt'jnis* 'mit den Fingerknöcheln schlagen'); *b*) az *-ov*, *-ev* képzős melléknevekben (*lezeveš* 'kékesek'); *c*) összetételekben (mint pl. *šinva* 'könny'); *d*) a permják hasonult többesjelben (*vevev* 'lovak'); *e*) orosz eredetű új átvételekben (*stul* 'szék'). (Ugyanígy Современный коми язык, 1955 I, 44—5.)

Az itt említett esetek közül azonban a *c*) esetben eredeti *v*-vel és nem *l*-lel van dolgunk (*šin-va* tkp. 'szem-víz'), a *d*) esetben eredeti *j*-ből hasonult, illetőleg a szóvégi *v*-nek geminálásából keletkezett hanggal van dolgunk (l. pl. fent P. *šyrez* 'egerek'). Így talán csak az *a*), *b*) és *e*) eseteket érdemes külön kiemelni. Tulajdonképpen külön elbírálás alá esik a *b*) pont is. Az *-ev*, *-ov* melléknévképző az *l*-es nyelvjárásokban *l*-es alakban jelentkezik (pl. WICHM.—Уот. Sz., L. *gerdol*, P. *gerde'v* 'rőtlich stb.'; Sz. *kužol*, P. *kužev* 'etwas lang, länglich'; GENETZ P. *gö'rdol* 'rötlich', *bö'bol* 'etwas wild, etw. dumm'). A képző alakjához vö. WIED., Gramm. 56, БУБРИН, Gramm. literat. komi jazika 87, ANDRÁSSY KÖVESI M.: NyK. LV, 105—6, FOKOS: uo. 15, Современ. коми язык I, 37, 162, stb.). Az *-ev* és *-ov* féle alakok tehát bizonyára csak *v*-s és *l ~ v*-s nyelvjárásokban jelentkezők. Az utóbbiakban (az *l ~ v*-s nyelvjárásokban) a képző alakjára föltehetőleg az orosz eredetű *-ovej*, *-evej*, *evej*, *-ovat* képzők voltak hatással (vö. LITKIN, Chreszt. 15: P. *kértovej*, J. *kértevej* 'vasból való', P. *puovej*, J. *puovej* 'fából való'; F. F. POPOV, Komi Grammatika I, 75; *šedov*, *šedovat* 'feketés', Современ. коми яз. I, 37, stb. Az orosz képzőkre vonatkozólag l. pl. a szovjet Akadémia nagy nyelvtanát, 333, 342 és különösen 336. l.). De természetesen csak helyeselhetjük, hogy LITKIN ebben az összefüggésben is felhívta figyelmünket erre a jelenségre.

Fontos az a részletes és térképek segítségével is megvilágított összeállítás, mely a négy típus földrajzi határaitól, területéről pontos tájékoztatást ad.

A) Az *l*-es nyelvjárás(ok) területéhez tartozik:

1. a komi-permják körzet északi része (Kosza, Kocsevo, Gajini vidéke);
2. a Káma felső folyásának vidéke: a zuzdini övezet (Зюздинский район);
3. a jazvai-komi nyelvjárás területe;
4. a Sziszola medencéje a folyó felső folyásától kezdve egészen a Sziktivkartól délre fekvő Lozim falváig bezárólag;
5. délen Kobra falva a Kobra-folyó mellett;
6. a Luza medencéje, kivéve Objacsevo és Csitajevo szelyszovjetek területét;
7. a Letka felső folyása;
8. a Felső-Vicsегда mentén Kercsomja, Vocs, Pozseg vidéke;
9. a Pecsora felső folyása Cesugor falváig bezárólag;
10. a komi-permják körzet legdélibb részében Leninszkoje és Pjatyino vidéke (a Nyerdva mellett);
11. az Inyva alsó folyása mentén a komi-permják körzet délkeleti határán fekvő Onyi szelyszovjet területe.

Ezt az *l*-es nyelvet a komiknak egy harmada beszéli. E nyelvjárás nevéül LITKIN a „koszai-sziszolai nyelvjárás” elnevezést ajánlja.

B) Az *l ~ v*-s vagy „vicsegdai nyelvjárás” a komik 25%-ának az anyanyelve (és egyúttal az irodalmi nyelv is).

Ennek a nyelvjárásnak a területe a következő vidékekre terjed ki:

1. a Vicsегда és déli mellékfolyói: a Loksim és a Pozseg, néhány felsővicsegdai terület kivételével;
2. Sziktivkar és az Alsó-Sziszola vidéke Lozimtól északra;
3. az Udora vidéke;

4. a Luza melletti Objacsevo és Csitajevo;
5. a Vim legalsó folyásánál fekvő települések.

C) Az $l \sim 0$, vagy „izsmai nyelvjárást” (női 'leány' ~ nőies 'leányt') a komiknak körülbelül 18%-a beszéli. Területe a következő:

1. a Pecsora medencéje Scugortól északra és az Izsmá vidéke;
2. Kola félszigetének komi települései;
3. az Ob alsó folyásának vidéke;
4. a Vim melléke, kivéve a torkolat vidékét;
5. a Felső-Vicsegda mentén Usztykulom, Usztynyem, Mijeldin és még más vidékek;
6. a Visera melléke (a Visera a Vicsegdának egyik jobboldali mellékfolyója).

D) A v -s vagy l -nélküli vagy „inyvai nyelvjárás” (vev 'ló', instr. *veven*) a komik 24%-ának a nyelve. Területe az Inyva medencéje a komi-permják körzet déli részében (itt fekszik Kudimkar is, a körzet fővárosa), néhány település kivételével. P. Sz. Kuznyecov szerint a régi lakosságnak egy része még különbséget tesz az eredeti v és az l -ből lett v között. Az utóbbinak a helyén bilabiális w -t (β -t) ejtenek, az eredeti v viszont dentilabiális ejtésű. LITKIN megfigyelése szerint ma mindkét esetben általános a dentilabiális v , ez azonban laza artikulációjával akusztikailag nagyon közel áll a bilabiális β -hez, viszont az északi (koszai) l akusztikailag nagyon közel áll az inyvai v -hez. (Vö. még Uot.: Kons. 193; I. még ALH. III, 270.)

A komi-permják irodalmi nyelv, mindamellett, hogy egyébként Kudimkar v -s nyelvén alapszik, az $l > v$ tekintetében ma már a vicsegdai típust követi; így a permják irodalmi nyelv közeledett a komi irodalmi nyelvhez.

A fent említett másik két hangtani kritérium (az e és i jelentkezése szuffixumokban) fontos különbségekre világít ugyan rá, azonban ezek alapján kevésbé éles és kevésbé átfogó csoportosítást kapnánk.

Az egyes nyelvjárások területének az előbbieken ismertetett megállapítása után LITKIN a komi nyelvjárások részletes jellemzésére tér át (22. l.).

I. A j a z v a i nyelvjárás abban az 54 faluban, melyben ezt a nyelvjárást beszélik, meglehetősen egységes. Parsakova és Antyipina vidékén azonban egy bizonyos fajta labiális illeszkedés figyelhető meg: a hangsúlyos szuffixum, ill. a nem-első szótag o hangjából a megelőző szótag labiális u , uu hangjának hatása alatt o lesz.

II. A komi-permják körzet déli részét, vagyis az Inyva és a Nyerdva mellékét, az északi résztől (a koszaitól) oroszok lakta terület (a juriai övezet) választja el. Az északi terület l -es, a déli (az inyvai) v -s terület. Az inyvai nyelvjárásra jellemző még a raggá vált *vile* > *vive* > *-ve*, *vilin* > *vivin* > *-vin* stb. névutó használata (pl. *pižanve* 'az asztalra'). A hangsúly helye tekintetében is eltérés mutatkozik a két nyelvjárás között; az inyvai nyelvjárásban ezenfelül a hangsúlyos szótag intenzitás és időmérték dolgában is különbözik a hangsúlytalan szótagtól.

Az északi nyelvjárásban külön helyet foglal el a Lupja folyó (a Káma egyik baloldali mellékfolyója) mellékének a nyelve. Itt a hangsúly jelentős mértékben szabad, de az első szótag hangsúlyozására irányuló tendencia is mutatkozik itt. Ebben a nyelvjárásban a főnév többesjele *-jez*, a sorszámnév-képző *-edž*.

A déli-permjákban négy kisebb nyelvjárasterületet különböztetünk meg: az onyividéket, alsó-inyvait, nyerdvait és a kudimkar-inyvait. Onyi vidékének a nyelve és a nyerdvai nyelvjárás l -es jellegű. Az onyividéki nyelvjárás hangsúlyozási rendszerében és szókészletében közeledik a jazvaihoz, mindamellett hogy ezt a két területet több mint 150 km-es távolság választja el egymástól.

Az alsó-inyvai nyelvterület legnagyobb helyége Jušva (ennek a nyelvjárását tanulmányozta 1902-ben WICHMANN). Itt a v intervokalikus helyzetben, különösen a hangsúlyos szótagot követő szótagban, gyakran kiesik (*po-eni* < *poveni* 'ők fének', de *šiva* 'énekelek'); ha az ennek következtében egymás mellé kerülő két magánhangzó egyike i , akkor hiástustöltő i lép fel (*suva vim* > *su*u*vim* 'álltunk'). Tőszótagbeli eredeti e helyén itt (éppúgy, mint az onyi és a jazvai nyelvjárásban) i jelentkezik (pl. *ig giž* 'nem irtam'). A prosectivus ragja az alsó-inyvaiban *-et* stb.

A zuzdini nyelvjárás l -es jellegű és középhelyet foglal el a komi-permják és a komi-zürjén között, legközelebb azonban a felső-sziszolai nyelvjáráshoz áll. Területe Kudimkartól nyugatra van; 1926-ban 7267 ember beszélt ezt a nyelvjárást. Egyik jellemző sajátága egyes mássalhangzók palatalizálására irányuló hajlam: az l palatalizálása e előtt, *ge*-, *gi*-ből *de*-, *di*- lesz (természetesen $g \sim \check{g}$ -n keresztül), *ke*-, *ki*-ből pedig *te*-, *ti* (szintén $k \sim \check{k}$ -n keresztül). (Én ezt a hangváltozást komi-zürjén nyelvjárásokban is megfigyeltem. L. még KALIMA, Russ. Lehnw. im Syrj. 16.) A *dž*, *džž*, *tš* affrikátákból sok szóban az explozív elem kiesésével *ž*, *žž*, *š* lett.

III. A k o m i z ü r j é n nyelvjárást nagy és nem mindenütt összefüggő területen beszélik, így egyes vidékek nyelve között nagyobb eltérések is észlelhetők; ezek a különbségek azonban a fiatalabb nemzedék nyelvében — az iskola és az irodalom hatása alatt — kezdenek elhalványulni, elmosódni. Itt tíz kisebb nyelvjárást különböztethetünk meg.

1. Az alsó-vicegdai $l \sim v-s$ és $-id, -it$ jellegű (pl. *dojd* 'szán'). Palatalizált mássalhangzó után szuffixumokban $i, e > i, e$.

2. Az udorai $l \sim v-s, -id, -it$ jellegű, de $-d-s$ alak is előfordul: *dođ* és *dojd* 'szán'; *vo-* helyett sokszor *ve-*, pl. *vem* 'száj'. Palatalizált mássalhangzó előtt szuffixumokban $i, e > i, e$. A többes szám jele $-jes$.

3. A vimi $l \sim 0$ jellegű. A tagadó ige präterituma itt éppúgy, mint az előbbi háromban és az izsmaiban, *ig, in, iz*. Az infinitivus személyragos alakjai: *munnjad* 'mened', *munnjas* 'mennie' (vö. az illativusban is: *karam, karad, karas* 'városomba' stb.).

4. Az izsmai szintén $l \sim 0$ jellegű. Ide tartoznak az Ob alsó folyásánál levő komi telepek is. A *tš, dž* ejtése: *tš, dž*. A *tš, dž* kevésbé energikus, „lágyabb” artikulációjú; orosz jövevényszavakban az orosz ψ helyén kakuminális *tš-t* találunk itt. Szuffixumokban $e > e$. Igeragozásbeli sajátság: *munisnjs* 'ők mentek', *munasnjs* 'ők mennek, fognak menni' (CASTR.: *istijnjs* vagy *istasnjs* 'mittunt', *istinjs* vagy *istisnjs* 'miserunt'; WICHM.: *karenjs, karasnjs* 'csinálnak', *karisnjs, karinjs* 'csináltak').

5. A felsővicegdai nagyjában $l \sim v-s$, de egyes vidékeken $l \sim 0$, más vidékeken meg l -es jellegű. Szuffixumokban, ill. nem-első szótagban $e, i > e, i$. Magánhangzós végű névszóknál *kerkan, kerkaš* típusú alakok (így a J-ban is), más nyelvjárások *kerkajn* 'házban', *kerkajš* 'házból' típusú alakok helyén.

6. Sziktivkar és környékének nyelve $l \sim v-s$ jellegű; *dođ* mellett *kvajt* 'hat'.

7. A középszi-szolai nyelvjárás l -es és t -s jellegű; $-i$ -vel kezdődő végződés előtt az l kiesésével, pl. *vištajs* < *vištalis* 'ő elbeszélte' (ez a sajátság azonban más nyelvjárásokban is tapasztalható). Az igeragozásban: *mije munije* 'mi mentünk', *bostmni* 'ők vettek'.

8. A felsőszizolai is l -es, t, d -s jellegű. Jellemző rá az o (zárt o) fonéma, pl. *pon* 'vég', *pon* 'kutya'. Palatalizált mássalhangzók között $a > e$, pl. V *hah* (WICHM. *hah*) ~ FSz. *heh*. Igeragozás: *munenjs* 'ők mennek', *oz munjs* 'nem mennek', *tije munemaes* 'ti — úgy mondják, úgy látszik — elmentek'. Az idetartozó Kobra falvában szövegi $e > o$, pl. *muno gorto* ~ V *munę gortę* 'hazamegy'.

9. A luza-letkai l -es jellegű; az allativus ragja $-le$, a terminativusé $-edž$. Kicsinyítő melléknévképző $-gem$. A többes jele hasonló: *ketš* 'nyúl': *ketšas* 'nyulak'.

10. A pecsorai nyelvjárás l -es jellegű és közel áll a közép-szi-szolaihoz. Ez a nyelvjárás, melyet a Pecsora felső folyása mentén (Scsugor falváig) beszélnek, még kevésbé van felkutatva.

Ha mármost a komi nyelvjárásoknak LITKINTÓL adott jellemzését a WICHMANTÓL adott leírással hasonlítjuk össze, mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy az egybehangzóan megállapított sajátságok mellett mindkettő más-más sajátságokat is kiemel. De egyes eltérések is látunk a két jellemzés között. Így pl. WICHMANN szerint (I. JSFOu. XXI/3, 20) „in I entspricht e (im Auslaut e) und in UV e stets einem e der übrigen Dialekte in nichtersten Silben (in den beiden genannten Dialekten kommt e überhaupt in anderer als erster Silbe nicht vor), z. B. V S L *kinem*, P *kinęm* 'Bauch', I *kinem*, UV *kinem* . . .”. LITKIN szerint azonban ez a hangváltozás az alsóvicegdai csak palatális mássalhangzó után következik be, de ekkor magashangú e, i (és nem e, i) lesz az e, i hangból. Ezt állapította meg 1927-ben (Az $-s$ névszóképzők a permi nyelvekben 16). Mostani munkájában újabb megfigyelések alapján is ezt a hangváltozást ebben a nyelvjárásban szintén csak palatális mássalhangzó után, „в суффиксальных слогax” (31. l.; l. alább) konstatálja. Példái és szövegismérvényei valóban igazolják LITKINnek ezt a szabályát (a 31. lapon: *dędęd* 'ritka', a 32. lapon: *munemaes* 'ők mentek', a 70. és 71. lapon *gudekaseni* 'harmonikáznak', *vojkasej* 'testvéreim', *mamte* 'anyádat', de *vi dędędi* 'nézni', *batis* 'atyja' 31. l.)

Az eltérésnek az lehet az oka, hogy a háromféle megfigyelés az alsóvicegdai területnek más-más pontjára vagy pontjaira vonatkozik. A szóban forgó hangtani sajátság talán nem érvényesül az egész alsóvicegdai területen egyforma módon és mértékben. Én két alsóvicegdai közlőtől jegyeztem fel szövegeket; mindkettőnek a kiértésében az e általában megmaradt (pl. *leşęde!* ZS. 77 'készítsetek elő!', *setšę* uo. 93 'oda'). (WICHMANN egy Kokvic falvából való közlőnek a nyelvért tanulmányozta, azt az alsóvicegdai szöveget, melyet LITKIN közöl, Palevici falvában jegyezte fel SZIDOROV, az én két közlöm közül az egyik Szemukovkerosz falvából való, a másik aikinói ember volt.)

LITKIN régebbi megállapítása szerint (i. m. 16) a felsővicegdaiiban az első szótagon túl e, i felel meg a V., Sz., L. e, i hangnak; mostani munkájában — úgy látszik,

csak „durvább” átírással — *e*, *i* szerepel ebben a nyelvjárásban „szuffixumos szótagban” (33. l.). Én a felsővicsegdai és az ide számítható prupi nyelvjárásban az első szótagon túl hangsúlytalan szótagokban más nyelvjárások *e*, *i* hangja helyén *e*, *i*-t jegyeztem, bár néha, különösen önállóan (nem mondatban, ill. összefüggő beszédben) én is *e*, *i*-t hallottam ilyen esetekben (vö. Volksd. d. Komi 327, 73—4).

Még meg kell jegyeznünk, hogy LITKIN „szuffixumos” szótagon, úgy látszik, általában az első szótagon túl levő szótagot ért. Az izsmai nyelvjárással kapcsolatban is megállapítja, hogy „szuffixumos” szótagban *e* van a legtöbb nyelvjárás *e* hangja helyén (34. l.); a szövegekben azután ilyen alakokat is találunk: *zeleta* 'золото', *mešek* 'мешок', *mešeken* 'с мешком' (69), *mešeke* 'в мешок' (70).

Ugyancsak az izsmai nyelvjárással kapcsolatban WICHMANN hosszú, félhosszú és rövid magánhangzókat figyelt meg. LITKIN csak az $l > 0$ esetében tesz említést hosszú magánhangzóról (pl. 34, 68: *böö*, olv. *vē* 'ló', 68: *ин поозы* = *in pōzī* 'ne félj!'). Érdekes azonban, hogy a szövegekben (68) a rendes *vē* mellett abszolút mondatvégen kétszer is rövid magánhangzóval jelentkezik ez a szó (*vē*); éppígy a *vel*- ige töve is: *uc ныр-пыр төлка өд* (67) 'был не совсем умен'. Hasonlóan: 68: *из вус'то* 'he сказал', sőt a Современный коми яз. (47) szerint az $l \sim 0$ -s nyelvjárásokban egyaránt lehetnek *nē* és *nī* 'leány', *vōnīm* és *vōnīm* 'lovunk' féle alakok.

Ezeknek az eltéréseknek azonban az lehet a magyarázatuk, hogy az illető nyelvterületnek más-más pontjaira vonatkoznak a megállapítások, egyéni kiejtéssel is kell számolnunk, és nem szabad elfelejtenünk, hogy LITKIN a cirill-betűs átírásában — e tankönyvnek szánt munkájában — nem kívánta a tőle egyébként jól felhasznált dia-kritikus jeleket halmozni; így pl. *e*, *i*, *e*, *i* mellett sehol sem jelez hátrább képzett *e*, *i* hangot.

Nagyon tanulságos ennek a most ismertetett első résznek befejező szakasza (36), mely az átírásról szól. LITKIN a *š*, *ž* (a komi irodalmi helyesírásban: *öš*, *č*) betűk hangértékét *dž*, *tš*-ben jelöli meg (nem *dž*, *tš*-ben). Az *š*, *ž* hangokkal kapcsolatban valóban már sokszor rámutattak arra, hogy akusztikailag igen közel állnak az *š*, *ž* hangokhoz (l. pl. Уот.: Kons. 41; 42 stb.), sőt az 1955-ben megjelent, már többször idézett Современный коми яз. I, 32. lapján LITKIN egyenesen azt írja, hogy az *s*, *z*-nek palatalizált párja *š*, *ž*, de ugyanolyan joggal lehet az utóbbiakat az *š*, *ž* palatalizált párjainak tekinteni.

LITKIN könyvének második része (37—87) nyelvjárási olvasókönyv. Szemelvényeket közöl orosz fordítás kíséretében a következő sorrendben:

A) A komi nyelvből: a) komi-permják nyelvjárások: 1. zuzdini, 2. koszai, 3. kocsevői, 4. lupjai; b) nyva-nyerdvai nyelvjárások: 5. kudimkar-nyvai, 6. jušvai, 7. onyi, 8. alsónyvai, 9. nyerdvai; c) komi-jazvai nyelvj.: 10. tyimino-belykovi, 11. talavolyi, 12. antyipina-parsakovai, 13. konovalovai; d) komi-zürjén nyelvj.: 14. udorai, 15. vimi, 16. izsmai, 17. alsóvicsegdai, 18. sziktivkarvidéki, 19. felsővicsegdai, 20. peccorai, 21. középsziszolai, 22. felsősziszolai, 23. luza-letkai szövegek. Ezekon kívül még 24. a komi-permják és 25. a komi-zürjén irodalmi nyelvből is közöl néhány szemelvényt.

B) Udmurt nyelvi szemelvények (főleg WICHMANN gyűjteményéből): 1. glazovi, 2. malmiži, 3. jelabugai, 4. malmiž-uržumi, 5. ufai nyelvjárási és 6. udmurt irodalmi nyelvi szemelvények.

Tanulságos összehasonlításra ad alkalmat egy kis orosz szöveg, melyet LITKIN komi-zürjén, komi-permják, komi-jazvai és udmurt fordításban mutat be.

A szövegek igen tanulságosak lexikális és grammatikai szempontból egyaránt. Csak egy-két szólásra akarunk itt rámutatni.

A népnyelvben gyakran használnak accusativus helyett dativust (allativust). Ez persze más nyelvekben sem ritka jelenség, és a komival kapcsolatban is rámutattak már erre az érdekes nyelvhasználatra (l. pl. Volksd. d. Komi 366). LITKINNél ilyen mondatokat találunk: *Мя с половиной продали, другую [половину] съели*; *И. Карколы Иван лэдзис* (68) *Иван опустил Карко* ('a K. lovat, a gesztenyebarnát').

Egy izsmai szövegben (70) ezt olvassuk: *tšuh gozja* 'бездетная чета', azaz 'gyermektelen [házaspár]', szó szerint 'ujjpár, két ujj'. Egészen hasonlóan szólást jegyeztem fel én is a vicsegdai nyelvjárásból: *tšuh-eti ovni* vagy *tšuh-etken ovni* 'egészen egyedül, magányosan élni'. Ezt a szólást már WIEDEMANN is közli: *tšuh öti olny* 'allein leben'. Megállapíthatjuk, hogy itt egy orosz szólás tükörfordításával van dolgunk. Az orosz *один, как перст* OZEGOV szerint a. m. 'совсем один', LENSTROEM fordításában: 'mutterseelenallein', HADR.—GÁLDMÁL: 'egyes-egyedül, teljesen egyedül'. Az orosz *перст* régies, elavult szó, jelentése 'ujj'. A komi szólás tehát még abban az időben keletkezett, amikor az orosz *перст* szó még közhasználatú volt. De észrevehetjük azt

is, hogy itt ugyanazzal a képpel van dolgunk, melyet a magyarból is jól ismerünk, amikor tudniillik jellemző szemléltető gesztus kíséretében mondják: *úgy maradtam mint az ujjam*. Az itt idézett izmai szólásban a kép alkalmazása tágult; két egyedül álló emberről, egy gyermektelen házaspárról mondják, hogy ők „két ujj”, mintegy „úgy maradtak, mint két ujj”.

Az ott (70) előforduló szólásról *sie asyle-bure mune* 'в прекрасное утро он едет' talán inkább más alkalommal fogunk szólni.

Még csak egy érdekes kifejezőmódra szeretnék ezúttal rámutatni. Ezt a kérdést: Le. *una-e koran?* (77, 78) LITKIN így fordítja le: 'много ли просишь?', azaz 'sokat kérsz-e?' Ennek a vásárlással, alkudozással kapcsolatos szólásnak az orosz fordítása természetesen pontos, de tkp. az oroszban értelmileg inkább ez felelne meg neki: сколько просишь? 'mennyit kérsz?' (A felelet a mi esetünkben: „2500 rubelt”, illetőleg „300 rubelt” (uo.)) A kérdés tudniillik a komiban ilyen összefüggésben jellemző módon így hangzik: „sokat kérsz-e?”, „drága-e ez a holmi?” stb., olyan értelemben, hogy „mennyit kérsz?”, „mennyibe kerül ez?” Pl. Ud. (ZSz. 164), V. (ZNépk. 50) *una-e koran?* (az én fordításom szerint is:) 'sokat kérsz-e?', Le. (Volksd. 63) *una-ə-ne koran?* ua.; V. *velid dona-e?* — *vit-šo tselkeveji* (ZNépk. 50) 'drága-e a lovad? — 500 rubel'; V. (Volksd. 406) *una-e velid vile koran?* — *veti-min tselkeveji* 'verlangst du viel für das Pferd? — 50 Rubel'; Le. *me tojke das-vit tselkeveji naževiti, te, vokaneji, una-ə?* (NyK. XLV, 435) 'én csak 15 rubelt kerestem, te, testvérem sokat-e?' stb. stb. Mindenképpen találóbb WICHMANN fordítása: V. *una-e vajin?* (SvD. 306) 'wieviel hast du mitgebracht?', Sz. *una-e vajis?* — *tjrenis vajis* (W.—Uot. 277) 'wieviel brachte er? er brachte viel (in vollem Masse)'. Ez a szerkezet egyébként más nyelvekben is használatos. A németben is *wieviel?* 'mennyi?' tkp. a. m. 'mily sok?'; *wie teuer ist das?* 'mennyibe kerül ez?' tkp. 'milyen drága ez?' A finnen is mondják: *paljoko maksatte?* (KATARA) 'wieviel wollen Sie anlegen?', *montako?* 'hány, mennyi?' tkp. 'sok-e?', *monesko (päivä) on tänään?* (RANKKA—STRENG) 'den wievielten haben wir heute?', *paljonko se maksaa?* (WEÖRES) 'mennyibe kerül?'. Szamojéd és török hasonló szólásokra vonatkozólag l. pl. PROKOFJEV szelkup nyelvtanát (94), BÁLINT (I, 44, 52), PAASONEN—KARAHKA 57, 68.

A könyv utolsó része, a nyelvjárási szótár, azon az anyagon alapszik, melyet 1928—32-ben LITKIN, NYECSAJEV, Sz. A. POPOV és az azóta elhunyt SZIDOROV és SAHOV gyűjtött; ennek a szótárnak a kéziratát LITKIN és SZIDOROV szerkesztésében teljesen elkészült, a kézirat azonban a második világháborúban elkallódott. Szerencsére megmaradt a fogalmazvány; ennek az anyagát azóta újabb gyűjtések alapján kiegészítették és több esetben főlhasználták WICHMANN—UOTILA szótárát, valamint más szótárakat is.

A szójegyzék értékét nagyon növeli az, hogy számos nyelvjárásból közöl adatokat, az egyes szavak mellett feltünteti a más nyelvjárásokban esetleg helyettük használt más szavakat, a szó orosz jelentésének megadása után pedig sokszor rámutat a szó eredetére (elsősorban a finnugor eredetű és a jövevényszavaknál).

Hadd fűzzünk ehhez a részhez is egy-két megjegyzést.

A *vok* szóhoz (96) l. pl. UOTILA: Kons. 247, Chrest. 182.

A *šiv, šiv* szó (120) 'буря, сильный ветер' sziktivkarvidéki és alsóvicsegdai szónak van feltüntetve és iráni szónak magyarázva; a 34. lapon viszont mint jellemző vimi szó szerepel *šj* 'сильный ветер'. Szavunk, melyről LITKIN a Drevnyepermszkij jazik 42., 48. és 144. lapján szól, bizonyosan csuvas eredetű (vö. NyK. LV, 13—4, 284).

A V., AV. *velega*, FSz., KSz. *vologá* 'étel, élelem, eledel' szóról LITKIN (97) megállapítja, hogy orosz eredetű: „ср. вологодск. *волога*—похлебка, варево (Даль)”. WICHM.—Uot. ezt a szót a vicsegdai, sziszolai, udorai és izmai nyelvjárásból közli (*velega, vologá*, illetőleg *velega* alakban; 329) és természetesen szintén orosz eredetűnek mondja; l. még KALIMA, Russ. Lehnw. im Syrj. 168. Úgy gondolom, hogy ezzel a szóval azonos WICHM.—Uot. Sz., L., Ud. *beleg* szava, melynek jelentése 'Lockspeise für kleine Vögel (bes. für Schneeammern beim Fangen mit einer Schlinge od. mit einem anderen Fangerät)'. A szót én az udorai nyelvjárásban *veleg* alakban és 'приманка' jelentésben hallottam (*velegen kijnj* 'приманкой ловить'), a prupi és felsóvicsegdai nyelvjárára vonatkozólag pedig legyen szabad komi szótáram kéziratából a következőz (itt egyúttal szemelvénynek is szánt) cikket idéznem:

beleg, kaj-beleg Pr, *beleg* VO Lockspeise (z. B. Getreidekörner) bei der Schlinge für Vögel (die Schlinge stellt man im Winter auf einen kleinen Schneehügel, damit sie höher stehe). *kaj, kaj, menam belege püksi, jez belege en-püksi* Pr (IV 318) Vogel, Vogel, auf meine Lockspeise setze dich, auf eines anderen Lockspeise setz dich nicht! (wird von Kindern gesprochen; s. auch FUF XVI, 274). *beleg vilas džug vijim* VO auf dem *beleg* ist eine Schlinge. *moj belegom sad'i-s, med beleg' (< belege) en püksi!*

VO auf meinen b. (russ. Instr.) setze dich, auf eines anderen Lockspeise setz dich nicht! (< Russ.) S. auch *veleg*.¹

(A fenti cikkben szereplő IV a Volksdichtung der Komi (Syrjänen) jele. I = Zürj-Népk., II = ZürjSzöv., III = ZürjSzöv. a NyK. XLV. kötetében.) Ami a *veleg* ~ *beleg* alakok egymáshoz való viszonyát illeti, vö. KALIMA, RLS. 22, UOTILA, Kons. 17, 57; l. még W.—UOT. *labits* ~ *lavits*, *voituk* ~ *botluk*.

Befejezésül még meg akarnám említeni, hogy abban a példányban, melynek megküldésével a szerző engem megtisztelt, LITKIN kézírással több olyan sajtóhibát javított ki, mely a könyv végén levő sajtóhibajegyzékben nem szerepel. A szedés és a korrigálás itt valóban nehéz feladat elé állította a nyomdát és a szerzőt. Minthogy azonban a szavak nagy része nemcsak egy helyen szerepel a könyvben, sok adat könnyen ellenőrizhető és helyesbíthető. Azonfelül a könyv második részében a szerző bizonyosan alkalmat fog találni ezeknek a sajtóhibáknak a kijavítására is.

LITKINnek ez a könyve is komoly nyeresége a finnugor nyelvtudománynak. Az egyetemi oktatás éppúgy, mint a kutatás, igen jó hasznát fogja venni ennek a sok fáradsággal, évtizedes munkával készült kitűnő könyvnek. Reméljük, hogy hamarosan kiadásra kerül a munka második része, mely az udmurt nyelvjárásokat fogja tárgyalni.

FOKOS DÁVID

Fjalor i Gjuhës Shqipe. Instituti i Shkencave. Sekcioni i Gjuhës e i Letërisë

Tiranë, 1954 (Az Albán Nyelv Szótára. Az Albán Tudományos Intézet Nyelvi és Irodalmi Osztályának kiadványa. Tirana, 1954). 8°, VIII + 648 l.

Az albán kulturális forradalomnak nagyjelentőségű eseménye az első albán értelmező szótár megjelenése. A szótár egyik nagy eredménye a több mint tíz éve szabadon fejlődő albán tudománynak, s kimagasló szerep vár rá az egységes albán irodalmi és köznyelv fejlődésének előmozdításában. (L. erről bővebben: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III. köt. 271. kk. 1.) Az összes munkálatokat — az anyaggyűjtéstől az utolsó korrektúráig — mindössze héttagú munkaközösség végezte (a szótár befejezése előtt elhunyt K. Cipo, aki haláláig irányította a munkát, továbbá E. Çabej, A. Krajni, O. Myderrizi, M. Domi, A. Xhuvani és K. Popa), amelynek sikerült hosszú évek lankadatlan fáradozásával ezt a több, mint 20 000 címszót s igen sok beszélt és írott nyelvi kifejezést tartalmazó értelmező szótárt elkészítenie. Ez egyben az első leíró és normatív jellegű albán szótár.

Mint az előző megjegyzi, ennek az első kiadásnak még nem lehet célja, hogy tökéletes és hosszabb időre véglegesnek tekinthető útmutatója legyen a helyes nyelvhasználatnak. De máris hatalmas lépést jelent a közösnek tekinthető albán szókészlet összegyűjtése, az alaktani és helyesírási ingadozások leküzdése szempontjából. Törzsanyagát a toszk irodalmi és köznyelv képezi, az értelmezések pedig mindig toszkul szerepelnek; a geg szavak közül csak a legelterjedtebbeket veszi figyelembe s azokat, melyek jelentése eltérő; teljesen mellőzi a görög- és olaszországi albánok nyelvét. A toszk szókészletet sem igyekszik teljesen kimeríteni, s a terjengősség elkerülése végett nem tartalmazza a grammatikai szabályok ismeretében gépies egyöntetűséggel képezhető szóalakokat, így pl. a múlt idejű melléknévi igenévből képzett főnevet és melléknévet (*caktój* 'meghatározók, megszabók': *të caktuarit*, *i caktuar* még kevésbé az ilyen melléknévből származó főnevet pl. *i njohuri*), vagy az *-im* képzős főnevek legtöbbszörét. A népnevek és helynévek neveiből képezett fő- és melléknévi származékok teljes elhagyását azonban már vitathatónak tartjuk, mert pl. felvetődhetik a kérdés, hogyan nevezzük a Kostur-belieket: *kosturlinjit* (Reshat T. Nepravishita: Fusha po zgjohet. Tiranë 1955. 219. l.) vagy *kosturjanët* (R. Dodbiba vegyészhallgató közlése)? A népnevek hiányát azonban általában pótolják a népnevekkel azonos melléknévi alakok (pl. pópulli *shqiptár*, pópulli *hungaréz*, *mazhár*, stb.).

¹ „Wenn man im Winter Fallen für Rebhühner und Hasen aufstellt, schichtet man etwas Schnee zu einem Haufen auf, der ungefähr kniehoch über die Umgebung hinausragt. Auf diesen Haufen wird die Falle gestellt. Das Schneegestöber weht diese dann nicht zu. Unter der Falle und in ihrer Nähe werden als Lockspeise Lärchenkätzchen ausgelegt.” (KANN.—LIM. I, 467.)

Még néhány rövidebb megjegyzésünk van, melyekhez a nyelvi adatokat Nepravishta fent idézett novellájának szövegéből merítjük. Az a tapasztalatunk, hogy az albán írók elég gyakran használnak olyan szavakat és kifejezéseket, amelyeket a szótár körültekintő munkatársai valamilyen oknál fogva nem tekintenek köznyelvinek. Ez azt jelenti, hogy sok szó jelentésének megállapítása a legújabb szépirodalom olvasója számára nem ritkán a lehetetlenséggel határos, vagy legalábbis sok utánjárást igényel, hiszen nem áll rendelkezésre egy, az összes vidékek tájnyelvi elemeit egyesítő tájszótár. (Ezen egyelőre úgy kellene segíteni, hogy az írók csínján bánnának a tájszavakkal s azokat rendszeresebben magyaráznák meg lábjegyzetben, vagy szószedetben.) Nem sikerült pl. megállapítanom a *gollovécké, kilékánzé, moscovolisur (i), xhamfés* pontos jelentését, s nem éppen könnyű a *kulltúk* 'támlásszék', vagy a *rrengjëthe* 'reszketés, remegés' szavakat *kolttúk, rrengëthe* címszavak alatt megtalálni, illetve az említett alakokat a norma rangjára emelt változatokkal azonosítani. Gyakori a *kurbetli* 'kivándorló' is a *kurbetçi* helyett, de a szótárban csak ez utóbbi szerepel. Néhány olyan szó is akad, melynek hiánya egyébként indokolatlanok lennének: így a sok *pa-*-talan, -telen; nélkül' kezdetű szó között nem találjuk pl. a *paprashitur (i)* 'kapálatlan' mellénevet, de felmerülhet a köznyelvi jelleg kérdése a *gjsydán* 'töltényhordó öv', *byrazér* 'fivér, testvér', *kerkellim* 'nyikorgás' (kerkellima e rótave), *kodósh* 'gazfickó' (kodósh i kodóshave 'címeres gazfickó'), stb. esetében is. A *bregdét* 'tengerpart' mellé felvehető lett volna a *vargmát* 'hegyors, hegyvonulat' is, mely hasonló mintájú összetétel, továbbá a *fuqidhëns* 'erőadó'. A kicsinyített alakok közül nem találjuk pl. a *çekánkë* 'kis kalapács', *derickë* 'kis ajtó', *zilkë* 'kis csengő' szavakat. A felesleges, nélkülözhető idegen szavak elleni harc magyarázza több, főleg török eredetű elem kihagyását (pl. *demék* 'mégis', pantallónat *qillota* 'eszimanadrág', *rahmët* pasté 'nyugodjék békében', stb.).

A szótárhoz, amely a szavak hangsúlyát is jelöli, ötoldalas pótlás és rövid hibajegyzék csatlakozik.

TAMÁS LAJOS

Juhász Jenő: Mutató a Nyelvtudományi Közlemények I—50. kötetéhez

Budapest (Akadémiai Kiadó), 1955. 670 + 2 l.

JUHÁSZ JENŐ 1932-ben, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kezdett hozzá a Mutató összeállításának munkájához, s 1952 szeptemberében készült el vele. Előzőleg már ő készítette a Magyar Nyelv I—25. kötetének mutatóját. Tehát sok tapasztalattal rendelkezett eféle munkában. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy ez a Mutató jobb az eddigi hasonló jellegű munkáknál.

A Mutató három részből áll, a tartalom-, a tárgy- és a szómutatóból: 1. A **Tartalom-mutató** (7—23. l.) a szerzők nevének betűrendjében közli az egyes szerzők tanulmányának, cikkének, ill. tanulmányainak, cikkeinek címét, a kötetek s a lapok növekvő sorszáma szerint. Önálló értekezés, adalék, könyvismertetés minden megkülönböztető jelzés nélkül következik itt mechanikus rendben. A tanulmány vagy cikk jellegéről csak akkor nyújt tájékoztatást a Mutató, ha a cím tartalmaz effélet. Pl. Budenz József neve alatt: „Csuvas közlések és tanulmányok 1 : 200, 353; 2 : 14”, „Grassmann H.: Über die casusbildung im indogermanischen 2 : 319” stb. — Ebben a részben legkevésbé mutat fejlődést a Mutató az I—25. kötetnek 1895-ben megjelent Mutatójához képest. Pedig bizonyára sokan szívesen vettek volna olyanféle tájékoztatást, amely a cím előtt jel vagy rövidítés alkalmazásával jellemezte volna az idézett tanulmányt vagy cikket, megkülönböztetve pl. az elvi jelentőségű tanulmányt, a nyelvtörténeti monográfiát, a polémikus cikket, a nyelvtörténeti adalékot, a szómagyarázatot, a könyvismertetést. Olyan tanulmányt, amely többféle szempontból is figyelemreméltó, esetleg jelek és rövidítések kombinációjával lehetett volna röviden jellemezni. Ebben a tekintetben néha még az egyébként szűkszavú régi Mutató is jobban tájékoztat (rendszerint zárójelben közölve egy-egy ismertetett mű címét). Pl. Melich János neve alatt: (új) „Az igenevek 24 : 496” ~ (rég) „Az igenevek (Péter János: Az igenevek használata) 24 : 496”. Néha a régi Mutató teljesebb alakban közli a címet. Pl. Steuer János alatt: (új) „A mordvin határozók 22 : 441” ~ (rég) „A mordvin határozók tekintettel a finn nyelvre 22 : 441”. Munkácsinak a manysi (= vogul) nyelvjárásokról szóló dolgozatát a régi Mutató nyelvjárások szerint tagolva részletezi, az új csak a lapszámokra utal s a „Tárgymutató”-ban sem közli az „északi” (21 : 326), a „közép-lozvai” (22 : 1), „alsó-lozvai” (22 : 53) manysi (= vogul)

nyelvjárások adatait. (Viszont az új elválasztja a nyelvmutatványokat a leíró és magyarázó résztől, nyelvújgy, mint Setälä Emil neve alatt a lív népről és nyelvéről szóló fejetegést elválasztja a lív nyelvmutatványtól.)

Kimaradtak az új Mutatóból: MISTELI FERENC Hunfalvy Pálról szóló megemlékezésének részletei **23** : 121, SETÄLÄ EMIL Hunfalvy Pálról szóló megemlékezésének részletei **23** : 122; BUDENZ JÓZSEF feljegyzései Hunfalvy Pálról **23** : 124 [ezek a Szerkesztőség címszó alatt felsorolt cikkek közt szerepelnek, részletezés nélkül]; THEWREWK ÁRPÁD: A görög színügy **12** : 257 [a régiben megvan, de tévesen a 254. lapra utalva]; uő.: Egy magyar mint görög versíró **12** : 443 [a régiben megvan, de tévesen a 413. lapra utalva]; a Szerkesztőség cikkei közül: Tudósítás a nyelvtudományi bizottság üléséről **1** : 131 [a régiben megvan, de pontatlanul idézve]; Könyvismertetés. Cuno, Die Skythen **10** : 174 [a régiben megvan].

Viszont az új Mutatóban megvan, a régiből hiányzik: „SCHMIDT Győző: Zürjén és votják szövegezesek **23** : 341 (l. **24** : 70)”; a Szerkesztőség cikkei közül: a „Tudósítás a Nyelv tudományi Bizottság üléséről” cím alatt: „**3** : 249; **5** : 475”; „Reguly csuvas példamondatai **2** : 189”; „Szótári mozgalmak **2** : 281”; „Hunfalvy Pálról **23** : 121”; „Budenz Józsefről **23** : 335”; „Görög szófejtés **24** : 110”; „A Hatzfeld—Darmsteter-féle szótár **24** : 360”. — Tartalmaz az új Mutató a Szerkesztőség közleményei közt egy összefoglaló cikket, az „Irodalom (Könyvészet. Új könyvek, füzetek. Beküldött művek. Hazai és külföldi irodalom)” címűt, amelynek csak kis részletét tartalmazza a régi Mutató „Könyvészet 1893. **24** : 113, 218” és „Könyvészet 1894. **25** : 108” címen.

2. A kutatók számára sokkal fontosabb a tartalommutatónál a tárgymutató (25—182. l.). Ez a rész egyes személyeket csak akkor említ meg, ha életükre vonatkozó adatokat közöl a folyóirat idézett helye, ha haláluk alkalmával emlékezik meg róluk, vagy ha egyes műveikről, tanulmányaikról közöl ismertést vagy az idézett hely szerzője vitatkozik a címnévben megnevezett tudóssal. Ez az eljárás kétségtelenül helymegtakarítással jár, s bizonyára sok jelentéktelen utalást hagy figyelmen kívül, de egyszerűen az a hátránya, hogy egy-egy hazai vagy külföldi tudós hatásának kutatóját számtalan esetben hézagosan tájékoztatja, s nem támogatja kellő mértékben az efféle tudománytörténeti kutatásokat.

A Tárgymutatóban meglehetősen sok összefoglaló cikk van. Ezek közül a „hangok és hangcsoportok története” és „hangtörténet” címszók szétválasztása nem eléggé elvszerű. A „magyar nép és nyelv” cikkben pl. „hangtörténet” alcímszó alatt csupa olyan adat szerepel, amely a „hangok és hangcsoportok története” alcímszó alatt is elhelyezhető. Az a tény, hogy ez a két alcímszó egymásra utal, s a cikk elején nem utal a „magánhangzók” és „mássalhangzók” alcímszóra, a Mutatónak több használóját legalább eleinte — bizonyára tévedésbe ejti egy-egy jelenség irodalmának összeállításában. A „hangok és hangcsoportok története” alcímszó alatt elvileg helyes a szóelejiek, szóbelsejiek és szövegiek megkülönböztetés, de gyakorlatilag sok fáradsággal jár az adatok tömegében való eligazodás. Érdemes lenne mérlegelni, a jövőben készülő Mutatók számára nem lenne-e célszerűbb gyakorlati szempontból az efféle cikkeket „elemek” szerint (tehát hangok és hangkapcsolatok szerint) besorolni a Mutató betűrendjébe. A jelenlegi, rendkívül terjedelmes alcikkekben összegyűjtött adattömeg első sorban a szintézis íróját támogatja, az „elemek” szerint való elrendezés pedig jobban támogatná a részletkutatást. Mivel a tudományos vizsgálatban, s a folyóiratok anyagában gyakrabban kerül részletkutatásra, mint szintézisre, az „elemek” szerinti csoportosítás célszerűbb. A Mutató készítője ilyen mérvű felbontás mellett is szolgálhatta volna a szintézis íróját egy-egy szintetikus szempontú utalószó beiktatásával.

Még bonyolultabb eligazodni a képzőket összefoglaló alcikk egyikében-másikában. Itt nemcsak az nehezíti meg a keresést, hogy a „névszóképzők” alcímszó alatt háromszor kezdődik újra a sorozat (1. deverb.-denom.; 2. deverb.; 3. denom.), az „igeekpzők” alatt négyszer (1. hangutánzó töből; 2. deverb.-denom.; 3. deverb.; 4. denom.), s hogy ezenfelül a tipográfiai elkülönítés sem elegendő, hanem az is, hogy a képzők alakváltozatait részben etimológiai-történeti, részben mai alakjuk szerint rendezzi a Mutató. A rendszer bonyolultságát eléggé szemlélteti a Tárgymutatót megelőző tájékoztatónak ez a részlete: „A betűrendi besorolásnál . . . a képzőben levő magánhangzók nem jöttek számításba — kivéve ha a képző magánhangzóra végződik, vagy ha a képző puszttan magánhangzóból áll. A magyar -it képző tehát nem az *i* betűrendi helyén, hanem a *t* alatt, az -alom, -elem képző pedig az *l* (illetve *l + m*) alatt található meg. Ellenben a finn -ksu deverbális igeekpző a -ksele, -ksente képzők után van felsorolva, annak ellenére, hogy mondóssze -ks mássalhangzócsoportot tartalmaz, míg a -ksele, -ksente képzőkben a -ks-en kívül még *l*- illetve *n*- elemet is látunk . . .” — Ilyenkor is célszerűbb lenne egyes képzők szerint rendezni az anyagot, a fontosabb változatok

egymásra-utalásával, pl. *-ít* az *i* alatt, utalva a *-t* képzőre, *-t* a *t* alatt, utalva az *-ít* képzőre stb., s az összefoglalást ilyen tartalmú utaló cikkben megoldani.

A **jövevényszók** irodalmának két sorozatba foglalását (1. más nyelvekből átvett jövevényszók; 2. más nyelvekbé átment jövevényszók) helyeseljük, s ez határozott fejlődést jelent a régi Mutatóhoz képest.

Az egyes népek és nyelvek cikkei általában a Mutató legterjedelmesebb összefoglaló cikkei. Egy-egy nép és nyelv, egyes népek és nyelvek cikkében általában a folyóiratban gyakoribb vagy megállapodott név alatt közli a Mutató *á* részleteket, de a ritkább név alatt utal a megfelelő címszóra. Pl. „chanti 1. osztják” „jászok 1. osztét c. a. [= címszó alatt]”; „komi 1. zürjén”; „manysi 1. vogul”; „mari 1. eseremisz”; „udmurt 1. votják”. De a címszó alatt közölt névváltozatot nem minden esetben közli a Mutató utaló címszóként. Pl. sem a „bolgár-török (ócsuvas) nép és nyelv” címszókapcsolat *ócsuvas* változata, sem az „osztét (alán, jász) nép és nyelv” címszókapcsolat *alán* változata nem fordul elő a Mutatóban utaló címszóként. Más cikkeken viszont olyan utalások szerepelnek, amelyeknek — a Mutató szerkesztőjének eljárása szerint — kidolgozott cikkeik címszavaként kellene szerepelniük, de ilyen cikk vagy egyáltalán nincs a Mutatóban, vagy csak utalócikkre történik utalás, ahelyett, hogy közvetlenül arra a cikkre utalna, ahol az irodalmi adatok találhatóak. Pl. a „népek és nyelvek ismertetése” című csupán utalásokat tartalmazó cikkben ilyeneket is találunk: „l. a következő címszavak alatt: ... árja [ott viszont: „árja 1. indogermán, iráni”], aszamez [így nem fordul elő; „aszemez ragozás 1. iráni c. a.”], „bau-vau” [csak „bau-vau”-elmélet 2: 92 van], csángó [„csángók 1. magyar c. a.”]; hamita (chamita) [„hamita 1. chamita”], hindu (1. ind) [„hindu 1. ind”], kazár [„kazárok 1. török c. a.”], ... „pah-pah” [csak „pah-pah”-elmélet 2: 92], ... tamil (dravida) [„tamil 1. dravida c. a.”]. Eféle utalások feleslegesek és zavarók. Kimaradt viszont az utalások közül ugyanebben a cikkben a *mordvin* és a *perzsa* címszavakra hivatkozás. — A Mutató bőséges utalórendszerét elvben természetesen helyeseljük, mert a bőséges utalás nagymértékben megkönnyíti a tájékozódást, de csak akkor, ha valóban elvszerű és következetes: ha felesleges részleteket nem tartalmaz, a szükségeseket viszont tartalmazza. Az utalások nagy száma azonban még következetlenségeivel is többet nyújt a kutatóknak, mint az utalások teljes hiánya. — A „népek és nyelvek” összefoglaló cikkek néha túlságosan nagyra is duzzadnak s nem könnyen áttekinthetők. Alkalmazásuk így is elvszerű annyiban, hogy az általános nyelvészeti kategóriáknak nyelvenként és nyelvcsaládonként, nyelvcsopontonként való más-más mérvű és árnylatú jelentkezésére irányítják a figyelmet. Ezzel az általános nyelvészeti kategóriák helyes vizsgálatának azt a módszertani megfontolását is sugalmazzák, hogy a kategória jelentkezése egyes nyelvekben az általános mellett a különlegest is tartalmazza, hogy a különlegesnek az általánosban való jelentkezésére fokozott figyelmet kell fordítania a kutatóknak.

Hogy az anyag jelentős részének nyelvenként, nyelvcsaládonként, nyelvcsopontonként való rendezése valóban sugalmazza az általános mellett a különösnek jelentőségét is, s hogy az utalórendszer milyen mértékű rövideget eredményez a két v. több helyen történő részletezéssel szemben, annak szemléltetésére bemutatjuk a **fokozás** címszót összes utalásainak anyagával és az ott található további utalások anyagával együtt s kiegészítjük a tévedésből elmaradt votják (udmurt) cikke való utalással és ennek anyagával, megjegyezve, hogy a + jel a cikk egy-egy alcikkére utal:

„fokozás (comparativus, középfok, superlativus, felsőfok) (ált.) 2: 165, 309/1. még eseremisz, csuvas, finn, finnugor, germán, görög, indogermán, lapp, latin, magyar, mandzsu, mongol, mordvin, német, osztják, sémi, török, vogul, [votják], zürjén c. a.” (58)

„eseremisz (mari) nép és nyelv ... + fokozás (ált.) 2: 168, 310; 3: 451, 468; 20: 448; 35: 90; 44: 171; 45: 370 | -mb 7: 41; 16: 312; 20: 450; 40: 455—6, 459; 42: 227; 45: 355 | -rak, -rak 40: 125” (34)

„csuvas nép és nyelv ... + fokozás (ált.) 1: 234; 2: 52, 65 | -rax, -reç 2: 166; 3: 422, 428 | -darax, -derez 2: 166” (39)

„finn nép és nyelv, finnnségi népek és nyelvek ... + fokozás (ált.) 2: 165, 310×; 15: 282—3; 16: 104, 295, 421; 22: 448×; 35: 90, 449; 44: 135; 45: 370; 46: 300 | -empa 2: 165; 3: 33; 4: 57; 5: 289; 6: 8; 7: 41; 10: 21; 14: 43; 15: 159, 253, 394×, 462; 16: 128, 312; 17: 319; 20: 448, 451; 23: 455; 27: 131; 44: 171; 46: 288; 49: 393, 403, 405 | -lampa 20: 465; 45: 17 | -impa, -ima 2: 165; 3: 33; 16: 76; 20: 452—4; 24: 484; 36: 453 | -immaise 30: 452—3 | -ha- 20: 452—4 | kaikkii (dial.) 16: 104” (45)

„finnugor népek és nyelvek ... + fokozása (ált.) 20: 447; 35: 449; 40: 455—9; 46: 300 | -mp (-mb) 45: 355; 47: 117” (53)

„germán népek és nyelvek ... + fokozás 30: 237” (59)

„görög nép és nyelv ... + fokozás 25: 205” (60)

„indogermán (árja) népek és nyelvek... + fokozás 2: 165, 309—11; 32: 469; 35: 453—4” (65)

„lapp nép és nyelv... + fokozás (ált.) 5: 323; 15: 282—3; 16: 74—6, 84; 17: 42; 20: 449, 453; 35: 449; 39: 425; 46: 300× | főnév fokozása 16: 295× || névmások fokozása 20: 449, 453 || *-bbo* stb. 6: 8; 7: 41; 10: 21; 14: 43; 15: 394, 462; 16: 16—7, 128, 312; 20: 449; 35: 432; 45: 275; 49: 403, 405 | *-mp* 27: 131 | *-imus* stb. 16: 75—6; 20: 452—3; 36: 453” (71)

„magyar nép és nyelv... + fokozás (ált.) 15: 193, 282—3; 16: 295; 19: 49; 35: 449; 44: 135; 45: 370; 46: 300; 47: 200 | főnév fokozása 26: 169; 43: 11 | *java búza*-félék 11: 170; 20: 451, 453; 26: 95, 217; 43: 427 | *-b*, *-bb* 2: 99, 329; 3: 33—4; 5: 276; 6: 8; 11: 83; 14: 43, 83; 15: 253, 394×, 462; 16: 128, 312; 17: 208, 317×, 319; 19: 30; 20: 450; 24: 214, 476; 27: 131; 33: 254; 39: 228; 40: 381; 45: 79, 101, 200, 248×, 322; 46: 249, 254 kk.; 47: 144—5; 49: 403, 405 | *-bbabb*, *-bbebb* 2: 368; 20: 451; 45: 334; 46: 262 | *-bbik* 3: 282; 43: 427 | *-jabb*, *-jebb* 20: 451, 454; 47: 140, 144 | *sokkalabb* 9: 39 || felső fok (ált.) 16: 455; 19: 30, 43—4; 20: 452 | *-nál*... *-bb* 2: 308, 312; 3: 207 | *-tól*... *-bb* 1: 457; 2: 167, 310; 9: 117; 16: 104; 35: 90 | *leg*-, *náj*- l. a Magyar szótmutatóban” (82) [= „*leg*- 2: 161—7; 7: 125; 15: 279; 16: 455; 17: 159; 19: 30; 33: 31; 36: 308; 38: 279; 47: 3; 50: 438 | l. még *legesleg*” (251); „*legesleg*, *legisleg* 16: 456; 50: 501” (251); „*náj*-, *néj*- 2: 168; 47: 316” (260)]

„mandzsu nép és nyelv... + fokozás 20: 447” (115)

„mongol (és burját) nép és nyelv... + fokozás 2: 310; 13: 211; 20: 447” (117)

„mordvin nép és nyelv... + fokozás (ált.) 1: 457; 2: 310; 19: 120; 20: 447; 22: 447—8; 28: 160; 35: 90; 44: 171; 45: 369; 47: 113, 315—7 | *-mb* 7: 41; 16: 312; 20: 450; 42: 227; 47: 117 | ige fokozása, névmások fokozása l. ui. külön” (119) [= + ige fokozása 47: 115” (121); „+ névmások... | fokozásuk 20: 450” (123)]

„német nép és nyelv... + fokozás 32: 216” (125)

„osztják (*chanti*) nép és nyelv... + fokozás 2: 168, 310; 11: 82—5, 102, 170, 176—7; 20: 448; 35: 90; 43: 433; 45: 370” (130)

„sémi népek és nyelvek... + fokozás 7: 243” (141)

„török népek és nyelvek... + fokozás (ált.) 2: 166, 310; 16: 456; 20: 372, 447; 38: 72, 87 | *-rak* 2: 166; 3: 422, 428, 468; 10: 77; 13: 414; 40: 125 | *en*, *in* 10: 126” (154)

„vogul (manysi) nép és nyelv... + fokozás (ált.) 9: 116—7; 34: 447, 449, 454—5; 35: 89, 449; 43: 433; 45: 370; 46: 300 | *-nü* 9: 39, 58; 10: 192, 197; 11: 83; 20: 454; 21: 351; 22: 54; 23: 345; 34: 454—5 | felsőfok 21: 350; 24: 320 | *woss* 22: 10” (166)

„votják (udmurt) nép és nyelv... + fokozás (ált.) 20: 448; 34: 455; 35: 90; 41: 453; 43: 430; 45: 370 | *-gem*-, *-ges* 18: 152; 20: 454” (174)

„zürjén (komi) nép és nyelv... + fokozás (ált.) 35: 90; 46: 300 | *-žik*, *-žik* 20: 454× | felsőfok 7: 125—6” (178)

Az idézett részletek szerint 25 helyen összesen 297 irodalmi adatot találunk a fokozásra a Mutatóban, ezek közül 8-ra való utalás hiányzik a „fokozás” címszó alatt. A Mutató nélkül számos fontos nyelvi adat és nem egy vélemény elkerülne a kutató figyelmét.

Fölvethető az elrendezéssel kapcsolatban az a kérdés, nem lett volna-e helyesebb az adatokat úgy rendezni, ahogyan itt összeszedtük a fokozásra vonatkozókat. Bizonyos, hogy így egy-egy nyelvi jelenség vagy nyelvtudományi részletkérdés irodalmát több helyről kell összeszednie annak, aki a kérdés történetét át akarja tekinteni, de az adatok aránylag kis fáradsággal összeállíthatók, az egyes nyelvekre és nyelvesoportokra vonatkozólag pedig kétségtelenül a Mutató ad hasznosabb útbaigazítást.

Osszehasonlításként közöljük a régi Mutató ide vágó részletét: „f o k o z á s: főneveké 5 : 326, 16 : 295, felső fok használata 10 : 151, *mentől nagyobb* 2 : 168, *náj*, *néj* [!] a f. f.-ban 2 : 168”. — Mindössze ennyi. Az adatok bárkit meggyőzhetnek annak a munkának arányairól, amelyet a régi és az új Mutató készítője végzett, valamint arról is, hogy az új Mutató mennyivel használhatóbb és mennyivel tudományosabb elvek szerint készült a réginél.

Viszont nem hallgathatjuk el az új Mutató Tárgymutatójának bizonyos egyenetlenségét. Rövid ideig tartó lapozgatás után is feltűnhetik, hogy a hangtani és alakítási részletek mellett milyen kevés a mondattani és a stilisztikai részlet a Tárgymutatóban. Széles aránytalanság nemcsak a feldolgozott anyag aránytalanságának következménye, hanem összefügg a Mutató készítőjének nyelvtudományi érdeklődésével is. Próbaképpen megnéztük, milyen mértékben dolgozta fel a Mutató készítője Klemm

Antalnak „A vonatkozó mondatok eredete” című tanulmányában (NyK. 46 : 34—65) előforduló mondattani vonatkozásokat, s megállapítottuk, hogy hiányoznak pl. e tanulmány mondattani tárgyú részleteiből a következők: attractio (mondatátszövődés) 46 : 42—3; [finnugor népek és nyelvek alatt] + vonatkozó mondatok 46 : 47—8, 64—65; [„magyar nép és nyelv” címszó alatt „+ hasonulás” alcímszó anyagához pótlendő:]; (mondattani) 46 : 52; [ugyanezen címszó alatt, + mondat alcímen belül:] mellérendelés helyett alárendelés 46 : 57—8, 64—5; [ugyanezen címszó alatt, + névragozás címszón belül, a „partitivus” irodalmi adatainak kiegészítéséül:] 46 : 59—60, 63—64. Ugyanezen címszó „+ névmások” alcímszava alatt a „mutató ~”-hoz pótlendő 46 : 35, 38—40, 45—6, 58; a „határozatlan ~”-hoz 46 : 36—41, 48; a „vonatkozó ~”-nak 46 : 56 adata 46 : 34—65-re helyesbítendő; ugyanitt pótlendő: kérdő ~: határozatlan ~: vonatkozó ~ 46 : 41, 48, 56; általános ~ 46 : 35—6, 38—9, 46—7, 48—50; újmagyar korban keletkezett ~ok 46 : 58; a „mondat” címszó alatt felveendő: ~ határeltolódás 46 : 39—40, 50—51; ~rend 46 : 34—65; ugyanitt a „~szövődés 46 : 42” így helyesbítendő „~át-szövődés 46 : 42—3, 50—1.

3. A **szómutató** (183—670) az egész műnek legterjedelmesebb része. Annyiban jellemző a Mutató készítőjének érdeklődésére is, hogy ezt a részt részletesebben dolgozta ki, mint a tárgymutató egyik-másik részletét. De jellemző ez az arány a Nyelvtudományi Közlemények ötven kötete munkatársainak érdeklődésére is: a szöfejtés, szömagyarázat sokkal nagyobb mértékben foglalkoztatta a munkatársakat, mint az alaktan, a jelentés-tan, a mondattan és a stilisztika elméleti kérdései vagy a nyelvelmélet problémái, s a hangtani, alaktani fejtegetésekben is feltűnően sok az etimológiai részlet.

A szómutatók is nyelvek szerint vannak rendezve: A) Úráli nyelvek szómutatói (a magyarral kezdődik a sorozat, előbb a magyarhoz közelebb, majd a magyartól távolabb állók következnek). B) Altaji nyelvek szómutatói. C) Egyéb nyelvek szómutatói (a nyelvek betűrendjében).

Hogy a Mutató készítője, ezen a téren milyen széles alapon végezte munkáját, arra talán legjellemzőbb a chanti (osztják), manysi (vogul), komi (zürjén), udmurt (votják), mari (csereemis), mordvin, észt, lapp és török szómutatók anyaga. Az egyes cikkek adatait összevetette a legfontosabb szótárak, szójegyzékek címszavaival, lehetőleg azokhoz alkalmazkodott, s az eltéréseket is jelezte. Ezzel Juhász Jenő a Mutatónak tudományos használhatóságát rendkívül nagymértékben fokozza: az adatok pusztá lettározásán túl azok lexikológiai értékeléséhez is támpontokat nyújt.

Igaz, hogy ezzel a szómutatók szóanyaga egyes nyelvek szerint más-más elbánásban részesül, hol irodalmi nyelvi, hol nyelvjárási anyagot ad; hol a nyelvközösségben normalizált helyesírással közöl címszavakat, hol egy-egy szótáríró vagy kutató „egyéni” átírási rendszerét alkalmazza, de ez a nehézség az anyag természetéből adódik, s a Szómutatók használhatóságát nem csökkenti.

A mű egészéről megállapíthatjuk, hogy JUHÁSZ JENŐ húsz évi áldozatos munkája fontos segédkönyvvel gyarapította nyelvtudományunkat, s a Mutató jótékony hatását bizonyára rövidesen tapasztaljuk részlet-tanulmányokban és összefoglaló munkákban egyaránt. E Mutató határozott fejlődést jelent a korábbi hasonló munkákhoz (a NyK. 1—25. kötetének, a MNy. 1—25. kötetének mutatójához, a Nyr. 1—10, 1—25, 26—50, 51—69. kötetéhez készült Nyelvrkalauzokhoz) képest, s ha egy-egy részletre vonatkozólag más technikai megoldást ajánlottunk vagy más elvi álláspontot képviseltünk, ezt azzal a szándékkal tettük, hogy a jövőben készülő hasonló jellegű munkák színvonala e részletek mérlegelésével és megvitatásával tovább emelkedjék.

KELEMEN JÓZSEF

W. Horn—M. Lehnert: Laut und Leben. Englische Lautgeschichte der neueren Zeit (1400—1950)

1954, 735, II. kötet Berlin 1954, 737—1414 lap.

Az angol nyelv utolsó félévezredének hangtörténetét és fejlődését az 1952-ben elhunyt kiváló anglista W. HORN állította össze, és halála után tanítványa és munkatársa M. LEHNERT dolgozta át, egészítette ki és készítette elő kiadásra. HORN még életében megindította a „Lebende Sprache. Experimentalphonetische Untersuchungen” c. ismert kiadványsorozatot, amelyben 1938—42-ig 13 kísérletfonetikai dolgozat jelent meg

a berlini W. de Gruyter kiadásában. A szerzők tehát a nyelvtudósok azon új típusát képviselik, akik gazdag nyelvészeti és nyelvtörténeti tudásukat a kísérletfonetika modern eszközeivel nyert eredményeivel kapcsolják egybe. Hangfelvételeken pontosan és tárgyilagosan figyelték meg a mai angol nyelv hangállapotát, a hangszín, hangsúly és tartam ingadozását, és a jelen nyelvi állapotból nyert megfigyeléseiket, tapasztalataikat mestersen alkalmazták a nyelvfejlődés korábbi szakaszaira. A kísérletfonetika eredményeinek felhasználásával a nyelvtörténeti kutatás megtelik élettellel, az emlékek szunnyadó betűi életre kelnek, s megvillanak előttünk a hangváltozások sokrétű indítékai.

Az angol nyelv történetének új szakasza a XIV. sz. vége felé kezdődik. Ekkor ugyanis forradalmi változás indult meg hangtani téren, amely különösen a magánhangzó-rendszert bolygatta meg. Az első nagyobb „hangelmozdulást” azután több hullám követte, s kisebbek még ma is megfigyelhetők. Az új-angol korszak hangváltozásainak vizsgálatánál — mint már említettük — mindig a jelen nyelvallapotból indulnak ki, s módszertani alapelveiket így fogalmazzák meg: „Wir gehen . . . überall von der *lebendigen Sprache* aus : das ist die Sprache von heute. Vom Sprachleben der Gegenwart aus suchen wir vorzudringen in das Sprachleben der Vergangenheit. Die Gegenwart ist immer die lebendigste Geschichte». Weiter aber wollen wir den inneren Zusammenhang der einzelnen Wandlungen erkennen und den Triebkräften der gesamten Entwicklung nachspüren” (6).

Szempléletekből következik, hogy a beszédaktust (Saussure : *parole*) igen alapos analízisnek vetik alá, hiszen a nyelvkincsnek (Saussure : *langue*) ezek a megvalósulásai tükrözik leghívebben és leggyorsabban a nyelv életének minden rezdületét.

A nyelv életét különböző erők mozgatják. Ezek közé tartoznak: „das Sterben nach Entladung des Gefühls oder des Affektes, das Streben nach Kraftersparung, nach Ordnung in der Anwendung sprachlicher Mittel, nach Schönheit des sprachlichen Ausdrucks (so ist z. B. ein Streben nach Rhythmus auch in der Sprache des Alltags zu finden)” (7).

Ezek a különféle mozgó erők, mint a nyelvben, a beszélőben és a környezetben meglévő adottságok azután bizonyos feltételek mellett hatnak. Ha a nyelvész a nyelvi jelenségek változását akarja megismerni, akkor ezeket a feltételeket és mozgóerőket igyekszik felfedni. A mozgóerők nem izoláltan állanak egymás mellett, hanem bonyolult szövevényben hatnak egyidejűleg, s a különféle hatások egymást keresztezhetik is.

A nyelvben a „céltevékenység” és „kifejező tevékenység” az értelmi és érzelmi élet fő formáit képviseli. Ezek azonban nem hatnak mindig egymás mellett, hanem gyakran egymásba fonódnak, sőt egymás ellen működnek: „Der Kampf zwischen Zweck und Ausdruck durchzieht die ganze Sprachgeschichte. Es ist eine Hauptaufgabe der Sprachgeschichte, die einzelnen Erscheinungen in der Sprachentwicklung als Ergebnisse dieses Kampfes darzustellen” (8). A szerzők érdeme, hogy a nyelvnek nemcsak a hideg értelmi oldalát vizsgálják, — mint eddig általában tették — hanem felismerik, hogy a fejlődést elsősorban a kifejező tevékenység mozgatja forradalmi módon. Az érzelmek visszatükrözése hoz nyugtalanságot a nyelv életébe, s ez teremt folytonosan újat, míg a „céltevékenység” csak a nyelvi formák között kiválaszt, kiegyenlít és rendez. A régebbi nyelvtudomány a kifejező tevékenység teremtő erejét nem méltányolta eléggé, a nyelvi fejlődésben főleg a „céltevékenység” hatását vizsgálta, s a nyelvi jelenségek történetének kutatása közben a másik oldalt jóformán figyelembe sem vette. A szerzők, bár ezt sem vetik szem elől, úgy látják, hogy az angol nyelvben a kifejező tevékenység a tulajdonképpeni teremtő erő (9).

Az új-angol korszakban a nyelv élő használatában kifejlődött a *művelt köznyelv* (Hochsprache), írásbeli használatában pedig az *irodalmi nyelv*. Az angol irodalmi nyelv 1400 körül kezd kialakulni, s Londonnak mint politikai, gazdasági és kulturális központnak a hatása döntő erre. XV. századi oklevelek és magánlevelek arra mutatnak, hogy Oxford, Norfolki és Devonshire a londoni nyelvhasználatot veszi mintának, akárcsak az első nyomdák is. A nyomdai termékek szaporodásával felismerhető, hogy a nyelvi formák sokfélesége helyébe bizonyos egységesedés lép. Az írott nyelv egységesedése azután magával hozta a beszéd, a kiejtés bizonyos egységesedését is, és kifejlődött Londonban a művelt köznyelv, amely elterjedt Észak-Angliában és Skóciában is. A művelt köznyelv tehát eredetileg egy vidék nyelve volt, ma pedig egy felsőbb osztály nyelve. Az osztályjelleg kidomborításához nagyban hozzájárultak a „public school”-ok, amelyeket arisztokraták és plutokraták réteg látogatott. Ma a rádió ennek az osztálynyelvnek az elterjedését propagálja. E mellett az ápolts köznyelv mellett van egy ún. „észak-angol köznyelv” is, amely lényegében londoni köznyelv, de annak régebbi hangállapotát őrzi, valamint skóciai és írországi köznyelv, amelyek még régebbi jellegzetességeket mutatnak.

A művelt köznyelv természetesen ma is alakul. Mellette továbbfejlődik párhuzamosan a „londoni nyelvjárás”, az alsóbb néposztályok nyelve. Itt az értelmi jelleg kifejező formái általában háttérbe szorúlnak, s az érzelmi és akarati elemek kifejezése domborodik ki: „Die Mundart strebt sich nicht nach einer strengen Norm; Lautheit und Tonbewegung unterliegen nicht wie in der Hochsprache der mässigen Zucht” (15). A fejlődés gyors tempóját elősegíti az is, hogy az írott kép mesterséges hatása nem játszik fontos szerepet. A mű az ápolt köznyelv hangtörténetét tárgyalja, de figyelemmel kíséri a nyelvjárások hangtani adalékait is, ha ezek valamely jelenséget megvilágítanak.

A mai nyelv hangállományának (magánhangzók, diftongusok, mássalhangzók) ismertetése után érdekesen mutatnak rá a szerzők arra, hogy milyen nagy szerepük van a változatoknak. A modern kiejtési szótárak sok szónál több szokásos ejtési formát is feltüntetnek, s közülük egyet az élre állítanak mint legáltalánosabbat. A hangfelvételek tanúsága szerint azonban az élő nyelv hangadása még heterogénebb, mint azt a szótárak feltüntetik. A hangalakok sokféleségének természetesen számos oka van. Azoknak a hangoknak alapját, melyeket a nyelvközösség tagjai keltenek, hangképzetek alkotják. Az egységes hangképzetet azonban a beszélők különböző módon valósítják meg. Még az egyes beszélők is időtől, alkalomtól és lelki beállítottságtól függően másképp és másképp valósítják meg: „Die einzelnen Laute haben einen beträchtlichen Schwankungsbereich” (29). Az egyes hangképzeteknek megfelelő hangtípusok egyedei nemcsak hangszínből, hanem nyomatékban, hangmagasságban és időtartamban is különbözhetnek egymástól. Egy hangképzet összes kiejtett variációja „hangsaládot” alkot, melyen belül bármelyik tag a másik helyébe léphet, azt képviselheti anélkül, hogy jelentése vagy funkciója megváltoznék (29).

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hangadás a beszélő mindenkorí céljától függ. Ezerint a beszéd több típusát lehet megkülönböztetni: az ünnepélyes beszédet, az előadás nyelvét, a művelt köznyelvet és a könnyed köznyelvet. Meghitt körben másképpen beszélünk mint nyilvánosság előtt, ahol hangosabban és artikuláltabban képezzük a beszédhangokat. A hangképzés függ az artikuláció feszesességétől is. A beszélő, amikor valamit kiemel, mondanivalójának egyes részeit feszebb izommunkával képi. Ilyenkor a hang erőssége is nagyobb. Emellett van egy bizonyos átlagos izomfeszültségi fok, mely általában egy nyelvközösség tagjainak beszédére jellemző. „Der Grad der Spannung kann verschieden sein in verschiedenen Gesellschaftsschichten: auch in verschiedenen Gegenden; ... Der Grad der Spannung kann auch verschieden sein in verschiedenen Zeiten” (30—31).

A beszéd függ a beszélő kedélyállapotától is. Van tárgyilagos, túlnyomóan értelem szerinti beszéd és érzelmileg hangsúlyozott, affektív beszéd. A fonetikai eszközök alkalmazásánál igen fontos szerep jut a lélektani mozzanatnak. Az angol felső társadalmi rétegek az érzelmek, affektusok kifejezését mérséklik, s ez vonatkozik a hanglejtésre, hangerőre, gesztusokra és szóhasználatra egyaránt.

A beszéd céljától és a beszélő kedélyállapotától függ a beszédtempó, mely egyéneknél is kisebb variációkat mutat. Az is bizonyosra vehető, hogy a különböző társadalmi rétegek más-más tempóban beszélnek. „Ländliche Sprecher reden in der Regel langsamer als grossstädtische. Es ist auch wahrscheinlich, dass verschiedene Zeiten verschiedene Sprechtempo haben. Man darf annehmen, dass des Tempo früher langsamer war als heute” (31).

A művelt köznyelvre jellemző, hogy nyelvi normák megszilárdítására törekszik. Természetesen a különböző beszélők különböző mértékben fejezik ki ezen törekvésüket. Angliában egy kisebbségnek, egy társadalmi felső rétegnek a nyelve és beszéde a legelőkelőbb, követendő norma: a „public school”-oké.

Egy és ugyanazon társadalmi rétegen belül a hangadásban generációs különbségek is vannak. „Die jüngere Generation ist meistens leicht geneigt Neues sich zu eigen zu machen und damit auch neue Sprache, während die ältere Generation an der Sprache ihrer Jugend festzuhalten pflegt” (34). Ezzel szemben nemek szerint csak igen csekély különbségeket lehet felfedni, bár kétségtelen, hogy a nők a gondosabb artikulációra hajlamosabbak, mint a férfiak. SMITH 1568-ben így ír erről: „qui valde delicate pronunciant, mulierculae praesertim.”

Igen tanulságos a szerzők „Hangsúly és hangalak” című fejezete, ahol részletesen kifejti a hanglejtés- és magánhangzószínezet közötti összefüggésre vonatkozó részletkutatásaik eredményeit. Mintaszerű kiejtéssel történt modern hangfelvételeken megfigyelték, hogy pl. a *large* és *gardens* szavakban az első magánhangzó *ā*-nak (lődz), ill. *ā*-nak (gädnz) hangzik, — bár gyakorlatilag ugyanazon fonémosztály tagjainak tekintik őket. A vokáliskvalitás ingadozásának — amint a hangfelvételek kísérletfonetikai elemzése során kiderült — az az oka, hogy a *large* szót magas

melódiával, a *gardens*-t pedig mélyvel ejtette a beszélő, s így fiziológiai vonatkozásban is változás történt. Magas hangok képzése közben ugyanis a gégefő kissé feljebb emelkedik, magasabb lesz a nyelvvállás is, és így tolódik el az *ā* hangszíne az *ō* felé. Hasonló megfigyeléseket tettek más hangszínnel kapcsolatban is. LLOYD JAMES pl. egy hanglemezre vett beszélgetés során a *hat* 'kalap' szó magánhangzóját mély hangfekvésben *ae*-nek (igen nyílt *e*), magasban pedig *e* (félnyílt *e*)-nek ejtette. STANLEY BALDWIN lemezeinek elemzéséből kiderült, hogy hasonlóképpen 2—3 hangszínvariációt kelt a hangfekvés az *i*, *e* és *a* hangok ejtésénél is. A helyzet tehát nem úgy áll, amint azt eddig feltették: nincs fix nyelvműködéssel képzett *ā* (*large*), *ō* (*all*) vagy *ae* (*hat*) hangnorma, hanem egy egész *h a n g s a l á d* van az *ā* és *ō*, *ō* és *ō*, *ae* és *e* között. „Die Klangfarbe ändert sich je nach der Tonhöhe, ohne dass dadurch an der Bedeutung der Wörter etwas geändert würde.” (41). A mai angol köznyelvben tehát a *h a n g m a g a s s á g* és *h a n g s z í n* közötti összefüggés határozottan megfigyelhető, ha tökéletes szabályosság nem is mutatkozik mindig, hiszen bizonyos típusú beszélők (tanárok, fonetikusok, színészek) az egyes vokálisokat normaszerűen, szinte természetellenesen igyekeznek kiejteni. A fentebbi összefüggés még erősebben és szabályosabban jut érvényre a nyelvjáráásokban, aminek természetesen megvannak a reális okai is: nyelvjáráásokban nem él a normára való törekvés oly erősen, mint az ápolts köznyelvben; az íráskép sem zavarja a fejlődés menetét; a beszéd melódiája általában élénkebb, és *ā* hangközök is nagyobbak, mint a köznyelvben, azaz a kifejezőtevékenység gátlás nélkül jut érvényre.

A hangmagasság és hangszín közötti kapcsolat törvényszerűsége rávilágít a történeti hangváltozások egy részére, magyarázatot ad a magánhangzók változására, valamint egyszerű vokálisok diftongussá válására és diftongusok egyszerűsödésére. Egyenletes melódiánál a diftongusok könnyen egyszerű vokálissá válnak; élénk, erősen változó hanglejtésnél viszont a nyelvműködés is változókéony lehet.

Az artikulációnak nagyobb vagy csekélyebb feszülése viszont az időtartamváltozásokra mutat rá. Tartamnyúlások általában akkor következnek be, ha az artikuláció lazább lesz. A hangszín, hangmagasság, hangerősség és időtartam együttesen teszi a hangalakot, a hang alakulása tehát hangsúlytól függő. A hangsúlytól — ettől a komplex jelenségtől — a szerzők is elválasztják a nyomatókót, melyet dinamikus hangsúlynak és nyomáserősségnek is szoktak nevezni. Ennek két fokát különböztetik meg: az erős és gyenge nyomatókót. Megfigyeléseik szerint a mai londoni művelt köznyelvben többszótagos szavakban az erős és gyenge nyomatók közötti különbség általában nem olyan nagy, mint a németben. Evvel függ össze a mai angol nyelv egyik nomatekbeli sajátossága: több szótag megközelítően hasonló nyomáserőssége, az egyenletes nyomatók („level stress, even stress”). Különböző nyelveknek különböző a hangsúlya, és ezért más és más a hangfejlődésük. A hangváltozások nagy része a hangsúlytulajdonságok sajátosságaira vezethető vissza, s így az összehasonlító nyelvtudományak egy új fajtájával kell számolnunk, melyről feltételezhető, hogy jelentős eredményeket fog elérni, mert biztosabb talajon mozog, mivel exakt módszerekkel dolgozik. A szerzők véleménye szerint: „Der Akzent gibt uns den Schlüssel zum Verständnis des Lautwandels”. (55).

Bár a hangsúly egy szó hangalakulása szempontjából igen lényeges, mégis a jelentés szerepét sem lehet elvitatni. Nagyon fontos mozzanat, hogy egy szónak, vagy szókapcsolatnak a részei jelentéssel telítettek-e avagy nem, s különös figyelmet követelnek a szó azon részei, amelyek *funkciót* jelölnek, azaz szintaktikai viszonyítások kifejezésére szolgálnak: „Teile des Wortes die funktionsarm sind, können lautlich geschwächt werden oder schwinden. Und als Gegenstück dazu: funktionswichtige Teile des Wortes werden aufrechterhalten” (56).

Az egyes hangok és hangsaládok egy nagyobb egésznek, a hangrendszernek a részei. A hangrendszer a beszédhangok artikulációjának módja és helye, hangszíne és tartama szerint építhető fel. Egyik hangnak a másiktól való távolsága igen különböző lehet, úgyhogy egy rendszer szimmetriafoka nagy mértékben változhatik. A nyelvtörténet folyamán az egyes hangok változásával megváltozik bizonyos mértékben maga a rendszer is. Hangtörténeti kutatásoknál nemcsak az egyes hangokat kell megvizsgálni, hanem szemügyre kell venni azt is, hogy a rendszer egyes hangjai hogyan formálódnak, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a szavakban. Némely hang, kapcsolat csak a szó bizonyos részeiben fordul elő: szó kezdetén, szó belsejében, ill. szóvégen. Egyes hangok és hangkapcsolatok gyakoriak, mások viszont ritkák, sőt lehetnek olyanok is, amelyek egyáltalán nem fordulnak elő. Az új-angol korszak hangtörténetében a magánhangzók változása a leglényegesebb. A szerzők az artikulációs hely szerinti *négyszögű rendszerezést* tartják legelfogadhatóbbnak, mivel a vokálisok átlagos hangmagasságának ábrázolása is a vokálisnégyzögek megfelelő formát adja — KETTERER vizsgáldásai szerint.

A szerzők az új-angol korszak hangtörténetének vizsgálatánál igen sok forrásból merítettek, s eddig kevésbé értékelt új forrásokat is feltártak. A hangfelvételezés előnyeit felhasználva pontos megfigyeléseket tettek a mai hangállományra s az ingadozásokra vonatkozólag, és a beszélt, élő nyelvet helyezik a kútfők élére: „Lebendige Sprache, gesprochene Sprache haben wir nur in der Gegenwart. Erst die genaue Beobachtung der Sprache der Gegenwart macht es uns möglich, die Sprache vergangener Zeiten wieder zum Leben zu erwecken. An die Spitze der Quellen setzen wir deshalb die lebende Sprache” (69).

A londoni köznyelvben még ma is egy darab nyelvtörténetet lehet közvetlenül megfigyelni. Számos olyan variánsot lehet hallani, melyek a nyelvfejlődés egyes szakaszainak jellegzetességei. Észak-Angliában és Skóciában pl. a *name* szó első vokálisának még ilyen variánsai élnek: *ē, ēi, ēi, ei, ei*. A variánsok egymásmellettsége egymásután következővé válhatik; a nyelvföldrajzi adottságok nyelvtörténetivé lesznek. A nyelvjáráások gyakran mutatnak fel olyan egymásmelletti hangváltozatokat, amelyek a nyelv történeti fejlődésében már egymásutániságot képviselnek.

Az élő nyelv után az írásbeli feljegyzéseket, okleveleket, nyomtatványokat, könyveket veszik alapul; a régi ejtés rekonstruálásánál figyelembe veszik a költészet termékeit: a rímeket is; felhasználják az egyes nyelvmesterek és fonetikusok kiejtésre vonatkozó megfigyeléseit (Angliában már 1617-ben megjelent R. ROBINSON: *The Art of Pronunciation* című könyve!), külföldi nyelvkönyvek és szótárak adatait, gyorsírók tankönyveit (1588-ban jelent meg T. BRIGHT: *Characterie* című könyve!) és végül a kölcsönszavaknak és idegen nyelvekbe átvett angol szavaknak hangalaki bizonyítékait.

Gazdag anyag alapján először a magánhangzók történeti fejlődését mutatják be két fő csoportozásban: a) hangsúlytól függő helyzetben és b) a szomszédos hangoktól függő helyzetben (kombinatorikus hangváltozás). Utána a diftongusok történeti fejlődését tárgyalják, és tanulságosan mutatják be, hogy a köznyelv történeti fejlődésében egymásután következő fokozatok mint lehettek fel a nyelvjáráásokban. Az angol diftongusok az ifjabb generáció nyelvében gyakran monoftongussá egyszerűsödnek, (pl. *dē* 'day'), s ez a tendencia talán a jövő fejlődés útját sejteti. A diftongusoknak nemcsak hangszíne, de az elemek nyomatékeloszlása is megváltozhatik. Különösen az *ia* és *ua* kettőshangzóknál figyelhető meg újabban, hogy az erős nyomaték a második elemre tevődik át, és emellett tartamban is megnyúlik, míg az első elem réshanggá válik: '*ia* > *i'ā* > *jā* (*jā* és *jia* 'year'). Ily módon bepillantást nyerünk a történeti tartamváltozásokba is. A jelen nyelvi állapot erős tartamingadozásai (amit általában kevésbé vesznek észre) világot vetnek a korábbi idők hangállapotára is; érzékeltetik azt a harcot, amelyet a fiziológiai erős vívónak folytonosan a pszichológiai erőkel. A beszélők tudatában van *rövid* és *hosszú* hang, de ez a két tartamánál nem határolódik el egymástól élesen abszolút értékekben, mert lelki tényezők, pszichológiai mozzanatok erősen megváltoztathatják a szokásos tartamkülönbségeket: „Ein sogenannter 'kurzer Vokal' kann länger sein als ein sogenannter 'langer Vokal'” (650). A magánhangzók történeti időtartamnyúlását az emfázis, az ernyedtobb artikuláció (különösen *nazálisok*, *l* és *r* előtt), szólamvégen való gyakori előfordulás és hanglejtés eredményezheti.

A II. kötet a mássalhangzók történetét tárgyalja. Ezek fejlődését is a hangsúly (komplex értelemben) irányítja, de itt természetesen nem a hanglejtés az irányadó, hanem az artikuláció feszülésének erőssége. Itt is — akárcsak a magánhangzóknál — kétféle hangváltozást különböztetnek meg: a) hangsúlytól és b) környezettől függőt. Az első esetben a nyomaték hatására a mássalhangzók megyengülnek vagy erősödnek, s így áll be egy változás, a másodikban a hangkörnyezethez való alkalmazkodás folytán következik be a változás (kombinatorikus). A nyelvtést és funkciót (szintaktikai viszonyítás) összefüggése itt is fontos szerepet játszik a hangtörténetben: a) Egy szó csökkentett jelentéssel bíró részeiben a szóteszt megyengülhet. A jelentés- vagy funkcionélküliség egy szónak vagy szócsoporthoz bizonyos részeit elsorvaszthatja. b) Viszont ha a szóteszt egyes részei fontos funkció hordozói, akkor a szóteszt gyengülése akadályokba ütközik. c) A szóteszt megerősödhetik, ha funkciója különösen fontos.

Gyengülés következik be gyakran az idegen szavakban, mert a) a nyomatékos szótag előtti tagot a beszélők nem érzik jelentéshordozónak, pl. *spectable* 'respectable' (Dickens), sőt két tag is kieshet: *demik* 'epidemic'; b) Az ó-angol *ze-* előtagból a közép-angolban *z-* lett, s ez az új-angolban eltűnt, mivel funkcionélkülivé vált: ó-a. *zewriten* (új-felnémet: *geschrieben*) > k-a. *iwrite* és *writen* > új-a. *written*. c) Gyengülés következhetik be szóösszetételekben is. Összetétel folytán ugyanis megváltoznak a hangsúlyviszonyok: e gy erős nyomaték lesz a szóban, s a melléknymatékúvá vált második tagban gyengülés következik be: '*kap-*, *bōd* 'cupboard' — '*kapbōd*. Majd további hangtani

gyengülés áll be a második tagban: *'kabed*. Különösen gyakori a második tag gyengülése helynevekben, ahol az összetétel folytán a tagok eredeti jelentése elhomályosul. Pl. a *-gate* 'út' szóból *-git* ejtés lett: *Margate* (k-a. *Mere-gate* 'tengerhez vezető út'; a *-town* ejtése *t* (ə) *n*-né vált ezekben a helynevekben: *Littleton*, *Norton* (north+town), *Shepton* (sheep+town) stb.

Egy szónak nemcsak nyomatékian vagy melléknymatékos részei gyengülhetnek meg jelentéselhomályosulás miatt, de hasonló sors érhet egész szavakat és szókapcsolatokat is, ha a beszédben csekély jelentés fűződik hozzájuk. Olyan szavaknál és szókapcsolatoknál, ahol a helyzetet esetleg gesztusok és mimika kíséri, a hangeszközökkel takarékosan bánhatik a beszélő. Ilyenkor a nyelvi funkció csökken, s a nyelvtest hasonlóképpen gyengül. Gyakori ez a csupán üres formává vált megszólító szavakban, címekben, köszöntési formákban, udvariassági kifejezésekben stb. A k-a. *maister* 'mester' ebben a jeletésben az új-angolban is tovább él: *master*, de mint nevek előtti cím már a XVI. sz.-ban *maister*-re gyengül. Jelentés és nyomatékgyengülés együttesen hatnak közre e forma kialakulásánál. Az ó-franciából kölcsönzött *sire* szó a k-a.-ban *sais* 'Ahnherr' jelentésben él tovább. Nevek előtt azonban *sir* rövidítetté vált az új-angolban *sā*, *sa* ejtéssel (pl. *Sir Henry*; megszólításban: *Yes, Sir*). A köszöntési, üdvözlési formák hasonlóképpen jelentésszegények, mert adott helyzetben magától értetődők. Az új-a. *God be wi' ye* (with ye), melyet *God bi wiji*-nek ejtettek, *godbij* alakká rövidült, majd analógiás változás után *'gu(d) 'bai* 'good-bye' és *bai 'bye* alakká gyengült (II, 86).

Egy szó funkcionélkülivé vált részének gyengülésével, elsorvadásával szemben áll az az eset, amikor a szórész várható gyengülése nem következik be, mivel fontos funkció hordozója. Így pl. az *-iz* flexió-végződés *s* és *z*, *š* és *ž* után nem gyengül: *'kisiz* 'kisses', *'hauziz* 'houses', *'wišiz* 'wishes' stb., mert a vokális funkciójelölés szempontjából fontos. Ez az oka annak is, hogy a szóvégek azonos hangalakja más-más fejlődést mutat, ha flexiós funkcióval telítettek vagy ha anélkül valók. A funkciónak és szótest vagy hangalak megerősödésének számos érdekes példáját figyelhetjük meg e részben.

Igen tanulságos fejtegetéseket találunk „A hangtörténet szociológiája” című fejezetben is. Az angol irodalmi és művelt köznyelv a londoni nyelvjárásból fejlődött ki, mely eredetileg szász, tehát a déli nyelvjáráshoz tartozott. Ezt a déli tulajdonságát azonban lassanként elveszítette, és a XIV. sz. vége felé már nagyjában középangliai nyelvjárássá lett. Korábban a *londoni nyelvjárás* és a *londoni irodalmi nyelv* között nem volt olyan nagy különbség, mint ma. Bizonyos hangtani különbségek azonban természetesen voltak az alsó és felső réteg ejtése között: „Wir dürfen annehmen, dass im allgemeinen die Sprache der Oberschicht mit strafferer, die der Unterschicht mit lässiger Artikulation gesprochen wurde” (II, 96). Ennek azután az lett a következménye, hogy a hangfejlődés a felső rétegnél sok esetben később indult meg, és lassabban haladt, mint az alsó rétegnél. A felső réteg nyelve öntudatosabb volt, és kevésbé irányította az érzellem és affektus. „In der Unterschicht spricht man lauter, mit stärkerer Begleitung der Rede durch Gester, mit lebhafterem Auf und Ab der Tonbewegung und infolgedessen mit grösserer Einwirkung der Tonbewegung auf die Klangfarbe der Vokale. Die gelockerte Artikulation führt zur Schwächung der Konsonanten” (II, 1196). A szerzők véleménye szerint a nyelvi alsóbb réteg hangosabb, nyomatékosabb beszédével függ össze a „cockney”-ban *s* az amerikai angolban tapasztalható nazalizálás is. A nyelvtörténet folyamán az alsó réteg hatása mind erőteljesebb lesz az irodalmi nyelvre, amint a jelen felé haladunk. Ma már óriási szakadék tátong az irodalmi nyelv és a londoni városi nyelvjárás között. A történet folyamán más nyelvjárások hatása az irodalmi és művelt köznyelvre csak igen csekély volt. A XVI. sz.-tól kezdve déli és keleti partvidékről, az észak-angolból és skótból inkább csak szavak kerültek be, bizonyos tárgyakkal együtt. Cselekvést jelölő szók behatolása ritkaságszámba megy.

Ma a londoni köznyelv és londoni nyelvjárás társadalmi osztályokat különböztet meg egymástól. Tagjai nemcsak beszédükben különböznek egymástól, hanem ruházatban, viselkedésben is. Az angol nyelv-művelés szervei a „public school”-kiejtést tették meg mintának, és egy „standard angol”-ejtés kifejlesztésére tartották alkalmasnak. Sokan azonban ellenzik ezt az álláspontot, és affektálnak tartják a „public school”-ejtést és „Oxford accent”-et. A harc a BBC adásaiban és folyóiratokban folyik. DANIEL JONES, a nagytekintélyű fonetikus bár évtizedekkel ezelőtt hitt a standard angol ejtés lehetőségében, ma már feladta álláspontját: „I find that it can no longer be said that any standard exists, nor do I think it desirable to attempt to establish one”. Véleménye szerint a mai nyelvhasználatot leírhatjuk, variánsait feltüntethetjük, de jólélekkel nem vethetjük el egyiket vagy ajánlhatjuk a másikat. Ő a nyelvfejlődés passzív szemlélő-désének a híve.

Az új-angol nyelv természetes hangfejlődését nagy mértékben zavarja az, hogy a beszélők kiejtésére az írásképp hat. A kiejtett szó tehát gyakran mesterségesen alkalmazkodik az írotthoz. Ennek illusztrálására érdekes összehasonlításokat találunk DANIEL JONES 1917 és 1937, ill. 1953. évben kiadott kiejtési szótára alapján (II, 1212—1213). Az íráshoz leginkább ritkán előforduló szavak igazodnak; elsősorban elavult szavak, melyekkel kapcsolatban a nyelvi tradíció már nem hat élő módon. A bibliai *wroth* 'zornig' szó *rouð*-nak hangzik (a *bouð* 'both' mintájára) a ritka *roð* és *rcð* kiejtés mellett. Különösen erős az írásképp hatása a helyneveknél, ahol a helyi kiejtés rendszerint a természetes fejlődés formáit, a köznyelvi viszont az írott kép hatását mutatja. LEWISHAM (Lewis + hām) kenti helynevet pl. a helyi lakosok *'lūisəm*-nek ejtik, mások viszont az írás alapján *'lūisəm*-nek. Személynevek kiejtésére is hat az írásképp. Általában minél népszerűbb és hétköznapiabb egy szó, annál kevésbé van kitéve kiejtése az íráskép hatásának, ez nem jelenti azonban azt, hogy ezeket egyáltalán nem érinti. Jól ismert az *ɔfn* 'often' mellett az *ɔftn*, a *'wenzdi* 'Wednesday' mellett a *'wednzdi* ejtés. Az utóbbi évtizedekben számos esetben vált dominálóvá ingadozó variánsok közül az írás szerinti kiejtés. Természetesen ezek győzelme nem jelenti azt, hogy a jövőben is mindig az írás szerinti variáns kerül az élre. Könnyen lehetséges, hogy a beszélt szó hatása mindinkább erősebb lesz, mert ebben a tekintetben döntő lehet a rádió hatása.

„A hangváltozások mozgató erői” című fejezetben a szerzők az angol hangtörténet tanulságait foglalják össze, és igen sok oldalról világítanak rá a változás, alakulás okaira. A modern kísérletfontika minden eredményét felhasználják, amelyet a hangsúlykutatásban (hanglejtés, izomfeszülés, nyomaték, időtartam, fiziológiai törvényszerűségek stb.) elértek, és természetesen nem hanyagolják el a lélektan idevágó eredményeit sem. A hangváltozásokat létrehozó erők között jelentős szerepet tulajdonítanak a társadalmi változásoknak, forradalmaknak. Nagy hangváltozások nincsenek minden időben: „Die Zeiten des grossen Lautwandels sind Zeiten des Umbruchs im Leben des Volkes” (II, 1286). A hangszíntényezők megváltozásán keresztül a mozgalmal időszakok hangulata érvényesül. A beszélő emberek ingerültsége, izgatottsága különösen élénk hanglejtésben nyilvánul meg, ami viszont kihat a vokálisok hangszínére. A nagy társadalmi változások idején nemcsak új hangvariánsok kelnek életre a hangsúlyviszonyok által, hanem hangváltozások is bekövetkezhetnek. A tradícióval való szakítás, amely az élet számos területén megy végbe, a nyelvben is érezhetővé válik. Új néprétegek kerülnek a felszínre, és a társadalom rétegződése megváltozik: „Zeiten des Umbruchs sind zugleich meist Zeiten der sozialen Umschichtung. Die Sprache der Schichten, die zu grösserer Geltung kommen, erzwingt sich den Zugang in die anerkannte Hochsprache” (II, 1287).

A XIV—XV. sz. nagy hangváltozása idején hatalmas gazdasági és politikai változás ment végbe az angol társadalmi életben. Ez volt az átmenet a középkorból az újkorba, amikor a feudális rendszert egy új polgári-kapitalista rend váltotta fel. A középkor skolasztikája és misztikája helyébe egy világi, művészetért és tudományért rajongó polgári kultúra lépett. Az iskolák és egyetemek, amelyek az egyház szolgálatában állottak, ekkor a felfelé törekvő polgárság érdekeit is figyelembe vették, és a nemzeti gondolat került előtérbe. A francia nyelv, amely a norman hódítás óta a felső réteg nyelve volt, eltűnt a nyilvános életből, és angol irodalmi és köznyelv kezdett kialakulni. A polgárság fontos pozíciókhoz jutott, és nyelvi formájának jelentősége is nőtt. Számomra azonban nem egészen világos, hogy mint kapcsolják ehhez a tényhez a szerzők a mássalhangzógyengülés jelenségét: „Damit gewann das Bürgertum weitere wichtige Positionen und seine Sprachform gewann an Bedeutung. So ist es kein Zufall, dass um diese Zeit konsonantische Schwächungen in der englischen Schriftsprache zum Vorschein kommen” (II, 1288—9).

Kismértékű hangváltozás történt a XVII. században is. Ez az idő a fellobbanó vallási és politikai harcok korszaka volt Angliában, a nemzeti polgári forradalom ideje (1640—1660). Ez időtájt sok hangalak és variáns, mely a nyelv alsó rétegben élt, belekerült az angol irodalmi nyelvbe.

A polgárháború és az ipari forradalom (1750—1840) között száz év telt el, amikor az angol polgárság megszilárdította megszerzett pozícióit, egyben megteremtette előfeltételeit az ipari kapitalizmusra való átmenetnek. Ennek a nyugalmi időnek — a szerzők szerint — a hangtörténetben is viszonylagos nyugalom felelt meg: „Für den englischen Lautstand bedeutete dies eine lange Zeit der Ruhe” (II, 1290). Ez alatt a száz esztendő alatt a nyelv lényegesen újat nem alkotott, rendezési folyamat, követendő normák kialakítása jellemzi, amit a helyesírási reform is igazol. Ez az ún. felvilágosodás időszaka, „The Age of Rules and Reason”, az ésszerű,

praktikus fölénye az érzelmi felett. A nyelvet logikusabbá tették, eltüntették a két-szeres fokozást (*more greater*) és a többszörös tagadást (*I do not know nothing*), a *shall* és *will* ige, valamint a *who, which, that* vonatkozó névmások funkcióiban differenciálódtak. A felvilágosodás időszaka a nagy rendezés ideje az angol nyelvben (II, 1290).

A XVIII. sz. második felében és a XIX. sz. elején figyelhető meg újabb mozgás az angol hangrendszerben. Ez az időszak az ipari forradalom kora. A gépek alkalmazása, tőkeakkumuláció, nagy társadalmi haladás jellemzi. Ezután az angol hangállomány a viktoriánus időszakban, az ipari kapitalizmus második szakaszában (1840—1900), egy darabig ismét változatlan volt. Csak a legújabb idők: az imperializmus, monopolkapitalizmus és két világháború, tehát az ipari kapitalizmus harmadik periódusa (kb. 1900-) hozott ismét bizonyos mozgást az angol hangrendszerbe. A művelt köznyelv az eddig annyira távol tartott „slang” előtt tágra nyitotta kapuját. Fontos lenne a mai angol nyelvben az egyes kultúrközpontok kisugárzását is nyomon követni, de ezt a feladatot csak egy nagyszabású nyelvatlasz tudná elvégezni, amelynek jelentőségét így foglalják össze: „Dieser müsste die Sprache als Ganzes erfassen und somit auch den „Akzent” auf Schallplatten oder Magnetophonband festhalten, die dann mit experimentalphonetischer Methode ausgewertet werden könnten” (II, 1292).

A „Laut und Leben” az utóbbi évtizedeknek kétségtelenül legnagyobb szabású nyelvtörténi munkája, mely sok vonatkozásban új utakat jelöl meg. Módszertani alapelveivel általában egyetértünk, csupán a politikai-gazdasági életnek hangtörténeti változásokkal összefüggő koordinációját nem látjuk kellő mélységgel kidolgozva. Hogy egy politikai vagy ipari jellegű forradalom miért éppen ilyen vagy amolyan változást hoz létre a hangállományban, azt egyelőre — részletkutatások híján — igen nehéz — szinte lehetetlen — megállapítani.

HEGEDŰS LAJOS

Dr. Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariozóban.

Budapest, Zeneműkiadó vállalat. 1954. 140 oldal.

Szövegi formában nem egyszer előadott és a zenefőiskolai oktatásban gyakorlatilag is sok szempontból igazolt elmélet rendszeres összefoglalását adja ez a könyv. Hatására, jelentőségére következtethetünk az Új Zenei Szemle 1955. évi VI. évfolyamában megjelent hozzászólásokból is, amelyek mind más-más oldalról világítják meg MOLNÁR IMRE tanulmányát és nem fukarkodnak a bíráló megjegyzésekkel sem.* E helyen a mű pusztá ismertetésén kívül elsősorban arra kell rámutatnunk: mit jelent ez a könyv a nyelv, illetve a hangzó mondat törvényszerűségeinek kutatója számára?

Bevezetésében MOLNÁR kiemeli a „hangzó nyelv”-nek azokat az elemeit, amelyeket az írott nyelv nem jelöl, majd áttekinti a hanglejtés magyar irodalmát. E tanulmányokat egyenként bővebben is ismerteti, de egymás közti belső összefüggésükre nem tér ki. Ezután rátér saját új módszerére. A hanglejtésformák rendszerét nem a meglévő, elhangzott és esetlegesen összegyűjtött mondatok elemzéséből állítja össze, hanem spekulatív módon: 3 szótagnak 3 különböző magasságon lehetséges fekvési kombinációiból vezeti le. Ilyen módon variálva a 3 elemet, kap 27 lehetőséget. Két esetben azonban (1—2—3 és 3—2—1 magassági sorrend esetén) letér a kiindulásul szolgáló formai alapról, és a formák jelentését figyelembe véve itt az egyenlő hangközők helyett 2—2 más változatot iktat be aszerint, hogy az 1. és 2., vagy a 2. és 3. szótag közt van-e nagyobb hangköző. Ezt kiegészíti az aprózott menetekkel s így összesen 31 dallamfordulatot kap. E 31 „ésetőség” közül — most már nem a forma, hanem a funkció, a beszédbeli jelentés, a mondanivaló alapján — 5-öt talál tipikusnak, a többi ezek mellé osztja be variánsokul. Így jut az I. főcsoportba (a befejezett közlések dallamába) 5, a II.-ba (a kérdő dallamába) 9, a III.-ba (a befejezetlen közlésekébe) 9, a IV.-be (az idegen dallamába) 4, az V.-be (a relatív súlytalan szólások dallamába) 4 különbözőnek minősített dallamfordulat. Az egyes típusokat különböző mondattani jellegű nyelvi példákkal illusztrálja, mégpedig úgy, hogy az egy mondatszaksaszt, egy „szólámot” alkotó, de

* DEME LÁSZLÓ bírálata (Nyr. LXXX, 135—9) jelen ismertetésünk megírása után látott napvilágot.

3 szótagnál hosszabb mondanivalót mint bővült formát beosztja a 3 szótagú típusok és variánsok közé. Ugyanígy tesz a 3 szótagnál rövidebb beszédszakaszokkal, mint „csökevényes formákkal”. A példák tipizálása alapján 9 pontban összefoglalja a hanglejtésformák eme rendszerezésének eredményeit, majd röviden kitér a hanglejtésírásra és a hanglejtés tanítására.

A könyv második része az első részben megállapított törvényszerűségek zenei alkalmazásával, a magyar énekbeszéddel foglalkozik. Az összes hangjelenségeket rendszerezi a hang 4 fizikai tulajdonsága alapján. Rámutat arra, hogy az énekben kétféle kötöttség érvényesül: a zenei és a nyelvi elem kötöttsége. Teljes értékű művészi alkotásban a kettő minden vonalon összhangban áll egymással, még a hangmagasság vonalán is. Ennek a megvalósulását vizsgálja a szerző másfél évszázad 50 magyar zeneszerzőjétől kiragadott példákon.

A könyvnek már a címe is mutatja, hogy két különböző tanulmányból áll, amelyek közül az első inkább a mondattal foglalkozó nyelvészeket, a felolvasókat és előadókat, a másik pedig inkább az énekekkel foglalkozó zenészeket érdekli. A második rész az elsőre épül, anélkül nincs értelme. Az első rész önmagában is megáll, de igazi jelentőségét csak akkor tudjuk értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy egyfelől eredményei részben az énektanítás gyakorlatából szűrődtek le, másfelől azzal a cézzel is készült, hogy a beszédhanglejtés törvényszerűségei a szöveges zene kifejező erejével összehetők legyenek.

Nézzük meg MOLNÁR IMRE hanglejtésrendszerének azokat a tanulságait, amelyek akár a kutatási módszer, akár a tárgyi eredmény tekintetében újszerűek.

1. Nyelvi jelenségek rendszerét nemcsak a gyűjtött adatok rendszerezése útján, hanem spekulatív úton is lehet teljesebbé tenni. A szerző nem azt kérdezi: milyenek a megfigyelt dallamok, hanem az elméleti úton megállapított dallamfordulatokról kérdezi: van-e ilyen dallam? A próba, a tapasztalat igazolhatja az így kikövetkeztetett elméleti feltevést. Példa rá más tudományokból: Mengyelejev periodikus elemrendszere, a Pluto bolygó felfedezése. MOLNÁR is rábukkant ilyen módszerrel egy emfatikus kérdő hanglejtésre (II. főcsoport *a—d* variánsai), amelyet eddigi hanglejtéstanulmányaink nem említettek.

2. Nem azt vizsgálja, hogy „mi a mondanivaló dallama, hanem azt, hogy mi a dallam mondanivalója” (15). Ez egészen természetes is. Nyelvi vizsgálatok közben általában a formákat osztályozzuk és azt keressük, hogy milyen jelentés fűződik hozzájuk. Persze nem ritka a fordítottja sem, amikor azt keressük, hogy bizonyos jelentéseket vagy nyelvtani funkciókat milyen eszközökkel fejezünk ki (pl. melyek egy szónak a színrimái). A hanglejtéskutatás azonban eddig jóformán csak az utóbbi módszert alkalmazta. A szerző módszere ezen a ponton közelebb hozza a hanglejtésvizsgálatot a nyelvi kutatásokhoz.

3. Nem az ereszkedő vagy emelkedő menetirány, hanem a hangközök nagyságának sorrendje dönti el a mondat közlés vagy kérdés jellegét. A menetirány a befejezettséget, illetőleg befejezetlenséget jelzi. Az idegennek érzett kérdő hanglejtést sem az emelkedő menet, hanem a szűk indítás teszi idegenszerűvé.

4. Minél nagyobb a kis hangköz(ök) menetirányának a nagy hangközzel alkotott szövege, annál nagyobb fokú indulatot fejez ki a kérdés, illetőleg annál lezártabb és határozottabb a közlés.

5. Háromnál több szótagból álló egységes mondatszakaszok hanglejtéstípusai azonosak a háromszótagos formákkal, mert a nagy hangköz helye állandó marad, a többlétszótagok pedig a kis hangközt aprózzák tovább.

6. A mondathanglejtés szálamhanglejtésekből épül fel.

7. Ha a dallamszűcs egybeesik az erőbeli nyomatékkal, az a befejezettség érzését kelti, a kettő különválása a befejezetlenségét.

8. A hanglejtés írására legcélszerűbb a három vízszintes vonalból álló vonalrendszer: egy a középvonal, egy a magas fekvés, egy a mély fekvés jelölésére. A közbülső hangok közt szabad magasságon ábrázolhatók. A gyakran alkalmazott ötvo-nal-as rendszer a hangjegyírás kötött hangmagasságaira emlékeztet, ezért könnyen félremagyarázható, tehát hanglejtés ábrázolásához nem megfelelő.

Ezek a könyv első részének legtanulságosabb és sok szempontból valóban újat jelentő eredményei. A szerző azonban ezeket az eredményeket nem ilyen összefüggésben fejt ki, sőt még az első rész összefoglalásában (39—40) sem így fogalmazza meg. Ezeket úgy kell kihámozni a szerző egyéb mondanivalói közül, sok nehézkes fogalmazású, nem szabatos és ezért félreérthető mondat közül, melyeknek egy része nem is tartalmaz új megállapítást, hanem csak igazol régebbi megállapításokat.

A rossz szövegezés okozza azt, hogy sokan félreértik, helytelenül magyarázzák

a mű egész koncepcióját és több részletmegállapítását is. A szerző ugyanis nem fejt ki világosan azt a gondolatot, hogy ez a könyv nem a magyar hanglejtésformák élő, aktuális rendszeréről akar képet adni. Nem olyan leíró jellegű munka ez, mint például egy nyelv értelmező szótára, leíró nyelvtana, vagy egy vidék nyelvatlasza. Nem nyelvi tényeket rendszerez, hanem viszonylag üres rendszert konstruál, melybe a gyűjtött vagy később gyűjtendő adatok, nyelvi tények majd beilleszthetők és megfelelő módon elhelyezhetők lesznek.

Mivel ezt az alap gondolatát a szerző így nem fejt ki, méltán érheti a szemrehányás, hogy köznyelvi, tipikus hanglejtésformák mellett bőven jut hely rendszerében a tájnyelvi, a régies, a szónokias vagy szinpadias és a ritkán, csak alkalmilag, nagyon is meghatározott beszédhelyzetben s akkor is csak kevesek által használt formáknak. Hiszen sokszor nem jelöli meg, hogy a tárgyalt hanglejtés hogyan viszonylik a nyelvet beszélő közösség egészéhez: elsődleges és ezért a megfelelő értelmű funkcióban általánosan használt főtípus-e, vagy pedig érzelmi mozzanattal színezett és esetleg sok más szempontból, pl. területileg, rétegenyelvileg kötött használatú variáns. Jellemzi ugyan pár szóval a hangulati, illetőleg beszédhelyzet szerinti kötöttséget az I. e variáns és a III. főcsoport kérdő mondatai esetében, de hiányzik ez a megszorító jellemzés a II. főcsoport *a-d* variánsaiban, vagyis éppen abban a kérdő típusban, amelynek az ismertetését először itt találjuk meg. Pedig erre a négy variánsra — melyek közül az *a* maga a főforma — ugyancsak ráférne a hangulati és talán beszédhelyzetbeli kötöttség leírása, mert ugyanennek a főcsoportnak további öt (*e-i*) variánsában semmi különleges kötöttséget nem érzünk; ezek a kérdőszó nélküli kérdések tipikus, mindennapi formái, más-más — de egyikben sem rendkívüli — emfatikus töltéssel, míg az *a-d* variánsok szokatlansága, különös érzelmi súlya azonnal meglep.

Itt tehát — még a szerzőnek meg nem fogalmazott alap gondolatához mérten is — valami baj van az osztályozás körül. Az osztályozás a főleg formai alapon kikövetkeztetett 31 hanglejtésformának jelentés szerinti csoportosításán alapszik. Eddig (— mondjuk —) rendben is van a dolog: spekulatív úton kaptuk a formákat, ezek funkciója alapján az öt főcsoportot. A forma és a funkció szempontjának módszeres váltogatása önmagában véve nagyon helyes lehet. De ha már a csoportok összeállítása a funkció alapján történt, akkor a funkciót elsősorban az *a*-val jelölt főforma képviselje! Ez így is van az I., a IV. és az V. főcsoportban, kevésbé meggyőzően a III. főcsoportban, és egyáltalán nem így van a II.-ban. A kérdő dallamot a köznyelvben nem a II. *a*, hanem a II. *e* variáns képviseli. MOLNÁR variánsnak tünteti fel azt, ami főtípus, és főformának azt, ami variáns. Belekeverte a formai szempontot oda is, ahol már nem a formák a döntő szerep. A II. *a* valóban tipikusan kérdő dallam, ha formájára nézve szembeállítjuk az I. *a*-val: nagy esésre következő kis ereszkedés közlést jelent, kis ereszkedésre következő nagy esés kérdést fejez ki. De a kérdések közt ez a forma már nem tipikus, legfeljebb csak az első négy (*a-d*) variáns közt az.

Az osztályozás következetlenségei közt említhető még, hogy az idegenszerűnek minősített főcsoportban egy új, a többiekben nem alkalmazott elv azaz elnevezést és a külön csoport létalapját: az értékelő minősítés szempontja. Mert az, hogy egy hanglejtés idegenszerű, se nem a forma, se nem a funkció szempontja. Ezt az elvi félrecsúszást megtétezi a szerző még azzal, hogy ebben a fejezetben felsorol egy pár példát az idegenszerű hangszűrőkre is. A többi szakaszban nem vizsgálja a hangsúlyozást, hanem a szólam hangsúlyát adottnak teszi fel és ahhoz méri a hanglejtést. Itt azonban a hanglejtés keretein túllépve a hangsúlyozás kérdéseivel is foglalkozik. — Arról ne is beszéljünk, hogy a szerző kedvelte matematikai módszer voltaképpen nem egzakt matematika, csak kacérkodik az egzaktsággal. BÁRDOS LAJOS (ÚSz. 1955. febr.) eléggé rámutatott, hogy a MOLNÁR felsorolta „eshetőségeknél” sokkal több eshetősége van azoknak az elemeknek, amelyeket MOLNÁR valójában felhasznál.

De térjünk vissza a nem pontos fogalmazás néhány más következményére. „Nem a közlés, vagy kérdés tette a dallamot, hanem éppen fordítva, a dallam csinált közlést, vagy kérdést a mondanivalóból” (15). Ez úgy érthető, hogy a forma szabályozza a mondanivalót. HEGENŰS LAJOS (ÚZSz. 1955. jan.) így is értette s ezért méltán kifogásolja. Pedig a szerző itt nyilván nem a forma és a funkció genetikus viszonyáról akar beszélni, hanem arról, hogy a mondat hallója vagy kísérletező megfigyelője számára a hallott dallamforma szabja meg, minek is értsen a mondatot. Ugyanilyen zavaró az is, amikor később (47, 52) a beszédet és a zenét mint az ének két „ösét” emlegeti, holott egyáltalán nem bizonyos, hogy a beszéd előbb volt, mint az ének. Itt is genetikusnak tüntet fel egy szinkronikus, strukturális összefüggést. — Nem szerencsés a „nagy hangköz” túlságosan szabad értelmezése akkor, amikor a szerző a hangközök fizikai nagyságát veszi — azok sorrendje mellett — rendszere alapjául. Hiába állítja a szerző, nem sikerül elhítnie,

hogy a II. főcsoport *f* variánsában „az ún. *kis* hangköz valósággal túlnőtt a *nagyon*” (28). Az már nem kicsi, ha nagyobb a másiknál és az emberi hangterjedelem szélső pontjait köti össze! A „kis” és a „nagy” itt egészen más fogalmakat takar, mint a hangközök nagyságát. — Elhamarkodott, túlzó állításnak hat, amikor megállapítja: „*Külön mondatdallam tehát nincs*” (39). Az igaz, hogy a mondathanglejtés legnagyobbbrészt visszavezethető a szólamhanglejtésre, de a mondat behatóbb elemzése nélkül korai volna kategorikusan kijelenteni, hogy külön mondatdallam nincs. A fogalmazás módosításával enyhíteni lehetett volna e megállapításnak kivételt nem ismerő jellegét. Ugyanitt azt is állítja a szerző, hogy az egyszerű mondat egyetlen szólamot alkot. Ez az egyszerű mondatok jelentékeny részére nem áll, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a mondattani „szólam” többféleképp értelmezhető.

Néha a szerző veszélyes játékokat űz tudományos szakkifejezésekkel. A hangsúly-lyak kapcsolatban a *másodéles*, *harmadéles*, *negyedéles* melléknéveket (44) olyan értelemben használja, ahogyan nem szokták. Ezeket a műkifejezéseket csak a görög hangsúly-fajták megjelölésére használják, de úgy, hogy a *másod-*, *harmadéles* a szó végétől számított második, harmadik szótag hangsúlyát jelenti. MOLNÁR I. a szó elejétől számítja a szótagokat és ezzel megzavarja azokat, akik tanultak görögül, akik pedig nem tanultak, azoknak a szóhasználatába helytelen, vagy legalább is zavart keltő módon viszi be ezeket a műszavakat. — Nem találó az a merész hasonlata sem, amelyben a vegyületet az alkotó elemek szorzatával azonosítja (47).

Sok apró részletben találhatnánk még kifogásolni valót. De nincs elég terünk sem erre, sem a könyv második részének kellő méltatására, amely a dallampéldák elemzését tartalmazza és igen elmélyült munkáról tanúskodik. Két dolgot azonban mégsem hagyhatunk szó nélkül: a szövegezésben itt-ott előforduló bántó magyartalanságot és a helyesírásban, főleg a szavak egybe- és különírásában gyakran mutatkozó következetlenséget. Mindezt elkerülhette volna a szerző, ha munkáját kiadás előtt nyelvész szakemberrel lektoráltatja.

Összefoglalva a könyv jelentőségét, és jót, rosszat egyaránt mérlegre téve, a következőket állapíthatjuk meg:

1. MOLNÁR IMRE hanglejtéskönyve a magyar hanglejtésformák rendszerezésének jelentős új állomása. Zenei vonatkozásánál fogva énekek foglalkozó zenészeink körében máris meglehetősen népszerűsége tett szert, rendszere áttekinthetősége miatt pedig a jövőben a mondattal, beszéddel foglalkozó nyelvészek, előadóművészek közt is nagy érdeklődésre tarthat számot.

2. A közel vagy távolabbi jövőben várható új kiadás előtt a könyv átdolgozásra, főleg alapos átfogalmazásra szorul. Ehhez — a tárgyi és fogalmazási hibák kiküszöbölésére — ajánlatos a nyelvtudomány egy vagy több szakemberének közreműködése.

ELEKFI LÁSZLÓ

Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly: Anyanyelvünk

Szerkesztette: Temesi Mihály. Budapest, 1955. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeret-terjesztő Kiadó. 319 lap.

Előljáróban meg kell állapítanom, hogy e könyv megjelenése mindenképpen örvendetes esemény: régóta hiányzott már egy ilyen jellegű, a nagyközönség számára készült nyelvtan; ennek híján sokan az általános vagy a középfokú iskola nyelvtan-könyveit használták. Nagy érdeme a műnek az is, hogy — bár tudománynépszerűsítő céllal készült — rendszeres nyelvtan; a maga szempontjaiból és a maga színvonalán igyekszik nyelvünk egész anyagáról és rendszeréről összefoglaló képet adni.

A könyv célja egyben jellegét és műfaját is meghatározza. A szerzők „a némi iskolázottsággal bíró és a nyelv kérdéseiről érdeklődő olvasóhoz” (7) mérték könyvük színvonalát. Nem lehetett tehát feladatuk egy teljes műfaji tisztaságú leíró nyelvtant írni, inkább a „nyelvismeret” (Sprachlehre) műfaját közelítették meg. Ez utóbbiban a tulajdonképpeni grammatikán, illetőleg a szűkebb értelemben vett nyelvtani ismereteken kívül másféle, általánosabb, bevezető jellegű részek is helyet kapnak.

Ezek a szempontok indokolják a mű szerkezeti felépítését (Bevezetés, Hangtan, Szótan, Mondattan), amelyet így nagy vonalakban és ilyen jellegű műben csak helyeselhetünk. Az általános nyelvészeti és nyelvtörténeti alapismereteket röviden

összefoglaló Bevezetés után a szerzők szerint három főrészt tartozik a tulajdonképpeni nyelvtanhoz. A három főrész összefüggése, illetőleg a leíró nyelvtan rendszere ezek szerint a következő:

Nyelvtan	
<i>A nyelv építőanyaga</i>	<i>A nyelvtani rendszer</i>
I. Hangállománytan	H a n g t a n
II. Szókészlettan	S z ó t a n
a) Jelentés tan	M o n d a t t a n
b) Szókincs	
I. [A] Szólások tana	II. Szó szerkezet tan és mondattan

(„A nyelvtan és részei” című fejezetben a 17. lapon.)

Ennek a sajtóságos és érdekes csoportosításnak már van némi története. Tudomásom szerint először — bár egy-két részében másként — TEMESI MIHÁLY „Nyelvtudomány, nyelvtan és nyelvtanítás” című tanulmányában jelent meg (Bevezetés a nyelvtudományba. Tanulmánygyűjtemény. A pedagógus továbbképzés anyaga. Bp., 1952. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat. Kézirat gyanánt. 10—3); majd immár a mai formájában a nyelvtan felosztásáról szóló vita gyorsírói sokszorosított jegyzőkönyvében, illetőleg a Nyelvtudományi Bizottság vitaösszefoglaló közleményében (MNY. L, 9). Gyakorlatilag megvalósult, illetőleg megvalósulóban van a pedagógiai főiskolák egyetemes jegyzetsorozatának szerkesztésében.

Tudjuk, hogy a magyar nyelvtudományban a leíró nyelvtannak manapság nincs egységes felosztása. Főleg arról folyt hosszú időn át vita, hogy a „hangtan—szótan—mondattan” beosztás ellenkezik-e a SZTÁLINTól megmutatott összefüggésekkel. TEMESI fenti rendszerével kereste a kétféle felfogás harmóniába olvasztását; ez a szándéka föltétlenül helyeselhető. Felosztása kétségtelenül érdekes, következtettségében igen vonzó. Fő erénye, hogy a nyelvi jelenségek összességének csoportosítására is alkalmas. Gyakorlati szempontból azonban egy-két részletében vitatható. A nyelvtan felosztásában a könyv szerzői is megtartják az említett „hármasság”-ot, ezen felül azonban nem az alak és jelentés, hanem az építőanyag és a szerkezet szerint különítik el a részeket. Ennek az elkülönítésnek a jogosultsága is vitatható, most azonban inkább a nehézségeire szeretnék rávilágítani. Először: a Hangállománytan és A hangkapcsolatok törvényszerűségeinek tana nehezen választható ketté, a külön vett részek önmagukban csekély terjedelműek egy-egy önálló „tan” megalkotására. Azután meg: a hangkapcsolatokat nem tekinthetjük a nyelv építőanyagának, vagy az egyes hangok törvényszerűségei nem tartoznak bele a nyelvtani rendszer problematikájába? Ezek a terminológiaiak is vehető aggályok rávilágítanak magának a rendszernek a nehézségeire is.

A könyv felosztásában a Szótan a legbiztosabb részlet. Avval azonban nehéz lenne egyetértenünk, hogy a Szólások tanát a mondattanba sorolják a szerzők. A szólás általában lexikai egység, s így a Szótan megfelelő helyére, a Szókincs című részbe kívánkoznék, esetleg elkülönített tárgyalással. Hogy kerül azonban a mondattanba? Annál különösebb ez az eljárás, mivel a szerzők a szólásmódok közé sorolnak egyszerű átvitt jelentésű szavakat is, mint pl. *pávaskodik* 'úgy illegeti magát, mint a páva' (200). Azt pedig nehéz volna állítani, hogy a szólások és a szó szerkezetek, illetőleg mondatok között ugyanolyan korrelatív viszony van, mint a hangállomány és a hangkapcsolatok törvényszerűsége, valamint a szókészlet és a szó alaki struktúrája között. Nem is beszélve arról, hogy a mondattanban illetően felosztása aránytalan is: a 7 lapnyi szólástán eltörpül a 114 lapnyi mondattan és syntaxis mellett. — Ezeknek a megfontolásoknak alapján népszerűsítő jellegű műben, szerintem, jobb lett volna egyelőre valamelyik jól bevált, hagyományos felosztást követni.

A részletekben mindez természetesen nem nagyon módosítja a könyv értékét. A három pécsi szerző műve nyelvtani felosztásuk szokatlansága ellenére igen sok helyes nézetet, gazdag anyagot és ügyes megoldást tartalmaz. A mű összképe — ezt külön

hangsúlyoznunk kell — föltétlenül kedvező; sem az eddig említett, sem az ezután említett kifogások nem változtatják meg ezt az értékelést.

A tulajdonképpeni nyelvi részt egy Anyanyelvünk címet viselő, kissé talán elnagyoltnak és hangzatosnak látszó bevezetés (5—7) előzi meg. (Nem szól például a társszerzők munkájának arányáról.) A bevezetés (9—35) általános nyelvészeti tudnivalókat közöl, majd „Nyelvünk élete” címmel vázlatos áttekintést ad a nyelvtörténetről, a nyelv rétegződéséről és az alkalmazott nyelvtudományi ágakról. — Az általános nyelvészeti, elméleti jellegű részek igen megbízható összefoglalások; „A nyelv eredete” (9—10), „A nyelv és a gondolkodás” (11—3), „A nyelv társadalmi szerepe” (13—4), „A nyelv összetevői” (14—5), valamint a már megtárgyalt „A nyelvtan és részei” (16—7) című szakaszok tartoznak ide. Talán csupán a második és a harmadik rész sorrendjét lehetett volna megcsinálni, hiszen a nyelv társadalmi szerepe okozatilag is elsődleges a gondolat kifejező funkcióival szemben. — Ezekkel a fejezetekkel kapcsolatban csak néhány kisebb megjegyzést tennék. Nem pontos a következő megállapításuk: „Életünk [= ember voltunknak] legjellemzőbb tevékenysége... a beszéd”. (9) Legalább olyan forintos — és csak együttesen jellemző — a gondolkodás és a társadalmi munka is. — Egyébként igen jól sikerültek a gondolkodásról szóló részletek. — „A nyelv társadalmi szerepe” című fejezetben többek közt van egy igen jó és tömör meghatározás is, amely — a könyv sok más értékével együtt — figyelmet érdemel. Ez a következő: „A nyelv társadalmi jelenség; össznépi jellegű és szerepű jelrendszer (14). — A „Nyelvünk élete” című fejezetben nyelvünk eredetével és a magyarság külön életének korával: az ősmagyar korról, a történelmi vagy forrásos korról, nyelvünk mai rétegződésével foglalkoznak a szerzők; a fejezet végén röviden összefoglalják a nyelvművelés és a helyesírás elveit. (A fejezet főlépítésében zavaró a túlságosan benyolult számozás; a „nyelvünk mai rétegződése” című alfejezeti pont például a VI. fejezet B) része II. felének 4. pontja. Miért nem lehet külön szakasz?) A nyelvtörténeti jellegű részeket eléggé summásan foglalták össze a szerzők. Ezekre azonban még ilyen rövid formában is szükség van, amíg külön nyelvtörténeti tárgyú ismeretterjesztő mű nem jelenik meg. — Kisebbségi megjegyzések a fejezethez. Pontatlan „A magyar nyelv használatának általánosabbá” válásáról beszélni (24); csupán az írásbeliségben történt ez a változás. — Nem szerencsés az a fogalmazás, hogy csupa XVII. századbeli író: Pázmány, Károli, Káldi, Szenczi Molnár teremti meg „a XVI. század végére mindinkább egységesülő magyar irodalmi nyelvet” (25). — A két világháború közötti nyelvművelés jellemzésében túlzás az állítás, hogy „Egyetlen igazi nemzeti kincsünk ápolása, fejlesztése helyett a nyelvművelés az irredentizmusnak, [a] fajmagyarkodó handabandának adta át a helyét” (27).

Nyelvtanírásunk legjobb hagyományaihoz híven a szerzők nagy gondot fordítanak a leíró nyelvtannak nyelvművelő és helyesírási vonatkozásaira. A nyelvművelésről szóló rövid rész (31—3) színes és sokoldalú; igen közel áll a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánygyűjtemény elvi álláspontjához. A helyesírásról szóló összefoglalásban (34—5) úgy látszik, hogy a szerzők a hagyomány elvét a szokásostól eltérő módon másként, bővebben értelmezik. — A könyv nyelvtani fejezeteinek végén az általában igen jól összeállított „Mondjuk helyesen!” és „Írjuk helyesen!” című részekben az olvasók sok hasznos tanácsot kapnak. — Meg kell még említeni, hogy a szerzők biztos ismerete és helyes nyelvérzéke jól érvényesül az említett pontokban; különösen örvendetes ez az újabb nyelvi tények megítélésében.

A nyelvtani részben a fő fejezeteket egy általánosabb jellegű bevezető után kisebb szakaszokra bontva tárgyalják meg. — A meghatározások szakmai szempontból helytállóak, világosak, azonban helyenként kissé nehézkesek. — Terminológiájában a könyv világos, magyaros, majdnem hogy purista. „A magyar mássalhangzók” című táblázatban (50) például csak két idegen műszó szerepel: az *affrikáta* (ezt a 49. lapon meg is magyarázzák) és (az *oldal képzett*-tel vagylagosan) a *laterális*. Ez az eljárás ismeretterjesztő műben nagyon is igazolható és helyes. Műszó-újításuk legnagyobb része szemléleti okokból keletkezett és nem zavaró. Néhol jó érzékkel veszik át a közelmúlt sikert szerzők szakkifejezéseit is, pl. *inyfoghang* (*ny, j, ly, gy, ty*), *fog-ajakhang* (*v, f*) stb. Főösleges viszont az ilyen kettősség, mint *nyíláshang* vagy *magánhangzó* (42). A *suffixum* is hol *végződés*, hol meg *szóvégződés* (113). Néhol viszont szívesebben láttuk volna, ha szakítottak volna a terminológiai hagyománnyal, például *személyes névmás* (166) esetében. — A szerzők gazdag oktatói tapasztalata tükröződik a mű sikerült szemléltető anyagában. Kiváló újítása a könyvnek a rajzok bőséges felhasználása, erről tankönyveink szerkesztői is példát vehetnének. Sok jó táblázat segíti a szemléltető összefoglalásokat. Egyikük-másikuk azonban a túlságosan benyolult (pl. a mássalhangzók és főleg a magánhang-

zók táblázata az 50., ill. a 45. lapon). — I d é z e t e k, irodalmi példák dolgában a könyv mennyiségileg talán bőségesebb, gazdagabb valamennyi előző nyelvtanunknál. XX. századbeli, de főleg XIX. századbeli klasszikus költőinkből bőséges dokumentációt kapunk. Van néhány, a politikai nyelvből vett példája is. Meglehetősen kedvezőtlen képet mutat azonban e nagyszámú idézetanyag megoszlása. A prózai idézetek arányszáma eltörpül a (főleg múlt századi) verseké mögött. A bevezetésben ígért újságnyelvi példákkal nem találkozunk; élőnyelvi példa is kevés van. Tudományos prózánk és legújabb irodalmunk is nagyobb helyet kaphatott volna.

A H a n g t a n (36—70) — mint a többi fő fejezet is — anyag és tárgyalásmód szempontjából megfelelő. Vitatható kettéosztásáról már szóltunk. A tulajdonképpeni hangtani részek előtt rövid bevezetés után a beszéd és az írás kapcsolatával foglalkoznak a szerzők (37—40). Ez az általános írást ö r t é n e t i rész igen élvezetes és jól illusztrált, azonban nem illik szorosan bele a mű kereteibe. A H a n g á l l o m á n y t a n b a n rövid és világos leírást kapunk a beszélőszervekről és működésükről, a magán- és mássalhangzókról, a betűrendről, a szótag kérdéseiről és a szavak elválasztásáról. A magánhangzókat követő normatív részlet igen jó, csak hogy annyira hosszú, hogy önálló fejezetnek is beillenek. Helyes volt a nyelvjárási hangállományra is kitérni. A palóc példában azonban nem valószínű az á: *ápám magával ákát vinni* (45). Mire jó a *surlódó vagy közönséges réshang*-féle kettős terminus (49)? Meg lehetett volna mondani, hogy m i k o r kell kettőztetni a *dz*-t és a *dzs*-t (51). — A $\frac{z}{z}$ hang hiányzik a mássalhangzók táblázatából; két lappal később az *ihlet* szó kiejtésével kapcsolatban viszont utalnak arra, hogy itt ejtjük a *h*-t, de már mint „nem tiszta gégehangot” (52). Miért nem lehetett tehát ezt a hangot is tárgyalni, ha már a magánhangzók táblázatában polgárjogot nyert az *á*, *ã* és az *ē*? — A betűrend szakaszában fölösleges a magyar és a teljes ábécét külön-külön leírni írott, nyomtatott kis- és nagybetűkkel (53—4); ez összesen nyolc táblázat!

A h a n g k a p e s o l a t o k t ö r v é n y s z e r ű s é g e i című fejezetben a hangrend, a magánhangzó-illeszkedés, a magánhangzókieés, a hasonulás, az összeolvadás, valamint a mássalhangzó-kiesés és rövidülés kerül sorra. Az egész fejezet igen jól sikerült, normatív tanácsai hasznosak. — Kisebb megjegyzéseink. A magánhangzók törvényeit összegező egyik táblázat (61) bonyolult, nehezen áttekinthető. — A *vizítel* és a *vizítél* nem hangrendi párok; a *vizítél* a latin *visitare* átvétele (vö. pl. NyK. XXIX, 342), a *vizítel* meg a francia-német eredetű *vizit* szó -l képzős származéka.

A S z ó t a n felosztásáról már szóltunk. A bevezető jellegű „A szó” című részben (71) különös ötlet volt a közúti közlekedési táblázatok jeleiből kiindulni. A bevezető hiányossága annál feltűnőbb, mert utána következik a mű legjobban sikerült része, a J e l e n t é s t a n (72—95). A fejezet áttekinthető csoportosításban veszi sorra a jelentéstani szokásos témaköreit. Irodalmi idézetekkel, jól elgondolt rajzokkal is ez a fejezet a legjobban ellátott. A rokonértelmű szavakról szóló rész (80—3) külön cikknek is megjárna. A szóhangulat című részben a sok szép irodalmi idézet között helyénvaló az emelkedett stílus. A jelentésváltozás történeti példái a nem szakember számára a mű legérdekesebb részletei. — A szófajok meghatározásában (93) utalni lehetett volna az alakitani szempontokra is. Szófaji beosztásokról majd az Alaktannál szólunk.

A S z ó k i n c s (95—112) szintén jól megírt fejezet. A szókincs rétegeinek és nagyságának bemutatása után szókészletünk eredeti és idegen elemeit veszik sorra, majd pedig a szókincs gyarapodásáról és fogyásáról szólnak. A lexikai részek szükség-szerűen történetiebbek, mint a grammatikaiak. Igen jól sikerült a szókincs rétegeinek jellemzése (95—9); bár a peremszókincs részei (tájszókincs, szakszókincs, zsargon szavak) kapcsán szólni lehetett volna ezek összefüggéséről is, pl. a „tudományos tolvajnyelv”-ről, mint a szakmai és szókincs zsargonos felhasználásáról. Nincs kellőképp összehangolva az alapszókincsről és a szókincs változásairól írt részek tartalma. — Egyéb megjegyzések. A *ruhatévó* (96) egészében is tájszó, nemcsak jelentésében. Nem szükséges a „Honfoglalás előtti” megszorítás a török jövevényszavak esetében (104—5), hiszen ugyanitt tárgyalják a honfoglalás után és a török hódoltság idején kölcsönzött török elemeket is. A „Latin jövevényszavak” cím is szűk; az újlatin (francia, olasz) elemeket is itt tárgyalják. Általában ügyes a szavak tematikus csoportosítása. Nem esik szó az iráni jövevényszavakról. Az ismeretlen eredetű szavakról is csupán TOLNAI VILMOS statisztikájában (108) találunk említést. Helyes és hasznos az idegen szavakról szóló normatív részlet (109—10).

A Szótan második fő része az, A l a k t a n eléggé terjedelmes (112—98). Amorfémákról és a szóösszetételről szóló részek után a szerzők sorra veszik a szófajokat (mindenütt normatív útmutatásokkal ellátva). A fejezet végén rövid szóképzési rész található. A fejezet egy árnyalattal szürkébb, mint a szókészlet kidolgozása. A példaanyag itt is gazdag; a szemléltetés meg épp az alaktanban úttörő. A szófaji beosztásukkal

kapcsolatban igen helyesen megjegyzik a szerzők, hogy ez „nem az egyetlen megoldás. Egyes nyelvtankönyvekben más felosztással is találkozunk” (95). Beosztásukkal azonban nagyjából egyetérthetünk. A következő szófajokat veszik föl: ige, névszó (főnév és melléknév [igenevűkkel együtt], illetőleg számnév, és névmás), határozószó (valóságos határozószó a módosító szókkal, határozói igenév, igekötő), viszonyzó (névutó és kötőszó), névelő és indulatszó. A felosztásnak egyik fő előnye az ige-neveknek a megfelelő helyre történő beosztása. A módosító szók besorolása a határozószó osztályába szintén csak helyesíthető. Nem tudunk viszont egyetérteni azzal, hogy a szófajokat a fentiekben kívül még két főcsoportra bontják szét: a fogalmat jelentő és a fogalmat nem jelentő csoportra. Az utóbbi csoportot az indulatszó alkotja; az elsőt pedig az összes többi szófaj. (Az még esetleg meg lehetne érteni, hogy a viszonyzó és a névelő is fogalmat alkot: viszonyfogalmat.) Azonban ez a megkülönböztetés nem jár semmilyen haszonnal a gyakorlat számára. Az indulatszóról el lehet mondani a maga helyén, hogy nem jelent fogalmat. A többi szófajt azonban ez a kritérium nem jellemzi, nem magyarázza. — Részletmegjegyzéseim: A képzőről szólva nyilván a szerzők is úgy gondolják, hogy az új szófajú szót alkothat, nem pedig „új szófajt” (113). A szóösszetételről szóló rész aránytalanul rövid. A szóösszetétel jelentésváltozását szemléltető számtani formulázás ebben a formában zavaró (116). Az ige fajainak, valamint az igeidőknek és igemódoknak a bemutatása igen jó, bár (a 123. lapon) a táblázat itt is egyszerűbb lehetett volna. A *születik* a mai nyelvérzék számára már nem szenvedő ige. — A *nyaral* ~ *nyaral* típusának megállapítása elől kitérnek a szerzők: „Ezeket a csonka tőből kiinduló szemlélettel alakhosszabbító töveknek nevezzük, — a teljes tőből kiindulva pedig alakrövidítő töveknek” (124). Fölvetődik ezzel kapcsolatban a *historizmus* kérdése. A névszótövek esetében a történeti szemléletet követik; a *kéz* ~ *kezet* hangzónyújtó és a *fa* ~ *fát* típus eszerint hangzóróvidítő, bár hozzátesszik: „Leíró szemlélettel, a mai nyelvállapotot nézve, indokolt volna ezeknek az elnevezéseknek a megfordítása” (143). Ismeretterjesztő jellegű műben mindkét esetben határozottabb állásfoglalásra lenne szükség a szerzők által választott egyik szemlélet mellett. — Az előszóban említik a szerzők, hogy a nyelvet mozgásában, fejlődésében ábrázolják, vagyis megkülönböztetik „az általánosan használt elemeket a keletkező újaktól és az elhaló félben lévőktől” (7). Az új nyelvi elemek számbavételében és megítélésében általában egyetérthetünk a szerzőkkel, pl. a *fájok*, *fájsz*, a *szabadjon* esetében (135); az igekötők használatával kapcsolatban (183—4); s az újonnan kialakuló névutó-féleségekkel (pl. *alappján*, *során* stb.) kapcsolatban (187). Az elhaló félben levő elemek közül helyesen említik a *dugá*, *csépele* típusú elbeszélő múltat és a *követendő* típusú jövő időt. Nem szólnak azonban a *valá*-val képzett múlt időről. A feltételes mód *-nók*, *-nök* ragos alakjai is kimaradtak a tárgyas ragozás összesítő táblázatából (134), holott néhány lappal hátrább (138) éppen mint választékosabb kifejezési lehetőségeket ajánlják és később (313) példát is adnak rá. — „A főnévhez járuló jelek és ragok” cím (147) a névszóragok helyett áll (vö. 150). — Helyesírási szabályzatunk már nyelvténynek ismeri el és nem tiltja a *május elsejei* alakot sem (159). — A számnevekkel kapcsolatban utalni lehetett volna a római számok használatára is; a könyvben például az évszázadok — a nyelvészeti szokás ellenére — végig arab számmal vannak írva. — Egyébként a szóképzési rész gazdag és ügyes képanyaga nem pótolja rendkívüli rövidségét. A csupán mintegy százhusz sornyi összefoglalásban nincsen egyetlen irodalmi példa sem.

A *Mondattan első „fele”* „A szólások tana” (199—206). Ennek besorolásáról már szóltunk. A szólások: a szóláshasonlatok és a művelődéstörténeti tárgykörök szerint csoportosított szólásmódok mellett itt tárgyalják a szerzők a közmondásokat és a szállóigéket is. Egy részletmegjegyzés: újabb szóláshasonlataink néha nem a természetből erednek, pl. *robog, mint a vonat; szép, mint az álom*; stb.

A leghosszabb fejezet — helyesen — a „Szó szerkezettan és mondattan” című (206—314). A mondatról szóló általános bevezető rész után sorra veszik a mondatok fajait, az egyszerű mondat főrészeit és szerkezeit, a halmozott és többszörös mondatrészekkel ellátott egyszerű mondatot, a mellérendelt és az alárendelt mondatot — mindenütt normatív részekkel. A mondattani fejezetet a hangsúly és a hanglejtés, illetőleg a szórend és a mondatrend kérdéseit tárgyaló részek zárják be. A mondattan általánosságban véve igen részletes, bőséges; s bár kevésbé élvezetes olvasmány, mint a hangtani vagy a szótani rész, teljesség tekintetében azonban, azt hiszem, felülmúlja a többi fejezetet. „Az egyszerű mondat főrészei és szerkezei” című részben bölcs mértéktartással közölnek némi szintaktikai alapismereteket (219—21). Ismeretterjesztő fokon valóban csak megnehezítené a mondattan tárgyalását a részletes szintagmatikus alap. A fejezetből kiemelendő a határozóról szóló élvezetesen megírt

rész (236—8). — „Az egyszerű mondat halmazott és többszörös mondatrészekkel” című szakasz (273—8) véleményünk szerint hosszabb a kelleténél; „A hangsúly és hanglejtés” (305—9) és „A szórend és a mondatrend” című rész pedig bővebb is lehetett volna. Egyébként a részek fölépítése arányos. — Kisebb megjegyzéseim: Érdekes mondatmeghatározásuk kissé szűk, illetőleg merev: „A mondat egy egységes, teljes gondolattartalom nyelvi kifejezése szóban vagy írásban úgy, hogy két részre bontjuk, és az egyik részről (alanyi), a másikat (állítmányi) állítjuk vagy tagadjuk” (207). A meghatározás szellemében tagadják a tagolatlan ősmondatok mondatvoltát: „Valójában ezek mondatértékű nyelvi kifejezések, de nem mondatok. Mondat csak az a nyelvi kifejezés, amelyben alany és állítmány van” (207). Ezek szerint a grammatikai megformáltság dönti el a mondatjellegét, nem pedig a mondat funkciója? — A bővítmény meghatározása hiányzik (209). Figyelemre méltó a mondatok fajainak világos csoportosítása. A felszólító mondatnál (213—4) szólni lehetett volna a hanglejtésről is. Az írásjelek használatával kapcsolatban (218—9) megemlíthető lett volna néhány problematikus eset is (pl. *és* elé mikor kell vesszőt tenni). Szokatlan a *tapadásos alany* műszó (222). Az állítmányon belül helyesebb lett volna először az igei állítmányt tárgyalni. A névszói állítmány második helyét az is indokolja, hogy így a névszói-igei állítmány mellé kerül, amellyel alakilag is van közös vonása. — Csak helyeselni tudjuk, hogy a szerzők a kihagyásos mondatok kategóriájának bevezetésével bátran szakítottak egy felemás, ellentmondásos nyelvtani hagyománnyal, amely szerint például az *ajtó tárva és az ajtó tárva volt* mondat két különböző csoportba került (225—6). — „Az alany és állítmány egyezése” című szakasz egy kissé bonyolult. Az összetett szavak (259—60) — a hagyományos magyar nyelvtani beosztás szerint az alaktanba tartoznak. — A tartalomjegyzékben külön részként szereplő értelmezőt beolvasztották „A minősítő jelzős szerkezet alakja” című részbe (265—6). A *kis* ~ *kicsi* (*ny*); *két* ~ *kettő*; *ál* ~ *hamis* párhuzam (264) ebben a vonatkozásban helyes, bár rá lehetett volna mutatni, a három szópár különbségeire, meg arra is, hogy az *ál*-csak összetételekben használatos. — A mellérendelő mondatok kapcsolatát szemléltető ábrán a mozdonnal meg kézzel történő bemutatás itt túl iskolásnak hat, felnőttek számára fölösleges. Ebben a fejezetben a példák kétszer is azonos típusúak, ugyanazt a kötőszót (*hát*, illetőleg *úgyis*) szemléltetik (284). A szóhangsúlyt szemléltető ábrát (306) még kellett volna magyarázni. Érdekes megjegyezni, hogy csupán a könyv legvégén, a hangsúlylyal és a szórenddel kapcsolatban történik utalás idegen nyelvekre (306, 310).

Végül néhány nem tartalmi jellegű mozzanatra is szeretnék kitérni. A könyv fogalma az a világos és pontos, bár helyenként nehézkes. Helyesírásában van néhány apró pontatlanság, pl. *szóbakérült* (235), *szóbanforgó* (266), *szószerint* (293, 303) stb. Technikai szerkesztésében — a tankönyvekhez hasonlóan — a szerzők többféle eszközt használnak fel, mint más nyelvtudományi szakmunkák. Nem ártott volna azonban, ha egy-két dologban következetesebb lett volna a kiemlések módja. A könyv kiállítása, borítólapja megfelelő. A hétezer példányszám bízható.

Összefoglalásul még egyszer azt szeretném hangsúlyozni, hogy az Anyanyelvünk régi hiányt pótoltt megjelenésével. Nemesak ismeretterjesztő műveink, hanem rendszeres leíró nyelvtanaink fejlődési sorában is fontos helyet foglal el. Nagy vonalában, módszerében és anyagában igen sikerült munka; apróbb „széplői” nem homályosíthatják el az egész mű kedvező értékelését. Kifogásaim egy részében olyasmiket tettem szóvá, amik nem hibák, csak a mai közkeletű felfogástól való eltérések. Hogy ezekben kinek van igaza, azt ma nehezen lehetne eldönteni. — Őszintén, szívből örülünk a könyv megjelenésének, s szeretnők, ha a „Művelt Nép” Könyvkiadó minden évben néhány hasonló művel lepné meg a nyelvünk iránt érdeklődő közönséget.

SZÉPE GYÖRGY

Ára: 16,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadásában 1956-ban megjelent:

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET,
STILISZTIKA, NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET

(A III. MAGYAR NYELVÉSZKONGRESSZUS ELŐADÁSAI)

Szerkesztette: KNIEZSA ISTVÁN

Ára: 85,— Ft

EMLÉKKÖNYV
PAIS DEZSŐ HETVENEDIK SZÜLETÉSNAJÁRA

Szerkesztette: BÁRCZI GÉZA és BENKÓ LORÁND Ára: 80,— Ft

A REALIZMUS KÉRDÉSEI
A MAGYAR IRODALOMBAN

(AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS VITÁI)

Sajtó alá rendezte: KLANICZAY TIBOR

Ára: 50,— Ft

Beszerezhető az Akadémiai Kiadóban (Budapest, V., Alkotmány
utca 21), vagy az Állami Könyvterjesztő Vállalat könyvesboltjaiban